

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
2020-2023

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2024

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος: Βασίλειος Ν. Πάππας
Αντιπρόεδρος: Γεώργιος Σ. Πουρνάρης
Γεν. Γραμματέας: Ευανθία Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου
Ταμίας: Ελευθέριος Αντ. Μαυρουδής
Έφορος Βιβλιοθήκης: Αδελαΐς Ισμουρλιάδου
Σύμβουλοι: Αγγελική Δεληκάρη
Βενιαμίν Ι. Καρακωστάνογλου
Ιωάννης Θ. Μπάκας
Μιχαήλ Π. Παπανούσης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γαβρά Ελένη
Κατσώνη Πολύμνια
Μερτζιμέκης Νικόλαος
Μιχαηλίδης Ιάκωβος
Νιχωρίτης Κωνσταντίνος
Παϊσίδου Μελίνα
Τσιγαρίδα Μπετίνα
Χρήστου Κωνσταντίνος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
Χριστίνα Μουσαντάμη – Μαρία Φαρμάκη, <i>Αφιερώματα λατρείας. Μία θεώρηση της αφιερωματικής πρακτικής με αφορμή χάλκινα ειδώλια από κατασχέσεις. Εξέλιξη της αφιερωματικής συμπεριφοράς</i>	7-31
Μαρία Αποστόλου – Καλλιρρόη Πολυμενίδου, <i>Η αρχαία Κρουσίδα</i>	33-72
Χρ. Π. Μπαλόγλου, <i>Η πορεία του Αποστόλου Παύλου από τη Μακεδονία προς την Αθήνα κατά τη δεύτερη αποστολική περιόδειά του. Ο λιμήν της αναχωρήσεως και η πιθανή πορεία</i>	73-87
Αναστάσιος Κ. Σινάκος, <i>Κεραμική του 12ου αιώνα από τη συλλογή Οικονομοπούλου</i>	89-98
Αικατερίνη Δ. Κούσουλα – Αναστασία Αστ. Λίνδα – Χαρίλαος Ευ. Γουΐδης – Γεωργία Ζαχαροπούλου, <i>Παλαιολόγειος ναός στην Ακρόπολη Θεσσαλονίκης</i>	99-127
Αντώνιος Σ. Πέτκος – Ιωάννα Πισιρίδου, <i>Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ιερού ναού Αγίου Δημητρίου Σφηκιάς Ημαθίας</i>	129-155
Panagiotis Manafis, <i>A Liturgical Manuscript of the Monastery of Timios Prodromos in Pieria and a Previously Unknown Scribe, the Hieromonk Karykes</i>	157-169
Johannes Niehoff-Panagiotides – Αναστάσιος Νικόπουλος, <i>Οι ρυθμίσεις του σουλτάνου Σελίμ Β΄ και οι τομές τους για το καθεστώς του Αγίου Όρους. Το φινιάνι για τη Μονή Παντοκράτορος του 1569</i>	171-195
Δημήτριος Αγγ. Παπάξης, <i>Η συμμετοχή της ιεράς Μονής Υπεραγίας Θεοτόκου Μακρυρράχης στους αγώνες του Μακεδονικού Ελληνισμού (τέλη 17ου - αρχές του 20ού αιώνα)</i>	197-242
Ευθύμιος Κ. Λίτσας – Μαρία Χορταρούδη, <i>Ένα αθησαύριστο δημοτικό τραγούδι για την καταστροφή των Κυδωνιών (Αϊβαλί) και της Σαμοθράκης το 1821 και τα σχετικά ιστορικά και ιστοριογραφικά δεδομένα. Συμβολή στον εορτασμό της 200ής Επετείου από το 1821</i>	243-258
Γεώργιος Χρ. Αλευράς, <i>Παράγοντες κάμψης της εμπορικής διακίνησης στο β΄ μισό του 19ου αιώνα, με βάση την αλληλογραφία των Κοζανιτών εμπόρων</i>	259-271
Ιωάννης Σιγούρος – Σταυρούλα Σιγούρου, <i>Το κωδωνοστάσιο του ιερού μητροπολιτικού ναού Κοίμησης της Θεοτόκου Κομοτηνής</i>	273-306
†Γεώργιος Π. Νάκος, <i>Τα Εικονικά Αντέγραφα ως εξασφαλιστική μορ-</i>	

στ΄

φή ιδιοκτησίας των ορθοδόξων χριστιανικών καθιδρυμάτων κατά την Οθωμανοκρατία	307-373
Μαρκέλλα-Ελπίδα Τσίγλα, <i>Ήρωες σε μπρούντζο και μάρμαρο: Ανδριάντες και προτομές Μακεδονομάχων στη Θεσσαλονίκη</i>	375-387
Δημήτρης Ζάχος, <i>Φλάμπουρο Σερρών: Ο τόπος και οι άνθρωποι στον 20ό αιώνα</i>	389-403

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Μαρία Φαριμάκη, «Περί λύχνων αφάς». <i>Ένα χάλκινο ρωμαϊκό λυχνάρι και λυχνοστάτης από το Παλατιανό Κιλκίς</i>	407-414
Γεώργιος Χρ. Χαριζάνης, <i>Ο Φίλιππος Β΄ ο Μακεδών μέσα από τις πηγές των πρώτων βυζαντινών αιώνων (4ος-7ος)</i>	415-425
Αναστάσιος Κ. Σινάκος, <i>Μάλλινο σημείο υφάσματος με παράσταση της αγίας Θέκλας</i>	427-435
Μαρία Πλαστήρα-Βαλκάνου, <i>Κοινωνικές και ιδεολογικές προεκτάσεις στα Απομνημονεύματα του Μακεδονομάχου Νικολάου Γ. Κανούτα (1879-1967)</i>	437-446

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μοναχού Μαξίμου Ιβηρίτου (Νικολοπούλου), <i>Ο Αθωνίτης Πατριάρχης του Γένους και Μέγας Εθνοϊερομόρτης Άγιος Γρηγόριος ο Ε΄, Άγιον Όρος -Αθω 2018, σελ. 461 (Δρ Βασίλειος Ν. Πάππας)</i>	449-451
Παρασκευάς Σαββαΐδης, «Στο Μπεχτινάρι σε φινό ακρογιάλι» - <i>Η ιστορία του Κήπου του Μπες Τσινάρ στη Θεσσαλονίκη</i> , εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2019, σελ. 576 (Γεώργιος Τσότσος)	452-459
Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης, <i>Η Κοινότητα Θεολόγου Θάσου. Από την εμφάνισή της έως την Απελευθέρωσή της, Ιστορική Πορεία, Γενεαλογικά Δένδρα, Αφιέρωμα στη Μνήμη των Γονιών [μου] Ιωάννη και Βενετίας</i> , εκδόσεις Ξυράφι, Καβάλα 2020, σσ. 352 (†Γεώργιος Π. Νάκος)	460-473

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

Ευστράτιος Ζεγκίνης (1938-2020) (Δρ Βασίλειος Ν. Πάππας)	477-479
Μνήμη Κωνσταντίνου Ζεγκίνη (1942-2021) (Δρ Βασίλειος Ν. Πάππας)	480-481
Περιοδικά που εστάλησαν στη διεύθυνση των «Μακεδονικών»	482-484
Οδηγίες προς τους συνεργάτες του περιοδικού	485-487

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ. ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΑ-
ΚΤΙΚΗΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ.
ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Από τη στιγμή που ο άνθρωπος άρχισε να διαβιώνει ως κοινωνικό όν, συνειδητοποιώντας την ατομική και τη συλλογική του ταυτότητα καθώς και τη διάσταση του κόσμου που τον περιέβαλε, φαίνεται ότι βρέθηκε αντιμέτωπος με θεμελιώδη συναισθήματα όπως φόβος, για τις δυνάμεις που δεν μπορούσε να κατανοήσει και να ελέγξει καθώς και ανασφάλεια για ένα απρόβλεπτο μέλλον, που ήταν άμεσα εξαρτημένο από τις δυνάμεις αυτές.

Όντας άοπλος μπροστά σε ένα εχθρικό σύμπαν ήταν αναγκαίο να βρει τα μέσα για να το αντιμετωπίσει και να επιβιώσει, το κάνει λοιπόν με ότι διέθετε πριν αναπτύξει τη λογική και τη συνείδηση των δυνατοτήτων του. Με έκπληξη, απορία και δέος και με την περιορισμένη πείρα των μικρών καθημερινών γεγονότων της ζωής του, προσπάθησε να εξευμενίσει και να χειραγωγήσει τον παντοδύναμο κόσμο των υπερφυσικών δυνάμεων που τον γέμιζε φόβο. Κατέφυγε λοιπόν στον ανθρωπομορφισμό και τον ζωμορφισμό των άγνωστων γι' αυτόν στοιχείων και έπλασε με μύθους τον μέγα κόσμο από ότι γνώριζε από τον μικρό δικό του. Εκεί τοποθέτησε όσα φοβόταν δίνοντάς τους οικείες μορφές και στη θέση της φυσικής αιτίας, που του ήταν άγνωστη, μια αιτία φανταστική. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι θεότητες και διαμορφώθηκαν ανάλογα με τις αντιλήψεις του.

Άμεσα εξαρτημένη με το διανοητικό του επίπεδο ήταν και η εξέλιξη αυτών των θεοτήτων, στις οποίες αποδόθηκαν ανθρώπινα συναισθήματα και συμπεριφορές. Κατά συνέπεια τα υπερφυσικά αυτά όντα είχαν τις ίδιες ανάγκες με τους θνητούς, διεκδικούσαν μέρος της τροφής, της σκέψης, του χρόνου των ανθρώπων και λόγω των υπεράνθρωπων δυνάμεων τους απαιτούσαν λατρείες και απόδοση τιμών και υποταγής. Αναφορικά με τους θεούς της Ελληνικής μυθολογίας, είναι και αυτοί πλασμένοι σύμφωνα με τις αντιλήψεις του γένους που τους δημιούργησε. Είναι ανθρωπόμορφοι τουλάχιστον σε ότι αφορά τους θεούς της επίσημης Ολυμπιακής θρησκείας και προικισμένοι με ιδιαίτερο κάλλος γεγονός που χαρακτηρίζει έναν λαό που λάτρευε την ομορφιά όσο κανένας άλλος και έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό ότι δεν είναι ούτε καλοί ούτε κακοί, είναι όμως ισχυροί.¹

1. *Ελληνική Μυθολογία*, Γενική Εποπτεία Ι. Θ. Κακριδής, Εκδοτική Αθηνών 1986, τ. Ι, σ. 33.

Η ισχύς τους επεκτείνεται σε ολόκληρο τον εμπειρικό κόσμο. Εάν ο άνθρωπος φρόντιζε τους θεούς, τότε και αυτοί θα προστάτευαν τον ίδιο και την κοινότητά του.² Αυτό το σκεπτικό και ο φόβος για το άγνωστο και το απρόβλεπτο ωθεί τους ανθρώπους, όντας αδύναμοι πολλές φορές να αντιμετωπίσουν τις φυσικές καταστροφές ή τις δικές τους ατέλειες, να καταφεύγουν στη θεία δύναμη μέσω προσφορών. Οι αφιερωματικές πρακτικές είναι διαχρονικές και παγκόσμιες και εκφράζονται κυρίως ως παράκληση για ίαση και ως ευχαριστίες για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, ενώ συνδέονται άμεσα με αναθηματικές δραστηριότητες, οι οποίες ουσιαστικά ενέχουν μαγικοθησκευτικές ιδιότητες. Πρόκειται δηλαδή για εφαρμογή υπερβατικών μέτρων μέσω των οποίων εξασφαλίζεται η διεκπεραίωση των αιτημάτων των ανθρώπων.³

Η αβεβαιότητα και η ανάγκη για μία προστασία σταλμένη από θεία δύναμη ώθησε τα ανθρώπινα όντα σε πρακτικές που ερμηνεύονται ως ένδειξη ευγνωμοσύνης, ως ανταπόκριση σε θεία εντολή, ως προσευχή, ως κατευνασμός ή εξιλέωση.⁴ Παρατηρείται μία σχετική ομοιομορφία στην παγκόσμια θρησκευτικότητα και μια ομοιογένεια στις γενεές των ανθρώπων, δεδομένου ότι οι βαθύτερες ανθρώπινες ανάγκες είναι πάντα ίδιες. Αυτό εξηγεί τον λόγο για τον οποίο η πρακτική της αφιέρωσης παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες ανά τον κόσμο και ανά τους αιώνες και κυριαρχεί σε διαφορετικά θρησκευτικά περιβάλλοντα.

Έτσι θεωρείται ότι η προσφορά των απαρχών από τους πληθυσμούς της υπαίθρου στους αρχαίους θεούς καθώς και οι νεκρικές τελετουργίες χρονολογούνται τουλάχιστον από τη νεολιθική περίοδο και συνεχίζονται τηρουμένων των αναλογιών μέχρι και σήμερα.⁵

Η προσφορά απαρχών απέκτησε σταδιακά και μία δεύτερη μορφή, όταν αντί για τους καρπούς προσφέρονταν χρήματα ή υλικά αφιερώματα, τα οποία όμως συνέχισαν να ονομάζονται *απαρχαί*. Όταν το ποσό, το είδος αλλά και ο τρόπος της προσφοράς ήταν προκαθορισμένα τότε αναφερόμαστε σε *τάματα*. Οι άνθρωποι σε περι-

2. Νατάσσα Ψαρολογάνη, «Η μαγεία της αρχαιολογίας και η αρχαιολογία της μαγείας, Αντικείμενα μαγικού χαρακτήρα με χριστιανικό περίβλημα», στο: *Βάσκανος Οφθαλμός, Σύμβολα Μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, Αθήνα 2010, σσ. 87-99. Γενικότερα για την υπόσταση των αρχαίων θεών βλ. και R. Buxton, *Όψεις του φαντασιακού στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Τ. Τυφλόπουλος, Δ. Ιακώβ (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 201-227.

3. Β. Λαμπρινουδάκης, «Θεουργική Ιατρική» στο: *Ίασις, υγεία, νόσος θεραπεία από τον Όμηρο στον Γαληνό*, Μουσείο Κυκλαδικής τέχνης, ΥΠΠΟΑ, Αθήνα 2014, σ. 19.

4. Λαμπρινουδάκης, ό.π. (σημ. 3), σσ. 17-31.

5. Βλ. το πηλίνο ομοίωμα οικοδομήματος με μορφές ίσως θεοποιημένων νεκρών και τη σαρκοφάγο της Αγίας Τριάδας στο: Α. Βασιλάκης, *Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, εκδ. ΑΔΑΜ, Αθήνα, σσ. 107, 188 και 189.

πτωση ανάγκης ή κινδύνου υπόσχονταν μία συγκεκριμένη προσφορά μέσω του υποθετικού λόγου που ενέχει δυνητική ενέργεια: « εάν [...] τότε [...]». Η εξασφάλιση της επιβιώσής του, αποτέλεσμα μιας καλής αγροτικής σοδειάς προϋπέθετε ευνοϊκές καιρικές συνθήκες οι οποίες ελέγχονταν από τους θεούς και επομένως αυτές ήταν συχνά το αντικείμενο επικλήσεων και ταμάτων. Δαπανηρές προσφορές γίνονταν και μετά από πολεμικές συγκρούσεις. Γι' αυτό και πολλά λαμπρά όπλα –ιδιαιτέρα στην Αρχαϊκή περίοδο, στολίζουν τα ιερά, καθώς η δεκάτη των λαφύρων προορίζεται ως ανάθημα για τον θεό. Τέτοιο ανάθημα ήταν και ο χρυσός τρίποδας επί οφιούχου στήλης που αφιερώθηκε στους Δελφούς μετά τη νίκη στις Πλαταιές. Ακόμα και ένα μέρος από τους αιχμαλώτους μπορούσε να αφιερωθεί στα ιερά. Τα συνηθέστερα αναθήματα, ωστόσο, ήταν αντικείμενα κατασκευασμένα γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό, όπως για παράδειγμα ειδώλια, αγγεία και αγάλματα.

Κατά τους αρχαίους χρόνους η αφιέρωση, το ανάθημα και η θυσία κατείχαν κεντρικό ρόλο στο πλαίσιο της λατρείας. Αρχαιολογικές ανασκαφές και γραπτές μαρτυρίες επικυρώνουν την ευρύτητα της συνήθειας: Ήδη στην Ιλιάδα αναφέρονται, θυσίες ζώων⁶ και αφιερώσεις αντικειμένων ενώ ανασκαφές έχουν φέρει στο φως αφιερωματικά αντικείμενα από τη Μυκηναϊκή και Αρχαϊκή περίοδο. Στα ομηρικά έπη υπάρχει αναφορά για αφιερώματα αντικειμένων με πολύ μεγάλη υλική αξία, όπως για έναν ναό γεμάτο με περίτεχνα στολίδια: *Οδύσσεια* μ, στ. 343-345: «εἰ δέ κεν εἰς Ἰθάκην ἀφικοίμεθα, πατρίδα γαῖαν, αἶψά κεν Ἥελίῳ Ὑπερίονι πίονα νηὸν τεύξομεν, ἐν δέ κε θεῖμεν ἀγάλματα πολλὰ καὶ ἐσθλά. (Του Ἡλίου τις καλύτερες ας σύρουμε αγελάδες, προς τους θεούς να σφάξουμε τους ουρανοκατόικους και αν στην Ἰθάκη φτάσουμε την ποθητή πατρίδα, του Ἡλίου του Ὑπερίονα κτίζουμε ευθύς ωραῖον ναόν, και μέσα ατίμητα πολλὰ κρεμάμε δώρα».⁷ Πάντως ο Όμηρος χρησιμοποιεί τη λέξη «αναθήματα» με τη σημασία πολυτελούς αντικειμένου και όχι με την έννοια που έλαβε αυτή αργότερα.⁸

Η επιγραφή στον μηρό ενός μπρούτζινου αγαλματιδίου του Απόλλωνα από τη Θήβα, χρονολογημένο στο 700 π.Χ. (Απόλλωνας του Μαντίκλου) χαρακτηρίζει πιθανόν το παλιότερο εντοπισμένο αντικείμενο με αναθηματική επιγραφή. Ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί τη λέξη «ανάθημα» αναφερόμενος στις προ-

6. *Ιλιάδα* Β', στ. 400-405: «Ἄλλος δ' ἄλλω ἔρξε θεῶν αἰγιγενετῶν εὐχόμενος θάνατόν τε φυγῆν καὶ μῶλον Ἄρηος. Αὐτὰρ δ' βοῦν ἰέρευσε ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων πίονα πενταέτηρον ὑπερμενεί Κρονίωνι, κίκλησκεν δὲ γέροντας ἀριστήας Παναχαιῶν». [Κι εις έναν από τους θεούς θυσίαζε ο καθένας κι εύχονταν να βγει ζωντανός απ' τον φοικτόν αγώνα. αλλά βόδι πεντάχρονον ο μέγας Ἀγαμέμνων παχύτατο θυσίασε του φοβεροῦ Κρονίδη και των Παναχαιῶν εκεί τους γέροντας καλούσε (μτφρ. Ι. Πολυλά, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1981)].

7. William Henry Denham Rouse, *Greek Votive Offerings. An Essay in the History of Greek Religion*, Cambridge 1902, σ. 348.

8. *Ιλιάδα* Χ, στ. 100: «μοι [...] ἔλεγχείην ἀναθήσει» και *Οδύσσεια* α, στ. 152: «αναθήματα δαιτός».

σφορές των ανθρώπων στους θεούς: «ἄξιον διὰ πάντων τῶν ἐν Δελφοῖσι αναθημάτων, Γλαύκου τοῦ Χίου ποίημα, ὃς μῦθος».⁹

Ο Ησίοδος όμως αναφερόμενος στην αφιέρωση του βραβείου του χρησιμοποιεί την κατάλληλη λέξη. Αυτό σημαίνει ότι προηγήθηκε η πρακτική των προσφορών, της τεκμηρίωσης της πράξης με την ανάλογη λέξη. Η ταύτιση της πράξης με τη λέξη προσδιορίζεται χρονολογικά ανάμεσα στον 11ο και στον 8ο αιώνα π.Χ.

Στον Φιλοψευδή ο Λουκιανός αναφέρει ότι οι Κρήτες συνήθιζαν να εναποθέτουν πέταλα, οβολούς και νομίσματα στα πόδια του Τάλω, το άγαλμα του οποίου φτιαγμένο από μπρούντζο και ξύλο, πίστευαν ότι περιδιάβαινε το νησί για να τους προστατεύει. Αλλού αναφέρει την επικάλυψη των αγαλμάτων με λεπτά ελάσματα χρυσού ή ασημιού ως ένδειξη ευλάβειας.¹⁰ «Πολλοί, ἢ δ' ὅς, ἔκειντο ὀβολοὶ πρὸ τοῖν ποδοῖν αὐτοῦ καὶ ἄλλα νομίσματα ἕνια ἀργυρᾶ πρὸς τὸν μηρὸν κηρῶ κεκολλημένα καὶ πέταλα ἔξ' ἀργύρου, εὐχαί τινὸς ἢ μισθὸς ἐπὶ τῇ ἰάσει ὅποσοι δι' αὐτὸν ἐπαύσαντο πυρετῶ ἐχόμενοι».

Στις αρχαϊκές και κλασικές κοινωνίες ο συνειδητός ατομικισμός ήταν άγνωστος. Οι άνθρωποι θεωρούσαν τους εαυτούς τους ταυτισμένους με την κοινότητα και τα συμφέροντά της και τους επιγόνους τους ως συνέχεια μιας αλυσίδας που και οι ίδιοι αποτελούσαν κρίκο της. «Κατά συνέπεια, μια τέτοια εποχή δεν είχε ανάγκη από πίστη στην αθανασία του ατόμου, πίστευε στην αιωνιότητα της ζωής με την έννοια ότι η ζωή κυλάει μέσα στις γενιές που η μία ξεπηδάει μέσα από την άλλη».¹¹ Από τον 4ο αιώνα π.Χ. όμως τα κίνητρα της πρακτικής των αναθημάτων υφίστανται μία αξιοσημείωτη αλλαγή εκτός από αυτά που αναφέρονται στην ασθένεια και στους κινδύνους. Βέβαια την περίοδο αυτή αλλάζει η νοοτροπία των ανθρώπων δεδομένου ότι καταρρέει η ιδεολογία της πόλης κράτους καθώς και η πίστη στους προγονικούς θεούς λόγω των συνεχών και παρατεταμένων μετακινήσεων (κατακτήσεις αρχικά του Μ. Αλεξάνδρου και αργότερα οι ρωμαϊκές κατακτήσεις), της μετεγκατάστασης μεγάλου αριθμού ανθρώπων σε περιοχές μακριά από τις εστίες τους και συνακολούθως της ρευστότητας και της χαλαρότητας των ηθών και των θρησκευτικών αντιλήψεων και πρακτικών. Επιπλέον την ίδια περίοδο έχουμε την ευρύτερη αποδοχή ανατολικών θεοτήτων και την υιοθέτηση των ανάλογων πρακτικών.¹²

9. Ηρόδοτος 1.25.2.

10. Φιλοψευδής, στ.19, 20. Η παραπομπή γίνεται στην ηλεκτρονική έκδοση Thesaurus Linguae Graecae (TLG).

11. Martin P. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, μτφρ. Ι. Θ. Κακριδής, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000, σ. 57.

12. Ο 4ος αιώνας π.Χ. που ορίζει την αρχή των ελληνιστικών χρόνων μπορεί να θεωρηθεί εποχή μετάβασης και διαρκούς διαμόρφωσης. Οι γνώσεις διευρύνονται και επαναπροσδιο-

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο οι άνθρωποι ακολουθούν επίσης τις ίδιες πρακτικές σε σχέση με την αποδοχή ξένων θεοτήτων, δεδομένου ότι κυριαρχεί και την εποχή αυτή ο θρησκευτικός συγκρητισμός και επομένως υιοθετούνται ευκολότερα στοιχεία λατρείας.

Τα αφιερώματα-τάματα θεωρούνται ζωντανές αποδείξεις της εκπλήρωσης της επιθυμίας του αναθέτη. Πρόκειται για μία πράξη με απόλυτα υλικό χαρακτήρα αφού χρησιμοποιεί αντικείμενα, που εκπροσωπούν τη διαδικασία αφιέρωσης και τον αφιερωτή.¹³

Τα αντικείμενα αυτά ξεχωρίζουν λόγω του υλικού τους: μάρμαρο, ελεφαντόδοντο, πηλό, χαλκό όπως και χρυσό, ασήμι και ξύλο, αλλά και επειδή αντιπροσωπεύουν κάτι συγκεκριμένο και εκπροσωπώντας έναν άνθρωπο, τον εισηγούνται και τον αναπαριστούν την ίδια στιγμή. Παράλληλα προκαλούν συναισθήματα. Η παρουσία τους λειτουργεί δραστικά, γεγονός που καθιστά ενδιαφέρον το υλικό όχι μόνο λόγω του εικονογραφικού του περιεχομένου, αλλά και λόγω των πολλαπλών συμβολισμών του.¹⁴ Πολλές φορές συνοδεύονται από επιγραφές, στις οποίες αναφέρεται το όνομα του αναθέτη ή και του δημιουργού τους.

ρίζεται η κοσμολογική αντίληψη των ανθρώπων. Τα ιστορικά γεγονότα φέρνουν πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές οι οποίες προκαλούν την επικοινωνία της ελληνικής και στη συνέχεια της ρωμαϊκής κοινωνίας με τον κόσμο της ανατολής ο οποίος ήταν ουσιαστικά άγνωστος και «διαφορετικός» από αυτόν της δύσης. Ο παραδοσιακός τρόπος σκέψης που κυριαρχούσε στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια των κλασικών χρόνων παύει να υφίσταται. Το κλειστό ελληνοκεντρικό σύστημα της πόλης κράζεται παραχωρεί τη θέση του σε μία ανοικτή κοινωνία κοσμοπολιτικού χαρακτήρα και οικουμενικών διαστάσεων. Ο κόσμος των ελληνιστικών χρόνων και μετά χαρακτηρίζεται από μια διαρκή μετακίνηση των ανθρώπων, οι οποίοι δεν αισθάνονται ότι είναι δεμένοι με κάποιο συγκεκριμένο τόπο ή πως έχουν ιδιαίτερους δεσμούς με τους πατρώους θεούς και το κοινωνικό - πολιτικό περιβάλλον που ζούσαν μέχρι τότε. Οι άνθρωποι διασκορπίζονται σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο και απομακρυνόμενοι από τις πατρογονικές τους εστίες προσπαθούν να δώσουν καινούριο νόημα στη ζωή τους που γίνεται πλέον δύσκολη και μη προβλέψιμη. Οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου άλλαξαν ριζικά το παραδοσιακό πολιτικό-οικονομικό σιηνικό και δημιούργησαν μια νέα πραγματικότητα με συνέπεια την άνευ προηγουμένου ανάπτυξη του εμπορίου η οποία έδωσε τη δυνατότητα άμεσου πλουτισμού αλλά και απόλυτης καταστροφής. Οι κοινωνικοί και θρησκευτικοί κανόνες που όριζαν μέχρι τότε τις τύχες των ανθρώπων ανατρέπονται και αυτοί κινούνται αέναα προς το άγνωστο αναγκασμένοι πολλές φορές να αδιαφορήσουν για τις μεταβολές και τους κινδύνους προκειμένου να επιβιώσουν. Βλ. Luther H. Martin, *Οι θρησκείες της Ελληνιστικής Εποχής*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004. Βλ. επίσης και Π. Παχής, *Οι ανατολικές λατρείες της ελληνορωμαϊκής εποχής*, εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2010.

13. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC), «Asklepios», Zürich - München, Artemis Verlag 1984, II I, σσ. 863-901, II 2, σσ. 631-669.

14. Σοφία Χάνδακα, *Λατρείας Τάματα από τις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, Τα αναθήματα ως θρησκευτικά αντικείμενα και ως έργα του νεοελληνικού πολιτισμού*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2013, σ. 14.

Ως αντικείμενα τα αναθήματα βέβαια εκπροσωπούν τον άνθρωπο (κυριολεκτικά και συμβολικά), ως πράγματα όμως αποτελούν τεκμήρια των ανθρωπίνων αναγκών και ελπίδων. Ως θρησκευτικά χειροτεχνήματα με συμβολική δυναμική, θεωρούνται ιερά με μια θρησκευτική δύναμη που δεν είναι σαφώς δεδομένου ότι η δυναμική τους ιεροποίηση είναι συναισθηματική και όχι θεσμική. Η καλλιτεχνική τους αξία μάλιστα μερικές φορές είναι αμφιλεγόμενη. Πάντως πολλές φορές γίνεται εμφανής μία ακόμη λειτουργία των αναθημάτων, η ατομική προβολή και καταξίωση μέσα από τη συνεχώς αναπτυσσόμενη κοινωνική άμιλλα. Γίνονται δηλαδή φορείς μηνυμάτων όχι μόνο προς τη θεότητα στην οποία απευθύνονται αλλά και προς τους ανθρώπους. Προφανώς συμμετέχουν ενεργά σε τελεστικές πράξεις με ρητούς και άδηλους συμβολισμούς αλλά ταυτόχρονα λειτουργούν ως υπόμνηση της σχέσης μεταξύ αφιερωτή και θεότητας και παράλληλα ως απόδειξη της αποτελεσματικότητάς της. Δεν περιορίζονται σίγουρα στο ρόλο ενός χρηστικού αντικειμένου και εκφράζουν συγκεκριμένες πολιτιστικές ιδέες και πρακτικές.¹⁵ Η προσφορά μένει ως ανάμνηση της πράξης για πάντα. Θυμίζει δηλαδή πάντα την πρόνοια του θεού στον άνθρωπο ή στον θεό την ευγνωμοσύνη των ανθρώπων ή και τα δύο. Από τον 4ο αιώνα που προβάλλεται η ατομικότητα του ανθρώπου σε αντιπαράθεση με την αντίληψη της συλλογικότητας που επικρατούσε ως τα κλασικά χρόνια, ο λατρευτής επιθυμεί το ανάθημά του να λειτουργήσει ως ανάμνηση στους άλλους ανθρώπους, ως ανάμνηση σεβασμού ή αρετής καθώς επίσης και ως ανάμνηση του κατορθώματος του ή της κοινωνικής θέσης και του πλούτου του. Προσβλέπει ακόμα στην προσωπική του φήμη και υστεροφημία.¹⁶

Παράλληλα τα φυλακτά ως αντικείμενα δεν ανασυνθέτουν με ακρίβεια την τελετουργική αλληλουχία παρά μόνο παρουσιάζουν με τρόπο λανθάνοντα τις ακολουθούμενες διαδικασίες. Η κατασκευή τους σχετίζεται άμεσα με τον κόσμο της μαγείας και της θρησκείας και έχει σκοπό να βοηθήσει τον άνθρωπο εναντίον οποιουδήποτε πιθανού εξωτερικού εχθρικού περιβάλλοντος. Η χρήση των περιάπτων-φυλακτών, που κατασκευάζονταν από φυτικές ουσίες ή και ζωικά κατάλοιπα μέσα σε διάφορα περιβλήματα, οι πολύτιμοι λίθοι απλοί ή με σκαλισμένα πάνω τους σύμβολα και μεταλλικά αντικείμενα, τα οποία κρεμούσαν στον λαιμό ή τα προσάρμοζαν σε άλλα μέρη του σώματος για να αποτρέψουν ή να γιατρέψουν μια ασθένεια,¹⁷ υποδήλωναν εσωτερικές γνώσεις φορτισμένες με μαγική ή θρησκευτική σημασία.¹⁸

15. Χάνδακα, ό.π. (σημ. 14), σ. 15.

16. Rouse, ό.π. (σημ. 7), σ. 351.

17. Λαμπρινουδάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 19.

18. Χριστίνα Μερκούρη, «Τα πρώτα αντιβασκάνια, Χειρονομίες και εμπτυσμός»,

Παράγοντες τέλος ερμηνείας των αναθημάτων-ειδωλίων είναι αφενός η γνώση των επικρατούντων τη συγκεκριμένη περίοδο κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών καθώς και οι θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής, οι δημοφιλείς εικονογραφικοί τύποι και τα προσωπικά στοιχεία του αναθέτη, όπως η ηλικία ή το φύλο. Σημειώνουμε βέβαια ότι ενώ συνήθως αναπαριστώνται πρότυπες μορφές υπάρχει πάντα περιθώριο για πρωτοτυπία. Χρησιμοποιούνται συμβατικά μοτίβα στοχεύοντας στην απόδοση των μορφών χωρίς εξατομίκευση χαρακτηριστικών.¹⁹

Δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα δημόσια και τα ιδιωτικά αναθήματα. Το πιθανότερο είναι ότι η δημόσια εισφορά είναι πιο μεγαλοπρεπής. Βέβαια, οτιδήποτε μπορεί να γίνει ανάθημα. Υπάρχουν δύο κύριες κατηγορίες: τα υλικά, όσα δηλαδή αφιερώνονται λόγω της ειδικής τους αξίας και αυτά που αφιερώνονται λόγω συναισθηματικών αξιών. Είναι δε φανερό πως οτιδήποτε ανήκει στην πρώτη κατηγορία μπορεί να ανήκει και στη δεύτερη.

Η προσφορά στη θεότητα περιλαμβάνει αγαθά που χρειάζεται και ο κοινός άνθρωπος. Είναι δηλαδή δεδομένο ότι η θεότητα πρέπει να έχει οικία-εστία καθώς και όλα τα χρηστικά αγαθά και αυτά που εξασφαλίζουν την άνετη και ευχάριστη διαμονή του. Δεν συνηθίζονταν βέβαια ως αναθήματα χρηστικά αντικείμενα γιατί η χορήγησή τους ήταν υποχρέωση του ιερατείου. Αντικείμενα που ήταν χρηστικά, από πολύτιμα όμως μέταλλα, λειτουργούσαν ως διακοσμητικά.²⁰

Το ανάθημα είναι μια απλή σύλληψη της θεότητας που αναπαρίσταται συνήθως στην παραδοσιακή της μορφή και η οποία αναπαράγεται και στον ναό.²¹ Ανάλογα με την εποχή, υπάρχει μία τυποποίηση τόσο στα χαρακτηριστικά των θεών όσο και στην απόδοση αυτών, η οποία όμως βασίζεται σε μία σταθερά.²² Είναι γνωστό ότι οι Έλληνες τουλάχιστον ως την κλασική εποχή δεν απέδιδαν χαρακτηριστικά συγκεκριμένων ανδρών στα αγάλματά τους. Η αρχή της απόδοσης συγκεκριμένων χαρακτηριστικών έγινε από τον Αλκιβιάδη στο Ηραίο τον οποίο μιμήθηκαν στη συνέχεια και άλλοι.²³

στο: *Βάσκανος Οφθαλμός, Σύμβολα Μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 25-30.

19. Βλ. Μ. Λιλιμπάκη Ακαμάτη, «Χρήση και Ερμηνεία των πλήινων ειδωλίων», στο: *ΕΙΔΩΛΙΟ, ένα μικρόκοσμος από πηλό*, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 2017, σσ. 35-40.

20. Για τα κτήρια στα θεραπευτικά ιερά βλ. Λαμπρινουδάκης, ό.π. (σημ. 3), σσ. 28, 29.

21. Rouse, ό.π. (σημ. 7), σ. 350.

22. Για τα αναθήματα για τα την υγεία, βλ. Λαμπρινουδάκης, ό.π. (σημ. 3), σ. 27.

23. Rouse, ό.π. (σημ. 7), σσ. 370-372. Αν αυτό ήταν απόδοση πορτραίτων τότε έχουμε τα πιο πρώιμα παραδείγματα τιμητικών αδριάντων. Τα αγάλματα των αθλητών στην Ολυ-

Υπάρχουν βέβαια και κάποια αλληγορικά αφιερώματα. Για παράδειγμα, προσωποποιείται η δύναμη του θεού με τη μορφή της νίκης. Στο ίδιο είδος ανήκουν προσωποποιημένα αγάλματα της καλής τύχης, του θείου πνεύματος, της εκδίκησης και άλλων γενικών και μεταφορικών εννοιών. Αφιερώματα επίσης σε έναν θεό, θεωρούνται και τα αντιπροσωπευτικά του αντικείμενα και ζώα. Τα αντικείμενα που σχετίζονται με τους θεούς είναι δύο ειδών: (α) ζωντανά πλάσματα (αετός στον Δία, τα άλογα των Διοσκούρων και το φίδι στον Ασκληπιό) και (β) άψυχα αντικείμενα (η αιγίς, το γοργόνειο η λόγχη, η περικεφαλαία και η ασπίδα της Αθηνάς, η τρίαινα του Ποσειδώνα, το τόξο της Αρτέμιδος, ο κερανός του Δία, το κηρύκειο και ο πέτασος του Ερμή). Για να αποδειχθεί η συμβολική χρήση αυτών των αντικειμένων θα ήταν αρκετό να δειχθεί ότι αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο όπως και οι ιδιοκτήτες τους. Π.χ. δεν υπάρχει λατρεία της κουνκουβάγιας, του ερπετού, του περιστεριού, του αετού ή του παγωνιού αλλά της θεότητας που αυτό αντιπροσωπεύει. Πολλά ζώα μπορούν να συσχετιστούν με περισσότερες από μία θεότητες.

Τα χάλκινα ειδώλια είναι μια ξεχωριστή κατηγορία αναθημάτων ενώ ο όρος χάλκινα ειδώλια ρωμαϊκής περιόδου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Υπάρχουν βέβαια κάποια που λόγω θέματος όπως τα ειδώλια των λαρήτων, ή και αυτά που είναι ενδεδυμένα με ρωμαϊκή ενδυμασία ή αναπαριστούν κάποιο πορτραίτο αυτοκράτορα να χαρακτηρίζονται εξ ορισμού ρωμαϊκά. Τα υπόλοιπα που το θέμα τους δεν είναι εμφανώς ρωμαϊκό, εντάσσονται σε αυτή τη κατηγορία από κάποια άλλα κοινά χαρακτηριστικά.

Γενικά, η διαδικασία παραγωγής χάλκινων ειδωλίων με τη λάξευση του χαλκού όταν χυτεύεται το μέταλλο πιθανόν να γινόταν σε οποιοδήποτε εργαστήριο σε κάθε χρονική περίοδο και ήταν κοινή τόσο στους Ρωμαίους όσο και στους Ετρούσκους και στους προκατόχους τους ιταλικούς λαούς ώστε θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν χαρακτηριστική. Μέσα από αυτή τη διαδικασία διαμορφώνεται το «ρωμαϊκό ύφος» το οποίο είναι σημαντικό επειδή αποδεικνύει ότι οι κατασκευαστές των ρωμαϊκών χαλκών έχουν διδαχθεί τις μεθόδους κατασκευής από τους Ετρούσκους και τους άλλους ιταλούς τεχνίτες ήδη από τον 5ο π.Χ. αι. και μετά. Στη συνέχεια, η ρωμαϊκή τέχνη δέχτηκε επιδράσεις από τεχνίτες που προέρχονταν από τις ελληνικές πόλεις της Ιταλίας και από τον 4ο π.Χ. αι. πια εί-

μπία δεν ήταν αφιερώματα αλλά στήθηκαν προς τιμήν τους. Αυτή η νέα ιδέα έγινε οικεία με τον καιρό και μετατράπηκε σε καθεστώς καθώς πια αγάλματα διάσημων νεκρών τοποθετήθηκαν στους περιβόλους των ναών όπως ο Περικλής και ο Ανακρέων στην Αθήνα, ο Αναξιμένης και ο Αριστοτέλης στην Ολυμπία. Έτσι στο τέλος του 4ου αιώνα έχουμε τιμητικούς ανδριάντες αφιερωμένους με όλες τις διατυπώσεις για ασήμαντους λόγους, ακόμα και αγάλματα πορνών στην Ολυμπία.

να εμφανής η επίδραση των ελληνικών προτύπων.²⁴ Αργότερα, οι Ρωμαίοι ήρθαν σε πιο στενή επαφή με τα έργα της ελληνικής τέχνης με τις κατακτήσεις στη Μακεδονία, στην υπόλοιπη Ελλάδα και στα Ελληνιστικά βασίλεια της Ασίας και τα απέκτησαν είτε αγοράζοντας τα, είτε αποκτώντας τα ως λάφυρα. Σε κάθε περίπτωση εκτίμησαν και μιμήθηκαν τα ελληνικά έργα τέχνης γιατί οι γνώστες του αντικειμένου καταλάβαιναν την καλλιτεχνική τους αξία και οι αδαείς παρασύρονταν από τη μόδα της εποχής. Όταν δε τα πρωτότυπα έργα έπαψαν να καλύπτουν τις ανάγκες της αυξανόμενης ζήτησης άρχισε η μαζική παραγωγή αντιγράφων, τα οποία με την πάροδο των χρόνων και την αναπαραγωγή τους από τοπικά εργαστήρια, έφτασαν να γίνουν κακέκτυπα των προτύπων, δεδομένου ότι τα περισσότερα θα έπρεπε να ικανοποιούν το όχι και τόσο εκλεπτυσμένο ρωμαϊκό γούστο, τις προτιμήσεις δηλαδή των μέσων ρωμαίων πολιτών.

Μπορούμε πάντως να ορίσουμε κάποια χαρακτηριστικά τα οποία προσδιορίζουν χρονικά κάποια ειδώλια και εκφράζουν ταυτόχρονα το «ρωμαϊκό ύφος». Οι ρωμαίοι τεχνίτες βασίστηκαν κυρίως στο αποτέλεσμα που αποκόμιζαν από τη λάξευση του χαλκού όταν χυτεύεται το μέταλλο. Τα περισσότερα από τα έργα μπορεί να έχουν μικρή καλλιτεχνική αξία και είναι κακής ποιότητας αλλά τα θέματά τους μας βοηθούν να κατανοήσουμε την καθημερινότητα και την θρησκευτική ζωή των ανθρώπων. Χαρακτηρίζονται από λείανση της επιφάνειας του ειδώλου και γωνιώδη και γεωμετρική απόδοση, από κοφτές δηλαδή κάθετες γραμμές και μία στενότητα στους ώμους.²⁵ Γενικότερα, οι πενιχρές αναλογίες τους δημιουργούν έναν κοινότυπο τύπο δίνοντας την αίσθηση προχειρότητας. Τα πρόσωπα, τα μάτια, τα βλέφαρα, η συνοπτική απόδοση της κόμης και η ένδυση αποδίδονταν με έντονο περίγραμμα. Πρόκειται για οικονομικές μαζικές παραγωγές με χρήση αφιερωματική, διακοσμητική ή πιθανόν και ως παιχνίδια παιδιών. Είναι φανερό ότι η κατασκευή τους δεν προβλημάτιζε ιδιαίτερα τον καλλιτέχνη.

Οποσδήποτε απηχούν αρχαιότερα έργα πρότυπα, ανάγονται δηλαδή σε κλασικά χάλκινα ή μαρμάρινα έργα τα οποία τις περισσότερες φορές κατασκευάζονται ανεπιτυχώς αποδίδοντας περισσότερο ή λιγότερο πιστά τα πρότυπά τους.²⁶ Έτσι βλέπουμε κάποιες παραλλαγές ως προς την απόδοση της αρχικής μορφής όπως η αλλαγή ρόλου, για παράδειγμα τα ειδώλια έχουν τα χαρακτηριστικά ενός θεού αλλά αποδίδουν την μορφή ήρωα ή η θέση ή η κίνηση των μελών τους υποδεικνύει ότι στο νου του δημιουργού, του καλλιτέχνη ήταν ένα κλασικό ή ένα ελληνιστικό πρότυπο. Φυσικά, λόγω του μεγέθους τους ήταν χα-

24. Winifred Lamb, *Ancient Greek and Roman Bronzes*, Argonaut Publishers, Chicago, MCMLXIX, σσ. 219-221.

25. Lamb, ό.π. (σημ. 24), σ. 219.

26. Lamb, ό.π. (σημ. 24), σ. 222.

μηλής τιμής και επομένως ευρέως διαδεδομένα και προέρχονται προφανώς από επαρχιακά εργαστήρια.

Στον ελλαδικό χώρο προσδιορίζονται χρονολογικά πριν από το τέλος του 1ου αι. π.Χ. Η άνθιση της παραγωγής τους ενδέχεται να ακολούθησε την καλλιτεχνική αναβίωση της εποχής του Αυγούστου ίσως και λίγο νωρίτερα. Το τέλος αυτής της παραγωγής είναι ασαφές και ίσως να οφείλεται στην έλλειψη χαλκού, στο τέλος περίπου των αυτοκρατορικών χρόνων.

Στην περιοχή της Μακεδονίας, η ποσότητα των συγκεκριμένων αντικειμένων, τα οποία προέρχονται είτε από ανασκαφές είτε από παραδόσεις ή από κατασχέσεις, μας επιτρέπει να μιλήσουμε για ευρεία διάδοση. Σημαντική είναι η διασπορά τους από την Αιανή Κοζάνης ως την Αμφίπολη Σερρών, σε όλη δηλαδή την έκταση της Μακεδονίας ως ρωμαϊκής επαρχίας, στοιχείο που δικαιολογεί ενδεχομένως τη διαδεδομένη χρήση τους.

Ως προς την τεχνική κατασκευής τους είναι γνωστό ότι ο χαλκός μαζί με το μάρμαρο είναι από τα αγαπημένα υλικά των γλυπτών στην αρχαιότητα και έγινε περισσότερο δημοφιλής την κλασική περίοδο. Λόγω της αξίας του πολλά από τα καλλιτεχνικά αριστουργήματα σε μεταγενέστερο χρονικό διάστημα, έλιωσαν και χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή άλλων αντικειμένων.

Σε ότι αφορά στην εφεύρεση και στον τόπο γέννησης αυτής της τέχνης η ιστορία της αρχαίας τέχνης φαίνεται να έχει μια πολύ σαφή άποψη. Ο Πανσανίας (VIII.14.5-8) αναφέρει ότι «ο πρώτος άνθρωπος που έλιωσε χαλκό για να κατασκευάσει μήτρες αγαλμάτων ήταν ο Σάμιος Ροίκος γιος του Φιλέα και ο Θεόδωρος ο γιος του Τηλεκλή». Πριν τη μέθοδο του χαμένου κεριού για την κατασκευή αγαλμάτων, που κατά τον Πανσανία είναι εφεύρεση των προαναφερόμενων καλλιτεχνών, χρησιμοποιούνταν η τεχνική της σφυρηλάτησης. Τα πρώτα ελληνικά χάλκινα αγάλματα του 7ου αι. π.Χ. είναι φτιαγμένα από σφυρήλατα χάλκινα φύλλα, ενώ χυτά χάλκινα αγάλματα κατασκευάστηκαν το νωρίτερο τον 6ο αι. π.Χ. Η δήλωση του Πανσανία, αφορά στη χύτευση μεγάλων αγαλμάτων δεδομένου ότι οι δύο τεχνικές αυτές ήταν γνωστές στους έλληνες τεχνίτες από την εποχή του χαλκού. Η παραγωγή μεγάλων αγαλμάτων είναι δυνατή μόνο με τη μέθοδο του χαμένου κεριού η οποία πράγματι αντικατέστησε τη σφυρήλατη.²⁷

Ανάλογες διαδικασίες αλλά μικρότερης κλίμακας εφαρμόζονταν και για την κατασκευή χάλκινων ειδωλίων. Πιθανότατα στη Μακεδονία από όπου προ-

27. Helmut Kyrieleis, «Samos and Some Aspects of Archaic Greek Bronze Casting», στο: *Small Bronze from the Ancient World, Papers Delivered at a Symposium Organized by the Departments of Antiquities and Antiquities Conservation and Held at the J. Paul Getty Museum, March 16-19 1989*, The J. Paul Getty Museum Malibu, California 1990, σσ. 15-17. Για την τεχνική μεγάλων χάλκινων αγαλμάτων βλ. επίσης Denys Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary*, Philipp von Zabern, Mainz 1992.

έρχονται και τα μελετώμενα αντικείμενα να υπήρχαν συντεχνίες κατασκευαστών-χαλκοκολλητών όπως αναφέρεται σε έναν μεταγενέστερο πάπυρο από τον Οξύρυγχο για παρόμοια ειδώλια στην Αίγυπτο. Ο πάπυρος αυτός περιέχει μια ενδιαφέρουσα αναφορά για αυτές τις συντεχνίες, των οποίων τα μέλη είχαν αποθέματα από εκμαγεία και από σφυρηλατημένα χαλκά. Λογικά υπήρχαν πολλές συντεχνίες, κάθε μια με μια μικρή αγορά στην πόλη της.

Τα αντικείμενα που εξετάζουμε εδώ είναι συμπαγή. Επομένως για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε μίτρα. Η τέχνη αυτή άλλωστε των εκμαγείων συνέχισε να ασκείται μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, όπως αποδεικνύεται από τα μεταλλικά αντικείμενα που βρέθηκαν σε χριστιανικούς οικισμούς.

Με ένα χαρακτηριστικό εργαλείο συχνά προστίθενται λεπτομέρειες όπως ο τονισμός, ή η χάραξη των βλεφάρων. Οποσδήποτε κάποιος καθαρισμός θα πρέπει να ήταν απαραίτητος ιδιαίτερα αν υπήρχαν κάποια κανάλια απορροής του μετάλλου και τα αντίστοιχα εξογκώματα θα έπρεπε να κοπούν.²⁸

Τα προς μελέτη αντικείμενα προέρχονται από τη Μακεδονία και είναι προϋόντα κατασχέσεων.

1. ΕΙΔΩΛΙΟ ΚΕΡΑΩΟΥ ΕΡΜΗ (Εικ. 1και 1^Α)

Ύψος: 5,2 εκ. Πλ.: 1,8 εκ. Ύψος βάσης: 1,1 εκ.

Ο Θεός αναπαρίσταται όρθιος, γυμνός και κατ' ενώπιον πάνω σε αμφικωνική βάση.²⁹ Λείπει τμήμα του δεξιού χεριού. Οι ώμοι του καλύπτονται από γλαμιίδα η οποία αφού καλύπτει σταυρωτά το στήθος περιελίσσεται στο αριστερό του χέρι, που πιθανά κρατά κηρύκειο και απολήγει στο ύψος των μηρών και σε απόσταση από αυτούς, δίνοντας την εντύπωση ότι ανεμίζει. Το μακρόστενο κεφάλι αποδίδεται αφαιρετικά δηλώνοντας με απλές βαθύνσεις τα χαρακτηριστικά του προσώπου και με δύο τριγωνικές αποφύσεις τα φτερά του πέτασος. Ως αγγελιοφόρος των θεών στην τέχνη ο Έρμης εικονίζεται συνήθως ως νεαρός ενδεδυμένος με χιτωνίσκο και γλαμιίδα. Στα χέρια του κρατά ως σταθερό σύμβολο το κηρύκειο. Ως κερδώς κρατά βαλάντιο στο δεξί χέρι και κηρύκειο στο αριστερό. Στη Μακεδονία την απήχηση της λατρείας του υποδεικνύουν τα θεοφόρα ονόματα Ερμαδίων, Ερμαΐς, Ερμάς, Ερμαΐας, Ερμηόνη, Ερμής, Ερμογένης και Ερμόφιλος. Όμοια

28. *Catalogue General des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Greek Bronzes*, Imprimerie de l'institut français d'archeologie orientale, Caire, 1904, σσ. I-III.

29. Παρόμοια ειδώλια βλ. Ljuba Ognenova-Marinova *Statuettes en bronze du Musee National Archeologique a Sofia* (Statuttes de Culte), Editions de l'Academie Bulgare des Sciences, Sofia 1975, σσ. 106, 107, αρ. 108-111.

είναι το χάλκινο ειδώλιο του Ερμή από το ανατολικό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης με ΑΕ:ΜΘ 9957 που εκτίθεται στο ΑΜΘ³⁰ και το ειδώλιο με ΑΕ:ΜΘ 9956 επίσης από το ΑΜΘ, το ειδώλιο Ερμή Κερδώου, που προέρχεται από παράδοση ιδιώτη στην Αιανή καθώς και αυτά από το Παλατιανό με ΑΜΚ:6263 και 6262. Όμοιο δε είναι και αυτό που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αμφίπολης καθώς και αυτό από τη συλλογή Λαμπρόπουλου που εκτίθεται στο Μουσείο Πολυγύρου.

2. ΔΙΑΣ (Εικ. 2 και 2^Α)

Ύψος: 4,3 εκ. Πλ.: 1,6 εκ. Ύψος βάσης: 1,5 εκ.

Χάλκινο ειδώλιο Δία. Αρκετά διαβρωμένο. Λείπει τμήμα του δεξιού χειριού. Ο Θεός αναπαρίσταται όρθιος, κατ' ενώπιον πάνω σε κυκλική βάση.³¹ Ο όγκος του σώματος μειώνεται από τους ώμους προς τα πόδια. Το κυλινδρικό κεφάλι αποδίδεται αφαιρετικά δηλώνοντας με απλές βαθύνσεις τα χαρακτηριστικά του προσώπου δηλαδή τα μάτια, το στόμα και πιθανόν τη γενειάδα. Φορά ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο αποδιδόμενο με διαγώνιες παράλληλες πτυχές σφιχτά τυλιγμένο γύρω από το σώμα, το ιμάτιο αφού καλύπτει τον αριστερό ώμο, πέφτει χαλαρά παράλληλα με το σώμα.³² Ανάλογο είναι και το χάλκινο αγαλματίδιο που βρέθηκε στη θέση Άγιος Νικόλαος στα Κρεβάτια Γιαννιτσών. Προέρχεται πιθανά από το ιερό της Σύριας Παρθένου, που βρισκόταν στην περιοχή και ταυτίζεται με τον Δία Άδαδο (ή Δία της Ηλιουπόλεως).³³ Ο Ζεύς Άδαδος είναι

30. Βλ. Αικ. Τζαναβάρη, «Λατρεία θεών και ηρώων στη Θεσσαλονίκη», στο: *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Υπουργείο Πολιτισμού 2003, σσ. 177-262, εικ. 15, σ. 202. Επίσης βλ. Για τον χάλκινο Ερμή από το Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς στην Αθήνα βλ. Carol C. Mattusch, «The Casting of Greek Bronzes: Variation and Repetition», στο *Small Bronze Sculpture from the Ancient World*, ό.π. (σημ. 27), σσ. 125-141, εικ. 18 Χρονολογείται στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Επίσης το ειδώλιο Ερμή Κερδώου από την Αιανή. Πρόκειται για παράδοση ιδιώτη στο αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής. Βλ. Κ. Χατζηνικολάου, *Οι λατρείες των θεών και των ηρώων στην άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 298, αρ. 149. Για τα χάλκινα ειδώλια από το Παλατιανό, βλ. Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη «Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Παλατιανό», *ΑΕΜΘ* 10 Α (1996) 189-204.

31. Απληρεί παλιότερα ειδώλια του θεού (5ου π.Χ.).

32. Renate Thomas, *Griechische Bronzestatuetten*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt 1992, σ. 73, εικ. 59.

33. Η ταύτιση γίνεται χωρίς να αναφέρονται τα χαρακτηριστικά που οδήγησαν σε αυτή. Η εύρεση ενός μόνο αγαλματιδίου δεν μπορεί να τεκμηριώσει τη συλλατρεία του θεού. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το αγαλματίδιο αυτό να βρισκόταν σε κάποιο οικιακό ιερό. Βλ. Π. Χρυσοστόμου, «Η λάτρευση της Σύριας θεάς (Αταργάτιδος) στη Δυτική Μακεδονία», *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 103-117, εικ. 8. Βλ. επίσης Δημήτριος Τσιάφης, *Ιερά και Λατρείες της*

ο πάρεδρος θεός της Συρίας Θεάς. Θα μπορούσαμε να εντάξουμε αυτή τη θεότητα στις υποστάσεις του Διός, ωστόσο πρόκειται για μια ανατολική θεότητα, η οποία ήρθε από τη Συρία. Ο Σύριος θεός Άδαδος (Hadad) είναι ο βασιλιάς των θεών για αυτό και ταυτίστηκε με τον ελληνικό Δία. Η λατρεία του εισήχθη στον ελληνικό χώρο κατά τον 2ο αι. π.Χ. ενώ είχαν έρθει σε επαφή με τη λατρεία του νωρίτερα οι Έλληνες του βασιλείου των Σελευκιδών, οι οποίοι τον ονόμασαν και Δία της Ηλιουπόλεως. Η λατρεία του θεού στην περιοχή αυτή δεν είναι διαδεδομένη, καθώς η παρουσία του εντοπίζεται μόνο σε μία θέση. Ανάλογο είναι και το ειδώλιο από το Παλατιανό με ΑΜΚ:6261.³⁴

3. ΕΙΔΩΛΙΟ ΕΡΜΗ Η ΗΡΑΚΛΗ³⁵ (Εικ. 3 και 3^Α)

Ύψος: 4,2 εκ. Πλ.: 1,9 εκ.

Γυμνή ανδρική μορφή στον αγαλαματικό τύπο του Ερμή ή του Ηρακλή.³⁶ Η επιφάνεια του είναι πολύ αλλοιωμένη. Αποδίδεται σχηματοποιημένα, άτεχνα και με δυσσαμονία στις αναλογίες. Λείπουν τμήματα από το δεξί χέρι, τα πόδια και το κεφάλι. Στέκεται όρθια και κατ' ενώπιον. Το δεξί πόδι αποδίδεται σε ένταση, τεντωμένο ενώ το αριστερό χαλαρό, ελαφρώς λυγισμένο, προσδίδοντας έτσι μία κλίση προς τα αριστερά. Στο κεφάλι, ξεχωρίζει μόνο το σχήμα των χειλιών, ενώ με βαθύνσεις αποδίδονται τα μάτια. Στην κορυφή του κεφαλιού μόλις που διακρίνεται μία τριγωνική απόφυση που πιθανόν είναι του πέτασους. Από τον αριστερό ώμο εξέχει τμήμα του κηρυκείου στελέχους ή του ροπάλου ενώ τμήμα της χλαμύδας-λεοντής κρέμεται από τον ίδιο ώμο κατά μήκος του σώματος και σε επαφή με αυτό, ως το ύψος των μηρών. Παρόμοιο ειδώλιο είναι και το χάλκινο αγαλμάτιο Ηρακλή από το ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης.³⁷ Ανάλογο είναι και το χάλκινο ειδώλιο Ερμή με ΑΕ: Α1954 στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Λυών.³⁸

Κάτω Μακεδονίας (Πιερία, Βοττιαία, Αλμωπία), Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2017, τ. Ι., σ. 2014 και τ. ΙΙ, πίν. 112, εικ. β/27.1, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

34. Ό.π. (σημ. 30).

35. Παρόμοιο ειδώλιο στο ΑΜΘ με ΑΕ: 9995.

36. Για τους αγαλαματικούς τύπους του Ηρακλή, βλ. στο: Χριστίνα Τζουμάκη, *Αγαλαματικοί τύποι Ηρακλή στην υστεροκλασική περίοδο και η επιβίωση τους στη ρωμαϊκή εικονογραφική παράδοση*, Βόλος 2004, αρ. 34.

37. Τζαναβάρη, ό.π. (σημ. 30), σσ. 224, 225 και 177-259, εικ. 27.

38. Ανάλογα περιάπτα βλ. στο Stefanie Boucher, *Bronzes Romains. Figure du Musée de Beaux-Arts de Lyon*, En depot aux Editions de Boccard, Lyon 1973, σσ. 74-81, εικ. 118-132.

Ως προς τη στάση του σώματος ανάλογο είναι το ειδώλιο Ερμής από ιδιωτική συλλογή στην Αυστρία³⁹ αλλά και πολλά ειδώλια στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βερόνα.⁴⁰

4. ΕΡΜΑΪΚΗ ΣΤΗΛΗ (Εικ. 4 και 4^Α)

Ύψος: 8,2 εκ. Πλ.: 2,2 εκ. Πάχος στήλης: 0,45 εκ.

Σώζεται ολόκληρη σχεδόν η στήλη εκτός από μικρό τμήμα της απόληξης. Τα χαρακτηριστικά του στρογγυλού προσώπου είναι διαβρωμένα. Το κεφάλι εικονίζεται κατ' ενώπιον. Το μέτωπο είναι χαμηλό και στεφανώνεται από ίσιους βοστρύχους που κατεβαίνουν από την κορυφή του κρανίου ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την κόμμωση των πορτραίτων του αυτοκράτορα Τραϊανού.⁴¹

Η πρώτη μορφή ερμαϊκής στήλης ήταν ένας σωρός από πέτρες, σημάδια που όχι μόνο βοηθούσαν τους ταξιδιώτες να βρουν τον δρόμο τους στις ερημιές, αλλά και οριοθετούσαν τα εδαφικά όρια και τα σταυροδρόμια. Στις πέτρες αυτές οι αγρότες έκαναν το πρωί, που ξεκινούσαν για τα χωράφια την πρώτη τους προσφορά στον θεό που λεγόταν Ερμής, από το έρμα, στο σωρό από πέτρες όπου κατοικούσε.⁴² Μια άλλη μορφή οριοθέτησης ήταν και ο φαλλός που αργότερα αντικαταστάθηκε από όρθιους λίθους ή φαλλούς. Οι σωροί λίθων και ο φαλλός είχαν την ίδια αποστολή. Η ερμαϊκή στήλη όπως διαμορφώθηκε αργότερα είναι αττικό δημιούργημα ή σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ένα δάνειο από τους ιθυφαλλικούς Καβείρους των Πελασγών της Σαμοθράκης στους Αθηναίους.⁴³ Κατά τον Πausανία

39. Robert Fleischer, *Die romischen Bronzen aus Österreich*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1967, σ. 59, εικ. 33, αρ. 54. Στο ίδιο αναφέρεται ότι υπάρχει παρόμοιο ειδώλιο στο Ζάγκρεμπ.

40. Lanfranco Franzoni, *Bronzetti Romani del Museo Archeologico di Verona*, Alfieri 1973, σ. 54, αρ. 34· σ. 56, αρ. 36· σ. 57, αρ. 37· σ. 62, αρ. 42· σ. 64, αρ. 44.

41. Για ανάλογα πορτραίτα βλ. *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* II, Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου Τιβερίου – Εμμ. Βουτυράς (επιμ.), ΜΙΕΤ, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 229, αρ. 313, εικ. 987-990, Εικονιστική κεφαλή παιδιού άγνωστης προέλευσης (Εμμ. Γούναρη). Βλ. επίσης και το μολύβδινο ομοίωμα ερμαϊκής στήλης από ιδιωτική συλλογή ρωμαϊκών χρόνων, Σοφία Γιαννάκου, «Ερμαί, Τα σύμβολα λατρείας του μάγου θεού», στο: *Βάσκανος Οφθαλμός, Σύμβολα Μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, ό.π. (σημ. 2), σ. 152, εικ. 5.

42. Martin P. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, Εστία, Αθήνα 1979.

43. *Ηρόδοτος* II, 51 κ.ε..

η τετράγωνη ερμαϊκή στήλη διαδόθηκε από την Αθήνα στην υπόλοιπη Ελλάδα.⁴⁴ Σε ένα κείμενο του Ψευδο- Πλάτωνα (4ος π.Χ.) υπάρχουν πιο ακριβείς εξηγήσεις για αυτό το θέμα.⁴⁵ Ο Ίππαρχος, γιος του Πεισίστρατου, το 520 π.Χ. εισήγαγε στην Αθήνα στη θέση τέτοιων δεικτών τη λίθινη μορφή, δηλαδή μια τετράγωνη κολώνα με ανδρικό μόριο, κανονικά ορθωμένο και το κεφάλι ενός γενειοφόρου άνδρα. Ένα τέτοιο μνημείο ονομάστηκε Ερμής⁴⁶.

Οι «Ερμαί» αποτελούν λογικά την εξέλιξη της αφιερωματικής λίθου ή σωρού λίθων στον μετέπειτα λαξευμένο ιθυφαλλικό στύλο. Τα αποτροπαϊκά αυτά σύμβολα οριοθετούν μέχρι και τους αρχαϊκούς χρόνους τα διακοινοτικά σημεία ανταλλαγής ή και αρπαγής ιδεών, αγαθών ακόμη και ανθρώπων, ειδικά όταν πρόκειται για ερωτικούς συντρόφους. Σταδιακά με την ανάδυση της πόλης κρأتους της κλασικής περιόδου, οπότε οι συνδιαλλαγές μεταφέρονται από τις απόμακρες περιοχές των συνόρων στο κέντρο της πόλης την αγορά, ο θεός της περιφρούρησης του οικείου και της επικοινωνίας θα συνδεθεί περαιτέρω με το εμπόριο και τη συνδιαλλαγή, θα καταστεί δηλαδή αγοραίος. Οι δε Ερμαί θα αντικατοπτρίζουν στο εξής την αντιφατική προσωπικότητα του θεού των ορίων, των λόφων και των αγρίων δασοτόπων, αυθεντικών χώρων λατρείας της κατά παράδοση καταγωγής του (Αρκαδία) που θα συνεχιστεί αδιάλειπτα και στους κλασικούς χρόνους και του θεού της ελεύθερης διακίνησης αγαθών. Οι ερμαϊκές στήλες από κατά κόρον φυλακτικά σύμβολα θα καταλήξουν σταδιακά σε οδόσημα και μετρητές αποστάσεων, σύμβολα του αγοραίου θεού.⁴⁷

Παρόμοιο ομοίωμα ερμαϊκής στήλης είναι το μολύβδινο ομοίωμα ρωμαϊκών χρόνων από ιδιωτική συλλογή.⁴⁸ Επίσης ερμαϊκές στήλες με μικρή κεφαλή Ερμή είναι οι ρωμαϊκές στήλες από το Musée de Beaux-Arts de Lyon με ΑΕ: A2239 και Η 1816.⁴⁹

Στην παρούσα μελέτη εξετάστηκαν και κάποια άλλα χάλκινα αντικείμενα τα οποία πιθανότατα είχαν τον ρόλο θρησκευτικού αποτροπαϊκού αντικειμένου ή αναθήματος η αποτελούσαν τμήματα άλλου είδους αντικειμένων.

44. Πανσανίας IV,33,3.

45. Ψ. Πλάτων, *Ίππαρχος* 228 c -229 d.

46. Βλ. Αφροδίτη Αβαγιανού, «ΕΡΜΗΙ ΧΘΟΝΙΩΙ. Θρησκεία και άνθρωπος στη Θεσσαλία», στο: *Λατρείες στην περιφέρεια του αρχαίου ελληνικού κόσμου*, «Επιστήμης κοινωνία», Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 2002, σσ. 65-110.

47. Βλ. γενικά για τις Ερμαϊκές στήλες βλ. Αβαγιανού, ό.π. (σημ. 46) και Γιαννάκου, ό.π. (σημ. 41), σσ. 149-154.

48. Γιαννάκου, ό.π. (σημ. 41), σ. 152, εικ. 5.

49. Boucher, ό.π. (σημ. 38), σ. 94, εικ. 149, 150.

5. ΦΑΛΛΟΣΧΗΜΟ ΠΕΡΙΑΠΤΟ⁵⁰ (Εικ. 5)

Μήκος: 4,3 εκ.

Πρόκειται για ορθωμένο φαλλό στη βάση του οποίου φαίνεται η αρχή του οσχέου. Στο άνω μέρος του υπάρχει συμφυής κρίκος ανάρτησης. Η επιφάνειά του είναι αρκετά διαβρωμένη. Η συμβολική αναπαράσταση του φαλλού είναι γνωστή από τους προϊστορικούς χρόνους. Στην αρχή ο φαλλός ήταν αποκλειστικά σύμβολο γονιμότητας αλλά στη συνέχεια απέκτησε και θρησκευτικό χαρακτήρα, κυρίως σε σχέση με τη λατρεία του θεού Διονύσου. Κατά τη διάρκεια των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων παραστάσεις φαλλών απαντούν σε διαφορετικές μορφές, σε πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου, ως προστάσια από την κακή ενέργεια τον φθόνο και τη βασκανία. Αν και κατά τη διάρκεια της ελληνικής αρχαιότητας οι κατηγορίες αντικειμένων με φαλλό ως αποτροπαϊκό σύμβολο ήταν περιορισμένες, στους ρωμαϊκούς χρόνους αυτά πολλαπλασιάζονται με εκπληκτικούς ρυθμούς. Μια μεγάλη κατηγορία, η οποία εμφανίζει τον μεγαλύτερο αριθμό αντικειμένων είναι τα λεγόμενα φυλαχτά που φορούσαν τα παιδιά, κορίτσια και αγόρια τη ρωμαϊκή περίοδο σε όλες σχεδόν τις περιοχές της αυτοκρατορίας. Τη μεγαλύτερη ομάδα από αυτά, συγκροτούν τα χάλκινα. Όμοια με το εξεταζόμενο είναι δύο ρωμαϊκά χάλκινα περιάπτα που ανήκουν σε ιδιωτικές συλλογές με ΑΕ: L248 και A2427 και βρίσκονται στο Μουσείο Καλών τεχνών της Λυών.⁵¹

6. ΑΡΙΣΤΕΡΟ ΠΟΔΙ (Εικ. 6 και 6^Α)

Ύψος: 2,4 εκ. Μήκος: 1,6 εκ.

Γυμνό αριστερό πόδι ως το ύψος του γονάτου. Δημιουργούνται κοιλότητες στο ύψος του γονάτου και στην καμάρα του πέλματος. Δεν διακρίνονται δάχτυλα. Φέρει οπή ανάρτησης. Αποτελούσε πιθανά περιάπτο⁵² ή και ανάθημα. Παρόμοιο είναι και το χάλκινο αριστερό πόδι άγνωστης προέλευσης που βρίσκεται

50. Βλ. G. Faider-Feytmans, *Les Bronzes Romains de Belgique*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 1979, τ. II, πίν. 117, εικ. 311-320· τ. I, σσ. 160-162. Βλ. επίσης Boucher, ό.π. (σημ. 38), σσ. 114, 115 εικ. 90-94.

51. Γρηγόρης Βαφειάδης, «Ο φαλλός ως αποτροπαϊκό σύμβολο κατά την αρχαιότητα», στο: *Βάσκανος Οφθαλμός, Σύμβολα Μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 57-63, εικ. 8 και 10α. Ανάλογα περιάπτα βλ. στο Boucher, ό.π. (σημ. 38), σσ. 178, 179, αρ. 314-316.

52. Βλ. Faider-Feytmans, ό.π. (σημ. 50), τ. II, πίν. 116, εικ. 306· τ. I, σ. 159.

στο Centralmuseum στο Mainz με ΑΕ: 1685⁵³ καθώς και αυτό του Μουσείου Κούρτιους στο Βέλγιο.⁵⁴ Θυμίζουμε πως τα διάφορα περιάπτα και φυλακτά ήταν κρεμασμένα συνήθως από νήματα και κλωστές ή οι δέσμες κλωστών αποτελούσαν οι ίδιες φυλακτά. Η μαγική δύναμη των χρωματισμένων νημάτων ήταν κοινή πίστη στους αρχαίους και στους νεότερους λαούς.⁵⁵

7. ΧΑΛΚΙΝΟ ΕΞΑΡΤΗΜΑ ΣΚΕΥΟΥΣ (Εικ.7 και 7^Α)

Ύψος: 3,4 εκ. Πλάτος: 2,5 εκ.

Αναπαριστά βωμίσκο. Η πίσω πλευρά είναι επίπεδη. Έχει σχήμα ορθογώνιο και ημικυκλική βάση. Μέσα σε πλαίσιο οριζόμενο από δύο οριζόντιες ημικυκλικής διατομής ταινίες εικονίζεται έφιππος άνδρας προς τα αριστερά με το άλογο εν κινήσει. Στα δεξιά κλαδιά δέντρου. Η παράσταση αποδίδεται σχηματικά με λανθασμένες αναλογίες και δυσκολία στη σωστή προοπτική απόδοση των όγκων.

8. ΖΩΟΜΟΡΦΟ ΕΞΑΡΤΗΜΑ ΣΚΕΥΟΥΣ (Εικ.8 και 8^Α)

Ύψος: 4 εκ. Μήκος: 3,7

Λείπει τμήμα του δεξιού φτερού. Παρατηρείται διάβρωση σε ολόκληρη την επιφάνειά του. Το κεφάλι του έχει τριγωνικό σχήμα με χαρακτηριστικά λέοντος. Έχει σώμα αετού που αναπαρίσταται με τα φτερά ανοιχτά. Απολήγει σε σχήμα ποδιού λιονταριού που ακουμπά σε κυκλική βάση. Η πίσω πλευρά του είναι επίπεδη και πεπλατυσμένη. Πιθανότατα αποτελεί εξάρτημα (πόδι - βάση) χάλκινου σκεύους. Όμοιο με αυτό είναι το χάλκινο εξάρτημα άγνωστης προέλευσης με ΑΕ: 9827 που βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο του Παλέρμιο αλλά και δύο άλλα με ΑΕ16323 και 1280 που βρίσκονται στο Κεντρικό Μουσείο Centralmuseum στο Mainz.⁵⁶

53. Heinz Menzel, *Die Romischen Bronzen aus Deutschland*, III Bonn, Text, Tafeln, Verlag von Zabern, Mainz am Rhein 1986, σ. 76, εικ. 89, αρ.180.

54. Βλ. Faider-Feytmans, ό.π. (σημ. 50), τ. II, πίν. 116, σ. 159.

55. Χριστίνα Μερκούρη «Φυλακτήριον εκκεράται τοις παιδίοις, Οι μαρτυρίες των χοών», στο: *Βάσκανος Οφθαλμός, Σύμβολα Μαγείας από ιδιωτικές αρχαιολογικές συλλογές*, ό.π. (σημ. 2), σσ.77-86.

56. Carmela Angela Di Stefano, *Bronzetti Figurati del Museo Nazionale di Paler-*

9. ΛΕΟΝΤΟΚΕΦΑΛΗ (Εικ. 9 και 9^Α)

Ύψος: 1,5 εκ. Πλάτος: 1,5 εκ.

Παχύ πλήρες σώμα. Στο εσωτερικό κοίλο. Αποκομμένο ομαλά στη βάση του λαμιού. Το στόμα ελαφρώς ανοιχτό.⁵⁷

10. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΚΕΦΑΛΗ (Εικ. 10 και 10^Α)

Ύψος: 1,7 εκ. Πλάτος: 1,6 εκ. Πάχος: 0,8 εκ.

Τμήμα χάλκινης κεφαλής. Η πίσω πλευρά είναι επίπεδη. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά είναι αρκετά ευδιάκριτα: Σχήμα προσώπου ωοειδές, μέτωπο μικρό, μάτια μεγάλα με έντονο περίγραμμα, μύτη ίσια, στόμα μικρό και κλειστό. Τα μαλλιά χωρισμένα στη μέση του μετώπου, χτενίζονται προς τα πάνω πλαισιώνοντας το πρόσωπο ως ενιαία μάζα. Σώζεται μικρό τμήμα του λαμιού.⁵⁸

Συμπερασματικά, αναφέρουμε ότι στη Μακεδονία έχουν βρεθεί πανομοιότυπα χάλκινα ειδώλια στο Παλατιανό (Ερμής, Δίας) στα Κρεββάτια Γιαννιτσών (Δίας) στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (Ερμής), στην Αιανή (Ερμής) στην Αμφίπολη (Ερμής), στη συλλογή Λαμπρόπουλου (Ερμής) στο Μουσείο Πολυγύρου καθώς και πλήθος ανάλογων ειδωλίων από κατασχέσεις, στοιχείο το οποίο μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι υπήρχαν συγκεκριμένοι σχηματικοί τύποι οι οποίοι επαναλαμβάνονταν με ακρίβεια και αναπαράγονταν σε πολλά τοπικά εργαστήρια. Πιθανότατα καταδεικνύουν και θέσεις αντιστοιχών χώρων λατρείας.

Από τη μελέτη του κράματος του μετάλλου των αντικείμενων που εξετάστηκαν, η οποία πραγματοποιήθηκε από τη χημικό της ΕΦΑΠΕΘ, δρ Σβετλάνα Βιβτένκο προέκυψαν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία τα οποία ουσιαστικά ενισχύουν τα συμπεράσματα της ανωτέρω έρευνας. Έτσι βλέπουμε πως η περιεκτικότητα χαλκού στα ειδώλια είναι χαμηλή σε αντίθεση με αυτή του μολύβδου που θεωρείται γενικά υψηλή. Το συγκεκριμένο κράμα δηλώνει χαμηλή ποιότητα και μικρό κόστος. Παρόλα αυτά πρόκειται για μετάλλινα αντικείμενα με ανάλογη αξία σαφώς μεγαλύτερη από τα αντίστοιχα πήλινα. Στα εξαρτήματα σκευών

mo, «Letma» Di Bretschneider - Roma 1975, σ. 157, αρ. 408. Στο ίδιο αναφέρονται και άλλα παρόμοια εξαρτήματα. Βλ. και Menzel, ό.π. (σημ. 53), σ. 179,180, αρ.489,490.

57. Menzel, ό.π. (σημ. 53), σ. 139, αρ. 353, εικ. 131, 367 και 133.

58. Menzel, ό.π. (σημ. 53), σ. 76, αρ.178, 179, εικ. 88.

παρατηρείται το αντίθετο. Έχουμε σαφώς μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε χαλκό και μικρή ως και μηδενική περιεκτικότητα σε μόλυβδο. Άξιο αναφοράς αποτελεί το στοιχείο ότι στο περίαπτο σε σχήμα ποδιού η περιεκτικότητα σε μόλυβδο είναι μηδενική.⁵⁹

Τα χάλκινα αντικείμενα που μελετήσαμε πιθανόν να είχαν πολλές χρήσεις. Μπορεί να ήταν αφιερώματα σε δημόσια ιερά, ειδώλια που εξυπηρετούσαν τη λαϊκή λατρεία στις εστίες σπιτικών, αποτροπαϊκά αντικείμενα ή κτερίσματα σε τάφους με θρησκευτική σημασία καθώς και τμήματα άλλων χάλκινων αντικειμένων. Από τη στιγμή που δεν γνωρίζουμε ούτε τον συγκεκριμένο χώρο προέλευσής τους ούτε υπάρχουν συνευρήματα, δεν μας χορηγούνται επαρκή στοιχεία για το είδος και την ακριβή χρονολόγησή τους. Επίσης, όσον αφορά στα ειδώλια, πρόκειται για συμπαγή, ατελή, σχηματικά, με κακές αναλογίες, κατά πάσα πιθανότητα προϊόντα τοπικών εργαστηριών, τα οποία φυσικά δεν διακρίνονται για την καλλιτεχνική τους αξία. Από τη σύνθεση του υλικού και τα χαρακτηριστικά της κατασκευής τους μπορούμε να συμπεράνουμε τη χρονολόγησή τους στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια και από την ομοιότητά τους με άλλα ακριβέστερα χρονολογημένα αντικείμενα μπορούμε να ορίσουμε ένα περιθώριο χρονολόγησης από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του 2ου μ.Χ. αι. Πιο συγκεκριμένα στοιχεία μας δίνει η ερμαϊκή στήλη. Αν κρίνει κανείς από το είδος της κόμμωσης μπορεί να την κατατάξει κανείς χρονολογικά στα χρόνια του Τραϊανού και λίγο αργότερα. Με δεδομένο επίσης ότι ο χαλκός είναι ένα σχετικά ακριβό υλικό, το οποίο συχνά λόγω της αντικειμενικής του αξίας μπορούσε να λιώσει για να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή άλλων πιο πρακτικών αντικειμένων, η εκτεταμένη κατασκευή χάλκινων ειδωλίων θα πρέπει να συμπίπτει με περιόδους σχετικής ευμάρειας των μη προνομιάχων τάξεων των ρωμαίων πολιτών των επαρχιών. Μια τέτοια περίοδος είναι η αυτή που ακολουθεί την εποχή της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από τον Τραϊανό και στη συνέχεια από τους Αντωνίνους. Ήταν ως γνωστόν η περίοδος κατά την οποία παγιώθηκε η μεγαλύτερη επέκταση των συνόρων του ρωμαϊκού κράτους και στη συνέχεια η *pax romana* και η χρηστή και μετριοπαθής διακυβέρνηση αυτών των αυτοκρατόρων, οι οποίοι ακολούθησαν πολιτικές κοινωνικής προνοίας, έφερε χρόνους ειρήνης και ευημερίας σε όλη τη περιοχή της Μεσογείου. Πρακτικά αδύνατη είναι η ακριβής χρονολόγηση του φαλλικού αποτροπαϊκού αντικειμένου, του οποίου η χρήση στη Ρώμη είναι γνωστή από τον 2ο αι. π.Χ. και φυσικά συνεχίζεται και τους επόμενους μ.Χ. αιώνες. Η μικρή γυναικεία κεφαλή κατά πάσα πιθανότητα διακοσμητικό εξάρτημα χάλκινου σκεύους, κρίνοντας από το σχήμα της κόμμωσης μπορεί να χρονολογηθεί στα τελευταία χρόνια του 2ου με αρχές 3ου αι. μ.Χ. Πιο δύ-

59. Η συγκεκριμένη μελέτη παρατίθεται στο τέλος του κειμένου.

σκολη είναι η ακριβής χρονολόγηση των άλλων διακοσμητικών αντικειμένων των οποίων η περιεκτικότητα του κράματος σε χαλκό είναι μεγαλύτερη σε αντίθεση με τα ειδώλια. Προφανώς η καλή ποιότητα του μετάλλου ήταν περισσότερο απαραίτητη στα σκεύη παρά στα αφιερωματικά αντικείμενα. Μάλλον οι άνθρωποι, παρόλο το φόβο τους για τις υπερφυσικές δυνάμεις και το γεγονός ότι εναποθέτουν τις προσδοκίες για τη λύση των προβλημάτων τους σε αυτές, δείχνουν πάντα μεγαλύτερη φροντίδα στην κατασκευή αντικειμένων που εξυπηρετούν τις πρακτικές καθημερινές ανάγκες τους.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΟΥΣΤΑΝΤΑΜΗ

Αρχαιολόγος ΕΦΑΠΕΘ

ΜΑΡΙΑ ΦΑΡΜΑΚΗ

Αρχαιολόγος ΕΦΑ ΚΙΛΚΙΣ

Εικ. 1

Εικ. 1^A

Εικ. 2

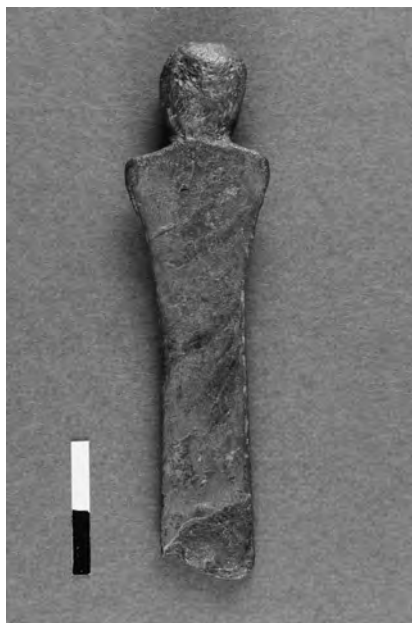
Εικ. 2^A

Εικ. 3

Εικ. 3^A

Εικ. 4

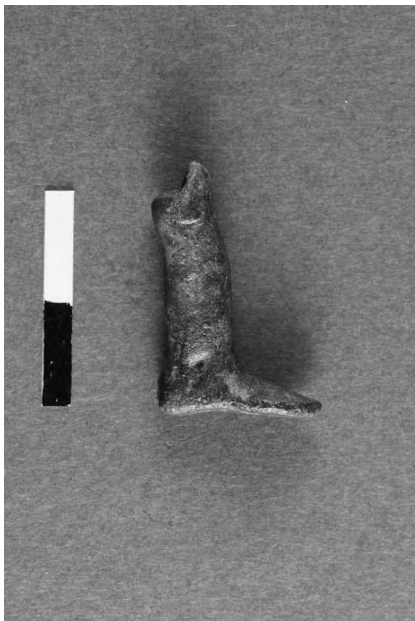
Εικ. 4^A

Εικ. 5

Εικ. 5^A

Εικ. 6

Εικ. 6^A

Εικ. 7

Εικ. 7^A

Εικ. 8

Εικ. 8^A

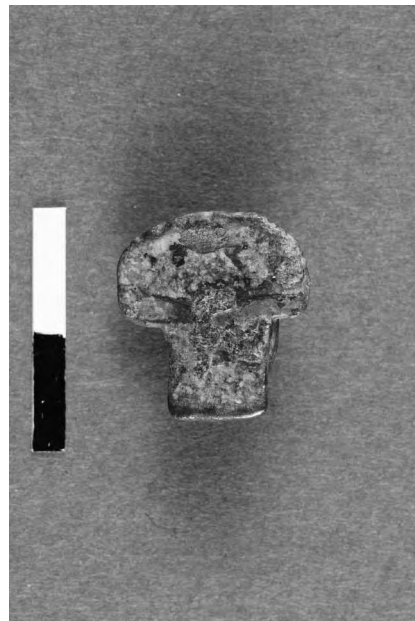
Εικ. 9

Εικ. 9^Α

Εικ. 10

Εικ. 10^Α

Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΡΟΥΣΙΔΑ

Η εύπορη γη της Κροσσαίης χώρας ή Κρουσίδος γης είναι η περιοχή που σύμφωνα με τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων¹ εντάσσεται στην παραλιακή ακτογραμμή της δυτικής Χαλκιδικής από τη Νέα Καλλικράτεια στα νότια μέχρι το Μεγάλο Καραμπουρνού στα βόρεια και ως τον Ανθεμούντα στο εσωτερικό της χερσονήσου. Εφθανε μέχρι τα χαμηλά βουνά του Καλαύρου και της Κατσίκας, νότια της κοιλάδας των Βασιλικών.² Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς³ τοποθετεί την Κρουσίδα στην περιοχή βόρεια της Παλλήνης εκεί που κατοικούσαν οι Κρουσαίοι οι οποίοι θεωρούνταν Τρωϊκής καταγωγής ή συνέδεαν το όνομά τους με την Κρέουσα τη σύζυγο του Αινεία που ίδρυσε την Αίνεια. Από τον Τίτο Λίβιο⁴ μαθαίνουμε πως τα εδάφη ήταν γόνιμα και τα αρχαιολογικά ευρή-

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια συγκέντρωση όλων των μέχρι τώρα πληροφοριών για την Αρχαία Κρουσίδα τη σημαντική αυτή περιοχή στον Θερμαϊκό κόλπο.

Βασική πηγή αποτελούν οι μέχρι τώρα δημοσιεύσεις των ερευνών και των συγκεντρωτικών πληροφοριών για την περιοχή, αλλά και οι παρατηρήσεις, οι ανασκαφικές έρευνες και δημοσιεύσεις της Μαρίας Αποστόλου, για την περιοχή ευθύνης της από το 2003 μέχρι σήμερα.

Ενδεικτικά: Μαρία Αποστόλου – Μιχάλης Τσιούμας, «Η Αρχαία Κρουσίδα, Αρχαιολογικά, Τοπογραφικά», στο: *Ημερίδα «Κρουσίδος Ιχνη, Ιστορία και Αρχαιολογικά ευρήματα στον Δήμο Θερμαϊκού», 21-11-2015, Θέατρο Κάππα 2000, Περαία* (υπό έκδοση)· Μαρία Αποστόλου, «Αφροδίτη Κλεαρίστη. Ενεπίγραφο μαρμαρίνη στήλη από την Περαία και τοπογραφικά Αινείας», στο: Μ. Γιαννοπούλου – Χ. Καλλίνη (επιμ.), *Ηχάδιν Ι, Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου, Θεσσαλονίκη* 2016, σσ. 134-163· Μαρία Αποστόλου, «Οι ληνοί της Επανομής, και τοπογραφικά Κρουσίδας γης», στο: Β. Παπαθανασίου (επιμ.) *Τιμητικός Τόμος στον Ιωακείμ Παπάγγελο* (υπό έκδοση)· Μαρία Αποστόλου, «Η Επανομή των ιστορικών χρόνων με “... τά ἐν τῇ Κρουσίδι πολίσματα καὶ τά ἐν τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ...”», στο: Θ. Παζαράς (επιμ.), *Ιστορία και Μνημεία της Επανομής. Πρακτικά Επιστημονικής και Πολιτιστικής Εσπερίδας 6-5-2018, Δήμος Θερμαϊκού* 2019· Μαρία Αποστόλου, «Πολίσματα ανάμεσα στους Ανθεμούντ(σ)ιους και τους Κρουσαίους», στο: *Ημερίδα, Θέριμη η εν τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ οικημένη, Ιστορικά και αρχαιολογικά τεκμήρια στην περιοχή του Δήμου Θέρμιης», 24-11-2019, Πολιτιστικό Κέντρο Θέρμιης* (υπό έκδοση)· Μαρία Αποστόλου, «Πάλιουρας Επανομής, ο οικισμός, οι αγροτικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και το νεκροταφείο των υστερορωμαϊκών χρόνων», στο: Π. Ανδρουδής – Γ. Βαράλης (επιμ.), *Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Θ. Παζαρά* (υπό έκδοση)· Μαρία Αποστόλου, «Η αρχαία Ραίκιλος των πηγών. Κεραμική από τους Ν. Επιβάτες» (υπό μελέτη).

1. *Ηρόδοτος VII 123,2.3· Θουκυδίδης II 79,4 και Στράβων VII 21,24.*
2. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, München 1971, σ. 195 κ.ε. (στο εξής: Zahrnt 1971)
3. *Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς* I 49.
4. *Τίτος Λίβιος* XLIV 10,7.

ματα μαρτυρούν ότι ευδοκιμούσαν τα δημητριακά, το βαμβάκι, τα αμπέλια και τα καρποφόρα δένδρα.

Κατά τα βυζαντινά χρόνια, και μετά το 1083, η περιοχή της Κρουσίδας που τοποθετούνταν στα νοτιοανατολικά της πόλης της Θεσσαλονίκης, ονομαζόταν Καλαμαριά. Εκτεινόταν ως τη Χαλκιδική από τις υπώρειες του όρους Χορτιάτη μέχρι τον λαμό της χερσονήσου Κασσάνδρας και από τη δυτική παραλία της Χαλκιδικής στον Θερμαϊκό κόλπο, μέχρι το χωριό του Αγίου Μάμαντα και λίγο ανατολικότερα από αυτόν.⁵

Η περιοχή αυτή εμφανίζεται στα έγγραφα των Μονών του Άθω από το 1300 ως καπετανίσιον, ως μικρή δηλαδή διοικητική υποδιαίρεση του Θέματος Θεσσαλονίκης. Μετά το 1341 αναφέρεται το όνομα Καλαμαριά ως απλό τοπωνύμιο, αλλά όχι πλέον και ως «Καπετανίσιον Καλαμαριάς». Η ίδρυσή του θα μπορούσε να τοποθετηθεί κατά πάσα πιθανότητα στο διάστημα ανάμεσα στη λήξη της Φραγκοκρατίας στη Μακεδονία το 1224 και την πρώτη εμφάνισή του ως καπετανίσιον το 1300. Το καπετανίσιον πρέπει να επέζησε και πέραν του 1341 και πιθανά μέχρι την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους.

Ως προς την τοπογραφία οι αρχαίες περιοχές που ήταν ενταγμένες και αναπτύσσονταν γύρω της, ήταν κυρίως η περιοχή του Ανθεμούντα που περιελάμβανε την κοιλάδα του ομώνυμου ποταμού, και γειτόνευε με τη Μυγδονία στα βόρεια και δυτικά, και τη Βοττική και τη Χαλκιδική στα νοτιοανατολικά.⁶ Τη μεγαλύτερη επιφάνειά της την περιβάλλει ο Θερμαϊός-Θερμαϊκός κόλπος⁷ που η περιφέρειά του χαρακτηριζόταν από εκτεταμένη και διαχρονική κατοίκηση κατά την αρχαιότητα (Εικ. 1).

Αξιοσημείωτος είναι ο αριθμός των οικισμών της Κρουσίδας, ήδη από τη νεολιθική εποχή ή την εποχή του χαλκού και άλλοι από την πρώιμη εποχή του σιδήρου, που είναι διάσπαρτοι κατά μήκος της παράλιας ζώνης της αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της ενδοχώρας της που βρέχει ο Θερμαϊκός κόλπος. Οι

5. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Καπετανία της Μακεδονίας. (Συμβολή εις την διοικητικήν ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την φραγκοκρατίαν χρόνους)», *Μακεδονικά, Παράρτημα 1* (Θεσσαλονίκη 1954) 7-9 (στο εξής: Θεοχαρίδης, «Καπετανία»)· ο ίδιος, «Καλαμαριά. (Από την ιστορία της βυζαντινής Χαλκιδικής)», *Μακεδονικά 17* (1977) 266 κ.ε. (στο εξής: Θεοχαρίδης, «Καλαμαριά»).

6. Κ. Σουρέφ, *Τοπογραφικά και Αρχαιολογικά Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 248-250 (στο εξής: Σουρέφ 2011).

7. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς πήρε το όνομά του ο Θερμαϊός κόλπος, από την πόλη της Θέρμης, αλλά πιθανά να έγινε κατά τον 6ο αι. π. Χ. τότε που είχε ήδη καθιερωθεί το τοπωνύμιο Θέρμη. Ακόμη βλ. Μ. Τιβέριος, «Θέρμη: Η προκάτοχος της Θεσσαλονίκης», στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Θεσσαλονίκη. Όψεις μιάς αρχαίας μητρόπολης. Δώδεκα αρχαιολογικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 6 (στο εξής: Τιβέριος 2020). Ίσως λόγω της θέσης της Θέρμης και επειδή ήταν η σημαντικότερη στην περιοχή έδωσε το όνομά της στον κόλπο.

αρχαίοι συγγραφείς όταν αναφέρονται σε αυτές τις περιοχές γύρω του μας εξιστορούν ιστορικά γεγονότα, αλλά και μας παραδίδουν γεωγραφικές πληροφορίες κατά τη διάρκεια ενός περιήλου.

Η σημαντική θέση της Κρουσίδας, και των οικισμών της στα παράλια του Θερμαϊκού κόλπου φαίνεται από τον Ηρόδοτο⁸ με την περιγραφή της εκστρατείας των Περσών και του Ξέρξη όταν τα στρατεύματα, ακολουθώντας άλλα τη θαλάσσια διαδρομή με τον στόλο και άλλα τη χερσαία, συναντώνται για να ξεχειμωνιάσουν στην περιοχή και μάλιστα στη Θέρμη. Αλλά και από την περιγραφή του Θουκυδίδη⁹ με τις κινήσεις των Αθηναϊκών στρατευμάτων στον χώρο στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, ο οποίος μάλιστα κατέγραψε το έντονο ενδιαφέρον των Αθηναίων για την περιοχή, από τα μέσα του βου αι. π.Χ., όταν και η πόλη Ραϊκήλος έγινε η έδρα του εξόριστου Πεισίστρατου.¹⁰

Οι οικισμοί αυτοί σήμερα, τα προκασσάνδρεια «πολίσιμα»,¹¹ που εντοπίζονται σε τεχνητούς λόφους με τη μορφή τούμπας ή τράπεζας με συνεχή κατοίκηση σε διάφορες χρονολογικές περιόδους, μόνο μετά την ίδρυση της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζονται ως «πολίσιμα» ή ως «κώμες» παρά τη χρήση του όρου

8. *Ηρόδοτος* V II 121,123,124,127,128,130,179,183.

9. *Θουκυδίδης* II 79,4.

10. Για τη συζήτηση για τη Ραϊκήλο βλ. Π. Μ. Νίγδελης, «Αναζητώντας την αρχαία Ραϊκήλο. Αριστοτέλους, Αθηναίων Πολιτεία 15.2 και μια νέα επιγραφή από την Περαία της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 10 (2011) 103-105 (στο εξής: Νίγδελης 2011). Για τις μαρτυρίες για τη Ραϊκήλο, βλ. και Ι. Βοκοποπούλου, «Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας», *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου* 41 (Αθήνα 199) 112-113 (στο εξής: Βοκοποπούλου 1990). Ακόμη βλ. σχετικά Μ. Tiverios, «The Area of Thessaloniki Before the Foundation of the City», στο: J. K. Hassiotis, *Queen of the Worthy Thessaloniki. History and Culture*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 80 και ο ίδιος, «Greek Colonization in the Northern Aegean», στο: G. M. Tsetskhladze, *An Account of Greek Colonies and the Other Settlements Overseas*, Leiden - Boston II 2008, σ. 26 (στο εξής: Tiverios 2008) και Μ. Τιβέριος, «Ταξινόμηση ντόπιας κεραμικής στον μακεδονικό χώρο (κυρίως τον παραθαλάσσιο) κατά τους υστερογεωμετρικούς και αρχαίους χρόνους», στο: Μ. Τιβέριος – Π. Νίγδελης – Π. Αδάμ-Βελή (επιμ.), *Θρεπτήρια, Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 174 σημ. 12 και ο ίδιος, «Αττικά αγγεία πολυτελείας στη Μακεδονία», στο: Μ. Τιβέριος – Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου – Ε. Μανακίδου – Α. Αρβανιτάκη (επιμ.), *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και στην περιφέρειά του (700-480π.Χ)*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 47 σημ. 113 και Μ. Αποστόλου, «Αφροδίτη Κλεαρίστη». Ενεπίγραφο μαρμαρίνη στήλη από την Περαία και τοπογραφικά Αίνειας», στο: Μ. Γιαννοπούλου – Χ. Καλλίνη (επιμ.), *Ηράδιον Ι, Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 146-148 (στο εξής: Αποστόλου 2016).

11. Η αναζήτηση οικισμών και συνδυασμών από περισσότερους οικισμούς, στους οποίους θα μπορούσε να δοθεί ο χαρακτηρισμός κώμη ή πόλισμα, στον μυθό του Θερμαϊκού κόλπου, αναδεικνύει σύνθετα και ασαφή φαινόμενα, βλ. Κ. Σουρέφ, «Ο μυθός του Θερμαϊκού κόλπου. Ιστορικό και γεωγραφικό περιβάλλον», στο: Α. Λιούτας – Γ. Καρλιάμπας (επιμ.), *Κώμες και πολίσιμα στον μυθό του Θερμαϊκού κόλπου. Κατάλογος Περιοδικής Έκθεσης, 21 Δεκεμβρίου 2018 - 31 Μαΐου 2020, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς*, Θεσσαλονίκη 2021, σσ. 20-30.

«πόλεις» των αρχαίων συγγραφέων για τους οικισμούς του Θερμαίου κόλπου μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ. Ο Ηρόδοτος αναφέρει τις «πόλεις» Αίνεια, Θέρμη, Σίνδος και Χαλάστρα όπως και η παράδοση του Εκαταίου του Μιλήσιου¹² που μεταφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος, αναφέρει τις «πόλεις» Θέρμη και Χαλάστρα, ενώ ο Στράβωνας αναφέρεται στα «εν τη Κρουσίδι πολίσματα», περιλαμβάνοντας σε αυτά και τη Χαλάστρα και τη Θέρμη.

Ωστόσο και η μέχρι τώρα έρευνα δεν αποκάλυψε πόλεις, αλλά οικισμούς, που φαίνεται να συναποτελούσαν μέχρι την ίδρυση της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο, «πόλεις κωμηδόν» ή «πολίσιματα». Οι περισσότεροι από αυτούς όπως και τα νεκροταφεία τους δεν έχουν εντοπισθεί ακόμη (Εικ. 2).

Επομένως ο όρος του Στράβωνα¹³ «πολίσιματα» για να χαρακτηρίσει τις είκοσι έξι θέσεις της Κρουσίδας, οι οποίες συνοικίσθηκαν από τον Κάσσανδρο, στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, διαχωρίζει τους προκασσάνδρειους οικισμούς από την έννοια «πόλη του κράτους». Η Θεσσαλονίκη, δε, δημιουργήθηκε από «την κωμηδόν πόλη» Θέρμη Ελλήνων Θρηίκων.¹⁴

Έτσι από τους 90 μέχρι σήμερα εντοπισμένους οικισμούς, οι 54 ήταν ενεργοί, όταν ο Κάσσανδρος αποφάσισε να ιδρύσει τη Θεσσαλονίκη με τη μέθοδο του συνοικισμού.¹⁵ Η αναφορά του Στράβωνα που μας παραδίδει τον αριθμό 26 δεν διευκρινίζει αν πρόκειται για μεμονωμένους οικισμούς ή για κωμηδόν οργανωμένους οικισμούς που αποτελούνταν από περισσότερους από έναν οικισμούς. Δηλαδή αν ένα όνομα χαρακτηρίζει μία κώμη ή ένα σύνολο κωμών επιρροής της και τη μεταξύ τους «χώρα»

Από τον Στράβωνα γνωρίζουμε 6 ονόματα, Απολλωνία, Θέρμη, Γαρησκός, Χαλάστρα, Αίνεια, Κισσός. Από τις υπόλοιπες συνολικά πηγές συνολικά γνωρίζουμε 15 επιπλέον ονόματα, Ανθεμούς, Βρέα ή Βέροια, Γίγωνος, Δικαία, Κάμψα, Κώμβρεια, Λίπαξος, Λίσσαι, Πάραιπος, Πύλωρος, Ραίκηλος, Σίνδος, Σκίθαι, Σμίλα, Στρέψα, σύνολο 21 ονόματα.¹⁶ Δεν θα μπορούσαμε να συσχετίσουμε με βεβαιότητα έστω και ένα από τα γνωστά ονόματα σε κάποιον οικισμό, αφού δεν έχουμε επιγραφικές μαρτυρίες όπως και δεν είναι σαφές αν η κάθε ονομασία αναφέρεται σε μεμονωμένους οικισμούς ή σε κωμηδόν κατοίκηση που αποτελούνταν από περισσότερους από έναν οικισμούς. Τέλος ας σημειωθεί πως όταν στα τέλη του 4ου

12. *Εκαταίος ο Μιλήσιος*, FgrHist 1, F146.

13. *Στράβων* VII 21 και 24.

14. Τιβέριος 2020, ό.π. (σημ. 7), σ. 6.

15. Α. Λιούτας, «Οι 26(ή 54) κώμες και πολίσματα του Κασσάνδρειου συνοικισμού», στο: Α. Λιούτας - Γ. Καρλιάμπας (επιμ.), *Κώμες και πολίσματα στον μυθό του Θερμαϊκού κόλπου. Κατάλογος Περιοδικής Έκθεσης, 21 Δεκεμβρίου 2018 - 31 Μαΐου 2020, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς, Θεσσαλονίκη 2021*, σσ. 31-39 (στο εξής: Λιούτας 2021).

16. Λιούτας 2021, ό.π. (σημ. 15), σ. 35.

αι. π.Χ., ο Κάσσανδρος διέλυσε τα εικοσιέξι πολίσματα γύρω από τον Θερμαϊκό κόλπο, από τον Αξιό μέχρι το ακρωτήριο της Αίνειας, για τη δημιουργία της Θεσσαλονίκης, η ενσωμάτωση αυτή δεν ακολούθησε και την ερήμωση της υπαίθρου από τους κατοίκους της όπου παρέμειναν οι οικιστικοί πυρήνες.

Ωστόσο στον κυρίως χώρο της Κρουσίδας, όπως πληροφορούμαστε από τις Ηρόδοτο,¹⁷ υπήρχαν οι εξής πόλεις: Αίνεια, Σμίλα, Σκάψα-Κάμψα, Γίγωνος, Αίσα, Κώμβρεια, Λίπαξος, Κίθας και Τίνδη. Οι θέσεις αυτές ελάχιστα αναφέρονται αργότερα στις πηγές. Ακολουθώντας τη σειρά που μας δίνει ο Ηρόδοτος, αν και έχουν διατυπωθεί¹⁸ διάφορες άποψεις στην έρευνα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και να προτείνουμε τη θέση των «πόλεων» της Κρουσίδας που ήταν στα παράλια και η μία κοντά στην άλλη. Βέβαια οι προτάσεις αυτές μόνο με την ανασκαφική έρευνα μπορούν να επαληθευθούν.

Αξιοποιώντας όλα τα στοιχεία και τις παρατηρήσεις των τελευταίων χρόνων σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα των ερευνών που δεν είχαν συστηματικό χαρακτήρα, και με οδηγό και τις γραπτές πηγές θα κάνουμε μια περιήγηση στον χρόνο και στα παράλια της Κρουσίδας γης.

Ξεκινώντας από τα παράλια της Χαλκιδικής, η πρώτη πόλη που αναφέρεται στις πηγές είναι η Λίπαξος που θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην περιοχή της Νέας Ηράκλειας όπου εντοπίζεται η «Τούμπα Βελονά».¹⁹ Ο οικισμός σε τράπεζα χρονολογείται με βάση την κεραμική στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, στα αρχαϊκά κλασικά και ελληνιστικά χρόνια. Η Λίπαξος, ήταν στα σύνορα Κρουσίδος και Βοττικής (Εικ. 3).

Ακολουθώντας την παράλια οδό δεσπόζουν κατά μήκος της ακτής μια σειρά από οικισμούς σε προϊστορικές τούμπες που βρίσκονται σε ορατή θέση από τη θάλασσα και κοντά στην ακτογραμμή αλλά και στα ενδότερα.

17. *Στράβων* VII 21,24.

18. Zahrnt 1971, ό.π. (σημ. 2), Χάρτης I και V·Th. Pazaras, « A Note on the Names of the Prehistoric Sites Along the East Side of the Gulf of Thermaikos», *AAA VIII* (1974) 270 (στο εξής: Pazaras 1974)· Θ. Ν. Παζαράς, *Επανομή. Ιστορία - Μνημεία - Τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 21-24 (στο εξής: Παζαράς 1993)· ο ίδιος, *Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Επανομής Θεσσαλονίκης. Το νεκροταφείο στο Λιμόρι και η παλαιοχριστιανική βασιλική στο Μπγαδούδι*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 28, σχ. 2 (στο εξής: Παζαράς 2009) και Eva Winter, *Stadtspuren. Zeugnisse zur siedlungsgeschichte der Chalkidiki*, Wiesbaden 2006, Χάρτης 3 (στο εξής: Winter 2006).

19. L. Rey, «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine Recueillies par la Service Archeologique de l'Armée d'Orient (Règion de Salonique)», *BCH* 41-43(1917-1919) (1921) 166 (στο εξής: Rey 1921)· D. H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia*, Athens 1967, σ. 43 (στο εξής: French 1967)· Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 270, αρ. 6· Δ. Β. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος - Σ. Κώτσος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας* [Ε.Μ.Σ., Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ.88], Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 57-58 (στο εξής: Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997)· Σουέρφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 189-191.

Έτσι στη συνέχεια αναφέρεται η Κώμβρεια, όπου και εντοπίζεται η «Μισότουμπα» της Επανομής (Εικ. 4). Ο οικισμός είναι σε τούμπα²⁰ και χρονολογείται στην πρώτη εποχή του σιδήρου, στα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια. Βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 41 μ. στα δυτικά παράλια υψώματα της Επανομής και στην περιοχή γνωστή ως Αμφιθέα και Ντουράκι. Η θέση ερευνήθηκε επιφανειακά. Οι δυτικές επιχώσεις της τούμπας έχουν καταρρεύσει στη θάλασσα από την έντονη διάβρωση των κυμάτων. Τάφοι κλασικών χρόνων έχουν ανασκαφεί στα βόρεια της τούμπας²¹ όπου έχει εντοπισθεί το υστεροαρχαϊκό και το κλασικό νεκροταφείο του οικισμού – πόλης χωρίς να μπορούν να καθορισθούν τα όριά του.

Έτσι στην περιοχή Ντουράκι, αποκαλύφθηκε μικρό μέρος του νεκροταφείου. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό από ΒΔ προς ΝΑ με το κρανίο σε όλες τις περιπτώσεις στη ΒΔ πλευρά. Δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσιοι αλλά από τα κτερίσματα τα πιο ενδιαφέροντα ήταν τα κοσμήματα.

Ενας κιβωτιόσχημος τάφος γύρω στα τέλη του 6ου αι.π.Χ είχε μία γυναικεία ταφή. Ως κτερίσματα είχε, ένα ζευγάρι διπλών ασημένιων κρίκων με καρδιόσχημη απόληξη που ήταν τα σκουλαρίκια της νεκρής που είχαν και τους λεπτούς χάλκινους κρίκους που διαπερνούσαν τους λοβούς των αυτιών. Ακόμη είχε χάλκινη πόρπη πάνω στον δεξιό ώμο, δύο χάλκινα βραχιόλια που ήταν περασμένα στους βραχίονες και μία γυάλινη χάντρα με μπλέ και άσπρους οφθαλμούς. Στο κέντρο της λεκάνης βρέθηκαν δύο χάλκινοι κρίκοι περασμένοι ο ένας μέσα στον άλλο με σφαιρικές αποφύσεις. Στους μηρούς είχε άλλο ένα ζευγάρι κρίκων λίγο μικρότερο. Ίσως ήταν εξαρτήματα κάποιας ζώνης από τη θέση που βρέθηκαν (Εικ. 5).

Άλλος κιβωτιόσχημος τάφος, του τέλους του 5ου αι.π.Χ. πρέπει να ανήκε σε έφηβη. Στην περιοχή του στήθους υπήρχαν γύρω στις 15 οφθαλμωτές χάντρες από κίτρινη υαλομαζα, μία σιδερένια τοξωτή πόρπη που συγκρατούσε το ένδυμα στον αριστερό ώμο, ένα χάλκινο δαχτυλίδι με ωσειδή σφενδόνη στο αριστερό της χέρι και ένα ζευγάρι ασημένια σκουλαρίκια. Ακόμη είχε μία υδρία και δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια. Ενας λακκοειδής τάφος του τέλους του 5ου αι. π.Χ. είχε έναν παιδικό σκελετό, με μια αβαφή οινοχόη και ένα ειδώλιο Πάνα στο στήθος όπως και ένα ειδώλιο του Πάνα και ένα ληκύθιο στους μηρούς. Άλλος κιβωτιόσχημος τάφος που τα πλευρικά τοιχώματα του είχαν υποχωρήσει ήταν ακτέριστος.

20. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σσ. 164-165· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 43· Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 270, αρ. 5· Δ. Β. Γραμμένος, *Νεολιθική Μακεδονία*, Υπουργείο πολιτισμού 1997, σ. 20, αρ. 34· Σουρέφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 62-64.

21. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ΑΔ* 41 (1986), *Χρονικά Β'2*, 138 και Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, «Τάφοι κλασικών χρόνων στην Επανομή», *ΑΕΜΘ* 3 (1989) 319-330.

Στον ίδιο χώρο σε δοκιμαστικές τομές²² ανασκάφηκαν άλλοι δύο τάφοι του 4ου αι. π.Χ. Ένας κιβωτιόσχημος περιείχε παιδική ταφή και ήταν κτερισμένος με ένα ληκύθιο και πήλινα ειδώλια ένθρονης γυναικείας μορφής, περιστεριού και χελώνας.

Ένας λακκοειδής, ήταν κτερισμένος με χάλκινο περιάπτο. Ακόμη ανασκάφηκαν²³ δύο κιβωτιόσχημοι, μία σαρκοφάγος και ένας λακκοειδής τάφος.

Μάλιστα ένας κιβωτιόσχημος ήταν ιδιαίτερα πλούσιος και περιείχε, χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο, δύο ασημένια ενώτια, ασημένιο έλασμα με εμπέστη διακόσμηση από την περιοχή του θώρακα, δύο χάλκινες πόρπες, δύο ασημένια και δύο χάλκινα βραχιόλια, χάλκινο περιάπτο, δύο αμφικωνικές χάλκινες ψήφους, ψήφο από κεχριμπάρι, κεφαλή ασημένιας περόνης και ξυγός χάλκινων κρίκων.

Τέλος, στο ίδιο χώρο ερευνήθηκαν²⁴ δύο σαρκοφάγοι. Τα κτερίσματα τους, με αγγεία, χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο, χρυσό έλασμα και δύο χάλκινα βραχιόλια, τοποθετούν τις ταφές στους υστεροαρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους.

Έτσι εδώ έχουμε τον οικισμό που το μεγαλύτερο τμήμα του χάθηκε για πάντα στη θάλασσα με τμήμα του νεκροταφείου του. Με μεγάλη πιθανότητα θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Κώμβρεια. Την Κώμβρεια μόνο ο Ηρόδοτος την αναφέρει στην αφήγησή του κατά την εκστρατεία των Περσών.

Στη συνέχεια εντοπίζεται η «Μεσημεριάτικη τούμπα» (Εικ. 6), με τον οικισμό σε τούμπα,²⁵ που χρονολογείται με βάση την κεραμική στη νεότερη νεολιθική, την πρώιμη εποχή του χαλκού και την πρώιμη εποχή του σιδήρου. Γύρω από την τούμπα η κεραμική που συγκεντρώθηκε ανήκει στα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια. Βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 18 μ. στην άκρη ακρωτηρίου που κλείνει τον κόλπο της Επανομής από ανατολικά και νότια. Στα νότια της τούμπας ρέει ένα ρέμα από βορειοανατολικά. Ο οικισμός ερευνήθηκε επιφανειακά και ανασκαφικά. Διερευνήθηκαν έξι οικοδομικές φάσεις από την νεότερη νεολιθική μέχρι και την πρώιμη εποχή του χαλκού.

Ανάμεσα στη «Μεσημεριάτικη» Τούμπα και στη «Μισότουμπα» στη θέση «Πυργούδια», εντοπίστηκαν αρκετά όστρακα ρωμαϊκών χρόνων και κεραμίδια

22. Ντίνα Κουσουλάκου, *ΑΔ* 47 (1992), *Χρονικά Β'2*, 378.

23. Αρτεμισία Μπιλούκα, *ΑΔ* 50 (1995), *Χρονικά Β'2*, 468.

24. Αρτεμισία Μπιλούκα, *ΑΔ* 52 (1997), *Χρονικά Β'2*, 645, πίν. 237 α-β.

25. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σσ. 163-164· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σσ. 17, 60· Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 270, αρ. 4· Δ. Β. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι 1991, σ. 134 (στο εξής: Γραμμένος 1991) Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 24, αρ. 51· Σουρέφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 64-66.

οροφής ακόμη και σπαράγματα οικοδομήματος που το μεγαλύτερο μέρος του κατέρρευσε στη θάλασσα. Πιθανά να ήταν κάποια φρουριακή κατασκευή.²⁶ Ίχνη του οικισμού που εκτείνεται και επεκτείνεται διαχρονικά. Η Αίσα που ήταν το πολιτικό κέντρο των πόλεων γιατί είχε και τη μεγαλύτερη φορολόγηση σε σχέση με τις άλλες της γύρω περιοχής θα μπορούσε υποθετικά να ήταν εδώ.

Στα ενδότερα επόμενη στη σειρά, και προς την ενδοχώρα στέκει επιβλητική η «Μεσημεριανή τούμπα» Τριλόφου.²⁷ Ο οικισμός είναι σε τούμπα, ύψους 15 μ. με τράπεζα στα νότια, δυτικά και ΒΔ του (Εικ. 7). Στα δυτικά της και στα ΒΑ της κατεβαίνει από ένα αρκετά μεγάλο ρέμα. Ακριβώς απέναντι από την τούμπα στα ΝΑ της βρίσκεται χαμηλό πλάτωμα όπου εντοπίστηκε κεραμική πιθανά ιστορικών χρόνων. Ο οικισμός ερευνήθηκε επιφανειακά και ανασκαφικά²⁸ από το 1992 μέχρι και το 2001. Χρονολογείται από τη μέση και νεότερη νεολιθική, την πρόωμη και ύστερη εποχή του χαλκού μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους.

Ο νεολιθικός οικισμός αναπτύσσεται στη βάση της τούμπας, και σε χωράφια στα δυτικά και στα ΒΔ της. Το μεγαλύτερο τμήμα των επιχώσεων ανήκει στην πρόωμη εποχή του χαλκού. Από το σημαντικότερο στρώμα της εποχής αυτής έχουμε τμήμα από ένα σπίτι που καταστράφηκε από φωτιά με τις κατασκευές από πηλό στο εσωτερικό του όπου αναγνωρίστηκαν μια εστία, ένας φούρνος, αποθηκευτικές κατασκευές και αγγεία (Εικ. 8). Σποραδική κατοίκηση εντοπίζεται και στα ελληνιστικά χρόνια οπότε και δημιουργήθηκαν λάκκοι απορριμματικοί που διατάραξαν τα προϊστορικά στρώματα. Θα μπορούσε υποθετικά να ταυτισθεί με την Τίνδη.

Κοντά και στην ενδοχώρα βρίσκεται ο σύγχρονος οικισμός του Μεσημεριού. Είναι ένας εκτεταμένος αρχαιολογικός χώρος με θέσεις που χρονολογούνται από τη νεότερη νεολιθική εποχή μέχρι και τα μεταβυζαντινά χρόνια.²⁹ Ενα βαθύ

26. Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σ. 24.

27. French 1967, ό.π. (σημ. 19), σσ. 20, 61· Γραμμένος, ό.π. (σημ. 25), σ. 127· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 38, αρ. 112 (Τριλόφος Β Μεσημεριανή Τούμπα)· Δ. Β. Γραμμένος – Σ. Κώτσος, *Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό «Μεσημεριανή Τούμπα» Τριλόφου Ν.Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2002 (στο εξής: Γραμμένος - Κώτσος 2002)· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 168-169.

28. Δ. Γραμμένος, *ΑΔ 50 (1995) Χρονικά Β'2*, 467· Δ. Γραμμένος – Κ. Σκουρτοπούλου, «Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου Νομού Θεσσαλονίκης. Ανασκαφική περίοδος 1992», *ΑΕΜΘ 6 (1992)* 339-347· Δ. Β. Γραμμένος – Σ. Κώτσος, «Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου Περίοδοι 1992, 1994-1996», *ΑΕΜΘ 10α (1996)* 355-368· Γραμμένος – Κώτσος 2002, ό.π. (σημ. 27)· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 168-170.

29. Για την ιστορία του Μεσημεριού μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα και για το βυζαντινό νεκροταφείο βλ. Α. Κούσουλα, «Ανασκαφή βυζαντινού νεκροταφείου στην κοινότητα Μεσημεριού Νομού Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ 12 (1998)* 253-58 (στο εξής: Κούσουλα 1998). Ακόμη Winter 2006, ό.π. (σημ. 18), σ. 117 και Μ. Αποστόλου, *ΑΔ 61 (2006), Χρονικά Β'2*, 761.

ρέμα, διασχίζει το χωριό με κατεύθυνση Β - Ν, ενώ μικρότερα ρέματα ανοίγουν προς τα ανατολικά και τα δυτικά του.

Στα βόρεια όρια του χωριού βρίσκεται η Τούμπα Κοτζιά,³⁰ που περιλαμβάνει αλληπάλληλους προϊστορικούς οικισμούς και υπάρχουν ενδείξεις συνεχούς κατοίκησης από την Νεότερη Νεολιθική μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια (Εικ. 9).

Ακριβώς απέναντι βρίσκεται η τράπεζα του Αγίου Κωνσταντίνου³¹ που είναι ο πυρήνας του οικισμού των ιστορικών χρόνων, με επιχώσεις από την εποχή του σιδήρου μέχρι και τη βυζαντινή εποχή. Στην κορυφή μάλιστα του υψώματος σώζονται οι τοίχοι τρίκλιτης βασιλικής βυζαντινών χρόνων (Εικ. 10).

Πιο ανατολικά βρίσκεται η Τούμπα Ταουσάν με επιφανειακή κεραμεική της ύστερης εποχής του χαλκού.

Ο σύγχρονος οικισμός του Μεσημερίου, είναι χτισμένος επάνω σε εκτεταμένο νεκροταφείο ιστορικών χρόνων.³² Στο κέντρο του χωριού στη δυτική όχθη του ρέματος, και νότια της Τούμπας του Αγίου Κωνσταντίνου, σε ένα μεγάλο ταφικό τύμβο, βρέθηκαν δύο μακεδονικοί τάφοι και ένας κιβωτιόσχημος με αμφικλινή στέγη (Εικ. 11).

Στον μονοθάλαμο μακεδονικό τάφο, τάφος Α,³³ που είναι κατασκευασμένος από δόμους πωρόλιθου, ο νεκρικός θάλαμος διαστάσεων 3 μ. x 3,5 μ. έφερε εσωτερικά και μέχρι τη γένεση της καμάρας, ερυθρό κονίαμα. Το θυραίο άνοιγμα έχει πλάτος 1,35 μ. Βρέθηκε συλημένος και χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ.³⁴

Στον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, τάφος Β,³⁵ τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από δόμους πωρόλιθου, ενώ η στέγη του από πώρινες πλάκες. Οι εσωτερικές του επιφάνειες θα πρέπει να ήταν καλυμμένες με ερυθρό κονίαμα, κομμάτια του οποίου βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Ήταν συλημένος και χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ.

30. French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 21· Γραμμένος 1991, ό.π. (σημ. 25), σ. 136· Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σσ. 26, 27, αρ. 66, (Μεσημέρι Α)· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 99.

31. French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 43· Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 37 (1982), Χρονικά Β'2, 284· η ίδια, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά Β'2, 271· Γραμμένος 1991, ό.π. (σημ. 25), σ. 70, 5· Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 27, αρ. 67· Κούσουλα 1998, ό.π. (σημ. 29), σ. 254· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6).

32. Γενικά για αναφορές για τάφους στο Μεσημέρι, βλ. Αικ. Ρωμοπούλου, ΑΔ 32 (1977), Χρονικά Β'2, 197· Δ. Γραμμένος, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά Β'2, 271· Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, ΑΔ 49 (1994), Χρονικά Β'2, 451-452· η ίδια, ΑΔ 49 (1998), Χρονικά Β'2, 574-575.

33. Χ. Ι. Μακαρόνας, «Χρονικά Αρχαιολογικά (1941-1952)», Μακεδονικά 22 (1953) 621-622· Δ. Παντεριμιάλης, «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», Μακεδονικά 12 (1972) 180.

34. Κατά τον Χ. Ι. Μακαρόνα, στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

35. Αικ. Ρωμοπούλου, ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά Β'2, 697.

Ο διθάλαμος μακεδονικός τάφος, τάφος Γ,³⁶ με παραστάδες στην πρόσοψη, από την οποία αποκαλύφθηκε μικρό μόνο τμήμα της ανωδομής λόγω της ύπαρξης στατικών προβλημάτων, συλήθηκε το 1974 και ερευνήθηκε το 1982. Οι εσωτερικές του επιφάνειες καλύπτονταν από χρωματιστά κονιάματα, μπλέ σκούρο στο εσωτερικό τμήμα, κόκκινο μέχρι τη γένεση της καμάρας και λευκό στην οροφή. Στη γένεση της καμάρας του προθαλάμου υπήρχε γραπτό ιωνικό κυμάτιο και πάνω από αυτό ακροκέραμοι. Στον κύριο θάλαμο υπήρχε ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο, επιχρυσωμένο. Από τη νεκρική κλίνη που ήταν κατασκευασμένη από ομαά πλιθιά, βρέθηκαν μόνο στοιχεία από την ένθετη διακόσμησή της (γυάλινα φύλλα ανθεμίων, γυάλινοι οφθαλμοί, γυάλινα πλακίδια).³⁷ Κατά τον καθαρισμό του τάφου βρέθηκαν ασημένια επίχρυση προτομή σατύρου από διακόσμηση αγγείου, υπολείμματα από τέσσερα τουλάχιστον χάλκινα επίχρυσα στεφάνια, κομμάτια σιδερένια από ξίφος, σιδερένια καρφιά και κομμάτια από ασημένια και χάλκινα αγγεία.

Το αρχαίο όνομα του οικισμού στο Μεσημέρι είναι άγνωστο. Ωστόσο εντάσσεται στα όρια της αρχαίας Κρουσίδας και στην ίδια περιοχή ιδρύθηκε αργότερα, πιθανότατα από τον Αντίγονο Γονατά, η Αντιγόχεια, που εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο.³⁸ Η «Τούμπα Αγ. Κωνσταντίνου»,³⁹ θα μπορούσε να ταυτισθεί με τη πόλη Κίθας. Αυτές οι δύο τελευταίες πόλεις Τίνδη και Κίθας, πρέπει να ήταν στο εσωτερικό και μακριά από την ακτή.

Παραμένοντας στα ενδότερα και στην ευρύτερη περιοχή της Επανομής διαπιστώνεται πως ο σημερινός οικισμός της Επανομής σε μια τοποθεσία που δεν φαίνεται από τη θάλασσα και σε απόσταση 4 χλμ. από την ακτή, κατοικούνταν από τη νεολιθική περίοδο. Αυτό δείχνει ο επίπεδος οικισμός στα βόρεια όρια του σημερινού οικισμού με κεραμική από τη νεότερη νεολιθική.⁴⁰ Αλλά και στο

36. Μ. Μπέσιος, *ΑΔ* 37 (1982), *Χρονικά Β* 2, 284 και με αναφορές και στους άλλους δύο τάφους.

37. Π. Αδάμ-Βελένη – Δ. Ιγνατιάδου (επιμ.), *Γυάλινος Κόσμος. Κατάλογος Έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 327-328, αρ. κατ. 325-326.

38. Κτήριο της ελληνιστικής εποχής εντοπίστηκε στα δυτικά της τούμπας Κοτζιά βλ. Κούσουλα 1998, ό.π. (σημ. 29), σ. 253 και Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, ό.π. (σημ. 32), 574-575· Winter 2006, ό.π. (σημ. 29), σσ. 76-77· Αποστόλου, ό.π. (σημ. 29), 761. Ακόμη βλ. Ε. Κεφαλίδου, «Εκ Μεσημερίου, προπολεμικώς»: ένα ιερό της αρχαίας Κρουσίδας και άλλα ευρήματα από τις συλλογές του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης», στο: Μ. Τιβέριος – Π. Νίγδελης – Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρεπτήρια, Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 414-462, 414-462.

39. French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 43· Γραμμένος 1991, ό.π. (σημ. 25), σ. 70· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 27, αρ. 67· Κούσουλα 1998, ό.π. 9 (σημ. 29), σ. 254· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 97.

40. Γραμμένος 1991, ό.π. (σημ. 25), σ. 139· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 20, αρ. 35· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 62· Winter 2006, ό.π. (σημ. 19), σσ. 99-100.

κέντρο του οικισμού της Επανομής είναι εντοπισμένη κατοίκηση από τα νεολιθικά χρόνια μέχρι και τα βυζαντινά με τα στοιχεία που προέκυψαν κατά την κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου που δείχνουν τη συνεχή κατοίκηση του κυρίως οικισμού της Επανομής.⁴¹

Η ευρύτερη περιοχή της Επανομής καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της Κρουσίδος γης,⁴² και στην κυρίως βυζαντινή περίοδο υπάγεται γεωγραφικά και διοικητικά στο καπετανίκο της Καλαμαριάς. Έντονη είναι η βυζαντινή παρουσία στην Επανομή με το Μετόχι των Κριτζιανών,⁴³ Μετόχι της Αγίας Αναστασίας στα νότια της Επανομής, που ιδρύθηκε το 1530, την παλαιοχριστιανική βασιλική στο Μπγιαδουδί, και το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στο Λιμόρι, στα ΒΔ της Επανομής και το νεκροταφείο στο Πατράλι βυζαντινών χρόνων στο ύψωμα Πατράλι (Εικ. 12).

Μεγάλη ανάπτυξη και κατοίκηση φαίνεται ότι είχε η περιοχή της Επανομής και στα ρωμαϊκά χρόνια. Από το Λιμόρι συγκεντρώθηκαν επιτύμβιος βωμός του β' μισού 2ου αι. μ.Χ.,⁴⁴ επιτύμβιο ανάγλυφο του 3ου αι. μ.Χ, με προτομές δύο γενειοφόρων ανδρών,⁴⁵ επιτύμβιο ανάγλυφο του 2ου αι. μ.Χ. με μορφή ηλικιωμένης γυναίκας,⁴⁶ επιτύμβιο ανάγλυφο 2ου αι. μ.Χ με άνδρα, γυναίκα και παιδί,⁴⁷ και από την ευρύτερη περιοχή της Επανομής έχουν περισυλλεγεί, ανάγλυφο με άνδρα που κρατά δάδα ή ρόπαλο⁴⁸ και κάτω τμήμα μαρμάρινης στήλης με παράσταση νεκροδείπνου.⁴⁹

Στα παράλια πάλι αναπτύσσονται η «Τούμπα και η Τράπεζα Μετοχίου Κριτζιανών ή Ποταμού» (Εικ. 13). Ο οικισμός σε τούμπα (στα νότια) και σε τράπεζα (στα βόρεια) που πιθανά εκτεινόταν και στον ενδιάμεσο χώρο,⁵⁰ χρονολογείται με βάση την κεραμική στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, στα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια. Ακόμη στα βόρεια της Τούμπας - Τράπεζας Κριτσιανών περισηνελλέγη-

Θεοχαρίδης, «Καλαμαριά», ό.π. (σημ. 5), 266 κ.ε..

41. Μ. Αποστόλου, ΑΔ 65 (2010), *Χρονικά Β'2*, 1221.

42. Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 270 και Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σ. 30 κ.ε.

43. Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σσ. 37-51.

44. Παζαράς 2009, ό.π. (σημ. 18), σ. 107, εικ. 136-137.

45. Παζαράς 2009, ό.π. (σημ. 18), σ. 110, εικ. 139.

46. Παζαράς 2009, ό.π. (σημ. 18), σ. 111, εικ. 140.

47. Παζαράς 2009, ό.π. (σημ. 18), σ. 112, εικ. 141.

48. Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σ. 27, εικ. 15.

49. Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σ. 28, εικ. 17.

50. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σ. 163· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 43· Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 270· Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 20, αρ. 33· Σουρέφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 60-61.

σαν όστρακα ιστορικών χρόνων, που δείχνουν την έκταση της κατοίκησης και του πολιτισματος. Ο οικισμός ερευνήθηκε επιφανειακά. Οι επιχώσεις της τούμπας έχουν παραβιαστεί από στρατιωτικά έργα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εδώ θα μπορούσε να ήταν η Γίγνωνος, κοντά στη άκρη Γιγωνίδα των αρχαίων.

Ο Όρμος Επανομής, με την ονομασία Σκάλα ή Μαγαζιά,⁵¹ που παλιότερα ήταν ένας μικρός οικισμός, οδηγεί στη σκέψη πως επρόκειτο για λιμάνι. Πιθανά ως λείψανα λιμενικών εγκαταστάσεων μπορούν να αποδοθούν αυτά που εντοπίζονται περίπου στο ύψος των Παιδικών Κατασκηνώσεων, και άλλωστε μαρτυρείται ότι υπήρχε το λιμάνι τον 9ο αι. μ.Χ. και μάλιστα διασωζόταν τον 10 αι. μ.Χ. και ονομαζόταν όπως όλοι οι λιμένες κατά τους βυζαντινούς χρόνους Σκάλα.⁵²

Από το γνωστό χωρίο του Λιβίου⁵³ προκύπτει με βεβαιότητα ότι υπήρχε πράγματι λιμάνι στη δυτική ακτή της Χαλκιδικής μεταξύ του ακρωτηρίου της Αίνειας και της χερσονήσου της Κασσάνδρας. Η πόλη Αντιγόνηα που αναφέρεται και ίσως ταυτίζεται με την περιοχή είχε λιμάνι ικανό για να προσορμισθεί ο ρωμαϊκός στόλος γύρω στο 168 π.Χ., που αφού λεηλάτησαν την Αίνεια και περιπλέοντας την παραλία αποβιβάστηκαν κοντά στην Αντιγόνηα και λεηλάτησαν και τα περίχωρα. Η πόλη Αντιγόνηα, που έκτισε το 280 π.Χ. ο Αντίγονος Γονατάς σε ψηλό πετρώδη τόπο έγινε πολιτικό κέντρο της χώρας επί των Αντιγονιδών και επισκίασε την Ποτειδαία. Τα αρχαιολογικά δεδομένα από τον εκτεταμένο χώρο του Μεσημερίου και η θέση μπορούν να υποστηρίξουν μία ταύτιση με την Αντιγόνηα στον χώρο.⁵⁴

Στη συνέχεια στη θέση Πύργος⁵⁵ στην ακτή ανάμεσα στον Πάλιουρα και στον όρμο της Επανομής εντοπίστηκαν από μελετητές άφθονα όστρακα ακόμη και μελαμβαφή και ερυθρόμορφα όπως και υπολείμματα δόμησης. Άρα κοντά ήταν κάποια σημαντική πόλη. Από τον Στέφανο Βυζάντιο, μαθαίνουμε ότι Ν. της Αίνειας ήταν η Κάμψα, σε μικρή απόσταση από την παραλία έτσι ώστε μεταξύ του ακρωτηρίου της Αίνειας και του ακρωτηρίου της Γιγωνίδος υπήρχαν τρία πολιςματα Αίνεια, Σμίλα, Κάμψα.

Έτσι κατά μήκος της παραλίας, στην περιοχή Πάλιουρα⁵⁶ εντοπίστηκαν τα λείψανα ενός οικισμού των ρωμαϊκών χρόνων και με κατάλοιπα και πρωιμότε-

51. Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σ. 135.

52. Θεοχαρίδης, «Καλαμαρία», ό.π. (σημ. 5), 291.

53. *Τίτος Λίβιος* 44,10.

54. Μ. Γ. Δήμητρας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας, Τεύχος Β΄, Τοπογραφία, Θεσσαλονίκη* 1988, σσ. 365- 367.

55. Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σ. 22.

56. Μ. Αποστόλου, *ΑΔ* 69 (2014), *Χρονικά Β΄2*, 1955-1957 και η ίδια, *ΑΔ* 70 (2015), *Χρονικά Β΄2*, 970-971.

ρης εγκατάστασης ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 14). Ερευνήθηκε το νεκροταφείο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, με κεραμοσκεπείς τάφους, κτιστούς κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς, ακόμη βιοτεχνικές εγκαταστάσεις με ένα εργαστηριακό συγκρότημα με τους κλιβάνους του (Εικ. 15). Ένας από αυτούς είναι στην κατηγορία των ορθογώνιων κλιβάνων.⁵⁷ Πρόκειται για έναν οργανωμένο οικισμό βιοτεχνικού χαρακτήρα και οι κεραμικοί κλιβανοί είναι λογικό να βρισκόταν λόγω των ρυπογόνων καπνών μακριά από την αστική συνοικία και κοντά στη θάλασσα ώστε να διευκολύνεται η μεταφορά και το εμπόριο των προϊόντων.

Στο ίδιο συγκρότημα, η έρευνα μιας σειράς δεξαμενών που και αυτές βρίσκονται τώρα κυριολεκτικά μέσα στη θάλασσα, και φαίνονται μόνο όταν αυτή υποχωρεί μας οδηγεί στην υπόθεση πως επρόκειτο για δεξαμενές για το καθάρισμα, και πάστωμα των ψαριών σε παχύ στρώμα αλατιού για την παραγωγή του γάρου από μικρά ψάρια που ωριμάζαν μέσα στο αλάτι και τον ήλιο. Ο γάρος, η πιο διαδεδομένη σάλτσα από την αρχαιότητα, ήταν κυρίως καρύκευμα της ρωμαϊκής κουζίνας και αργότερα της βυζαντινής. Μικρά ψάρια κυρίως σαρδέλες και γαύροι αλατίζονταν, ανακατεύονταν με κρασί και έμεναν για δυό ή τρεις μήνες στον ήλιο. Πιθανά να είμαστε μπροστά σε μία βιοτεχνική εγκατάσταση για μαζική παραγωγή.⁵⁸ Άλλωστε σε όλη την ακτογραμμή εντοπίστηκαν και μερικώς ερευνήθηκαν μια σειρά από δεξαμενές κυρίως ρωμαϊκών χρόνων με διάρκεια ζωής μέχρι τα βυζαντινά χρόνια (Εικ. 16). Δυστυχώς η θάλασσα δρα υπόγεια και η πλήρωσή τους με θαλασσινό νερό είναι αναπόφευκτη. Επιβεβαιώνεται έτσι η οπισθοχώρηση της ακτογραμμής⁵⁹ στην περιοχή του παράκτιου οικισμού, όπως συμβαίνει και στην Αίγυπτο, και πρέ-

57. Ο κλιβανός διατηρήθηκε σε κατάχωση. Εντάσσεται στην κατηγορία των ορθογώνιων κλιβάνων, 2d «Με κεντρικό διάδρομο καύσης και εγκάρσια προς αυτόν τοιχώρια που σχηματίζουν πλευρικούς διαύλους» όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ιδιος τύπος κλιβάνου εντοπίστηκε στη βιοτεχνική γειτονιά στον οικισμό στο κάστρο της Βεριάς στη Χαλκιδική βλ. Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης, «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον Ελλαδικό χώρο (4ος-15ος αι. μ.Χ.)», ΔΧΑΕ, περ. Δ', 32 (Αθήνα 2011) 180.

58. D. Kostromichyov, «Fish Salting Cisterns in Chersonesos», στο: *Κατάλογος από την Επιστημονική Συνάντηση και Έκθεση στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Black Sea-Unity and Diversity in Roman Antiquity (BSUDRA) - Μαύρη θάλασσα - Ενότητα και διαφορετικότητα στη Ρωμαϊκή Αρχαιότητα»*, Tulcea 2014, σσ. 129-131, εικ. 2. Πάμπολες θέσεις για την παραγωγή του γάρου εντοπίστηκαν ανασκαφικά στη Δ. Μεσόγειο (Ισπανία, Πορτογαλία, Τυνησία, Μαρόκο κτλ.) αλλά και σε περιοχές της Μαύρης Θάλασσας (στην Κριμαία, Χερσόνησος κτλ.) για να αναφέρουμε μερικές από αυτές. Ακόμη βλ. εργασίες στο: T. Bekker-Nielsen (επιμ.) *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region* [Black Sea Studies 2,2], Aarhus University Press, Gylling, 2005 και στο: E. Botte - V. Leitch (επιμ.), *Fish and Ships. Production and Commerce of Salsamenta During Antiquity*, Aix-en-Provence 2014.

59. Κ. Βουβαλίδης - Γ. Συρίδης - Κ. Αλιμπανάκης, «Γεωμορφολογικές μεταβολές στον κόλπο της Θεσσαλονίκης εξαιτίας της ανύψωσης της στάθμης της θάλασσας τα τελευταία 10.000 Χρόνια», ΑΕΜΘ 17 (2003) 320.

πει να δεχθούμε πως το μεγαλύτερο τμήμα του εντοπισθέντος οικισμού έχει έντονα διαβρωθεί, από τη δράση των κυμάτων και την άνοδο της στάθμης της θάλασσας.

Μέσα στο ίδιο σύνολο κυριολεκτικά μέσα στην αμμουδιά αποκαλύφθηκε ένα συγκρότημα ληνών. Ένα ζεύγος υπολήνιων και καταγράφηκε η ύπαρξη άλλων τριών ζευγών υπολήνιων κατά μήκος της παραλίας. Συνολικά οκτώ αποσπασματικές δεξαμενές που επεκτείνονται και κάτω από την επιφάνεια της επαρχιακής οδού Επανομής - Νέας Μηχανιώνας και έτσι η ολοκληρωμένη έρευνά τους ήταν αδύνατη (Εικ. 17).

Οι κτιστοί ληνοί παρουσιάζονται κυρίως στην ύστερη ελληνιστική περίοδο και κατασκευάζονται σε όλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Οι δύο τετράγωνες δεξαμενές, τα υπολήνια, με διαστάσεις η Α με 2,50 x 2 μ. και η Β με 2,25 x 1,72 μ. και βάθους 0,50 μ. σώζονται σχεδόν ανέραρες, δομημένες από αργούς λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους και με πήλινες πλίνθους κατά τόπους. Παρουσιάζουν επιμελημένη κατασκευή και τα τοιχώματά τους είναι επιχρισμένα με λεπτό ροδόχρωμο υδραυλικό κονίαμα.

Χαρακτηριστική είναι η ενίσχυση του υδραυλικού κονιάματος στις γωνίες για εξασφάλιση της στεγανότητας. Στο μέσο των τριών πλευρών προεξέχει από μία πέτρα που χρησίμευαν για την κάθοδο. Από τους μαρμαρίνους κρουνοί έρεε το γλεύκος.⁶⁰ Στο δάπεδο, στο κέντρο του, δημιουργείται ένα κοίλωμα για τη συγκέντρωση των στερεών υπολειμμάτων και για τη διευκόλυνση του καθαρισμού. Τα υπολήνια είναι θεμελιωμένα σε χαμηλότερο επίπεδο. Η γειτνίασή τους με τη θάλασσα βοηθούσε στον καθαρισμό τους και την απολύμανσή τους με το θαλασσινό νερό.⁶¹ Τα εξωτερικά βόρεια τοιχώματα και των δύο υπολήνιων συνδέονταν με τους ληνούς όπου διακρίνεται το περίγραμμα των δεξαμενών τους που αν σώζονται θα πρέπει να αναζητηθούν κάτω από τον ασφαλισμένο δρόμο. Οι κεραμίδες οροφής που συγκεντρώθηκαν δείχνουν πως οι ληνοί εντάσσονταν σε ένα στεγασμένο κτίριο.

Προφανώς οι οινοποιητικές εγκαταστάσεις θα περιελάμβαναν και το κυρίως οινοποιείο, δηλαδή τον πιθεώνα αλλά και άλλους βοηθητικούς χώρους. Όσο για την κεραμική που βρέθηκε στα υπολήνια, μια γενική χρονολόγηση στον 3ο αι. φαίνεται να είναι ασφαλής. Πρόκειται για όστρακα αμφορέων, χείλη από χύτρες και άωτα κύπελα, και τμήματα από οινοχόες.

60. Είναι παρόμοιοι με τους δύο κρουνοί των βυζαντινών ληνών της Βεριάς Συλλάτων, βλ. Θ. Παζαράς – Αικ. Τσανανά, «Ανασκαφικές έρευνες στη Βεριά Συλλάτων (1990)», *ΑΕΜΘ* 4 (1990) 358, εικ. 6, και οι ίδιοι, «Ανασκαφικές έρευνες στη Βεριά Συλλάτων (1991)», *ΑΕΜΘ* 5 (1991) 293, εικ. 6.

61. *Γεωπονικά*, 7,6.10-11

Η ύπαρξη ληνού και στην παλαιοχριστιανική βασιλική στο Μπγιαδούδι αποτελεί ένδειξη της αμπελοκαλλιέργειας που ασκούνταν στην περιοχή.⁶² Στο Μπγιαδούδι, από τις δύο υπόγειες δεξαμενές η μεγαλύτερη πιθανά να χρησίμευε για την αποθήκευση των σταφυλιών και η άλλη ως υπολήνιο.⁶³

Η εύρεση δε, μιας τετράγωνης λίθινης βάσης στον χώρο, με τους τετράγωνους τόρμους στις δύο πλευρές δείχνει πως έχουμε να κάνουμε με ένα εξελιγμένο τύπο πιεστηρίου, που σύμφωνα με τον Πλίνιο αποτελεί ελληνική επινόηση του Ιου αιώνα π.Χ. Ως προς τη χρήση η βάση μπορεί να ανήκει σε μηχανικό πιεστήριο ελαιοκάρπου ή σταφυλιών.⁶⁴ Η επεξεργασία σταφυλιού και ελιάς στο πέρας των χρόνων ήταν συναφής και η ταύτιση αυτών των κατασκευών στη μια ή στην άλλη παραγωγή δεν φαίνεται να ισχύει.

Μάλλον πρόκειται για οργανωμένο μεγάλο συγκρότημα με ληνούς που εξυπηρετούσε περισσότερους παραγωγούς και μάλλον η παραγωγή ήταν προορισμένη και για πώληση. Το συγκρότημα των ληνών είναι διαταγμένο κατά μήκος του οδικού παραλιακού άξονα που θα επικοινωνούσε με το εσωτερικό και τις απομακρυσμένες ρωμαϊκές αγροικίες πιθανά σε θέσεις παλιότερων ελληνιστικών υπόθεσης που δεν μπορεί να στηριχτεί λόγω της έλλειψης επαρκών ανασκαφικών δεδομένων. Εδώ κοντά στο λιμάνι θα γινόταν και η εξαγωγή των προϊόντων των αγροικιών.

Η υπόθεση για τη σύνδεση της θέσης, με την περιοχή που καταλάμβανε η Κάμψα των πηγών, που ήταν αποικία της Μένδης, δεν μπορεί ακόμη να στηριχτεί, αφού ούτε νόμισμά της βρέθηκε και τα αποσπασματικά λείψανα δεν μας βοηθούν ακόμη να τη συσχετίσουμε με το διάδοχο πόλισμα που πιθανά υφίσταται και μετεξελίσσεται μέχρι τα υστερορωμαϊκά και τα βυζαντινά χρόνια.

Τέλος, προχωρώντας βορειότερα ανιχνεύονται τα επόμενα ίχνη κατοίκησης σε θέση όπου εντοπίστηκαν όστρακα ιστορικών χρόνων. Είναι πιθανά η Σμίλα. Ο Ηρόδοτος τη θεωρεί τελευταία πόλη πριν από την Αίνεια.

Επίσης στον παράλιο συνοικισμό Δροσιά περίπου στα 1500 μ. νότια της Ν. Μηχανιώνας υπάρχουν τάφοι υστερορωμαϊκών χρόνων και προχριστιανικών του 4ου αι. μ.Χ. όπου εντοπίζεται η εξέλιξη του αρχαίου πολισματος στην ρωμαϊκή εποχή.

62. Παζαράς 2009, ό.π. (σημ. 18), σσ. 111-114.

63. Παζαράς 2009, ό.π. (σημ. 18), σσ. 195-196, ειχ. 235-236, σημ. 240-244.

64. Για ανάλογο παράδειγμα βλ. και Β. Αλλαμανή-Σουρή, «Στοιχεία διονυσιακής λατρείας και ενδείξεις αμπελοκαλλιέργειας στην Ημαθία», στο: *Αμπελοοινική ιστορία στον Χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε΄ Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993*, ΠΠΙ ΕΤΒΑ - Ιδρυμα Φ. Μπουτάρη, Αθήνα 1998, σσ. 60-67, ειχ. 6.

Στη συνέχεια κατά σειρά στην ακτή, στη Νέα Μηχανιώνα εντοπίζεται η θέση της Αίνειας στην «Τούμπα Τάμπια».⁶⁵ Ο οικισμός σε τράπεζα χρονολογείται με βάση την κεραμική στην πρόωμη εποχή του σιδήρου, στα αρχαϊκά, κλασικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια (Εικ. 18).

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας είχε εγκατασταθεί εκεί ένα οχυρό που σωζόταν ακόμα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σήμερα στη θέση υπάρχει ένα κατεστραμμένο γερμανικό πυροβολείο. Το παλιό οχυρό ονομαζόταν από τους Τούρκους Κούμ Καλέ, φρούριο δηλαδή πάνω στην άμμο, στην ακρογιαλιά. Επικράτησε τελικά ως τοπωνύμιο της τράπεζας, η λέξη Τάμπια που σημαίνει χαράκωμα, οχυρό.⁶⁶

Η Αίνεια ταυτίζεται και εντοπίζεται με βεβαιότητα, πάνω στην «Τούμπα Τάμπια» της Νέας Μηχανιώνας. Ο Ηρόδοτος⁶⁷ αναφέρει την Αίνεια ως τη βορειότερη πόλη στη δυτική ακτή της Χαλκιδικής πριν το πλοίο εισπλεύσει στον εσώτερο Θερμαίο κόλπο. Η Αίνεια, τον 5ο αι. π.Χ. ήταν μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας. Τον 4ο αι. π.Χ. ανήκε στη Χαλκιδική Συμμαχία και το 348 π.Χ. καταλήφθηκε από τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας. Ήταν ανάμεσα στα πολίσματα που διαλύθηκαν από τον Κάσσανδρο για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης.⁶⁸ Δεν εγκαταλείφθηκε τελείως αφού εμφανίζεται ως πόλη στους Δελφικούς καταλόγους των θεωροδόκων του 3ου αι. π.Χ. και παίρνει μέρος στους αγώνες κατά των Ρωμαίων.⁶⁹ Άλλωστε από επιγραφή που χρονολογείται στα 125-126 μ.Χ. βεβαιώνεται η λατρεία του οικιστή Αινεία στην Αίνεια και μάλιστα η λατρεία του ήρωα Αινεία τεκμηριώνεται και από ένα χωρίο του Τίτου Λίβιου.⁷⁰

Η θέση ερευνήθηκε επιφανειακά.⁷¹ Μένει τώρα να εντοπισθεί η πόλη. Μέχρι τώρα οι λίγες δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο νότιο τμήμα της τούμπας αποκάλυψαν ένα τμήμα κτιρίου που χρονολογείται στα τέλη του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ.

65. A. Struck, *Makedonische Fahrten, I Chalcidike*, Wien 1907, σσ.35,63 (στο εξής: Struck 1907)· Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σ. 162· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σσ. 20, 61· Zahrt 1971, ό.π. (σημ. 2), σσ. 142-144· Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 269 κ.ε.· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 26, αρ. 63· Winter 2006, ό.π. (σημ. 18), σσ. 61-64· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 104-110· Βοκοτοπούλου 1990, ό.π. (σημ. 10), σσ. 112-113 με βιβλιογραφία.

66. Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 269· Παζαράς 1993, ό.π. (σημ. 18), σ. 17 σημ. 17.

67. *Ηρόδοτος* VII 123,2.

68. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, «Χώρα Θεσσαλονίκης. Μια προσπάθεια οριοθέτησης», στο: *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου, Καβάλα 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 100 σημ. 9 (στο εξής: Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1990).

69. Βοκοτοπούλου 1990, ό.π. (σημ. 10), σ. 113 και Π. Ν. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 206-211, για τη θέση της Αινείας στην ύστερη ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή (στο εξής: Νίγδελης 2006).

70. *Τίτος Λίβιος* XL 4,9· βλ. Νίγδελης 2006, ό.π. (σημ. 69), σ. 208.

71. Ε.Μπ.Τσιγαρίδα, «Ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αίνεια», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 217-222.

Στο πλούσιο και εκτεταμένο νεκροταφείο της Αίνειας εντάσσονται και οι τρεις ταφικοί τύμβοι στα ΒΑ της Τούμπας που η έρευνα τους, προσέφερε πολύτιμες πληροφορίες για τα ταφικά έθιμα του γ' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.⁷² Ανασκάφηκαν το 1979 οι τύμβοι Α και Β που ήταν ενωμένοι σε ένα σημείο της περιφέρειάς τους και το 1982 ο μικρότερος τύμβος Γ, στα 50 μ. περίπου δυτικά από τους προηγούμενους. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 5ο αι. και στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Ο τύμβος Α κάλυπτε τρεις κιβωτιόσχημους τάφους από τους οποίους, ξεχωρίζουν τα διακοσμητικά θέματα του τάφου ΙΙ, που μιμείται τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των τοίχων ενός γυναικείου δωματίου, με τα αντικείμενα του γυναικωνίτη κρεμασμένα από καρφιά ή ακουμπισμένα στο ράφι (Εικ. 19). Στο εσωτερικό του, τα λίγα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί κυρίως γύρω από κτιστό κύβο, πάνω στον οποίο είχε τοποθετηθεί ξύλινο κιβώτιο με τα οστά νέας γυναίκας και του νεογέννητου βρέφους της. Τα κτερίσματα ήταν ένας κυπριακού τύπου αμφορίσκος, τέσσερα γυάλινα αλάβαστρα, δέκα αλάβαστρα από εξαιρετικής ποιότητας γύψο -τα δύο ήταν επίχρυσα- και ένα χάλκινο επίχρυσο στεφάνι. Αφθονά ήταν και τα κτερίσματα που έδωσαν οι υπόλοιποι τάφοι. Ξεχωρίζει μια χάλκινη υδρία τεφροδόχος και ένα χάλκινο κάτοπτρο.

Ο τύμβος Β περιείχε ένα κιβωτιόσχημο τάφο και το σημαντικότερο εύρημα του ήταν η τεράστια νεκρική πυρά του. Ο τύμβος Γ κάλυπτε δύο πυρές εναγισμών με καμένα αγγεία, μία συλημένη νηπιακή σαρκοφάγο και τρεις απλούς λακκοειδείς τάφους. Είναι φανερό ότι οι πλούσιοι αστοί των τύμβων Α και Β, τόσο στα κτερίσματα όσο και στα ταφικά έθιμα, προσπαθούν να μιμηθούν τους βασιλικούς τάφους της Βεργίνας. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι στους τάφους δεν είναι θαμμένοι κάτοικοι της Αίνειας αλλά πλούσιοι Μακεδόνες, ίσως από τους διοικητές -τοποτηρητές του Φιλίππου στην πρόσφατα κατακτημένη περιοχή. Το έθιμο κατασκευής τύμβων θα είχε φθάσει στην Αίνεια, όταν την κατέλαβε ο Φίλιππος στο 348 π.Χ.

Ακόμη αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Αίνειας στα βορειοδυτικά της τούμπας. Ερευνήθηκαν 20 τάφοι κιβωτιόσχημοι και πώρινες σαρκοφάγοι του 4ου αι. π.Χ. Ανάμεσά τους και ένας τάφος των αρχών του 5ου αι. π.Χ. που περιείχε μια πλούσια γυναικεία ταφή.⁷³

Η ίδρυση της Αινείας, συνδέθηκε από τους αρχαίους με τον Αινεία και τους Τρώες και η κεφαλή του εικονίζονταν στα νομίσματά της⁷⁴ ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. Αναφέρεται πως ο μυθικός ήρωας της Τροίας ίδρυσε και ναό προς τιμήν

72. Βοκοτοπούλου 1990, ό.π. (σημ. 10), σσ. 112-113.

73. Α. Μπιλούκα - Ε.-Μπ. Τσιγαρίδα, ΑΔ 50 (1995), Χρονικά Β'2, 467-468.

74. Η. Gaebler, *Die antiken Munzen von Macedonia und Paionia*, III, Βερολίνο 1906, ειχ. 33-37.

της μητέρας του Αφροδίτης πάνω σε ένα ακρωτήριο. Από τον φημισμένο ναό της Αφροδίτης, που αναφέρεται στις πηγές πως ίδρυσε ο Αινείας μαζί με την πόλη, πιθανόν να προέρχονται τα αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαϊκού ιωνικού ναού που εκτίθενται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης.⁷⁵ Ο ναός της Αφροδίτης των πηγών που ίδρυσε ο Αινείας για τη μητέρα του Αφροδίτη, ίσως θα μπορούσε να εντοπισθεί μετά από συστηματική ανασκαφική έρευνα.

Ανάμεσα στον οικισμό της Τούμπας Τάμπια (Αίνεια) και στα δυτικά του σύγχρονου οικισμού του Αγγελοχωρίου, υπάρχουν οι αλυκές της λιμνοθάλασσας. Σχηματίζεται ένας μικρός όρμος, μια ενδιαφέρουσα θέση πιθανόν και από την αρχαιότητα όπου θα μπορούσαν να αγκυροβολούν τα πλοία και μάλιστα να γίνεται και ένα είδος ελέγχου των πλοίων που εισέρχονταν στον Θερμαϊκό κόλπο.⁷⁶ Από δοκιμαστική τομή στην περιοχή αυτή μαζί με τα οικιστικά κατάλοιπα, προήλθε βάση ιωνικού κίονα (αρ. ευρ. 1621) ύψους 15 εκ. και πλάτους 31 εκ. μ πιθανά του 3ου αι. π.Χ. Επιπλέον, από παράδοση από την παραπάνω θέση και την περιοχή των αλυκών προέρχεται (παράδοση Γ. Βογιατζόπουλου), μαρμάρινη ακέφαλη σφίγγα ή γρύπας; (αρ. ευρ. 22643) μήκους 58 εκ. και μέγιστου ύψους 37 εκ. Βέβαια μόνο η συνέχιση και η συστηματική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή αυτή θα φωτίσει και θα δώσει απαντήσεις (εικ. 20).

Στα νοτιοανατολικά της Τούμπας Τάμπια, στον παράλιο οικισμό Ανθούπολη,⁷⁷ αμέσως βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού της Νέας Μηχανιώνας εντοπίζεται νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων (2ος με 3ος αι. μ.Χ.) με κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς και λακκοειδείς τάφους.

Ενδότερα στην περιοχή, και κοντά στον σημερινό οικισμό της Κερασιάς, υπάρχει ταφικός τύμβος. Η ανασκαφική έρευνα κυρίως καθαρισμού της καταστροφής μετά από λαθροανασκαφικές δραστηριότητες γύρω από την τούμπα αποκάλυψε έναν κιβωτιόσχημο τάφο. Ανάμεσα στα ανακατεμένα χώματα βρέθηκε χρυσή δανάκη με γυναικείο πορτραίτο και ένα πήλινο αλάβαστρο ρωμαϊκών χρόνων. Ακόμη εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένας κεραμοσκεπής τάφος με τη νεκρή με δύο μικρά άβαφα αγγεία και δύο μικρά χρυσά σκουλαρίκια.⁷⁸

75. Βλ. Βουτυράς 1999, σσ. 1340-1341, όπου υποστηρίζει την προέλευση των αρχιτεκτονικών μελών του αρχαϊκού ναού στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, από τον ναό της Αφροδίτης στην Αίνεια. Ακόμη ότι ο περιπλανώμενος ναός μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη από την Αίνεια τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια. Ακόμη βλ. Α. Τασιά – Ζ Λόλα – Ο. Πελέκης, «Θεσσαλονίκη - Ο υστεροαρχαϊκός ναός», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 227-246. Τελευταία, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, «Οικοδομήματα Αυτοκρατορικής λατρείας στη Θεσσαλονίκη. Ζητήματα τοπογραφίας και τυπολογίας», *ASAtene LXXXVII, serie III, 9, Tomo I* (2009) 624 κ.ε.

76. Σουρέφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 229.

77. Αικ. Ρωμοπούλου, *ΑΔ* 36 (1981), *Χρονικά* Β'2, 300-302.

78. Π. Βελένη, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά* Β'2, 358, πίν. 198β.

Συνεχίζοντας την πορεία των παραλίων, στη συνέχεια στη σημερινή θέση του οικισμού της Αγίας Τριάδας, αν και δεν έχει εντοπισθεί οικισμός, από τις παραδόσεις εκτός από την κεραμική και τα χάλκινα αντικείμενα, αναφέρουμε μία επιτύμβια στήλη με λατινική επιγραφή από παράδοση (αρ. ευρ. 187).

Ακολουθεί στη σειρά ο αρχαιολογικός χώρος των Νέων Επιβατών, που περιλαμβάνει δύο θέσεις την Τούμπα και την Τράπεζα Νέων Επιβατών. Η Τούμπα Νέων Επιβατών, ένας οικισμός σε τούμπα⁷⁹ χρονολογείται με βάση την κεραμική στην πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του χαλκού (Εικ. 21). Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 25 μ. και σε απόσταση περίπου 500 μ. από τη θάλασσα. Μικρό ρέμα υπάρχει αμέσως δυτικά της τούμπας προς τη θάλασσα. Ο οικισμός ερευνήθηκε επιφανειακά. Το ύψος των επιχώσεων είναι περίπου στα 8 μ. Ο οικισμός στην Τράπεζα Νέων Επιβατών⁸⁰ χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Η θέση βρίσκεται περίπου 300 μ. δυτικά της ομώνυμης τούμπας, ανάμεσα σε δύο ρέματα ανατολικά και δυτικά. Οι επιχώσεις επικάθονται σε φυσικό ύψωμα με επιμήκη μορφή από νοτιοανατολικά προς βορειοδυτικά.

Σε απόσταση 430 μ. δυτικά της Τράπεζας Νέων Επιβατών σε μια φυσικά οχρωμένη θέση και με θέα στον Θερμαίο κόλπο και δυνατότητα επικοινωνίας με την ενδοχώρα στο αγρ. με αρ. 36 ερευνήθηκαν⁸¹ διάσπαρτοι δεκατέσσερις κυκλικοί λάκκοι λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος και είκοσι τέσσερις αποθηκευτικοί πίθοι *in situ* (Εικ. 22). Νέος σχεδιασμός οικισμού κοντά στον παλιότερο οικισμό σε τούμπα και σε τράπεζα. Ο σωστικός χαρακτήρας της ανασκαφής δεν έδωσε τη δυνατότητα για επέκταση της έρευνας. Μεγάλη ήταν η ποσότητα της κεραμικής με οικιστική χρήση και διάρκεια ζωής της θέσης από την ύστερη εποχή του χαλκού μέχρι και το τέλος της αρχαϊκής περιόδου. Το μεγαλύτερο ποσοστό ανήκει σε επείσακτη κεραμική αρχαϊκών χρόνων πολύ καλής Αττικής και από τα μεγάλα κέντρα της περιοχής του ανατολικού και βόρειου Αιγαίου του β' μισού του βου αι. π.Χ. Δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά ο παραθαλάσσιος αυτός οικισμός με την εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα για τη διοχέτευση των προϊόντων του και την επικοινωνία θα μπορούσε να συνδεθεί με τη σύντομη παραμονή του Πεισίστρατου στην περιοχή.

79. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σσ. 132-134· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σσ. 11, 59· Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 20, αρ. 38.

80. Για την Τράπεζα Νέων Επιβατών, βλ. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σ. 134 και Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 130-131.

81. Μ. Αποστόλου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), *Χρονικά Β'3α*, 113, και πρώτη παρουσίαση και αναφορά βλ. Αποστόλου 2016, ό.π. (σημ. 10), σσ. και η ίδια, «Η αρχαία Ραϊκήλος των πηγών. Κεραμική από τους Νέους Επιβάτες», (ετοιμάζεται η δημοσίευση της κεραμικής). Για τον σύγχρονο οικισμό Νέων Επιβατών, Μ. Αποστόλου, *ΑΔ* 60 (2005), *Χρονικά Β'2*, 610-611.

Έτσι η θέση θα μπορούσε να ταυτισθεί με τη Ραϊκήλο των πηγών δεδομένου ότι στην ευρύτερη περιοχή βρέθηκε και ο κίονας με την επιγραφή από όπου μαρτυρείται η ύπαρξη ιερού της Αρτέμιδος Ρηχειλίας. Ίσως η μελλοντική έρευνα στο όμορο νοτιότερο αγροτεμάχιο με σαφή οικιστικά κατάλοιπα να επιβεβαιώσει την ύπαρξη της κώμης-οικισμού του Πεισίστρατου και τη διάρκεια της.

Από την περιοχή του σύγχρονου οικισμού των Νέων Επιβατών, από παραδόσεις, αναφέρουμε την προτομή ανδρός (αρ. ευρ. 2799), άγαλμα ιματιοφόρου γυναικός που κρατά σταφυλή (αρ. ευρ. 2486) και άγαλμα γυναικός με λεοντή που καταλήγει σε πεσό (αρ. ευρ. 2 487).

Επόμενη στη σειρά η θέση της Περαίας όπου και εδώ χωρίς να έχει εντοπισθεί ο οικισμός από τις παραδόσεις και τυχαίες ευρέσεις αρχαίων ήδη από το 1930, που κυρίως εντοπίζονται κοντά στο ρέμα της Ανω Περαίας,⁸² αναφέρουμε το επιτύμβιο ανάγλυφο της Αφροδιτώς και του Διοσκουρίδη, το επιτύμβιο ανάγλυφο του Φιλίνου, το άγαλμα ιματιοφόρου, και τον αράβδωτο κίονας με επιγραφή.

Εντοπίστηκε όμως τμήμα νεκροταφείου ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή της Ανω Περαίας.⁸³ Στο αγροτεμάχιο με αρ. 1026 ερευνήθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος⁸⁴ από όπου και συλλέχτηκε η μαρμαρίνη ενεπίγραφη στήλη (αρ. ευρ. 1244) της Κλεαρίστης⁸⁵ (Εικ. 23).

Μετά τα υψώματα της Περαίας, στο σημείο επαφής και πέρασμα ανάμεσα στους Κρουσαίους και τους Ανθεμούσιους σε μια λωρίδα όπου αναπτύσσονται οικισμοί δίνουν την εντύπωση πως μπορεί να ανήκαν άλλοτε στους Κρουσαίους

82. Βλ. Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, τ. ΙΙΙ, Θεσσαλονίκη 2010, Επιτύμβιο ανάγλυφο της Αφροδιτώς και του Διοσκουρίδη, σσ. 260-262, αρ. 589, εικ. 1720- Επιτύμβιο ανάγλυφο του Φιλίνου, σσ. 50-52, αρ. 374, εικ. 1140-Άγαλμα ιματιοφόρου, σσ. 159-160, αρ. 491, εικ. 1507-1510δ και βλ. Νίγδελης 2011, ό.π. (σημ. 10), σσ. 106,107, εικ. 1, 2, 3. Κίονας αράβδωτος με ζώνη ημικυκλικής διατομής στο επάνω μέρος με επιγραφή.

83. Μ. Αποστόλου, *ΑΔ* 65 (2010), *Χρονικά Β'2*, 1221-1222.

84. Ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, εσωτερικών διαστάσεων 1 μ.χ 2,10 μ. με κατεύθυνση από ανατολικά στα δυτικά και με τη βόρεια και νότια πλευρά του να φέρουν κοκκινωπό κονίαμα. Οι μακριές πλευρές ορίζονταν από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες τοποθετημένες κατακόρυφα. Η κάλυψή του πιθανά θα ήταν από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες, χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε και την πιθανή κάλυψή του με τη στήλη. Ο τάφος δέχθηκε αλλεπάλληλες ταφές, δύο σε ύπτια θέση με δάπεδο στο φυσικό έδαφος και άλλη μία από πάνω και στη δυτική πλευρά του τάφου βρέθηκαν 11 κρανία και οστά σε ανακομιδή από τα οποία και μία παιδική ανακομιδή. Συγκεντρώθηκαν μόνο μερικά αβαφή όστρακα και αποσπασματικό αβαφές χυτροειδές αγγείο του 4ου αιώνα μ.Χ. Ο τάφος ύστερα από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας, διατηρήθηκε σε κατάχωση στον αύλειο χώρο της κατοικίας

85. Αποστόλου 2016, ό.π. (σημ. 10).

ή στους Ανθεμούσιους. Προβάλλουν σε υψώματα, σε ασφαλή σημεία κατοίκησης που περιβάλλονται από ρέματα, με οπτική επαφή μεταξύ τους και με δυνατότητα επικοινωνίας και ελέγχου μεγάλου τμήματος της ευρύτερης περιοχής και με οπτική επαφή με τη θάλασσα.

Οι Κρουσαίοι που θεωρούνταν τρωϊκής καταγωγής συνέδεαν το όνομά τους με την Κρέουσα τη σύζυγο του Αινεία και οι Ανθεμούντιοι ή Ανθεμούσιοι συνέδεαν πιθανά το όνομά τους με την Ανθεμόνη, την κόρη του Αινεία.⁸⁶ Ο Στέφανος Βυζάντιος⁸⁷ συνδέει το όνομα του Ανθεμούντα⁸⁸ με το άνθεμον, το άνθος του ρόδου.⁸⁹

Η κοιλάδα του Ανθεμούντα⁹⁰ βρίσκεται ανάμεσα στον ορεινό όγκο του Χορτιάτη-Κισσού στον βορρά την οροσειρά του Καλαύρου, της Κατσιάκας και του Βάβδου στον νότο, το όρος Χολομώντας και τον ποταμό Ολύνηθιο στα ανατολικά και με τον Θερμαϊκό κόλπο στα δυτικά όπου και εκβάλλει και ο Ανθεμούντας - Βασιλικιώτικος⁹¹ που πηγάζει από την Γαλάτιστα.⁹²

Τα ακριβή όρια του Ανθεμούντα μας διαφεύγουν ακόμη και στην αρχαιότητα. Ίσως να συνέπιπταν⁹³ με ολόκληρη την κοιλάδα ή σε τμήμα της αλλά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι οικισμοί ανάμεσα στις εκβολές του ποταμού και πέρα από τον ορεινό όγκο στις δυτικές και νότιες παρυφές ίσως θα μπορούσαν να ενταχθούν και αυτές στην Κρουσίδα με εξαίρεση τη θέση Γκόνα που βρισκόταν πιο κοντά στη

86. Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 249.

87. Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ανθεμούς

88. Η πρώτη αναφορά του Ανθεμούντα από τον Ηρόδοτο σχετίζεται με τον Αμύντα Α΄ που τον προσέφερε στον Πεισιστρατίδη Ιπλία, (Ηρόδοτος, *Ιστορία*, 5, 94,1). Η επόμενη από τον Θουκυδίδη όταν απαριθμεί τις κατακτήσεις των Αργεαδών και τοποθετεί την περιοχή κοντά στην Κρηστωνία και τη Βισαλία και όταν αφηγείται την αποτυχημένη εκστρατεία του Σιτάλη εναντίον του Περόδικα (Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 2, 99,6 και 2, 100,4). Από τον Αισχίνη αναφέρεται η κατάληψή του μαζί με τη Θέριμη και τη Στρέψα από τον σφετεριστή του θρόνου Πανσανία (Αισχίνης, *Περί Παραπρεσβείας*, 2, 27). Ο Δημοσθένης μας πληροφορεί πως ο Φίλιππος Β΄ παρέδωσε τον Ανθεμούντα και την Ποτίδαια στους Χαλκιδείς (Δημοσθένης, *Φιλιππικός Β΄*, 2, 20). Τέλος από τον Αρριανό γίνεται γνωστή η Ανθεμουσία ίλη ένα σώμα του ιππικού των εταίρων του Μ. Αλεξάνδρου που συμμετείχε στη μάχη της Ισσού (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, 2,9,3). Από τον Ησύχιο μαθαίνουμε ότι Ανθεμούς ονομαζόταν ο ποταμός, η περιοχή και η πόλη μεταξύ Μακεδονίας και Κρουσίδας, στο ανατολικό τμήμα του Θερμαϊκού (Ησύχιος, λ. Ανθεμούς).

89. Ε. Φ. Πουλάκη, *Χία και Ανθεμούσια*, Κατερίνη 2001, σ. 144.

90. Βλ. Α. Σιούντα, *Οικιστικά και ταφικά δεδομένα από την κοιλάδα του Ανθεμούντα κατά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2017 (Μεταπτυχιακή εργασία).

91. F. Papazoglou, «Les villes de Macedoine a l'époque romaine», *B.C.H Suppl. XVI* (1988) 202-203, όπου ταυτίζεται ο Ανθεμούντας με Βασιλικιώτικο ποταμό (στο εξής: Papazoglou 1988).

92. Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 247-248.

93. Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 251,260.

θάλασσα και πιο μακριά από αυτές τις θέσεις και θα ανήκε στην επικράτεια του Ανθεμούντα. Εκεί στη βόρεια όχθη των εκβολών του ποταμού, θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στον Θερμαίο κόλπο οι οικισμοί της κύριας κοιλάδας του Ανθεμούντα.⁹⁴

Έτσι ξεκινώντας από τα νότια προς τα ανατολικά και αφήνοντας την κύρια επικράτεια της Κρουσίδας, μετά την Περαία, παρουσιάζεται ο αρχαιολογικός χώρος του Πλαγιαρίου που βρίσκεται σε περίοπτη θέση και αποτελείται από την Φενέρ Τούμπα και από τη γειτονική αμέσως βόρεια Πλατιά Τούμπα.

Η Φενέρ Τούμπα Πλαγιαρίου ή Τούμπα επί τράπεζας Ουζούναλι,⁹⁵ όπου οικισμός σε τούμπα επί τραπεζής χρονολογείται με βάση την κεραμική από την πρώιμη εποχή του χαλκού μέχρι και τα κλασικά χρόνια (Εικ 24). Σε υψόμετρο 177 μ. βρίσκεται περίπου 500 μ. νότια από την Πλατιά τούμπα Πλαγιαρίου. Στα νοτιοανατολικά της, στο αγρ. με αρ. 1036, ερευνήθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι της πρώιμης εποχής του σιδήρου⁹⁶ με κάλυψη από δύο μεγάλες ιζηματογενείς πλάκες. Στον τάφο I ο νεκρός έφερε θραύσματα από χειροποίητα αγγεία και μικρό χάλκινο ψέλιο. Στον Τάφο II, ο νεκρός, με χάλκινη χάντρα κάτω από τη σιαγόνα, έφερε δύο χάλκινα ενώτια, ένα χάλκινο περιδέραιο, δύο χάλκινους κρίκους και ένα λεπτό σιδερένιο έλασμα στον αριστερό βραχίονα.

Σε μικρή απόσταση στα βόρεια, στέκεται επιβλητική η Πλατιά τούμπα ή τράπεζα Πλαγιαρίου ή Ουζούναλι.⁹⁷ Ο οικισμός σε μία επιμήκη τράπεζα με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, χρονολογείται με βάση την κεραμική από την πρώιμη εποχή του σιδήρου μέχρι τα ελληνοιστικά χρόνια. Βρίσκεται σε υψόμετρο 160 μ. ανάμεσα σε δύο ρέματα, ανατολικά και δυτικά (Εικ 25). Είναι ορατή από κάθε σημείο του Θερμαίου κόλπου και από τα περιβάλλοντα υψώματα και φυσικά από τον Χορτιάτη.

Στους νοτιοανατολικούς πρόποδες της τράπεζας στο αγρ. αρ. 1030 πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές και ανασκάφηκε τμήμα οχυρωματικού τεί-

94. Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 249-252

95. A. J. Wace, «The Mounds of Macedonia», *BSA* 20 (1913-1914) 128 (στο εξής: Wace 1913-1914)· C. Picard, «Macedonia I. Les recherches archéologiques de l'armée Française en Macédoine 1916-1919», *BSA* 23 (1918-1919) 4· Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σσ. 134-136· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σσ. 30, 65· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 34, αρ. 96 (Πλαγιαρί Β)· Κ. Σουέρεφ – Κ. Χαβέλα, «Πλαγιαρί Θεσσαλονίκης αγρ. 1036 Φιλοθέου», *ΑΕΜΘ* 12 (1998) 237-240 (στο εξής: Σουέρεφ – Χαβέλα 1998) και Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 152-153.

96. Κ. Σουέρεφ, *ΑΔ* 53(1998), *Χρονικά Β* 2, 574.

97. Για την Πλατιά Τούμπα Πλαγιαρίου βλ. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σ. 136 (Ouzounali Table)· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 43· Κ. Σουέρεφ, *ΑΔ* 44 (1989), *Χρονικά Β* 2, 322· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 34, αρ. 95 (Πλαγιαρί Α) και Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 149-152.

χους πιθανά του 4ου αι.π.Χ.⁹⁸ Το νεκροταφείο του οικισμού εντοπίζεται στους λόφους ΝΑ της τράπεζας.

Το γεγονός ότι η Δικαία, αποικία των Ερετριέων, δεν αναφέρεται από τον Στράβωνα στα πολίσματα του συνοικισμού της Θεσσαλονίκης οδηγεί την αναζήτηση της μακριά από τις εκβολές του Ανθεμούντα και ως πόλισμα υφίσταται και στα ρωμαϊκά χρόνια αφού αναφέρεται στον Πλίνιο. Αν και τελευταία η έρευνα τοποθετεί την αρχαία Δικαία στη Νέα Καλλικράτεια,⁹⁹ με επαρκή στήριξη σε ανασκαφικές, νομισματικές και επιγραφικές μαρτυρίες η ταύτιση της Δικαίας με την Πλατιά Τούμπα Πλαγιαρίου είναι μία πρόταση.

Ένα βαθύ ρέμα διαχωρίζει την περιοχή του Πλαγιαρίου από εκείνη του Τριλόφου όπου αρχαιότητες όλων των εποχών εντοπίζονται σε όλο τον σύγχρονο οικισμό του Τριλόφου που είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος και ορίζεται από τον λόφο Κοτρώνι στα Ανατολικά, τον Προφήτη Ηλία στα Νότια και την Τούμπα Σιγκουνά στα Δυτικά.

Κυριαρχεί η τράπεζα Σαραλικά Τριλόφου ή τράπεζα Ζουμπάτ¹⁰⁰ με κατεύθυνση από Β. προς Ν. που καταλαμβάνει έκταση 76 στρεμμάτων. Βρίσκεται σε υψόμετρο π. 120 μ. με δύο ρέματα να ρέουν στα δυτικά και στα ανατολικά της. Διαμορφώνεται μία άνω τράπεζα, μία κάτω στα βόρεια και δευτερεύοντα πλατώματα, στα δυτικά στα βόρεια και ένα στα νότια με οπτική επαφή όλου του Θερμαίου και των γύρω περιοχών. Το ύψος των επιχώσεων ποικίλει και είναι

98. Σουέρεφ (1989), ό.π. (σημ. 97), 322· Σουέρεφ - Χαβέλα 1998, ό.π. (σημ. 95), σσ. 237-240

99. Ε. Βουτυράς - Κ. Σισμανίδης, «Δικαιοπολιτών συναλλαγαί. Μία νέα επιγραφή από τη Δικαία αποικία της Ερέτριας», στο: *Αρχαία Μακεδονία VII*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 253-274· Α. Μπιλούκα - Ι. Γραικός, «Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής. Η πρόσφατη σωστική ανασκαφική έρευνα (1999-2005) στην Ερετριακή αποικία των Δικαιοπολιτών στον Θερμαίο κόλπο», *ΑΕΜΘ 20 Χρόνια* (2009) 239-247 και για νομισματικές μαρτυρίες βλ. Χ. Γκατζόλης, *Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος-1ος αι. π.Χ.)* (αδημ. διδακτ. διατρ. Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 485-493· Ο Zahrnt 1971, ό.π. (σημ. 2), σσ. 181-182, τοποθετεί τη Δικαία στον Τρίλοφο, βλ. και Ν. G. I. Hammond, *Ιστορία της Μακεδονίας*, τ. Α', μτφρ. Θ. Γεωργιάδης, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 465 (στο εξής: Hammond 1995)· Papazoglou 1988, ό.π. (σημ. 91), σσ. 19-20, 189-190, 200 και 202· M. B. Hatzopoulos - L. D. Loukopoulou, «Macedonian Institutions Under the Kings I» [ΚΕΡΑ, Μελετήματα 22], Athens 1996, σσ. 194, 202· J. Vocotopoulou, «Greek Colonisation in the Littoral of Chalkidice and Lower Macedonia», στο: *I. Βοκοτοπούλου, Ηπειρωτικά και Μακεδονικά Μελετήματα*, Αθήνα 2001, σσ. 745-746· Tiverios 2008, ό.π. (σημ. 10), σσ. 24-26, 33-34.

100. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σσ. 138-141 (Zoumbat Tables)· Ν. Χ. Κοτζιάς, «Ο παρά το αεροδρόμιον της Θεσσαλονίκης (Σέδες) Γ' τάφος», *ΑΕ* 1937 (1956) τ. Γ', 866-895· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 43· Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), αρ. 111 (Τρίλοφος Α, Ζουμπάτ ή Σαραλικά), 37-38· Μ. Αποστόλου, *ΑΔ* 64 (2009), *Χρονικά Β'2*, 677· η ίδια, *ΑΔ* 66 (2011), *Χρονικά Β'2*, 695.

πάνω από 2 μ. Ο οικισμός χρονολογείται με βάση την κεραμική από τη μέση νεολιθική ΙΙΙ μέχρι και τα κλασικά χρόνια.

Η θέση των νεκροταφείων του οικισμού εντοπίζεται σε τρία σημεία, στις παρειές και στα βόρεια της τράπεζας Σαραλίκια, στα βόρεια και στο εσωτερικό του σύγχρονου οικισμού, και στα νότια του στην περιοχή του Προφήτη Ηλία.

Στο νεκροταφείο του οικισμού των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων που εντοπίζεται στις παρειές και στα ΝΔ της Τράπεζας, αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι από πλάκες πωρόλιθου Και δίπλα στη θέση Τσουρτιμένι που το 1977,¹⁰¹ είχε ερευνηθεί ένας κιβωτιόσχημος τάφος αποκαλύπτονται κιβωτιόσχημοι τάφοι και κάποτε θα πρέπει να ερευνηθεί η περιοχή. Αλλά και στα βόρεια σε αγροτεμάχια της Σαραλίκια, έχουν ανασκαφεί τάφοι αρχαϊκών χρόνων και άλλων εποχών όπου και αποκαλύφθηκε τυχαία διαταραγμένος κιβωτιόσχημος τάφος στο αγρ. με αρ. 153 με ένα χάλκινο κράνος, τμήματα δύο σιδερένιων ξιφών, και τμήματα δύο αιχμών δοράτων.

Στο αγρ. με αρ.150¹⁰² εντοπίστηκαν επτά λακκοειδείς τάφοι που διατηρούσαν την κάλυψη τους από πλάκες πωρόλιθου με αργούς λίθους. Δύο τάφοι παρουσίαζαν διπλή κάλυψη και η δεύτερη αποκαλύφθηκε 1 μ. περίπου κάτω από την πρώτη, με προσανατολισμό από Α προς τα Δ. Οι νεκροί τοποθετημένοι σε ύπτια στάση και σε μία περίπτωση σε συνεσταλμένη στάση. Σιδερένιοι ήλοι που προέρχονται από τα υποδήματα των νεκρών εντοπίστηκαν σε τρεις τάφους, ένα χάλκινο νόμισμα σε ένα τάφο και τμήμα χάλκινου ενωτίου σε άλλο τάφο. Ένας τάφος περιείχε μία συγκέντρωση κτερισμάτων από ένα μόνωτο κύπελλο, ένα λυχνάρι με επιγραφή στη βάση του, ένα σιδερένιο κουνουνάκι, μία χάλκινη χάντρα, ένα χάλκινο κρίκο, ένα σιδερένιο δακτύλιο, ένα σιδερένιο δακτυλιόσχημο αντικείμενο και τμήμα χάλκινου κρίκου με διακοσμητικά κεφαλάκια ζώων. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε μπορεί να χρονολογηθεί με κάποια επιφύλαξη στον 5ο αι. π.Χ.

Στο αγρ. με αρ.146 ερευνήθηκαν¹⁰³ εννέα κεραμοσκεπείς και τέσσερις λακκοειδείς τάφοι. Δύο από αυτούς τοποθετούνται στα κλασικά χρόνια ενώ οι υπόλοιποι στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Αναφέρεται ότι στη Σαραλίκια το 1934 ερευνήθηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος. Η κλίνη του νεκρού θα κοσμούσαν στον ανώτερο οριζόντιο κανόνα με τουλάχιστον πέντε ζεύγη πλακιδίων που απεικόνιζαν τον Διόνυσο και την Αριάδνη και με τουλάχιστον τρεις συνθέσεις με γρυπομαχίες στο τύμπανο. Από τα ευρήματα χρονολογείται στις αρχές του

101. Αικ. Ρωμοπούλου, ΑΔ 32(1977), Χρονικά Β'1, 197.

102. Κ. Σουρέφ, ΑΔ 54 (1999), Χρονικά Β'2, 544-545. Ακόμη για τμήμα νεκροταφείου μεταβυζαντινών χρόνων βλ το οικ. Πολύζου, Δ. Γραμμένος – Σ. Κώτσος, ΑΔ 53 (1998), Χρονικά Β'2, 573-574.

103. Α. Κουκουβού, ΑΔ 56-59 (2001-2004), Χρονικά Β'3α, 112.

3ου αι. π.Χ. Ακόμη από πληροφορία κατοίκων του Τριλόφου στη θέση Ανεμόμυλος ή Φοίνικας βρέθηκε προπολεμικά Μακεδονικός τάφος που σήμερα βέβαια δεν υφίσταται αλλά έχει εντοπισθεί η θέση του.

Το ενδιαφέρον είναι ότι εντοπίζεται με τα χρόνια νέο τμήμα του εκτεταμένου κλασικού νεκροταφείου του οικισμού και μέσα στον σύγχρονο Τριλόφο. που ως τώρα περιορίζονταν στις παρειές και στα πλατώματα της Σαραλίκας. Στο Ο.Τ.5¹⁰⁴ αποκαλύφθηκαν αποσπασματικοί τρεις κιβωτιόσχημοι, δύο λακκοειδείς και μία πώρινη σαρκοφάγος ακέραη. Η σαρκοφάγος κατασκευασμένη από μονολιθικό κομμάτι πωρόλιθου με πώρινη κάλυψη, με διάσπαρτα τα οστά του νεκρού όπου το θραύσμα μελαμβαφούς σκύφου δίνει ένα χρονολογικό στίγμα στον 5ο αι. π.Χ. Από τις δύο λακκοειδείς ταφές από τη μία σώθηκαν μόνο τμήματα της κάλυψης ενώ από την άλλη διατηρήθηκε ο σκελετός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στην ανατολή και τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Τα μόνα κτερίσματα, μία σιδερένια περόνη στο ύψος του ώμου, καθώς και τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου δίνουν μία χρονολόγηση στον όψιμο 5ο αι. π.Χ.

Στο Ο.Τ.34¹⁰⁵ βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α-Δ που χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους. Το δάπεδο, οι καλυπτήριες και οι μακρές πλευρές του τάφου ήταν κατασκευασμένες από πλάκες κιτρινωπού πωρόλιθου. Σώζονταν τμήματα του κρανίου και των άνω και κάτω άκρων. Τα κτερίσματα που διέφυγαν τη σύληση ήταν κάτω τμήμα πήλινης προτομής που σώζει ίχνη χρωμάτων, ένα αργυρό δαχτυλίδι - κρίκος και μία αργυρή τοξωτή πόρπη χωρίς την περόνη της.

Και κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση του Γυμνασίου Τριλόφου¹⁰⁶ αποκαλύφθηκαν δεκαεπτά τάφοι, εννέα από αυτούς λακκοειδείς και σαρκοφάγοι των κλασικών χρόνων, οι περισσότεροι συλημένοι και κατεστραμμένοι από σύγχρονους τυμβωρύχους που έδρασαν στην περιοχή στις δεκαετίες 1940-1950.

Ανάμεσά τους και ένας ασύλητος τάφος (Τ6) νεαρής κοπέλας. Περιείχε μια ακέραη πήλινη γυναικεία προτομή και δύο φθαρμένες που βρισκόταν κοντά στο στήθος της, ενώ δύο άλλα πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών, έξι αρυβαλλοειδή ληκύθια με δικτυωτό διάκοσμο ή γραπτά ανθέμια, ένα σιδερένιο και ένα χάλκινο δαχτυλίδι καθώς και πενήντα συνολικά πεσσοί περιέβαλαν το σκελετό της κοπέλας που πέθανε πρόωρα γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Επίσης άλλος ένας τάφος (Τ18) βρέθηκε διαταραγμένος πιθανά νεαρής γυναικείας που έφερε ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια και δεκαπέντε πεσσούς

104. Β. Αλλαμανή, ΑΔ 56-59 (2001-2004), Χρονικά Β'3α, 16-17. Και για οικισμό Τριλόφου, Μ Αποστόλου, ΑΔ 67 (2012), Χρονικά Β'2, 458.

105. Κουκουβού (2001-2004), ό.π. (σημ. 103), 110.

106. Β. Αλλαμανή, ΑΔ 60 (2005), Χρονικά Β'2, 611-612.

του άμισού του 4ου αι. π.Χ. Το γενικότερο πλαίσιο του νεκροταφείου αυτού πρέπει να κυμαίνεται από τον όψιμο 5ο αι. π.Χ. έως χαμηλά στον 4ο αι. π.Χ. (Εικ. 26).

Και κατά τις εργασίες εκσκαφής των δικτύων αποχέτευσης σε τριάντα οκτώ δρόμους του Τριλόφου¹⁰⁷ εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι και στην οδό Βαλαωρίτου ένας κιβωτιόσχημος τάφος παραβιασμένος, με την κεφαλή του νεκρού στα ανατολικά μόνο με ένα ακέραιο αρυβαλλοειδές ληκύθιο στο αριστερό του χέρι τοποθετείται γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Στην οδό Σολωμού βρέθηκε τμήμα κατεστραμμένου τάφου. Στην οδό Κάλβου, εντοπίστηκε τμήμα καλυπτήριας πλάκας κιβωτιόσχημου κατεστραμμένου τάφου.

Τέλος στη θέση Προφήτης Ηλίας, βρέθηκαν συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι.¹⁰⁸ Ερευνήθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος σε λάξευμα στο φυσικό έδαφος. Στο εσωτερικό μέχρι το φυσικό έδαφος βρέθηκαν σε δύο επίπεδα δύο ταφές. Η ταφή Α είχε οστά δύο νεκρών. Σε βαθύτερο επίπεδο, στην Ταφή Β, βρέθηκαν ανακατεμένα οστά από άλλους τέσσερις νεκρούς, δύο πρέπει να ανήκαν σε παιδιά. Είναι αξιοσημείωτο ότι κανένα από τα κρανία δεν βρέθηκε ολόκληρο, αλλά σε όλα διατηρείται μόνο το οπίσθιο τμήμα τους. Από το μοναδικό αγγείο και τη λίγη κεραμική που περισυνελέγη φαίνεται πως πρόκειται για τάφο της ύστερης αρχαιότητας πιθανά του 4ου αι. μ.Χ.

Στην τράπεζα Σαραλίκια τοποθετείται ένας σημαντικός οικισμός των ιστορικών χρόνων και το πόλισμα Γαρησκός¹⁰⁹ που αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Στράβωνα πως συμμετείχε στον συνοικισμό για την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, ίσως θα μπορούσε να συνδεθεί με τη θέση αυτή.

Προς τον κάτω ρου και τις εκβολές του Ανθεμούντα, δεσπόζει η τράπεζα Νέου Ρυσιού - Καρδιάς.¹¹⁰ Ο οικισμός σε διπλή τράπεζα, καλύπτει έκταση περίπου 14 στρεμμάτων και αποτελείται από την Άνω και Κάτω Τράπεζα (Εικ. 27). Πρόκειται για μια επιβλητική θέση σε ύψωμα, με εποπτεία προς τον Θερμαϊκό κόλπο τον ορεινό όγκο του Χορτιάτη και την κοιλάδα του Ανθεμούντα.¹¹¹

107. Αποστόλου (2012), ό.π. (σημ. 104), 458 και Μ. Αποστόλου, *ΑΔ* 68 (2013), *Χρονικά Β'2*, 555-559.

108. Κουκουβού (2001-2004), ό.π. (σημ. 103), 110-112.

109. *Στράβων* VII.21· C. Edson, «Notes on the Thracian "Pharos"», *CIPh* 42 (1947) 102 σημ. 101· Παπαζογίου 1988, ό.π. (σημ. 91), σ. 200· Παπακωνσταντίνου – Διαμαντούρου 1990, ό.π. (σημ. 68), σ. 102· Hammond 1995, ό.π. (σημ. 99), σ. 211· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 254 όπου την τοποθετεί στη Θέρμη.

110. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σσ. 137-138 (Kardjiali Tables)-French 1967, ό.π. (σημ. 19), σσ. 14, 60· Κ. Σουέρεφ, *ΑΔ* 51(1996), *Χρονικά Β'2*, 445-446· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σσ. 22-23, αρ. 44 (Καρδιά)· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 117-124.

111. Το καλοκαίρι του 2016 στο πλαίσιο του πενταετούς προγράμματος έρευνας (2016-2020) ξεκίνησε η πανεπιστημιακή ανασκαφή του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλά-

Η επιφανειακή έρευνα, τόσο στην Άνω όσο και στην Κάτω Τράπεζα, δίνουν χρονολόγηση για τη χρήση της θέσης, κυρίως στην πρώιμη εποχή σιδήρου και την αρχαϊκή περίοδο. Σε μεγάλο μέρος της παρειάς που περιβάλλει την Άνω Τράπεζα διακρίνονται τμήματα αρχαίων κτιστών κατασκευών, που αποτελούν είτε τμήματα οικοδομημάτων που καταστράφηκαν είτε τμήματα κατασκευής που περιέβαλε το Άνω επίπεδο, και ονομάστηκε από τους ανασκαφείς συμβατικά «περίβολος».

Στις ανασκαφικές τομές στην Άνω Τράπεζα αποκαλύφθηκαν κατώτερα τμήματα τοιχοδομιών, που σε ορισμένες περιπτώσεις δίνουν μια αρκετά καλή εικόνα δωματίων. Φαίνεται ότι οι τοίχοι του οικισμού ήταν λίθινοι σε αρκετά μεγάλο ύψος, αφού πεσμένοι λίθοι βρίσκονται παντού στον χώρο αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα. Η κεραμική τροχήλατη και χειροποίητη, τόσο διακοσμημένη όσο και αδιακόσμητη με τα περισσότερα αγγεία εγχώριας παραγωγής αλλά και λίγα εισηγμένα. Σιγά-σιγά ένα νέο πόλισμα αρχίζει να αποκαλύπτεται που φαίνεται να εγκαταλείφθηκε στο τέλος του 6ου π.Χ.

Σε συνέχεια και σε άμεση σχέση και σύνδεση η τράπεζα Ν. Ρυσίου ή «Ouatridpode» ή Νέο Ρύσιο.¹¹² Ο οικισμός σε τράπεζα και στα γύρω πλατώματα χρονολογείται από την επιφανειακή κεραμική στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Βρίσκεται σε υψόμετρο 136 μ. Ελέγχει και έχει θέα μπροστά τον Θερμαϊό κόλπο και άμεση οπτική επαφή με την Τούμπα Λιβαδάκι του αεροδρομίου (Εικ. 28).

Ανάμεσα στις εντοπισμένες θέσεις, κατά καιρούς τυχαία αποκαλύπτονται νέα κατάλοιπα, όπως στα δυτικά του παλαιού οικισμού της Καρδίας στα 1500 μ. ΝΔ της τράπεζας Ν. Ρυσίου -Καρδίας στο αγρ με αρ. 725,¹¹³ ανασκάφηκαν επτά λακκοειδείς τάφοι και ένας κιβωτιόσχημος. Καλύπτονταν από ογκώδεις καλυπτήριες πλάκες πωρόλιθου. Ο κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α-Δ, με ελάχιστα οστά, με τα τρία σιδερένια καρφιά από τη νεκρική θήκη, το κανθαρόσχημο αγγείο και το μυροδοχείο, τοποθετείται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Οι άλλοι περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα με αγγεία του τέλους του 3ου με αρχές του 2ου αι. π.Χ. Σε έναν τάφο τρεις ογκώδεις πλάκες κάλυπταν τον λάκκο με τον νεκρό σε ύπτια θέση και με το κρανίο στραμμένο στα ΒΔ. Γύρω από τους ώμους τα έξι σιδερένια καρφιά δηλώνουν τη χρήση ξύλινης θήκης. Μια πυξίδα και τμήμα μυροδοχείου στη θέση της λεκάνης ενώ κάτω στα πόδια άλλη πυξίδα και 3 μυροδοχεία χρονολογούνται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

δος στη θέση με τη χρηματοδότηση του κοινωφελούς ιδρύματος «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης», και υπό την εποπτεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης.

112. Wace 1913-1914, ό.π. (σημ. 95), 128· Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σ. 138, εικ. 113· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 43· Γραμμένος - Μπέσιος - Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 27, αρ. 77 (Νέο Ρύσιο)· Σουρέφ 2011, ό.π. (σημ. 19), σσ. 126-128.

113. Σουρέφ 1996, ό.π. (σημ. 110), 445-446.

Στο όμορο αγρ. με αρ. 724 αποκαλύφθηκε τμήμα οικοδομήματος,¹¹⁴ με πέντε κλιβάνους, πίθους και λάγκους απόρριψης. Από το κτίριο εντοπίσθηκε το δυτικό και το νότιο όριό του και με μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις στα 13,5 x 10 μ. Το εσωτερικό του καλύπτονταν με παχύ στρώμα καταστροφής από κεράμους στέγης και πεσμένους λίθους. Εντοπίσθηκε δάπεδο καμένο από τη φωτιά. Πρόκειται για εγκαταστάσεις κεραμικού εργαστηρίου με παρουσία τεσσάρων κλιβάνων. Οι μικρότεροι κλιβανοί πρέπει να προορίζονταν για αγγεία, ενώ στον μεγαλύτερο από αυτούς, γινόταν η όπτηση πλίνθων. Πρέπει να καταστράφηκε στα τέλη του 4ου αι. μ. Χ. (Εικ. 29).

Και τέλος συμπληρώνεται αυτή η ομάδα των τριών οικισμών με την Τούμπα Λιβαδάκι Περαιάς ή Λιβαδάκι Περαιάς ή Τούμπα Τσαϊρ.¹¹⁵ Ο οικισμός στην Τούμπα χρονολογείται με βάση την κεραμική στην πρόμη και ύστερη εποχή του χαλκού. Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο 17 μ. στα 2 γλμ. νότια του Ανθεμούντα. Έχει υποστεί καταστροφές από το 1916 και εξής από τις εγκαταστάσεις της αεροπορίας γύρω από την τούμπα και έγιναν και γίνονται συνέχεια παρεμβάσεις στις παρυφές, τα πρανά και την κορυφή. Θέση σημαντική της σχέσης και της οπτικής επαφής του οικισμού με τα γύρω πολιίσματα της Βόρειας Κρουσίδας που θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση εδώ στη θάλασσα (Εικ. 30).

Νοτιότερα και προς την ενδοχώρα η τράπεζα Ανω Σχολαρίου.¹¹⁶ Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο 269 μ. σε λοφώδη περιοχή μεταξύ ρεμάτων. Ελέγχει μεγάλη έκταση και προς τον Θερμαίο κόλπο αλλά και προς τη θάλασσα της Επανομής. Ύστερα από τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στα αγροτεμάχια της επάνω επιφάνειάς της διαπιστώθηκε η ύπαρξη κάποιων μικρών οικιστικών εγκαταστάσεων σε αποσπασματική κατάσταση και συγκεκριμένα στον πυρήνα του χώρου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα δύο μικρών τμημάτων αργολιθοδομικών θεμελίων και δύο κάθετων σε αυτούς ώστε να δημιουργούνται επιμέρους χώροι. Σε άλλο αγροτεμάχιο αποκαλύφθηκε κεραμική μεγάλων και μικρότερων χρηστικών μαγειρικών σκευών και τμήματα πίθων αλλά και γωνία οικοδομήματος (Εικ. 31). Σε άλλο αγροτεμάχιο εντοπίσθηκε ένας μεγάλος πίθος και τμήματα

114. Κουκουβού (2001-2004), ό.π. (σημ. 103), 184-185.

115. Wace 1913-1914, ό.π. (σημ. 95), σ. 128· Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σ. 131 (Tsair Toumba)· W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Age*, Cambridge 1939, σ. XXIII· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. 19· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 25, αρ. 58, (Λιβάδι Περαιάς, Τσαϊρ)· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 125-126· S. Andreou – M. Pappa – J. Czebreszuk, *Anthemous Valley Archaeological Project*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 153 (στο εξής: Andreou – Pappa – Czebreszuk 2016).

116. Αλλαμανή (2001-2004), ό.π. (σημ. 104), 63· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 40-42

ενός ακόμη πιθαρίου. Νότια από τα παραπάνω τέσσερα αγροτεμάχια αποκαλύφθηκε αργολιθοδομικό θεμέλιο μήκους 8.60 μ. και πλάτους 80 εκ. Η κεραμική ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και εποχής σιδήρου αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός σημαντικού οικισμού που όμως έχει υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις από τη συνεχή καλλιέργεια και από τις λιθορραγές.

Ενώ αντίθετα, απομονωμένη, κρυμμένη, ανάμεσα σε βαθιές χαράδρες που περιβάλλονταν από ρέματα, είναι η τράπεζα Κάτω Σχολαρίου.¹¹⁷ Οικισμός σε τούμπα και τράπεζα. Χρονολογείται από την εποχή του χαλκού, μέχρι τα κλασικά χρόνια (Εικ. 32). Βρίσκεται ανατολικά του σημερινού οικισμού του Κάτω Σχολαρίου και νοτιοανατολικά της χωματερής των Ταγαράδων.

Τέλος ο προωθημένος οικισμός στη βόρεια όχθη του Ανθεμούντα, ο οικισμός της «Τούμπα Γκόνα»¹¹⁸ σε τούμπα επί τραπέζης, πιστεύεται πως κατά τους προϊστορικούς χρόνους ήταν πολύ κοντά στη θάλασσα και δεν αποκλείεται να είχε τη μορφή λιμναίου οικισμού (Εικ. 33). Ο L. Rey, ο οποίος ερευνήσε τη θέση, απεικόνισε σχεδιαστικά μια χαμηλή «τράπεζα» ύψους 2.50 μ. σε επαφή με τη νοτιοανατολική πλευρά της τούμπας. Ένα τμήμα της τράπεζας αυτής είχε αποχλωματωθεί πριν τον πόλεμο για να κατασκευαστεί ο δρόμος προς τη Νέα Μηχανιώνα και τη δεκαετία του 1950, κατά την κατασκευή του σημερινού δρόμου προς το αεροδρόμιο καταστράφηκε μέρος του νοτιοανατολικού τμήματος της τούμπας και της τράπεζας. Ο L. Rey, στη βόρεια και τη δυτική κλιτύ, αλλά και στο επάνω πλάτωμα της τούμπας, διέκρινε στρώματα της πρώιμης και ύστερης εποχής του χαλκού, ενώ στον χώρο της «τράπεζας» στρώματα της πρώιμης εποχής του σιδήρου, ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου. Με το τελευταίο αυτό στρώμα συσχέτισε τα κτηριακά κατάλοιπα, που τα ερμήνευσε ως ερείπια ενός μοναστηριού.

Με αφορμή τη διαπλάτυνση με επιχώσεις της οδού προς το αεροδρόμιο έγινε ανασκαφική έρευνα¹¹⁹ όπου στη δεξιά πλευρά της οδού από τις τομές διαπιστώθηκε ότι η περιοχή αυτή από την αρχαιότητα ήταν ελώδης από τις αποθέσεις προφανώς

117. Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 180.

118. A. J. Wace – M. S. Thompson, «Prehistoric Mounds in Macedonia», *Annals of Archeology and Anthropology* 2 (Liverpool 1909) 159. Wace 1913-1914, ό.π. (σημ. 95), Β2, 127. L. Rey, «Observations sur les premiers habitats de la Macedoine», *BCH* 40 (1916) 271-278. Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σσ. 141-154 (Gona Toumba sur table). Heurtley 1939, ό.π. (σημ. 115), σσ. 193, 23-24, 186-187, 224. French 1967, ό.π. (σημ. 19), σ. V3, 12. Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 19, αρ. 28 (Γόνα). Ε. Σκαρλατίδου – Ε. Κωνσταντινίδου, «Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στην τράπεζα Γκόνα. Πρώτη παρουσίαση», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 213-226. Δ. Πάτης, *Κεραμικά ευρήματα από την Τράπεζα της Γκόνας. (Η Πρώιμη Εποχή Σιδήρου)*, Θεσσαλονίκη 2010 (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία), σσ. 6-13. Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 68-70. Andreou – Pappa – Czebreszuk 2016, ό.π. (σημ. 115), σσ. 149-152.

119. Σκαρλατίδου-Κωνσταντινίδου 2003, ό.π. (σημ. 118), 213-226.

του Ανθεμούντα. Στην αριστερή όμως πλευρά της οδού εντοπίστηκε ένα πλέγμα πυκνών λιθόκτιστων τοίχων και σε μερικούς η ύπαρξη τριών ή τεσσάρων οικοδομικών φάσεων. Αποκαλύφθηκε και τμήμα λιθόστρωτου και μια πεταλόσχημη κατασκευή που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως εστία. Αλλού πίθοι πακτωμένοι στο δωμάτιο ενός χώρου, ίσως μαγειρείου ή αποθήκης. Η κεραμική των γεωμετρικών χρόνων συνυπήρχε στα ίδια στρώματα με κεραμική διαφορετικών εποχών. Οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις που αποκαλύφθηκαν κυμαίνονται από τον 9ο αι. π.Χ. μέχρι τον 6ο αι. π.Χ. Η κεραμική και τα νομίσματα μαρτυρούν την ύπαρξη ζωής στον οικισμό και μετά την ίδρυση της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο.

Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι τα παραπάνω πολιίσματα ή κώμες ή πόλεις ανάμεσα στον Ανθεμούντα και την Κρουσίδα, με τα εύφορα εδάφη, με ακτές στον Θερμαίο κόλπο και τη δασωμένη ενδοχώρα βρισκόταν σε σημαντικό σημείο και στρατηγική θέση που συνέδεε την Μυγδονία με την παράλια και τη μεσόγεια Χαλκιδική.¹²⁰ Πιθανά εντάσσονταν και αυτά στην Κρουσίδα.

Ακολουθώντας τη σειρά που παραθέτει ο Ηρόδοτος,¹²¹ θα μπορούσε να προταθεί η θέση των πολισμάτων της Κρουσίδας και από τα νότια προς τα βόρεια, η Λίπαξος θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην περιοχή της Νέας Ηράκλειας όπου εντοπίζεται η «Τούμπα Βελονά», η Κώμβρεια, στη «Μισότουμπα» της Επανομής και η Αίσα στη «Μεσημεριάτικη τούμπα». Επόμενη στη σειρά η «Μεσημεριανή Τούμπα» Τριλόφου, ίσως ήταν η Τίνδη. Όπως και στο Μεσημέρι, η «Τούμπα Αγ.Κωνσταντίνου», θα μπορούσε να ταυτισθεί με τη πόλη Κίθας και τη μετέπειτα Αντιγόνεια. Αυτές οι δύο τελευταίες πόλεις πρέπει να ήταν στο εσωτερικό και μακριά από την ακτή. Στην «Τούμπα και στην Τράπεζα Μετοχίου Κριτσιανών ή Ποταμού» πιθανόν να ήταν η Γίγωνος, κοντά στην «άκρα Γίγωνίδα» των αρχαίων. Κατά μήκος της παραλίας, στην περιοχή Πάλιουρας τα λείψανα ενός οικισμού θα μπορούσαν να συνδεθούν με τη Σκάψα - Κάμψα. Προχωρώντας βορειότερα ανιχνεύονται τα επόμενα ίχνη κατοίκησης όπου πιθανά να ήταν η Σμίλα. Στην άλλη άκρη της ακτής, η θέση της Αίνειας¹²² στη «Τούμπα Τάμπια» και τέλος η Ραίκιλος,¹²³ η έδρα του εξόριστου Πεισίστρατου, σε θέση στην περιοχή των Νέων Επιβατών. Η ταύτησή της Δικαίας με την «Πλατιά Τού-

120. Κ. Σουέρεφ – Κ. Χαβέλα, «Σουρωτή 2000», *AEMΘ* 14 (2000) 174· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σ. 251.

121. *Ηρόδοτος* VII 123.

122. Struck 1907, ό.π. (σημ. 65), σσ. 35, 63· Rey 1921, ό.π. (σημ. 19), σ. 162· French 1967, ό.π. (σημ. 19), σσ. 20, 61· Zahrnt 1971, ό.π. (σημ. 2), σσ. 142-144· Pazaras 1974, ό.π. (σημ. 18), 269 κ.ε.· Γραμμένος – Μπέσιος – Κώτσος 1997, ό.π. (σημ. 19), σ. 26, αρ. 63· Winter 2006, ό.π. (σημ. 18), σσ. 61-64· Σουέρεφ 2011, ό.π. (σημ. 6), σσ. 104-110· Βοκοτοπούλου 1990, ό.π. (σημ. 10), σσ. 112-113 με βιβλιογραφία.

123. Αποστόλου 2016, ό.π. (σημ. 10), σσ. 146-148.

μπα» Πλαγιαριού είναι μία πρόταση όπως και η Γαρησκός με την « Τράπεζα Σαρολίκα » Τριλόφου.

Η αναζήτηση και η ταύτιση της πόλης του Ανθεμούντα δεν έχει ακόμη καταλήξει.¹²⁴ Ίσως ήταν πόλη με περισσότερες κατοικημένες θέσεις ανάμεσα στα Βασιλικά και τη Γαλάτισσα. Το επιγραφικό υλικό που βρέθηκε στον αρχαίο οικισμό κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής στα 3,5 χλμ. νοτιοδυτικά από τη Γαλάτισσα αποδεικνύει ότι υπήρχε μια οργανωμένη μακεδονική πόλη ο Ανθεμούς σύμφωνα με τους ερευνητές, με θεσμοθετημένες λατρείες και πολιτικές αρχές.¹²⁵ Οι γνωστές αρχαίες θέσεις στη Θέρμη, στην Αγία Παρασκευή (Τούμπα Αγγελάκη) και κυρίως στους λόφους στο Φράγμα των Βασιλικών αλλά και στους λόφους της Σουρωτής νοτιοδυτικά της Γαλάτισσας και στα γνωστά νεκροταφεία τους θα μπορούσαν να διεκδικήσουν την ονομασία (Εικ. 1).

Η τράπεζα της Θέρμης συγκεντρώνει πολλά στοιχεία για την ταύτιση της με το πόλισμα Κισσός. Το πόλισμα Κισσός το τελευταίο στην ομάδα των πολισμάτων που αναφέρεται από τον Στράβωνα για τη συμμετοχή στην ίδρυση της Θεσσαλονίκης αναφέρεται τελευταίο μετά την Αίνεια ίσως γιατί βρισκόταν ανατολικά από τις παραλιακές πόλεις έχοντας σχέση με τον ορεινό όγκο του Χορτιάτη, και η τράπεζα της Θέρμης με το νεκροταφείο και τα ταφικά μνημεία στο Σέδες συγκεντρώνει πολλά στοιχεία για την ταύτιση της Θέρμης με τον Κισσό.¹²⁶ Και τέλος η Στρέψα με την περιοχή των Βασιλικών.¹²⁷

124. Πρώτος ο Tafel ταύτισε τη χώρα του Ανθεμούντα με την κοιλάδα του Βασιλικιώτικου ποταμού (Th. I. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Berlin 1839, σσ. 35-37, 242-259, 334.) και την τοποθέτησε ανάμεσα στα Βασιλικά και τη Γαλάτισσα· ο Δήμιτσας [Δήμιτσας, ό.π. (σημ. 54), σ. 358 κ.ε.] τοποθέτησε την πόλη στη Γαλάτισσα· ο Μακαρόνας [X. Μακαρόνας, *Μακεδονικά* 2 (1953) 621] στην πεδιάδα των Βασιλικών· ο Edson [Ch. Edson, «Strepsa», *Cl.Phil* (1955) 171 κ.ε.] στη Γαλάτισσα· ο Κανατσούλης, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β΄*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 45) την τοποθετεί στην Αγία Παρασκευή· ο Σισμανίδης (Κ. Σισμανίδης, «Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης. Πρώτη παρουσίαση και πρώτες εκτιμήσεις», στο: *Αμητός Β. 1987 Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 787-811) στην Αγία Παρασκευή· ο Hammond [Hammond, ό.π. (σημ. 99), σ.190 κ.ε.] στην πεδιάδα των Βασιλικών· η Papazoglou [Papazoglou 1988, ό.π. (σημ. 91), 203] στην πεδιάδα των Βασιλικών, ίσως στη Σουρωτή· οι Χατζόπουλος – Λουκοπούλου [M. B. Hatzopoulos – L. D. Loukopoulou, *Recherches sur les Marches Orientales des Temenides (Anthemonte -Kalindoia)* [ΚΕΡΑ, Μελετήματα], Αθήνα 1992, σ. 53, Α8] στη Γαλάτισσα.

125. Hatzopoulos – Loukopoulou 1992, ό.π. (σημ. 124), σσ. 40-67.

126. Ι. Βοκοτοπούλου, «Οι τούμπες της περιοχής της Θεσσαλονίκης», στο: *Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια. Οδηγός της έκθεσης*, Αθήνα 1986, σ. 20, όπου τοποθετεί τον Κισσό στη θέση της Θέρμης και Σουρέφ 2011, ό.π. (σημ. 10), σ. 254, όπου τοποθετεί τη Γαρησκό.

127. Edson 1955, ό.π. (σημ. 124), 169-190· Hammond 1995, ό.π. (σημ. 99), σσ. 206-208· Μ.

Οι οικισμοί που παρουσιάστηκαν δεν έχουν ερευνηθεί πλήρως ανασκαφικά παρά μόνο με διερευνητικές τομές ή σύντομες ανασκαφές και όλα τα παραπάνω δεν είναι παρά υποθέσεις και μία προσπάθεια μέσα από τα κενά της ανασκαφικής έρευνας να συμπληρωθεί η εικόνα.

Πολίσματα γνωστά από τις πηγές και υπαρκτά που στέκουν μέσα στους αιώνες και που αναμένουν υπομονετικά να ζωντανέψουν ξανά και να τους δοθεί η ταυτότητά τους και το όνομά τους.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

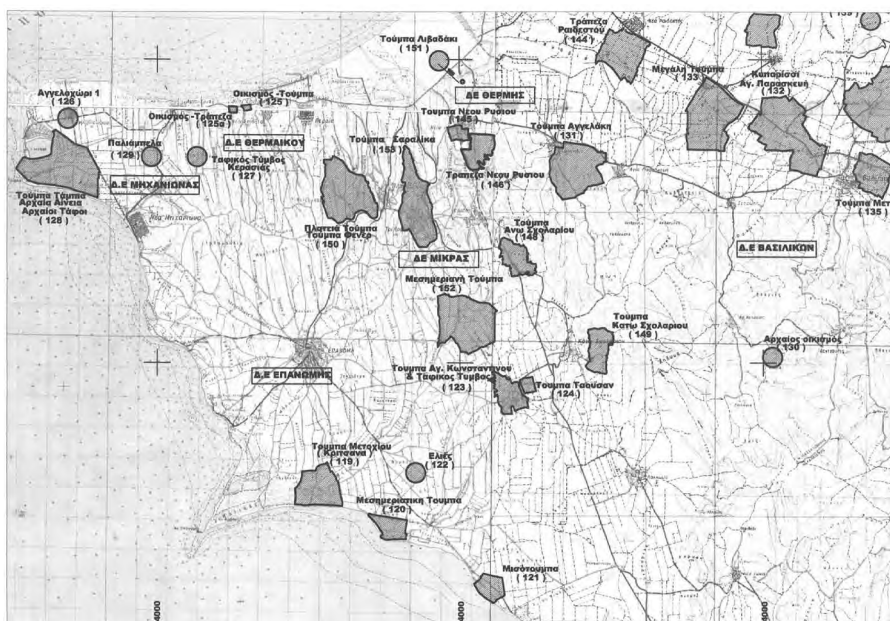
Αρχαιολόγος ΕΦ.Α.ΠΕ.Θ

ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ ΠΟΛΥΜΕΝΙΔΟΥ

Αρχαιολόγος Υποψ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ζυρίχης

Εικ. 1. Χάρτης πόλεων αρχαίας Κρουσίδας - Ανθημούντα.

Εικ. 2. Γενικός χάρτης κρηνηγμένων αρχαιολογικών θέσεων Κρουσίδας - Ανθημούντα.

Εικ. 3. Τούμπα Βελονά Νέας Ηράκλειας.

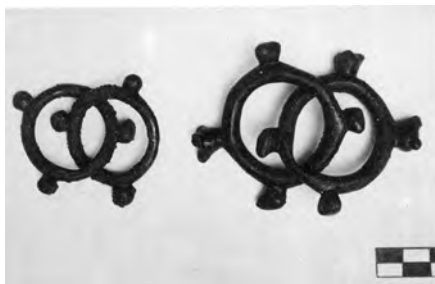
Εικ. 6. Μεσημεριάτικη Τούμπα Επανομής.

Εικ. 4. Μισότουμπα Επανομής.

Εικ. 7. Μεσημεριανή Τούμπα Τριλόφου.

Εικ. 5. Νεκροταφείο Ντουράκι Επανομής.
Χάλκινοι κρίκοι του ΤΙ κιβωτιόσημου τάφου.

Εικ. 8. Τρίλοφος «Μεσημεριανή Τούμπα»
Οικία ΠΕΧ με εστία, φούρνο και
αποθηκευτικές κατασκευές.

Εικ. 9. Τούμπα Κοτζιά Μεσημερίου.

Εικ. 11. Τάφοι Α, Β, Γ Ταφικού Τύμβου Μεσημερίου.

Εικ. 10. Τούμπα Αγίου Κωνσταντίου Μεσημερίου. Τρίκλιτη βασιλική (πιθανά 15ου αι.).

Εικ. 13. Τούμπα -Τράπεζα Μετοχίου-Κριτζιανών Επανομής.

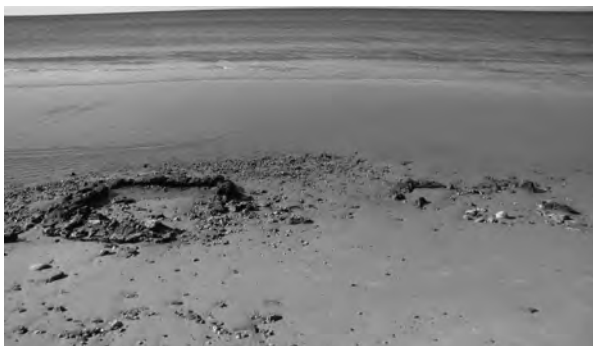
Εικ. 12. Θέσεις Βυζαντινής Επανομής.

Εικ. 14. Σημεία ερευνών στον Πάλιουρα Επανομής.

Εικ. 15. Πάλιουρας Επανομής. Κλίβανος.

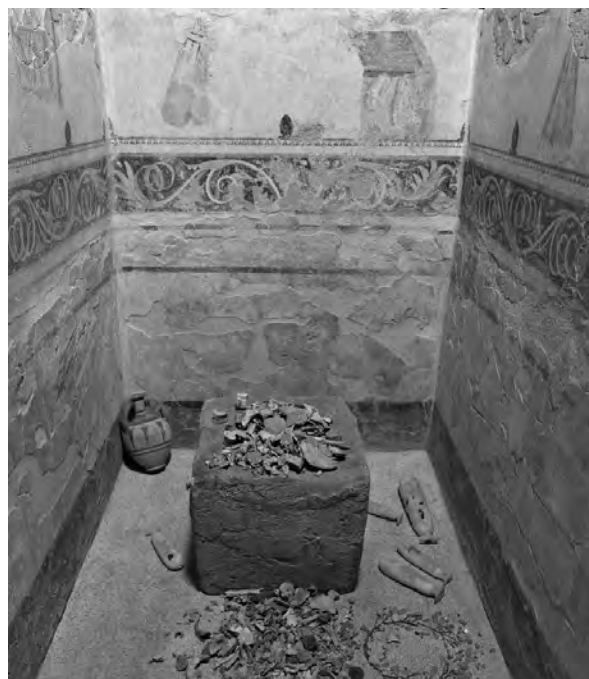
Εικ. 16. Πάλιουρας Επανομής. Δεξαμενές γάρου.

Εικ. 17. Πάλιουρας Επανομής Υπολήνιο.

Εικ. 18. Τούμπα Τάμπια Αίνας.

Εικ. 19. Τάφος κιβωτιόσχημος II
Αίνας.

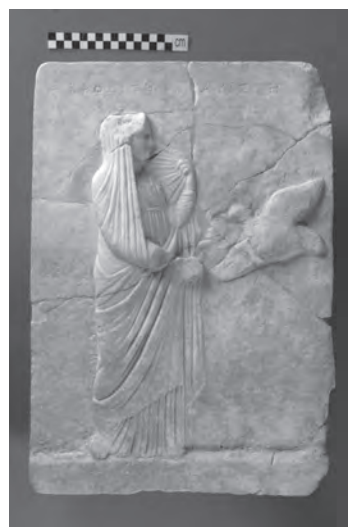
Εικ. 20. Αγγελοχώρι. Βάση ιωνικού κίονα (αρ. ευρ.1621), μαρμαρίνη ακέφαλη σφίγγα - γρύπας;(αρ. ευρ. 22643).

Εικ. 21. Τούμπα Νέων Επιβατών.

Εικ. 22. Νέοι Επιβάτες Ραίκιλος.

Εικ. 23. Άνω Περαιά. Αφροδίτη Κλεαρίστη Μαρμαρίνη αναθηματική ενεπίγραφη στήλη.

Εικ. 24. Πλαγιάζι. Φενέο Τούμπα.

Εικ. 25. Πλαγιάρι, Πλατιά Τούμπα.

Εικ. 26. Τρίλοφος. Νεκροταφείο Γυμνασίου. Κτερίσματα λακκοειδών τάφων T6 και T18.

Εικ. 27. Τράπεζα Νέου Ρουσίου - Καρδίας.

Εικ. 28. Τράπεζα Νέου Ρουσίου.

Εικ. 29. Καρδία. Αγρ. αρ.724. Τμήμα οικοδομήματος (κεραμικό εργαστήριο). Κλίβανοι.

*Εικ. 30. Τούμπα Λιβαδάκι -
Αεροδρομίου Περαίας.*

*Εικ. 31. Τράπεζα Άνω
Σχολαρίου. Αγρ. αρ.225.
Τείχος οικοδομήματος.*

*Εικ. 32. Τούμπα Κάτω
Σχολαρίου.*

Εικ. 33. Τούμπα Γκόνα.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΟΥ.
Ο ΛΙΜΗΝ ΤΗΣ ΑΝΑΧΩΡΗΣΕΩΣ ΚΑΙ Η ΠΙΘΑΝΗ ΠΟΡΕΙΑ

Εισαγωγή

Ο Απόστολος Παύλος εφαρμόζει κατά την ιεραποστολή ένα συγκεκριμένο σχέδιο, επισκεπτόμενος και κηρύσσοντας σε μεγάλες πόλεις και σε αστικά κέντρα. Οι πόλεις αυτές και τα αστικά κέντρα αποτελούν τον στόχο για τη συγκρότηση κάποιας χριστιανικής εστίας. Πρόκειται για πόλεις, οι οποίες αποτελούσαν κέντρα συγκοινωνιών, εμπορίου, θρησκευτικής και πολιτικής φιλοσοφικής κινήσεως, με ποικιλία κοινωνικών στοιχείων, πρόσφορες για επιτυχία. Παράλληλα, με την παρουσία Ιουδαίων σε αυτές επωφελείτο ο Παύλος για την απαρχή περί του Ιησού Χριστού κηρύγματος. Επί πλέον ο Παύλος μπορούσε στις πόλεις αυτές να εύρει εργασία, έτσι ώστε να ικανοποιεί τις βιοτικές του ανάγκες.¹

Υπό την οπτική αυτήν εντάσσεται η επίσκεψη του Αποστόλου στη Βέροια. Η Βέροια απετέλεσε το τρίτο αστικό κέντρο της Μακεδονίας,² μετά τους Φιλίππους και τη Θεσσαλονίκη, που δέχθηκε το μήνυμα του Ευαγγελίου. Από εκεί μεταβαίνει στην Αθήνα.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Α.Π.Θ. : Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1926-
ΕΕΘΣΠΑ : Επιστημονική Επιτηρίς της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, Αθήνα 1935-
ΕΙΕ/ΚΕΡΑ : Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Ερεύνης Αρχαιότητας, Αθήνα 1959-
ΕΚΠΑ : Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Αθήνα 1837-
ΕΜΣ : Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1939-
Κ.Δ. : Καινή Διαθήκη
F. : Fragmentum
FGrH : Felix Jacoby (επιμ.), *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin -
Leiden, Brill, 1923-1958 [Leiden 1957-1969].
R³ : *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, collegit Valentinus Rose,
Lipsiae, Teubner, ³1886.

1. Πρβλ. Γεώργιος Στογιόγλου, «Ο Απόστολος Παύλος και οι Έλληνες», στο: *Απόστολος Παύλος. Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του Αγίου ενδόξου Αποστόλου Παύλου ιδρυτού της Εκκλησίας Θεσσαλονίκης (22-24 Νοεμβρίου 1987)*, Προνοία και προεδρία του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος Β΄, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 345-441, εδώ σσ. 353-353 (στο εξής: Στογιόγλου, *Ο Παύλος και οι Έλληνες*).

2. Δημ. Κανατσούλης, *Ο Απόστολος Παύλος εις την Μακεδονίαν και οι πρώτοι χριστιανοί. Θεσσαλονίκη 1967*, σ. 10, αναφ. υπό Σωζ. Θωμοπούλου, «Ο Απόστολος Παύλος. Βιβλιογραφικόν σχέδιασμα» (1819-1985)», *Θεολογία* 60 (Β΄) (1989) 457-475.

Ποία πορεία ακολούθησε ο Παύλος από τη Βέροια για να έλθει στην Αθήνα; Από ποία τοποθεσία του μακεδονικού χώρου ανεχώρησε για την Αθήνα; Τα ερωτήματα αυτά φιλοδοξεί να ερευνήσει η παρούσα εργασία. Τούτο λαμβάνει χώρα με την παράλληλη ανίχνευση της ιστορίας, αρχαιολογίας και της σημασίας εκάστου τόπου, που πιθανόν να υπήρξε ο τόπος αναχωρήσεως.

Εκκινώντας από την πόλη της Βεροίας, η οποία τον φιλοξένησε και αποδέχθηκε το ευαγγελικό μήνυμα, περιγράφεται η πορεία του προς τα παράλια, μελετώνται οι λιμένες της Μακεδονίας και σκιαγραφείται η πιθανή πορεία του Αποστόλου προς την Αθήνα. Τα Συμπεράσματα ανακεφαλαιώνουν τα πορίσματα της έρευνας.

Η Βέροια αποδέχεται το κήρυγμα του Παύλου και η φυγή του

Στο συνοπτικό κείμενο των στίχων 10-15 του 17ου κεφαλαίου των *Πράξεων (των) Αποστόλων*, στο οποίο η θεοκίνητη πέννα του ευαγγελιστού Λουκά κατόρθωσε να αποτυπώσει την επίσκεψη του Παύλου και των συνεργατών του Σύλα και Τιμοθέου, στη Βέροια και την εκείθεν αναχώρηση του Παύλου προς Αθήνας, απεικονίζεται η παρουσία του Αποστόλου στην πόλη της Βεροίας³ και η διατήρηση μιας έντονης παραδόσεως, σε τέτοιον μάλιστα βαθμό, ώστε οι κάτοικοί της να καυχώνται μέχρι σήμερα για το «βήμα» του.⁴

Η πόλη της Βεροίας, που υποδέχθηκε τον Παύλο και τους συνοδούς του μετά τη βιαία απομάκρυνσή τους από τη Θεσσαλονίκη, υπήρξε καθ' όλους τους χρόνους της Αρχαιότητας η δεύτερη πόλη της Μακεδονίας μετά την εκάστοτε πρωτεύουσα (Αιγαί - Πέλλα - Θεσσαλονίκη).⁵ Μνημονεύεται η πόλη από τον Θουκυδίδη,⁶

3. Γεωρ. Χ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας (της πόλεως και της περιοχής)*, τ. Α': *Ι. Εισαγωγικά Έννοιαι*. II. *Η Βέροια επί Μακεδόνων*. III. *Η Βέροια επί Ρωμαίων*, Βέροια 1960, Μέρος III. Πρβλ. τις κριτικές επισημάνσεις του Γεωρ. Ι. Θεοχαρίδη, στο *Μακεδονικά* 5 (1963) 495-498. Γεωρ. Χ. Χιονίδης, *Σύντομος ιστορία του Χριστιανισμού στην περιοχή της Βεροίας*, Μέρος I, Βέροια 1961. Ωσαύτως τις κριτικές επισημάνσεις του Θεοχαρίδη, στο: *Μακεδονικά*, αυτ. Γεωρ. Χ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας (της πόλεως και της περιοχής)*, τ. Β' *Βυζαντινοί Χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 1970. Βλ. τον τόμο των *Πρακτικών του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια» [Α' Παύλεια: Βέροια, 27-28 Ιουνίου 1995]*, προνοία του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας κ.κ. Παντελεήμονος, Βέροια 1995, σ. 272 (στο εξής: *Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια*).

4. Ρούλα Παπαδημητρίου, *Το «βήμα» του Απ. Παύλου εις Βέροιαν*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 32. Ξανθή Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Τόποι κηρύγματος του Αποστόλου Παύλου. Το «βήμα» στη Βέροια», στο: *Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια*, ό.π. (σημ. 3), σσ. 187-199 (με φωτογραφικό υλικό στις σσ. 195-199).

5. Πρβλ. Argyro Tatakis, *Ancient Beroea: Prosopography and Society* [Μελετήματα 8], Athens, ΕΙΕ/ΚΕΡΑ - Paris, Boccard, 1996.

6. Θουκυδίδου, *Ιστοριών* Α' 61_{4,5}.

κατά τη διάρκεια της εκστρατείας των Αθηναίων κατά της Πύδνης και Ποτιδαίας, ενώ περισσότερες είναι οι αναφορές κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους και κατά τη ρωμαϊκή εποχή, όπου είναι άφθονες οι φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες.⁷

Η Βέροια υπήρξε η πρώτη πόλη της Μακεδονίας, η οποία μετά την καθοριστική για τη Μακεδονία μάχη της Πύδνης (168 π.Χ.), παραδόθηκε στους Ρωμαίους.

Η επιλογή της πόλεως από τον Παύλο φανερώνει την ύπαρξη οργανωμένης ιουδαϊκής κοινότητας, άρα και την ύπαρξη Συναγωγής, καθώς και την ύπαρξη στενής επικοινωνίας με τη Θεσσαλονίκη.⁸ Η Βέροια δέχθηκε το αποστολικό έργο «μετά πάσης προθυμίας», οι κάτοικοί της απεδείχθησαν «εὐγενέστεροι τῶν ἐν Θεσσαλονίκη»,⁹ και «πολλοὶ [...] ἐπίστευσαν», μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η παρουσία «τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν τῶν εὐσχημόνων».¹⁰ Ὁμως, «οἱ ἀπὸ Θεσσαλονίκης Ἰουδαῖοι» μετέβησαν στη Βέροια «σαλεύοντες τοὺς ὄχλους». Χωρίς χρονοτριβή –«εὐθύς»–, οι αδελφοί «ἐξάπέστειλαν τὸν Παῦλον» να μεταβεί στη θάλασσα «ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν».¹¹

Η φυγή και η μετάβαση του Παύλου προς τη θάλασσα

Ποιες πιθανές εκδοχές υπάρχουν για την πορεία προς τη θάλασσα; Ας δούμε τι γράφει επακριβώς το χωρίον των *Πράξεων* (ιζ'):

«¹⁴ Εὐθέως δὲ τότε τὸν Παῦλον ἐξάπέστειλαν οἱ ἀδελφοὶ πορεύεσθαι ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν ὑπέμενον δὲ ὃ τε Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος ἐκεῖ. ¹⁵ Οἱ δὲ καθιστῶντες τὸν Παῦλον ἤγαγον αὐτὸν ἕως Ἀθηνῶν, καὶ λαβόντες ἐντολὴν πρὸς τὸν Σίλαν καὶ Τιμόθεον ὡς τάχιστα ἔλθωσι πρὸς αὐτόν, ἐξήεσαν».

Από το χωρίο αυτό μπορούν να εξαχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα και να γίνουν οι ανάλογες διαπιστώσεις.

Πρώτον, όπως οι αδελφοί «ἐξέπεμψαν» τον Παύλο και τον Σίλα από τη

7. Δημ. Κανατσούλης, «Η Βέροια κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους», στο: Δημ. Κανατσούλης, *Μακεδονικά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1955, σσ. 16-21· Ο ίδιος, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β΄*. Π. Εσωτερική Ιστορία. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 1976, σσ. 26-27 [Δημοσιεύματα Ε.Μ.Σ., Μακεδονική Βιβλιοθήκη 25].

8. Στογιόγλου, *Ο Παύλος και οι Έλληνες*, ό.π. (σημ. 1), σ. 359.

9. Πρξ. 17, 11. Πρβλ. Πανσανίας Κουτλεμάνης, ««Οὔτοι δὲ (οἱ Βερροεῖς) ἦσαν εὐγενέστεροι τῶν ἐν Θεσσαλονίκη» (Πρξ. 7,11)», στο: *Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια*, ό.π. (σημ. 3), σσ. 95-104.

10. Ιω. Γαλάνης, «Οἱ “Ἑλληνίδες γυναῖκες...” της Βεροίας», στο: *Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια*, ό.π. (σημ. 3), σσ. 67-77.

11. Πρβλ. Στέργιος Ν. Σάκκος, «Ο Παύλος και η Βέροια (Πρξ. 17,10-15)», στο: *Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια*, ό.π. (σημ. 3), σσ. 201-222.

Θεσσαλονίκη στη Βέροια (Πρξ. 17,10), κατά τον ίδιο τρόπο «ἐξαπέστειλαν» οι αδελφοί τον Παύλο προς τη θάλασσα.

Δεύτερον, με το ρήμα «ἐξαπέστειλαν» δηλώνεται ότι οι Βεροιοί δεν αποχαιρέτησαν απλώς και μόνον τον απόστολό τους, αλλά του έδωσαν μία συνοδεία εντοπίων για να τον οδηγήσουν μέχρι τον επόμενο σταθμό. Στο σημείο αυτό δεν ονοματίζεται ο συνοδός του Παύλου.

Είναι γνωστόν ότι ο πλέον προβεβλημένος Βεροιεύς ο οποίος ασπάσθηκε τον Χριστιανισμό ήταν ο Σώπατρος ή Σωσίπατρος. Στις *Πράξεις* αναφέρεται, ότι μετά την παύση του θορύβου, που δημιουργήθηκε στην Έφεσο, ο Παύλος «ἐξῆλθε πορευθῆναι εἰς Μακεδονίαν» (20,1), όπου αφού περιώδευσε «τὰ μέρη ἐκεῖνα» (20,2) ἦλθε «εἰς τὴν Ἑλλάδα» (20,2). Μετά από διαμονή τριῶν μηνῶν «γενομένης αὐτῷ ἐπιβουλῆς ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων μέλλοντι ἀνάγεσθαι εἰς τὴν Συρίαν, ἐγένετο γνώμη τοῦ ὑποστρέφειν διὰ Μακεδονίας» (20,3). Εκείνος, ο οποίος τον συνώδευσε «ἄχρι τῆς Ἀσίας» ήταν ο «Σώπατρος Βεροιαῖος» (20,4). Για τον Σώπατρο υπάρχει ἄλλη μία αναφορά στην *Προς Ρωμαίους*: «Ἀσπάζονται ὑμᾶς Τιμόθεος ὁ συνεργὸς καὶ Λούκιος καὶ Σωσίπατρος οἱ συγγενεῖς μου» (Ρωμ. 16,21), όπου έχει γίνει αποδεκτό από τους ερευνητές, ότι Σώπατρος και Σω(σί)πατρος είναι ἓνα και το αὐτὸ πρόσωπο.¹² Εκ της παραθέσεως αὐτῆς δεν εἶναι άτοπο να θεωρήσουμε ὅτι ἐκεῖνος που τον συνώδευσε ἕως τὴ θάλασσα ἢ τουλάχιστον ἦταν μεταξύ ἐκείνων που «ἐξαπέστειλαν[...] ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν» ἦταν ὁ Σω(σί)πατρος.

Τρίτον, ἐκ τῶν συνοδῶν ἐπέστρεψαν ὀρισμένοι στὴ Βέροια, ὅπου παρέμειναν ὁ Σίλας καὶ ὁ Τιμόθεος. Ὁ Παύλος συνεχίζει τὴν πορεία του πρὸς τὴν Αθήνα. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι ὁ Παύλος δεν συνήθιζε να πραγματοποιεῖ μόνος του ιεραποστολικά ταξίδια, ὅπως προφανῶς ἔχει αναφέρει ὁ Th. Zahn,¹³ καὶ κατὰ συνέπεια θα υπῆρχε ἓνας τουλάχιστον συνοδός του στο ταξίδι πρὸς τὴν Αθήνα. Το εἶναι ἦταν ὁ Σω(σί)πατρος δεν μπορούμε να το υποστηρίξουμε με ἀπόλυτη βεβαιότητα, δεδομένου, ὅτι δεν καταφάσκεται τὸ ὄνομά του στὶς *Πράξεις*.¹⁴ Το γεγονός, ὅτι ο/οι συνοδός/οί του Παύλου τον συνώδευσαν «ὡς ἐπὶ τὴν θάλασσαν», μας οδηγεί στὴ στέρεη βεβαιότητα, ὅτι θα ἦσαν Βεροιοί, οἱ ὁποῖοι προφανῶς θα γνώριζαν τὸν συντομότερο καὶ ασφαλέστερο δρόμο που θα οδηγούσε «ἐπὶ τὴν θάλασσαν».

12. Παύλος Πυρινός, «Σώπατρος ἢ Σωσίπατρος ἀπὸ τὴ Μακεδονικὴ Βέροια, μαθητὴς τοῦ Αποστόλου Παύλου», στο: *Ὁ Απόστολος Παῦλος καὶ ἡ Βέροια*, ὀ.π. (σημ. 3) σσ. 201-222.

13. Th. Zahn, *Die Apostelgeschichte des Lukas. Kommentar zum Neuen Testament*, τ. 5, τχ. 2, Leipzig - Erlangen 1921, σ. 594.

14. Ὁ Στογιόγλου, *Ὁ Παῦλος καὶ οἱ Ἕλληνες*, ὀ.π. (σημ. 1), σ. 360, γράφει χαρακτηριστικὰ, ὅτι «για λόγους ασφαλείας, τὸν Παῦλο συνώδευσε στὴν ομάδα Βεροιαίων: ἓνας ἀπὸ αὐτοῦς ὁ Σώπατρος θα παραμείνει κοντὰ του, ἐνῶ οἱ ἄλλοι θα ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους με οδηγίες για τὸν Σίλα καὶ τὸν Τιμόθεο». Υποστηρίζει ουσιαστικῶς, ὅτι ὁ Σώπατρος ἦταν ὁ συνοδός του πρὸς τὴν Αθήνα.

Τίθεται κατά συνέπεια το επόμενο εύλογο ερώτημα, ποιόν λιμένα συνέστησαν οι συνοδοί του Παύλου να εκλέξει, γεγονός, που μας οδηγεί στο συνακόλουθο κριτικό ερώτημα, ποια διαδρομή εξέλεξαν.

Προεισαγωγικώς αξίζει να διασαφηνίσουμε ότι με τη δήλωση «ἐπὶ τὴν θάλασσαν» καταφάσκει η κατεύθυνση του Παύλου προς τη θάλασσα.¹⁵ Δεν δηλώνεται ρητά ότι ο απόστολος συνέχισε το ταξίδι του προς την Αθήνα δια ξηράς ή δια θαλάσσης. Εκείνο που μπορούμε να υποστηρίξουμε είναι ότι το ταξίδι δια ξηράς ήταν δυσκολότερο και πλέον χρονικά μεγαλύτερο σε διάρκεια.

Ο αοίδιμος Ομότ. Καθηγητής Α.Π.Θ. Στέργιος Ν. Σάκκος (Γρεβενά 13/14 Νοεμβρίου 1930 - Θεσσαλονίκη 15 Απριλίου (Πάσχα) 2012) αναλύει στο εμβριθέστατο μελέτημά του¹⁶ τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα εκάστης διαδρομής. Εάν μετέβη δια ξηράς, θα διέσχισε ολόκληρη τη Θεσσαλία και «θα ήταν απίθανο [...] να μην το αναφέρει αυτό ο Λουκάς, όπως κάνει σε παρόμοιες περιπτώσεις «Διοδεύσαντες δὲ τὴν Ἀμφίπολιν καὶ Ἀπολλωνίαν ἦλθον εἰς Θεσσαλονίκην» (Πρξ. 17,1) κ. ά».¹⁷ Ἄς μας επιτραπεί στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι ο Λουκάς στην περίπτωση που αναφέρεται σε πόλεις το αυτό κάνει, διότι συνήθως οι πόλεις αυτές είναι σημαντικοί κόμβοι, εμπορικοί και στρατιωτικοί, πόλεις με ιστορία και σημαντική ιουδαϊκή διασπορά. Ἐτσι, στην περίπτωση των δύο πόλεων της Μακεδονίας, που αναφέρει ο αοίδιμος Σάκκος, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι η Ἀμφίπολις¹⁸ ήταν πρωτεύουσα της Macedonia Prima, όπως παρθεύει ο Τίτος Λίβιος.¹⁹ Η Ἀπολλωνία, κειμένη μεταξύ Θεσσαλονίκης και Ἀμ-

15. Σάκκος, ό.π. (σημ. 11), σ. 214, όπου εξηγείται και αποδεικνύεται, ότι «είτε ως τοπικό εκλάβουμε το επίρρημα ως είτε ως τελικό, το νόημα της φράσεως είναι ότι ο απόστολος πήγε προς τη θάλασσα».

16. Σάκκος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 201-222. Μία αναλυτική και εξονυχιστική, διεισδυτική πραγματεία στο χωρίον των *Πράξεων* που αφορά τη Βέροια.

17. Σάκκος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 215.

18. Η Ἀμφίπολη ιδρύθηκε στην εποχή του Περικλέους (437 π.Χ.) στις εκβολές του Στρυμόνος στη θέση «Ἐννέα οδοί», που κατείχε ο θρακικός λαός Ἴδωνες. Ο Φίλιππος Β΄ την κατέλαβε και εξετόπισε τους Αθηναίους οριστικώς από την πόλη. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν Ζ'* 35 (C. 331).

19. Titus Livius, *Ab urbe condita* 45. 29⁵⁻¹⁰: «deinde in quattuor regions divide Macedoniam [...] Capita regionum, ubi concilia fierent, primae regionis Amphipolim, secunde Thessalonicen, tertiae Pellam, quartae Pelagoniam fecit. Eo consilia suae cuicque regionis indici, pecuniam conferrī, ibi magistratus creari iussit». Το χωρίο αυτό αντιστοιχεί στα γραφόμενα υπό του Διοδ. Σικελ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική* XXXI (= ΛΑ΄) 88: «[...] τὴν δὲ χώραν ὄλην διείλον εἰς τέσσαρα μέρη [...] ἠγοῦντο δὲ καὶ πόλεις τέσσαρες τῶν αὐτῶν τεσσάρων μερῶν, τοῦ μὲν πρώτου Ἀμφίπολις, τοῦ δευτέρου Θεσσαλονίκη, τοῦ τρίτου Πέλλα, καὶ τοῦ τετάρτου Πελαγονία, ἐν ταύταις ἀρχηγοὶ τέσσαρες κατεστάθησαν καὶ οἱ φόροι ἠθροίζοντο». Μ. Β. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings. I. A Historical and Epigraphic Study* [Μελετήματα 22], Athens - ΚΕΡΑ/ΕΙΕ, 1996, σσ. 227-228. Πρβλ. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν Ζ'* 35 (C. 331): «Παῦλος (ενν. ο Αιμίλιος Παῦλος) μὲν οὖν ὁ τὸν Περσέα ἐλὼν συνάψας τῇ Μα-

φιπόλεως επί της Εγνατίας οδού, νοτιώς της λίμνης Βόλβης,²⁰ παρά τη σημερινή Πολίνα, υπήρξε ένας σημαντικός εμπορικός και στρατιωτικός κόμβος. Στον κατάλογο των θεαροδόκων της Επιδαύρου εμφανίζεται μεταξύ άλλων πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας περί το 360 π.Χ. ως αυτόνομος πόλις.²¹

Όσον αφορά τα θαλάσσια ταξίδια, ο αείμνηστος Σάκκος, ακολουθώντας τον Th. Zahn,²² αναφέρεται σε συγκεκριμένα χωρία των *Πράξεων*, ήτοι Πρξ. 13,4 14,26 15,39 18,18,²³ στα οποία, όπως γράφει γίνεται «μνεία των ενδιαμέσων λιμανιών ή έστω απλή αναφορά της επιβιβάσεως στο πλοίο».²⁴ Ας δούμε από κοντά αυτά τα χωρία.

Το χωρίο Πρξ. 13,4 αναφέρεται σε δύο λιμένες, απόπλου και αφίξεως: «κατήλθον εις την Σελεύκειαν, εκείθεν τε απέπλευσαν εις την Κύπρον». Στη διαδρομή αυτή δεν υπάρχουν ενδιάμεσα λιμάνια. Το χωρίο 14,26 των *Πράξεων* αναφέρεται ωσαύτως σε δύο λιμένες, την Αττάλεια, όπου «κατέβησαν» μετά το κήρυγμα στην Πέργη, και στην Αντιόχεια, όπου αφίχθησαν. Και στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχουν ενδιάμεσοι λιμένες. Το χωρίον Πρξ. 15,39 αναφέρεται βραχέως στη μετάβαση Βαρνάβα και Μάρκου στην Κύπρο μετά τον «παροξυσμόν» και τον αποχωρισμόν από τον Παύλο: «τόν τε Βαρνάβαν παραλαβόντα τόν Μάρκον έκπλεῦσαι εις Κύπρον» (Πρξ. 15,39). Το χωρίο Πρξ. 18,18, βραχύ στη διατύπωση, αναφέρεται στην αναχώρηση του Παύλου από τις Κεγχρεές με κατεύθυνση τη Συρία (Πρξ. 18):¹⁸ «έξέπλει εις την Συρίαν [...]»¹⁹ κατήντησε δέ εις Εφεσον». Στην περίπτωση αυτή δεν αναφέρονται λιμένες ούτε η διαδρομή που ακολούθησε κατά την πορεία Κεγχρεών - Εφέσου. Ωσαύτως, ο συγγραφέας των *Πράξεων* δεν κάνει καμία μνεία είτε αναφορά στο μακρύ ταξίδι Εφέσου - Καισαρείας μνημονεύοντας απλώς και μόνον τους δύο λιμένες (Πρξ. 18):²¹ «καί ανήχθη από της Εφέσου²² και κατελθών εις Καισάρειαν».

Ο συγγραφέας των *Πράξεων* είναι περισσότερο αναλυτικός κατά το πρώτο ταξίδι του Παύλου στη Μακεδονία από τη Μ. Ασία. Έτσι, ο Παύλος και οι συνοδοί του «άναχθέντες [...] από της Τρωάδος εϋθυδρομήσαμεν εις Σαμοθράκην, τή δέ έπιούση εις Νεάπολιν» (Πρξ. 16,11). Το χωρίο αυτό περιγράφει με σαφήνεια τη διαδρομή και τη διανυκτέρευση στη Σαμοθράκη.

κεδονία και τὰ Ήπειρωτικά έθνη εις τέτταρα μέρη διέταξε την χώραν, και τὸ μὲν προσένειμεν Ἀμφιπόλει, τὸ δὲ Θεσσαλονικεία, τὸ δὲ Πέλλη, τὸ δὲ Πελαγόσι».

20. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν Ζ'* 36 (C. 331): «εἴτα Γαληψὸς καὶ Ἀπολλωνία, κατεσκαμμένα ὑπὸ Φιλίππου».

21. Κανατσούλης, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων*, ό.π (σημ. 7), σ. 42.

22. Zahn, ό.π. (σημ. 13), σ. 594 Σάκκος, ό.π. (σημ. 11), σ. 216.

23. Σάκκος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 215-216.

24. Σάκκος, ό.π. (σημ. 11), σ. 214.

Αναλυτική περιγραφή ακτοπλοϊκού ταξιδιού συναντούμε κατά την τρίτη περιοδεία, και ειδικότερα, κατά την επιστροφή του Παύλου από τη Μακεδονία μέσω Μ. Ασίας στην Καισάρεια της Παλαιστίνης (Πρξ. 20,1 - 21,8). Τέλος, αναλυτική περιγραφή ταξιδιού λαμβάνει χώρα κατά το ταξίδι του συλληφθέντος Παύλου προς τη Ρώμη (Πρξ. 27,1-44).

Οφείλουμε να επιστήσουμε μία διαφορά ανάμεσα στις ανωτέρω περιγραφές των ακτοπλοϊκών ταξιδιών του Παύλου και των συνεργατών του σε σύγκριση με εκείνη που κάνει λόγο για το ταξίδι από τη Μακεδονία στην Αθήνα. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο Παύλος και οι συνεργάτες του έφυγαν διωκόμενοι από τη Βέροια με αποτέλεσμα ο συγγραφέας των *Πράξεων* να μην επιθυμούσε να αποκαλύψει το λιμάνι αναχωρήσεως του Παύλου, αλλά αναφέρει απλά και μόνο ότι προορισμός του ήταν η πόλη των Αθηνών. Επίσης, δεν αποκαλύπτει τη διαδρομή που ακολούθησε.

Η έρευνα έχει διχασθεί,²⁵ ενώ υπάρχουν ερευνητές που ομιλούν με πιθα-

25. Το δια ξηράς ταξίδι αποδέχονται οι: J. Knabenbauer, *Commentarius in Actus Apostolorum* [Cursus Scripturae Sacrae], τ. 5, Parisii 1899, σ. 299. R. B. Rackham, *The Acts of the Apostles*, έκδ. 7η. London, n.d., σ. 300. E. Jacquier, *Les Actes des Apôtres*, Paris 1926, σ. 519. Zahn, ό.π. (σημ.13), 594. H. Conzelmann, *Acts of the Apostles* [μτφρ. από τη γερμανική δεύτερη έκδοση (1972) υπό των J. Limburg – A. Th. Kraabel – D. H. Juel, USA 1987, σ. 116). Ο αοίδιμος Παναγιώτης Τρεμπέλας (Στεμνίτσα 1886 - Αθήνα 19.11.1977) αναφέρει στην ερμηνευτική απόδοση του χωρίου (Πρξ. 17,15) «οἱ δὲ καθιστῶντες τὸν Παῦλον ἡγάγον αὐτὸν ἕως Ἀθηνῶν», ότι «Αυτοί δε, που ωδήγουν εν ασφαλεία τον Παῦλον, τον έφεραν δια ξηράς μέχρι των Αθηνών». Πρβλ. *Η Καινή Διαθήκη μετά συντόμου ερμηνείας* υπό ἱΠαν. Τρεμπέλα, Αθήναι, Αδελφότης Θεολόγων «Ο Σωτήρ»,⁴⁹2004, σ. 552. Το δια θαλάσσης ταξίδι υποστηρίζουν ο E. Haenchen, *Die Apostelgeschichte. Kritisch-exegetischer Kommentar über das Neue Testament*, Μέρος 3ο, Göttingen¹³1961, σ. 447, ο J. E. Belsler, *Die Apostelgeschichte*, Wien 1905, σ. 217, ο Joseph Holzner, *Παῦλος* [μτφρ. Αρχιμ. Ιερωνύμου Ι. Κοτσώνη (αποθανόντος ως πρ. Αθηνών και πάσης Ελλάδος) (από την 21ην έκδοσι)], Αθήναι, Δαμασκός, 1948, σ. 198 «σύμφωνα με μία παράδοσι, που σώζεται μέχρι σήμερα στη Βέροια, ο Παῦλος κατέβηκε στο λιμάνι της Μεθώνης, Ελευθεροχώριον, περνώντας από το Αιγίνιον». Ο Μόσχος Γκουτζιούδης, «Στα βήματα του Αποστόλου Παύλου. Ακολουθώντας τα "αρχαιολογικά" ίχνη της δράσης του στην Ελλάδα», εν *Οιακοστροφίον. Τιμητικός Τόμος Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σύρου - Τήνου κ.κ. Δωροθέου Β' επί τη δεκαετηρίδι της Αρχιερατείας αυτού (2001-2011)*, Ιερά Νήσος Τήνος 2013, σσ. 525-537, εδώ σ. 531, αποδέχεται το θαλάσσιο ταξίδι του Παύλου, αναγράφοντας, ότι «Οι Πράξεις και πάλι μας αφίνουν στο σκοτάδι καθώς δεν κατονομάζουν το λιμάνι ή την ευρύτερη παραθαλάσσια περιοχή». Τη δια θαλάσσης μετάβαση του Παύλου αποδέχεται ο Ομότ. Καθηγητής της Εισαγωγής και Ερμηνείας της Κ.Δ. της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ Χρήστος Σπ. Βούλγαρης (Δωρίς Φωκίδος 1934 -) –για τον οποίον πρβλ. Θ. Ιωαννίδης, «Χρήστος Σπ. Βούλγαρης. Βίος - Δράσις - συγγραφικόν έργον», *ΕΕΘΣΠΑ ΜΓ'* (2008) 73-117–, στο βαρύτεμο έργο του, προϊόν μακροχρονίου κόπου και μόχθου, με τον τίτλο: *Ιστορία της Αρχηγόνου Αποστολικής Εκκλησίας 33-70 μ.Χ.*, Αθήνα, Αποστολική Διακονία, 2012, σ. 199, γράφοντας απλά και μόνον: «[...] οπότε οι πιστοί της Βεροίας ωδήγησαν τον Παῦλον εις την θάλασσαν και εκείθεν δια πλοίου τον μετέφερον εις Αθήνας», χωρίς να ερευνά τον τόπον αναχωρήσεως. Πρβλ. Μηνάς Χαμουδόπουλος, «Ο Άπόστολος Παῦλος», *Ἐκκλησιαστική Ἄλλη-*

νότητα,²⁶ καθώς και άλλοι που προτιμούν να αφήσουν αναπάντητο το ερώτημα.²⁷

Αποδεχόμενοι τη δια θαλάσσης μετακίνηση του Παύλου από τη Μακεδονία στην Αθήνα,²⁸ ευρισκόμεθα ενώπιον νέου προβλήματος: από ποίον λιμένα απέπλευσε ο Παύλος;

Στην απάντηση του ερωτήματος αυτού, οι γνώμες διίστανται. Ο Ομότ. Καθηγητής της Ιστορίας της Εποχής της Κ.Δ. και της Ερμηνείας της Κ.Δ. στη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ Γεώργιος Γαλιτίης (Βόλος 1926 - Αθήνα 2022)²⁹ και ο Ομότιμος Καθηγητής της Ιστορίας της Εποχής της Κ.Δ. και της Ερμηνείας της Εποχής

θεια, έτ. Γ', τχ. Ε', 3.11.1882, σ. 67, όπου απλά σημειώνει ότι «οι εν Βεροόια αδελφοί ευθύς εξαπέστειλαν τον Παύλον προς την παραλίαν ίνα μη τι κακόν πάθη υπό των διωκόντων αυτών». Δεν κάνει οποιαδήποτε άλλη αναφορά, εικάζει, ότι ακτοπλοϊκώς μετέβη στην Αθήνα. Το δια θαλάσσης ταξίδι αποδέχεται ασιμένως ο Αρχιμ. Χρυσόστομος Θέμελης (αποθανών το 2007 ως Μεσσηνίας) στη διερευνητική του μελέτη «Αρχαί και διάδοσις του Χριστιανισμού εν Ευβοία», *Γρηγόριος Παλαμάς ΛΖ'* (4) (Ιούλιος Αύγουστος 1954) 247-256, εδώ σσ. 254-255, όπου σημειώνει: «[...] και κατ' αυτό το έτος (ενν. 50 μ.Χ.) πάλιν, έρχεται δια θαλάσσης εις Αθήνας και Κόρινθον» (αρραίωση του συγγρ.). Επίσης, «ο Απόστολος Παύλος κατά την ως άνω [...] δευτέραν εν Ελλάδι ιεραποστολικήν αυτού περιοδείαν, εκ της Μακεδονίας φθάνων δια θαλάσσης εις τας Αθήνας» (σ. 255). Τη δια θαλάσσης μετάβαση στην Αθήνα αποδέχεται ο Κώστας Η. Μπίρης, *Ο Απόστολος Παύλος εν Αθήναις*, Αθήναι 1962, σ. 6, καθώς και ο Θεοδ. Σπεράντσας, «Ο Παύλος εν Αθήναις», *Εκκλησία ΛΓ'* (13) (1 Ιουλίου 1956) 233-234. Πρβλ. επίσης Κώστας Η. Μπίρης, «Επί τα ίχνη του Αποστόλου Παύλου εν Αθήναις», *Θεολογία ΛΑ'* (3) (1960) 325-353, εδώ σσ. 325-326, όπου εξ αφορισής του έργου του Holzner αναφέρει ότι ο Απόστολος έφθασε ακτοπλοϊκώς στην Αθήνα. Πρβλ. επίσης Κων/νος Μπελέζος, «Βίος και ιεραποστολική δράση του Αποστόλου Παύλου (με βάση τις επιστολές του και την αφήγηση των Πράξεων)», στο: *Ο Απόστολος Παύλος. 1950 χρόνια από το μαρτύριό του, Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου Ιεράς Μητροπόλεως Ηλείας -Τριμήνατος Κοινωνικής Θεολογίας ΕΚΠΑ (Πύργος-Αμαλιάδα, 11-12 Φεβρουαρίου 2017)*, Σωτ. Δεσπότης - Αθηνά Κονταλή (επιμ.), Πύργος 2018, σσ. 19-31, εδώ σ. 25.

26. W. Schmithals, *Die Apostelgeschichte des Lukas*, Zürich, Theologischer Verlag, 1982, σ. 157. J. R. W. Scott, *The Message of Acts*, New York 1990, σ. 275. Ο Σάκκος, ό.π. (σημ. 11), σ. 216, δεν είναι απολύτως σαφής, όταν γράφει: «Ο Παύλος όμως δεν διωκόταν από τους πολιτάρχες, αλλά από τα φανατικά ιουδαϊκά στοιχεία, τα οποία θα μπορούσαν ευκολότερα να του στήσουν ενέδρα στην ξηρά. Για τον λόγο αυτό θα έπρεπε ίσως να προτιμήσει να κατεβή στην Αθήνα δια θαλάσσης. Αυτό είνε μόνο μία απλή υπόθεση».

27. Πρβλ. R. Logenecker, *The Acts of the Apostles* [The Expositor's Bible Commentary, τ. 9], Michigan 1981, σ. 471. W. Neil, *The Acts of the Apostles*, London, New Century Bible, 1973, σ. 188.

28. Ο Ν. Τ. Wright, *Paul-A Biography*, New York, HarperOne, 2018, μτφρ. Σωτ. Δεσπότης - Ιωάννα Γρηγοράκη, *Απόστολος Παύλος. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα, Ουρανός, 2019, σ. 242, ευφώνως αναφέρει, ότι ο Σίλας και ο Τιμόθεος παρέμειναν στη Βέροια, ο Παύλος θα μπορούσε να ταξιδεύσει μέσω δημοσίων δρόμων, η ομάδα από τη Βέροια του συνέστησε τον δια θαλάσσης δρόμο.

29. Γεώργιος Γαλιτίης, *Παύλος. Ο Απόστολος των Ελλήνων. Οδοιπορικό στην Ελλάδα και στην Κύπρο*, Φωτογραφίες Λίζας Έβερτ, Αθήνα, Αστερισμός, 2000, σ. 138.

της Κ.Δ. στη Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. Ιωάννης Γαλάνης (Αθαμάνιο Άρτης 3 Νοεμβρίου 1940 - Θεσσαλονίκη 2022)³⁰ προτείνουν τη Μεθώνη, ενώ η Πύδνα, αλλά και το Δίον έχουν έως σήμερα εύρει μερικούς υποστηρικτές³¹.

Στις επόμενες ενότητες θα ασχοληθούμε διεξοδικότερα με τους υποψηφίους λιμένες αναχωρήσεως του Παύλου.

Οι λιμένες της Μακεδονίας

Η Μακεδονία, ανέκαθεν χώρα γεωργοκτηνοτροφική, έχοντας διατηρήσει έναν αρχέγονο τρόπο διαβίωσης, χωρίς ενδιαφέρον για το εμπόριο και τις θαλάσσιες συγκοινωνίες, είχε αποκλεισθεί σχεδόν εξ ολοκλήρου από τα παράλια μετά την ίδρυση των αθηναϊκών αποικιών επί των μακεδονικών παραλίων και της Χαλκιδικής.

Μία προσπάθεια αναδημιουργίας και αναζωογόνησεως της οικονομίας της Μακεδονίας εκκινεί επί βασιλείας Αρχελάου (βασ. 413-399 π.Χ.)³² και συνεχίστηκε κυρίως επί Φιλίππου Β΄ και Αλεξάνδρου, καθώς και επί της εποχής των Αντιπατριδών και Αντιγονιδών. Η ανακατάληψη της Πύδνης και η μεταφορά της πρωτεύουσας από την απομεικρυσμένη Έδεσσα στην παρά τη θάλασσα κειμένη Πέλλα, πλην της στρατιωτικής των σημασίας, αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη της μακεδονικής ναυτιλίας, γεγονός που επαινείται από τον Ρωμαίο συγγραφέα του 3ου αιώνας μ.Χ. Solinus (Gaius Iulius Solinus).³³ Ας μην λησμονούμε, ότι το σπουδαιότερο κίνητρο, που ώθησε τον Κάσσανδρο να ιδρύσει τη Θεσσαλονίκη υπήρξε η εξυπηρέτηση του εσωτερικού της Μακεδονίας, δια της θαλασσίας συγκοινωνίας.³⁴

Τρεις ήταν οι πλέον σημαντικοί λιμένες, από όπου μπορούσε να αποπλεύσει ο Παύλος προς την Αθήνα: Η Μεθώνη, η Πύδνα, το Δίον. Τη σημασία εκάστου λιμένος επί της γεωφυσικής και ιστορικής θέσεως θα μελετήσουμε στη συνέχεια.

30. Ιω. Γαλάνης, *Η Πρώτη Επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Θεσσαλονικείς* [ΕΚΔ 11α], Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1992, σ. 46.

31. Μ. Μαυροματάκης, *Παύλος. Ο Απόστολος των Εθνών. Οι περιοδείες του Αποστόλου Παύλου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Χαϊτάλη, 2003, σ. 86.

32. Περί του Αρχελάου και της πολιτικής του προβλ. Δημ. Κανατσούλης, *Ο Αρχέλαος και οι μεταρρυθμίσεις του εν Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη 1948· ο ίδιος, *Η συμβολή των προ του Φιλίππου Β΄ Μακεδόνων βασιλέων εις την οργάνωσιν και εις την εν γένει εξέλιξιν της Μακεδονίας* [Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ. - Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη 25], Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 23· ο ίδιος, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων*, ό.π. (σημ. 7).

33. Gaius Iulius Solinus, *Polyhistor* [Collectanea rerum memorabilium] IX 14.

34. Αλεξ. Λέτσας, *Δύο Διαλέξεις. Α΄. Τα ελατήρια, άτινα ώθησαν τον Κάσσανδρον να ιδρύση την Θεσσαλονίκην. Β΄. Η εξέλιξις της Θεσσαλονίκης κατά την Μακεδονικήν, Ρωμαϊκήν και Βυζαντινήν περίοδον* [Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ.-Εθνική Βιβλιοθήκη 21], Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 15-16.

1. Ο λιμνή της Μεθώνης

Η Μεθώνη τοποθετείται στη δυτική πλευρά του Θερμαϊκού κόλπου, βορείως της Πύδνης, πλησίον του σημερινού Ελευθεροχωριού. Η πρώτη μνεία της Μεθώνης γίνεται στους φορολογικούς καταλόγους των Αθηνών το 432 / 1 π.Χ., γεγονός που δηλώνει ότι από του έτους τούτου τουλάχιστον, ανήκε στην αττικο-δηλιακή συμμαχία³⁵.

Ενδιαφέρον προξενεί το γεγονός, ότι ο Αριστοτέλης έχει συγγράψει έργο με τον τίτλο *Μεθωναίων πολιτεία*, μία από τις 158 πολιτείες που έχει συλλέξει³⁶. Τούτο δηλώνει, ότι η πόλις απελάμβανε αυτονομίας και ως σημειωθεί ότι ήταν η μόνη πόλη της Μακεδονίας με το πολίτευμα της οποίας ασχολήθηκε ο Αριστοτέλης.

Σημαντικό αστικό κέντρο στα χρόνια του Παύλου, προφανώς υπήρξε ένας λιμνή από όπου ο Παύλος θα μπορούσε να αποπλεύσει.

2. Ο λιμνή του Δίου

Το Δίον έκειτο στους πρόποδες της βορείας πλευράς του Ολύμπου, όπως σημειώνει ο Θουκυδίδης³⁷, παρά τον Βαφύρα ποταμό, όπου το σημερινό χωριό Μαλαθριά.³⁸ Σύμφωνα με τον Στράβωνα,³⁹ το Δίον ευρίσκετο σε απόσταση επτά σταδίων από τις δυτικές ακτές του Θερμαϊκού, δηλαδή 1.590 μέτρα. Την ίδια απόσταση παραδίδει ο Τίτος Λίβιος.⁴⁰

Σημαντική πόλη, διεδραμάτισε σπουδαίο πρόσωπο σε όλη την ιστορία του Μακεδονικού Ελληνισμού. Σπουδαίο θρησκευτικό κέντρο, με ναό της Ίσιδος,⁴¹ με έξοχη οχύρωση, δημόσια κτίρια και πλήθος αγαλμάτων, όπως ευστόχως ση-

35. Κανατσούλης, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων*, ό.π. (σημ. 7), σ. 37.

36. F. 551 R³. F. 552 R³ *Aristoteles. Die historischen Fragmente*, übersetzt und erläutert von Martin Hose, Berlin, Akademie Verlag, 2002, σ. 207 (τα σχόλια).

37. Θουκυδίδου, *Ιστορία* Δ' 78_ε: «δ (ενν. Δίον) ὑπὸ τῶν Ὀλύμπῳ Μακεδονίας πρὸς Θεσσαλοῦς πόλισμα κέϊται».

38. Πρβλ. Χαράλαμπος Μακαρόνας, «Νέαι εἰδήσεις ἐκ Δίου τοῦ Πιερικῆς», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1937, σσ. 527-540· Ν. Κοτζιάς, «Λεβηθρα, Πίμπλεια, Πιερίς», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1948/9.

39. Στράβωνος, *Γεωγραφικῶν Ζ'* 330, αποσπ. 17.

40. Titus Livius, *Ab urbe condita* XLIV 6: «paulo plusquam mille passum».

41. Ιω. Καραβιδόπουλος, «Ο θρησκευτικός πλουραλισμός του Αποστόλου Παύλου και της σημερινής Ευρώπης», στο: *Γ' Παύλεια. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Απόστολος Παύλος και ο Ευρωπαϊκός Πολιτισμός»* (Βέροια, 26-28 Ιουνίου 1997), Βέροια 1997, σσ.179-195, εδώ σ. 183.

μειώνει ο Τίτος Λίβιος.⁴² Ο βασιλέας Αρχέλαος, του οποίου η διοίκηση (413-399 π.Χ.) απετέλεσε σταθμό στην ιστορία του Μακεδονικού Βασιλείου με μία σειρά μεταρρυθμίσεων που εισήγαγε,⁴³ εθέσπισε κατ' απομίμηση των Πανελληνίων αγώνων της νοτίου Ελλάδος γυμνικούς και μουσικούς αγώνες προς τιμήν του Ολυμπίου Διός και των Μουσών.⁴⁴ Αναφέρεται από τον Ρωμαίο συγγραφέα του 3ου αιώνας μ.Χ. Solinus (Gaius Iulius Solinus)⁴⁵ ότι ο ίδιος ο Αρχέλαος είχε λάβει μέρος στους Ολυμπιακούς και Πυθικούς αγώνες, όπου και ενίκησε, όπως παλαιότερα ο πρόγονός του Αλέξανδρος Α΄ ο Φιλέλλην.⁴⁶ Τέλος, στο Δίον εώρτασε, κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων, ο Φίλιππος τη νίκη του κατά της Ολύμπου (τέλη Σεπτεμβρίου 348 π.Χ.)⁴⁷ και ο Αλέξανδρος τη νίκη του κατά των Θηβών (Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 335).⁴⁸

3. Ο λιμήν της Πύδνης

Η Πύδνα (και Κύδνα) έκειτο επί της δυτικής παραλίας του Θερμαϊκού κόλπου, βορείως του Δίου και νοτίως του Αλιάκμονος και σε απόσταση σαράντα σταδίων από τη Μεθώνη.⁴⁹ Υπήρξε μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Μακεδονίας, η δεύτερη μετά τη Μεθώνη, και για τον λόγο αυτό απαντάται στους αρχαίους συγγραφείς. Έτσι, ο Θουκυδίδης⁵⁰ μας πληροφορεί ότι ο Θεμιστοκλής, στην προσπάθειά του να διαφύγει των διωκτών του, το 465, κατέφυγε στον Αλέξανδρο Α΄ στην Πύδνα και στη συνέχεια διεκπεραιώθη στην Έφεσο.⁵¹ Οι Αθηναίοι το 432 π.Χ. κατά τα Ποτειδαιατικά⁵² πολεμώντας τον Περδίκκα Β΄ επολιορήσαν την Πύδνα, την οποία στη συνέχεια εγκατέλειψαν συμμαχώντας με τον Περ-

42. Titus Livius, *Ab urbe condita* XLIV 7,3: «ipse (consul) urbem ingressus, sicut non magnam, ita exornatam publicis et multitudine statuarum munitamque egregie».

43. Περί του Αρχελάου και της πολιτικής του πρβλ. Κανατσούλης, *Ο Αρχέλαος και οι μεταρρυθμίσεις του εν Μακεδονία*, ό.π. (σημ. 32)· ο ίδιος, *Η συμβολή των πρό του Φιλίππου Β΄ Μακεδόνων βασιλέων*, ό.π. (σημ. 32), σσ. 23.

44. Διοδ. Σικελ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική* ΙΗ΄ 16₃, Αρριανού, *Αλεξ. Αναβ.* Α΄ 11₁.

45. Gaius Iulius Solinus, *Polyhistor* [Collectanea rerum memorabilium] IX 16.

46. Ηροδότου, *Ιστοριών* Ε΄ 22.

47. Δημοσθ., *Or.* XIX 192· Διοδ. Σικελ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική* ΙΣΤ΄ 55₃.

48. Διοδ. Σικελ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική* ΙΖ΄ 16₃.

49. Στράβωνος, *Γεωγραφικών* Ζ΄ 330, αποσπ. 17 και 22.

50. Θουκυδίδου, *Ιστορίαι* Α΄ 137₁.

51. Πλουτάρχου, *Θεμιστοκλής* 25₁· Διοδ. Σικελ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική* ΙΑ΄ 56₁· Cornelius Nepos, *Themist.* 8₆.

52. Θουκυδίδου, *Ιστορίαι* Α΄ 6₁₂₋₁₃⁷.

δίκκκα.⁵³ Το 410 π.Χ. η Πύδνα, κατά μαρτυρία του Διοδώρου Σικελιώτου,⁵⁴ προσεπάθησε να αποσπασθεί από τη Μακεδονία, χωρίς επιτυχία. Ο βασιλέας Αρχέλαος την πολιόρκησε και την ανάγκασε να επανέλθει υπό την εξουσία του.⁵⁵ Κατώρθωσε η Πύδνα να καταστεί αυτόνομος και ανεξάρτητη πόλη της Μακεδονίας κατά την περίοδο από του 382 μέχρι το 379 π.Χ. και από του 365 μέχρι το 359 π.Χ., ως συνάγεται τούτο από τα νομίσματα που κόβει.⁵⁶ Κατά τα έτη 364-358 διετήρησε την αυτονομία της υπό τον έλεγχο των Αθηνών⁵⁷ και το 357 π.Χ. περιήλθε οριστικώς στη Μακεδονία με τη συνθήκη Φιλίππου - Αθηνών.⁵⁸

Όπως σημειώνει ο αιόδιμος Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας του Α.Π.Θ. Δημήτριος Κανατσούλης (Σιάτιστα 1907 - Θεσσαλονίκη 1989),⁵⁹ το γεγονός ότι η πόλις της Πύδνης μπορούσε «να οργανώσει στάσις κατά του κράτους ήδη τον 5ον π.Χ. αιώνα», να πετυχαίνει την «ανεξαρτησίαν της κατά τον επόμενον αιώνα, προϋποθέτει» ότι η πόλις «διέθετεν αστικήν οργάνωσιν και πολιτικήν συνείδησιν όχι ευκαταφρόνητον».⁶⁰

Εκ της ανωτέρω επισκοπήσεως των τριών λιμένων της Μακεδονίας, απάντηση στο ερώτημα από ποίον λιμένα απέπλευσε ο Παύλος για την Αθήνα δεν μπορούμε να δώσουμε με κατηγορηματικό τρόπο. Οι τρεις πιθανοί λιμένες ικανοποιούν όλες τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά αστικών πόλεων,⁶¹ τις οποίες

53. Fr. Geyer, *Makedonien zur Thronbesteigung Phillips II* [Beiheft 19, Historische Zeitschrift], München/Berlin 1930, σ. 57.

54. Διοδ. Σικελ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική* II' 49₃.

55. Geyer, ό.π. (σημ. 53) σ. 94 Κανατσούλης, *Ο Αρχέλαος και αι μεταρρυθμίσεις του εν Μακεδονία*, ό.π. (σημ. 32), σσ. 21-26.

56. Για τις σχετικές μαρτυρίες πρβλ. Κανατσούλης, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων*, ό.π. (σημ. 7), σ. 36.

57. Θεοπόμπου, FGriHist. II B 115 F. 30. Η Πύδνα είχε καταληφτεί υπό του στρατηγού Τιμοθέου -πρβλ. Δεινάρχου, *Κατά Δημοσθένους* 14· Δημοσθ., *Ολυνθιακός Β'* 14· Πολυαίου, *Στρατηγημάτων* Γ' 19₅-, εν τούτοις είχε μείνει εκτός της Β' Συμμαχίας των Αθηνών.

58. Δημοσθ., *Ολυνθιακός Β'* 5· Δημοσθ., *Προς Λεπτίνην* 63· Διοδ. Σικελ., *Βιβλιοθήκη Ιστορική* ΙΣΤ' 8₃· Αρριανού, *Αλεξ. Αναβ.* Γ' 53.

59. Ιω. Τουλουμάκος, «Δημήτριος Κανατσούλης (1907-1989)», *Μακεδονικά ΚΖ'* (1989-1990) ια' - ιβ' [Εις μνήμην Δημ. Κανατσούλη].

60. Κανατσούλης, *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων*, ό.π. (σημ. 7), σ. 37.

61. Την Πύδνα (Κίτρος) θεωρεί ως τον λιμένα απόπλου του Παύλου ο Μητροπολίτης Κίτρος Γεώργιος (Χρυσοστόμου) «“Ως ἐπὶ τὴν θάλασσαν”» (Πράξεις Αποστόλων 17,14): Η πορεία του Αποστόλου από Βέροια προς Πύδνα (Κίτρος)», στο: *Παύλεια. Τόμος επετειακός*

επισκεπτόταν ο Παύλος. Η Μεθώνη⁶² θεωρείται ως ο πλέον πιθανός λιμνή αποπλεύσεως του Παύλου λόγω της εγγύτητάς της προς τη Βέροια και ως μεγαλύτερο αστικό κέντρον από τα άλλα δύο. Δεν είναι χωρίς αξία να αναφερθεί ότι στην Μεθώνη τελείται από του έτους 1954 κάθε χρόνο Εσπερινός κατά την εορτή των Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου.⁶³

Για την πιθανή δια θαλάσσης πορεία του Παύλου προς Αθήνας γίνεται λόγος στην επομένη ενότητα.

Η πορεία προς την Αθήνα

Η πορεία του Απ. Παύλου εκ Μακεδονίας προς την Αθήνα θα διήλθε μέσω του Ευβοϊκού κόλπου. Πράγματι, σε εκείνον που επιθυμεί να μεταβεί από περιοχές του βορείου ή βορειοανατολικού Αιγαίου σε περιοχές της δυτικής Ελλάδος ή της Δύσεως, ο Ευβοϊκός παρείχεται κατά τρόπο θαυμάσιο. Συνέτεμνε τις αποστάσεις και δεν άφηγε εκτεθειμένους στο ανοικτό πέλαγος τους ταξιδεύοντες.⁶⁴

Ως παραδείγματα από την αρχαία ελληνική ιστορία μπορούμε να αναφέρουμε τον ελληνικό στόλο, ο οποίος κατευθύνθηκε προς την Τροία, καθώς και τον περσικό στόλο, ο οποίος κατέφθασε στον Μαραθώνα. Σημαντικές προσωπικότητες της Αρχαιότητας θα σταθμεύσουν στη Χαλκίδα χρησιμοποιώντας ως διάβαση τη θαλασσία λεωφόρο του Ευβοϊκού, όπως ο Θέογνης ο Μεγαρεύς (544 π.Χ.), ο Σκύθης φιλόσοφος Βίων, ο Αριστοτέλης, ο οποίος θα εγκατασταθεί στην οικία της μητρός του, όπου και θα αποβιώσει (322 π.Χ.), ενώ κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους ο Λατίνος αυτοκράτορας Κωνσταντινουπόλεως Ερρίκος(1210), ο Λατίνος αυτοκράτορας Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουίνος και ο Λατίνος Πατριάρχης Ιουστινιάνης, σύμφωνα με μαρτυρία του Παχυμέρους, οι Βενετοί Νικόλαος και Μάρκος Πόλος (1274, 1295),⁶⁵ ενώ τέλος είναι γνωστό ότι στη Χαλκίδα (Εύριπο) αφίχθη την 27η Νοεμβρίου 1437 η αυτοκρατορική αντιπροσωπεία

επί τη συμπληρώσει είκοσι ετών από της υπό του Σεβασμιωτάτου Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας κ.κ. Παντελεήμονος καθιερώσεως των εκδηλώσεων προς τιμήν του Αγίου ενδόξου Αποστόλου Παύλου (1995-2004).

62. Χαιρετισμός του Καθηγητή Α. Α. Αγγελόπουλου, στο: *Δ' Παύλεια. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Βέροια, 25-27 Ιουνίου 1998)*, Βέροια 1998, σ. 54: «Ο Απόστολος Παύλος αναχωρών από τη Βέροια, μέσω Μεθώνης της σημερινής Μητροπόλεως Κίτρους και Κατερίνης, κατέφυγε στην Αθήνα».

63. Χρυσοστόμου Θέμελη, Μητροπολίτου Μεσσηνίας, *Το χρονικό του Εσπερινού επί του Ιερού Βράχου του Αρείου Πάγου (1921-1986)*, Αθήνα 1986, σ. 44.

64. Παναγ. Μαστροδημήτρης, «Αυτοκρατορικοί προσεγγίσεις εις την Εύβοιαν κατά την εποχήν της Συνόδου της Φλωρεντίας», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών Θ'* (1962) 168-176, εδω σ. 168.

65. Μαστροδημήτρης, ό.π. (σημ. 64), 168 σημ. 1.

υπό τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο μεταβαίνουσα από Κωνσταντινούπολη προς τη Φερράρα-Φλωρεντία για τις εργασίες της Συνόδου Ενώσεως των Εκκλησιών.⁶⁶

Κατά την ίδια λογική θα ακολουθήσει και ο Παύλος τον Ευβοϊκό κόλπο και θα διήλθε εκ Χαλκίδος, στην οποία υπήρχε ακμάζουσα ιουδαϊκή κοινότητα.⁶⁷ Σύμφωνα με την παράδοση, η οποία διασώζεται σήμερα πολύ ζωντανή, ο Απόστολος Παύλος έστειλε στην Υπάτη της Φθιώτιδος, όπου επίσης ήκμαζε μία ιουδαϊκή κοινότητα, τον εκ των Εβδομήκοντα Αποστόλων Ηρωδίωνα, «τον συγγενή μου» (Ρωμ. 16,11), ο οποίος εκήρυξε εκεί το Ευαγγέλιο. Άλλωστε, για την ύπαρξη ιουδαϊκής κοινότητας στην Εύβοια κάνει λόγο ο Φίλων ο Ιουδαίος (25 π.Χ. - 40 μ.Χ.), ο οποίος στο έργο του *Πρεσβεία προς Γάιον* καταχωρεί επιστολή του Ηρώδου Αγρίππα προς τον αυτοκράτορα της Ρώμης Καλιγούλα (37-41 μ.Χ.), στην οποία καταγράφει τις ιουδαϊκές παροιμίες, σημειώνοντας ότι «καὶ νήσων αἱ δοκιμώταται, Εὐβοία, Κύπρος, Κρήτη».⁶⁸

Η παράδοση θέλει τον Παύλο να διέρχεται του Ευβοϊκού και δεν αποκλείεται να εστάθμευσε και στη Χαλκίδα.⁶⁹ Για τον λόγο αυτόν, τελείται από τον 1965, με πρωτοβουλία του Μητροπολίτου Χαλκίδος Γρηγορίου Πλειαθού (Μητροπ. 1922-1968, †Χαλκίς 23.7.1971), Παναηγυρικός Εσπερινός εις τον αύλειον χώρον του, εις τον Κάνηθον (Καραμπαμπά), έναντι της Χαλκίδος επί της Βοιωτικής ακτής, ναού του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, εις ανάμνησιν της δια του πορθμού του Ευρίπου διελεύσεως του αγίου αποστόλου Παύλου. Σημειωτέον, ότι όσον είναι δυνατόν να υποστηριχτεί άποψη περί μη εξόδου του Απ. Παύλου στην πόλη της Χαλκίδος, άλλο τόσον είναι δυνατόν να υποστηριχτεί και η έξοδος και η επ' ολίγον παραμονή αυτού στην Χαλκίδα, εάν μάλιστα ληφθή υπ' όψιν, αφενός μεν η μονίμως προσωρινή δυσκολία διελεύσεως των πλοίων εκ του

66. Το γεγονός καταγράφεται από τον Μέγα Εκκλησιάρχη Σίλβεστρο Συρόπουλο, ο οποίος απετύπωσε με πάσα λεπτομέρεια το χρονικό της ελληνικής αποστολής. Vitalien Laurent, *Les «Memoires» du Grand Ecclesiarque de l' Eglise de Constantinople. Sylvestre Syropoulos sur la Concile de Florence (1438-1439)* [Concilium Florentinum: Documenta et Scriptores, ser. B], vol. IX, Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1971, τμήμα δ', κεφ. Δ'. Για μία ανάλυση πρβλ. Μαστροδημήτρης, ό.π. (σημ. 64), 170-176.

67. Αρχμ. Χρυσοστόμου Θέμελη (αποθανόντος Μεσσηνίας), «Αρχαί και διάδοσις του Χριστιανισμού εν Ευβοία», *Γρηγόριος Παλαμάς* ΔΣ' (4) (Ιούλιος-Αύγουστος 1954) 247-256, εδώ σσ. 252-254. Χρυσοστόμου Θέμελη, Μητροπολίτου Μεσσηνίας, «Η προχριστιανική Εύβοια εξ επόψεως θρησκείας και πολιτισμού», *Θεολογία ΝΖ' (Α')* (1986) 7-46, εδώ σ. 49.

68. Φίλωνος, *Πρεσβεία προς Γάιον* 36.

69. Πρβλ. Αρχμ. Γεωργίου Χρυσοστόμου (νυν Μητροπολίτου Κίτρους), «Ακολουθίες του Αποστόλου Παύλου για τις πόλεις της Ελλάδος», στο: *Δ' Παύλεια. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ο Απόστολος Παύλος και η Ελλάδα»* (Βέροια, 25-27 Ιουνίου 1998), Βέροια 1998, σσ. 213-242, εδώ σ. 220.

πορθμού του Ευρίπου, ένεκα του φαινομένου της παλιρροίας, αφετέρου δε η επιβατικότητα ή εμπορικότητα και ο ανεφοδιασμός του πλοίου με το πλοίο, με το οποίο ταξίδευε ο Παύλος.⁷⁰

Τελικές Παρατηρήσεις

Εκ των λίαν πενιχρών πληροφοριών, που παρέχουν οι *Πράξεις (των) Αποστόλων*, κατεβλήθη προσπάθεια, όπως ανασυστήσουμε την πλέον πιθανή πορεία του Παύλου από τη Βέροια προς την Αθήνα. Από τη Βέροια, καταδιωκόμενος, με τη συνοδεία Βερροιαίων, κατόρθωσε να διαφύγει προς τον πλησιέστερο λιμένα, τη Μεθώνη, ακραιφνές αστικό κέντρο της εποχής και εκείθεν δια θαλάσσης, μέσω του Ευβοϊκού κατέληξε εις το κλεινόν άστυ.

Αθήνα

ΧΡΗΣΤΟΣ Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

70. Χρυσόστομου Θέμελι, ό.π. (σημ. 63), σσ. 45-46.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ 12ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ*

Στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού φυλάσσονται και εκτίθενται αντικείμενα της Συλλογής Οικονομοπούλου, η οποία δωρίθηκε από τον συλλέκτη Δημήτριο Οικονομόπουλο στο υπό ίδρυση τότε Μουσείο λίγο πριν από τον θάνατό του το 1986. Η συλλογή περιλαμβάνει ποικιλία αντικειμένων, όπως νομίσματα, κεραμική, εικόνες, είδη μικροτεχνίας κ.ά.

Μεταξύ άλλων αντικειμένων της Συλλογής το Μουσείο διαθέτει όστρακα κεραμικής τα οποία χρονολογούνται από τη μέση βυζαντινή έως και τη μεταβυζαντινή εποχή.

Στο άρθρο αυτό θα παρουσιαστούν όστρακα που χρονολογούνται στον 12ο αι., αφού η κεραμική αυτή της περιόδου αποτελεί μία ξεχωριστή ενότητα ανάμεσα στη χρονικά προηγούμενη (8ος-11ος αι.) και την επόμενη παλαιολόγεια φάση.¹

Όταν εξετάζουμε την κεραμική του 12ου αι., είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της οικονομίας και την άνθιση του εμπορίου.² Μέρος της δευτερογενούς παραγωγής της εποχής αποτελούσε η παραγωγή κεραμικών προϊόντων –και μάλιστα προϊόντων διαφοροποιημένων σε σχέση με το παρελθόν –η μεγάλη ποσότητα των οποίων εξυπηρετούσε την αυξημένη ζήτηση. Σύμφωνα με τους επιστήμονες υπήρχε αυξημένη ζήτηση εφυσωμένων κεραμικών προϊόντων από μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, ακόμη και από αγρότες –τουλάχιστον τους πιο εύπορους από αυτούς. Κατά την εποχή αυτή εμφανίζονται και υιοθετούνται καινοτόμες τεχνικές, όπως η χρήση λευκού επιχρίσματος πάνω στον πηλό, η οποία επιτρέπει πλέον την πιο εκλεπτυσμένη διακόσμηση των διάφορων σκευών. Οι ερευνητές πιστεύουν ότι κέντρο της παραγωγής αυτού του είδους της κεραμικής υπήρξαν πόλεις της Κεντρικής και Νότιας Ελλάδας, όπως η Κόρινθος και η Θήβα.³

* Θέλω να ευχαριστήσω το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού για την χορήγηση άδειας δημοσίευσης του υλικού, όπως και για την άδεια δημοσίευσης των φωτογραφιών.

1. Α. Γιαγκάκη, «Παρατηρήσεις στη μεθοδολογία και στη μελέτη της κεραμικής του 11ου-12ου αι., προοπτικές της έρευνας και επιβοηθητικά εργαλεία: η συμβολή της χαρτογράφησης και της ανάλυσης δικτύων», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 25 (2015) 155-209, κυρίως σσ. 158-160 (στο εξής: Γιαγκάκη, «Κεραμική 11ου-12ου αι.»).

2. Ά. Ε. Λαΐου, «Επισκόπηση τής βυζαντινής οικονομίας», στο: *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. Γ', Αθήνα 2006, σσ. 368-369.

3. Είναι χαρακτηριστική για την εποχή η εμφάνιση της ομάδας των εφυσωμένων κεραμικών με ερυθρωπό πηλό και ποικίλη διακόσμηση (γραπτή, εγχάρακτη ή συνδυ-

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Τμήμα πινακίου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/379.

Χρον.: 12ος αι. (β' μισό)

Πηλός κοκκινωπός

Διαστάσεις: Σωξ. ύψος: 0,01 μ.

Σωξ. διάμ.: 0,09 μ.

Λευκό επίχρισμα και πρασινωπή εφυάλωση στην εσωτερική επιφάνεια. Αδρεγχάρακτη διακόσμηση, από την οποία διατηρείται τμήμα δύο ομόκεντρων διαγραμμισμένων ταινιών.

2. Τμήμα πυθμένα ανοιχτού αγγείου (πινακίου).

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/386.

Χρον.: 12ος αι. (β' μισό)

Πηλός κοκκινωπός

Διαστάσεις: Σωξ. ύψος: 0,02 μ.

Λευκό επίχρισμα εσωτερικά και ανοιχτοκίτρινη εφυάλωση κατά τόπους απολεπισμένη. Λεπτεγχάρακτη διακόσμηση, από την οποία σώζεται τμήμα του κεντρικού μεταλλίου και ταινία με εφαπτόμενες σπείρες.

3. Τμήμα βάσης και πυθμένα κούπας.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/412.

Χρον.: 12ος αι.

Πηλός κοκκινωπός

Διαστάσεις: Σωξ. ύψος: 0,031 μ.

Σωξ. διάμ.: 0,119 μ.

Λευκό επίχρισμα και ανοιχτοκίτρινη εφυάλωση. Λεπτεγχάρακτος διάκοσμος, από τον οποίο σώζεται τμήμα κεφαλής ανθρώπινης μορφής και γραμμικά σχέδια (βλ. Εικ. 1).

ασμός και των δύο) πάνω σε υπόστρωμα λευκού επιχρίσματος. Για τα ανωτέρω ενδεικτικά βλ. D. Papanikola-Bakirtzi, «Byzantine Glazed Ceramics on the Market. An Approach», στο: C. Morrisson (επιμ.), *Trade and Markets in Byzantium*, Washington D.C. 2012, σσ. 193-218, κυρίως σ. 200. Γιαγκάκη, «Κεραμική 11ου-12ου αι.», ό.π. (σημ. 1), 158.

4. Τμήμα πινακίου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/422.

Χρον.: 12ος αι. (β' μισό)

Πηλός κοκκινωπός

Διαστάσεις: Σωξ ύψος: 0,05 μ.

Σωξ διάμ.: 0,09 μ.

Λευκό επίχρισμα και υποκίτρινη εφυάλωση στην εσωτερική επιφάνεια. Αδρεγγάρακτη διακόσμηση. Στο κέντρο του πυθμένα υπάρχει μετάλλιο κοσμημένο με διαγράμμιση-γύρω του διαγραμμισμένη ταινία.

5. Δεκατρία (13) όστρακα -κάποια συνανήκουν- ανοιχτού αγγείου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/436.

Χρον.: 12ος αι.

Πηλός κοκκινωπός

Τα περισσότερα προέρχονται από το χείλος του αγγείου. Φέρουν λευκό επίχρισμα και κίτρινη εφυάλωση. Τα όστρακα του χείλους κοσμούνται εσωτερικά με ζεύγος εγχάρακτων γραμμών, ενώ ένα όστρακο που προέρχεται από τον πυθμένα του αγγείου διατηρεί ίχνη εγχάρακτου γεωμετρικού διακόσμου εγγεγραμμένου σε μετάλλιο.

6. Τρία (3) θραύσματα ανοιχτού αγγείου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/439.

Χρον.: 12ος αι. (β' μισό)

Πηλός κοκκινωπός

Φέρουν λευκό επίχρισμα και λεπτεγγάρακτη και γραπτή διακόσμηση με πράσινο και καστανό χρώμα. Αναλυτικά: (α) Τμήμα χείλους και σώματος. Στην ακμή του χείλους γραπτές πράσινες και καστανές πινελιές σε ομάδες και χαμηλότερα εγχάρακτη ταινία με εφαιπόμενες σπείρες. Στο σώμα γραπτός πλοχμός σε καστανό και πράσινο χρώμα, (β) στο δεύτερο θραύσμα υπολείμματα εγχάρακτης ζώνης (κεντρικού μεταλλίου) και γραπτής διακόσμησης σε πράσινο και καστανό χρώμα και (γ) στο τρίτο θραύσμα σώζονται ίχνη μόνο λευκού επιχρίσματος και γραπτής διακόσμησης (βλ. Εικ. 2).

7. Τμήμα σώματος και χείλους πινακίου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/440.

Χρον.: 12ος αι.

Πηλός κοκκινωπός

Λευκό επίχρισμα εσωτερικά. Όρθιο χείλος και επίπεδο σώμα, ενώ η διακόσμηση αποδίδεται με λεπτή χάραξη και αποτελείται από ταινία με τεθλασμένο γραμμικό σχέδιο.

8. Τμήμα χείλους ανοιχτού αγγείου, πιθανότατα ποτηριού

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/441.

Χρον.: 12ος αι.

Πηλός κοκκινωπός

Λευκό επίχρισμα απολεπισμένο κατά τόπους. Λεπτεγχάρακτη διακόσμηση που αποτελείται από ζώνη κοσμημένη με θλαστή ταινία σε φολιδωτό κάμπο (βλ. Εικ. 3).

9. Τμήμα πυθμένα ανοιχτού αγγείου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/442.

Χρον.: 12ος αι.

Πηλός κοκκινωπός

Λευκό επίχρισμα εσωτερικά κατά τόπους απολεπισμένο και πρασινωπή εφύαλωση. Από την αδρεγχάρακτη διακόσμηση σώζεται τμήμα του κεντρικού μεταλλίου το οποίο ορίζεται με ταινία. Μέσα στο μέταλλιο διακρίνεται τμήμα της ουράς ψαριού μάλλον (βλ. Εικ. 4).

10. Τρία θραύσματα ανοιχτού αγγείου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/443.

Χρον.: 12ος αι. (β' μισό)

Πηλός κοκκινωπός

Τα θραύσματα διαθέτουν λευκό επίχρισμα και εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση με πράσινο και καστανό χρώμα. Αναλυτικά:

- (α) τμήμα χείλους και σώματος πινακίου. Το χείλος είναι όρθιο και στην ακμή του σώζεται θλαστή γραπτή πράσινη γραμμή, της οποίας τα κενά γεμίζουν με καστανό χρώμα. Χαμηλότερα υπάρχει εγχάρακτη ταινία με εφαπτόμενες

σπείρες. Παρόμοιο θραύσμα πινακίου έχει βρεθεί στις Λουλουδιές Κίτρους (βλ. Εικ. 5).⁴

- (β) Πυθμένας, στον οποίο σώζεται τμήμα του μεταλλίου. Ο διάκοσμος αποτελείται από εγχάρακτη ταινία που περικλείει ανθέμιο από γραπτό πλοχμό πράσινου χρώματος.
- (γ) Στο τρίτο θραύσμα σώζονται υπολείμματα γραπτής διακόσμησης καστανού και πράσινου χρώματος.

11. Τρία θραύσματα ανοιχτού αγγείου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/485.

Χρον.: 12ος αι.

Πηλός κοκκινωπός

Και τα τρία θραύσματα προέρχονται από ανοιχτά αγγεία. Συγκεκριμένα:

- (α) τμήμα χείλους και σώματος πινακίου. Στο εσωτερικό του υπάρχει λευκό επίχρισμα και κίτρινη εφυάλωση. Εσωτερικά του χείλους ταινία αποδοσμένη με αδρή χάραξη.
- (β) Τμήμα χείλους. Στο εσωτερικό του υπάρχει λευκό επίχρισμα και κίτρινη εφυάλωση.
- (γ) Τμήμα βάσης και πυθμένα ανοιχτού αγγείου. Λευκό επίχρισμα και κίτρινη εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά. Στον πυθμένα διακρίνεται τμήμα σώματος πτηνού, το οποίο αποδίδεται με λεπτεγγάρακτη διακόσμηση. Παρόμοιο στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα (βλ. Εικ. 6).⁵

12. Δύο όστρακα.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/486.

Χρον.: 12ος αι.

Πηλός κοκκινωπός

Δύο τμήματα χείλους ανοιχτού αγγείου. Διαθέτουν λευκό επίχρισμα και κίτρινη εφυάλωση εσωτερικά. Ο διάκοσμος αποδίδεται με αδρή χάραξη.

4. Ε. Μαρκή – Ε. Αγγέλου – Μ. Χειμωνοπούλου, «Η κεραμική ενός μεσοβυζαντινού λιμανιού της Μακεδονίας. Η περίπτωση του Κίτρους», *ΔΧΑΕ* 28 (2007) 271-282, κυρίως σ. 277, αρ. 16.

5. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινά εφναλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρωντων*, Αθήνα, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 1999, σ. 5, αρ. καταλ. 42 (Μ. Μπορμπουδάκη).

13. Βάση και τμήμα του πυθμένα κούπας.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/490.

Χρον.: 12ος αι. (β' μισό)

Πηλός κοκκινωπός

Σωξ Διαστάσεις: 0,028 μ., 0,052 μ., 0,01 μ.

Στην εσωτερική επιφάνεια υπάρχει λευκό επίχρισμα και υποκίτρινη εφυσάλωση. Η διακόσμηση είναι λεπτεγχάρακτη η οποία εμπλουτίζεται με πράσινο και καστανό χρώμα. Στον πυθμένα υπάρχει εγχάρακτο διακοσμητικό θέμα που αποτελείται από μέταλλο το οποίο περιβάλλεται από ακτίνες, ενώ στο εσωτερικό του μεταλλίου υπάρχει ταινία σε σχήμα V και βλαστόσπειρα. Επίσης σώζονται ίχνη τριποδίσκου, ενώ η βάση έχει κωνικό σχήμα (βλ. Εικ. 7).

14. Τμήμα βάσης και πυθμένα ανοιχτού αγγείου.

Αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΒΚ 4470/491.

Χρον.: 12ος αι. (β' μισό)

Πηλός κοκκινωπός

Σωξ Διαστάσεις: 0,13 μ. x 0,12 μ.

Η βάση είναι κωνική, ενώ λευκό επίχρισμα σώζεται εσωτερικά και εξωτερικά. Διατηρείται τμήμα του μεταλλίου στο κέντρο του πυθμένα, το οποίο αποδίδεται με λεπτεγχάρακτη διακόσμηση και στο εσωτερικό του κοσμείται με ελικοειδή βλαστό. Η γραπτή διακόσμηση αποδίδεται με πράσινο και καστανό χρώμα (βλ. Εικ. 8).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ

Εικ. 1

Εικ. 2

*Εικ. 3**Εικ. 4*

Εικ. 5

Εικ. 6

*Εικ. 7**Εικ. 8*

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης από την αρχαιότητα ίδρυσή της αποτέλεσε το ισχυρότερο και ταυτόχρονα το ακροτελεύτιο έρεισμα της πόλεως. Διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο καθ' όλην την ιστορία της, ιδίως κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, όχι ως μια απλή συνοικία, αλλά ως ο «θεοφρούρητος κουλάς». Ο σημαίων ρόλος της, ιδίως για την διοίκηση της πόλεως, συνέχισε να υφίσταται και κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας, όπως επίσης και ο αυστηρός αποκλεισμός της, αραιοκατημενής πλέον, περιοχής για τους χριστιανούς. Ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό συνέβαλλε στον άρδη μετασηματισμό της θέσης λίγο μετά την ενσωμάτωσή της στον ελεύθερο ελληνικό κορμό, καθώς οι ευρύτατοι ανοικτοί χώροι θεωρήθηκαν ως η πλέον ευδόκιμη περιοχή, ούτως ώστε να στεγάσουν όσους περισσότερους πρόσφυγες.¹

Από το σύντομο προεκτεθέν περίγραμμα συνάγεται η σημασία του εντοπισμού αρχαιοτήτων στην Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης. Κατά την σωστική ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Στεργίου Πολυδώρου 5, εντός της Ακροπόλεως, αποκαλύφθηκε τμήμα ενός, άγνωστου στην έρευνα, ναού των παλαιολόγειων χρόνων, με πυκνό κοιμητήριο της ίδιας περιόδου, εκτεινόμενο περίξ και εν μέρει εντός αυτού² (Εικ. 1).

1. Το ερευνηθέν οικοπέδο εντάσσεται στο Ο.Τ.4, το οποίο εντοπίζεται σε πολύ μικρή απόσταση από την Δυτική Πύλη της Ακρόπολης, πύλη εξόδου σήμερα. Βρίσκεται σε γειτνίαση με το κομβικό σημείο, όπου το ενδιάμεσο τείχος της πόλης συναντά το δυτικό σκέλος του τείχους της Ακρόπολης. Επίσης, πλησίον ορθώνεται τόσο ο πύργος του Λαπαρδά, όσο και οι Πύργοι Π12-Π13 με την αυτοκρατορική επιγραφή των Παλαιολόγειων χρόνων, βλ. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 51, 133-135· J.-M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byance», *Travaux et Memoires* 5 (1973) 165 (αρ.15) και κυρίως Μ. Παϊσίδου – Αλ. Χατζηιωαννίδης, «Αρχαιολογικές παρατηρήσεις στα βόρεια τείχη της Θεσσαλονίκης» *Μακεδονικά* 38 (2009) 21-47. Εκτενέστερα για την Ακρόπολη, τον «θεοφρούρητο κουλά», από τα βυζαντινά έως τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. κατωτέρω σημ. 90 κ.ε.

2. Ο υπό έρευνα χώρος έχει ορθογώνιο σχήμα, εμβαδόν 124τ.μ. και πλάτος περί τα 7μ. Οι αρχαιότητες εντοπίστηκαν στο νότιο ήμισυ του διαθέσιμου χώρου, ενώ φανερά συνεχίζονται κάτω από τα όμορα οικοπέδα προς ανατολάς, προς δυσμάς, αλλά και προς νότον, κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Πολυδώρου. Την εκσκαφή παρακολούθησε ο εργοδηγός της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλεως Θεσσαλονίκης (στο εξής ΕΦ.Α.Π.Ο.Θ.), κ. Ιω. Παυλίδης. Η ανασκαφή (ΕΦ.Α.Π.Ο.Θ: Θ4/19) διήρκεσε από τον Ιούλιο του 2019 έως τον Οκτώβριο του 2020, με ενδιάμεσα διαστήματα παύσεων. Ως αρχαιολόγοι πεδίου εργάστηκαν οι συνυπογράφοι της παρούσα δημοσίευση, κ.κ. Αναστ. Αστ. Λίνδα και Χαρ. Ευαγγ.

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε το ήμισυ περίπου κόγχης του ιερού Βήματος, υπολογιζόμενης ως πεντάπλευρης, με δύο κατασκευαστικές φάσεις (Σχ. 1). Ο παλαιότερος τοίχος, σωζόμενος κατά την εκσκαφή σε ύψος περίπου 1,60 μ., δομείται με λίθους και πλίνθους, πολλές από τις οποίες είναι ενσφραγιστες με σταυρούς, σε αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης και με συνδετικό υλικό το χώμα. Η εξωτερική όψη της τοιχοποιίας, τουλάχιστον στην κατώτερη ζώνη, επιχρίονταν με παχύ υπόλευκο ασβεστοκονίαμα, το οποίο διατηρείται σημειακά στην ανατολική και βόρεια πλευρά. Εσωτερικά, η πολυγωνική κόγχη διαμορφώνεται σε καμπύλο τοίχο, επιχρισμένο με λεπτή στρώση λεπτόκοκκου, κιτρινωπού ασβεστοκονιάματος. Σε απόλυτη επαφή με την έσω καμπύλη επιφάνεια της πολυγωνικής κόγχης, σε δεύτερη φάση, δομείται επάλληλος, καμπύλος τοίχος, μέγιστου πλάτους 0,70 μ. και υπολογιζόμενης χορδής 2,40 μ.,³ στο άχος του οποίου διαμορφώνεται και εσοχή που αντιστοιχεί στην Πρόθεση του Ιερού Βήματος⁴ (Εικ. 2).

Στα βόρεια του ιερού διαμορφώνεται χώρος ορθογωνικής κάτοψης που βρέθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο διατήρησης και ανήκει σε μεταγενέστερη διαμόρφωση. Προς επιβεβαίωση αυτού δρουν δομικά στοιχεία, όπως το γεγονός ότι ο ανατολικός τοίχος του επικολλάται κάθετα και χωρίς οργανική σύνδεση στον αντίστοιχο βόρειο του κτιρίου, δηλαδή στην πολυγωνική κόγχη. Επίσης, η δόμησή του παρουσιάζει διαφορετική μορφή με αμελέστερα χαρακτηριστικά, όπως

Γουΐδης. Τα σχέδια εκπόνησε η κα. Τ. Παναγιωτίδου. Τη συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου ανέλαβε ο συντηρητής της ΕΦ.Α.Π.Ο.Θ., κ. Τηλ. Ζιούτης, και τη σύνθεση των σπαραγμάτων η συντηρήτρια, κα. Ά. Μανίκα. Στη συντήρηση των ευρημάτων εργάστηκε ο κ. Δ. Σπανόπουλος. Το οστεολογικό υλικό θα μελετηθεί από την αναπλ. Καθηγήτρια Φυσικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, κα. Χρ. Παπαγεωργοπούλου. Στην εξεύρεση των βιβλιογραφικών τεκμηρίων βοήθησε η κα. Σ. Ζαπουνίδου, βιβλιοθηκονόμος της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, την οποία ευχαριστούμε. Τέλος, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής οι αρχαιότητες διατηρήθηκαν κατά χώρον σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο που διαμορφώθηκε στο υπόγειο της οικοδομής, με την επιμέλεια της πολιτικής μηχανικού της ΕΦ.Α.Π.Ο.Θ., κα. Γεωργ. Ζαχαροπούλου, και της υπεύθυνης αρχαιολόγου, κα. Αικ. Κούσουλα.

3. Το μέγιστο πλάτος του καμπύλου επάλληλου τοίχου που διαμορφώνει το εσωτερικό της κόγχης είναι 0,70μ. και η χορδή της καμπύλης υπολογίζεται περί τα 2,40μ., καθώς δεν κατέστη εφικτό να αποκαλυφθεί σε όλη την έκταση, αφού το νότιο τμήμα της εισχωρεί κάτω από τις αδιερεύνητες επιχώσεις του αντίστοιχου πεζοδρομίου της οδού Πολυδώρου. Είναι κατασκευασμένος με μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και πλίνθους σε ζώνες και ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται λάσπη, ενδεχομένως με τριμίματα ασβεστοκονιάματος.

4. Η κόγχη της Πρόθεσης έχει πλάτος ανοίγματος 0,75 μ. Στο κάτω τμήμα του δυτικού μετώπου της τοιχοποιίας διακρίνεται σαφώς η διαδοχή των φάσεων, το πλάτος της προϋφιστάμενης τοιχοποιίας της πεντάπλευρης κόγχης και η συμπλήρωσή της σε δεύτερη φάση, όπου χρησιμοποιήθηκε ωςγωνιόλιθος μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος σε δεύτερη χρήση.

περιορισμένη χρήση πλίνθων, εμφανώς μικρότεροι λίθοι και, κυρίως, εντονότερη επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών (π.χ. τμήμα κίονος), προερχόμενα από παλαιότερο κτίριο. Το επίπεδο θεμελίωσης του ορθογωνικού χώρου εντοπίζεται σε υψηλότερο επίπεδο από αυτό της πολύπλευρης κόγχης. Με βάση τα παραπάνω, συνάγεται ότι πρόκειται για χώρο που κατασκευάστηκε μεταγενέστερα από το ιερό, πιθανόν ως επέκταση του αρχικού κτιρίου, σε νέο σχεδιασμό. Δεν είναι, ωστόσο, ξεκάθαρο εάν πρόκειται για στεγασμένο ή ασκεπή χώρο, για παρεκκλήσιο, για βόρειο κλίτος, για κλειστό ή ανοιχτό περίστω, λόγω της κατάστασης διατήρησής του και της περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας λόγω στενότητας χώρου⁵ (Εικ. 2).

Στην επέκταση της τοιχοποιίας της πεντάπλευρης κόγχης προς Δυσμάς, δηλαδή μεταξύ αυτού του στοιχείου και του ορθογώνιου χώρου, υπήρχε άνοιγμα πρόσβασης, το οποίο σε μεταγενέστερη κατασκευαστική φάση φράχθηκε. Μετά τη τοίχιση του θυραίου, το συγκεκριμένο σημείο κοσμήθηκε στο εσωτερικό του μέτωπο με τοιχογραφίες, από ότι φαίνεται, σύγχρονες με τον εικονογραφικό διάκοσμο της Πρόθεσης και της αψίδας του Ιερού.⁶ Από την εικονογράφιση του βορείου τοίχου διατηρήθηκαν κατά χώραν τμήματα γραμμικού διακόσμου με ζωηρά χρώματα. Η επέμβαση αυτή εντάσσεται σε πιθανή ανάκτηση ή επέκταση του ναού.

Η κύρια και εντυπωσιακότερης έκτασης εικονογράφιση αφορά τις κόγχες του Ιερού και της Προθέσεως, όπου αποκαλύφθηκε αποσπασματικό τμήμα αγιογραφικού διακόσμου σε καλή κατάσταση διατήρησης (Εικ. 3). Συγκεκριμένα, στο πάχος της δεύτερης/οψιμότερης τοιχοποιίας του Ιερού, με επιμελημένα και καθαρά μέτωπα στην βόρεια και στην νότια πλευρά, διανοίγεται η μικρή κόγχη της Προθέσεως, ανοίγματος 0,75 μ., με αποσπασματικώς διατηρούμενο αγιογραφικό διάκοσμο. Διατηρήθηκε το κάτω τμήμα της παράστασης της Άκρας Ταπείνωσης του Χριστού, εικονογραφικό θέμα τυπικό αυτής της θέσης του ναού. Διακρίνονται μέρος σταυρωμένων χειρών, τμήμα των πήχων, τα ιδιαίτερος ραδινά δάκτυλα, καθώς και τμήμα γυμνού κορμού που φαίνεται να εισχωρεί σε ευθύγραμμο στοιχείο, το οποίο σηματοδοτεί την λίθινη θήκη. Η σάρκα πλάθεται μαλακά, μέσω σκούρων λαδοπράσινων προπλασμών.⁷ Ακόμη, βρέθηκε κατά χώραν απόσπασμα της μαρμά-

5. Η παρουσία εγκάρσια τοποθετημένων λίθων σε μικρή απόσταση και παράλληλα με την ανατολική τοιχοποιία του χώρου αυτού, ενδεχομένως να αποτελεί ένδειξη της ύπαρξης ενός διαμερίσματος με ειδική χρήση στη θέση αυτή, πιθανώς παρεκκλησίου, όπως συναντάται και σε άλλα παλαιολόγια μνημεία της Θεσσαλονίκης.

6. Παρατηρείται συνάφεια στο χρωματολόγιο και την τεχνοτροπική απόδοση μεταξύ των ανωτέρω τοιχογραφιών.

7. Το σύνολο παρουσιάζει αναλογίες με την παράσταση που διατηρείται στην Πρόθεση του ταφικού νότιου παρεκκλησίου του καθολικού της παρακειμένης Μονής Βλατάδων.

ρηνης επιφάνειας, του άβακος,⁸ όπου εναποτίθενται τα Τίμια Δώρα προ της Θείας Ευχαριστίας⁹ (Εικ. 4).

Από την εικονογράφηση της αψίδας του ιερού διατηρήθηκε αποσπασματικά κατά χώραν η παράσταση του Μελισμού. Από βορρά προς νότον εικονίζεται τμήμα ανδρικής μορφής από την οσφύ και κάτω, στραμμένο κατά τα τρία τέταρτα. Φορά πολυσταύριο, λειτουργικό άμφιο και επιτραχήλιο, κοσμημένο με πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια σε δικτυωτό πλέγμα, το οποίο απολήγει σε διακοσμητικούς θυσάνους. Η μορφή έφερε επιγονάτιο, από το οποίο διασώθηκε το κάτω μέρος, κοσμημένο επίσης με κεντρικό θύσανο. Πρόκειται για απεικόνιση ιεράρχη συλλειτουργούντα στη σκηνή του Μελισμού. Δίπλα του παριστάνεται μορφή στραμμένη προς το κέντρο της σύνθεσης, ντυμένη με λευκό ένδυμα με διάλιθο «ποταμό» και υψηλά, κόκκινα υποδήματα, προφανώς άγγελος. Στα δεξιά του, στο κέντρο της σύνθεσης, εικονίζεται μονόπους τράπεζα με πολύτιμο, μαργαριτοστόλιστο κάλυμμα, το πόδιο μιμείται μάρμαρο και η βάση του έχει μορφή κόλουρου κώνου. Πρόκειται για την απεικόνιση της Αγίας Τράπεζας, επί της οποίας τελούνταν ο Μελισμός. Από μικρή περαιτέρω έρευνα αμέσως προς νότον, στις αδιερεύνητες επιχώσεις κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Πολυδώρου, αποκαλύφθηκε το κάτω μέρος (παρυφές ενδύματος και υποδήματα) και δεύτερης αγγελικής μορφής, που μαζί με τον αντίστοιχο ιεράρχη θα ολοκλήρωναν την σύνθεση, ισορροπώντας την αισθητικά και θεολογικά (Σχ. 2 και Εικ. 5).

Η παρουσία της παράστασης του Μελισμού στην εικονογράφηση της κόγχης, αποτελεί *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης του ιερού. Η συγκεκριμένη παράσταση, εικονοποίηση του δογματικού υπόβαθρου των ορθοδόξων, εμφανίσθηκε και εξαπλώθηκε από τα τέλη του 12ου αιώνα και εξής, ως συνέπεια των σφοδρών θεολογικών αντιπαραθέσεων περί της Θείας Ευχαριστίας και όχι μόνον σε θεωρητικό επίπεδο.¹⁰

Πολλά σπαράγματα πολυτελών τοιχογραφιών, προερχόμενα από τον χώρο του ιερού, βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής της κόγχης. Στα σπα-

8. Πρόκειται για μάρμαρο φαιόλευκο μεσόκοκκο θραυσμένο (μέγ. σωζ. μήκος: 0,20 μ./ μέγ. σωζ. πλάτος: 0,04 μ./ μέγ. σωζ. πάχος: 0,04 μ.). Η κόγχη της Πρόθεσης έχει πλάτος ανοίγματος 0,75μ. Στο κάτω τμήμα του δυτικού μετώπου της τοιχοποιίας διακρίνεται σαφώς η διανομή των φάσεων, το πλάτος της προϋφιστάμενης τοιχοποιίας της πεντάπλευρης κόγχης και η συμπλήρωσή της σε δεύτερη φάση, όπου χρησιμοποιήθηκε ως γωνιόλιθος μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος σε δεύτερη χρήση.

9. Μητροπολίτης Τυρολόης και Σεργεντίου Παντελεήμων Ροδόπουλος, «Προσκομιδή», *Ανάλεκτα Βλατάδων* 56, Μελέται Α (Θεσσαλονίκη 1993) 603-607 και κυρίως Π. Ι. Κουμαριανός, «Πρόθεση, προσκομιδή, προσφορά. Ένα ξεκαθάρισμα λειτουργικών όρων», *Θεολογία* 70 (1999) 483-512.

10. Συνολικά για το θέμα με πλήρη τεκμηρίωση, βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, Θεσσαλονίκη 2008, σποράδηγ.

ράγματα περιλαμβάνονται και αρκετά που φέρουν επίστρωση φύλλου χρυσοῦ. Η ύπαρξη χρυσοῦ στις τοιχογραφίες, συνυπολογίζοντας και την υψηλή καλλιτεχνική τους αξία, συνάδουν για την απόδοση του συνόλου σε πλούσια παραγγελία επιφανούς κτήτορα. Από τα σπαράγματα αυτά, κατέστη δυνατόν να ανασταθεί εν μέρει η εικόνα της Θεοτόκου Πλατυτέρας,¹¹ που αναμφίβολα κοσμούσε την ανώτερη ζώνη τοιχογράφησης της κόγχης. Από την παράσταση σώθηκε το κεφάλι της Παναγίας με τον πλατύ, γραπτό φωτοστέφανο. Η Θεοτόκος εικονίζεται με κεφαλή στητή επάνω σε λεπτό λαϊμό, στρέφοντας ελαφρά προς τα δεξιά. Το πρόσωπό της είναι ωοειδές, τονισμένο με ρόδινα μάγουλα και χείλη, λευκά φώτα και ψιμυθιές, με μύτη μακριά, λεπτή και ελαφρά κυρτή, μικρό σαρκώδες στόμα, μάτια αμυγδαλωτά, φρύδια έντονα και καμαρωτά, έκφραση ζωνρή και ελαφρά αυστηρή. Φορά βαθνύανο χιτώνα και βαθύ μενεξεδί μαφόριο, τονισμένο με λευκά φωτίσματα. Το εύσαρκο και νεανικό της πρόσωπο αποδίδεται με πλαστικότητα, μέσω άνετης και ακριβούς πινελιάς και χρωμάτων που ενσωματώνονται το ένα στο άλλο για να επιτευχθεί η ομαλή τονική διαβάθμιση κατά το πλάσσιο των επιφανειών και των πτυχώσεων των ενδυμάτων (Εικ. 6).

Η τοιχογραφία της Πλατυτέρας του ναού της Πολυδώρου 5 αποτελεί αριστουργηματικό έργο της δεύτερης δεκαετίας του 14ου αιώνα (1310-1320).¹² Συγγενεύει καλλιτεχνικά με την Παναγία από την παράσταση που σώζεται στο τεταρτοσφαίριο της μικρής αφίδας της πρόθεσης του ναού που στην εποχή μας τιμάται επ' ονόματι του Αγίου Παντελεήμονα Θεσσαλονίκης, μάλλον καθολικού βυζαντινής Μονής, έργο χρονολογούμενο στα όρια του 13ου και 14ου αιώνα,¹³ και με την Παναγία η «Αχειροποίητος» στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού του Αγίου Νικολάου Ορφανού (1310-1320)¹⁴ προσθέτοντας ένα ακόμη μεγάλο παλαιολόγειο έργο στην καλλιτεχνική παρακαταθήκη της Θεσσαλονίκης.

Σε πολύ μικρή απόσταση από τον αγιογραφημένο τοίχο της κόγχης, αποκαλύφθηκε η ίδια η Αγία Τράπεζα¹⁵ (Εικ. 5). Ο βωμός είναι κτιστός, έχει μορφή συ-

11. Ο συνδυασμός του θέματος της Παναγίας της Βλαχερνίτισσας και της Θείας Λειτουργίας αποτελεί απόδοση της δογματικής έννοιας της ενσάρκωσης και χρησιμοποιείται στην εικονογραφική διακόσμηση της κόγχης του Ιερού, όπου στο άνω μέρος της αφίδας τοποθετείται η Παναγία η Πλατυτέρα και στους τοίχους του Ιερού Βήματος συνήθως η Θεία Ευχαριστία.

12. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών ευχαριστούμε θερμά τον καθηγητή κ. Ευθ. Τσιγαρίδα για τις πολύτιμες υποδείξεις του.

13. Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, *Η Θεσσαλονίκη και τα μνημεία της*, Θεσσαλονίκη 1985, φωτ. αρ. 20.

14. Ά. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 263. Στην κόγχη του ιερού του Αγίου Νικολάου Ορφανού συναντάμε τη σκηνή του Μελισμού («Ο Αιμός» και συλλειτουργούντες ιεράρχες).

15. Η Αγία Τράπεζα, που βρέθηκε πλήρης, έχει μήκος 1,54 μ., πλάτος 1,20 μ. και ύψος 0,86 μ.

μπαγούς κύβου και βρέθηκε πλήρης με μικρές αποκρούσεις στην επιφάνεια. Είναι επιχρισμένος επιμελώς με ασβεστοκονίαμα και υπάρχουν ενδείξεις επένδυσης της άνω επιφάνειας με μάρμαρο. Το μεγάλο μέγεθος του βωμού σε σχέση με τις διαστάσεις της εικονογραφημένης κόγχης, καθώς και η αφύσικα μικρή απόσταση μεταξύ αυτού και του καμπύλου τοίχου της, συνηγορεί στην υπόθεση ότι η χριστή Αγία Τράπεζα ανήκε αρχικά στον ναό με την πεντάπλευρη κόγχη (Εικ. 2).

Στον πολύ στενό χώρο μεταξύ της Αγίας Τράπεζας και του τοίχου της κόγχης, βρέθηκε μαρμάρινο επίθημα αμφικιονίσκου με ανάγλυφο διάκοσμο σταυρού με πεπλατυσμένες κεραίες και επίμηλα στην μία στενή πλευρά¹⁶ και υψηλού σταυρού Αναστάσεως στην άλλη.¹⁷ Πρόκειται για αρχιτεκτονικό μέλος, προερχόμενο πιθανότατα από το φωτιστικό άνοιγμα του ιερού. Με βάση την τυπολογία της διακόσμησης, το επίθημα χρονολογείται στον 13ο-14ο αιώνα.

Στην ίδια περιορισμένη περιοχή, σε αδιατάρακτο στρώμα που εντοπίστηκε επάνω στις πέτρες θεμελίωσης της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης της κόγχης, μεταξύ της δυτικής πλευράς της Αγίας Τράπεζας και του καμπύλου τοίχου, βρέθηκε χάλκινο λειτουργικό σκεύος. Πρόκειται για χαμηλό ανοικτό αγγείο με πλατύ χείλος που διαμορφώνει ελαφρές κυματοειδείς καμπυλώσεις και διατηρεί μια οπή, πιθανώς εκ των δύο συμμετρικών. Τον πυθμένα του κοσμήι βαθύς, έκτυπος σταυρός, τύπου Μάλτας, με διαπλατυσμένα άκρα.¹⁸ Οι σταυροί οι λεγόμενοι τύπου Μάλτας

16. Στον ίδιο τύπο ανήκουν οι σταυροί στην μονόλιθη σαρκοφάγο του Οσίου Χριστοδούλου στην Μονή του Θεολόγου στην Πάτιμο, χρονολογούμενοι λίγο μετά το 1093, και η διακόσμηση ψευδοσαρκοφάγου του 11ου αιώνα στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ηρακλείου, βλ. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, πίν. 60α-γ.

17. Οι σταυροί του λεγόμενου τύπου Αναστάσεως ή πατριαρχικοί, που έχουν δύο οριζόντιες κεραίες, κάνουν την εμφάνισή τους στον πρώιμο 9ο αιώνα. Ο σταυρός τύπου Αναστάσεως είναι σύμβολο του θριάμβου του Χριστού επάνω στον θάνατο. Παρόμοιος με τον σταυρό Αναστάσεως σε διβαθμιδωτό βάθρο που εικονίζεται στην μία στενή πλευρά του επιθήματος αμφικιονίσκου της Πολυδώρου, συναντάμε σε ανάγλυφη ψευδοσαρκοφάγο του 14ου αιώνα στη Μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, σε ψευδοσαρκοφάγο (αρ. 23) του 13ου-14ου αιώνα στη Ροτόνα Θεσσαλονίκης, σε ψευδοσαρκοφάγο (αριθ. 37) του α' μισού του 14ου αιώνα στον ναό της Μεταμορφώσεως στον Χορτιάτη, σε τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου του 11ου-12ου αιώνα από το Μουσείο της Αρχαίας Κορίνθου και σε ψευδοσαρκοφάγο του 11ου-12ου αιώνα από τη Ροτόνα Θεσσαλονίκης, βλ. Παζαράς, *ό.π.* (σημ. 16), πίν. 15β, 17α, 26β, 67β, 18α-β αντίστοιχα.

18. Οι σταυροί τύπου Μάλτας απεικονίζονται στην αρχιτεκτονική κυρίως σε καλύμματα σαρκοφάγων, κιονόκρανα, τόξα και επιστύλια. Σταυρός τύπου Μάλτας συναντάται σε κάλυμμα σαρκοφάγου που προέρχεται από την κρύπτη του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και χρονολογείται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα. Ακόμη, ανάλογοι σταυροί κοσμούν δύο κιονόκρανα του ναού του Αγίου Δονάτου στο Γλυκί Θεσπρωτίας του β' μισού του 11ου αιώνα, κάλυμμα σαρκοφάγου από τα Τουρκικά Λουτρά της Βέροιας και μαρμάρινο επιστύλιο από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών του τέλους του 11ου αιώνα, βλ. Αλ. Β. Καραγιάννη, *Ο σταυρός ως μέρος του διακόσμου στη μνημειακή βυζαντινή ζωγραφική και γλυπτική ως το 1204*, αδημοσί-

χρησιμοποιούνταν στην βυζαντινή τέχνη ήδη από τον 8ο αιώνα, με αποτροπαϊκό-προστατευτικό χαρακτήρα.¹⁹ Το σκεύος βρέθηκε τοποθετημένο ανάποδα, ενώ στο εσωτερικό του υπήρχαν υπολείμματα απανθρακωμένης οργανικής ύλης, ένα τμήμα οστού και ένα πήλινο πώμα. Το σπάνιο αυτό εύρημα αποτελούσε, πιθανότατα, το εγκαίνιο του ναού κατά τη δεύτερη κατασκευαστική του φάση²⁰ (Εικ.7).

Στην ίδια περιοχή, ακριβώς επάνω στη θεμελίωση της κόγχης, μεταξύ της δυτικής πλευράς της Αγίας Τράπεζας και του καμπύλου τοίχου, βρέθηκε μεγάλο τμήμα εφυαλωμένης κούπας εργαστηρίου Θεσσαλονίκης που ανήκε, πιθανότατα, στα λειτουργικά σκεύη του ιερού. Το αγγείο φέρει σκούρα κίτρινη εφυάλωση και εγχάρακτη διακόσμηση με διπλή επάλληλη γραμμή στο χείλος, δύο επάλληλα ζεύγη διπλών ομόκεντρων κύκλων στο κέντρο, καθώς και ίχνη τριποδίσκου ψησίματος στο εσωτερικό, τεχνική όπτησης που ως γνωστόν εμφανίζεται μετά το 1200 και κυριαρχεί μετά τα μέσα του 13ου αιώνα²¹ (Εικ. 8).

Στο εσωτερικό της κόγχης, κάτω από στρώμα καταστροφής με ενσφράγιστες πλίνθους, μάρμαρα επένδυσης, κεράμους στέγης και καρφιά, όλα δομικά υλικά του κτηρίου που κατέρρευσε, εντοπίστηκε το αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο του Ιερού. Το δάπεδο έχει υπόστρωμα από θραυσμένες κεράμους και πλίνθους, καταστρωμένες επί φυσικού εδάφους. Αποτελείται από ανισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες και από αρχιτεκτονικά μέλη, πιθανώς σε επανάχρηση, όπως δύο ημίσεα μαρμαρίνων κιονίσκων, κομμένα και τοποθετημένα παράλληλα και σε επαφή με τις μακρές πλευρές της Αγίας Τράπεζας (Εικ.3 και 5). Πρόκειται για το δάπεδο, ενδεχομένως, της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης της κόγχης, στο οποίο χρησιμοποιήθηκαν σπόλια, προερχόμενα από προηγούμενο κτίριο. Από τον καθαρισμό

ευτη Μεταπτυχιακή εργασία στο Μεταπτυχιακό Τμήμα Ειδίκευσης Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2006. Επίσης, σταυρό τύπου Μάλτας συναντάμε σε ψευδοσαρκοφάγο των αρχών του 11ου αι. στον Ναό του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα και σε όμοιο μέλος του 11ου αι. στη Μονή Αγίων Πάντων ή Ομολογητών στην Αθήνα, βλ. Παζαράς, ό.π. (σημ. 16), πίν. 12 α-β, 48 α-β.

19. Αλ. Β. Καραγιάννη, *Ο σταυρός στη βυζαντινή μνημειακή ζωγραφική. Η λειτουργία και το δογματικό του περιεχόμενο* [Βυζαντινά κείμενα και μελέτες 55], Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 170-171.

20. Εγκαίνιο βυζαντινής περιόδου εντοπίστηκε στη Θεσσαλονίκη κατά την ανασκαφή του Ιερού Βήματος του μικρού βυζαντινού Ναού του Σωτήρος Χριστού που βρίσκεται στην σημερινή οδό Εγνατία. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού χρονολογείται στα 1345-1350, βλ. Ευ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 130. Το εγκαίνιο του ναού εντοπίστηκε σε ορθογώνιο σκάμμα κάτω από την πλάκα έδρασης του κιονίσκου που υποβάσταζε την Αγία Τράπεζα. Ήταν μολύβδινη λειψανοθήκη με κάλυμμα, περιέχουσα τμήματα οστών, λιβάνι και χώμα, βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *αντ.*, σ. 42.

21. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά: Η τέχνη των εγχάρακτων, Κατάλογος Έκθεσης: Θεσσαλονίκη*, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα 1999, σ. 21.

του δαπέδου προέκυψαν επτά χάλκινα νομίσματα που εντοπίστηκαν στην επιφάνεια και μέσα στο υπόστρωμά του, χρονολογούμενα στον 13ο-14ο αιώνα.²²

Οι χρονολογικές ενδείξεις που προκύπτουν από τα ανασκαφικά ευρήματα του ναού ενισχύονται από τα ευρήματα του κοιμητηρίου που αναπτυσσόταν βόρεια και ανατολικά της πολύπλευρης κόγχης και στο εσωτερικό του βορείου ορθογωνίου διαμερίσματος του ναού, αλλά όχι μέσα στο Ιερό.²³ Επρόκειτο για απλές στη μορφή, αλλά επιμελημένες ταφές των κατοίκων της βυζαντινής Ακρόπολης της Θεσσαλονίκης του 13ου και 14ου αιώνα, κείμενες επί φυσικού εδάφους. Αυτό το εξαιρετικά πυκνό τμήμα κοιμητηρίου παρέχει ιδιαίτερα πολύτιμες πληροφορίες, όχι μόνο γιατί συμπληρώνει την εικόνα του αγνώστου μέχρι τώρα παλαιολόγειου ναού που εντοπίστηκε, αλλά και γιατί μέχρι στιγμής δεν είναι γνωστό αντίστοιχης έκτασης εύρημα στο εσωτερικό της Ακρόπολης της Θεσσαλονίκης, για την οποία οι σχετικές μαρτυρίες παραμένουν περιορισμένες, παρότι γνωρίζουμε τον καίριο ρόλο της στους υστεροβυζαντινούς χρόνους²⁴ (Σχ. 1).

Συνολικά ερευνήθηκαν, σε επάλληλες στρώσεις,²⁵ 57 ταφές διαφόρων τύπων, δηλαδή κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, «ελεύθερες» ταφές και ανακομιδές²⁶ που ανήκαν σε βρέφη, παιδιά και ενήλικες. Συνηθέστερη είναι η μορφή ταφής σε απλό λάκκο, σκαμμένο στο φυσικό έδαφος, χωρίς περαιτέρω διαμόρφωση δαπέδου και τοποθέτηση της σωρού απευθείας στο χώμα.²⁷ Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται οριοθέτηση του ορύγματος, έστω και σποραδικά, με κάθετα τοποθετημένους σχιστόλιθους και ενίοτε στο πέρας του άκρου ποδός τοποθετείται κάθετος λίθος ή κέραμος ως όριο. Στους κιβωτιόσχημους η κάλυψη γίνεται με οριζόντια τοποθετημένες σχιστόπλακες με μείωση και τα μεταξύ τους διάκενα πληρούνται με μικρότερους λίθους. Επίσης, σε περιορισμένη έκταση, διαπιστώθηκε χρήση παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών μεταξύ των καλυπτηρίων (πιθανόν από τον παρακείμενο ναό) και σήμανση τάφων με τοποθέτηση κάθετου λίθου πάνω από την κεφαλή.²⁸

22. Για την αναλυτική χρονολόγηση των νομισμάτων, βλ. παρακάτω.

23. Το πυκνό χριστιανικό κοιμητήριο διαπιστωμένα συνέχιζε στα όμορα προς ανατολάς και δυσμιάς οικόπεδα.

24. Μαγδ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, «Ακρόπολη Θεσσαλονίκης. Νεότερα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα της 9ης ΕΒΑ κατά το έτος 2011», *ΑΕΜΘ* 25 (2011) 361 σημ.41.

25. Οι ταφές, με βάση τα βάθη εντοπισμού τους, βρίσκονται σε τέσσερις στρώσεις συνολικού ύψους ενός περίπου μέτρου (**1η**: ↓-2,34 - ↓-3,00, **2η**: ↓-3,00 - ↓-3,20, **3η**: ↓-3,20 - ↓-3,50, **4η**: ↓-3,50 - ↓-4,40).

26. Τφ18, Τφ23, Τφ26 και Τφ51.

27. Τα παραπάνω διατυπώνονται εφόσον δεν βρέθηκαν στοιχεία για την ύπαρξη φέρετρου ή νεκρικής κλίνης.

28. Στην Τφ36 υπήρχε κάλυψη ενός ορθογωνίου τμήματος μαρμάρου, διαστάσεων:

Στις ταφικές πρακτικές του κοιμητηρίου κυριαρχεί η ύπτια θέση της σωρού, με σταυρωμένα χέρια στην περιοχή του θώρακα ή του υπογάστριου. Μεγάλη έμφαση δίνεται στην περιοχή της κεφαλής, καθώς ακόμη και στις ελεύθερες ταφές, που δεν είναι σπάνιες, το κρανίο περιορίζεται επιμελώς και η σιαγόνα στηρίζεται με μικρού μεγέθους λίθους και θραύσματα κεράμων.²⁹ Σε μερικές ταφές παρατηρήθηκε η τοποθέτηση προσκεφαλαίου για το κρανίο, συνήθως μία κέραμος ή επιμήκης σχιστόλιθος.³⁰

Η κτέριση ήταν περιορισμένη. Παρόλα αυτά, την ταφή μπορεί να συνοδεύουν σιδερένιοι ήλοι στην περιοχή των ποδιών ή στην παρειά, μολύβδινο έλασμα στα ίδια σημεία, όστρεα και άνθρακες. Πιο χαρακτηριστικά είναι μέταλλα ευρήματα, όπως χάλκινο αντικείμενο,³¹ χάλκινα ενώτια,³² χάλκινο δακτυλίδι,³³ χάλκινα κομβία (δύο τύπων)³⁴ και χάλκινος χαρώνειος οβολός.³⁵

Σχετικά με τη χωροθέτηση των τάφων, παρατηρούμε ότι στο ανώτερο και οψιμότερο επίπεδο του κοιμητηρίου απαντώνται κυρίως παιδικές και βρεφικές ταφές, εκτός από μια μόνο ταφή ενηλίκου με ανακομιδή. Πρόκειται ενδεχομέ-

0,74 μ. x 0,53 μ. x 0,04 μ. Στην Τφ25 Θ4/19/113, μαρμάρινο θραύσμα ορθογωνίου σχήματος, διαστάσεων: 0,42μ. x 0,30μ. x 0,045μ., ηργασμένο δια χονδρήν βελόνη και φέρον διαμπερή σπή μεθ' επαλλήλων βαθύνσεων. Στην Τφ31 Θ4/19/136, δύο θραύσματα μαρμάριου ροδαλού χρώματος, το δυτικό διαστάσεων 0,39 μ. x 0,37 μ. x 0,03 μ. και το ανατολικό διαστάσεων 0,37 μ. x 0,33 μ. x 0,03 μ. Στην Τφ32 Θ4/19/127, θραύσμα μαρμάριου, διαστάσεων 0,49 μ. x 0,31 μ. x 0,05 μ.

29. Για την αρχαιότητα και συνάμα πρακτική συνήθεια πρόσδεσης των σιαγόνων, βλ. D. Kurtz - J. Boardman, *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, μτφρ. Ουρ. Βιζυηνού - Θεόδ. Ξένος, Αθήνα 1994, σ. 135. Αικ. Δεσποίνη, «Χρυσά επιστόμια», *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 65-80. Κατά τους βυζαντινούς εντάθηκε ειδικά σε σχέση με ιερωμένους, αφού προσέλαβε και παραθεολογικές προεκτάσεις, βλ. Φ. Κουκουλές, «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΙΣΤ (1940) 11.

30. Έχει επισημανθεί από την έρευνα, μάλιστα ειδικά για ταφές των υστεροβυζαντινών χρόνων της Θεσσαλονίκης, ότι διαπιστώνεται εκτεταμένη χρήση προσκεφαλαίου κατά ανάκληση πολύ παλιότερων ταφικών συνήθειων, βλ. Κουκουτίδου-Νικολαΐδου, ό.π (σημ. 20), σ. 35, 39 και σημ.8.

31. Θ4/19/51, ο.ε. Θ4/19/43 της Τφ12.

32. Θ4/19/54, ο.ε. Θ4/19/45 της Τφ13.

33. Θ4/19/79, ο.ε. Θ4/19/77 της Τφ24.

34. Θ4/19/69 ο.ε. Θ4/19/68 της Τφ18, Θ4/19/78 ο.ε. Θ4/19/77 της Τφ24, Θ4/19/139 ο.ε. Θ4/19/126 της Τφ32, Θ4/19/175 ο.ε. Θ4/19/174 της Τφ47 και Θ4/19/199 ο.ε. Θ4/19/198 της Τφ45. Η θέση εντοπισμού αυτών των ευρημάτων και κυρίως το γεγονός ότι η μικροσκοπική εξέτασή τους κατέδειξε υπολείμματα υφασιμάτων επ' αυτών, επιβεβαιώνουν ότι πρόκειται για μεταλλικά κομβία εξαρτώμενα από ενδύματα και όχι για κάποιου άλλου είδους κοσμήματα, για παράδειγμα ψήφους όρμου όπως θεωρούνταν παλαιότερα βλ. Αντ. Πέτκος - Φλ. Καραγιάννη, «Ανασκαφικές έρευνες στα βυζαντινά κοιμητήρια της Βέροιας», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 509-518, ιδιαίτερα σ. 512 και 517, εικ. 6.

35. Θ4/19/140 της Τφ36.

ως για ταφή επιγόνου σε παλαιότερο μνημείο προγόνου του. Σε μια ακόμη περίπτωση παρατηρήθηκε ταφή παιδιού πάνω στον τάφο ενηλίκου, ενδεχομένως της ίδιας οικογένειας. Στην πυκνότερη φάση του, το κοιμητήριο περιλαμβάνει αρκετές ελεύθερες ταφές, κυρίως ενηλίκων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχουν πραγματοποιηθεί με λιγότερη επιμέλεια από τις υπόλοιπες. Τέλος, διαπιστώνεται η χωροθέτηση των βρεφικών ταφών όσο το δυνατόν πλησιέστερα στον ιερό χώρο, σε μια προσπάθεια ταφής *ad sanctos*, γνωστή και από παλαιότερες περιόδους, λόγω και της ιδιαίτερης παιδικής φύσης.³⁶ Τα ευρήματα του μικρού μόνου μέρους του πυκνού κοιμητηρίου εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τα ταφικά της Θεσσαλονίκης των υστεροβυζαντινών χρόνων και ιδιαίτερος για την περιοχή της Ακρόπολης γνώση μέχρι τώρα ελλιπή. Από το σύνολο των ταφών παρατίθενται ορισμένες με ιδιαίτερα γνωρίσματα που σκιαγραφούν το σύνολο.

Μεταξύ των εντοπισθέντων στο βόρειο διαμέρισμα (περίστω, παρεκκλήσι;) αξίζει να αναφερθεί ταφή επίτοκης γυναίκας (ΤΦ 6),³⁷ που στην θέση της λεκάνης βρέθηκαν οστάρια και κρανίο εμβρύου. Τα κτερίσματα ήταν πράγματι πενιχρά, καθώς στην θέση των γονάτων εντοπίσθηκε λεπτή μάζα μολύβδου, πιθανώς έλασμα άγνωστης χρήσης, και στην περιοχή των κάτω άκρων σιδερένιος ήλος³⁸ (Εικ. 9).

Εκτός ναού, ξεχώριζε παιδική ταφή κοριτσιού (Τφ13)³⁹, καθώς διέθετε χάλ-

36. Ch. Ev. Gouidis – E. K. Tekidou, «Children's Burials of Byzantine Period from Excavations of Thessaloniki», *International Symposium on Funerary Anthropology «Homines, Funera, Astra» Sixth edition, Death and Children from Prehistory to Middle Ages, «1 Decembrie 1918» University of Alba Iulia, 15-18 October 2017, υπό έκδοση.*

37. Ο σκελετός της Τφ6 εντοπίσθηκε με προσανατολισμό Α-Δ, με το κρανίο στα δυτικά. Το κρανίο τοποθετείται μεταξύ μίας κεράμου στα νότια και ενός σχιστόλιθου στα βόρεια. Αξιοσημείωτο είναι ότι στον θώρακα είχε τοποθετηθεί σχιστόλιθος. Τα κτερίσματα που συνόδευαν το τέκνο και τη μητέρα ήταν λεπτότατη μάζα μολύβδου στα γόνατα, πιθανώς έλασμα, άγνωστης χρήσης (Θ4/19/30, ↓-3,18 μ.) και σιδερένιος ήλος στην περιοχή των κάτω άκρων (Θ4/19/29, ↓-3,18 μ.).

38. Σε κανέναν από τους ερευνηθέντες τάφους δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη νεκρικού φορέου ή φέρετρου που να δικαιολογεί την παρουσία ήλων, επομένως η ύπαρξή τους δημιουργεί ένα ζήτημα, πολύ δε περισσότερο από το γεγονός του μεμονωμένου ευρήματος. Ήδη από τη διάρκεια της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας έχει επισημανθεί ότι κατά τις περιπτώσεις που εντοπίζεται ένας και μόνον ήλος, δύσκολα ερμηνεύομενος με την άμεση λειτουργική του χρήση, η σκέψη εύκολα οδηγείται σε τελετουργικές διαδικασίες/διατρήσεις, αντιλήψεις που έστω και αδρά φαίνεται πως εντοπίζονται και στους ακόλουθους χρόνους. Για τους προχριστιανικούς χρόνους βλ. Kurtz – Boardman, ό.π. (σημ. 29), σσ. 204-205. Για τους μεταχριστιανικούς συγκεντρωτικά και ειδικά για τους βυζαντινούς χρόνους, αναφορικά όμως με διαπιστωμένες περιπτώσεις καταπερονήσεων/καταπασαλεύσεων, βλ. Φ. Κουκουλές, «Μεσαιωνικοί και Νεοελληνικοί κατάδεσμοι», *Λαογραφία* 8 (1925) 302-347, ιδιαίτερα σσ. 310-319.

39. Τφ13, βάθος ↓-2,82 – ↓-3,10. Ταφή κιβωτιόσχημη, περιορισμένη με σχιστολιθικές πλάκες. Παρατηρήθηκε περιορισμός του κρανίου μεταξύ λίθου και πλίνθου. Στον θώρακα βρέθηκε θραύσμα κεράμου, διολισθέν από τη σιαγόνα. Τα χέρια σταυρώνουν στη λεκάνη.

κινα ενώτια.⁴⁰ Τα κοσμήματα αποτελούνταν από συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος που απολήγει στο ένα άκρο σε οξύ έμβολο και στο άλλο σε κύκλο, ούτως ώστε να ασφαλίζουν μεταξύ τους. Το σχήμα τους είναι ελλειψοειδές και στην κάτω πλευρά τους περιελίσσεται σύρμα, από το οποίο εξαρτώνται πολλοί μικροί κρίκοι. Ο τύπος αυτός κοσμήματος έχει εντοπιστεί και σε περιπτώσεις μεσοβυζαντινών ταφών και χρονολογείται μεταξύ 11ου και 13ου αιώνα.⁴¹

Σε ταφή ενηλίκου ή νεαρού ατόμου (Τφ12) βρέθηκαν δύο χάλκινα κομβία, που είναι συμπαγή, σφαιροειδή με μαστοειδή απόληξη στο κάτω τμήμα και κρίκο ανάρτησης, συμφή με το σώμα. Κατά τη μικροσκοπική τους παρατήρηση αποδείχθηκε ότι σώζουν ίχνη υφάσματος, αποδεικνύοντας ότι πρόκειται για κομβία εξαρτώμενα από ενδύματα και όχι για άλλου είδους κοσμήματα, όπως ψήφους όρμου που θεωρούνταν παλαιότερα.⁴² Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει πρακτικές γνώστες ήδη από τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, που οι γραμματειακές πηγές παραδίδουν και η νεώτερη έρευνα διαπιστώνει,⁴³ ότι οι νεκροί εφόρων καλώς σύμφωνα και με θεολογικούς συμβολισμούς.⁴⁴ Τα ενδύματα του συγκεκριμένου νεκρού, για τα δεδομένα της δυσχερούς περιόδου, κρίνονται τουλάχιστον ως επιμελή, καθώς έφεραν και ιδιαίτερα μεταλλικά εξαρτήματα, τα οποία μάλιστα έχουν συνδεθεί με εύρωστες τάξεις των παλαιολόγειων χρόνων,⁴⁵ διαπίστωση που ισχύει και για όλα τα ακόλουθα όμοια ευρήματα.

Ακόμη πιο εύρωστη εικόνα διαπιστώνεται για άλλη μια ταφή ενήλικα (Τφ24). Ο νεκρός έφερε χάλκινο δακτυλίδι⁴⁶ και όμοιας ύλης κομβία.⁴⁷ Το δακτυλίδι έχει μορφή ελάσματος με ανοιχτά άκρα για να προσαρμόζεται στο μέγε-

40. Θ4/19/54.

41. Σπ. Κουγιουμτζόγλου, «560. Χάλκινα ενώτια», στο: Δημ. Παπανικόλα Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 2002, σ. 434. Ανάλογα κοσμήματα βρέθηκαν σε ταφές του 11ου-12ου αιώνα στο Καβαλάρι Θεσσαλονίκης, βλ. Αικ. Κούσουλα – Ελ. Κωνσταντινίδου, «Ανασκαφή μεσοβυζαντινού νεκροταφείου στον ανώνυμο ναό στο Στάνοβο Καβαλαρίου νομού Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 24 (2010) 197-207.

42. Ο.π. (σημ. 34).

43. Η επιμελής ένδυση των νεκρών κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, ενδεχομένως συνδεδεμένη με τη θέαση των πραγμάτων των ευρωστώτερων στρωμάτων, έχει ήδη επισημανθεί από την έρευνα, ενδεικτικά βλ. Ι. Κανονίδης, «Οι ενταφιασμοί και ο θάνατος», στο: Χαράλαμπος Μπακιρτζής (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος Ορφανός. Οι Τοιχογραφίες*, Αθήνα 2003, σσ. 112-113.

44. Κουκουλές, ό.π (σημ. 29), 13-14, όπου παρατίθενται πηγές από τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, όπως το Λειμωνάριον του Μόσχου, εκ του οποίου προέρχεται και η παραπάνω φράση, μέχρι τον Συμεών Θεσσαλονίκης (1416/17-1429).

45. Π. Καλαμαράς, «Ένα πλούσιο ενδυματολογικό σύνολο από τον Μυστρά», *Αρχαιολογία* 83 (2002) 8-13.

46. Θ4/19/79 ο.ε. Θ4/19/77.

47. Θ4/19/78 και Θ4/19/84 ο.ε. Θ4/19/77 αντίστοιχα.

θος του δακτύλου. Φέρει αδρό, εγχάρακτο, γεωμετρικό διάκοσμο, αποτελούμενο από λοξές γραμμές που σχηματίζουν ατελείς γωνίες και με βάση τα ανάλογά του χρονολογείται στα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Τα κομβία είναι σφαιροειδή με ένταση στο κέντρο. Αποτελούνται από δύο ημισφαιρικά τμήματα με επιμηκυμένο κρίκο ανάρτησης και, με βάση τα αρκετά γνωστά παράλληλα, μπορούν να χρονολογηθούν μεταξύ 12ου και 14ου αιώνα.⁴⁸ Είναι δε αξιοσημείωτο ότι ορισμένα εξ αυτών είχαν συσσωματωθεί με μέρος του ενδύματος, από το οποίο εξαρτιόνταν, παρέχοντάς μας, έστω αδρές αλλά πολύτιμες, πληροφορίες και γι' αυτό το αντικείμενο, δηλαδή την πλέξη ενός υστεροβυζαντινού υφάσματος.⁴⁹

Μια ακόμη ταφή ενήλικα σε χαμηλό βάθος εντοπισμού⁵⁰ διέθετε επίσης χάλκινα κομβία. Συγκεκριμένα, η Τφ32 περιείχε σκελετό ενήλικα επί του εδάφους, καλυμμένο από αργούς λίθους, κεράμους, θραύσμα μαρμάρου και σχιστόλιθο κάθετα τοποθετημένο στα κάτω άκρα ως όριο της ταφή και με σταθερό γνώρισμα τον επιμελή περιορισμό του κρανίου. Κτεριζόταν μόνον με χάλκινα κομβία, που εντοπίστηκαν επί κορμού του και αποτελούνται από δύο ίσα ημισφαιρικά τμήματα με ένταση στο σημείο ένωσης και επιμηκυμένο κρίκο ανάρτησης. Η μικροσκοπική εξέταση αποκάλυψε ότι στην ένωση των ημισφαιρίων υπήρχε διακοσμητικό σχέδιο με επάλληλα τρίγωνα σε διαφορετικό μέταλλο, ενώ η επιφάνεια του κάτω ημισφαιρίου έσωξε ίχνη επιχρύσωσης.⁵¹ Και σε αυτήν την περίπτωση διατηρήθηκαν κατάλοιπα ύφανσης, ακριβώς στην πρόσδεση με το ένδυμα, δηλαδή στους κρίκους ανάρτησης.

48. Πέτρος – Καραγιάννη, ό.π. (σημ. 34), 509-518, ιδιαίτερα σ. 512 και 517, εικ. 6 και Μ. Παϊσίδου, «491. Επτά χάλκινα επαγυρωμένα κομβία» στο Δημ. Παπανικολά Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Κατάλογος έκθεσης*, (Αθήνα 2002) 397, για συγγενέστατα αντικείμενα με επαγύρωση που χρονολογούνται μεταξύ 12ου-14ου αι.

49. Γενικά για τα βυζαντινά υφάσματα των πρώιμων κυρίως χρόνων, βλ. Μ. Martiniani-Reber, «Les origines de Constantin a l'Iconoclasm. Textiles byzantine», στο: *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises, Exposition au Musée du Louvre du 3 novembre 1992 au 1er février 1993*, Paris 1992, 148-155 και Π. Καλαμαράς, «Βυζαντινά υφάσματα. Τεκμήρια Τεχνολογικών Κατακτήσεων», *Αρχαιολογία* 96 (2005) 52-57. Για παραδείγματα υφασμάτων από τη Δύση της ύστερης περιόδου, σαφώς πληρέστερα και πολυτελέστερα, βλ. Μ. Martiniani-Reber, «Les tissus de Lucques des XIIIe-XIVe siècles», στο: Dominique Gueniot (επιμ.), *Bologne et le pontifical d'Autun. Chef-d'oeuvre inconnu du premier Trecento (1330-1340)*, Langres et Autun 2012. Για παραδείγματα, επίσης υστεροβυζαντινά, από το άλλο γεωγραφικό άκρο, δηλαδή τον Βορρά και την Ανατολή (Μοσχοβία), τα οποία αξίζει να παρατεθούν καθώς φέρουν κατά πολύ παρόμοια κομβία με τα εντοπισθέντα, παρότι διαφέρουν λόγω της εκπληκτικής πολυτέλειας, αφού προοριζόταν για των ανώτατο κλήρο, βλ. ΑΙ. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Aurora Art Publishers, Leningrad 1977, σσ. 328-329, αρ. 294-295 Σάκκος του Μητροπολίτου Πέτρου του 1322, αρ. 300-304 Μέγας Σάκκος του Μητροπολίτου Φωτίου του 1 μισού του 15ου αιώνα, αρ. 305-307 Μικρός Σάκκος του Μητροπολίτου Φωτίου του 14ου-15ου αιώνα.

50. Βάθος εντοπισμού: ↓-3,57μ. Βάθος έδρασης: ↓-3,75μ.

51. Θ4/19/133 ο.ε. Θ4/19/126.

Παρά το μικροσκοπικό τους μέγεθος και την συνήθη βασιική ύλη, ήτοι χαλκός, πρόκειται για αντικείμενα της υστεροβυζαντινής μεταλλοτεχνίας που συγκεντρώνουν εντυπωσιακή επιμέλεια μικροσκοπικών λεπτομερειών που τα καθιστά όχι κοσμήματα κατά χρήση. Ωστόσο, λόγω της πολυτελούς κατασκευής τους αποκτούν πέρα από τον άμεσο λειτουργικό και προφανώς κοσμητικό ρόλο. Τα κομβία μπορούν να συγκριθούν με αντίστοιχα παράλληλα, κυρίως στο σχήμα, που χρονολογούνται από τους μεσοβυζαντινούς έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους (12ος-14ος).⁵² Αναφορικά με αυτήν την ιδιαίτερη κατηγορία κτερισμάτων, τα κομβία, αξίζει να σημειωθεί ότι σε όμοια παράλληλα η νεώτερη εξειδικευμένη έρευνα έχει αναγνωρίσει ότι απαντώνται σε «[...] μακριά ανδρικά εξωτερικά φορέματα των αριστοκρατών της εποχής των Παλαιολόγων»,⁵³ διαπίστωση η οποία δεν φαίνεται να απάδει από τη γενικότερη εικόνα.

Σε ταφή ενηλίκου (Τφ46) διαπιστώθηκε περιμετρικός περιορισμός με λίθους σε δύο σειρές στις μακρές πλευρές και τρεις σειρές στα κάτω άκρα. Το κρανίο, κατά πάγιο γνώρισμα του συγκεκριμένου κοιμητηρίου, οριζόταν με επιμέλεια μέσω λίθων επίσης. Τα κτερίσματα ήταν πενιχρά, αλλά ιδιαίτερα, καθώς επρόκειτο για έναν μόνον ήλο⁵⁴ στα πέλματα και δύο όστρεα,⁵⁵ όλα εντασσόμενα ενδεχομένως σε ένα κόσμο συμβόλων με αρχαίες καταβολές.

Επιβεβαιώνοντας την συντηρητικότητα των ταφικών εθίμων και υπογραμμίζοντας την επιβίωση των αρχαίων πολυθεϊστικών πρακτικών, ο ενήλικας νεκρός της Τφ36⁵⁶ είχε κτεριστεί με χαρώνειο οβολό. Το συνοδό νόμισμα της ταφής

52. Γ. Παπαζώτου, «490. Χρυσό κομπί», στο: Δημ. Παπανικόλα Μπακιρτζής (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα 2002, σ. 396 και Μ. Παϊσίδου, «491. Επτά χάλκινα επαργυρωμένα κομβία», στο: Παπανικόλα Μπακιρτζής, *αντ.*, σ. 397 και Καλαμαράς, *ό.π* (σημ. 45), 83, 8-13, ιδιαίτερα σσ. 12-13 και ειμ. 6-7.

53. Καλαμαράς, *ό.π* (σημ.45), 83, 8-13, ιδιαίτερα σσ. 12-13 και ειμ. 6-7.

54. Για τους προβληματισμούς που εκκινούν από τον εντοπισμό ενός και μόνο ήλου που φαίνεται ότι απάδει από την λειτουργικότητα και συνάδει σε τελετουργικά δρώμενα, βλ. παραπάνω σημ. 38.

55. Η παρουσία οστέων ως συνοδευτικών της ταφής, κτερίσματα προχριστιανικών ταφών με πρακτικές και κυρίως συμβολικές χρήσεις, συνεχίζει να εντοπίζεται και ακολούθως, αποτελώντας ένα ιδιαίτερο φαινόμενο. Ενδεικτικά, μπορεί να αναφερθεί ότι παρατηρήθηκε κατά κόρον στους πρωτοβυζαντινούς εγχυτρισμούς βρεφών και μικρών παιδιών στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, βλ. Αικ. Κούσουλα – Χ. Ευ. Γουϊδής, «Ανασκαφή ανατολικού προτειχίσματος της Θεσσαλονίκης: τα ευρήματα στην οδό Κάστρων», *AEMΘ* 33 (υπό έκδοση) / Aik. Koussoula – Ch. Gouidis – K. Frangkoulis, «A Child Cemetery of Pot Burials From Extra-Muros Thessaloniki: Inhumation Practices, Ceramic Typology and Historical Correlations», *24th International Congress of Byzantine Studies, Venice and Padua 22-27 August 2022* (υπό έκδοση), αλλά και σε άλλους τάφους των βυζαντινών χρόνων στην πόλη, βλ. Gouidis – Tekidou, *ό.π*. (σημ. 36).

56. Ταφή σε λάκκο με κάλυψη σχιστολίθων και μαρμάρινου μέλους σε επανάχρηση. Βάθος εντοπισμού: ↓-3,46 μ. Βάθος έδρασης: ↓-3,82 μ. Εντοπίστηκε αποσπασματικά.

είναι πιθανόν Λατινική Απομίμηση, άσπρο τραχύ Θεσσαλονίκης, με χρονολογία κοπής 1204-1261, γεγονός που παρέχει ένα *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του κοιμητηρίου.⁵⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ταφές ιδιαίτερα μεγαλόσωμων ανδρών, των οποίων το ύψος εγγίζει τα δύο μέτρα. Πρόκειται για την ταφή ενηλίκου (Τφ10), του οποίου ο πολύ καλά διατηρούμενος σκελετός κατά την διερεύνησή του μετρήθηκε περί το 1,90 μ. Ο γιγαντόσωμος νεκρός εναποτέθηκε σε κιβωτιόσχημο τάφο από πολύ μεγάλες, κάθετα τοποθετημένες, σχιστολιθικές πλάκες μήκους έως 1 μ. και όμοια κάλυψη. Βρισκόταν σε ύπτια θέση, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος και διέθετε καλυπτήρια κέραμο ως προσκεφαλαίο. Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι ότι η κέραμος αποτελούσε στοιχείο επί του στέρνου άλλου, υποκειμένου νεκρού, ακριβώς στην ίδια θέση (Τφ18).⁵⁸ Η βαθύτερα εντοπιζόμενη ταφή είχε παραμεριστεί από το μέσον και κάτω και τα οστά της είχαν αποθεθεί στον νέο κιβωτιόσχημο τάφο (μερική ανακομιδή), ενώ από την μέση και πάνω διατηρήθηκε και με περιορισμό του κρανίου.

Σε λακκοειδή τάφο, χωρίς κάλυψη ή σαφή οριοθέτηση, βρέθηκε η ταφή του δεύτερου γιγαντόσωμου άνδρα (Τφ52) με ύψος άνω του 1.90μ., παρότι ο σκελετός δεν ήταν εν εκτάσει. Συγκεκριμένα ο νεκρός βρέθηκε τοποθετημένος σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση, με την δεξιά παρειά επί του εδάφους, με χέρια σταυρωμένα στο στήθος και λυγισμένα σκέλη. Στη θέση της ταφής βρέθηκε λιγοστή κεραμική με αβαφή, μελαμβαφή και εφυαλωμένα όστρακα⁵⁹ (Εικ. 10).

Με τα παραπάνω ολοκληρώνεται μια βασική έστω σκιαγράφιση της εικόνας του κοιμητηρίου και συμπληρώνεται και η γνώση μας για τον ναό. Ταφές και οικοδόμημα ιδρύθηκαν σε έδαφος καθαρό από προγενέστερα ίχνη ανθρωπίνης δρα-

57. Θ4/19/140 ο.ε. Θ4/19/137, εκ της Τφ36: Χαρώνειος ναύλος, πιθανόν Λατινική Απομίμηση, Άσπρο Τραχύ κοπής Θεσσαλονίκης (χρον. κοπής 1204-1261). Εμπροσθότυπος: Η Θεοτόκος κατά μέτωπον με μαφόριο και φωτοστέφανο, ίσως καθήμενη επί θρόνου, μετά προτομής Του Ιησού Χριστού επί του στήθους της. Δεν διαπιστώνεται με ββαιότητα, καθώς η φθορά είναι προχωρημένη, ιδιαίτερα στο κατώτερο μέρος του νομίσματος. Στο πεδίο άνωθεν των ώμων της [MP ΘV]. Οπισθότυπος: Ο αυτοκράτωρ ιστάμενος κατά μέτωπον με στέμματα, διβητήσιο, διάλιθο λώρο και χλαμύδα. Κρατά στο δεξί χέρι υψηλό λάβαρο και στο αριστερό ανεξικακία. [ΜΑΝΟΝΗΛ ΔΕΣΠΟΤΙΣ] ή [ΜΑΝΟΝΗΛ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝ.], ίχνη επιγραφίου. Το νόμισμα είναι σχεδόν τετράγωνο με πλευρά 1,2 εκ. και βάρος 1,5 γρ., βλ. M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Volume IV, Part 2, Washington DC 1999, σ. 30.1 και Σύλλογή Ηλία Καντά. *Βυζαντινά νομίσματα*, Αθήνα 2000, σσ. 218-219, αρ. 39,6-10.

58. Δεν μπορεί να διατυπωθεί με ββαιότητα, καθώς διαταράχθηκε από την κατασκευή του μεταγενεστέρου τάφου, αλλά ίσως επρόκειτο για λακκοειδή ταφή με περιορισμό του κρανίου με λίθους και κέραμο επί του στέρνου. Ακόμη διέθετε κομβία ως κτερίσματα (Θ4/19/69 ο.ε. Θ4/19/68). Βάθος εντοπισμού: ↓-2,84 μ. Βάθος έδρασης: ↓-3,04 μ.

59. Το τετρολόγιο σύνολο κεραμικής στο κλειστό και αδιατάρακτο στρώμα του νεκροταφείου υποδεικνύει μάλλον εικόνα τυχαίας συγγέντρωσης επί του εδάφους πριν την τοποθέτηση του σηνώματος.

στηριότητας.⁶⁰ Η συνολική ανασκαφική εικόνα και οι αρκετές άμεσες χρονολογικές ενδείξεις των κτερισμάτων, με κυρίαρχη τη νομισματική,⁶¹ ο εντοπισμός νομίσματος κοπής Θεσσαλονίκης επί Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-82) στο κατώτερο στρώμα των ταφών του κοιμητηρίου και του άμεσου περιβάλλοντος του ναού⁶² και έτερο στο εσωτερικό του παρόμοιας χρονολογίας έκδοσης (13ος) νομίσματος,⁶³ ασαφούς όμως διάρκειας χρήσης, καθιστούν πιθανή την ίδρυση του ναού με την πολυγωνική κόγχη και του κοιμητηρίου κατά 13ο αιώνα (ίσως περί τα μέσα του). Ο ιδρυτής της αυτοκρατορικής δυναστείας των Παλαιολόγων, πριν τις σφοδρές συγκρούσεις λόγω της φιλενωτικής πολιτικής του, είναι γνωστό ότι είχε επιδείξει έντονη φιλομοναστική τάση, με την ανοικοδόμηση και εδραίωση ναών και μονών, πρωτίτως στην ανακτημένη Κωνσταντινούπολη αλλά και αλλού, επιδιαικλεύοντας νέα

60. Διερευνητικές τομές πραγματοποιήθηκαν στη ΝΔ γωνία του οικοπέδου στην συμβολή με την όμορη προς δυσμάς ιδιοκτησία, ακόμη στο καίριο σημείο κάτωθεν του δαπέδου (ΔΠ1) του ιερού, καθώς και εξωτερικά της πολυγωνικής κόγχης και κάτω από τη θεμελίωση της, δίχως να εντοπισθούν αρχαιολογικά ευρήματα.

61. Για τον χαρώνειο οβολό της Τρ36 που ενδεχομένως αναγνωρίζεται ως Λατινική Απομίμηση, Άσπρο Τραχύ κοπής Θεσσαλονίκης (χρον. κοπής 1204-1261), βλ. εκτενώς και ανωτέρω.

62. Θ4/19/60 ο.ε. Θ4/19/18, εκτός χώρων Ι και ΙΙ, όπισθεν της κόγχης: Χάλκινο σκυφωτό νόμισμα, τραχύ κοπής Θεσσαλονίκης, Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1281). Εμπροσθότυπος: Ο αρχάγγελος Μιχαήλ κατά μέτωπον με ανοιχτές φτερούγες, αποδοσμένες με κοκκίδωση, φωτοστέφανο, χιτώνα, θώρακα και σαγίον. Με το δεξί κρατεί δόρυ και με το αριστερό ασπίδα. Η ασπίδα και το επιγράψιο στο πεδίο πάνω από τα φτερά Χ [M] είναι δυσδιάκριτα, λόγω εκτεταμένης οξειδωσης. Οπισθότυπος: Μορφές του αυτοκράτορος και του Αγίου Δημητρίου μέχρι το ύψος της σφύρας, κατά μέτωπον. Κρατούν μεταξύ τους σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο και εδραζόμενο σε υψηλό στέλεχος. Ο αυτοκράτωρ φέρει στέμματα, διβητήσιον με περιλαίμια παρυφή, διάλιθο λώρο και κρατεί στο έτερο χέρι σταυροφόρο σκήπτρο. Ο Άγιος Δημήτριος φέρει φωτοστέφανο, χιτώνα, θώρακα και σαγίον και κρατεί δόρυ στο αριστερό. Άνωθεν στο αντίστοιχο πεδίο κάθε μορφής [X]M /ΔΕ[C] [O /ΔΓ /ΔΗ/ M]. Φθορά οξειδωσης, ιδίως στην μορφή του Αγίου. Διάμετρος: 2,6εκ. και βάρος: 1,7γρ., βλ. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Volume 5, Part 2, Washington DC 1999, Class V, πίν. 9, 147-150 και Συλλογή Ηλία Καντά: *Βυζαντινά Νομίσματα*, ό.π. (σημ. 57), σσ. 236-237, 47.12-47.14.

63. Θ4/19/125 ο.ε. Θ4/19/114, εντός Χώρου ΙΙ (Ιερό) εντοπίστηκε κατά την αποκάλυψη του δαπέδου (ΔΠ1) εμπροσθεν της Προθέσεως: Χάλκινο σκυφωτό νόμισμα, ίσως Λατινική Απομίμηση, Άσπρο Τραχύ κοπής Θεσσαλονίκης (χρον. κοπής 1204-1261). Εμπροσθότυπος: Η Θεοτόκος κατά μέτωπον με μαφόριο και φωτοστέφανο, καθήμενη επί θρόνου, διακρίνονται οι πολύτιμοι λίθοι της κόσμησής του. Σε καλύτερα διατηρούμενα παραδείγματα σημειώνεται προτομή Του Ιησού Χριστού επί του στήθους της. Στοσυγκεκρωμένο δεν διαπιστώνεται με βεβαιότητα, όχι μόνο λόγω της κακής διατήρησης όσο και της επιπόλαιης σφράγισης της επιφάνειας του πετάλου. Στο πεδίο άνωθεν των ώμων Της [MP] ΘV. Οπισθότυπος: Ο αυτοκράτωρ ιστάμενος κατά μέτωπον με στέμματα με περπενδούλια, διβητήσιο, διάλιθο λώρο και χλαμύδα. Κρατά στο δεξί χέρι υψηλό λάβαρο και στο αριστερό ανεξικακία. [ΜΑΝΟΝΗΛ ΔΕΣΠΟΤΙC] ή [ΜΑΝΟΝΗΛ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝ.], ίχνη επιγραφίου. Διάμετρος: 2,5 εκ. Βάρος: 1,7 γρ., βλ. Hendy, ό.π. (σημ. 57), σσ. 218-219, αρ. 39, 6-10.

και επιβεβαιώνοντας παλαιά προνόμια μέσω των χρυσόβουλων, όπως σε Άθω, Πάτιμο, Σινά κ.α.⁶⁴ Αναμενόμενη θα ήταν η ανάλογη δράση του στην Θεσσαλονίκη, με την οποία τον συνέδεαν ιδιαίτεροι δεσμοί.⁶⁵ Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι προέβη σε ανέγερση ιερών καθιδρυμάτων και στην πόλη των Θεσσαλονικέων.

Ο πρώτος ναός του 13ου αιώνα με την πολυγωνική κόγχη γνώρισε δεύτερη κατασκευαστική φάση, η οποία θα μπορούσε να τοποθετηθεί στις αρχές του 14ου αιώνα και συγκεκριμένα στη εικοσαετία 1310-1330 με βάση τη συνολική ανασκαφική εικόνα και τις νομισματικές ενδείξεις. Ειδικότερα, από την αποκάλυψη του δαπέδου στο ιερό εντοπίστηκε νόμισμα τραχύ, κοπής Θεσσαλονίκης του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328),⁶⁶ ενώ στο υπόστρωμα/υποδομή του ίδιου δαπέδου εντοπίστηκε νόμισμα κοπής Θεσσαλονίκης επί Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341).⁶⁷ Ταυτόχρονα, ο εντοπισμός ιδιαίτερου χάλκινου νομίσματος με απει-

64. Δ. Αγορίτσας, «Η μοναστική πολιτική του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Η περίπτωση του Άθω», Γ΄ Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Υπό την αιγίδα της Ελληνικής Επιτροπής Βυζαντινών Σπουδών), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 27-30 Νοεμβρίου 2019, περιλήψη.

65. Όπως οι γραμματειακές πηγές της εποχής παραδίδουν και η σύγχρονη έρευνα διαπιστώνει, ο Μιχαήλ προέβαλε και προφανώς αντιλαμβάνόταν την Θεσσαλονίκη ως κεφαλαϊώδη περίπτωση, στενά συνδεδεμένη τόσο με τον ίδιο λόγο της διοίκησης του, όσο και με τον πατέρα του, σαν προγονικό σέβασμα, βλ. Γεωργίου του Ακροπολίτου, Χρονική Συγγραφή (*Annales*), υπό Imm. Bekker, Bonn 1836 και υπό A. Heisenberg, Leipzig Teubner, 1903, σσ. 78, 172-174 (με αφορμή διαπραγμάτευση με τους Λατίνους για αξιώσεις παράδοσης της πόλης). Παρόμοια σχέση ανέπτυξαν και άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας και ιδίως ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος, όπως οι γραμματειακές πηγές παραδίδουν και η σύγχρονη έρευνα επιβεβαιώνει, βλ. Μ. Παϊσίδου, «Επιγραφικά δεδομένα από τη δυτική είσοδο της ακρόπολης Θεσσαλονίκης», *Επιστημονικό Συνέδριο προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή Γεωργίου Βελήν, Θεσσαλονίκη, 4-7 Οκτωβρίου 2017, Πρακτικά* τ. Β, Αθήνα 2021, σσ. 1474-1493, ιδιαίτερα σσ. 1475-1478.

66. Εντός Χώρου II (κόγχη Ιερού) Θ4/19/123 ο.ε. Θ4/19/114, χάλκινο σκυφωτό νόμισμα, τραχύ κοπής Θεσσαλονίκης του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Εμπροσθότυπος: Διαβρωμένος, διακρίνονται αρκετές γραμμές, οι οποίες και θα μπορούσαν να ανήκουν σε πολύφυλλο ρόδακα. Οπισθότυπος: Αυτοκράτωρ ολόσωμος, μετωπικός, με στέμμα, διβητήσιον με περιλαίμια παρυφή και διάλιθο λώρο, μεταξύ/κρατώντας δυο αντωπά κεφαλαία Β, διαρθρωμένα με παχιές νευρώσεις. Το όλον εντός κύκλου. Διάμετρος: 1,8εκ. Βάρος: 1,2γρ., βλ. S. Bendall – P. J Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282-1453*, London 1979, σ. 224, αρ. 32 και Grierson ό.π. (σημ. 62), Class XXVIII, πίν. 789-792.

67. Επίχωση αφαίρεσης μέρους από το εσωτερικό του Ιερού, Χώρος II (εκ του υποστρώματος του δαπέδου του ιερού). Θ4/19/191 ο.ε. Θ4/19/180: Χάλκινο σκυφωτό νόμισμα, κοπή Θεσσαλονίκης επί Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341). Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή μορφής με φωτοστέφανο, η οποία στα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα αναγνωρίζεται ως ο Άγιος Δημήτριος με δόρυ. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο παράδειγμα η παράσταση δεν είναι ευκρινής, ίχνη επιγραφίου. Οπισθότυπος: Στα δεξιά της παράστασης ο αυτοκράτωρ μετωπικός με στέμμα, διβητήσιον με περιλαίμια παρυφή και διάλιθο λώρο. Κρατά στο κάθε ένα του χέρι υψηλό σταυρό, πατριαρχικού τύπου. Στα αριστερά, σε υψηλότερο επίπεδο, άνοιξη μορφή που φορά θώρακα με εντυπωσιακές ανατομικές λεπτομέρειες, κοντό στρατιωτικό χιτώνα και σαγίον. Αμέσως πίσω της στα αριστερά διακρίνονται κάθετες γραμμές από φτερούγες. Πρόκειται για

κόνιση του Πάτρωνα Αγίου της πόλεως, καθώς και τορνεζίου του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1423/25) και πάλι επί του δαπέδου του ιερού, καταδεικνύει χρήση του έως τα τέλη του 14ου-αρχές 15ου αιώνα.⁶⁸ Μετά από αυτό το χρονικό όριο οι ενδείξεις ελλείπουν και φαίνεται ότι ο ναός καταστρέφεται⁶⁹ και παραμένει θαμμένος, χωρίς να εντοπίζεται καμία άλλη μεταγενέστερη ένδειξη χρήσης του χώρου⁷⁰ μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα.⁷¹

την μορφή του Αρχαγγέλου που ευλογεί τον αυτοκράτορα. Διάμετρος: 2,4 εκ. Βάρος: 1,3 γρ., βλ. Bendall – Donald, ό.π. (σημ. 66), σ. 234-135, αρ. 2' Grierson, ό.π. (σημ.62), Class II, πίν. 50, 918.

68. Θ4/19/124 ο.ε. Θ4/19/114, εντός Χώρου II (κόγχη Ιερού): Χάλκινο νόμισμα, κοπής Θεσσαλονίκης, αποδιδόμενο είτε στην περίοδο των Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1354-1376), μετά την δεσποτεία της Άννας της Σαβοΐας (περίπου 1365), και Ανδρονίκου Δ΄ Παλαιολόγου (1376-9) είτε στην περίοδο του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1369-1387 ως Δεσπότης Θεσσαλονίκης και 1391-1423/25 ως Αυτοκράτωρ). Εμπροσθότυπος: Στο συγκεκριμένο παράδειγμα δεν διακρίνεται, λόγω της εξαιρετικά προχωρημένης οξειδωσης της επιφανείας. Στα νομίσματα αυτού του τύπου αποδίδεται στα αριστερά ο αυτοκράτωρ ορθός, μετωπικός, με στέμμα, διβητήσιον και λώρο. Στο δεξί κρατά σταυροφόρο σκήπτρο και στο αριστερό οικοδομικό ομοίωμα, ερμηνεύσιμο είτε ως η πόλη της Θεσσαλονίκης είτε ως ο ναός του πολιούχου Μεγαλομάρτυρος. Οπισθότυπος: Στο δεξί μέρος της παράστασης εικονίζεται ο προστάτης της Θεσσαλονίκης, Άγιος Δημήτριος, καθήμενος σε χαμηλό θρανίο. Φορά ποδήρη χιτώνα και γλαμύδα, στην οποία στα πιο ευδιάκριτα εκ των παραδειγμάτων διακρίνεται και ταβλίον. Φέρει φωτοστέφανο και σηκώνει το δεξί του χέρι σε ορθή γωνία, δεχόμενος πλήγματα. Στο σημείο συγκεντρώνονται τέσσερις οριζόντιες και παράλληλες μεταξύ τους λόγχες, τις οποίες φαίνεται να βαστάζουν τουλάχιστον δύο μορφές στρατιωτών με καλύμματα κεφαλής. Μεταξύ αυτών και του φωτοστέφανου του Αγίου ίχνη επιγραφίου. Διάμετρος: 1,98εκ. Βάρος: 1,1γρ., βλ. Bendall - Donald, ό.π. (σημ. 66), σ. 262, αρ. 5' Grierson, ό.π. (σημ.62), Class XXVIII, πίν. 66, 1251-1254 και I. Μότσιανος - Μ. Πολυχρονάκη, «Τύπος παλαιολόγειου νομίσματος της συλλογής της 9ης ΕΒΑ με παράσταση του μαρτυρίου του Αγίου Δημητρίου», *Οβολός 4* (Θεσσαλονίκη 2000) 211-231. Εντός Χώρου II (κόγχη Ιερού) Θ4/19/115 ο.ε. Θ4/19/114: Χάλκινο νόμισμα, Τορνεζίο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1423/25). Εμπροσθότυπος: Εντός σιτικού κύκλου δύο ιππείς προς τα δεξιά, ο ευρισκόμενος σε πρώτο πλάνο είναι ο αυτοκράτωρ με στέμμα και φωτοστέφανο, κρατά με το δεξί χέρι σκήπτρο και ο ίππος του ανασηκώνει το ένα πόδι. Δίπλα του, σε δεύτερο πλάνο, ιππείας, αναγνωρισμένος ως ο Άγιος Δημήτριος με φωτοστέφανο να κρατά, επίσης με το δεξί, σταυροφόρο λάβαρο. Οπισθότυπος: Παλαιολόγειο συμπλήρωμα εντός κύκλου, Π Α Λ με στιγμή στο κέντρο. Στην κορυφή σταυρός και γύρωθεν ΜΑΝ[ΟΨ] ΗΛ-ΔΕCΠΟΤ]ΙC. Διάμετρος: 1,7 εκ. Βάρος: 1,1 γρ., βλ. Bendall - Donald, ό.π. (σημ. 66), σ. 162-163, αρ. 6. Grierson, ό.π. (σημ. 62), Class I, πίν. 80, 1598 και D. R. Sear with the collaboration of Simon Bendall and Michael Dennis O'hara, *Byzantine Coins and their Values*, London 2006 (1974), σ. 2254.

69. Την καταστροφή του μαρτυρεί το αντίστοιχο στρώμα που εντοπίστηκε ανασκαφικά εντός της κόγχης του ιερού. Για το θέμα βλ. εκτενώς ανωτέρω.

70. Είναι ενδιαφέρον ότι η έρευνα έχει διαπιστώσει ότι και σε άλλον παλαιολόγειο ναό της πόλεως, τον επιλεγόμενο σήμερα του Σωτήρος Χριστού που επίσης διαθέτε πυκνό υστεροβυζαντινό κοιμητήριο, δεν εντοπίζεται καμία ένδειξη επ' αυτού μετά τον 15ο αιώνα, βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ό.π. (σημ. 20), σ. 37-38.

71. Είναι γνωστό ότι μέχρι και τους ύστερους χρόνους της οθωμανικής κατάκτησης, η Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης, συνοικία αποκλεισμένη για του Έλληνες χριστιανούς, παρέ-

Ως προς τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και τον κτηριακό τύπο του ναού της Πολυδώρου 5, παρατηρείται ομοιότητα στην κάτοψη και την μορφή της τοιχοποιίας της πεντάπλευρης κόγχης με την, επίσης πεντάπλευρη, κόγχη του ιερού του παρακείμενου καθολικού της Μονής Βλατάδων.⁷² Κατά την αναστήλωση του καθολικού της Μονής Βλατάδων διαπιστώθηκε η ύπαρξη και ενσωμάτωση στον ναό των μέσων του 14ου αιώνα προγενέστερου ναού, τμήματα του οποίου θεωρείται ότι αποτελούν η κόγχη του ιερού και ο νοτιοδυτικός και βορειοδυτικός πεσσός.⁷³

Το φαινόμενο της ενσωμάτωσης παλαιότερου κτίσματος, υφιστάμενου εν μέρει, στην κατασκευή νέου ναού με μεγαλύτερες διαστάσεις, το οποίο παρατηρούμε στο ναό της Πολυδώρου 5 και στο καθολικό της Μονής Βλατάδων, παρατηρείται και σε άλλα μνημεία των παλαιολόγειων χρόνων στην Θεσσαλονίκη.

Στο καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου Ορφανού, η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του οποίου συμπίπτει με τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης της κόγχης του ναού της Πολυδώρου 5, έχει υποστηριχθεί ότι ο κεντρικός πυρήνας είναι προγενέστερος του περιστώου. Η προσθήκη ανάγεται στις αρχές του 14ου αιώνα μαζί με τις τοιχογραφίες, με πιθανή την χρονολόγηση ανίδρυσης της Μονής προς τα τέλη του 12ου ή στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα.⁷⁴ Ανάλογη κατάσταση παρατηρείται και στην υποδομή του διώροφου ναού των Ταξιαρχών, όπου αναγνωρίζονται δύο βυζαντινές φάσεις.⁷⁵

Συγκεκριλαιώνοντας, ο ναός της Πολυδώρου 5 είναι πιθανόν να ανιδρύθηκε κατά τον 13ο αιώνα στο πλαίσιο μεγάλου οικοδομικού προγράμματος της εποχής

μενε ιδιαίτερα αραιοκατοικημένη, συνθήκη που άλλαξε με την έλευση των προσφύγων στις αρχές του 20ού αι. και με τις γαιοκτητικές ανακατατάξεις που ακολούθησαν τις προσπάθειες στέγασής τους, βλ. Μιχ. Χ. Ιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ήτοι Τοπογραφική Περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1978 (1880), σ. 48. Ο υπό έρευνα χώρος έφερε χαμηλή λιθόκτιστη οικία της περιόδου, η οποία καθαιρέθηκε με σκοπό την ανέγερση της νέας οικοδομής.

72. Οι διαστάσεις του ανοίγματος της κόγχης του Ιερού του καθολικού της Μονής Βλατάδων είναι ίδιες με εκείνες της κόγχης της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης του ναού της Πολυδώρου 5.

73. Για το καθολικό της Μονής Βλατάδων, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσερις μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη* 1952, σσ. 49-62· Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Π. Θεοδορίδης, «Μονή Βλατάδων. Νέα στοιχεία», *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1982, σσ. 100-102, όπου αναφέρεται ότι στο νότιο μέτωπο του νοτιοδυτικού πεσσού εντοπίστηκαν τμήματα προϋφιστάμενης τοιχογραφίας που χρονολογήθηκε στον 12ο-13ο αιώνα.

74. Γ. Βελένης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Αθήνα 2003, σσ. 105-111.

75. Βελένης, ό.π. (σημ. 74).

των πρώτων Παλαιολόγων ως ναός με πεντάπλευρη κόγχη ιερού και, μετά την καταστροφή του για άγνωστη αιτία, ανοικοδομήθηκε εκ νέου και με νέο σχεδιασμό περί τις αρχές του 14ου αιώνα.⁷⁶ Η ανασκαφική εικόνα, η στρωματογραφική σύνθεση, η κεραμική και η ισχυρή νομισματική μαρτυρία, στην οποία αναγνωρίζονται κοπές τουλάχιστον τεσσάρων Παλαιολόγων Βασιλέων, από τον 13ο έως τα τέλη του 14ου αιώνα,⁷⁷ φαίνεται να κατακυρώνουν τον χαρακτηρισμό του ως παλαιολόγειο κτίσμα. Με δεδομένη τη χρονολόγηση του τοιχογραφικού διακόσμου του, σύγχρονου με τον αντίστοιχο στην ανατολική καμάρα του καθολικού της Μονής Βλατάδων που ανήκει σε πρωιμότερη φάση⁷⁸ από το σύνολο της κυρίως τοιχογράφησης του καθολικού (κυρίως ναός, τρούλος, νότιο παρεκκλήσι⁷⁹), φαίνεται ότι σε κάποια χρονική στιγμή οι δύο ναοί λειτουργούσαν ταυτόχρονα, ενδεχομένως ως καθολικά δύο μοναστηριών εγγύτατα ευρισκόμενων, εκ των οποίων το ένα εντός της πόλης και το άλλο εντός της Ακρόπολης. Δεν μπορούμε, επίσης, να αγνοήσουμε το γεγονός ότι τα δύο μνημεία βρίσκονται πολύ κοντά στην κομβική, για την ασφάλεια της πόλης, σύζευξη του βορείου τείχους της πόλης με το δυτικό σκέλος των τειχών της Ακρόπολης, Πύργος του Λαπαρδά και Πύργοι Π12-Π13⁸⁰, όπου η έρευνα τοποθετεί ως πολύ πιθανή την ύπαρξη της μοναδικής πύλης που οδηγούσε από την πόλη προς την Ακρόπολη κατά την βυζαντινή περίοδο.⁸¹ Η σπουδαιότητα του σημείου αυτού στον πολε-

76. Είναι κοινή πρακτική η διατήρηση της κόγχης του ιερού παλαιότερου ναού, εφόσον ίσταται, κατά την ανοικοδόμησή του νέου. Στην περίπτωση μας, η μετασκευή της κόγχης καταδεικνύει πλήρη ερείπωση του προγενέστερου ναού από ένα ύψος και επάνω. Το κατώτερο τμήμα των τοίχων που σώθηκε, διατηρήθηκε ως βάση και ανακτίστηκε/συμπληρώθηκε κατά την κατασκευή του νέου ναού.

77. Πρόκειται για τους αυτοκράτορες Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1281), Ανδρονίκο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328), Ανδρονίκο Γ΄ Παλαιολόγο (1328-1341) και Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1369-1387 Δεσπότης Θεσσαλονίκης και 1391-1423 Αυτοκράτωρ).

78. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο καθολικό της Μονής Βλατάδων, βλ. Ευθ. Τσιγαρίδας, υπό έκδοση.

79. Στο καθολικό της Μονής Βλατάδων, κατά τα έτη 2018-2019, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου και αποτύπωσης/απόδοσης σχεδιαστικά του τοιχογραφικού συνόλου υπό την επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

80. Παϊσίδου – Χατζηιωαννίδης, ό.π (σημ. 1), σσ. 27-28, εικ.10-12. Επίσης, σημειώνεται ότι οι ονομασίες των Πύργων είναι καθαρά συμβατικές και αφορούν την κατά τη σχετική συμβατική αρίθμηση που χρησιμοποιούταν κατά την εποχή της μελέτης και δημοσίευσής τους.

81. *Eustathii Archiepiskopi de capta Thessalonica narratio/Εὐσταθίου τοῦ Θεσσαλονίκης συγγραφή τῆς κατ' αὐτὴν ἀλώσεως*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonnae, Impensis ed. Weberi, 1842) 2: «[...] Ἀχωρήτου γὰρ ὄντος μᾶ πύλη τοῦ συνερρενωκτοῦ ἄνω λαοῦ καὶ βιαζομένον μὲν παραβύεσθαι ὥστε σῶξεσθαι [...]». Για επιβεβαίωση των παραδιδόμενων υπό των γραμματειακών πηγών με την αρχαιολογική έρευνα, βλ. Παϊσίδου – Χατζηιωαννίδης, ό.π (σημ. 1), σσ. 21-47, ιδιαίτερα σσ. 27-28.

οδομικό σχεδιασμό της βυζαντινής Θεσσαλονίκης καταδεικνύεται και από την παρουσία επιγραφών αυτοκρατόρων και αρχόντων σε αυτόν τον Πύργο που μνημονεύουν τη δράση τους στην πόλη, γεγονός εξαιρετικής βαρύτητας.⁸²

Την υπόθεση περί ύπαρξης Μονής στη θέση όπου εντοπίστηκε ο ναός της Πολυδώρου 5, ενισχύουν τα ευρήματα παλαιότερης σωστικής ανασκαφής στο πολύ κοντινό οικόπεδο της οδού Σ. Πολυδώρου 11,⁸³ όπου εντοπίστηκαν τμήματα δύο λασπόκτιστων τοίχων που ανήκουν σε ισάριθμες οικοδομικές φάσεις.

Στην πρώτη, σύμφωνα με την ανασκαφεία, ανήκει τοίχος με κατεύθυνση Α-Δ, κατασκευασμένος με πέτρες και σποραδικές πλίνθους, ενσφράγιστες με σταυρούς, και επενδεδυμένος με υποκίτρινο κονίαμα στην νότια πλευρά του. Νότια του τοίχου αυτού περισυλλέχθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, ένα από τα οποία διέσωξε κεφάλι αγίου με πράσινες ψμυθιές που χρονολογείται στον 13ο αιώνα. Στην δεύτερη φάση ανήκει τμήμα καμπυλόγραμμου τοίχου, «[...] πιθανόν τμήμα κόγχης ναού ή καθολικού μονής των παλαιολόγειων χρόνων».⁸⁴ Σύμφωνα με το ημερολόγιο ανασκαφής,⁸⁵ η ανασκαφική εικόνα των ευρημάτων συνάδει κατά πολύ με την εικόνα των ευρημάτων της οδού Πολυδώρου 5, αν και στο οικόπεδο αυτό δεν εντοπίστηκαν ταφές. Η καταστροφή των κτισμάτων υπήρξε ολική και δεν βρέθηκαν φάσεις μεταγενέστερης οικοδομικής δραστηριότητας στον χώρο.

Αποδεικνύεται, λοιπόν, ότι οι σωστικές ανασκαφές στα δύο οικόπεδα της οδού Πολυδώρου 5 και 11 αποκάλυψαν τμήματα ενός εκτεταμένου κτιριακού συγκροτήματος των χρόνων των Παλαιολόγων εντός της Ακρόπολης, πιθανώς Μονής του 13ου αιώνα, που στις αρχές του 14ου αιώνα ο ναός του ανοικοδομήθηκε εκ νέου, εν μέρει ή εν συνόλω, με νέα μορφή και πολυτελή κατασκευή. Η χρονολόγηση του ναού τον εντάσσει στην ταραγμένη εποχή της ιστορίας της Θεσσαλονίκης, αμέσως μετά την λατινική κατάκτηση. Η περίοδος χαρακτηρίζεται από τις δυναστικές έριδες, το ζηλωτικό κίνημα με βιαιότητες που εκτυλίχθηκαν εντός των τειχών της, την διαβίωση και την στέψη βασιλέων στην ίδια την πόλη και τέλος την υποταγή και υποτέλειά της στους Οθωμανούς το 1387,⁸⁶ έως λίγο αργότερα, όταν

82. Παϊσίδου – Χατζηιωαννίδης, ό.π (σημ. 1), σσ. 21-47, ιδιαίτερα σσ. 28-30 και 36-37, σχ. 7-10. Επίσης βλ. Παϊσίδου, ό.π. (σημ. 65), σσ. 1478-1492, εκτενέστερα και για την ύπαρξη στο ίδιο σημείο μεταγενέστερης επιγραφής/επιγράμματος για τον θάνατο ισχυρών προσώπων/αρχόντων της πόλεως, πιθανόν σχετιζόμενο με της βιαιότητες των ζηλωτών, πολλές εκ των οποίων έλαβαν χώρα στο σημείο, στο ενδιάμεσο τείχος. Επίσης, βλ. κατωτέρω σημ. 93.

83. Ε. Μαρκή, «Οδός Στ. Πολυδώρου», ΑΔ 56-59 (2001-2004) 283-284.

84. Μαρκή, ό.π. (σημ. 83), 283-284.

85. Αρ. ημερ. ΕΦΑΠΟΘ: 407. Θ18/03.

86. Γενικά για την αυτοκρατορία βλ. Ν. Μ. Donald, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, μτφρ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 42005, σσ. 239-395. Ειδικά για την περιοχή, βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλο-

με ένα βολικό πρόσχημα ο Βαγιαζήτ Α΄ «[...] εἶλε καὶ Θεσσαλονίκην καὶ τὰ μετὰ τὴν Θεσσαλονίκην χωρία»,⁸⁷ καταλύοντας κάθε τι το θετικό είχε διασωθεί.⁸⁸ Κατὰ το διάστημα αυτό που οι Οθωμανοί κατείχαν την Θεσσαλονίκη επέδειξαν ξεχωριστό ενδιαφέρον για την Ακρόπολη, προβαίνοντας σε ευρείες οικοδομικές ενέργειες, όπως παραδίδουν οι γραμματειακές πηγές της εποχής. Ενώ η πόλη της Θεσσαλονίκης, κατόπιν συνθηκών, παραχωρήθηκε στους Βυζαντινούς, η Ακρόπολη παραδόθηκε πολύ αργότερα. Με την επανακατάληψή της, ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391 έως 1425) ανατρέπει τις επεμβάσεις των Οθωμανών και προβαίνει σε αντίστοιχες δικές του επισκευές/αναδομήσεις, ούτως ώστε να αποσείσει τα ερείσματα των κατακτητών μέσω αυτών. Ωστόσο, το 1430 η πόλη αλώνεται οριστικά και οι νέοι κυρίαρχοι Οθωμανοί καθαιρούν τις οικοδομήσεις του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου που ανέτρεπαν τις παλαιότερες δικές τους.⁸⁹

Η ταυτότητα του αποκαλυφθέντος παλαιολόγειου ναού της οδού Στ. Πολυδώρου 5 θα πρέπει να αναζητηθεί στις βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στον χώρο της Ακρόπολης κατά την ταραχώδη αυτή περίοδο. Μετά τις σύντομες αναφορές των μεσοβυζαντινών χρόνων περί «[...] δὲ ὡς λίαν τραχὺ καὶ δύσβατον [...]» μέρος της πόλεως⁹⁰, ακολουθούν οι εκτενείς των ύστερων βυζαντινών χρόνων, που

νίκη 1980, σσ. 387-417.

87. Ducae Michaelis, *Ducae Nepotis Historia Byzantina res in imperio Graecorum gestas complectens: A Joanne Palaeologo I ad Mehemetem II*, Studio & opera Ismaelis Bullialdi, Venetiis 1729, σ. 20.

88. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «Μια εξαφανισθείσα μεγάλη Μονή της Θεσσαλονίκης. Η Μονή του Προδρόμου», *Μακεδονικά* 18 (1978) 1-26, ιδιαίτερα σ. 4.

89. Για τη γενικότερη εικόνα, με αντιπαράθεση των αντικρουόμενων πολλές φορές παλαιότερων απόψεων, βλ. Ν. Παπαγεωργίου, «Η παράσταση του Αγίου Ιωάσαφ και του Παλαμά», *Βυζαντινά* 34 (2016) 273-316, ιδιαίτερα σσ. 284-287. Ειδικά, βλ. Σ. Κίσσας, «Οχυρωματικά έργα του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄ στη Θεσσαλονίκη. Ιστορική προσέγγιση», στο: *Αρχιός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, Α.Π.Θ. Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, τ. Β, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 903-907, ιδιαίτερα σσ. 903-905 με βιβλιογραφική τεκμηρίωση από σύγχρονες των γεγονότων πηγές.

90. *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae/Ιωάννου Κληρικού καὶ Κουβουκλεισίου τοῦ Καμινιάτου εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, G. Boehlig (επιμ.), Berolini 1973, 5.1-3. Επίσης, βλ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, ὀ.π. (σημ. 24), 358 με συγκεντρωμένες τις αναφορές και άλλων συγγραφέων πριν τους ύστερους χρόνους, όπως από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, τον Νικήτα Χωνιάτη και τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Ακόμη στο σημείο αυτό αξίζει να παραθεθεί η μαρτυρία του Καμινιάτη, προσπαθώντας αυτός και οι συγγενείς του να διαφύγουν τις σφαγές υπό των Σαρακηνών: «Ἀνῆλθομεν ἐν τῷ τείχει σπουδῇ θέοντες κατὰ τινὰ πρόβολον ἀντικρὺ τοῦ ἐκεῖσε σεβασμίου σηκοῦ τοῦ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἄνδρέου» (βλ. *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae/Ιωάννου Κληρικού καὶ Κουβουκλεισίου τοῦ Καμινιάτου εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, αὐτ., 43.1). Ὅμως, μετὰ τὴν σύλληψή τους ἀναφέρει ὅτι κατηφόρισαν «[...] ἀλλὰ τῷ ὑπιάζοντι μέρει τραπέντες τοῦ ἐκεῖσε βουνοῦ πρὸς τὸ κάταντες ἐφερόμεθα [...]» (βλ. *Ioannis Caminiatae De*

περιγράφουν μία επιβλητική Ακρόπολη. Κατά αυτόν τον τρόπο ο Νικηφόρος Χούμνος (1250/55-1327) παραδίδει στο έργο του: «*Ἀκρόπολις μὲν ἄνωθεν οὕτω μεγάλη καὶ περιφανὴ ἀνέχει, ὡς καὶ δοκεῖν τοῖς αἴφνης εἰς αὐτὴν ὀρώσιν, αὐτὴν εἶνε καὶ μόνην τὴν ὅλην πόλιν*»⁹¹. Λίγα μόλις χρόνια αργότερα, ο Ιωάννης Καντακουζηνός θα περιγράφει μια ισχυρή πόλη υπέρ της πόλεως αναφέροντας ότι «*[...]ὁ δῆμος δὲ ὁ τῆς ἄκρας, πόλει γάρ τινί ἔοικε μικρὰ καὶ οἰκίτορας ἰδίου ἔχει, οὐκ εἶων [...]*».⁹²

Κατά την παλαιολόγεια περίοδο η Ακρόπολη θα είναι ο διακεκριμένος οχυρός τόπος των Ηγεμόνων και των Αριστοκρατών της αυλής και για αυτό θα δραματισθούν εδώ καθοριστικά γεγονότα κατά τους ταραγμένους χρόνους. Χαρακτηριστικά, στο ενδιάμεσο τείχος, δηλαδή ελάχιστα μόλις μέτρα από τον απακαλυφθέντα ναό, κατά τα κείμενα της περιόδου, ο όγλος γκρέμισε και θανάτωσε τους Ἄρχοντες της Θεσσαλονίκης, «*[...]οἱ πρὸς τῇ ἄκρᾳ δὲ δεῖσαντες τὴν ἔφοδον τοῦ δήμου, μὴ τὰ ὄντα ἔνδον διαρπάσωσι γενόμενοι, ἀπέκλεισαν τὰς πύλας ἀναβάντες δὲ ἐπὶ τῶν τειχῶν ἐδέοντο μὴ διαφθεῖρουν σφᾶς ὡς πᾶν ποιήσοντας τὸ κελευόμενον. Οἱ δ' ἐκέλευον τοὺς δεσμώτας ἄγειν καὶ κατακρημνίζειν πρὸς αὐτοὺς, καὶ αὐτίκα οἱ δεσμῶται ἦγοντο γυμνοὶ καὶ πρῶτον μὲν Ἀπόκτανκος κατεκρημνίσθη [...] ἔπειτα καὶ τοὺς ἄλλους ἐρῶρίπτουν ἀπὸ τῶν τειχῶν [...]*».⁹³ Η εικό-

expugnatio Thessalonicae/Ιωάννου Κληρικοῦ καὶ Κουβουκλειοῦ τοῦ Καμινιάτου εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτ., 49.2). Παρά τη σύνδεση ναοῦ καὶ πύργου, δὲν εἶναι ἀκόμη ἐφικτὴ ἡ ἀκριβὴς χωροθέτηση τους. Ἐπίσης, γιὰ τὴν εἰκαζόμενη συσχέτισή του με τὴ Βλατάδων, βλ. Α. Γ. Στογόγλου, *Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πατριαρχικὴ Μονὴ τῶν Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 33-35. Τέλος, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἀπὸ διερευνητικὲς τομὲς σε ὅλη τὴν ἔκταση του ὑπὸ ἔρευνα οἰκοπέδου, δὲν ἐντοπίσθηκαν ευρήματα προγενέστερα τῶν υστεροβυζαντινῶν χρόνων.

91. *Ἀνέκδοτα/Anekdotota. Anecdota Graeca, e codicibus regis, descripsit annotatione illustravit Jean-François Boissonade*, Volume II, Parisiis Excusum in Regio Typographeo Regis Permissu 1830, Νικηφόρου του Χούμνου, *Θεσσαλονικεῦσι Συμβουλευτικῶς. Περί δικαιοσύνης*, σσ. 137-187, ἰδιαιτέρως σσ. 141-142 καὶ Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Εγκώμια τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης*, Εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 57 καὶ 63.

92. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Editio Emendatior et Copiosior Consilio B. G. Niebuhrii C.F. Instituta, Pars XX. Cantazuzenus, Volumen II, Bonnae Impensis Ed. Weberi 1831, Ιωάννου του Καντακουζηνού, *Ἱστοριῶν Βιβλία Δ/Ιωάννου Cantacuzeni, Eximperatoris Historiarum. Libri IV, Graece et latine.*, Cura Ludovici Schopeni (Ludwig Schopen) Bonnae: Weber, 1831, liber III, 94. 4-5, 579.

93. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, ὁ.π. (σημ. 92), liber III, 94. 15-20, 580-581. Ἐπίσης, βλ. Ο. Taffrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1913, σσ. 239-250 καὶ Απ. Ε. Βακαλόπουλος, «*Ἡ Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ πεσοῦσι*» (1346) του Δημητρίου Κυδωνῆ καὶ τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν ἐπαναστατημένων μαζῶν στὴ στάση του 1342 κ.ε.», *Θεσσαλονίκη* 4 (1994) 79-99. Ἀκόμη, γιὰ τὴν πιθανὴ εἰκονοποίηση τῆς θανάτωσης τῶν ἀρχόντων στο σημεῖο με τὴν ἀποκάλυψη σχετικῆς ἐπιγραφῆς, μέσω τῆς ἐπιμελοῦς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, βλ. Μ. Παϊσίδου, «*Ἐπιγραφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τῆς ἀκρόπολης Θεσσαλονίκης*», *Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο πρὸς τιμὴν τοῦ Ομότιμου Καθηγητῆ Γεωργίου Βελῆνη*, Θεσσαλονίκη, 4-7 Οκτωβρίου 2017, *Πρακτικὰ* τ. Β, Αθήνα 2021, σσ. 1474-1493, ἰδιαιτέρως σσ. 1478-1492.

να του ξεχωριστού συνόλου της Ακρόπολης, με ισχυρή παρουσία της άρχουσας τάξης, θα μεταφέρεται μέχρι τους ύστατους χρόνους μέσω των σύγχρονων κειμένων, αφού ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών (1416/17-1429) επεσήμεινε ότι, *σε μεγάλες εορτές, η ανώτατη κεφαλή της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης ιερουργούσε* «[...] *Ἐν τῷ Θεοφρουρητῷ Κουιλᾶ* [...]».⁹⁴ Δεν είναι σαφές αν ομιλεί για το Επταπύργιο ή για την Ακρόπολη εν γένει. Παρόλα αυτά υπερθεματίζεται η σημαίνουσα θέση της Ακρόπολης στην ζωή της πόλης και κατά την εποχή αυτή, λίγο μόλις πριν την οθωμανική της κατάκτηση.

Οι γραπτές πηγές μας πληροφορούν και για συγκεκριμένους ιερούς ναούς της Ακρόπολης, όπως τον Ναό του Σωτήρος, την Μονή των Αγίων Αναργύρων και τον ενδεχομένως τιμώμενο επ' ονόματι των Αγίων Αποστόλων. Η γνώση περί του τελευταίου συνάγεται εμμέσως και τοποθετείται πλησίον πύλης της Ακρόπολης, ευρισκόμενης στα ανατολικά.⁹⁵ Η Μονή των Αγίων Αναργύρων μνημονεύεται γενικά με αφορμή τον βίο ενός Αγίου των μεσοβυζαντινών χρόνων, του οσίου Φωτίου του Θετταλού (10ος αι.).⁹⁶

Περισσότερα στοιχεία είναι γνωστά για τον Ναό του Σωτήρος μέσω των έργων του Συμεών Θεσσαλονίκης (1416/17-1429).⁹⁷ Σύμφωνα με αυτά, ο ναός ήταν ιδι-

94. I. M. Φουντούλης, «Μαρτυρία του Συμεών Θεσσαλονίκης περί των ναών της Θεσσαλονίκης» *ΕΕΘΣ* 21 (1976) 140-141, 168, 174-175, 176, Ύ.35, όπου αντιστοιχεί στο έργο «Υποτύπωσις ἐν συνόψει τῶν ἀκολουθιῶν τῶν εορτῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ» στο Κώδικα Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνῶν 2047, φ. 24πβ: Κίσσας, *ό.π.* (σημ. 89), σσ. 903-904 και Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *ό.π.* (σημ. 24), 358 σημ. 13 με επιπλέον βιβλιογραφία.

95. «[...] ἡ ἀνατολικὴ πόρτα τοῦ κουιλᾶ τῆς Θεσσαλονίκης τῶν Αγίων Ἀποστόλων λέγεται [...]» εκ του σημειώματος του Codex Par. Coislin 192 του 14ου αιώνας, βλ. Κίσσας, *ό.π.* (σημ. 89), σ. 903 σημ. 7 και Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *ό.π.* (σημ. 24), 361 σημ. 45-46, αμφοτέρω με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία και στοιχεία.

96. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *ό.π.* (σημ. 24), 361 σημ. 43 με συγκέντρωση όλων των σχετικών στοιχείων όπου αναφέρεται ως «[...] βραχύτατον σεμνεῖον ἄνω που καὶ περὶ τὴν ἀκρόπολιν ὄν καὶ ἰκανῶς τῆς τῶν πολιτῶν ἐπιμιξίας κεχωρισμένον». Επίσης, μεταφέρεται η άποψη του Δημητριάδη σύμφωνα με την οποία στη θέση της Μονής ιδρύθηκε το Τζαμί του Porpara Baba, όπου σήμερα είναι ο ναός των Αγίων Αναργύρων, βλ. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 211-212, 215, 283, 331-332, 363. Ωστόσο, είναι ζήτημα ὅτι το τζαμί δεν αναφέρεται στις πρωιμότερες καταγραφές του 16ου αιώνα και η δημιουργία του τοποθετεῖται υποθετικά ἀπὸ ἐκεῖ και ἔπειτα, εγείροντας προβληματισμούς.

97. Πρόκειται για το έργο «Υποτύπωσις ἐν συνόψει τῶν ἀκολουθιῶν τῶν εορτῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ» που σώζεται στον κώδικα 2047 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος στην Αθήνα, χειρόγραφο σχετιζόμενο με τον ἴδιο τον Συμεών, αν ὄχι προερχόμενο ἀπὸ αὐτόν, και επίσης το έργο «Λόγος εἰς τὸν ἐν ἀγίοις μέγιστον ἀθλητὴν καὶ μυροβλύτην Δημήτριον ἐν ἱστορίᾳς τύπῳ τὰ νεωστὶ αὐτοῦ γεγονότα», σωζόμενο στον Κώδικα τῆς Ζαγοράς 23, βλ. Φουντούλης, *ό.π.* (σημ. 94), 126-127 και 167-168, 174-176.

αίτερα σημαντικός, ενώ οι Οθωμανοί είχαν προβεί σε καταστροφές επ' αυτού.⁹⁸ Έχουν ήδη αναφερθεί ανωτέρω αυτές οι διαδοχικές καθαιρέσεις και αναδομήσεις μεταξύ Οθωμανών και Βυζαντινών κατά την εναλλαγή της εξουσίας στην πόλη, ιδιαίτερα επί Μανουήλ Β'. Ο συγγραφέας και μάρτυρας των γεγονότων, Συμεών Θεσσαλονίκης, μεταφέρει χαρακτηριστικά «[...] τότε μὲν οὖν πλείστοι τῶν ἱερῶν ὑπ' αὐτῶν κατέπεσον οἴκοι, ὧν πρῶτος ἦν ὁ ἐν τῇ ἀκροπόλει τοῦ Σωτήρος θεῖος ναός, καὶ ὅσοι ἐκείσε λοιποί, καὶ ἔτι ὅσαι μοναὶ τῇ ἀκροπόλει ἐγγίζουσαι [...]».⁹⁹

Τα παραδιδόμενα από τα κείμενα φαίνεται να εικονοποιούνται από τις αποκαλύψεις της αρχαιολογικής σκαπάνης. Ο παλαιολόγιος ναός της οδού Στ. Πολυδώρου, αφού ανιδρύθηκε περί τον 13ο αιώνα, κατόπιν γνώρισε μία καθάρωση, ακολούθησε μία αναδόμηση με νέο σχεδιασμό και χρήση έως και τον 15ο αιώνα, οπότε καταστράφηκε οριστικά. Παρέμεινε σε ερειπιώδη μορφή και θαμμένος στην οθωμανοκρατούμενη πλέον Ακρόπολη, η οποία εξακολουθούσε κατά τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες να χαρακτηρίζεται ως μια μικρή πόλη υπέρ την πόλη, με τον χαρακτηρισμό Küçük Selânik (Μικρή Θεσσαλονίκη).¹⁰⁰ Όμως τα σπαράγματα του βυζαντινού παρελθόντος της παρέμειναν καλυμμένα μέχρι την αποκάλυψή τους στην σύγχρονη εποχή.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Δ. ΚΟΥΣΟΥΛΑ

Αρχαιολόγος Δρ Ιστορικός Τέχνης Ε.Α.Π.Θ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΣΤ. ΛΙΝΔΑ

Αρχαιολόγος

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΕΥ. ΓΟΥΪΔΗΣ

Αρχαιολόγος

ΓΕΩΡΓΙΑ ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Πολιτικός Μηχανικός Ε.Α.Π.Θ.

98. Φουντούλης, ό.π. (σημ. 94), 167-168, 174-176· D. Balfour (επιμ.), *Politico-historical works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)* [Wiener Byzantinischen Studien 13], Wien 1979, σ. 42 και 251· Κίτσας, ό.π. (σημ. 89), σσ. 903-904 και Παρχαρίδου-Αναγνώστου, ό.π. (σημ. 24), 361.

99. *Symeon Archbishop of Thessalonica*, ό.π. (σημ. 98), σσ. 26-28.

100. Στην οθωμανική περίοδο, η Ακρόπολη γίνεται όλο και πιο αραιοκατοικημένη και υπήρχαν σε αυτή εκτεταμένοι ανοιχτοί χώροι. Το 1696 αναφέρονται δύο μόνο συνοικίες, του Camii' i Atik και του Divan. Στην καταγραφή των κατοίκων της πόλης κατά τις αρχές του 16ου αι., σημειώνεται ότι στην Ακρόπολη κατοικούσαν 41 μουσουλμανικές οικογένειες, πέντε άγαμοι μουσουλμάνοι και τρεις χριστιανικές οικογένειες. Όμως αργότερα οι χριστιανοί, όχι μόνον έπαψαν να μένουν στην Ακρόπολη, αλλά δεν τολμούσαν ούτε να πλησιάσουν, βλ. Μιχ. Χ. Ιωάννου, ό.π. (σημ. 71), 48 και Δημητριάδης, ό.π. (σημ. 96), σ. 211.

Σχ. 1 Σχεδιαστική αποτύπωση του εντοπισθέντος τμήματος του παλαιολόγειου ναού και του παρ' αυτού κοιμητηρίου (Προέλευση: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλεως Θεσσαλονίκης).

Σχ. 2 Σχεδιαστική αποτύπωση του συνόλου του σωζόμενου κατά χώραν αμφογραφικό διάκοσμο της σκηνής του Μελισμού στο ιερό (Προέλευση: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλεως Θεσσαλονίκης).

Εικ. 1. Απόσπασμα ορθοφωτοχάρτη της περιοχής με σημασμένο το σημείο της ανασκαφής στο οικόπεδο Στ. Πολυδώρου 5, Ο.Τ. 4.

Εικ. 4. Φωτογραφική απεικόνιση μέρους της Προθέσεως με τον σωζόμενο αγιογραφικό διάκοσμο, Άκρα Ταπεινώση. Άποψη από δυτικά (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Εικ. 2. Φωτογραφική απεικόνιση με την κόχη του Ιερού με τις δύο επάλληλες τοιχοποιίες, την Αγία Τράπεζα, την πρόθεση (Χώρος II) και το Βόρειο πρόσκλιμα (Χώρος I). Άποψη Άνωθεν και Νότια (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Εικ. 3. Φωτογραφική απεικόνιση μέρους του ιερού με τον σωζόμενο κατά χώραν αγιογραφικό διάκοσμο της σκηνής του Μελισμού, της Προθέσεως, το τμήμα του δαπέδου και την Αγία Τράπεζα του ναού. Άποψη από Δυτικά (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Εικ. 5. Φωτογραφική απεικόνιση μέρους του ιερού με τον σωζόμενο κατά χώραν αγιογραφικό διάκοσμο της σκηνής του Μελισμού, το τμήμα του δαπέδου και την Αγία Τράπεζα του ναού. Άποψη από Δυτικά (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων)

Εικ. 6. Φωτογραφική απεικόνιση της αγιογραφίας της Θεοτόκου εκ των εντοπισθέντων σπαραγμάτων στο ιερό κατά την διαδικασία αποκατάστασης/συντήρησης (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Εικ. 7. Φωτογραφική απεικόνιση της εφυαλωμένης κούπας των υστεροβυζαντινών χρόνων με ίχνη τριποδίσκου ψησίματος που εντοπίστηκε μεταξύ κόγχης και Αγίας Τράπεζας (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Εικ. 8. Φωτογραφική απεικόνιση του χάλκινου ανοικτού ένσταυρου σκεύους που εντοπίστηκε στη θεμελίωση μεταξύ κόγχης και Αγίας Τράπεζας, εγκαίνιον (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Εικ. 9. Φωτογραφική απεικόνιση της ταφής επίτοχης γυναίκας στο βόρειο διαμέρισμα/πρόσκτισμα του ναού (Τφ 6) κατά την αποκάλυψη. Άποψη από ανατολικά (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Εικ. 10. Φωτογραφική απεικόνιση της ταφής του ιδιαίτερα εύσωμου νεκρού στον κιβωτιόσχημο τάφο (Τφ 52). Άποψη από ανατολικά (Προέλευση: Αρχείο των γραφόντων).

Ο ΖΩΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΦΗΚΙΑΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

1. Η θέση του μνημείου

Σε απόσταση 3 χλμ. ΝΔ. από το σύγχρονο οικισμό της Σφηκιάς Ημαθίας, βρίσκεται ο Ιερός ναός του Αγίου Δημητρίου.¹ Ο ναός αποτελεί σήμερα μονόχωρο δρομικό κτίσμα, το οποίο καταλαμβάνει το κεντρικό κλίτος μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου σε συνδυασμό με την παρουσία δύο ακόμη βασιλικών της ίδιας περιόδου, η πρώτη (Εικ. 1α) -βασιλική Α- σε απόσταση μόλις 70 μ. περίπου προς τα ανατολικά και η δεύτερη σε απόσταση 500 μ. περίπου, ΒΑ. της κοινότητας Σφηκιάς, μαρτυρούν την ύπαρξη στην περιοχή μιας αξιόλογης οικιστικής εγκατάστασης των πρώτων χριστιανικών χρόνων.²

Η θέση του οικισμού σε μικρή απόσταση από τη Βέροια, η οποία αποτελούσε σημαντικό εκκλησιαστικό κέντρο ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, αποδείχτηκε καθοριστική για την εξέλιξή του σε μία σημαντική πόλη με ακμάζουσα χριστιανική κοινότητα. Η ανίχνευση επάλληλων διαδοχικών φάσεων -ζωγραφικών και οικοδομικών- στον ναό του Αγίου Δημητρίου, επιβεβαιώνει την άποψη ότι η περιοχή δεν εγκαταλείφθηκε, αλλά για πολλούς αιώνες εξυπηρετούσε τις εκάστοτε λατρευτικές ανάγκες. Ο ναός λειτουργεί ακόμα και σήμερα την ημέρα της ονομαστικής γιορτής του Αγίου Δημητρίου.

Με υπουργική απόφαση 15794/19-12-1961 ΦΕΚ 35/Β/2-2-1962 ο ναός του Αγίου Δημητρίου κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

1. Δεν υπάρχει μία συστηματική δημοσίευση για το μνημείο, μόνο κάποιες σύντομες αναφορές: Σ. Πελεκανίδης, «Μεσαιωνικά μακεδονίας: 2. Βέροια», ΑΔ 16 (1960) 225-226. Α. Πέτκος, «Αρχαίωτες Σφηκιάς Ημαθίας», *Εγνατία* 7 (1994) 6. Ο ίδιος, «Τάφοι οδού Κλέωπος και 16ης Οκτωβρίου: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Δημητρίου», ΑΔ 49, Χρονικά Β'2 (1994) 583-584. Ο ίδιος, «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Σφηκιά Ημαθίας», ΑΑΑ 29-31 (1996-1998) 45.

2. Βλ. σχετικά και ιδιαίτερα για τη βασιλική Πέτκος, «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής», ό.π. (σημ. 1), 45-50.

2. Η αρχιτεκτονική

Ο Μεταβυζαντινός ναός του Αγίου Δημητρίου: Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, στη μορφή που σώζεται σήμερα, είναι μία μονόχωρη δρομική βασιλική, εσωτερικών διαστάσεων 12,60 x 5,90 μ. Στην ανατολική πλευρά απολήγει σε μεγάλη ημικυκλική αψίδα, ακτίνας 2,75 μ., που διατρύπεται μόνο εσωτερικά από μία μικρή φωτιστική σχισμή. Δυτικά φέρει μικρό νάρθηκα, εσωτερικών διαστάσεων 5,55 x 3,30 μ.

Η επικοινωνία με τον εξωτερικό χώρο γίνεται με μία πόρτα στο μέσο του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, ενώ μία δεύτερη θύρα στο μέσο του ανατολικού του τοίχου οδηγεί στον κυρίως ναό.

Το εσωτερικό φωτίζεται από επτά παράθυρα, τρία στον βόρειο τοίχο και τέσσερα στον νότιο τοίχο του ναού.

Τον κυρίως ναό από τον χώρο του Ιερού χωρίζει ξύλινο τέμπλο, το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 18ο-19ο αι.³ Η γενική του διάταξη είναι απλή. Πάνω σε υπερυψωμένο τμήμα του δαπέδου βρίσκεται η βάση του, από την οποία ξεκινούν λεπτές κολόνες, τετράγωνης διατομής, που ψηλά γεφυρώνονται σε τρίλοβα τόξα. Ανάμεσά τους, χαμηλά τις ποδιές του τέμπλου αποτελούν ορθογώνιες αδιακόσμητες πινακίδες, οι οποίες επιστέφονται από μακρόστενους ταμπλάδες, τους κάτω καταπέδες. Στη ζώνη των δεσποτικών εικόνων, διατηρούνται σήμερα έξι εικόνες του 18ου και 19ου αι.⁴ στην πλειονότητά τους, που επιστέφονται από τους επάνω καταπέδες. Στην κορυφή του τέμπλου η οριζόντια δοκός του επιστυλίου διακοσμείται με την παράσταση της Μεγάλης Δέησης. Από την αετωματική επίστεψη διατηρείται σήμερα μόνο ο ξύλινος σταυρός. Στο κέντρο ανοίγεται η θύρα της Ωραίας Πύλης, ενώ αριστερά αυτή της Πρόθεσης.

Στις γωνίες που σχηματίζει ο βόρειος και νότιος τοίχος του ναού με τον ημικυκλικό τοίχο της κόγχης, εσωτερικά, έχουν διαμορφωθεί ειδικές προεξοχές, οι οποίες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της Πρόθεσης και του Διακονικού. Στο κέντρο τετράγωνη μαρμάρινη πλάκα πάνω σε τμήμα κυλινδρικού κίονα χρησιμεύει ως Τράπεζα του Ιερού.

Το δάπεδο του κυρίως ναού φέρει επίστρωση σκυροδέματος και βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του νάρθηκα. Μπροστά από το τέμπλο, στο κέντρο περίπου του ναού, έχουν πακτωθεί στο έδαφος τρία θωράκια και ένας πεσσίσκος παλαιοχριστιανικών χρόνων.

3. Στον 18ο αι. θα μπορούσε να χρονολογηθεί το επιστύλιο του τέμπλου.

4. Οι εικόνες αυτές είναι οι εξής: Η Δευτέρα Παρουσία, ο Άγιος Δημήτριος έφιππος σκοτώνει τον Σκυλογιάννη, η Παναγία Οδηγήτρια, ο Χριστός Παντοκράτωρ, Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Κεφαλιφόρος, ο Άγιος Δημήτριος έφιππος δρακοντοκτόνος. Εκτός από την πρώτη και την τελευταία εικόνα, οι υπόλοιπες είναι έργα του ίδιου ζωγράφου, όπως καθίσταται προφανές από την τεχνοτροπική και τυπολογική απόδοση των μορφών, και χρονολογούνται το 1870.

Ο ναός στεγάζεται με ξύλινη δίρριχτη στέγη. Έξι ξύλινα στηρίγματα, τετράγωνης διατομής, στο εσωτερικό του ενισχύουν τη στήριξή της. Εξωτερικά το μνημείο καλύπτεται σήμερα από νεότερο επίχρισμα.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου προσέλαβε τη μορφή αυτή πιθανότατα κατά την περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας. Την εποχή αυτή κατασκευάστηκε και ο νάρθηκας του ναού, ο οποίος καταλαμβάνει το κεντρικό τμήμα του παλαιοχριστιανικού νάρθηκα. Η τοιχοποιία του συνίσταται από αργούς λίθους άριστου μεγέθους, ντόπιους πωρολίθους και κομμάτια πλίνθων και κεραμίδων στους οριζόντιους κυρίως αρμούς και ενίοτε στους κάθετους. Τους τοίχους του -βόρειο, νότιο, δυτικό- περιτρέχουν ξυλοδεσιές. Ο νάρθηκας στεγάζεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τον ναό με ξεχωριστή μονόρριχτη στέγη.

Τα αρχαιολογικά στοιχεία σε συνδυασμό με τη μελέτη του ζωγραφικού του διακόσμου μαρτυρούν ότι ο ναός έχει τουλάχιστον άλλες δύο προγενέστερες οικοδομικές φάσεις.

Η Παλαιοχριστιανική Βασιλική του Αγίου Δημητρίου (ή Βασιλική Β'): Ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε το έτος 1992 στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου έφερε στο φως τα ερείπια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁵ (Εικ. 1β). Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκαν το περίγραμμα της κόγχης, το νότιο και βόρειο κλίτος, τμήματα του νάρθηκα και του εξωνάρθηκα. Το κεντρικό κλίτος της βασιλικής καταλαμβάνει σήμερα ο μεταβυζαντινός ναός του αγίου Δημητρίου. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στον βόρειο και νότιο τοίχο του ναού, οι οποίοι εδράζονται πάνω στον χτιστό στυλοβάτη της βασιλικής.

Η βασιλική αυτή αποτελεί ένα τυπικό τρίκλιτο παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα με ευθείς τους ανατολικούς τοίχους των πλαγίων κλιτών και μεγάλη ημικυκλική αφίδα (Εικ. 2). Ο διαχωρισμός των κλιτών γινόταν με κιονοστοιχίες, οι οποίες πατούσαν πάνω στον χτιστό στυλοβάτη.

Ο νάρθηκας προεκτείνεται στα πλάγια με την προσθήκη ανατολικά δύο τετράγωνων σε κάτοψη δωματίων. Η επικοινωνία του με τον ναό εξασφαλιζόταν μέσω τριών ανοιγμάτων στον ανατολικό του τοίχο, τα οποία οδηγούσαν αντίστοιχα στα τρία κλίτη. Ο εξωνάρθηκας καταλαμβάνει ολόκληρο το πλάτος του νάρθηκα με τα προσκτίσματά του. Υπολείμματα τοίχων νότια του νοτίου κλιτούς υποδηλώνουν την παρουσία προσκτισμάτων και στη θέση αυτή, τα οποία ωστόσο δεν έχουν ανασκαφεί.⁶

Τα δάπεδα των πλαγίων κλιτών και του νάρθηκα καλύπτονταν αρχικά με ψηφιδωτά. Στην άποψη αυτή οδηγεί η ανεύρεση τμήματος ψηφιδωτού σε σημείο μεταξύ του νάρθηκα και του νοτίου κλιτούς. Η εικονογραφία των θε-

5. Πέτρος, «Τάφοι οδού Κλέωπος και 16ης Οκτωβρίου: Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Δημητρίου», ό.π. (σημ. 1), 583-584.

6. Η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.

μάτων –σπειρομαϊάνδρoι, συμπλεκόμενοι κύκλοι οι οποίοι σχηματίζουν τετράφυλλα, κατακορυφήν τετράγωνα– και η διάταξή τους υποδεικνύουν μία χρονολόγηση στον 5ο αι.⁷ (Εικ. 3).

Από την αρχική φάση του ναού προέρχονται πιθανότατα και τα τρία θωράκια, που είναι σήμερα τοποθετημένα στο δάπεδο του ναού.⁸ Η παρουσία μάλιστα συμφυούς πεσσίσκου στο ένα από αυτά, οδηγεί στη σκέψη ότι αρχικά αποτελούσαν μέρος του γλυπτού διακόσμου του τέμπλου. Το θέμα των συμπλεκόμενων κύκλων που διακοσμεί τα δύο από αυτά, συναντάται συχνά σε θωράκια παλαιοχριστιανικών χρόνων.⁹ Θέμα πολύ αγαπητό σε γλυπτά της παλαιοχριστιανικής περιόδου αποτελούν και οι αγκυλωτοί σταυροί,¹⁰ που κοσμούν τον κάμπο του τρίτου θωρακίου. Τέσσερις σβάστικες αντιδιαμετρικά τοποθετημένες περιλείονται μέσα σε κύκλους, που σχηματίζονται από την προέκταση των κεραιών τους. Στο κέντρο διαμορφώνονται καμπυλόπλευροι ρόμβοι, το εσωτερικό των οποίων γεμίζουν άνθινα μοτίβα (σταυρόσχημη άκανθα, άνθη λωτού). Όμοια ακριβώς διακόσμηση μας είναι γνωστή από αμφίγλυφο παλαιοχριστιανικό θωράκιο της βασιλικής του Μαρτυρίου της Νέας Αγχιάλου.¹¹ Διάσπαρτα γλυπτά κομμάτια ανεβρέθηκαν αρκετά και στον εξωτερικό χώρο του μνημείου. Πρόκειται κυρίως για αποτμήματα θωρακίων, κορμούς και βάσεις κίωνων, αμφικίονες παραθύρων.

Οι τοίχοι της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, στο ύψος που σώζονται, καθιστούν εμφανές ότι το μνημείο ήταν κτισμένο με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το μνημείο χρονολογείται στον 5ο αι.

Τάφοι: Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκαν, επίσης, τρεις τάφοι. Ο ένας στο μέσο περίπου του νοτίου κλίτους του ναού (T1) και οι δύο άλλοι στο νότιο άκρο του εξωνάρθηκα (T2,3). Πρόκειται για δύο καμαροσκεπείς τάφους, με κατεύθυνση από Α προς Δ και κλίμακα καθόδου στη δυτική πλευρά (T1,3) και έναν κτιστό κιβωτιόσχημο με καλυπτήριες πλάκες (T2). Ο τάφος στο μέσο του νοτίου κλίτους προϋπήρχε του ναού του Αγίου Δημητρίου ενώ οι άλλοι

7. Α. Πέτκος, «Ψηφιδωτά δάπεδα Βεροίας και των περιοχών ελέγχου και επιρροής της (2ος-6ος αι.)», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα Δ'* (1993) 55, σχ. 35.

8. Βλ. σ. 130.

9. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, τ. Β', Αθήναι 1954, εικ. 475, σ. 3. Γ. Σωτηριάδης, «Ανασκαφή Δίου Μακεδονίας», *ΠΑΕ* (1931) εικ. 7. J. Belošević, «Il complesso dell'architettura paleochristiana a crkvina di Galovac nei pressi di Zadar», *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Porec (25/9-1/10/1994)*, Paris III 1998, εικ. 3.

10. Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαιοχριστιανικοί και Βυζαντινοί μαϊάνδρoι*, Αθήναι 1982, σσ. 159-162.

11. Π. Λαζαρίδης, «Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου», *ΠΑΕ* (1979) πίν. 42β, Δημητροκάλλης, ό.π. (σημ. 10), εικ. 159.

δύο ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση από την ίδρυση του ναού. Το φαινόμενο της ταφής στο εσωτερικό των εκκλησιών, σε χώρους όμως υποδεέστερης σημασίας για τη λατρεία, όπως ο εξωνάρθηκας και τα πλάγια κλίτη καθιερώνεται μετά τον 6ο αι.¹²

Η Μεσοβυζαντινή βασιλική του Αγίου Δημητρίου: Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Δημητρίου διατηρήθηκε σε ότι αφορά τον αρχιτεκτονικό της τύπο και στη μέση βυζαντινή περίοδο. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί μία σειρά παρατηρήσεων που αφορούν τόσο στα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία του ναού όσο και σε υπολείμματα ζωγραφικού διακόσμου του 13ου αι. στις εσωτερικές επιφάνειες.

Σημαντική συμβολή στη διάκριση της μεσοβυζαντινής φάσης του ναού προσφέρει η μεγάλη ημικυκλική αψίδα. Εξωτερικά η στέγη της παρουσιάζει βαθμιδωτή διάταξη. Το μορφολογικό αυτό στοιχείο αποτελεί γνώρισμα αρχαϊκό και απαντά σε μια σειρά μνημείων του ελλαδικού, μακεδονικού και ιταλικού χώρου της πρώτης χιλιετίας.¹³ Στην περιοχή της Μακεδονίας επιβιώνει και λίγο αργότερα.¹⁴

Στην περίοδο των μέσων βυζαντινών χρόνων μας οδηγεί και η εμφάνης σε ορισμένα σημεία, κάτω από το νεότερο επίχρυσμα, τοιχοποιία του ναού. Αργοί ή ημιλαξευμένοι λίθοι τοποθετούνται αμελώς σε οριζόντιες στρώσεις και ανάμεσά τους παρεμβάλλονται άτακτα πλίνθοι και πλακεροί λίθοι. Στο μέσο περίπου του βόρειου τοίχου διακρίνεται επίσης χαμηλά τμήμα αρχαίου ραβδωτού κίονα. Ως συνδετική ύλη χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα.

Δοκιμαστικές τομές στις εξωτερικές επιφάνειες των μακρών τοίχων αποκάλυψαν την παρουσία πεσσών θεμελιωμένων πάνω στο στυλοβάτη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Το γεγονός αυτό οδηγεί με ενάργεια στο συμπέρασμα, ότι στη φάση αυτή ο διαχωρισμός των κλιτών του ναού γινόταν με πεσσοστοιχίες. Η χρήση άλλωστε πεσσών αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο σε ναούς της μέσης βυζαντινής περιόδου.¹⁵ Από κατασκευαστική άποψη, η τοιχοποιία των πεσσών είναι πιο επιμελημένη. Οριζόντιες και κάθετες σειρές επάλληλων πλίνθων παρεμβάλλονται με αφθονία μεταξύ των λίθων. Το είδος αυτό της τοιχοποιίας συναντάται και σε άλλα μνημεία ή τμήματα μνημείων αυτής της περιόδου στο μακεδονικό και θρακικό χώρο.¹⁶

12. Ν. Εμμανουηλίδης, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σ. 216. Δ. Πάλλας, «Σαλαμινιάκα», *ΑΕ* (1950-1951) 179.

13. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από τον τέλος του 7ου μέχρι τον τέλος του 10ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 154. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979, σ. 24.

14. Βοκοτόπουλος, ό.π.(σημ. 13).

15. Νικονάνος, ό.π. (σημ. 13), σσ. 23-24, 144.

16. Σ. Δουκατά-Δεμερτζή, «Μεσοβυζαντινό ναύδριο στη βασιλική της Παληοχώρας

Με βάση όλα τα παραπάνω στοιχεία, καθίσταται σαφές, ότι και κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής εποχής έχουμε μία τρικλιτη βασιλική, η οποία χτίστηκε πάνω στο σχέδιο της προγενέστερης παλαιοχριστιανικής. Την εποχή της Τουρκοκρατίας, συγκεκριμένα μετά το 1625, τα ανοίγματα των πεσσών τοιχίστηκαν και ο ναός περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος. Στη θέση τους ανοίχτηκαν παράθυρα.¹⁷ Το κτίσμα αυτό στη συνέχεια δέχτηκε πολλές μικροεπισκευές: χαμίλωμα της στέγης, εξωτερικά αρμολογήματα, κλείσιμο του παραθύρου της αφίδας, ανύψωση του δαπέδου με τσιμέντο, εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα.

Η ακριβής χρονολόγηση της βασιλικής αυτής είναι δύσκολο να προσεγγιστεί. Η διατήρηση ωστόσο στο εσωτερικό του ναού τοιχογραφιών, οι οποίες χρονολογούνται στον 13ο αι., μας παρέχει ένα σημαντικό *terminus ante quem*. Ουσιαστικότερο όμως βοηθητικό στοιχείο στη χρονολόγηση αποτελεί η εξωτερική βαθμιδωτή διαμόρφωση της στέγης της αφίδας.

3. Ο ζωγραφικός διάκοσμος

Τοιχογραφίες ο ναός σώζει σήμερα στο χώρο του Ιερού –τεταρτοσφαίριο, ημικύλινδρος και μέτωπο αφίδας– στον βόρειο, νότιο και στον δυτικό τοίχο και στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα. Ο ζωγραφικός διάκοσμος συνίσταται από αρκετές ζωγραφικές φάσεις, στο σύνολό του όμως συγκροτεί ένα «ενιαίο» εικονογραφικό πρόγραμμα, καθώς ο ζωγράφος της κάθε φάσης προσάρμοξε το πρόγραμμά του στην ήδη υπάρχουσα τοιχογράφηση. Στον χώρο του Ιερού, πίσω ακριβώς από το τέμπλο, και στα κατώτατα σημεία του νότιου και ανατολικού τοίχου του κυρίως ναού και του νάρθηκα αντίστοιχα, διατηρούνται σπαράγματα τοιχογραφιών του μεσοβυζαντινού στρώματος.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα

Ιερό: Στο *τεταρτοσφαίριο* της κόγχης δεσπόζει η Πλατυτέρα των Ουρανών (Εικ. 4). Η Θεοτόκος ένθρονη, βρεφοκρατούσα πλαισιώνεται από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Καθισμένη πάνω σε ξύλινο μεγαλοπρεπή θρόνο με ράχη διπλής καμπυλότητας, κοιτά προς τον θεατή και με τα δυο της χέρια κρατά προστατευτικά το μικρό παιδί στην αγκαλιά της. Οι αρχάγγελοι στραμμένοι κατά τα τρία τέταρτα, δέονται ευλαβικά και βηματίζουν προς το μέρος της.

Στον ημικύλινδρο της αφίδας η διακόσμηση διαιρείται σε τρεις ζώνες. Στην

Μαρώνειας», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) σχ. 3 (όπου και άλλα παραδείγματα).

17. Βλ. σ. 130.

πρώτη ζώνη παριστάνεται η Κοινωνία των αποστόλων (Εικ. 5). Η παράσταση αυτή φέρει δυστυχώς σήμερα εκτεταμένες φθορές, ενώ τμήμα της έχει συμπληρωθεί σε μεταγενέστερη ζωγραφική φάση. Διατηρούνται αποσπασματικά μόνο οι όμιλοι των αποστόλων. Οι μαθητές σε δύο αντίρροπες ομάδες βηματίζουν προς το κέντρο με τα χέρια προτεταμένα στο ύψος του στήθους.

Στη δεύτερη ζώνη ακολουθεί η παράσταση του Μελισμού, η οποία διατηρείται επίσης τμηματικά. Σύγχρονες συμπληρώσεις τσιμεντοκονιάματος έχουν καλύψει το κεντρικό τμήμα της σύνθεσης, όπου, με βάση τον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο, εικονιζόταν ο Μελιζόμενος Χριστός. Δεξιά και αριστερά οι ιεράρχες στον τύπο των συλλειτουργούντων, κρατούν με τα δυο τους χέρια ενεπίγραφα ειλητά και λυγίζουν ελαφρά το σώμα τους προς τα μπρος. Φορούν πολυσταύρια ή μονόχρωμα φαιλόνια, λευκά στιχάρια, ωμοφόρια με μεγάλους σταυρούς, επιγονάτια και χρυσούφαντα επιτραχήλια. Του δεξιού ομίλου των ιεραρχών προηγείται άγγελος, του οποίου διατηρείται μόνο το κάτω τμήμα του σώματος. Ανάλογα ένας ακόμη άγγελος θα ηγούνταν και του αριστερού ομίλου.

Την κατώτερη ζώνη διακοσμεί γραπτή κυματιστή ποδέα. Την επιφάνεια της κοσμούν εναλλάξ ελισσόμενος βλαστός που σχηματίζει καρδιόσχημα μοτίβα και παράσταση δικέφαλου αετού.

Στο μέτωπο της αψίδας ψηλά παριστάνεται ο Ευαγγελισμός με τη Θεοτόκο δεξιά και τον αρχάγγελο Γαβριήλ αριστερά. Εικονογραφικά η παράσταση ακολουθεί τον τύπο εκείνο που καθιερώνεται την εποχή των Παλαιολόγων και θα αποβεί αργότερα του συρμού σε βημόθυρα των κρητικών καλλιτεχνών.¹⁸

Η Παναγία όρθια πάνω σε υποπόδιο, μπροστά από απλό θρόνο, τείνει το δεξί της χέρι, που μόλις προβάλλει από το πορφυρό μαφόρι της, προς τον άγγελο και κρατά στο αριστερό αδράχτι. Ο Γαβριήλ, κοιμιστής του χαριόσυνου μηνύματος, καταφθάνει με βήματα μεγάλα. Ευλογεί και κρατά στο αριστερό σκήπτρο. Οι μορφές εικονίζονται μπροστά από τείχος με προοπτικά αποδοσμένες επάλξεις. Πίσω από την Θεοτόκο υψώνεται τρίκλιτο οικοδόμημα με στενό τοξωτό άνοιγμα στην πρόσοψή του. Ευρύστομο αγγείο με άνθη εμπλουτίζει το βάθος της παράστασης.

Κάτω από τον άγγελο και την Θεοτόκο εικονίζονται σε ξεχωριστά διάχωρα οι προφήτες Σολομών και Δαβίδ αντίστοιχα. Οι δύο μορφές σε προτομή κρατούν ενεπίγραφα ανεπτυγμένα ειλητάρια. Φορούν πολυτελή βασιλικά ενδύματα και στέμμα στο κεφάλι. Με βάση το κείμενο που αναγράφεται στο ειλητάριο¹⁹ του Δαβίδ καθίσταται προφανές ότι η απεικόνισή τους σχετίζεται με

18. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1985, σσ. 25-26, πίν.10-11.

19. Το κείμενο αυτό έχει ως εξής: ΑΚΟΥ/ΣΟΝ ΘΥ/ΓΑΤΕΡ/ΚΑΙ ΕΙΔΕ/ΚΑΙ ΚΑΙ/ΝΟΝ/ΤΟ ΟΥΣ [ΣΟΥ] (Ψαλ. μδ'11). Το κείμενο στο ειλητάριο του προφήτη Σολομώντα δεν σώζεται.

την παράσταση του Ευαγγελισμού. Η ιστορήση άλλωστε προφητών κοντά σε ευαγγελικές σκηνές σχετικές με τις προφητείες τους αποτελεί σύννηθες φαινόμενο ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους.²⁰ Ο Σολομών και ο Δαβίδ σε συνάρτηση με τη σκηνή του Ευαγγελισμού συναντώνται κυρίως σε έργα του χώρου της Μακεδονίας και της Σερβίας από την εποχή των Παλαιολόγων και μετέπειτα.²¹

Την εικονογράφηση του μετώπου της αψίδας συμπληρώνουν στα χαμηλότερα τμήματα οι μορφές του πρωτομάρτυρα Στεφάνου αριστερά και του Ρωμανού του Μελωδού δεξιά (Εικ. 6) Οι δύο διάκονοι εικονίζονται κατά τον ίδιο τύπο. Ολόσωμοι, μετωπικοί κρατούν στο ένα χέρι θυμιατό και στο άλλο λιβανοθήκη. Φορούν λευκό στιχάριο, χιτώνα και οράριο.

Ψηλά το ανατολικό αέτωμα καταλαμβάνει η παράσταση της Ανάληψης (Εικ. 7α-β). Το χαμήλωμα της στέγης, όταν πιθανότατα ο ναός μετατράπηκε από τρίκλιτος σε μονόχωρο, προκάλεσε την καθάιρεση σημαντικού τμήματός της, με αποτέλεσμα αρκετές από τις παριστανόμενες μορφές να διατηρούνται σήμερα αποσπασματικά.

Στην κορυφή του αετώματος διατηρείται τμήμα από τον αναλαμβανόμενο Χριστό, καθισμένο σε έριδα μέσα σε κυκλική δόξα. Δύο ιπτάμενοι άγγελοι σε κατατομή υποβασιάζουν τη δόξα. Άλλοι δύο στο έδαφος ηγούνται των ομίλων των αποστόλων. Στο ένα χέρι κρατούν σκήπτρο και με το άλλο δείχνουν ψηλά. Στην κεφαλή του αριστερού ημιχορίου εικονίζεται και η Παναγία. Στραμμένη στο πλάι, υψώνει τα χέρια και το κεφάλι της προς τον Κύριο. Υπέρομητη κίνηση και άκρατος ρεαλισμός χαρακτηρίζει τις στάσεις των αποστόλων. Τη φυσική ανθρώπινη αντίδραση στη θέαση του υπερφυσικού γεγονότος αποτυπώνει η στάση του αποστόλου στο τέλος του αριστερού ομίλου. Σε αντίθετη κατεύθυνση από τις άλλες μορφές δίνει την εντύπωση ότι ετοιμάζεται να αποχωρήσει από τη σύνθεση. Την ίδια στάση έχει και ο δεύτερος απόστολος στο απέναντι ημιχόριο. Με ρεαλιστικό τρόπο προσπαθεί ο καλλιτέχνης να αποδώσει επίσης και το φυσικό τοπίο του όρους των Ελαιών. Τα βράχια κομμένα σε φωτεινά επίπεδα στην κορυφή τους και σκιασμένα στις πλευρές τους προσλαμβάνουν τρισδιάστατο χαρακτήρα και δίνουν βάθος στην παράσταση.

Στη σκηνή της Ανάληψης ενσωματώνεται οργανικά και το Άγιο Μανδήλιο Προσδεμένο από τις δύο στενές του πλευρές στους κορμούς δύο δέντρων του τοπίου, προσλαμβάνει ελλειψοειδής πολύπτυχη μορφή. Την απεικόνισή του στον χώρο του Ιερού υποδεικνύει η σχέση του θέματος με το δόγμα της Ενσάρκωσης και της Θείας Ευχαριστίας.²²

20. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, σσ. 340-341.

21. Βλ. σχετικά Μ. Παϊσιδίου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αι. στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 100 (όπου αναλυτικά και τα παραδείγματα).

22. A. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου του Ορφανού*

Πίσω ακριβώς από το τέμπλο στον νότιο και βόρειο τοίχο του Ιερού διατηρούνται δύο παραστάσεις από τη μεσοβυζαντινή ζωγραφική φάση του ναού.

Στον νότιο τοίχο η Θεοτόκος καθισμένη σε απλό θρόνο κρατά το μικρό Χριστό στην αγκαλιά της (Εικ. 8). Το παιδί μετωπικό εκτείνει το δεξί του χέρι σε χειρονομία ευλογίας και με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό. Το θρόνο στολίζουν πορφυρό προσκεφάλαιο και λευκό ύφασμα με φυτική διακόσμηση. Στα πόδια του δεξιά και αριστερά εικονίζονται σε μικρογραφία μία γυναίκα και μία ανδρική μορφή αντίστοιχα. Η θέση τους, η μικρογραφική απόδοσή τους αλλά και η κοσμική ενδυμασία τους καθιστούν προφανές ότι πρόκειται για μορφές δωρητών.

Η εικονογραφία της παράστασης αυτής σε συνδυασμό με τη θέση της στο νότιο τοίχο του ναού κοντά στο τέμπλο, θέτουν τον προβληματισμό για την αρχική ονομασία του μνημείου. Είναι γνωστό ότι η θέση αυτή προορίζεται για την εικονογράφηση του τιμώμενου αγίου τόσο στους ναούς της Μακεδονίας όσο και της Ηπείρου.²³ Υπάρχουν βέβαια και κάποιες περιπτώσεις που ο πάτριος άγιος ιστορείται και σε άλλες επιφάνειες του ναού,²⁴ χωρίς ωστόσο αυτό να αναιρεί την υπόθεση ότι στην περίπτωσή μας ο ναός κατά τους μεσοβυζαντινούς τουλάχιστον χρόνους ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει τότε με βεβαιότητα το τέμπλο στο μεσοβυζαντινό ναό του Αγίου Δημητρίου ήταν πιο πίσω από τη θέση που κατέχει το σημερινό και η «κτητορική» αυτή παράσταση έβλεπε στον κυρίως ναό.

Η μετονομασία του ναού και η αφιέρωσή του στον Άγιο Δημήτριο δεν είναι απίθανο να πραγματοποιήθηκε την εποχή της Τουρκοκρατίας· βέβαια τότε ακριβώς, αυτό είναι δύσκολο να προσεγγιστεί. Η πρώτη σίγουρη αναφορά απαντά το 1625 στην κτητορική επιγραφή της ζωγραφικής αυτής φάσης του ναού.

Η αφιέρωση άλλωστε ναών προς τιμήν του Αγίου Δημητρίου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας αποτελεί ένα σύννηθες φαινόμενο.²⁵ Κατά τους δύσκολους αυτούς χρόνους οι Έλληνες προσδοκώντας τη θεϊκή βοήθεια έστρεφαν τα βλέμματά τους προς τους αγίους και ιδιαίτερα προς τον άγιο Δημήτριο, η λατρεία του οποίου γνωρίζει μεγάλη διάδοση στο χώρο της Μακεδονίας.²⁶ Η πρα-

στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγιας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αι., Θεσσαλονίκη 1986, σ. 75.

23. Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα 1957, σσ. 62, 79, 107. Α. Τούρα, *Οι ναοί του αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα 1991, σ. 149.

24. Παϊσίδου, ό.π. (σημ. 21), πίν. 139α.

25. Α. Παπαδόπουλος, *Ο άγιος Δημήτριος εις την ελληνικήν και βουλγαρικήν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 132, 143.

26. Το πλήθος των θαυμάτων του αλλά και οι σωστικές του επεμβάσεις έναντι των πο-

κτική αυτή είχε σαφέστατα ως άμεσο στόχο την εμπύχωση και τόνωση του εθνικού φρονήματος του υπόδουλου ελληνισμού.

Στον βόρειο τοίχο απέναντι από τη Θεοτόκο διατηρείται η μορφή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Εικ. 9). Σε στάση τριών τετάρτων ο Ιωάννης δέεται με τα χέρια προτεταμένα στο ύψος του στήθους. Σπαράγματα διάλιθου διακόσμου στα δεξιά του πιθανολογούν την συνέχιση της παράστασης²⁷ προς την κατεύθυνση αυτή.

Κυρίως ναός: Τους τοίχους και τα εσωράχια των παραθύρων του κυρίως ναού διακοσμούν κυρίως παραστάσεις ολόσωμων αγίων: ιεραρχών, στρατιωτικών, αναχωρητών και μαρτύρων.

Στον νότιο τοίχο μπροστά από το τέμπλο η εικονογράφηση ξεκινά με τη μορφή του Χριστού Σωτήρα. Ο Κύριος κάθεται σε ξύλινο θρόνο με ράχη τριπλής καμπυλότητας και ανάγλυφη φυτική διακόσμηση. Κοιτά προς τον θεατή κρατά με το αριστερό χέρι ανοιχτό ευαγγέλιο και με το δεξί λυγισμένο μπροστά στο στήθος ευλογεί. Φορά πορφύρο χιτώνα και γαλάζιο μιάτιο με πλούσιες κυματιστές αναδιπλώσεις.

Στη συνέχεια τη χορεία των αγίων ανοίγει ο άγιος Γεώργιος στον τύπο του μάρτυρα και ακολουθούν οι άγιοι Αγάπιος, Ευστάθιος, Θεόπιστος (Εικ. 10 και 11), και Αντώνιος, Βάρβαρος, Ευθύμιος, Ονούφριος και Εφραίμ ο Σύρος.

Στα εσωράχια των παραθύρων αυτού του τοίχου εικονίζονται σε ζεύγη με κατεύθυνση από Α προς Δ οι άγιοι Αθανάσιος και Νικόλαος (Εικ. 12), οι αγίες Μαρίνα και Αικατερίνη και οι αγίες Παρασκευή (Εικ. 13) και Κυριακή (Εικ. 14).

Τον δυτικό τοίχο καταλαμβάνουν οι παραστάσεις του αγίου Ευφρόσυνου, του οράματος του αγίου Παχωμίου, του αρχαγγέλου Μιχαήλ και των ισαπ(οστόλων αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Πάνω από τη θύρα εισόδου μέσα σε ξεχωριστό πλαίσιο αναγράφεται η κτητορική επιγραφή (Εικ.15):

+ ΑΝΙΓΕΡΘΗ Κ[ΑΙ] ΑΝΕΣΤΩΡΙΘΗ Ο ΘΗΟΣ Κ[ΑΙ] ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ/ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ/ ΤΟΥ ΜΗΡΟΒΡΙΤΟΥ ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜ[ΗΣ] ΚΩΠΟΥ ΜΟΧΘΟΥ ΤΑΙ Κ[ΑΙ] ΕΞΟΔΟΥ/ Τ[ΟΥ] ΕΥΛΑΒΕΣΤΑΤ[ΟΥ] Κ[ΑΙ] ΧΡΙΣΥΜΟΤΑΤ[ΟΥ] ΚΥΡ[Ι]ΟΥ ΣΤΑΜΑΤΟΥ ΗΕΡΕΟΣ/ ΑΜ[Α] Κ[ΑΙ] ΤΗΝ ΣΥΝΟΔΙΑΝ ΤΟΥ Κ[ΑΙ] ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΑΥΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΟΣ ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΖΡΛΓ (=1625)/ ΑΗΑΣΙ.

λνάριθμων εχθρών, που κατά το παρελθόν απειλήσαν τη γενέτειρά του, εξακολουθούσαν να υφίστανται ζωντανά στη συνείδηση των υπόδουλων Ελλήνων, συνδέοντας την εποχή αυτή τον άγιο Δημήτριο με τον κρυφό πόθο της Ελευθερίας. Παπαδόπουλος, ό.π. (σημ. 26), σσ. 141-143.

27. Το τμήμα της παράστασης αυτής καλύπτεται από το ζωγραφικό στρώμα του 1625.

Στον βόρειο τοίχο η διακόσμηση σώζεται αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση. Πρώτη εικονίζεται η αγία Αναστασία η Φαρμακολύττρια. Η αγία ντυμένη με το μοναχικό σχήμα κρατά στο αριστερό της χέρι, κατά τον στερεότυπο εικονογραφικό της τύπο, φιαλίδιο και στο δεξί, υψωμένο στο πλάι, σταυρό μάρτυρα.

Κάτω χαμηλά στα πόδια της αγίας διακρίνεται σπάρραγμα τοιχογραφίας πάνω σε λίθο, το οποίο εντοιχίστηκε σε μεταγενέστερη φάση, όταν κλείστηκαν τα ανοίγματα των πεσοστοιχιών. Στο απόστημα αυτό, που χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό, διασώζεται η παράσταση μιας ανδρικής νεανικής μορφής -ίσως αποστόλου- σε κατατομή.

Στο μέσο περίπου του βόρειου τοίχου, κάτω από πλαστικό αφίδωμα, εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος καθισμένος σε απλό θρόνο. Με το δεξί του χέρι ανασύρει ξίφος μέσα από θήκη, την οποία βαστά γερά με το αριστερό. Τον άγιο πλαισιώνουν ο άγιος Νέστορας αριστερά και ο άγιος Λούπος δεξιά. Ο άγιος Νέστορας φορά στρατιωτική στολή και κρατά δόρυ και ασπίδα. Ο άγιος Λούπος ντυμένος με χιτώνα και μανδύα κρατά φαρέτρα γεμάτη βέλη και σταυρό μάρτυρα.

Την εικονογράφηση του τοίχου αυτού κλείνει παράσταση της Θεοτόκου. Η Παναγία καθισμένη σε μεγαλοπρεπή ξύλινο θρόνο με διακόσμηση στυλίσκων κρατά τον μικρό Χριστό στον άξονα του σώματός της. Φορά πορφυρό πολύπτυχο μιάτιο και γαλάζιο χειριδωτό χιτώνα. Το παιδί μετωπικό ευλογεί και κρατά κλειστό ειλητό στο αριστερό του χέρι.

Στα εσωράγια των παραθύρων παριστάνονται, όπως ακριβώς και στον νότιο τοίχο, μορφές ολόσωμων αγίων, ανά δύο σε ζεύγη. Η κακή κατάσταση διατήρησής τους καθώς και τα μεταγενέστερα ασβεστόματα δεν επιτρέπουν δυστυχώς την ταύτιση αυτών των μορφών.

Τις παραστάσεις αυτές των περιμετρικών τοίχων του ναού περιθέει ψηλά διακοσμητική ταινία με πολύφυλλα καρδίοσχημα ανθέμια. Τα κατώτερα τμήματα των τοίχων διακοσμεί γραπτή απλή κυματιστή ποδέα. Κάτω από αυτή, στο μέσο περίπου του νότιου τοίχου διακρίνεται τμήμα της προγενέστερης διακόσμησης. Ορθογώνια διάχωρα περιλαμβάνουν θέματα, τα οποία απομιμούνται πλάκες ορθομαρμάρωσης και *opus sectile*.

Νάρθηκας: Τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα καταλαμβάνει η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Ψηλά στο αέτωμα από την παράσταση του ουράνιου δικαστηρίου μόλις που διακρίνονται αριστερά οι απόστολοι με κορυφαίους τον Πέτρο και τον Παύλο να εξέρχονται από τοξωτό άνοιγμα. Η μορφή του κατερχόμενου Κριτή έχει καταστραφεί. Στο κέντρο τάγμα αγγέλων σε πυκνή παράθεση παραστέκουν

ορθογώνια δόξα μέσα στην οποία εγγράφεται μετάλλιο με τον ετοιμασμένο θρόνο. Στα πόδια του θρόνου προσπίπτουν γονυπετείς οι δύο προπάτορες.

Δεξιά και αριστερά αναπτύσσονται ο Παράδεισος και η Κόλαση αντίστοιχα. Μέσα σε τείχη, φυσικό τοπίο με μαλακούς βράχους, δέντρα και χαμηλή βλάστηση ορίζει τον χώρο του Παραδείσου. Στην είσοδό του, έξω από την πύλη, παραστέκει όμιλος αγίων με επικεφαλείς τους δύο κορυφαίους αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Στον κήπο του Παραδείσου οι τρεις πατριάρχες της Παλαιάς Διαθήκης κάθονται σε χαμηλό έδρανο με τις ψυχές των δικαίων στους κόλπους τους. Δίπλα τους εικονίζεται και ο καλός ληστής.

Το αριστερό τμήμα της σύνθεσης διασχίζει ο πύρινος ποταμός συμπαρασύροντας στο ρου του πλήθος αμαρτωλών. Ψηλά παριστάνονται οι τρεις βασιλείς²⁸ με ενδύματα βυζαντινού αυτοκράτορα και στέμματα. Κάτω από αυτούς άγγελος Κυρίου σαλπίζει στη γη και στη θάλασσα να αποδώσουν τους νεκρούς τους. Ο Μωυσής ελάχιστα πιο δίπλα επιπλήττει ομάδα Ιουδαίων δείχνοντας με το δεξί του χέρι προς τον ουράνιο Κριτή. Στο κάτω τμήμα της πλευράς αυτής σε δύο ζώνες παριστάνονται επιμέρους επεισόδια της Δευτέρας Παρουσίας. Την πρώτη ζώνη καταλαμβάνει το επεισόδιο της Ψυχοστασίας. Μέσα από ημικύκλιο του ουρανού προβάλλει το χέρι του Θεού με το ζύγι της δικαιοσύνης (Εικ. 16) Τρεις μικροί φτερωτοί δαίμονες προσπαθούν να κλέψουν στο ζύγισμα των ψυχών, ενώ άλλοι ελάχιστα πιο πέρα τραβούν και μαστιγώνουν ομάδα αμαρτωλών. Στη δεύτερη ζώνη εικονογραφούνται οι ατομικές ποινές των κολασμένων, όπως ο θάνατος του δικαίου, ο θάνατος του αμαρτωλού, οι κοιμόμενοι τις εορτές, ο κρασόπουλος, ο παραυλακιστής, ο μυλωνάς κ.ά. (Εικ. 17α-β).

Πάνω από τη θύρα εισόδου, μέσα σε αβαθή αφίδωμα, εικονίζεται τέλος ο άγιος Δημήτριος. Έφιππος με στρατιωτική στολή κραδαίνει ξίφος με το δεξί του χέρι (Εικ. 18).

Στρώματα - Ζωγραφικές φάσεις - Χρονολόγηση

Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις

Οι σωζόμενες σήμερα τοιχογραφίες στον ναό του Αγίου Δημητρίου καλύπτουν χρονικά το διάστημα από τον 13ο έως και τον 18ο αιώνα.

(Α) Στο παλαιότερο στρώμα, στον νότιο και βόρειο τοίχο του Ιερού, προσγράφονται οι παραστάσεις της ένθρονης Βρεφοκρατούσας και του Ιωάννη του

28. Εκ παραδρομής πιθανότατα ο ένας από τους τρεις βασιλείς επιγράφεται ως ΑΝΤΙΧΡΙΣΤΟΣ. Οι άλλοι δύο ταυτίζονται ως ΠΕΡΣΩΣ και ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ.

Προδρόμου (Εικ. 8, 9). Η τεχνική εκτέλεση και τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα των παριστανόμενων μορφών οδηγούν σε μία χρονολόγηση στον 13ο αι. Το ωοειδές πρόσωπο της Θεοτόκου με τις μεγάλες επιφάνειες, τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, τα τοξωτά φρύδια, η μύτη με τα φαρδιά περύγια, αποτελούν γνωρίσματα της εποχής αυτής. Το πλάσιμο της σάρκας έχει γίνει με πράσινο χρώμα πάνω σε όχρα. Πράσινες σκιές τονίζουν επίσης το περίγραμμα του προσώπου, τη μια πλευρά της μύτης και τους δακρυγόνους ασκούς. Η κυριαρχία του πράσινου χρώματος στην απόδοση των προσώπων χαρακτηρίζει γενικά μια σειρά ζωγραφικών συνόλων κυρίως του δεύτερου μισού του 13ου αι.²⁹ Η γραμμική ωστόσο διαγραφή των χαρακτηριστικών, η απλή πραγμάτευση της πτυχολογίας των ενδυμάτων, που έχει όμως αποβάλλει τις διακοσμητικές μεθόδους του ύστερου 12ου αι., καθώς και η επίπεδη αντίληψη στην απόδοση της σάρκας και του σωματικού όγκου, συνηγορούν στην περίπτωση μας σε μια χρονολόγηση μάλλον στο α΄ μισό του 13ου αι. Επιπλέον οι μορφές στερούνται μνημειακότητας.

(B) Στη ζωγραφική μετά την Άλωση ανήκουν όλες οι υπόλοιπες παραστάσεις του ναού.

(α) Την πρωιμότερη φάση αυτής της περιόδου συνιστούν οι τοιχογραφίες στο τεταρτοσφαίριο, στον ημικύλινδρο και στο μέτωπο της αψίδας του Ιερού. Κύριο γνώρισμα των περισσότερων παραστάσεων στο χώρο του Ιερού αποτελεί η αναβίωση τρόπων της παλαιολόγιας ζωγραφικής και ιδιαίτερα της λεγόμενης «Μακεδονικής Σχολής» σε μία αρμονική σύζευξη με στοιχεία της τοπικής παράδοσης κυρίως του τέλους του 15ου αι. Από την παλαιολόγια παράδοση αντλούν τα εικονογραφικά τους πρότυπα οι παραστάσεις της Ανάληψης (Εικ. 7α-β) και του ευαγγελισμού. Οι ζωηρές στάσεις των αποστόλων στη σκηνή της Ανάληψης μπορούν άνετα να αναγνωριστούν στις αντίστοιχες μορφές από την Ανάληψη του Πρωτάτου, της Μονής Βατοπεδίου,³⁰ του Αγίου Νικολάου στον Πρίλαπο³¹ και του ναού της Θεοτόκου στο Ρεέ.³² Η Παναγία έχει επίσης το εικονιστικό της πρότυπο στην αντίστοιχη μορφή της Ανάληψης του Πρωτάτου.³³ Το εικονογραφικό σχήμα αλλά και η τυπολογία των δύο πρωταγωνιστών στον Ευαγγελισμό απαντούν ανάλογα σε μνημεία του 14ου και 15ου αι. στο χώρο της

29. Βλ. σχετικά Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978, σ. 46 (όπου και τα παραδείγματα).

30. G. Millet, *Monuments de l'Athos, I. Les peintures (album)*, Paris 1927, πίν. 13,2, 81,1.

31. G. Millet -A. Frollow, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie (Serbie, Macedoine et Montenegro)*, III, Paris 1962, πίν. 27,1.

32. V. Petkovic, *La peinture serbe du Moyen Age, I*, Beograd 1934, πίν. 69α.

33. Millet, ό.π. (σημ. 30), πίν. 18,1.

Μακεδονίας και της Σερβίας³⁴. Η τοπική παράδοση επηρεάζει και εμπλουτίζει τις παραστάσεις με δευτερεύοντα κυρίως εικονογραφικά στοιχεία. Η ένταξη και η οργανική ενσωμάτωση του αγίου Μανδηλίου στη σκηνή της Ανάληψης (Εικ. 6), με τον δέσμο του από τα δύο δέντρα του τοπίου, αποτελεί ένα από αυτά.³⁵

Χαρακτηριστική είναι επίσης η εμμονή και σε στιλιστικές μεθόδους της περιόδου των Παλαιολόγων. Τα στιβαρά ογκώδη σώματα των αποστόλων της Ανάληψης, τα γεροδεμένα πόδια τους και τα τετράγωνα ενίοτε πέλματά τους ανακαλούν στη μνήμη γνωρίσματα του έργου των πιο ονομαστών ζωγράφων της εποχής αυτής, όπως του Πανσέληνου, του Μιχαήλ Αστραπά και του Ευτύχιου. Ακόμη και οι φυσιογνωμικοί τύποι ορισμένων μορφών στις παραστάσεις του Ιερού μοιάζουν να αντλούνται αυτούσιοι από το έργο των καλλιτεχνών αυτών. Ο Ρωμανός ο Μελωδός (Εικ. 6), δεξιά στο μέτωπο της αφίδας, παρουσιάζει εκπληκτική τυπολογική και φυσιογνωμική ομοιότητα με τον άγιο Προκόπιο από την Περιβλεπτο της Αχρίδας.³⁶ Το ωοειδές κεφάλι με τα πλατιά μάγουλα και το μεγάλο μέτωπο, τα σαρκώδη αυτιά, τα αμυγδαλωτά εκφραστικά μάτια και η κοινή απόδοση της κόμης, καθιστούν τις δύο μορφές «αδερφικές». Ακόμα τα δυνατά προφίλ με τα τονισμένα προεξέχοντα πηγούνια, όπως στον τελευταίο απόστολο του αριστερού ημιχορίου της Κοινωνίας των Αποστόλων (Εικ. 5) και του ιπτάμενου αγγέλου ψηλά (δεξιά) στην Ανάληψη προέρχονται από την ίδια παράδοση.

Αντίθετα πιο εκλεπτυσμένη είναι η απόδοση των μορφών στην παράσταση της Πλατυτέρας στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας (Εικ. 4). Οι λεπτές λυγερόκορμες φιγούρες των αγγέλων με την επιτηδευμένη κομψότητα στη στάση τους και τη λεπτή θλίψη στα πρόσωπά τους διαφοροποιούνται από τον ταραχώδη και βαρύ ογκυρό χαρακτήρα των μορφών της Ανάληψης και του Ευαγγελισμού. Κλασική ισορροπία και απόλυτη συμμετρία διέπουν την σύνθεση αυτή.

Ένα σημαντικό *terminus post* για τη χρονολόγηση των παραστάσεων αυτών προσφέρει η απόδοση του εδάφους στη σκηνή της Ανάληψης (Εικ. 7α-β) κατά τις μεθόδους του λεγόμενου «καστοριανού εργαστηρίου» και ιδιαίτερα η ομοιότητά του με την αντίστοιχη σκηνή στον Άγιο Νικόλαο της Μοναχής Ευπραξίας³⁷ (1485/6). Η επιστροφή επίσης στο ρεαλιστικό ρεύμα της Μακεδονικής Σχολής και στο έργο των κυριότερων εκπροσώπων της, χαρακτηρίζει μια σει-

34. Παϊσίδου, ό.π. (σημ. 21), σ. 100 (όπου και τα παραδείγματα).

35. Βλ. ενδεικτικά στον Άγιο Δημήτριο Αιανής: Στ. Πελεκανίδης, «Έρευνα εν Άνω Μακεδονία», *Μακεδονικά* 5 (1961-1963) πίν.19.

36. P. Miljković-Peppek, *L'oeuvre des peintres Michael et Eutych*, Skorje 1967, εικ. 6, 4, πίν. XXXVII.

37. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά Ι. Βυζαντινά τοιχογραφία. Πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 179 α, β, 180 α, β.

ρά έργων του τέλους του 15ου αι. στο χώρο της Μακεδονίας.³⁸ Τα χρονικά όρια μπορούν ίσως να τραβηχτούν με την παράσταση της Πλατυτέρας και των δεόμενων αρχαγγέλων. Η ισόρροπη αυτή σύνθεση και κυρίως η επεξεργασία του χρώματος με τις λεπτές μεταβάσεις των τόνων που αναδεικνύουν τους όγκους και προσφέρουν ένα ήρεμο και συγκροτημένο αισθητικό αποτέλεσμα οδηγούν σε λίγο πιο όψιμες λύσεις.³⁹ Έτσι μία χρονολόγηση ανάμεσα στα τέλη του 15ου αι και στο α΄ μισό του 16ου για αυτές τις παραστάσεις θα ήταν ενδεικτική.

(β) Στα τέλη του 16ου αι. μπορεί να χρονολογηθεί η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα (Εικ. 16-18). Τεχνοτροπικά γνωρίσματα στην απόδοση των γυμνών μερών των μορφών προσεγγίζουν το έργο του λεγόμενου «Ανώνυμου Α»⁴⁰ που εργάστηκε την εποχή αυτή –από το 1565 έως το 1593 περίπου– στην πόλη της Βέροιας. Η τεχνική εκτέλεση στο πλάσιμο των προσώπων θυμίζει ανάλογες προς τις δικές του μεθόδους. Λαδοπράσινες σκιές περιβάλλουν τα πρόσωπα και τονίζουν τον άξονα της μύτης και την περιοχή γύρω από τα μάτια. Ίδιου χρώματος γραμμικές σκιές τονίζουν και επαναλαμβάνουν στο μέτωπο τα τόξα των φρυδιών. Τις ροδόχρωμες επιφάνειες των σαρκωμένων μερών ξανοίγουν λεπτά γραμμικά παράλληλα φώτα. Το ξηρότερο ωστόσο σχέδιο, τα άσαρκα χωρίς σωματικό όγκο σώματα και η απλουστευμένη χωρίς ενδιάμεσους χρωματικούς τόνους απόδοση των ενδυμάτων συνηγορούν σε μία πιο όψιμη χρονολόγηση, στη στροφή του 16ου αι.

(γ) Το 1625 χρονολογούνται όλες οι παραστάσεις στον χώρο του κυρίως ναού με βάση την κτητορική επιγραφή στον δυτικό τοίχο πάνω από τη θύρα εισόδου. Οι ψηλές σε φυσικό μέγεθος μορφές των αγίων στέκουν σοβαρές, χωρίς ενίοτε να στερούνται χάρις, κατά μέτωπο προς το θεατή. Εμποτισμένες με στοιχεία από την τοπική παράδοση αποτελούν τυπικά δείγματα της ζωγραφικής μετά την Άλωση στον χώρο της Μακεδονίας. Στο πλάσιμο των προσώπων των γεροντικών μορφών οι βαθυκάστανες σκιές προσλαμβάνουν τη μορφή αδρού περιγράμματος και χωρίς ενδιάμεσους χρωματικούς τόνους αντιπαρατίθενται προς τα φωτισμένα σαρκωμένα μέρη. Πράσινοι γλυκασμοί αντίθετα στις νεανικές μορφές σβήνουν σταδιακά στην επιφάνεια των παρειών αναδεικνύοντας έτσι το νεανικό χυμό της σάρκας. Λεπτές βιαστικές λευκές παράλληλες πινελιές κάτω από τα μάτια και στον άξονα της μύτης στα πρόσωπα των νεαρών αγίων φανερώνουν επίσης μια κάποια επίδραση της κρητικής σχολής. Οι ψηλοί κωνικοί λαμποί, τα στενά μάτια, οι μακριές ισχνές μύτες, τα απλουστευμένα ως μία καμπύλη γραμμή αυτιά σε όλες τις μορφές αποτε-

38. Μπαλτογιάννη, ό.π. (σημ. 18), σ. 19, πίν. 6.

39. Μπαλτογιάννη, ό.π. (σημ. 18), πίν. 5.

40. Για τον καλλιτέχνη αυτό βλ. πρόχειρα Θ. Παπαζώτος, *Η ζωγραφική της πενταετίας 1565-1570 στη Βέροια, Αμητός II*, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 629-630.

λούν γνωρίσματα εργαστηριών της Μακεδονίας.⁴¹ Στην ίδια παράδοση προσογράφονται επίσης το έντονο σκοτεινό βλέμμα των μορφών,⁴² η φυτική σχηματική διακόσμηση στο μανδύα του αγίου Ευσταθίου (Εικ. 11), και ο τρόπος με τον οποίο ζωγραφίζεται η αριστερή παλάμη του αγίου Γεωργίου· με το μικρό δάχτυλο να γέρνει μπροστά από τα υπόλοιπα που στέκονται ορθά⁴³ (Εικ. 10). Ως ρεαλιστικό στοιχείο της μακεδονικής ζωγραφικής έχει αναγνωριστεί και ο τρόπος με τον οποίο οι άγιοι Αντώνιος, Βάρβαρος και Ευθύμιος κρατούν με τα δυο τους χέρια μπροστά στο σώμα τους ανεπτυγμένα ειλητά. Η απεικόνιση επίσης στρατιωτικών αγίων με αυλική και όχι στρατιωτική ενδυμασία, στον τύπο του μάρτυρα αποτελεί μια εικονογραφική φόρμουλα πολύ αγαπητή στο τοπικό θεματολόγιο. Η συνήθεια αυτή, γνωστή ήδη από τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, θα γνωρίσει μεγάλη διάδοση κατά τον 14ο αι. στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, θα προσλάβει ιδιαίτερη μορφή στα μνημεία του λεγόμενου «καστοριανού εργαστηρίου» τον 15ο αι. και θα περάσει – κάποτε με μεγάλη εκζήτηση – σε μια σειρά έργων του 16ου και 17ου αι της ΒΔ Ελλάδας.⁴⁴

Ο αγιογράφος των παραστάσεων αυτών συνδυάζει και αξιοποιεί όλα τα στοιχεία που διαθέτει. Η ικανότητά του αυτή τον κατατάσσει ανάμεσα στους καλύτερους εκφραστές της τοπικής αγιογραφίας την εποχή αυτή στην περιοχή της Βέροιας.

(δ) Στον 18ο αι. μπορούν να χρονολογηθούν το τμήμα εκείνο της Κοινωνίας των αποστόλων που συμπληρώνει την προγενέστερη αντίστοιχη σκηνή στον χώρο του Ιερού καθώς και η παράσταση του έφιππου αγίου Δημητρίου πάνω από τη θύρα εισόδου στο νάρθηκα (Εικ. 18). Οι λαϊκότερες αυτές μορφές με τα βαριά έντονα χαρακτηριστικά, το απότομο πλάσιμο ανάμεσα στις σκιασμένες και φωτισμένες επιφάνειες της σάρκας, τα έντονα περιγράμματα και τις γραμμικές συμβατικές πτυχώσεις αποτελούν τυπικά δείγματα της τέχνης αυτή την εποχή.⁴⁵ Τη λαϊκότητα ενισχύει επίσης και η απόδοση του βάθους των παραστάσεων αυτών με χρώματα έντονα και διαπεραστικά χάριν εντυπωσιασμού.

41. Μπαλτογιάννη, ό.π. (σημ. 18), σ. 55. Παϊσιδίου, Παϊσιδίου, ό.π. (σημ. 21), σσ. 323, 324.

42. Μπαλτογιάννη, ό.π. (σημ. 18), σ. 48.

43. Μπαλτογιάννη, ό.π. (σημ. 18), σ. 55.

44. Α. Τούρτα, *Οι ναοί του αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα 1991, σ. 150. Α. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration a Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina 1989, σ. 125.

45. Βλ αντίστοιχα τεχνοτροπικά γνωρίσματα σε δύο εικόνες του 18ου αι. από τη Συλλογή Τσακύρογλου: Α. Καρακατσάνη, *Εικόνες. Συλλογή Γεωργίου Τσακύρογλου*, Αθήνα 1986, εικ. 332, 333.

4. Συμπεράσματα - Παρατηρήσεις

Ο ναός του αγίου Δημητρίου αποτελεί ένα εξόχως σημαντικό μνημείο. Στη μορφή που σώζεται σήμερα συνθέτει ένα πραγματικό ψηφιδωτό οικοδομικών και ζωγραφικών φάσεων, το οποίο περικλείει πολλούς αιώνες ζωής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας στην περιοχή. Γύρω στον 5ο αι. πιθανολογείται η ανέγερση του πρώτου χριστιανικού ναού στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης με νάρθηκα και εξωνάρθηκα βασιλικής. Αν και απλή σε κάτοψη η βασιλική αυτή περιλάμβανε ωστόσο σημαντικό γλυπτό διάκοσμο και αξιόλογα ψηφιδωτά δάπεδα. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, άγνωστο σε ποια ακριβώς χρονική στιγμή, τον παλαιοχριστιανικό αυτό ναό διαδέχεται μία ανάλογου αρχιτεκτονικού τύπου βασιλική, η οποία, όπως δείχνουν όλα τα αρχαιολογικά δεδομένα, διατηρείται μέχρι το 1625 όπου και περιορίζεται στο μεσαίο κλίτος. Εργασίες επισκευής στη συνέχεια αλλοίωσαν τη μορφή του κτιρίου. Ο μονόχωρος ωστόσο σήμερα ναός του αγίου Δημητρίου στο κέντρο των προγενέστερων οικοδομικών καταλοίπων αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της ιστορικής συνέχειας και της άσκησης της λατρείας στην περιοχή για πάνω από 10 αιώνες. Τη συνέχεια της λατρευτικής αυτής πρακτικής αποδεικνύει ακόμη και σήμερα η λειτουργία του ναού την ημέρα της ονομαστικής γιορτής του αγίου. Με τη ζωή αλλά και την ιστορία της τοπικής κοινωνίας σχετίζεται πιθανότατα και η αφιέρωση του ναού στους χρόνους της Τουρκοκρατίας στον άγιο Δημήτριο.

Μεγάλη είναι και η σπουδαιότητα του ζωγραφικού διακόσμου. Οι τοιχογραφίες του 13ου αι. αν και ελάχιστες μπορούν ωστόσο να προστεθούν στον μικρό κατάλογο των μεσοβυζαντινών ζωγραφικών συνόλων των ναών της Βέροιας και να συμβάλλουν στις γνώσεις μας για τη ζωγραφική στην περιοχή την εποχή αυτή.

Αν και σε κάποια απόσταση η Σφηγιά από τη Βέροια δεν φαίνεται να υστερεί σε ποιότητα τέχνης από αυτή, ούτε και στη μετά την άλωση εποχή. Για το μεγαλείο τους, την εκφραστική δύναμή τους και το δυνατό σχέδιο τους εντυπωσιάζουν οι τοιχογραφίες του Ιερού (15ος-16ος αι.). Πολύ κοντά επίσης στα διδάγματα της τέχνης του Ανώνυμου Α, που δούλεψε σε αρκετούς ναούς της Βέροιας, είναι ο καλλιτέχνης που φιλοτέχνησε την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον νάρθηκα (τέλη 16ου αι.). Ένας πολύ καλός αγιογράφος, όχι μόνο στο πλαίσιο της τοπικής παράδοσης αλλά και του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, εργάζεται επίσης και στην κύρια φάση τοιχογράφησης του μνημείου που ανήκει στο 1625.

Ο ναός του αγίου Δημητρίου εντάσσεται σε ενιαίο αρχαιολογικό χώρο στον οποίο περιλαμβάνεται εκτός από τον ανασκαφικό χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Β' και εκείνος της γειτονικής παλαιοχριστιανικής βασιλικής

Α. Στο πλαίσιο αυτό ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσει μια ιστορική και καλλιτεχνική διαδρομή 14 ολόκληρων αιώνων τόσο στο χώρο της αρχιτεκτονικής όσο και της εντοίχιας ζωγραφικής.

Βέροια

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Σ. ΠΕΤΚΟΣ
Αρχαιολόγος, Ε. Διευθυντής ΥΠ.ΠΟ.

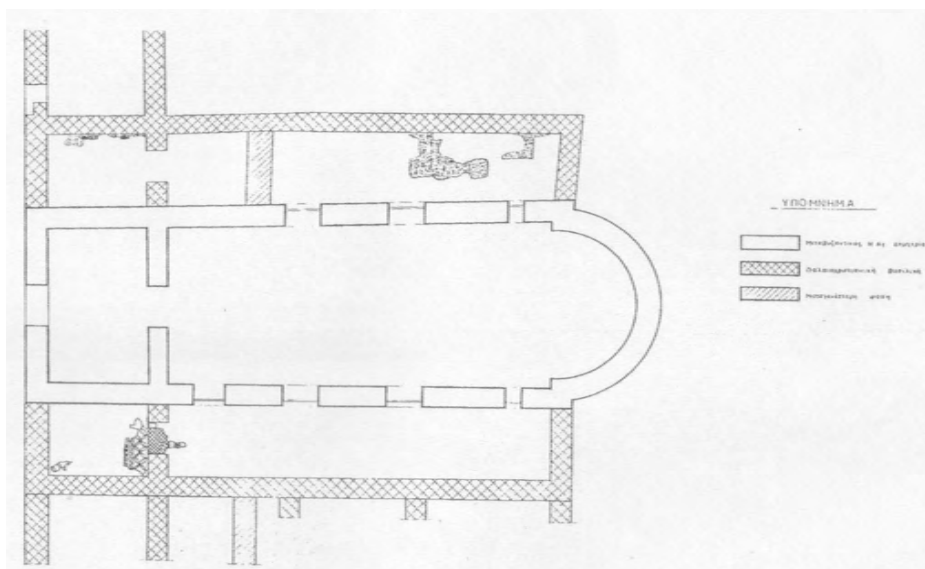
ΙΩΑΝΝΑ ΠΙΣΙΡΙΔΟΥ
Αρχαιολόγος

Εικ. 1α. Σφηγκιά Ημαθίας. Η Παλαιοχριστιανική Βασιλική Α' από ανατολικά.

Εικ. 1β. Σφηγκιά Ημαθίας. Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου από ανατολικά.

Εικ. 2. Σφηγιά Ημαθίας. Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου. Κάτοψη.

Εικ. 3. Σφηγιά Ημαθίας. Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου. Ψηφιδωτό δάπεδο.

Εικ. 4. Σφηγιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Αψίδα Ιερού. Η Πλατυτέρα.

*Εικ. 5. Σφηγιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Αψίδα Ιερού.
Η Κοινωνία των Αποστόλων.*

Εικ. 6. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Αψίδα Ιερού.
Ο Ρωμανός ο Μελωδός.

Εικ. 7α-β. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου.
Ανατολικό Αέτωμα. Η Ανάληψη.

Εικ. 8. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νότιος τοίχος. Η Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα και οι δωρητές.

Εικ. 9. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Βόρειος τοίχος. Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Εικ. 10. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νότιος τοίχος. Οι Άγιοι Γεώργιος και Αγάπιος.

Εικ. 11. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νότιος τοίχος. Οι Άγιοι Αγάπιος, Ευστάθιος και Θεόπιστος.

Εικ. 12. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νότιος τοίχος. Ο Άγιος Νικόλαος.

Εικ. 13. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νότιος τοίχος. Η Αγία Παρασκευή.

Εικ. 15. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Δυτικός τοίχος. Η Κτητορική επιγραφή του 1625.

Εικ. 14. Σφηκιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νότιος τοίχος. Η Αγία Κυριακή.

Εικ. 16. Σφηγιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νάρθηκας. Η Δευτέρα Παρουσία. Ο Ζυγός της Δικαιοσύνης.

Εικ. 18. Σφηγιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νάρθηκας. Ο Άγιος Δημήτριος.

Εικ. 17α-β. Σφηγιά Ημαθίας. Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου. Νάρθηκας.
Η Δευτέρα Παρουσία. Οι ατομικές ποινές των κολασμένων.

A LITURGICAL MANUSCRIPT OF THE MONASTERY
OF TIMIOS PRODROMOS IN PIERIA
AND A PREVIOUSLY UNKNOWN SCRIBE, THE HIEROMONK KARYKES¹

A liturgical manuscript, currently held in the library of the monastery of Timios Prodromos in Veroia was copied by an otherwise unknown monk by the name of Karykes. The present article considers Karykes' writing style, which points to unique calligraphic characteristics and indicates Karykes' professionalism. The article offers a diplomatic edition, English translation and interpretation of Karykes' scribal colophon as well as the notes transmitted in the manuscript. The study of the colophon and the notes in *Timios Prodromos* 1 indicate the existence of a monastery dedicated to the Holy Trinity in which the codex remained for an extended period of time. A second –now lost– manuscript transmitting the name Karykes signifies that this monastery is the Holy Trinity monastery of Vythos in the region of Kozani.

1. The Holy Monastery of Timios Prodromos and its Library

The monastery of Timios Prodromos is a *stavropegic* foundation of the Ecumenical Throne which stands on the banks of the River Aliakmonas in the Pierian Mountains in the Prefecture of Imathia in Greece. Dionysios of Olympus, who arrived at the monastery of Timios Prodromos in the sixteenth century, is considered and commemorated as the founder of the current monastery.² He restored and renovated the buildings, established the cenobitic way of life, and built the first *katholikon* (main church) dedicated to the beheading of John the Baptist. Dionysius decided to leave the monastery when the people of Veroia demanded that he became their bishop. He

1. This research was undertaken as part of the CATENA project, which has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement no. 770816). I am grateful to the abbot of the monastery of Timios Prodromos in Pieria, Father Porphyrios, as well as to the monks Panteleimon and Aimilianos for their generosity and kind help to access Codex Timios Prodromos 1. I would also like to offer my special thanks to Prof. Hugh Houghton and Dr. Georgi Parpulov who read closely earlier drafts of this article and offered wise advice.

2. On St Dionysius's life and the monastery that he found in Olympus see: K. Vakalopoulos, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Μακεδονία*, Thessaloniki 1992, p. 67; I Iera Patriarchiki ke Stavropigiaki Moni tou Agiou *Dionysiou tou en Olymbou*, Holy Patriarchal and Stavropegic Monastery of St Dionysios of Olympus, 2014.

went to Olympus, where he built the Monastery of the Holy Trinity.³ Other prominent figures of the Orthodox monasticism settling in the region of Imathia during the sixteenth century included Theophanes of Naousa⁴ and St Theonas, the future archbishop of Thessaloniki.⁵ The former founded a number of convents as well as a monastery on Mount Vermion in 1595 dedicated to the Archangels. The latter lived in a cave very close to the monastery of Timios Prodromos in the year 1522. He also built the Monastery of St Anastasia in Thessaloniki. In the year 1680, a fire partially destroyed the monastery of Timios Prodromos, and it was only in the year 1753 that the abbot Paisios managed to restore the Skete completely. In 1835 the monks rebuilt the cells, the new *katholikon* and a good part of the fortified wall; at this point the monastery assumed then the form it has today. In the 1960s, part of the eastern wing was rebuilt in concrete. In addition, important renovations were carried out in 1987 and in the decade from 1990-2000.⁶ The library of the monastery was only arranged in the last decade, by its current abbot, Father Porphyrios. The library contains a considerable number of post-Byzantine manuscripts on a variety of subjects (liturgical, musical, philosophical) which, regrettably, remain uncatalogued. The present author plans to compile a descriptive catalogue of the manuscripts deposited in the Timios Prodromos monastery. While such a catalogue is lacking, however, the manuscript under discussion in this article will be identified as *Codex Timios Prodromos 1*.

2. *The Codex Timios Prodromos 1*

a. 1650/51, paper, 73 ff., 215x145 (165x101) mm, col. 1, lines 18-21. Divine Liturgy.

Codex Timios Prodromos 1 consists of 73 folios, measuring 215x145mm, as well as an endpaper. The text is written in one column of 18-21 lines per page and it occupies an area of 165x101 mm. In its present state, the manuscript is mutilated and it comprises eight quaternia, a binion and a quinion. Two different foliations both written in Arabic numerals, are visible. One set occurs in the upper right corner of the first

3. Archim. Porphyrios, *Ἐρὰ Μονῆ Τιμίου Προδρομοῦ. Προσκυνητάριον: ἦτοι ὁδηγὸς τοῦ προσκυνητοῦ*, Verioia 2007, pp.17-18; see also note 2.

4. G. Xionidis, «Ὁ Ὅσιος Θεοφάνης ὁ Νέος: (ὁ ἐξ Ἰωαννίνων πολιούχος τῆς Μακεδονικῆς Ναούσης, ἡ ἰδρυσις τῆς πόλεως καὶ ἡ καταγωγὴ τῶν κατοίκων)», *Makedonika* 8(1) (1968) 223-238, esp. pp. 225-229.

5. Archim. Porphyrios, op. cit (note 3), p. 19. On St Theonas see: V. S. Vasilopoulou, *Ὁ Ἅγιος Θεωνάς*, Athina 2002.

6. Archim. Porphyrios, op. cit (note 3), p. 20. On the history of the monastery during the Greek War of Independence against the Ottoman Empire see: Γ. Χ. Χιονίδη, «Τὰ γεγονότα εἰς τὴν περιοχὴν Ναούσης - Βερούας κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1822. Προβλήματα κατὰ τὴν χρονολόγησίν τῶν», *Makedonika* 8 (1968) 211-221.

four leaves of each quire: the folios are numbered from 1 to 73 in the same hand as that of the main text. A second folio numbering is found in the left upper margin of each verso and in the right upper margin of each recto, noted in Arab numbers, as well. The manuscript contains three liturgical texts: the *Divine Liturgy of St John Chrysostom*, the *Divine Liturgy of St Basil the Great* and the *Liturgy of the Presanctified Gifts*.

Like most late-Byzantine codices, *Timios Prodromos* 1 was copied on paper of average quality. Codices containing the text of the *Divine Liturgy* were intended for daily use in church.⁷ The *typicon*-text in *Timios Prodromos* 1 is transmitted in the ordinary language of the period of the Ottoman rule in Greece. Passages from the Bible have been copied verbatim. The body text is written in dark black ink whereas the headings and the *typicon* are made in carmine red ink. The main text is augmented by a scribal colophon on the last folio of the codex.⁸ Moreover, a significant number of notes written by later hands occur both on the last folios and the endpaper of the manuscript.⁹ Like the body text, those notes were all written in black ink. The current binding of the codex is not the original one: it was re-bound in 2009 by Ms. Spyridoula Galitsiou.

7. The liturgies were copied in codex form since the eighth century, that is, the generally accepted date of the Barberini Euchologion (*Barb. gr.* 336). On the date of *Barb. gr.* 336 see: Ch. Konstantinides, «L'ordo de la dédicace des églises selon le rite Byzantine vers la moitié du VIIIe siècle», *Ελληνικά* 9 (1956) 214; M. D'Agostino, «Per la data e l'origine di alcuni codici in maiuscola tarda», in: G. Prato (ed.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito: atti del V Colloquio internazionale di paleografia greca Cremona, 4-10 Ottobre 1998*, Firenze 2000, pp. 209-216. For liturgical texts written on parchment scrolls, the so-called *eilitaria* (the Greek terms are: ειλητά or ειλητάρια), see: L. Santifaller, «Über späte Papyrusrollen und frühe Pergamentrollen», in: Cl. Bauer (ed.), *Speculum Historiale. Geschichte im Spiegel von Geschichtsschreibung und Geschichtsdeutung*, München 1965, pp. 117-133. Cavallo gives a list of Byzantine liturgical rolls in: G. Cavallo, «La genesi dei rotoli liturgici Beneventani alla luce del fenomeno storico-librario in occidente ed oriente», in: O. Supino Martini (ed.), *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino 1973, pp. 213-229, esp. pp. 221-222. On *eilitaria* see also L. W. Daly, «Rotuli: Liturgy Rolls and Formal Documents», *GRBS* 14(3) (1973) 333-338; G. Cavallo, «Del rotolo, del codice e di altri aspetti della cultura scritta antica e medievale», in: F. Arduini (ed.), *La forma del libro, dal rotolo al codice secoli III a. C. - XIX d. C.*, Firenze 2008, pp. 9-24. Gerstel suggested that *eilitaria* became an integral part of the Byzantine liturgy during the eleventh century: S. E. J. Gerstel, «Liturgical Scrolls in the Byzantine Sanctuary», *GRBS* 35(2) (1994) 195-204; Cavallo, by contrast, argued that parchment rolls entered the Byzantine sanctuary much earlier and saw in them the origin of the Beneventan Exultet rolls which flourished in Southern Italy before the tenth century: Cavallo, «La genesi», ad loc., p. 223. The earliest extant *eilitarion* (ειλητάριον) is the codex St Catherine's Monastery gr. 591 dated to the 9th century; cf. Santifaller (1965), p. 129. On Exultet rolls in general see G. Cavallo – G. Orofino – O. Pecere, *Exultet. Rotoli liturgici del Medioevo meridionale*, Roma 1994; T. F. Kelly, *The Exultet in Southern Italy*, New York - Oxford 1996.

8. A diplomatic transcription of the colophon is published below: 4. A Scribal colophon and the Scribe Karykes.

9. The notes are published below: 6. Additional Notes in the Manuscript.

3. Illumination

The text of *Timios Prodromos* 1 is decorated with initials, ornamented headings and full-page illustrations. Specifically, the codex contains two portraits of the saints responsible for the liturgical texts.¹⁰ Each author portrait takes up a folio. The first image depicts St Basil the Great (f. 21v) and the second image represents St Gregory the Dialogos (f. 53v). The two portraits come immediately before the text of the liturgies and they are comparable to the portraits of the evangelists in codices containing the Gospels.¹¹

Scholarship has long noticed a change in the way important bishops are depicted in painted churches as well as in εἰλητάρια from the eleventh century onwards.¹² Until this century, bishops were painted in a forward-facing stance, wearing unadorned *phelonia*, and holding closed Gospel books. From the eleventh century on, instead, bishops are depicted in a three-quarters stance, wearing *phelonia* decorated with crosses (the so-called *polystayria*), and holding open scrolls containing liturgical passages.¹³

Author portraits decorate a significant number of post-Byzantine liturgical codices, as well. To give but a few examples, portraits of John Chrysostom precede his text in Athos, *Koutloumousiou* 193 (s. XV);¹⁴ Athos *Dionysiou* 471 (s. XV);¹⁵

10. It should be noted that Byzantine εἰλητάρια often contain paintings of the authors of the liturgies, as well. There were also εἰλητάρια containing decorated initials and miniatures in the margins. Examples of such illuminated Byzantine rolls are an eleventh-century manuscript deposited in the library of the Patriarchate of Jerusalem and labeled as Σταυροῦ, 109 by A. Papadopoulos-Kerameus in his catalogue of the library, and a fourteenth-century manuscript, namely the *Lavra* 2. On the illumination of the Σταυροῦ, 109 see A. Grabar, «Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures», *DOP* 8 (1954) 161+163-199 and A. Papadopoulos-Kerameus, Ἱεροσολομιτικὴ βιβλιοθήκη, III. St Petersburg 1897, 169-175. On the *Lavra* 2 see L. Bréhier, «Les peintres du rouleau liturgique n° 2 du monastère de Lavra», *Seminarium Kondakovianum* 11 (1940) 1-19.

11. On authors portraits before the text of the liturgies in Byzantium and early Russian manuscripts see: E. S. Smirnova, *Litseye rukopisi Velokogo Novgoroda XV vek*, Moscow 1994, pp.269-274; cf. G. R. Parpulov, «A Catalogue of the Greek Manuscripts at the Walters Art Museum», *The Journal of the Walters Art Museum* 62 (2004) 143.

12. On εἰλητάρια see note 7.

13. Gerstel, op. cit. (note 7), esp. pp. 196-199. Such portraits are also found in codices of Euchologia dated from the 11th century onward. See for instance the depictions in: *Uni. Lib.* Ms 1234 (a.1025), *Vat. gr.* 1554 (s. XI), Moscow, State Lib. Of Russia, Φ. 270-Ia, no. 15/ Greek ms 27 (s. XI), *Paris. gr.* 391 (s. XI), Athos, *Lavra B* 7 (ca 1125-50), Russian Sluzhebnik New York, NYPL s.n. (s. XIV); cf. Parpulov, op. cit. (note 11), p. 143.

14. M. Pelekanidou – P. C. Christou – Ch. Kadas, *The Treasures of Mount Athos*, I-IV, Athens 1974, I, fig. 342.

15. *Treasures* I, op. cit. (note 14), fig. 170.

Athos, *Dionysiou* 431 (s. XVI);¹⁶ Athos, *Dionysiou* 488 (s. XVII);¹⁷ Athos, *Iviron* 1420m (s. XVII);¹⁸ Athos, *Iviron* 1424m (s. XVII);¹⁹ Athos, *Gregoriou* 57 (a. 1675).²⁰ Depictions of St Basil the Great precede his text in Meteora, *Metamorphoseos* 221 (s. XVI), Meteora, *Metamorphoseos* 223 (a. 1634/5), and Meteora, *Metamorphoseos* 298 (s. XV-XVI);²¹ Athos, *Dionysiou* 488 (a. 1653);²² Athos, *Iviron* 1424m (s. XVII c.);²³ and Athos, *Iviron* 1436m (s. XVII).²⁴ In the aforementioned post-Byzantine codices, St Basil is portrayed standing and wearing a *polystayrion*. Like *Timios Prodromos* 1, the *Metamorphoseos* 221, *Dionysiou* 488, and *Iviron* 1436m portray St Basil holding a closed Gospel book; in the other two Meteora manuscripts, instead, St Basil holds an εἰλητάριο whereas in the *Iviron* 1424m he holds an open codex. St Gregory the Dialogos is portrayed in a significant number of post-Byzantine manuscripts, as well.²⁵ In manuscripts of this period, St Gregory is usually depicted standing, wearing a *polystayrion* and holding an open scroll. See, for example, the portraits in Meteora, *Metamorphoseos* 223 (a.1635) and 298 (s. XV);²⁶ Athos, *Panteleimonos* 426 (s. XVI);²⁷ Bucarest, Museum of Art, Ms 19 (a. 1631);²⁸ Meterora,

16. *Treasures* I, op. cit. (note 14), fig. 167.

17. *Treasures* I, op. cit. (note 14), fig. 175.

18. *Treasures* II, op. cit. (note 14), fig. 184.

19. *Treasures* II, op. cit. (note 14), fig. 198.

20. *Treasures* I, op. cit. (note 14), fig. 458.

21. On *Metamorphoseos* 221, 223 and 298 see: N. A. Bees, *Les Manuscrits des Météores: catalogue descriptif des manuscrits conservés dans les monastères des Météores, I: Les manuscrits du monastère de transfiguration*, Athènes 1998, LXXXIII, LXXXV, and LXXVI.

22. *Treasures* I, op. cit. (note 14), fig. 176.

23. *Treasures* II, op. cit. (note 14), fig. 199.

24. *Treasures* II, op. cit. (note 14), fig. 249. It is worth mentioning here that the codex Athos, *Dionysiou* 471 (s. XV), a theological manuscript on prayers and hymns, also contains a portrait of St Basil. The saint is depicted standing and holding an open scroll in a single hand; *Treasures* I, op. cit. (note 14), fig. 169.

25. Parpulov, op. cit. (note 11), p. 143.

26. Images of the portraits are published in Bees, op. cit. (note 21), p. LXXV and p. LXXXVIII.

27. O. Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaïos von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, Athens 1982, fig. 61.

28. L. Tugearu, *Miniatura Si Ornamentul Manuscriselor din Colectia de Arta Medievala Romaneasca*, Bucarest 1996.

Ag. Stephanou, Ms 103 (a. 1632);²⁹ Athos, *Dionysiou* 488 (a. 1653);³⁰ Bucarest, Museum of Art, Ms 23 (ca 1693-97);³¹ and Athos, *Iviron* 1420m (s. XVII c.).³²

The two portraits in our manuscript conform to the way bishops are depicted in εἰλητάρια dated before the eleventh century as well as in most of the post-Byzantine liturgical manuscripts: both saints in *Timios Prodromos* 1 are depicted standing and holding the Gospel in a single hand. The text inscribed on the Gospel held by Basil the Great is written horizontally. Earlier depictions of bishops present them holding Gospel books in both hands;³³ εἰλητάρια were only depicted in a single hand when they were inscribed with short prayers for Communion.³⁴ It can be inferred, therefore, that the two miniatures in *Timios Prodromos* 1 combine stylistic features taken from various Byzantine traditions on the depiction of bishops. The images show similarities in the saints' representation and in the palette of colours. The two basic colours in both images are red and green. St Basil is represented as thin and ascetic with a long beard; a depiction corresponding to the typical representation of St Basil in Byzantine icons. A later scribe added outlines in black ink to the feet of St Basil. The same or yet another scribe also drew three crosses on the omophorion of St Gregory the Dialogos. We cannot be certain of the scribe's motives; he may intended, though, to bring St Gregory the Dialogos' portrait into consistency with later practice.

4. A Scribal Colophon and the Scribe Karykes

As noted, *Timios Prodromos* 1 contains a scribal colophon transmitted on the last folio of the codex (f. 73v). It reads as follows:

ἐπληρώθῃ ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἀγίοις π(ατ)ρ(ό)ς | ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου, Βασιλείου τοῦ μέγαλ(ο)υ, καὶ Γρηγορίου τοῦ διαλόγου διὰ χειρὸς ἐμοῦ | τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ταπεινοῦ καὶ ἀναξίου καὶ ἀχαμνογράφου, Καρύκη τάχα καὶ ἱερομονάχου, υἱοῦ | τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, τοῦ ἐν τριάδι ὑμνούμενος. καὶ

29. D. Z. Sophianos, *Les Manuscrits des Météores: catalogue descriptif des manuscrits conservés dans les monastères des Météores, III: Les manuscrits du monastère de Saint-Etienne*, Athènes, 1986, pls. 54-55.

30. *Treasures* I, op. cit. (note 14), fig. 180.

31. Tugearu, op. cit. (note 28), p. 212.

32. *Treasures* II, op. cit. (note 14), fig. 186.

33. See above note 7 and note 13.

34. See for instance the depiction of St John Chrysostom in the church of the Taxiarchs in Kastoria, Greece; cf. Gerstel, op. cit. (note 7), pp. 201-202.

ὅσοι | τοῦτο τὸ βιβλίον εἰς τὰς χεῖρας ἀναφέρεσθαι, εὐχέσθαι διὰ τὸν κύριον³⁵
 ὅτι καὶ ὁ γράφων παραγράφῃ. | ταῖς οὐδεὶς ἀλάθαστος εἰ μὴ εἷς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ
 γνώστης τῶν καρδιῶν ἡμῶν καὶ ποιητὴς τῶν ἀπάντων | ὁ μέλλων κρῖνῃ ζῶντας
 καὶ νεκρούς, τὰ κρυπτὰ καὶ φανερὰ ἡσχυνημένα καὶ μὴ ἐξομολογουμένα.
 | μηδὲ μετανοουμένα. ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ κατὰκεκρωμένου, ταῖς οὔτε
 γάμος ἄκλαυστος οὔτε | νεκρὸς ἀγέλαστος³⁶ οὔτε βίβλος ἄσφαλτος, οὔτε καὶ
 | ἐγὼ ἁμαρτωλὸς σφαλία καθεκάστι ὥραν: | δόξα τῷ Θεῷ τῷ διδόντι ἀρχὴν
 καὶ τέλος³⁷ ἀμὴν: | ἐπληρώθη ἐπὶ ἔτους πληρεστάτους ζῶνθ': | ἰνδικτιῶνος δ',
 ἀρχομένον ἀπὸ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ | Χριστοῦ [ἔτει .α.χ.ωα.].³⁸

The divine liturgy of our holy Father John Chrysostom, Basil the Great and Gregory the Dialogue was completed by the hand of me, the sinner and humble and unworthy and weak writer, Karykes, ostensibly an hieromonk, son of the living God glorified as a Trinity. And as many of you as hold this book in your hands pray to God for a writer also errs, since no-one notices everything except God alone, he who knows our hearts, the maker of all things, the one who will judge the living and the dead, the hidden and visible sins, shameful and unrepented for, of me, the sinful and condemned one. As there is no wedding without weeping and no dead without laughing and no book unerring, I, the sinner, err all the time. Glory to God, the one who disposes the beginning and the end, Amen. (The book) was completed in the

35. The scribe states that he felt the necessity to accentuate his humility and respect of God. The phrase εὐχέσθαι διὰ τὸν κύριον ὅτι καὶ ὁ γράφων παραγράφῃ is traditional in such earlier authorial notes. See the occurrence in the codex *Lesb. Leimonos* 142, dated to the year 1501: καὶ εὐχέσθαι με διατὸν (sic) κύριον ὅτι πᾶς ὁ γράφων, παραγράφῃ ἢ δὲ θεία γραφή εἰς αἰῶνας μένει; cf. V. Atsalos, «Die Formel Ἡ μὲν χεῖρ ἡ γράψασα... in den griechischen Handschriften», in: G. Cavallo – G. De Gregorio – M. Maniaci (eds.), *Scritture, libri e testi nelle aree provinciale di Bisanzio*, Spoleto 1991, p. 695 note 17. To give but a few examples of this *topos*, see in: Meterora, *Metamorphoseos*, Ms 222 (a. 1640/1), f. 34r: εὐχέσθαι μοι διὰ τὸν κ(ύριον); Meterora, *Metamorphoseos*, 239 (a. 1385), f. 259v and 309 (s. XVII), f. 2r: εὐχέσθαι διὰ τὸν κ(ύριον); Meterora, *Metamorphoseos*, 422 (s. XVI), f. 143v: εὐχέσθαι (καὶ) μὴ καταράσθε διὰ τὸν κ(ύριον); cf. Bees, op. cit. (note 21), p. 243, p. 260, pp. 322-323, pp. 441-442.

36. The phrase οὔτε γάμος ἄκλαυστος οὔτε νεκρὸς ἀγέλαστος was a widespread proverb in the Greek peninsula after the fall of Byzantium; See L. Politis, *Parimiai*, III, Athens 1901, note 45, 380 and note 66, 386.

37. The phrase τῷ διδόντι ἀρχὴν καὶ τέλος is a *topos* encountered in such scribal colophons of post-Byzantine codices. See, for instance, in Athos, *Koulloumoussiou* 340 (s. XIV); cf. L. Politis, «Ἀγιοεῖτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰώνα», *Ελληνικά* 15 (1957) 379. See also in Meteora, *Metamorphoseos* 409 (s. XVII), f. 236r; cf. Bees, op. cit. (note 21), p. 431.

38. The note breaks off abruptly at that point. The folio must have contained more text, though; probably one or two more words indicating the number of years from the time of Christ. On the measuring of time in Byzantium see L. Politis, «Σύμμεικτα: Παλαιογραφικά», *Ελληνικά* 26 (1963) 315-324.

year 7159, the fourth indiction, from the time of our Lord Jesus Christ [years 1651].

The scribal colophon reveals the scribe's name, namely, Karykes, a name which is not found in any repertoire of named scribes. This very sparing colophon does not yield any particular information about the scribe himself. Karykes' career remains mysterious as we know nothing about his other scribal activity or training. Clearly, he was active in 1650/51, the date of completion of the codex. His status of hieromonk (both a priest and a monk) points to the existence of a monastery, in which Karykes stayed and worked on manuscripts probably commissioned by it. The note, however, does not preserve the location of the monastery, even though this detail is usually recorded in other notes of the kind.

The name Karykes appears in a second codex at the Monastery of Holy Trinity of Vythos in the region of Kozani, West Macedonia. This manuscript – now lost – is attested by L. A. Papantoniou in his book on this monastery which includes a photograph of the colophon of a manuscript bearing the title *Τοῦ σοφωτάτου Μαξίμου Ἱερομονάχου Πελοποννησίου διδασκαλῆς εἰς τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ*.³⁹ The colophon reads as follows:

ἐτελειώθη ἐπὶ ἔτους τοῦ τρέχοντος .ζρνδ´ (7154) · ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) .αχιζ´ (1646) / ἐν κελλίῳ τοῦ ἁγίου Γεωργίου / στῶ σπήλαιον · ἐν τῶπῳ Ζηάπτζη / πλησίον τοῦ ἁγίου Ἡλίαν τε · / δόξα τῷ θεῷ τῷ διδοῦντι ἀρχὴν καὶ τέλος ἀμὴν : - / ὁ τὰ πάντα πληρῶν θ(εὸς) ἡμῶν δόξα σοι : - / Καρίκης Ἱερομόναχος.

(This book) was completed in the running year 7154·1646⁴⁰ years from the incarnation of our lord Jesus Christ, in the cell of St George, in the cave, in the place (called) Zaltsi, and near (the mountain) of St Elias. Glory to God, the one who disposes the beginning and the end, Amen. Glory to our God who accomplishes everything. The hieromonk Karykes.

It should be noted that the Monastery of Holy Trinity of Vythos was resited to its current location under the initiative of its bishop Neophytos in 1792.⁴¹ Before that date, the monastery had been dedicated to the Holy Taxiarchs and it had been located in a place called Fteri in the region of Western Macedonia. Shortly after its foun-

39. L. A. Papantoniou, *Το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας στο Βυθό Κοζάνης*, Thessaloniki 1982, p. 48; see also 14.

40. The method of recording the time in the two colophons (ζρνθ´: ινδικτιώνος δ´ in *Timios Prodromos* 1 and ζρνδ´ and αχιζ´ in the second codex of Karykes) indicates that in the middle of the seventeenth century a scribe could still follow the traditional Byzantine method of dating.

41. Papantoniou, op. cit. (note 39), p. 15.

dation, however, the monastery was brought to a location near a village called Zaltsi;⁴² the place where the cell of St George was established according to Karykes's colophon.

The resemblance between the two scribal colophons is remarkable. Both notes bear the name Karykes and the dates provided are very close. The phrase δόξα τῷ θεῷ τῷ διδοῦντι ἀρχὴν καὶ τέλος ἀμὴν is repeated in both notes, as well. The resemblance is supported palaeographically, as both colophons appear to be by the same hand.⁴³

As to the history of *Timios Prodomos* 1, the dedication notes which were later added in the pages following its colophon attest to the existence of a monastery dedicated to the Holy Trinity.⁴⁴ All references to the Holy Trinity monastery are dated after 1792, the year of the renaming of the Monastery of Holy Taxiarchs under the auspices of Neophytos. It can, therefore, be inferred that the two codices copied by Karykes, more likely in his cell in Zaltsi, were transported to the Monastery of Holy Trinity upon its establishment in Vythos. There is no indication as to when and by whom *Timios Prodomos* 1 was then transferred to the Skete of Timios Prodomos in Veroia. This should have happened at some point after the year 1832, that is, the last date in connection with the Monastery of Holy Trinity recorded in the dedication notes of the codex.⁴⁵

5. Karykes' Handwriting

As noted, the name of the hieromonk Karykes is completely absent from published catalogues. His characteristic manner of writing can be detected in the main text of *Timios Prodomos* 1 as well as in the two colophons presented above. The main text as well as the marginalia in *Timios Prodomos* 1 are written in minuscule script. Karykes' handwriting is neat, even and modulated, implying a professional scribe. The letters are large, thick and circular. They stand perfectly upright and tidy, and there are often no connections between them. The aforementioned features are consistent with the script of official ecclesiastical or liturgical manuscripts.⁴⁶ Karykes's handwriting is aesthetically equal to that of his contemporaries

42. Papantoniou, op. cit. (note 39), p. 14.

43. On this see below in: 5. *Karyke's Handwriting*.

44. See n.1, n.2, and n.5 published below: 6. *Additional Notes in the Manuscript*.

45. See n.2 and n.4 published below: 6. *Additional Notes in the Manuscript*.

46. S. Kadas, «Εικονογραφημένο προσκυνητάριο των αγίων τόπων (Κωδ. 159 της μονής Γρηγορίου)», *Klironomia* 9 (1977) 373.

or forerunners.⁴⁷ The letters δ, ζ, λ, φ, and χ are written in an open form. Enlarged letters such as β, θ, and ν occur regularly. The letters η, υ and ε occur in both majuscule and minuscule script. The letter ν always follows the older form of the letter, that is, it closely resembles the Modern Greek letter μ. The *nomina sacra* are in frequent use: Θ(εό)ς, Χ(ριστό)ς, φιλάν(θρωπ)ος, Θ(εοτό)κον.⁴⁸ The last two scribal features are encountered in many copyists of the same period.

Timios Prodromos 1 and the colophon of the now lost codex of the year 1646 exhibit a number of distinctive features, all indicative of Karykes' formal script style: a) the frequent use of minuscule script at the beginning of a clause after a full stop, b) the use of minuscule letters for names, c) the constant accentuation of the diphthong αι of the word κái on the first vowel, d) the last word of a folio is often repeated at the beginning of the next one and some words are connected to the following one, e) the ligature στ is consistently substituted with the letter ζ, and f) the words which are split between two lines are not accompanied by a hyphen.

It is noteworthy that in the *typicon* the scribe records the *answer* to the priest by beginning with the word λαός (for instance on f. 6v and f. 45r), instead of the usual terms χορός or ψάλται. On f. 7v the word κλάσας (derived from the verb κλάω-ω = σπάω, αποκόβω, τσακίζω) has been corrected by the scribe himself into κόψας.

6. Additional Notes in the Manuscript

As already mentioned, *Timios Prodromos* 1 contains a considerable number of notes on the last folios and on the endpaper. They are all dated later than the scribal colophon of f. 73v. These marginalia transmit names and dates, written in an untidy and quick hand and featuring numerous orthographic mistakes. As already noted, the references to *Hagia Triada* (Holy Trinity), to fathers (monks) and to a festal assembly (πανήγυρις) indicate the existence of a monastery dedicated to the Holy Trinity, which, if the identification of the two codices is correct, is the Holy Trinity monastery of Vythos in Kozani. It is also noteworthy that these marginalia suggest that the monastery hosted also a school. The texts are given as follows, in the order they occur in the codex:

n.1 (f. 68v): Θήμησι τοῦ κηροῦ ὅπου ἦλθα ἡγό ο παπα/χριστόδολος καὶ ἐπρσκήνησα με ἐβλά/βηαν κή μη φόβον πολήν την αγήαν τριάδαν / κη τους

47. On the names of such post-Byzantine calligraphers as well as on codices copied by them see: Politis, «Ἀγιοεῖτες βιβλιογράφοι», op. cit. (note 37), pp. 355-384.

48. E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, transl. N. Panagiotakis, Athens 1998, pp. 115-116.

παταιρας όλουός, κή με ορμήνηβαν / κη έμαθα τα γράματα της λητουργιας / κη το όρθο κη ότη μη έληπαν όλα μη τα / έδιξαν κη μη έδοσαν την ιφκή τους δι/αφιλατη κήριος την πανοσιοτητόν σας την εν/τημοτητά σας κη πάντας τους χρισηάνους ορ/θοδόξος νύν και αι και εις τους εώνας / άμην : . -έτους 1804 μήνας ήουνήου -23.⁴⁹

n.2 (f. 68v): θήμησι τοϋ κηροϋ οπου ήλθα / Ηγό ο πα Χριστόδολος και απροσκύνησα με ευ/βλαβιαν πουλην τη άγια τριαδα / Κη τους πατερη 1832 οκτομβρι / του 15.⁵⁰

n.3 (f. 69r): Καγώ ο Πζήσης εχειροτωνήθεικα ιερεις εις τα χείλια οκτακόσια έξιηντα / πέντη τω έτος τη ήμερα σαββάτω τό / Νηκάνορας εις σιατηστα γεροντας/ αλέξανδρος εκ χώρας Δόλον.⁵¹

n.4 (f. 70r): 1832 ιου 2.

n.5 (end-paper r): πανοσιωταον κύριον / κυρ Δανήλ αδελφικως ασπάζομαι θ..... τον κερν ωπου ηρθα εγώ ο πα ιωάννης / εδώ εις την αγίαν τρηάδα και με ορμηνησαν η πατέρες τα γράμματα της λειτουργιας ως και την γραμματα με βοθγαν ελυπαν με τα εδυξαν / να εχω την ευχήν τους από τον πατέρον ημων από της αγίας τριάδας και ητον / αυτή η παντηγηρη ωντας ηλυθα η δε ευχη των παν/σιωτατον πατερον η εισαν μεθ ημων δια βουου / παντός.⁵²

n.6 (end-paper r): η δε χειρ γράψασα σοι πεκ / η ταφο τα δε γραμμένα / μένουσι.....⁵³

49. I remember the time when I, the priest Christodoulos, came and worshipped the Holy Trinity and all the Fathers with much reverence and fear. And they expounded (the texts) to me and I understood the passages of the Liturgy and of the matins. And they acquainted me with all that I was missing and I received their blessing. May the Lord protect your holiness and rectitude as well as all the Orthodox Christians, now and unto the ages of ages. Amen. Year 1804, month June -23.

50. I remember the time when I, the priest Christodoulos, came and worshiped with much reverence the Holy Trinity and the Fathers. October 15, 1832.

51. I, the priest Zisis, was ordained priest in the year 1865, Saturday. Nicanor, who is a monk at Siatista. Alexander from the land of Dolos.

52. I greet warmly the holiness Daniel.... the time when I, the priest Ioannis, arrived here at the (church of) Holy Trinity and the monks expounded the passages of the Liturgy to me. They acquainted me with what I was missing. To get their blessing, (the blessing) from our monks in the (skete of) Holy Trinity. And I was at that local feast to which I came and the blessing of our blessed Fathers will be with us forever.

53. It is the epigram: ή δὲ χείρ [ή] γράψασα [σήπτε] τάφω, τὰ δὲ γραμμένα μένουσι: The hand that has written rots in the grave; the written word endures forever: A. Marava-Chatzinicolaou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece. Volume I: Manuscripts of the New Testament Texts 10th-12th Century*, Athens 1978, p. 125 or the hand that wrote rots in the grave, but the writing remains till the end of time: M.

- n.7 (end-paper r): βυθοαν⁵⁴
 n.8 (end-paper r): βηα να καλή⁵⁵
 n.9 (end-paper r): άγιος. Θεός. αγιος ισχυρός⁵⁶
 n.10 (end-paper v): Κωστα / ντινος Παρατυρ..⁵⁷
 n.11 (end-paper r): Γαβριηλι⁵⁸
 n.12 (end-paper r): αωμγ⁵⁹

Conclusion

The study of the text, the colophon and the margins of Codex *Timios Prodromos* 1 reveal that it is connected with a manuscript now lost that was made in the cell of St George in the monastery of Holy Taxiarchs in Zaltsi. Both were written by the same scribe named Karykes, an accomplished scribe who was a hieromonk at that monastery. His preference for antiquarian styles can be seen in the artwork found in these codices as well as the phraseology of the colophons. The monastery of Holy Taxiarchs was later transferred to the area of Vythos near the city of Kozani and dedicated to the Holy Trinity. Both codices bearing the name Karykes remained in the monastery in Vythos for an extended period of time. Codex *Timios Prodromos* 1 is now deposited in the library of the Timios Prodromos monastery in Veroia; the second codex of Karykes was still at Vythos in 1982, but has since gone missing.

University of Birmingham

PANAGIOTIS MANAFIS

D. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres*, Vienna 2003, p. 200. On the epigram see: Atsalos, op. cit. (note 35), pp. 691-750; A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009, p. 44. On the various occurrences of the epigram see the *DBBE* (Gent University, Belgium), <http://www.dbbe.ugent.be/bibliography/view/id/74/>.

54. Incomprehensible.

55. Incomprehensible.

56. *Holy God, Holy Mighty*; The words stem from the Trisagion prayer: Άγιος ό Θεός, Άγιος ισχυρός, Άγιος άθάνατος, έλέησον ήμιάς (*Holy God, Holy Mighty, Holy Immortal, have mercy on us*).

57. *Constantine...*

58. *Gabriel.*

59. The αωμγ corresponds to the year 1843.

*St Basil the Great, Timios Prodomos I, f. 21v
(Monastery of Timios Prodomos, Pieria).*

*St Gregory the Dialogos, Timios Prodromos 1, f. 53v
(Monastery of Timios Prodromos, Pieria).*

ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΟΥΛΤΑΝΟΥ ΣΕΛΙΜ Β΄
ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΜΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ
ΤΟ ΦΙΡΜΑΝΙ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΟΥ 1569

1. Το αναλυόμενο εδώ φερμάνι (*hüküm*) του σουλτάνου Σελίμ Β΄, με ημεροχρονολογία «27 Ραμαζάν 979», που αντιστοιχεί στην 25η Μαρτίου 1569, εκδόθηκε στο πλαίσιο της λήψεως μέτρων από την ηγεσία του Οθωμανικού κράτους και δη τον σουλτάνο Σελίμ Β΄ (1566-1574) και τον σείχουλισλάμη Εμπού Σουούντ (1490-1574),¹ που απέβλεπαν στην επίλυση του δημοσιονομικού προβλήματος, που είχε ανακύψει σχετικά με την αγιορειτική μετοχιακή περιουσία.

Η δομή του εγγράφου έχει στοιχεία κοινά με όλα τα σουλτανικά φερμάνια, αλλά έχει και μιὰ ιδιαίτερη διάρθρωση και θεμελίωση, όπως θα δούμε στην ανάλυση παρακάτω. Απευθύνεται στους καδήδες, ήτοι ιεροδικαστές (α) Θεσσαλονίκης, (β) Σιδηροκασίων, (γ) Σερρών, (δ) Ζίχνας και (ε) Πράβιστας, περιοχών δηλαδή της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας, όπου βρισκόταν το σύνολο των ηπειρωτικών, εκτός της Λήμνου και της Θάσου,² μετοχίων της μονής. Το φερμάνι, σύμφωνα και με τη χαναφιτική σχολή, δίνει τον πρώτο λόγο στους ενάγοντες και στο πρώτο μέρος περιλαμβάνει τις δηλώσεις και γνωστοποιήσεις των μοναχών προς στην Υψηλή Πύλη, που αποτελούν παράλληλα και το ιστορικό μέρος του φερμανίου. Στη συνέχεια παρατίθενται τα κρίσιμα κεφάλαια του φετβά, που προφανώς είναι ο φετβάς (εισήγηση άλλως γνωμάτευση) του Εμπού Σουούντ. Τα κεφάλαια αυτά συγκροτούν το νομικό θεμέλιο του φερμανίου, το αιτιολογικό του μέρους. Στην κατακλείδα του φετβά παρατίθεται το διατακτικό του φερμανίου.

1.1. Στο φερμάνι καθ' αυτό και δη στο ιστορικό του δεν αναφέρεται ρητά η *occasio legis*, που έδωσε την αφορμή της εκδόσεώς του και ειδικότερα δεν μνημονεύεται το πρόβλημα που δημιουργήθηκε ως προς την αγιορειτική μοναστηρι-

1. Σχετικά με τον Εμπού Σουούντ η έρευνα είναι εντατική τα τελευταία χρόνια, βλ. C. Imber, *Ebu's - su'ud. The Islamic Legal Tradition*, Edinburg Univ. Press 1977. Επίσης H. N. Demirtas, *Fetvâlarî ile Şeyhülislâm Ebüssu'ûd Efendi*, Istanbul 2016, με βιογραφία και επιλογή σημαντικών εκ των πολυαριθμών φετβάδων του. O. Cengiz, *16. yüzyıl Osmanlı dâsün cesinin kaynakları. Çivizâde Ebüssu'ûd*, Birgivi, Istanbul 2019. M. Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*, Istanbul 2000· βλ. και το σχετικό λήμμα στην *Encyclopedia of Islam*.

2. Βλ. H. Lowry, *Fifteenth Centuries Ottoman Realities. Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Istanbul 2002, σσ. 38 κ.ε., 144, 146, 248. Επίσης *Archives de l'Athos/ Actes du Pantokrator*, V. Kravari (επιμ.), Paris 1991, σ. 39 κ.ε.

ακή περιουσία, αναφέρεται όμως σε αυτό εν μέρει ο φετβάς.³ Το πρόβλημα συνίστατο στα εξής: Η από διάφορες νόμιμες αιτίες (δωρεές, αγορές, αποκτήσεις εκ κληρονομίας και κληροδοσίας, παραχωρήσεις δημοσίων γαιών με τίτλο ταπίου και δικαίωμα εξουσιάζσεως κτλ.) *επαύξηση της αγιορειτικής μοναστικής περιουσίας, η οποία σημειωτέον ότι απ' αρχής της Οθωμανοκρατίας*⁴ διεπόταν από ειδικό προνομακό καθεστώς, είχε δύο συνέπειες: αφενός να δημιουργήσει σημεία τριβής και δυσαρμονίας με τους κανόνες της *şarī'a* (βλ. κατωτ. υπό 3.2.), αφετέρου να ανησυχήσει τις Οθωμανικές δημοσιονομικές αρχές, διότι ακριβώς το προνομακό καθεστώς και δη η φορολογική απαλλαγή,⁵ μπορεί να λειτουργούσαν ίσως στην πράξη ως κίνητρο περιουσιακού πολλαπλασιασμού, με συνέπεια τη βλάβη των δημοσιονομικών συμφερόντων του οθωμανικού δημοσίου.⁶

Έπρεπε επομένως να τεθούν όροι στο προνομακό ιδιοκτησιακό καθεστώς, καθώς και όρια και μία τάξη στη φορολογική πλευρά του καθεστώτος αυτού. Από τη σχετική βιβλιογραφία χαρακτηρίστηκαν τα μέτρα ως «δήμευση» και η έκτακτη εφάπαξ εισφορά ως τίμημα δήθεν της υποτιθέμενης «επαναγοράς» (*sic*)⁷ των κτημάτων από τις ιδιοκτήμονες μονές.

3. Βλ. στίχους [13] και [14] και ειδικότερα κατωτ. υπό 3.2.

4. Βλ. σημ. 12 και V. Boşkon, «Jedan originalan nišan Murata I iz 1386 godine u Manastiru Svetog Pavla na Svetoj Gori», *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 27 (1977/9) 225-246.

5. Που ήταν συνέχεια της βυζαντινής παραδόσεως του θεσμού της εξκουσσείας (*excussatio*), βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996, σ. 153 κ.ε.

6. Βλ. J. Alexander, «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», *Αθωνικά Σύμμεικτα* 4, *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες*, Αθήνα 1997, σ. 198 (στο κείμενο της αγγλικής μεταφράσεως του λεγομένου φιορμανίου S).

7. Βλ. A. Fotić, «The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and Their Estates at the Time of Selim II», *Turcica* 26 (1994) 33 κ.ε. Επίσης E. Κερμελί, «Το νομικό καθεστώς της αγιορείτικης μοναστηριακής περιουσίας το 15ο και το 16ο αιώνα», Πρακτικά Στ' Διεθν. Επιστ. Συνεδρίου «Το Άγ.Όρος στον 15ο και 16ο αιώνα», Θεσσαλονίκη 25-27 Νοεμ. 2011, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 87 σημ. 2 και τις εκεί παραπομπές. E. Kolonos, *Christian Influence and the Advent of the Europeans. Negotiating for State Protection: Çiftlik-Holding by the Athonite Monasteries (Xeropotamou Monastery, Fifteenth-Sixteenth C.)*, στο: C. Imber – K. Kiyotaki – R. Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, τ. II, I. B.Tauris, London - New York 2000, σ. 200 και κυρίως Alexander, ό.π. (σημ. 6), σσ. 151 κ.ε., 159, 169 κ.ε.

Πέραν της εσφαλμένης, όπως θα δούμε, απόψεως περί δημεύσεως διατυπώθηκαν και απόψεις που αμφισβητούσαν γενικά την κυριότητα των μονών επί των μετοχίων τους επί παραδείγματι η E. Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Athènes 1995, σσ. 44-45, υποστηρίζει ότι *avant d'acheter leurs terres à l'état (1568), les monastères du Mont-Athos ne détenaient pas celles-ci en pleine propriété*. Τόσο το καθεστώς καθ' εαυτό του Αγ. Όρους όσο και η πλήρης, κατά τα τε το βυζαντινορωμαϊκό αλλά και το οθωμανικό Εμπράγματο Δίκαιο, κυριότητα των αγιορειτικών μονών επί των μετοχίων τους δεν αμ-

φισβητήθηκαν ποτέ, ούτε από τους ίδιους τους Οθωμανούς μέσα στα 500 χρόνια που διήρκεσε η Τουρκοκρατία, παρά μόνο μετά τη λήξη της (1912) και την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς, στα 20ά έτη του 20ού αι., όταν το Ελληνικό Κράτος απαλλοτρίωσε –κατ’ ουσία δήμειυσε– την αγιορειτική μετοχιακή περιουσία, με πρόσχημα την αποκατάσταση προσφύγων και ακτημόνων γεωργών, βλ. σχετικά Α. Νικόπουλος, *Εγγυήσεις του Ελληνικού Κράτους για το καθεστώς του Αγίου Όρους και οι απαλλοτριώσεις των αγιορειτικών Μετοχίων, Πρακτικά Θ΄ Συνεδρίου Αγιορ. Εστίας, Η εξακρίνωση του Αγίου Όρους στον ορθόδοξο κόσμο: Τα μετόχια, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 2014, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 343 κ.ε.* [Αρμενόπουλος 69 (2015) 1791 κ.ε.].

Η ερμηνεία των μέτρων των Εμπού Σουούντ - Σελίμ Β΄ ως δήμειυση και στη συνέχεια ως πώληση από τη μεριά του κράτους και ως αγορά από την πλευρά των μονών, ενέχει μία νομική και λογική ανακολουθία, μία αντίφαση, με άλλα λόγια ένα *absurdum*, εφόσον η πώληση και αγορά αποτελούν πράξεις δύο προσώπων, φυσικών ή νομικών ανεξαρτήτως, τα οποία συνάπτουν την αγοραπωλησία –που σημειωτέον είναι σύμβαση του ιδιωτικού δικαίου– ως φορείς ε λ ε ύ θ ε ρ η ς κ α ι ι σ ό τ ι μ η ς β ο υ λ ή σ ε ω ς· στην έννομη σχέση της πώλησεως δηλαδή δεν συμπράττει κάποιο από τα δύο μέρη και ειδικά ο πωλητής ως *potentior persona*, και ειδικότερα όταν ο «αγοραστής» ήταν ήδη αρχήθεν ιδιοκτήμων του υποτιθέμενου δημειυθέντος και «πωλούμενου» πράγματος, στον οποίο ο πωλητής ότι επιβάλει τάχα εξαναγκαστικώς την επαναγορά. Η περίπτωση, όπου ο «πωλητής», ενεργώντας ως *potentior persona*, φέρεται να «πωλεί» ένα πράγμα στον «αγοραστή», από τον οποίο υποτίθεται μόλις το δήμειυσε, δεν είναι επ’ ουδενί δήμειυση και γενικώς εξαναγκαστή αφαίρεση της ατομικής ιδιοκτησίας και εν συνεχεία επαναπόκτηση από τον αρχήθεν ιδιοκτήμονα, αλλά είναι ένα έκτακτο μέτρο απλώς φορολογικής, και όχι εμπράγματης φύσεως. Η έννοια και ο όρος «δήμειυση» είναι νομική έννοια και *terminus technicus* αντίστοιχα και η απλοϊκή κι εκλαϊκευμένη χρήση τους οδηγεί σε εξωπραγματικά συμπεράσματα. Ο χαρακτηρισμός επομένως του εξεταζόμενου φαινομένου ως «δήμειυση και επαναγορά» των μοναστηριακών μετοχίων είναι πρωτίστως από νομικής απόψεως αλλά και γενικότερα εσφαλμένος. Εάν σε δεδομένη περίπτωση έχουμε εξαναγκαστή και προδιαγεγραμμένη καταβολή χρηματικού ποσού σχετιζόμενου με την ακίνητη περιουσία, αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί άνευ ετέρου ως δήθεν καταβολή τιμήματος υποτιθέμενης αγοραπωλησίας, κατά την έννοια του αστικού δικαίου, αλλά ως έκτακτο φορολογικό μέτρο και ως εφάπαξ εισφορά καθαρώς δημοσιονομικής φύσεως, σε καμία δε περίπτωση δεν επιτρέπει συναγωγή συμπεράσματος περί μεταβολής της κυριότητας. Στην περίπτωση όπου έχουμε έναν μεγάλο αριθμό αγοραστών και έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό πραγμάτων, ακινήτων, τα οποία υποτίθεται δημειύθηκαν από τον πωλητή προηγουμένως στα χέρια των εν συνεχεία αγοραστών τους, είναι απίθανο και εξωπραγματικό να μιλάμε για πώληση των ίδιων ακριβώς πραγμάτων στους ίδιους ακριβώς δικαιούχους, όπως και πριν. Οι οποίοι μάλιστα να επαναγόρασαν ακριβώς τα ίδια ακίνητα που είχε έκαστος προ της δημειύσεως και να κατέβαλαν απαξάπαντες το τίμημα της αξίας των πραγμάτων αυτών. Τα στοιχεία αυτά δεν συνηγορούν στο ότι η επαναγορά των μετοχίων εξυπονοεί τάχα τη δήμειυσή τους, καθόσον η υποτιθέμενη δήμειυση γίνεται με βάση το δημόσιο δίκαιο ενώ η υποθετική αγοραπωλησία με βάση το ιδιωτικό δίκαιο. Η κ υ ρ ί ο τ η τ α των μετοχίων εν προκειμένω δεν φαίνεται να εξέφυγε ούτε προς στιγμή από τα χέρια των ιδιοκτημόνων μονών και να περιήλθε στο κράτος.

Ειδικότερα, ο νομικός όρος «δήμειυση» έχει συγκεκριμένα νομικά εξειδικευτικά χαρακτηριστικά, που είναι: (α) εξαναγκαστή, κατά την απόλυτη και ανέλεγκτη κρίση της κρατικής εξουσίας, αφαίρεση της ατομικής ιδιοκτησίας, (β) οριστική περιέλευσή της στο κράτος, το οποίο καθίσταται πλέον ιδιοκτήμων της άλλοτε ατομικής ιδιωτικής κυριότητας και (γ) απαλλοτρίωση άνευ αποζημιώσεως του πρώην ιδιοκτήμονος, ανεξαρτήτως αν είναι φυσικό ή νομικό πρόσωπο.

Ακολουθεί η ανάλυση τόσο της *ratio* και *occasio legis* του σημαντικού αυτού για την ιστορία των νομικών θεσμών του Αγ. Όρους φερμανίου, όσο και των κατ' ιδίαν ρυθμίσεών του.⁸

2. Ιστορικό

2.1. Οι μοναχοί παραστάθηκαν στην Υψηλή Πύλη δι' αντιπροσώπου, όπως είχε από νωρίς καθιερωθεί, όχι μόνον εθιμοτυπικά αλλά κυρίως διαδικαστικά. Μια ακόμη ένδειξη ότι η Υψηλή Πύλη αντιμετώπιζε την αγιορειτική μονή ως νομικό πρόσωπο, εκπροσωπούμενο νομίμως, καθόσον αφενός οι δηλώσεις του εκπροσώπου εκλαμβάνονται από τον σουλτάνο και ισχύουν ως δηλώσεις του συνόλου των μοναχών και αφετέρου οι ρυθμίσεις που θεσπίζονται αφορούν την ολότητα και το (νομικό) πρόσωπο της μονής.

Το φερμάνι αναφέρει ότι η μονή δια του αντιπροσώπου της προσέφυγε στο *dargāh-i mü'allā (mehkeme)*· πρόκειται ακριβώς για το ανώτατο αυτοκρατορικό δικαστήριο, όπου προίστατο εκείνη την εποχή ο Εμπού Σουούντ.⁹ Άξιο παρατήρησης είναι ότι η απόφαση που τελικώς εκδόθηκε δεν είναι απόφαση του δικαστηρίου αυτού, αλλά φερμάνι του ίδιου του σουλτάνου, ήτοι η ανώτατη πράξη στην νομική ιεραρχία των κρατικών πράξεων, βασισμένη στη γνωμάτευση (υπό τη μορφή

τα εννοιολογικά στοιχεία όθεν της διμεύσεως δεν συντρέχουν στην περίπτωση που μας απασχολεί, για τούτο και ο χαρακτηρισμός είναι νομικώς τουλάχιστον εσφαλμένος και παραπλανητικός, με την εσφαλμένη δε χρήση του όρου συγκαλύπτεται εξ αντικειμένου και πάντως εμφανίζεται συγκεχυμένη η υποκειμένη αληθής νομική σχέση· αποφάσεται ειδικότερα η έννοια της διμεύσεως, γιατί δεν συντρέχει το βασικό της στοιχείο που είναι η οριστική αφαίρεση της ιδιοκτησίας και η περιέλευσή της στο κράτος, δεδομένου ότι τα μοναστηριακά κτήματα παρέμειναν διαρκώς στην κυριότητα των ιδιοκτημόνων μονών και δεν πέρασαν σε καμία περίπτωση στην εξουσία του κράτους, αφού οι μονές εξακολούθησαν να κατέχουν, να απολαμβάνουν κατά πλήρες ιδιοκτησίας δικαίωμα τα φερόμενα ως διμευθέντα κτήματά τους, να διαθέτουν αυτά κατά βούληση και να πληρώνουν μάλιστα και τους φόρους αυτών (κατ' αποκοπή φορολόγηση *maqtu*, *δεκάτη* κτλ.), πράγμα που δεν θα γινόταν εάν μεταβαλλόταν η ιδιοκτησία. Ο εσφαλμένος χαρακτηρισμός δόθηκε εξ αφορμής νομικών όρων, που χρησιμοποιήθηκαν σε κάποιο αντίγραφο του σουλτανικού φερμανίου, υπό καταχρηστική όμως έννοια, όπως θα δούμε παρακάτω, για να υποδηλωθούν οι ρυθμίσεις περί την αγιορειτική μετοχιακή περιουσία.

8. Βλ. ομοίως δημοσίευση, μεταγραφή, μετάφραση στα γερμανικά και σχολιασμό του ίδιου φερμανίου, σε ένα *context* βασικών οθωμανικών εγγράφων, ως πηγών του *Αγιορειτικού Δικαίου* (κατά την έννοια του άρθ. 188 ΚΧΑΟ), στο Anhang 2 στους J. Niehoff-Panagiotidis – A. Nikopoulos, *Mönche und Osmanen. Der Übergang von der spätbyzantinischen zur hochosmanischen Jurisdiktion für die Athosklöster - Übergänge und Spannungsfelder zwischen sarī'a und byzantinischem Recht* [Istanbuler Texte und Studien, Bd. 38], Orient-Institut Istanbul (Hsgeb.), Würzburg 2022.

9. Βλ. σημ. 1 και ειδικά Demirtas, ό.π. (σημ. 1), σ. 65 κ.ε.

φετβά) του επικεφαλής της δικαιοσύνης στο Οθωμανικό κράτος, που αποτέλεσε την εισήγηση προς τον σουλτάνο, ο οποίος απεφάνθη οριστικά και τελειωτικά επί της υποθέσεως, με πράξη του, που είχε ανώτερη τυπική ισχύ σε σχέση με την απόφαση του ανωτάτου δικαστηρίου και εκτελεστότητα *erga omnes*.

2.2. Στους στίχους [3] και [4] περιγράφεται συνοπτικά αλλά ουσιαστικά και με σαφήνεια η νομική φόρμουλα που είχε ακολουθηθεί προηγουμένως¹⁰ ως λύση στο δημοσιονομικό πρόβλημα, που είχε ανακύψει το μεν από τη σημαντική επαύξηση της αγιορειτικής μετοχιακής περιουσίας, όπως εκθέσαμε ανωτέρω (1.1.), αλλά εκ παραλλήλου και από τη λειτουργία των αγιορειτικών μετοχίων *de facto* ως (χριστιανικών) βακουφίων.

Δεδομένου ότι οι Οθωμανοί και η ηγεσία του Οθωμανικού κράτους, ο ίδιος ο σουλτάνος, θεωρούσαν ευθύς εξαρχής τα μετόχια των αγιορειτικών μονών ως αφιερωμένα σε θρησκευτικό σκοπό κτήματα, με ουσιαστικό δηλαδή καθεστώς βακουφίου,¹¹ για τον λόγο αυτόν δεν ακολουθούνταν αυστηρά, στους πρώτους αιώνες της Οθωμανοκρατίας, κάποιος τυπικός τρόπος βακουφοποίησης των μοναστηριακών κτημάτων, αλλά μάλλον αυτά θεωρούνταν συλλήβδην και κατ' ουσίαν ως βακούφια και υπάγονταν σε καθεστώς βακουφίου. Άλλωστε οι συγγένειες και δη η προέλευση του θεσμού του βακουφίου από τους αντίστοιχους δικαιοκούς θεσμούς των κατακτηθεισών από το Ισλάμ χωρών είναι βέβαιες.¹²

10. Με την έκδοση την 31 Ιαν. 1569, του γενικού φερμανίου S, γνωστού και ως φερμανίου της «δημιύσεως», που προορίστηκε για το τότε κεντρικό όργανο διοικήσεως του Αγ. Όρους, στις Καρυές, λίγο χρόνο δηλ πριν την έκδοση του παντοκρατορινού φερμανίου. Ανάλογα φερμάνια, όπως φαίνεται, εκδόθησαν και για εκάστη αγιορειτική μονή, όπως πράγματι φυλάσσονται αυτά στα οικεία αρχεία. Πράγμα που δείχνει εμπράκτως τη φροντίδα και σημασία που έδειχνε η ανώτατη πολιτειακή και δικαστική ηγεσία του τότε Οθωμανικού κράτους για το Άγιο Όρος και τις μονές του ως συστατικά του μέρη, ακριβώς σε συνέχεια της βυζαντινής παραδόσεως. Το φερμάνι S δημοσίευσαν ο καθηγητής Ι. Αλεξανδρόπουλος [βλ. Alexander, ό.π. (σημ. 6)] και ο Α. Fotić, «Mount Athos During the Period of Selim II (σερβικά)», *Chilandarski Zbornik* 9 (1997) 157-161.

11. Βλ. Kolovos, *Christian Influence and the Advent of the Europeans*, ό.π. (σημ. 7), σ. 199. Η Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, Το νομικό καθεστώς των αφιερωμάτων-βακουφίων στα πλαίσια του Οθωμανικού Εμπραγμάτου Δικαίου (15ος-19ος αι.), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 52-53, 104, δέχεται καταρχάς ότι τα βακούφια καθίστανται από συστάσεως, εν τοις πράγμασι, φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, τελικώς όμως αρνείται την νομική προσωπικότητα αυτών και λαμβάνει την εξής θέση: Είναι απόλυτα βέβαιο ότι σε μια εποχή που δεν είχε ακόμα εδραιωθεί η κατάκτηση, η αναφορά του φερμανίου σε (χριστιανικά) βακούφια δεν είναι δυνατό να έχει το ουσιαστικό περιεχόμενο του βακουφικού θεσμού του μουσουλμανικού Ιερού Δικαίου, αλλά, προφανώς, έχει μόνον την έννοια της αναγνώρισης δικαιωμάτων σε θρησκευτικό ίδρυμα (βλ. σσ. 110-111). Από τα πολυάριθμα όμως φερμάνια, που βρίσκονται αδημοσίευτα στα αρχεία όλων των αγιορειτικών μονών, προκύπτει ότι τα αγιορειτικά τουλάχιστον μετόχια αντιμετωπίζονται ως κατ' ουσίαν βακούφια από όλους ανεξαιρέτως τους σουλτάνους. Βλ. και αμέσως επόμενη σημ.

12. Βλ. C. H. Becker, «Zur Entstehung der Waqfinstitution», *Der Islam* 2 (1911) 405. Çizakça, ό.π. (σημ. 1), σ. 10 κ.ε. Η κατ' ουσίαν αντιμετώπιση των αγιορειτικών κτημάτων ως βα-

2.3. Στην αρχή του ιστορικού γίνεται λόγος για τον φετβά, ο οποίος προαναφέρθηκε και αποτέλεσε τη νομική βάση της επιλύσεως του δημοσιονομικού προβλήματος της αγιορειτικής μοναστικής περιουσίας. Πρόκειται για τον φετβά του Εμπού Σουούντ, που όπως ειπώθηκε αποτέλεσε την εισήγηση προς τον σουλτάνο, τα κύρια σημεία του οποίου ενσωματώθηκαν στο αιτιολογικό της σουλτανικής αποφάσεως και έδωσαν τη λύση στο ως άνω πρόβλημα. Η λύση συνίστατο στην εφαρμογή νομικών μέσων της *zarf'a* και συγκεκριμένα της νομικής μεθόδου του *hila* (πληθ. *hiyal*),¹³ που είναι το σχήμα του πλάσματος δικαίου (*fictio juris*).¹⁴ Αυτό συνάγεται από τους περσικής προελεύσεως όρους «*namāsīla*» και «*vech-i-forūh*»¹⁵ (στίχ. 3 και 4), που σημαίνουν κατά κυριολεξία «υπό τύπον αγοράς» και «τύποις πώληση» αντίστοιχα, ήτοι οιονεί αγοραπωλησία, με άλλα

κουφίων προκύπτει χαρακτηριστικώς από τις διατάξεις του βασικού καταστατικού ορισμού του σουλτάνου Μουράτ Β΄ του 1430· βλ. έκδοση του ορισμού στο Ε. Kolonos, «The Monks and the Sultan Outside the Conquered Ottoman Salonica in 1430», *Journal of Turkish Studies* 40 (2013) (*Deftology-Festschrift in Honor of Heath Lowry*) 271 κ.ε. Η Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, ό.π. (σημ. 11), σ. 111, γράφει ότι πρόκειται για κανονιστικού-ρυθμιστικού περιεχομένου σουλτανικό διάταγμα που πρέπει να ενταχθεί στις, εν ευρεία εννοία, «νομοθετικής» φύσης πηγές, με βάση τις οποίες επιχειρείται η διερεύνηση του νομικού καθεστώτος των «αφιερωμένων» σε χριστιανικό καθίδρυμα ιδιοκτησιών. Η σημασία του διατάγματος αυτού είναι εξαιρετική και από την άποψη ότι «αναγνωρίζεται» η πριν από την κατάκτηση «κτηθείσα» ακίνητη περιουσία χριστιανικού καθιδρύματος. Να προσθέσουμε ότι ο ορισμός του Μουράτ Β΄ του 1430 έχει αυξημένη τυπική ισχύ, εξ ου και ο καταστατικός του χαρακτήρας, διότι σε αυτόν παραπέμπουν φερμάνια επιγενόμενων σουλτάνων των επομένων αιώνων, θέτοντάς τον ως βάση των ρυθμίσεών τους, τις οποίες θεσπίζουν, σε σχέση με τον ορισμό του 1430, *intra legem* και *secundum legem*.

Ο θεσμός του βακουφίου, ως προς τα χριστιανικά καθιδρύματα τουλάχιστον, υπήρξε η συνέχεια του βυζαντινού θεσμού του αυτοργίου, που αντιπροσώπευε την «πρόικα» του ιδρύματος, που ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία του, την εκπλήρωση των σκοπών ιδρύσεώς του και την μακροβιότητά του, για το οποίο βλ. σημ. 27. Όπως η σύσταση του αυτοργίου ήταν άτυπη, το ίδιο άτυπη ήταν καταρχήν και η σύσταση του βακουφίου. Με αφορμή το πρόβλημα που περιγράφηκε ανωτέρω υπό 1.1. και τον τρόπο επιλύσεώς του, σε συνδυασμό με την εισαγωγή για πρώτη φορά στο Οθωμανικό Δίκαιο αντιλήψεων περί νομικού προσώπου, καθιερώθηκε πρακτικά στην οθωμανική έννομη τάξη ένας κάποιος πανηγυρικός ή υποκατάστατος τρόπος υποδηλώσεως της υποστάσεως του βακουφίου ως αυθυπάρκτου οργανισμού, φορέως δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, με δική του οντότητα και νομική προσωπικότητα, ανεξάρτητη και διαχωρισμένη εκείνης των μελών του ως φυσικών προσώπων, πρβλ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη, *αυτ.*, σσ. 52-53, η οποία όμως τελικώς αρνείται τη νομική προσωπικότητα (βλ. σσ. 104, 110 κ.ε.).

13. Βλ. J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1966, σ. 78 κ.ε. το νομικό αυτό σχήμα ήταν κάτι που συνηθιζόταν στην πράξη των χαναφιτών.

14. Για την έννοια του πλάσματος δικαίου βλ. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1991, σ. 470 (λήμμα *Fictio*).

15. Το φερμάνι S, που δημοσίευσε ο Αλεξανδρόπουλος [βλ. ό.π. (σημ. 6)], διαλαμβάνει ως προς το κρίσιμο ζήτημα της ακολουθηθείσης νομικής λύσεως τον αραβικό όρο «*behāya*», που σημαίνει «υπό τη δείνα μορφή».

λόγια εικονική· επρόκειτο συνεπώς όχι για κανονική και πραγματική, αλλά για κατά πλάσμα δικαίου αγορά,¹⁶ που φαίνεται σαφώς ότι στοιχειοθετούσε λύση όχι εμπραγμάτου αλλά *φορολογικού δικαίου*.

Πράγματι, για τον λόγο ότι δεν ετίθετο καταρχήν ζήτημα ιδιοκτησίας αλλά αποκλειστικώς και κυρίως ζήτημα φορολογικής μεταχειρίσεως της αυξανομένης μοναστηριακής περιουσίας, η οποία θεσμικώς, όπως είπαμε, τύχαινε εξασφαλισμένης προνομιακής μεταχειρίσεως, που καταστρατηγούνταν από την χωρίς περιορισμούς αύξηση, ο σουλτάνος Σελίμ Β΄ κατέφυγε στην αυθεντία του Εμπού Σουούντ, ο οποίος πολύ απλά εφήρμοσε την ως άνω μέθοδο του δικαίου της *zarf'a*, συστήνοντας όχι βέβαια τη δήμευση-πώληση-επαναγορά των μετοχιών ως ακινήτων πραγμάτων, αλλά την πλασματική (εικονική) αγορά της *υπεραξίας* αυτών, με τίμημα την εφάπαξ εισφορά (*Gebühr*) στο δημόσιο ταμείο εξ 14.000 χρυσών νομισμάτων,¹⁷ όπως σαφώς προκύπτει από το ιστορικό του φιρμάνιου σε συνδυασμό με τον φετβά που ενσωματώνει το αιτιολογικό. Επελέγη δε η νομική φόρμουλα της κατά τύπους αγοραπωλησίας ακριβώς για να κατοχυρωθούν τα μεταγενέστερα αποκτήματα. Είναι κοινός τόπος τόσο για την ιερονομική όσο και για τη σουλτανική ρύθμιση το ότι η προσφεύγουσα μονή ως αγιορειτική μονή αυτοδικαίως ενέπιπτε στην εφαρμοσθείσα για το σύνολο των μονών και μετοχιών του Αγίου Όρους¹⁸ λύση, πράγμα που ελήφθη αυτεπαγγέλτως υπόψη και από τον σείχουλιισλάμη και από τον σουλτάνο.

Στους στίχους 5 και 6 ανευρίσκεται ο πυρήνας των ιδιαίτερων αντιλήψεων της *zarf'a* και του Οθωμανικού Δικαίου, πέρα από τα δάνεια των θεσμών του κανονικού και του πολιτικού (αστικού) δικαίου του Βυζαντίου προς αυτά. Τα κτήματα και μετόχια των μονών, σε συνέχεια της βυζαντινής παραδόσεως,¹⁹ εθεωρούντο κατ' ουσία βακούφια ανέκαθεν και διέπονταν από ειδικό προνομιακό καθεστώς, ανεξαρτήτως της προελεύσεώς τους, αν δηλαδή ήσαν ιδιοκτησίες πλήρους κυριότητος (μούλκια), παραχωρήσεις κρατικών γαιών από μέρους των αρμόδιων αρχών κτλ.

16. Βλ. σημ. 15. Στην πράξη τελικώς επρόκειτο για συγκεκριμένη τακτοποίηση του προβλήματος υπέρ των αγιορειτικών μονών, με τη μορφή που επιτήδεια εφαρμόσθηκε από τους Εμπού Σουούντ και Σελίμ Β΄, ως πρόσχημα έναντι των ιδίων των μουσουλμανικών καθιδρυμάτων, τα οποία είχαν φθάσει εν τοις πράγμασι σχεδόν να διέπονται από καθεστώς υποδεέστερο σε σύγκριση με το αγιορειτικό.

17. Όπως προσφυσώς παρατηρεί ο Αλεξανδρόπουλος, το τίμημα των 14.000 χρυσών νομισμάτων εκείνη την εποχή αντιστοιχούσε με την ετήσια μισθοδοσία 388 γενιτσάρων, βλ. Alexander, ό.π. (σημ. 6), 180-181, πράγμα που αποτελεί εξ αντικειμένου μια τάξη μεγέθους.

18. Για τον λόγο αυτόν έχουμε το γενικό φιρμάνι, που φαίνεται να απολύθηκε χρονολογικά πρώτο, και έχουμε επίσης τα επακολουθήσαντα ειδικά φιρμάνια για εκάστη μονή, βλ. σημ. 11.

19. Βλ. σημ. 28.

Το δημοσιονομικό πρόβλημα της απωλείας φορολογικών εσόδων για το κράτος από την επαύξηση της μετοχιακής περιουσίας, υπό το προνομιακό καθεστώς των φοροαπαλλαγών κτλ., ήταν εύλογο να επιδέχεται ανάλογα λύση δημοσιονομική, που απέβλεπε αφενός μεν σε κάποια ισοφάριση των απωλειών του δημοσίου ταμείου και αφετέρου σε κάποιον έλεγχο της ειδικού σκοπού και προνομίων μοναστηριακής περιουσίας, η οποία προκειμένου να μετασχηματισθεί πλέον σε βακούφια, δεν αρκούσε η τήρηση του άτυπου και γενικευμένου τρόπου που είχε καθιερωθεί στην πράξη, όπου λειτουργούσαν ως βακούφια *a priori* σχεδόν όλα τα μοναστηριακά αγιορειτικά κτήματα,²⁰ αλλά απαιτούνταν πλέον ο έλεγχος των προϋποθέσεων βακουφοποίησης, σύμφωνα με τους κανόνες της *ḡarṭ'a* και ειδικά της βασιικής προϋποθέσεως, που ήταν το μετασχηματιζόμενο σε βακούφι κτήμα να ανήκει στην πλήρη και καθαρά κυριότητα των αγιορειτικών μονών, να είναι δηλαδή μούλκι,²¹ οπότε δεν αρκούσε, κατά τους ιερονομικούς τύπους, η άσκηση μόνον δικαιώματος νομής και κατοχής, όπως π.χ. η άσκηση δικαιώματος *taṣarrūf*.

2.4. Τα ανωτέρω ίσχυαν από πλευράς θεσπισμάτων. Στην πράξη ωστόσο αμφισβήτηση της μοναστηριακής περιουσίας επισυνέβαινε από μέρους των δημοσίων ταμιών (*beyt ül-māla*) και των διαχειριστών του χασσίου (*ḡāṣṣ emīnleri*), στις περιπτώσεις θανάτου, όπως επίσης και αποχωρήσεως κάποιου μοναχού από το κοινόβιο, όπου το μερίδιο του μεθιστάμενου στην κοινή περιουσία, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του ισλαμικού δικαίου θεωρούνταν ως αδιάθετο και για τον λόγο αυτό περιερχόμενο αυτοδικαίως στο δημόσιο, με συνέπεια τις επεμβάσεις ανθρώπων της εξουσίας, την έγερση ζητήματος ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, τις διενέξεις (στ. 6 και 7) και παρενοχλήσεις των μοναχών και τις αμφισβητήσεις του θεσμού της μοναστηριακής περιουσίας ως αυτούργου²² του βυζαντινού δικαίου.

20. Θα πρέπει να διακρίνομε μεταξύ βακουφίου υπό ουσιαστική έννοια και βακουφίου υπό τυπική έννοια· όπως σε πολλές θέσεις της παρούσης μελέτης υποστηρίζεται, η οθωμανική έννομη τάξη και ηγεσία, μέχρι τον Εμπού Σουούντ, θεωρούσαν εκ παραδόσεως ως βακούφια, υπό ουσιαστική έννοια, σχεδόν όλα τα μοναστηριακά μετόχια, όπως ίσχυε επί παραδείγματι και για τη μονή Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου στις Σέρρες με την υπέρμετρη όμως αύξηση της μοναστηριακής περιουσίας εύλογο ήταν να θεσπισθούν όροι καθώς και μια συστηματοποίηση του θεσμού του, ούτως ή άλλως προνομιούχου, αγιορειτικού βακουφίου και εναρμόνισή του προς το δίκαιο της *ḡarṭ'a*. Είναι βέβαιο πάντως ότι στα σουλτανικά έγγραφα γενικώς ο χαρακτηρισμός ως βακουφίου ενός οποιουδήποτε αγιορειτικού κτήματος, απέδιδε άνευ ετέρου το *status* του βακουφίου στο υπόψιν κτήμα.

21. Μούλκι χαρακτηριζόταν το ακίνητο που ανήκε στην πλήρη, καθαρά και αποκλειστική κυριότητα του κατόχου του, βλ. διακρίσεις των γαιών και των εμπραγμάτων δικαιωμάτων τους στη σημ. 25.

22. Βλ. σχετικά σημ. 27.

Η ρωγή αυτή στη συνέχεια της (μετα)βυζαντινής δικαιοκτικής παραδόσεως απεκατεστάθη αμέσως από τον σείχουλισλάμη της αυτοκρατορίας, με παραγγελία του ίδιου του σουλτάνου, και με ιερονομικές και πολιτειακές πράξεις (φετβά και φιρμάνια) ξεκαθαρίστηκε δια παντός το νομικό και θεσμικό πεδίο, επί τη βάσει των εξής στοιχείων:

2.4.1. Έγινε μια τομή στο πλαίσιο της μοναστηριακής *κοινότητας* (*kenisāiḥ*, *keniselerine*) (στίχ. 8-10) και όχι σε ατομικό επίπεδο, καθόσον τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα επί της αγιορειτικής μοναστηριακής περιουσίας ρυθμίσθηκαν όχι ως δικαιώματα ενός εκάστου των μελών της μοναστικής κοινότητας, όπως ίσχυε κατά την παράδοση της *ḡarī'a*, ούτε ως ατομικά ιδανικά έστω μερίδια ενός εκάστου μοναχού στο σύνολο της μοναστηριακής περιουσίας ή ως συνιδιοκτησία επί αυτής, αλλά ως ενιαίο και αδιάσπαστο δικαίωμα κυριότητας του κατά πλάσμα δικαίου (νομικού) προσώπου της μονής αυτής καθεαυτής (*kenisā*).²³

2.4.2. Ορίστηκε ως ελάχιστων προϋπόθεση για την κρατική προστασία αφενός η νόμιμη άσκηση της νομής και κατοχής, το λεγόμενο «*taḡarrīf*» (στίχ. 7), υπό τη γενική έννοια του οποίου χαρακτηρίζε τις εξουσίες αυτές το Οθωμανικό Δίκαιο²⁴ και αφετέρου η εν τοις πράγμασι λειτουργία των κοινών μοναστηριακών περιουσιακών στοιχείων ουσιαστικώς ως βακουφίων, δηλαδή ως αφιερωμένων πραγμάτων, ανεξαρτήτως τυπικής ή πανηγυρικής αναγνώρισεως αυτών²⁵ και

2.4.3. Τέθηκε ως αναγκαία αλλά και επαρκής προϋπόθεση η καταβολή του κεκανονισμένου κατ' αποκοπήν φόρου (*meqṭū'*) προς το Οθωμανικό κράτος (στίχ. 7), κάτι που αποτελούσε στερεότυπη και πάγια ρήτρα όλων των οθωμανικών εγγράφων που αφορούσαν το Άγιο Όρος έκπαλαι.

23. Η λέξη σήμαινε την έννοια τόσο της «εκκλησίας» όσο και της «μονής». Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι με τη ρύθμιση αυτήν η ηγεσία του οθωμανικού κράτους, σε συνέχεια της βυζαντινής παραδόσεως, ευνοούσε εξ αντικειμένου τον κοινοβιοτισμό στο μεταβυζαντινό μοναστικό σύστημα, σε σχέση με την ιδιορρυθμία, καθόσον έθετε ως αναγκαία προϋπόθεση για την θεσμική κατοχύρωση της μοναστηριακής περιουσίας, να ανήκει αυτή στην κοινότητα των μοναχών και δη στο συλλογικό πρόσωπο της οικείας μονής και όχι κατ' ιδίαν στους μοναχούς, τους οποίους μάλιστα θεωρούσε ρητά ως ακτήμονες (στίχ. 10), αυτήν δε τη νομοκανονική έννοια έχει ο όρος «πτωχοί, (*fuqarā*)», οπουδήποτε απαντάται στα σχετικά κείμενα και φιρμάνια με ρυθμιστικό περιεχόμενο για τη μοναστηριακή περιουσία και όχι τη στενή φιλολογική έννοια.

24. Βλέπομε εδώ ότι η έννοια του *taḡarrīf* ήταν ευρεία και σήμαινε όλες τις νομικές εξουσίες που απέρρεαν από το βασικό εμπράγματο δικαίωμα της κυριότητας και όχι μονάχα το υπό στενή έννοια ιδιώνυμο δικαίωμα της διηνεκούς εξουσιάζσεως που απέρρεε εκ του δημοσίου δικαίου θεσμού της παραχωρήσεως (δημοσίων) γαιών και κτημάτων από μέρους του κράτους σε ιδιώτες ή νομικά πρόσωπα, όπως οι μονές, σε αντιπαροχή υπηρεσιών τους προς το κράτος ή αναγνώριση της κοινωνικής προσφοράς τους, κατά συνέχεια επίσης αντίστοιχων θεσμών του Βυζαντινού Δικαίου (πρόνοια, χαριστική υπό μια έννοια, φιλανθρωπία κτλ.).

25. Βλ. ανωτ. σημ. 12.

Επί τη βάσει των ως άνω προϋποθέσεων το Οθωμανικό Δίκαιο θέσπισε και εξασφάλισε την προστασία και το απαραβίαστο της αγιορειτικής μοναστικής περιουσίας *erga omnes*.

3. Αιτιολογικό

3.1. Ο φετβάς του Εμπού Σουούντ ως βάση των ρυθμίσεων έθεσε δύο κεντρικά ζητήματα του αγιορειτικού καθεστώτος, που αφορούσαν το υποκειμένο και τα αντικείμενα της μοναστηριακής περιουσίας καθώς και τις θεσμικές και δικαιοπολιτικές παραμέτρους τους στις ρυθμίσεις αυτές βλέπομε μια συνέχεια του Βυζαντινού Δικαίου, που τις θέσπισε, και μια προσπάθεια εναρμόνισης με το Ισλαμικό και Οθωμανικό Δίκαιο, που τις αποδέχθηκε και τις παρεξέτεινε:

3.1.1. Υποκειμένο και φορέας της περιουσίας είναι η μοναστική κοινότητα (*kenisātiñ*) αυτή καθεαυτή, όχι τα μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα των μοναχών μελών αυτής, έστω ως ομάδα ειδωμένα, όπως στην οικεία θέση στο ιστορικό εκτέθηκε (υπό 2.4.1). τα νομικά δικαιώματα και οι συναφείς υποχρεώσεις γεννώνται στο νομικό πρόσωπο της μοναστικής κοινότητας, που είναι αυτοτελές και διακεκρωμένο του φυσικού προσώπου εκάστου των ατομικών μελών, που συγκροτούν σε εκάστη χρονική φάση την κοινότητα, η οποία έχει στο διηνεκές αποκλειστική δική της νομική οντότητα και ζωή και που είναι το μόνο πρόσωπο που αναγνωρίζεται θεσμικώς ως ιδιοκτήμων της μοναστηριακής περιουσίας, των φυσικών προσώπων των μοναχών όντων εξ ορισμού ακτημόνων και

3.1.2. Η μοναστηριακή αθωνική περιουσία διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: (Α) στις ιδιοκτησίες πλήρους κυριότητας, τα λεγόμενα μούλκια,²⁶ κατά την έννοια του αστικού δικαίου των Οθωμανών, που αποτελούσαν τον αδιαμφισβήτητο και αναπαλλοτρίωτο πυρήνα του αυτουργίου²⁷ εκάστης μονής, υπό την έννοια

26. Κατά το Οθωμανικό Αστικό Δίκαιο τα ακίνητα πράγματα διακρίνονταν σε πέντε κατηγορίες, με βάση το άρθ. 1 του ΟθΝπΓαιών (Κανοναμεί εραζή) του 1858 (7ης Ραμαζάν 1274), το οποίο κάνει λόγο για γαίες: (1) καθαράς ιδιοκτησίας (μεμλουκέ, *mülk*), που αποτελούσαν τα αντικείμενα του καθ' αυτό εμπραγμάτου δικαιώματος της κυριότητας (μουλκιγέτ), (2) δημόσιες (εμριγέ, *mīrī*), (3) αφιερωμένες (μεβκουφέ, *vaqf*), (4) εγκαταλελειμμένες (μετρουκέ) και (5) νεκρές (μεβάτ).

27. Για την έννοια του *αυτουργίου*, που περιέχεται στον κανόνα ΙΒ' της Ζ' εν Νικαία Οικ. Συνόδου του 787 [βλ. *Acta Conciliorum Oecumenicorum/Concilium Universale Nicaenum secundum*, E. Lambergz (επιμ.), 2008, σ. 912] και αναλύεται από τις ερμηνείες και τα σχόλια των κανονολόγων Ιωάννου Ζωναρά και Θεοδώρου Βαλσαμώνος (βλ. Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τών Θείων και Ιερών Κανόνων τών τε Αγίων και πανευφήφων Αποστόλων, και τών Ιερών Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων, και τών κατά μέρος Αγίων Πατέρων*, τ. Β', Αθήνησιν, Έκ τής Τυπογραφίας Γ. Χαροφύλακος, 1852, σ. 592 κ.ε.), βλ. Α. Νι-

ότι ήσαν διαρκώς συνδεδεμένες με κάποιο μοναστήρι ως μοναστηριακά κτήματα αυτού έκπαλαι²⁸, (B) στη χαρακτηρισθείσα ως εξαγορά των αντικειμένων αυτών της αθωνικής μοναστικής περιουσίας, που θεσπίστηκε δικαιοπολιτικώς ως αναγκαίο μέτρο κτήσεως και κατοχής της περιουσίας αυτής, από τους κορυφαίους παράγοντες της οθωμανικής εξουσίας, σείχουλισλάμη και σουλτάνο το 1568, οι οποίοι κατ' αυτόν τον τρόπο αναγνώρισαν ότι ήταν περιουσία που τελούσε υπό θεσμική προστασία με ειδικό προνομιακό χαρακτήρα και (Γ) στην εν δυνάμει και κατ' ουσίαν βακουφική ιδιότητα (ανωτ. υπό 2.4.2.) της περιουσίας αυτής, τα στοιχεία της οποίας απαριθμούνται και κατηγοριοποιούνται από τον φετβά, ως κτήματα ειδικού σκοπού, προοριζόμενα για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας εκάστης μονής και της διαρκείας της ως ιδρύματος και ως κοινοβίου και για την εκπλήρωση των σκοπών λειτουργίας της,²⁹ που είχαν άμεση σχέση με τη συλλογική οικονομική δραστηριότητα, την εργασιακή και παραγωγική λειτουργία, την κοινωνική συνοχή και κατ' επέκταση την εθνική οικονομία (στίχ. 10-12).

κόπουλος, «Η έννοια του αυτοργίου κατά το β.ρ. δίκαιο και η ειδικότερη νομική σημασία της στον τίτλο της μονής Βατοπεδίου για τη λίμνη της Πορούς», *Αρμενόπουλος/Επιστ. Επετηρίδα ΔΣΘ* 34 (2017-2018) 11 κ.ε. Τα αυτούργια αποτελούσαν την «προϊκα» της μονής που εξασφάλιζαν τη συνέχεια και τη βιωσιμότητά της στο διηνεκές, εξέλιξη δε του βυζαντινού θεσμού του αυτοργίου είναι το *βακ ούφι* της μεταβυζαντινής και οθωμανικής εποχής, βλ. σημ. 12 και επίσης Α. Νικόπουλος, *Η διάπλαση του αρχαίου καθεστώτος του Αγίου Όρους, I. Η Βυζαντινή περίοδος (8ος-αρχές 15ου αι.)*, έκδ. Πατριαρχ. Ίδρυμ. Πατερ. Μελετών, Θεσσαλονίκη 2021, 91¹⁰, 144²⁴, 297, 413⁴². Από χρυσόβουλλο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, του 1158, που παραθέτει και ο Βαλσαμών στον υπομνηματισμό του επί του ΙΒ΄ συνοδικού κανόνος (βλ. Ράλλης - Ποτλής, αυτ., σ. 592 κ.ε.), προκύπτουν τα εξής στοιχεία ως προς την έννοια και τα είδη των αυτοργίων: «πάντα τὰ σήμερον νεμόμενα ακίνητα [...] κἄν οἴω ἂν καλοῖντο ὀνόματι, τοὺς τε παροίκους, τὰ *αὐτοῦργια*, τὰς πανηγύρεις, τοὺς φόρους, τοὺς πόρους, τὰς λίμνας, τοὺς ποταμοὺς, τὰ θαλάσσια δίκαια, καὶ καθολικῶ λόγῳ οἰονδηποτοῦν δίκαιον ἐν ἀκινήτοις κτήμασι θεωρούμενον καὶ ἐν οἰωδήτινι τόπῳ διακειμένον παρ' αὐτῶν κατεχόμενον νῦν», «ἐπὶ τοῖς παροίκοις τοῖς νῦν παρ' αὐτῶν κατεχομένοις, καὶ τοῖς *αὐτοῦργίοις*, φόροις, πανηγύρεσι, διαβατοῖς, λίμναις, ποταμοῖς, θαλασσίοις δικαίοις καὶ ἑτέρω οἰωδήτινι δικαίῳ παρ' αὐτῶν κατεχομένῳ», «παρ' αὐτῶν κατεχόμενα, εἴτε πάροικοι εἴεν εἴτε τόποι εἴτε *αὐτοῦργια*», βλ. Zachariae von Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum, pars III Novellae Constitutiones*, Lipsiae 1857, 451.⁶⁻¹⁴, 452.¹⁹⁻²², 453.³⁴⁻³⁵ Dölger, *Regesten* αρ. 1419. Βλ. τα αυτούργια της μονής Παντοκράτορος που αναφέρονται στη σημ. 31.

28. Ο όρος αποκρυσταλλώθηκε στην ύστερη οθωμανική περίοδο στον ΟθΝπΓαιών του 1858, ο οποίος στο άρθ. 122 περιέλαβε ρυθμίσεις για τις *ανέκαθεν εις μοναστήριόν τι προσηρτημένες* γαίες [βλ. Δ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Οθωμανικοί Κώδικες ήτοι Συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμ. Αυτοκρατορίας, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Οδηγίων και Εγκυκλίων*, τ. Β΄ Κων/πολις 1890, σ. 1048], υπονοώντας ασφαλώς τις κτήσεις εκάστης μονής, που ανήκαν στο αυτούργιό της, κατά την έννοια του ιβ΄ συνοδικού κανόνος, βλ. αμέσως προηγ. σημ. Κάτι ανάλογο ίσχυε και για το τζαμί ή την βραϊκή συναγωγή.

29. Βλ. σημ. 27.

Σε ό,τι αφορά συγκεκριμένως τα είδη και αντικείμενα της μοναστηριακής περιουσίας,³⁰ που *in concreto* ευρίσκονταν στην κυριότητα της μονής Παντοκράτορος, κατά τον 16ο αι., διαπιστώνομε ότι περιλαμβάνονται: (α) νήσοι,³¹ (β) κήποι, (γ) περιβόλια, (δ) μύλοι, (ε) μαγαζιά, (στ) μελισσώνες, (ζ) κοπάδια βοών και προβάτων και (η) λοιπά κτήματα.

3.1.3. Υπό τις ως άνω προδιαγραφές ο φετβάς κρίνει την αγιορειτική μετοχική περιουσία άξια ειδικής κρατικής προστασίας, αναπαλλοτρίωτη, αμετάστατη και απαραβίαστη (όπως και το *habs* του ισλαμικού δικαίου), πράγμα που είναι εξακριβωμένο ότι εφαρμόσθηκε στην πράξη, ιδίως μάλιστα από τις απειράριθμες ρυθμίσεις περί φορολογικών απαλλαγών και προνομίων, περί του απαραβιάστου και αβάτου των αγιορειτικών κτημάτων και περί προστασίας εν γένει των θεσμών και του αθωνικού κεκτημένου, καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας και μέχρι τη λήξη της, ρυθμίσεις δηλονότι που δεν θα ήταν νοητές εάν η αθωνική μοναστική περιουσία είχε εκλείψει ή καταπατηθεί.

3.2. Ο φετβάς στους στιχ. 13 και 14 του συγκεκριμένου φιρμανίου διαλαμβάνει το δημοσιονομικό πρόβλημα, αλλά μόνον ως προς το ένα του σκέλος, ήτοι την μη σύννομη μετατροπή σε βακούφια κτημάτων, που δεν ανήκαν προηγουμένως κανονικώς στην πλήρη κυριότητα των μοναχών, δεν ήσαν δηλαδή μούλκια της μονής, αλλά είχαν παραχωρηθεί από το δημόσιο, εκ κρατικών γαιών, με δικαί-

30. Που συχνά ήσαν σημαντικής αξίας ακίνητα πράγματα, κατά την έννοια του εμπραγμάτου Δικαίου, όπως μεγάλης εκτάσεως μετόχια, λίμνες ή λιμνοθάλασσες, όπως το αυτούργιον της λίμνης Πορούς της μονής Βατοπεδίου (βλ. ορισμό δεσπότη Ιωάννη Ούγκλεση του Νοεμβρίου 1369, *Vatopedi II*, αρ. 133), τμήματα ποταμών, όπως ο κάτω Στρουμόνας, νησιά, δάση κ.ά., βλ. ειδικότερα Νικόπουλος, «Η έννοια του αυτουργίου», ό.π. (σημ. 27), 14 κ.ε.

31. Το φιρμάνι μιλάει για «νησιά (σε πληθυντικό δηλ. αριθμό, ενικ. *ada*, πληθ. *adalar*», *στίχ. 9*) και υπονοεί σαφώς νησιά ως αυτοτελείς οντότητες και αντικείμενα εμπραγμάτων δικαιωμάτων, δηλ. μικρά σχετικώς νησιά και όχι νήσους με μόνιμο επ' αυτών πληθυσμό και ιδιαίτερη οικονομία. Τα νησιά που είχε η μονή Παντοκράτορος στο μετοχιακό της δυναμικό – αν εξαιρέσουμε τη Λήμνο, για την οποία υπάρχει ιδιαίτερο φιρμάνι που ρυθμίζει το καθεστώς της (βλ. σημ. 2), και τη Θάσο [βλ. *Archives de l'Athos/Actes du Pantokrator*, V. Kravari (επιμ.), Paris 1991, 36 κ.ε. Δ. Στρατής, *Το νησί της Θάσου και το Άγιον Όρος*, εκδ. Παρουσία, Καβάλα 1995], περί των οποίων δεν πρόκειται εδώ – είναι τα νησιά του μετοχίου του Λογγού ή αλλιώς Αζάπικου ή *Συκιάς*, γνωστά ως *Σπαλαθρονήσια*, που είναι σύμπλεγμα πέντε μικρού σχετικώς μεγέθους νησιών, που βρίσκονται απέναντι από τη νοτιοδυτική ακτή της χερσονήσου της Σιθωνίας (Λογγός), ως συνέχεια του χερσαίου μετοχίου Αζάπικου και είναι ειδικότερα τα εξής: (α) το μέγα νησίον, συναντώμενο στα έγγραφα του αρχείου και ως χερσόνησος ή *Πούντα* (και *Μπούτα*), (β) το *Χτένι*, (γ) η *Ρόσα*, (δ) το *Κολόμπαρον* και (ε) το *Πιτζακονήσι*: ο J. Koder, «Die Metochia der Athos-Klöster auf Sithonia und Kassandra, *JÖB* 6 (1967) 222, αναφέρει ότι mit dem Namen *Πιτζακονήσι* ist vielleicht eine der Inseln gemeint, die heute *Σπαλαθρονήσια* heißen. Τα νησιά αυτά ήσαν έκπαλαι τμήμα του αυτουργικού μετοχίου της μονής Παντοκράτορος ήδη από το 1491.

ωμα «*taşarrüf*» και τίτλο ταπίου, τα οποία οι μονές μετασχημάτισαν καταχρηστικώς σε βακούφια τους, πράγμα που ήταν ανεπίτρεπτο κατά τη *şarīʿa*.

Το άλλο σκέλος του προβλήματος, που συνίστατο στην αύξηση συν τω χρόνω της μετοχιακής περιουσίας καθ' υπέρβαση ενός ευλόγου μέτρου προνομιακότητας και κατά κατάχρηση των αναγνωρισμένων προνομίων του πυρήνους της μοναστηριακής περιουσίας (του μοναστηριακού αυτουργίου),³² με συνέπεια τη βλάβη των συμφερόντων του οθωμανικού Δημοσίου,³³ δεν αναφέρεται στο φιρμάνι της μονής Παντοκράτορος, ούτε το υπαινίσσεται καν ο εισηγητικός φετβάς μνημονεύεται ωστόσο σε άλλα φιρμάνια που εκδόθησαν για άλλες μονές, όπως για παράδειγμα το φιρμάνι της μονής Κουτλουμουσίου,³⁴ και βεβαίως στο γενικό φιρμάνι *S* που δημοσίευσε ο Αλεξανδρόπουλος.³⁵

Η εξήγηση της απουσίας αυτής της αποστροφής από το φιρμάνι που αφορά τη μονή Παντοκράτορος, θα μπορούσε να ήταν ότι η μονή αυτή δεν είχε ενδεχομένως παραβιάσει το εύλογο όριο των μετοχιακών κτήσεων, που υπάγονταν στο προνομιακό καθεστώς, το οποίο προφανώς εκράτησε σταθερό, χωρίς να το υπερβεί, γι' αυτό ίσως κρίθηκε περιττό να τεθεί στο παντοκρατορινό φιρμάνι η διάταξη που αφορούσε τη μομφή σχετικά με την αυθαίρετη παρέκταση του προνομιακού καθεστώτος, ως προς

32. Βλ. σημ. 27.

33. Ο Κολοβός, ό.π. (σημ. 7), σ. 200, γράφει ότι *Ebüssu'üd's argument was that monasteries and churches were not paying title-deed imposts (tapu) for their lands, considering them as vakfs. In order to continue possessing their lands, the monks had to start paying the tapu, just like the other tax-paying population (re'âyâ)*. Οι απόψεις αυτές παραγνωρίζουν το ειδικό προνομιακής φύσεως καθεστώς, που απήλανε διαρκώς και σταθερά η μοναστική δημοκρατία του Άθωνος σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας, όπως άλλωστε συνέβαινε και κάτω από όλες τις επικυριαρχίες που διήλθαν από το κατώφλι της Ιστορίας, χωρίς να επηρεάσουν αυτό το ειδικό καθεστώς, βλ. Νικόπουλος, *Η διάπλαση του αρχαίου καθεστώτος του Αγίου Όρους*, ό.π. (σημ. 27), σσ. 183 κ.ε., 210 κ.ε., 259 κ.ε., 318 κ.ε., 341 κ.ε., 398 κ.ε., 411 κ.ε.

Στοιχεία, τα οποία γενικεύουν μια εξουσιαστική μεταχείριση ή ένα επαχθές κυβερνητικό μέτρο, θα πρέπει να εξετάζονται *ad hoc* για την περίπτωση του Αγ. Όρους, ακριβώς λόγω του καθεστώτος του. Στην προκειμένη δε περίπτωση μπορεί τα μέτρα των Εμπού Σουούντ και Σελίμ Β΄ να ίσχυσαν για τις λοιπές μονές της τότε Οθωμανικής Επικράτειας, σε ότι αφορά όμως το Άγ. Όρος είναι βέβαιο, και αυτό εξετάζει η παρούσα μελέτη, ότι δεν ίσχυσαν, αλλά ίσχυσε ειδική ρύθμιση προεχόντως προνομιακού χαρακτήρος.

34. Που εξέδωσαν οι P. Lemerle – P. Wittek, *Recherches sur l'histoire et le statut des monastères Athonites sous la domination turque I. Trois documents du monastère de Kutlumus* [Archives d'histoire du droit oriental], τ. III, 1948, σσ. 442-472, «διότι και έτοϋτο όπου τους έπηράξαμεν, από λόγου τους έγινεν, διότι έπερναν χωράφια και έτερα μούλκια από τούς ραέτες, και τὰ έκαμιναν όμοϋ με τὰ έδικά τους όπου έδιδαν κεσίμη, και δέν τὰ όμολογοϋσαν να δεκατιζονται κατά τής κρίσης ειμη έδιδαν μόνον τδ κεσίμη, και άδικοϋσαν τούς έμήνηδες και τήν βασιλείαν» (στ. 87-92).

35. Βλ. σημ. 6.

την απόκτηση πρόσθετων περιουσιακών στοιχείων και την υπαγωγή τους στη φορολογική ασυλία, που στην πράξη σήμαινε φοροδιαφυγή για το Οθωμανικό δημόσιο.

3.3. Η παράβαση των ισχυόντων κανόνων για τη νόμιμη σύσταση των βακουφίων τάσσεται, σύμφωνα με τον φετβά, επί ποινή ακυρότητας. Ανήκει όμως στην απόλυτη κυριαρχική εξουσία του σουλτάνου η θεραπεία των παραβιάσεων ως προς την αντικανονική βακουφοποίηση και την υπέρβαση ή κατάχρηση του προνομιακού καθεστώτος, κατά χάριν και οικονομία των πραγμάτων, με τη νομιμοποίηση της διαμορφωθείσας κατάστασης. Για την περίπτωση αυτήν ο φετβάς θέτει τις εξής προϋποθέσεις:

3.3.1. Την καλλιέργεια των κτημάτων, τη χρήση τους κατά τους σκοπούς ιδρύσεως του βακουφίου και τη διατήρησή τους σε πλήρη και σταθερά παραγωγική λειτουργία· η ρήτρα αυτή δεν περιορίζεται απλά στη μη μεταβολή της χρήσεως και του αφιερωματικού σκοπού, αλλά σχετίζεται ουσιαδώς με την αγιορευτική οικονομία, τη σημασία και συμβολή της στην εν γένει Δημόσια Οικονομία του τότε Οθωμανικού κράτους³⁶ και

3.3.2. την εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων, σε ό,τι αφορά την καταβολή της δεκάτης επί της παραγωγής, που συνήθως λάμβανε χώρα με το σύστημα πληρωμής κατ' αποκοπήν φόρου (*muqāṭa'a*).

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις χωρεί τόσο η νομιμοποίηση αντικανονικώς συσταθέντων βακουφίων όσο και η *erga omnes* προστασία των αγιορευτικών κτημάτων και μετοχίων.

36. Είναι σαφέστατη η σύνδεση της ρήτρας με τις έννομες απειλές που διατύπωναν οι Αγιορείτες στις διαπραγματεύσεις με τον σουλτάνο και που φανερώνουν την επιτηδεύτητα και λυσιτέλεια των πολιτικών και διπλωματικών κινήσεων των πρώτων έναντι της πολιτικής του δευτέρου. Το κύριο αίτημα των μοναχών συνοψιζόταν στην επικύρωση των ορισμών των προγενεστέρων σουλτάνων και την επιβεβαίωση του θεσμικού καθεστώτος, όπως αυτό είχε αποκρυσταλλωθεί και κατοχυρωθεί επί Μουράτ Β', και επομένως αυτό που ζητούσαν ήταν κάτι απλό που είχε θεσμικό προηγούμενο και έθετε τον Σελίμ Β' προ των δικών του ευθυνών. Οι ισχυρισμοί αυτοί των Αθωνιτών δεν διαλαμβάνονται μεν *verbatim* στο εδώ αναλυόμενο φερμάνι, αλλά περιέχονται *expressis verbis* στο γενικό αλλά όμοιο φερμάνι της 13ης Σαβάν έτους εγείρας 976 (= 31 Ιαν. 1569), όπου το επιχείρημα των Αγιορειτών ήταν εξίσου απλό αλλά ρηξικέλευθο: «εάν δεν εκδοθεί αυτοκρατορικός ορισμός επιβεβαίωσης σύμφωνα με την παλαιά απόφαση, θα [αναγκασθούμε να] επιστρέψουμε τις προαναφερθείσες περιουσίες, θα [αναγκασθούμε να] ξεπληρώσουμε το συναφθέν δάνειο και θα [αναγκασθούμε να] διασκορπισθούμε στον κόσμο, με συνέπεια και τα μοναστήρια έτσι να ερημώσουν και να απωλεσθεί [για το κρατικό ταμείο] το εφάπαξ χαράτζι που πληρώνεται ετησίως», βλ. Alexander, ό.π. (σημ. 6), 165. Επομένως η ως άνω ρήτρα δέχνει την απήχηση και εμβέλεια της απειλής, καθώς και το ότι η οθωμανική πολιτική απέβλεπε στην αποτροπή του να καταστούν τα αγιορευτικά μετόχια γαίες εγκαταλελειμμένες, μετρουκέ, κατά την έννοια του άρθ. 1 του ΟθΝπΓαίων.

Για τη σημασία της οικονομίας των αγιορευτικών μετοχίων σε σχέση με την εθνική οικονομία του Οθωμανικού κράτους η ανάπτυξη γίνεται κατωτ. υπό 4.1.

3.4. Σημαντική από πλευράς δικαίου είναι η τομή που κάνει ο φετβάς στη με αφορμή τον θάνατο των μοναχών ρύθμιση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί της μοναστηριακής περιουσίας. Εισάγεται έτσι για πρώτη φορά στο Οθωμανικό και το ιερονομικό Ισλαμικό Δίκαιο η αντίληψη ότι φορέας του δικαιώματος κυριότητας είναι το (νομικό) πρόσωπο της μονής και όχι επιμερισμένα τα φυσικά πρόσωπα των μοναχών, όπως εκλάμβανε ως τότε τη συλλογική κυριότητα το Οθωμανικό και εν γένει το Ισλαμικό Δίκαιο, που αγνοούσε τον θεσμό και το μόρφωμα του νομικού άλλως ηθικού προσώπου (*persone morale*). Η θεώρηση αυτή οδηγούσε σε ατελείωτες και αδιέξοδες περιπέτειες τις μονές και την περιουσία τους στην περίπτωση θανάτου ή αποχώρησης μοναχών: Οι οθωμανικές αρχές επενέβαιναν απαιτώντας το μερίδιο που υποτίθεται ότι είχε ο εκλιπών στη μοναστηριακή περιουσία, καθόσον κατά το Οθωμανικό Δίκαιο ο μοναχός ως αποχωρήσας εκ των εγκοσμίων και θεωρούμενος άκληρος, εθεωρείτο εξ αυτού του λόγου ότι η κληρονομία του καθίστατο αδιάθετη και περιερχόταν στο Δημόσιο, διατιθέμενη όπως όλες οι δημόσιες γαίες με δικαίωμα *tasarruf* και τίτλο ταπίου. Η ρύθμιση που σχεδίασε ο Εμπού Σουούντ ήταν στο βάθος ουσιαστική παρέκκλιση από τις νομικές αρχές της *şarī'a* και αποτελούσε *de facto* αναγνώριση των νομικών προσώπων, σε ό,τι αφορούσε την περιουσία των αγιορειτικών μονών, η οποία με τη ρύθμιση δεν θεωρούνταν πλέον περιουσία εξατομικευμένα των μοναχών, ενός εκάστου δηλαδή επιμερισμένα ούτε καν ως συγκυριότητα, αλλά ως περιουσία του συλλογικού πλην διακεκομμένου προσώπου της μονής, αποκομμένη και ανεξάρτητη των όποιων δικαιωμάτων των μοναχών, με φορέα το κατά πλάσμα δικαίου θεσμικό πρόσωπο της μονής, το οποίο κατ' αυτόν τον τρόπο αναγνωριζόταν εν τοις πράγμασιν από την οθωμανική έννομη τάξη ως αυτοτελές νομικό πρόσωπο.

Κατά τούτο είναι εσφαλμένη και αθεμελίωτη η άποψη ότι το Οθωμανικό Δίκαιο δεν ανεγνώρισε παντάπασι τον θεσμό του νομικού προσώπου.

3.5. Η κατακλείδα του φετβά περιλαμβάνει την ακροτελεύτια ρήτρα ότι προϋπόθεση για την ανενοχλησία των αγιορειτών και το απαραβίαστο των κτημάτων τους ήταν η από μέρους τους τήρηση του αυτοκρατορικού διατάγματος. Αυτό ερμηνεύεται ότι η πρωτοβουλία και εγγύηση της διαφυλάξεως του ειδικού αγιορειτικού καθεστώτος εναπόκειτο στους ίδιους. Και επίσης ερμηνεύεται υπό την έννοια ότι η τήρηση των προβλέψεων του διατάγματος γεννούσε για τους αγιορείτες δημοσίου δικαίου αξίωση, κατά το Οθωμανικό Δίκαιο, να απαιτούν την προστασία τους *erga omnes* και μάλιστα τόσο από μέρους των κατά τόπους δικαιοδοτικών αρχών (καδήςδων κυρίως), αλλά και απευθείας από τον ίδιο τον σουλτάνο, όχι επικουρικής ή υπαλλακτικής αλλά κυρίως και σωρευτικής προς την επιτόπια προστασία, πράγμα το οποίο εφαρμόσθηκε αταλάντευτα καθ' όλη την οθωμανική περίοδο επί 500 χρόνια.

4. Διατακτικό

4.1. Η έμφαση που δίδεται από τον σουλτάνο επικεντρώνεται στη διατήρηση των μετοχίων σε σταθερή παραγωγική διαδικασία, πράγμα που όπως φαίνεται είχε ιδιαίτερη πολιτική, οικονομική και κοινωνική σημασία για το τότε Οθωμανικό κράτος.³⁷ Ειδικότερα ο σουλτάνος τάσσει τις βασικές προϋποθέσεις, τις οποίες άλλωστε απεκρυστάλλωσε, όπως είδαμε, και ο φετβάς, που αφορούσαν την εναρμόνιση των όποιων αποκλίσεων της αγιορειτικής μετοχιακής και αφιερωματικής περιουσίας από τη *zarī'a*, τη νομιμοποίηση των παραβάσεων και την ενίσχυση εν αυτώ του αγιορειτικού καθεστώτος. Κι αυτές είναι:

(Α) Η διατήρηση των αγιορειτικών μετοχίων, των κτημάτων και βεβαίως των βακουφίων σε σταθερή παραγωγική λειτουργία,

(Β) η καταβολή της δεκάτης (*'ōṣr*) επί των προϊόντων της παραγωγής και
(Γ) η πληρωμή του κατ' αποκοπήν φόρου (*muqāṭa'a*).

Είναι προφανές ότι η αγιορειτική οικονομία, με το ειδικό μάλιστα προνομιακό καθεστώς της, στήριξε την οθωμανική οικονομία εκείνη την εποχή και τούτο διότι τα εκτεταμένα και δυναμικά αγιορειτικά μετόχια σε πολλές περιοχές των νοτιών Βαλκανίων και δη κυρίως στη Μακεδονία, Θράκη και τα νησιά του Αρχιπελάγους, αλλά και σε άλλες περιοχές, αποτελούσαν σπουδαίο και κυρίαρχο παράγοντα τόσο της παραγωγής και της οικονομίας της εποχής, όσο και της κοινωνικής συνοχής, ακόμη δε επίσης της ειρηνικής και πολιτισμικής συνύπαρξης των λαών στο πλαίσιο ενός πολυεθνικού κράτους.

4.2. Οι ρυθμίσεις του σουλτάνου δείχνουν επίσης και ένα άλλο βασικό και ενδιαφέρον στοιχείο της ιδιαίτερης αγιορειτικής οικονομίας, που συνίστατο στην εσωτερική αυτόνομη φορολόγηση της υπεραξίας της εργασίας καθώς και της προστιθέμενης αξίας της παραγωγής, διαθέσιμης και εμπορίας των παραγομένων στα μετόχια αγαθών· ένας θεσμός που ήταν ήδη σε εφαρμογή και επί Βυζαντινών και τον οποίο συνέχισε με συνέπεια η οθωμανική παράδοση.³⁸

Το Άγιο Όρος και οι μονές λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως υποκειμένα φορολογίας αλλά και ως φορολογικός μηχανισμός μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής οικονομίας,³⁹ καθόσον φορολογούσαν: (I) τα εσοδείματα των παροίκων των με-

37. Η σημασία αυτή φαίνεται από τους όρους που περιελήφθησαν στο γενικό φερμάνι «S» και ειδικά από την απειλή ακύρωσης της παραγωγικής διαδικασίας (*muḥāl*), που χρησιμοποίησαν οι Αγιορείτες τεχνηέντως για να πείσουν και εξασφαλίσουν τη σύμφωνη με τα συμφέροντά τους ρύθμιση της καταστάσεως, βλ. αμέσως προηγ. σημ. Για το ότι οι αγιορειτικές μονές αναγνωρίζονταν ως κοινωνικοί και πολιτισμικοί θεσμοί σύμφωνος και Κολonos, ό.π. (σημ. 7): 197 επ.

38. Βλ. Κολonos, ό.π. (σημ. 7), σ. 198 κ.ε.

39. Όπως ακριβώς συνέβαινε και στη σχέση Αγ. Όρους με τη βυζαντινή οικονομία, βλ.

τοχίων, ως δικών τους κατά μία έννοια υπηκόων, που αυτοί απεκόμιζαν από την εργασία τους στα μετόχια αλλά και από την δική τους παραγωγική δραστηριότητα, η οποία λάμβανε χώρα μέσα στο πλαίσιο του ειδικού αγιορειτικού καθεστώτος και υπό τις προνομίες του, (II) τη διάθεση, διακίνηση και εμπορία των προϊόντων και αγαθών από και διά των μετοχίων, όπως εξ αρχής καθόρισε στο τυπικό του 1430 ο Μουράτ Β΄ μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης από το προϊόν δε αυτής της *sui generis* ενδοαθωνικής φορολογίας συμφωνούνταν εκάστοτε ένα ποσοστό, που κατά εποχές κυμαινόταν, το οποίο αποδιδόταν στο δημόσιο ταμείο.⁴⁰

Αυτή η ενδογενής φορολόγηση υπονοείται στον όρο «*edübh hâşıl⁴¹ etdükleri*» (στους στίχους 20 και 23 σε συνδυασμό και με όσα ορίζονται στο στ. 21), που ερμηνεύεται μάλλον ως αναφερόμενος σε αντικείμενα εσωτερικής δημοσιονομικής φύσεως της αγιορειτικής οικονομίας, πέραν της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής. Αυτό δείχνει και το ιδιαίτερο προνομιακό καθεστώς ετερονομίας ή ημιαυτονομίας θα λέγαμε, που χαρακτήριζε το Άγιον Όρος δικαιοπολιτικά, έναντι όλων των επικυριάρχων που πέρασαν από το προσκήνιο της ιστορίας, είτε αυτοί ήσαν οι Βυζαντινοί, είτε οι Φράγκοι της 4ης Σταυροφορίας, είτε οι ενδιάμεσες βραχυχρόνιες επικυριαρχίες των Δουκών Αγγέλων της Ηπείρου ή των Βουλγάρων επί εποχής τσάρου Ιβάν Ασέν Β΄, είτε οι Σέρβοι επί Στεφάνου Δουσάν, είτε τέλος οι Οθωμανοί.

4.3. Εν κατακλείδι το διατακτικό του σουλτάνου επικυρώνει τις εισηγήσεις του Εμπού Σουούντ όσον αφορά την κατοχύρωση της μοναστηριακής περιουσίας στο διαρκές (νομικό) πρόσωπο της μονής και όχι στο επίπεδο των (φυσικών) προσώπων των μοναχών, έτσι ώστε οι μεταβολές της προσωπικής κατάστασης των τελευταίων, όπως ο θάνατος κτλ., να μην επηρεάζουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς σε επίπεδο μονής. Τέλος λαμβάνεται μέριμνα για την ακριβοδίκαιη είσπραξη της δεκάτης των προϊόντων, σε τρόπο που να αποφεύγονται καταστρατηγήσεις και καταπιέσεις των μοναχών.

Ακολουθούν η μεταγραφή, μετάφραση και φωτογραφία του φερμανίου 9Ψ από το αρχείο της Ιεράς Μονής Παντοκράτορος.

Νικόπουλος, Η διάπλαση του αρχαίου καθεστώτος του Αγίου Όρους, ό.π. (σημ. 27), σ. 428 κ.ε.

40. Σε αυτό το ποσοστό βασίσθηκαν και τα έκτακτα μέτρα ενίσχυσης της αμυντικής πολιτικής που έλαβε ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, σε δύο φάσεις, ως ανεξάρτητος βασιλεύς της Θεσσαλονίκης, βλ. Νικόπουλος, Η διάπλαση του αρχαίου καθεστώτος του Αγίου Όρους, ό.π. (σημ. 27), σ. 387 κ.ε.

41. Ο όρος «*hâşıl*», ο οποίος συνήθως σημαίνει «σοδειά», εδώ έχει την ευρύτερη έννοια του εισοδήματος, των εισκομιζομένων.

Μεταγραφή φιομανίου 9 Ψ, Ι. Μονής Παντοκράτορος
(Διαστάσεις: 53,4x21,4 εκ. Πρωτότυπο, σε υφασμάτινο λινό υπόβαθρο,
γροφή επιμελημένη)

Ṭuḡhrā:

Selīm ibn Süleymān Ḥān muẓzafer dā' iman

[1] müfāḥir al - quḏāt wa - l - ḥukām maʿden al - faḏā 'il wa - l - kalām - i - Selānik, Sideroqabsi ve Zīkhna ve Sīroz ve Pravishta qāḏīları, zīda faḏluhum. Tawqīʿ - i - raqīʿ - i - hümāyūn vāşıl olacaq maʿlūm qıldim (?) ki

[2] ḥāliyan Pandoqraḏoz (sic) nām monāstir rāhibānleri dargāh - i - müʿallāma bir ādem götürüb ḏıkr olan qāḏılıqlarda mezbūr manāstura tābīʿ olan çiftliklerde bāḡlar ve bāḡçeler

[3] ve deḡirmenler ve qışlaq ve ḡalyan ve ḡayrı fetvā - i - şerīf mücibince mūrī cānibından vilāyet - i mezbūrataḡrīran dükkān emīnler beyʿ eylediklerinde bar namāşıla şatun alub, ve mezbūr

[4] qatastr Ayanoroz cezirine tābīʿ olmaḡın Ayanoroz cezirinden alınan on dört biñ sekke altundan ḥāşıl olub vech - i - forūḡ üzerine vilāyet

[5] defteri qayd olunub ellimize vilāyet defteri şuvaran verlimiştir, vilāyet defteri mücibince taşarrufumuzda evvelden bāḡlar ve bāḡçeler ve qışla ve olmaz(suprascriptum) muqtaḏā ye - şarīʿ-i- şarīfle

[6]vaqfiyat üzere ḏabt almadılar. Sanduḡumuzda beyt ül-māla ve ḥāşş emīnleri mazbūr qatastraki içinde mürd olub giden keşişler emlakī ve ḥişşesi

[7]qalmıştır deyü, nezāʿ ederler. Deḡirmenler, ve čā'ırlar ve ḡayrı vaqfiyat üzere taşarruf edüb vilāyat defteri mücibince meqṭūʿi verdikdensoñra

[8]jümle, emlak emīnler ve ʿāmillar dakhl için ḥüküm -i - şerīf ol ḡalab eydiklerinde, bunuñ gibi kenisātiñ evqāfa ḥuşūşta fetvā ye

[9]şerīf verilüb, meḏmūnet: Mezbūr kenisātiñ ḏābitleri mālik olduqları ve yāḥod mūrī canibinden şatun alduqları adaları ve bāḡları ve bāḡçelari

[10] ve deḡirmenleri ve dükkānlari ve qovanlari ve sıḡırlari ve qoyunlari ve sā'ir tavarlari nefslerine ve evlādlarina ve manastırlarina ve kenīselerine evvelden fuqarāya

[11] ve gelüb giden fāqirlere ve bunlara ḥidmet edenlere evqāfa görüb gözedüb ḥāşıllardan taḡşıl edüb, getürenlere ve maşārıf şarf edenlere

[12] vaqf edenlere mütevellīye teslīm edüb şarʿ ile vaqfiyetine ḥüküm olunduqtan

soñra aşlan kimsene dakhil edüb şartlaran tađayyur edemezler ammā kendülerin mülkleri olmayub

[13] şimdi mürī cānibından tapularla aldıkları yākhod evvelden reʿāyādan şatun almaq ādana aldıkları mürī mazraʿlar ve čāʿırlar ve yaylaqları va qışlaqlar jümlesi

[14] arāzī ye memleketdir, aşlan islāmdan ve ğayrıdan kimseneniñ mülk olmaq yoqdur reʿāyā icāre tutmaqla taşarruf ederler aşlan ne beyʿe qādırlardı ve ne hibeye ne vaqfa

[15] şelāṭından ğayri ve bir ferd vujūh – i - mezbūraya qādır diğildir. Ol bābda vaqfları ve şartları muʿtaberler diğildi mürī cānibından mezbūr (sic) merḥamet olunub

[16] đıkr olunan mazāriʿi eküb bičüb sāʿir reʿāyā gibi ʿöşleren verüb tavarlarına čāʿırlarına ve yaylaqlarına ve qışlaqlarına yürüdü defter – i - khāqānī üzerlerine

[17] muqayyad evvelden muqāṭaʿalarını verdikden soñra kimsene taʿarruđ almayub ve içlerinde mürd olduqda đıkr olunan bir adına khişşası ve tapuya verilmeyüb

[18] mürd olanların khişşesi bāqīleri taşarruf edüb bu uslub muqarrer qılınmaq cāʿiz olursa takhşil - i mezbūr üzerine hüküm – i - hümayün verilmek meşrūʿdur mādemki. firmān – i-

[19] hümayünden tecāvüz etmeyeler, imdi kimsene taʿarruđ etmeyi cāʿiz diğildir deyü, fetvā ye şerīf verilmeğın, buyurdum ki hüküm – i - şerīfim vardıqta bu bābda evvelden fetvā ye şerīf

[20] mücibince ʿaml edüb mezkūrlar đıkr olunan qatastar ke ʿöşr verür yerlerini khālī qomayub zirāʿat ve khirāṭet edüb hāşıl etdikleri terekeleriniñ

[21] ʿöşri ve sāʿir rüsüm müqabelesinden vilāyet defterine kayd olunan meqtūʿlarını verüb khidmetlerinde quşūrları olmaye, bu khuşūşine vilāyet

[22] defteri ve fetvā ye şerīf mücibince ʿamel edüb vilāyet defterine ve fetvā ye şerīfine muğāyır bir kimsene dakhil ve taʿarruđ etdirmeyeler ve zirāʿat ve khirāṭet

[23] edüb hāşıl etdikleri terekelerden muqtađā ye şerīf üzerine ʿöşr - i - terekelerini vefātdan üzerine alınacaq sālāriyelerini ʿaynīle ḥarman

[24] zemānına terekeleren aldırıp der anbar etdireler ʿöşr i terekelerini üzerlerine birağub, narḥ üzerine ziyāda aqçeleren aldurmesin (!)

[25] amr – i - şerīfime mükhālif taʿallül ve ʿinād edüb zulm ve taʿaddī edmeler ismilerile yazub arđ eyleler, şöyle bileler, ʿalāmet – i - şerīfime iʿtimād qılalar. Tahriren fī al yaum sābiʿ ve al – ʿişrīn şahr i - ramazān al - mubārak sene sab ʿīn ve sitt tisʿa miʿa [= 25. März 1569]

Μετάφραση φερμανίου 9 Ψ, Ι. Μονής Παντοκράτορος

Τουγράφς:

Σουλτάνος Σελίμ Β΄, υιός Σουλεϊμάν Χάν, ...

1/ Καυχήματα των κριτών και σοφών, θησαύρισμα προτερημάτων και γνώσεως, <ιερο>δικασταί της Θεσσαλονίκης, Σιδηροκασίων, Ζίχνης, Σερρών και Πραβίου, είτε να αυξάνεται η αρετή σας!

Από και διά της λήψεως του υψηλού αυτού αυτοκρατορικού διατάγματος σας καθιστώ γνωστά τα εξής:

2/ προσφάτως οι μοναχοί της Μονής Παντοκράτορος απέστειλαν προς την ημετέρα Υψηλή Πύλη της δικαιοσύνης εκπρόσωπό τους και εδήλωσαν ότι σχετικά με τα στα καθήλκια <σας> ευρισκόμενα και στην αναφερόμενη Μονή ανήκοντα κτήματα, κήπους, περιβόλια,

3/ μύλους, χειμαδιά, νταλιάνια και λοιπές κτήσεις, με βάση έναν υψηλό φετβά και με την σύμπραξη των αρμοδίων υπαλλήλων, εξασφάλισαν εκ μέρους του *fiscus* την εις τους φορολογικούς καταλόγους των οικείων νομαρχιών καταχώρηση υπό τον τύπον αγοράς (*bar namāstla*) <αυτών>. Εφόσον τα ανωτέρω κατάστιχα αφορούν

4/ τη χερσόνησο του Αγίου Όρους και εφόσον στα κατάστιχα αυτά καταγράφηκε τύποις πώληση (*vech-i-forūh*) των αγιορειτικών κτημάτων με εισφορά 14.000 χρυσών νομισμάτων, που καταβλήθηκε και

5/ καταχωρήθηκε στον νομαρχιακό κώδικα (*vilāyet defteri*), δήλωσαν ότι εκδόθηκε και εγχειρίσθηκε σε αυτούς επίσημο σουρέτι (αντίγραφο), ότι οι ίδιοι ασκούν τα σχετικά δικαιώματα (*tasarrüf*) έκπαλαι και ότι ενώ καταχωρήθηκαν τα ανωτέρω κήποι, περιβόλια, χειμαδιά και λοιπά στο κατάστιχο, δεν επιδόθηκε σε αυτούς καμία απόφαση σύμφωνα με την τιμία τη *serṭ'a*

6/ και συγκεκριμένα κάποιιο έγγραφο που να πιστοποιεί τη βακουφική ιδιότητα (*vaqfiyat*) των κτημάτων τους δήλωσαν ακόμη ότι οι δημόσιοι ταμίες (*beyt ül-māl*) και οι διαχειριστές του χασσίου (*hāss emīnleri*), στην περίπτωση θανάτου κάποιου μοναχού, επεμβαίνουν στα παραπάνω κατάστιχα

7/ <θέτοντες ζητήματα ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων>. Εντεύθεν δημιουργούνται διενέξεις. Σε σχέση λοιπόν με τους μύλους, λειμώνες και λοιπά <κτήματα> που έχουν στη νομή και εξουσία τους (*tasarrüf*), όσον αφορά το καθεστώς τους ως βακούφια, εφόσον καταβάλλουν τον κατ' αποκοπήν φόρο (*meqṭū'*),

8/ για το σύνολο των περιουσιών τους, προκειμένου να αποτραπούν οι

επεμβάσεις των δημοσίων ταμιών και των εκτελεστικών οργάνων, εξαιτούνται την έκδοση υψηλού ορισμού, σχετικά με το καθεστώς των βακουφίων των μοναστικών κοινοτήτων τους (*kenisâtîñ enqâf*). Ευγενής φετβάς

9/ εξεδόθη κατά ταύτα διαλαμβάνων τα εξής: Επειδή οι μοναστικές κοινότητες <του Αγ. Όρους> κατέχουν αφενός ιδιοκτησίες πλήρους κυριότητας (*mālik*) έκπαλαι, αφετέρου προέβησαν από πλευράς δημοσίου ταμείου σε εξαγορά των δικαιωμάτων, προκειμένου οι νήσοι, οι κήποι, τα περιβόλια,

10/ οι μύλοι, τα μαγαζιά, οι μελισσώνες, τα κοπάδια των βοών και των προβάτων και τα λοιπά κτήματα, να κατέχονται από αυτούς νομίμως και να μπορούν να τα αφιερώσουν και εξασφαλίσουν για τα τέκνα τους (τους επερχόμενους μοναχούς) καθώς και το μοναστήρι και την κοινότητά τους, όπως τα είχαν έκπαλαι, καθ' ό οι ίδιοι ακτήμονες,

11/ για να εξυπηρετούν τόσο τους ίδιους όσο και τους πτωχούς και τους διερχομένους (ξένους), καθώς και αυτούς που τους υπηρετούν ή φροντίζουν κι εποπτεύουν το βακούφι, ή δραστηριοποιούνται και συγκομίζουν τα εσοδήματα της παραγωγής ή διαχειρίζονται την οικονομική δραστηριότητα,

12/ σε ό,τι αφορά το βακούφι και την απόδοση (των λογαριασμών) στον μοντεβελλή· υπό αυτούς τους όρους μπορεί να εκδοθεί νομίμως μια διάταξη, διά της οποίας δεν θα επιτρέπεται σε κανένα να επεμβαίνει και καμία μεταβολή να επενεχθεί ως προς αυτά (ενν. βακούφια), τα οποία πλέον δεν λογίζονται ως μούλκια των ιδίων.

13/ Οι διαληφθέντες μοναχοί είχαν αποκτήσει γαίες με παραχώρηση παρά του δημοσίου ταμείου και τίτλο ταπίου, όπως επίσης είχαν αποκτήσει κατά καιρούς κτήματα από (Μουσουλμάνους και μη) Οθωμανούς υπηκόους, στο όνομά τους. Κρατικοί αγροί όμως, λειμώνες, θέρετρα και χειμαδιά στο σύνολό τους,

14/ θεωρούνται όλα κρατικές γαίες και δεν επιτρέπεται σε κανένα, κατά τους κανόνες του Ισλάμ, είτε Μωαμεθανό είτε άλλον να τα μετατρέψει σε ατομική του ιδιοκτησία πλήρους κυριότητος (μούλκι). Σε αυτές τις περιπτώσεις ένας φόρον υποτελής Οθωμανός υπήκοος (ραγιάς) εξουσιάζει μόνον διά ταπίου και ασκεί μόνον την νομή (τασαρρούφ), και δεν επιτρέπεται νομίμως να καταστήσει (το παραχωρούμενο) αντικείμενο ούτε αγοραπωλησίας ούτε δωρεάς ούτε αφιερώσεως (βακούφι).

15/ Έναντι του σουλτανάτου [ενν. της εξουσίας του σουλτάνου] ουδείς έχει το δικαίωμα να πράξει κάτι κατά τον προαναφερθέντα τρόπο. Στην περίπτωση αυτή η αφιέρωση (το βακούφι) και οι όροι της δεν γίνονται αποδεκτοί. Ο σουλτάνος όμως όλως κατ' επιείκεια μπορεί να οικονομήσει διαφορετικά τα πράγματα,

16] εφόσον οι δικαιούχοι (οι μοναχοί εν προκειμένω) σπέρνουν και θερίζουν τους υπόψιν αγρούς και καταβάλλουν τα δέκατα για τα γεννήματα και θρέμματα, όπως και οι λοιποί οθωμανοί υπήκοοι, και επίσης στο αυτοκρατορικό ταμείο

17] καταβάλλουν τον κεκανονισμένο κατ' αποκοπήν φόρο (*muqāṭa'a*), υπ'αυτούς τους όρους ουδείς δύναται να τους αντιτάξει αντίρρηση. Και στην περίπτωση επίσης θανάτου κάποιου Μοναχού, οι προαναφερθείσες γαίες δεν διατίθενται εξουσιαστικώς διά ταπίου, για τον λόγο ότι είχε δήθεν επ' αυτών ιδιωτικά δικαιώματα ο αποθανών,

18] αλλά το μερίδιό του το εξουσιάζουν οι επιζώντες. Ο προεκτεθείς τρόπος προσήκει να ακολουθηθεί, καθόσον αυτός συνάδει προς τον ιερό νόμο, και δύναται να αποτελέσει αντικείμενο ρυθμίσεως δι' αυτοκρατορικού διατάγματος.

19] Και στο μέτρο που αυτοί (Μοναχοί) δεν παραβιάζουν το αυτοκρατορικό διάταγμα, σε κανέναν απολύτως δεν είναι επιτρεπτό να τους εναντιώνεται.

Επί τη βάσει όθεν των ως άνω πορισμάτων του ευγενούς φετβά, *θεσπίζω* όσα ορίζονται στο παρόν διάταγμα, για τα προκείμενα ζητήματα, που

20] επέλυσε ο ευγενής φετβάς, και που πρέπει να εφαρμοσθούν. Ειδικότερα, σύμφωνα με όσα είναι καταχωρημένα στα προαναφερθέντα κατάστιχα, οι προαναφερθέντες μοναχοί υποχρεούνται να καταβάλλουν την δεκάτη (*ḍḡr*), να μη καταλείπουν τους τόπους των χέρσους, αλλά να τους καλλιεργούν και να συγκομίζουν την παραγωγή τους, να εξασφαλίζουν επίσης τα εσοδεύματά τους (*hāṣil*), και σε ό,τι αφορά την περίπτωση κληρονομίας (*terekeler*),

21] να καταβάλλουν την δεκάτη και τις αναλογούσες επιβαρύνσεις, μετά την παρακράτηση των επισήμων εισφορών (*rūsūm müqabelesinden*), φροντίζοντας για τη σχετική καταχώρηση στον νομαρχιακό κώδικα, την κατ' αποκοπή πληρωμή και την αποφυγή βλάβης των συμφερόντων τρίτων. Σχετικά με το θέμα τούτο

22] να ενεργήσετε σύμφωνα με τον νομαρχιακό κώδικα και τον υψηλό φετβά, που πρέπει να εφαρμόζονται και ουδείς επιτρέπεται να επιχειρεί οποιαδήποτε μεταβολή επ' αυτών ούτε να αναμειγνύεται καθ' οιονδήποτε τρόπο, εφόσον (οι μοναχοί) καλλιεργούν, παράγουν

23] και εσοδεύουν (*hāṣil*). Σε ό,τι δε αφορά την κληρονομική διαδοχή, σύμφωνα με την ευγενή απόφαση, οφείλουν να καταβάλλουν ανελλιπώς τη δεκάτη που αναλογεί μετά τον θάνατο του δικαιούχου, και σε ό,τι αφορά την αυτούσια καταβολή της δεκάτης κατά τον καιρό του αλωνισμού,

24] να καταβάλλεται φροντίδα ώστε αυτή να εναποθηκεύεται στις (κρατικές) αποθήκες ομού μετά της αναλογούσης εισφοράς για την κληρονομική δια-

δοχή, φροντίζοντας να μην παραβιάζεται η νόμιμη διατίμηση (των γεννημάτων) σε άσπρα και να μην λαμβάνεται τίποτε καθ' υπέρβαση του ορίου αυτού.

25/ Ουδείς επιτρέπεται να αντιτίθεται στο παρόν ευγενές διάταγμα και να παραβιάζει αυτό, ούτε να τολμά να καταπιέξει και να αδικεί τους μοναχούς.

Να καταγράφονται τα ονόματα των παραβατών και να υποβάλλεται σχετική αναφορά. Να έχετε υπόψιν τα ανωτέρω και να επιδεικνύετε πίστη στις υψηλές διαταγές.

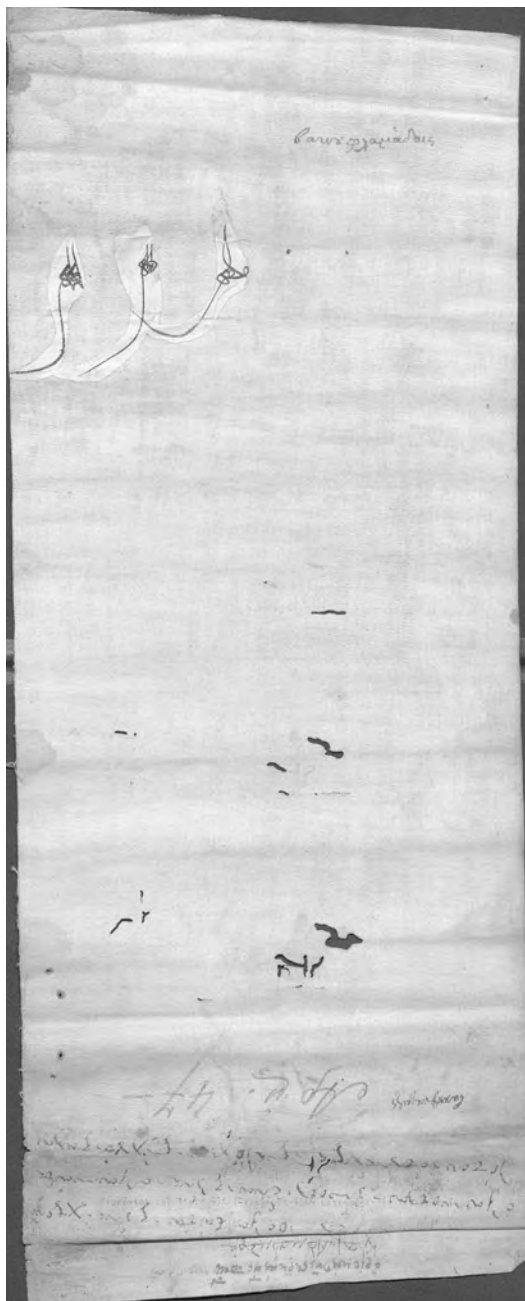
Απελύθη την 27η ημέρα του ευλογημένου μηνός Ραμαζάν, του εννεακοσιοστού εβδομηκοστού εννάτου έτους εγείρας [= 25 Μαρτίου 1569]

JOHANNES NIEHOFF-PANAGIOTIDES
Τακτικός Καθηγητής Freie Universität Berlin

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΣ
Επισκέπτης Καθηγητής Freie Universität Berlin

Το έγγραφο υπ' αριθ. 9Ψ της Ι. Μονής Παντοκράτορος (recto).

Το έγγραφο υπ' αριθ. 9Ψ της Ι. Μονής Παντοκράτορος (verso).

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΜΑΚΡΥΡΡΑΧΗΣ ΣΤΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
(ΤΕΛΗ 17ΟΥ - ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ)

Εισαγωγικά

Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης συνέβαλε σε πολλές περιπτώσεις στην πνευματική αναγέννηση, τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και συμπαραστάθηκε εμπράκτως στους αγώνες του Ελληνισμού εναντίον των Οθωμανών με τις ιερές μονές της, ανάμεσα στις οποίες και της επαρχίας Κίτρους, στους ορεινούς όγκους των Πιερίων και του Ολύμπου. Ειδικότερα στα μεγάλα μοναστικά κέντρα που αναπτύχθηκαν στην περιοχή της Δυτικής Πιερίας¹ ανήκει και η ιερά μονή της Παναγίας Μακρυρράχης,² που τιμάται στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Το ιστο-

1. Παν. Αναγνωστόπουλος, *Η αρχαία Ολυμπική Πιερία*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 112. Βασ. Κατσαρός, «Η ανάγκη για μια συγκέντρωση βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών της Πιερίας σ' ένα corpus», στο: *Πρακτικά 3ου Επιστημονικού συνεδρίου Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια* [Εστία Πιερίδων Μουσών Κατερίνης Εταιρεία Πιερικών Μελετών], 25-29 Νοεμβρίου 2003, Εκδόσεις Μάτι, Κατερίνη 2008, σσ. 75-131, κυρίως σ. 81. Για την περιγραφή της περιοχής βλ. *Εγχειρίδιον Γεωγραφίας*, εκδοθέν υπό Δημ. Ιωαννίδου Ολυμπίου (Καθηγητού του Διδασκαλείου Αθηνών), εν Αθήναις Τύποις «Κορρίνης» 1892, σ. 459: «Πρὸς β. συνάπτονται μετὰ τοῦ Ὄλ. τὰ Πιέρια ὄρη· ἢ ἀν. ὑπώρεια αὐτῶν εἶναι χώρα λοφώδης κατάδρυμος καὶ ὑπὸ πολυαριθμῶν χειμάρρων διηλακισμένη, τὸ Πιέριον δάσος (*Pieria Sylva*), ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῖου κείται ἡ μονὴ Μακρυρράχι». πρβλ. Σ. Κουρουτζίδης, «Η Πιερία μέσα από αυτοτελείς και περιοδικές εκδόσεις των δύο τελευταίων αιώνων», στο: *Πρακτικά 2ου Επιστημονικού Συνεδρίου Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια* [Εστία Πιερίδων Μουσών Κατερίνης «Εταιρεία Πιερικών Μελετών»], Κατερίνη 2002, σσ. 841-851, κυρίως σ. 851.

2. Για την ιστορία της μονής μέχρι σήμερα έχουν εκπονηθεί οι εξής εργασίες: Θ. Αχ. Τσουλιάς, (Πρωτοπρεσβύτερος) - Ελ. Θ. Τσουλιά, *Ιερά Μονή Παναγίας Μακρυρράχης*, Κατερίνη 1995· Δημ. Αγγ. Παπάξης, «Νέα στοιχεία για την ιστορία της Ιεράς Μονής Παναγίας Μακρυρράχης μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα», *Ορθοδοξία* 2 (1998) 313-330· Αθ. Αθανασιάδης, *Ιερά πατριαρχική και σταυροπηγιακή μονή Παναγίας Μακρυρράχης* (πανεπιστημιακή ανέκδοτη δεκαπεντασέλιδη εργασία, η οποία υποβλήθηκε στη Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 2003· Αν. Γιανναπή, *Η ιερά μονή της Παναγίας της Μακρυρράχης στην Πιερία, Ένα αλησμόνητο οδοιπορικό*, Τέρτιος, Κατερίνη 2006 και το λήμμα: Κυρ. Πασ., «Μονή της Παναγίας Μακρυρράχης», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 10, Στρατηγικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012, σ. 76. Στις 26 Δεκεμβρίου 2014 ο Αντώνιος Σπυριδώνος Κάνουρας, ιστορικός ερευνητής και συγγραφέας από τον Κολινδρό Πιερίας, αφιέρωσε στον σεβασμιώτατο μητροπολίτη Κίτρους και Κατερίνης κ. Γεώργιο ένα ανέκδοτο χειρόγραφο βιβλίο του με τίτλο: *Οι*

ρικό μοναστήρι βρίσκεται στη μέση ενός κοιλώματος στην περιοχή του Πιερικού δάσους (από δρυς),³ οκτώ χιλιόμετρα νότια του Κολινδρού, ανάμεσα στα χωριά Ρυάκια (Ριάντανη ή Ράδιανη)⁴ και Παλαιοστανή (Παλιονέστανη ή Παλιόστανη),⁵ και σε απόσταση ενάμισι χιλιομέτρου από τον οικισμό Μικρή Μηλιά.⁶ Η παλαιότερη είδηση για την ύπαρξή του, με βάση χειρόγραφη ενθύμηση του διακόνου Μόσχου, που σώζεται σε παλαιότυπο Τριώδιο του 1522 στον Κολινδρό, ανάγεται στα 1728,⁷ ενώ, με βάση δια-

ιεροί ναοί, τα μοναστήρια - τα εξωκλήσια, οι επισκοπές της πρώτης και δευτέρας χιλιετίας. Οι επίσκοποι και οι ιερωμένοι του Κολινδρού και γενικότερα της Πιερίας. Από το χειρόγραφο αυτό ο σεβασμιώτατος έθεσε υπόψη μου προς αξιοποίηση τα αναφερόμενα στην ιερά μονή Παναγίας Μακρυρράχης, και για τον λόγο αυτό τον ευχαριστώ θερμά, όπως και εν γένει για το ενδιαφέρον του σχετικά με τις ιστορικές έρευνές μου στην Ιερά Μητρόπολή του. Ενδεικτικά, παραπομπή της ενότητας που αφορά στους αγώνες του Κολινδρινού ηγουμενίου της μονής παπα-Δημήτρη, παρατίθενται στην ενότητα «Φωτογραφίες» στο τέλος της παρούσας.

3. Κλεοπ. Πολύξου-Μαμέλη, *Ιστορία του Κολινδρού με ευρύτατη επισκόπησι γεωγραφική, ιστορική, εθνολογική της Πιερίας*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 204: «Τα Πιέρια στέκουν σαν μακρινοί φύλακες του και του στέλνουν το αμόλευτο αγέρι από τις κορφές τους και το άφθονο νερό από τα σπλάχνα τους, που τρέφει τη ρωμαλέα βλάστησι του περιώνυμου δάσους, κι άφθονο ρίχνεται από παντού σε μυριάδες καταρράκτες ή κυλάει αμέριμνο στις πλαγιές ή αναβρύζει από τις αμέτρητες βουσομάνες».

4. Θ. Παπαζώτος, «Το κτηματολόγιο και η βιβλιοθήκη της Μονής Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω. Χειρόγραφα και παλαιότυπα της Πιερίας», *Μακεδονικά* 26 (1987-88) 16-50, κυρίως σ. 45. Έτσι την προσδιορίζουν, ως ανήκουσα εκκλησιαστικά στην Ιερά Μητρόπολη Κίτρους και Κατερίνης, και οι Χρ. Αραμπατζής - Απ. Κραλίδης, «Τα μοναστήρια της Μακεδονίας κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινά* 16 (1991) 384: «Κοιμήσεως Θεοτόκου Μακρυρράχης Ρυάκια». Για τη Ράδιανη (Ριάντανη) βλ. Παρθένιος Βαρδάκας (επίσκοπος Κίτρους εξ Ιωαννίνων), *Περιγραφή κυρίως εννέα ετών τουρκοκρατίας της περιφέρειας επισκοπής Κίτρους από του 1903-1912. Τοπογραφική και ηθικοθρησκευτική μετά ιστορικογεωγραφικών παρατηρήσεων, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων του Μιχαήλ Ι. Σαλίβερου, εν Αθήναις 1918*, σσ. 84-85.

5. Δ. Παπαεμιμανουήλ, «Ιστορικόν της Ι. Μ. Παναγίας Μακρυρράχης Παλιόστανης Πιερίας. Η ανέγερση και η καταστροφή της Ιεράς Μονής Παναγίας Μακρυρράχης», εφημ. *Ολύμπιο Βήμα*, 3 Μαρτίου 1994, σ. 3. Περισσότερα γι' αυτήν βλ. Παρθένιος, *Περιγραφή*, σσ. 82-84.

6. Για τη Μηλιά βλ. Γ. Ν. Τσιρώνης (ιερέας), *Ιστορία της Μηλιάς Πιερίας*, Εκδοτικός οίκος Όλυμπος, Κατερίνη 1995.

7. Θ. Παπαζώτος, *Κεμήλια του Κολινδρού*, Έκδοση του Προοδευτικού Μορφωτικού Συλλόγου Κολινδρού, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 21· πρβλ. Παπάζης, «Νέα», σσ. 313-314· Απ. Αθ. Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιωακείμ Γ' ως Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης για την ενοριακή μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου Μακρυρράχης και η προαγωγή αυτής σε Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή κατά τη δεύτερη Πατριαρχία του (Ιανουάριος 1906)», στο: *Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 85-147, κυρίως σ. 86· Αθαν. Γ. Βουδούρης, «Το μετόχι της μονής Παναγίας Μακρυρράχης στη Βέροια και η ιερά μονή της αγίας Παρασκευής», *Χρονικά Ιστορίας και Πο-*

πιστώσεις από τελευταία μελέτη, δεν αποκλείεται να ανάγεται στα 1698.⁸

Στο πλαίσιο της αναφοράς μας για τη συμμετοχή της μονής στους αγώνες του Ελληνισμού στη Μακεδονία, θα προσπαθήσουμε παράλληλα να καθορίσουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε τις θετικές συγκυρίες που την έθρεψαν (παρουσία συνειδητών πατριωτών στον μοναχικό κόσμο, γεωγραφική θέση, αποθηκευτικοί χώροι για πολεμικό υλικό, ψυχική ενότητα του χριστιανικού πληθυσμού), αλλά και τις αρνητικές που την υπονόμισαν (εφεκτικότητα μοναχών λόγω κινδύνου οθωμανικών αντιποίνων και βιαιοτήτων επιδρομών, έλλειψη εμπειροπόλεμης ηγεσίας και συντονισμού - οργάνωσης, προβλήματα ανεπάρκειας και εφοδιασμού σε οπλισμό και λοιπά εφόδια, ασύγχρονος ξεσηκωμός,⁹ προχειρότητα μεταφοράς αμάχων αλλά και συγκρότησης επαναστατικών ομάδων που αυτοσχεδίαζαν, καθώς δεν είχαν καταστρωθεί συστηματικά σχέδια επιχειρήσεων). Στις αρνητικές συγκυρίες θα μπορούσαν να προστεθούν ακόμη η πυκνότητα των μουσουλμανικών πληθυσμών, η γειννίαση με τη Θεσσαλονίκη, όπου έδρευαν πολυάριθμες και αξιόμαχες μονάδες του οθωμανικού στρατού, και η δυσκολία γενικά του συντονισμού μιας γενικότερης εξέγερσης.¹⁰

λιτισμού του Ν. Ημαθίας 18 (Σεπτ. - Δεκ. 2012) 17-23, σ. 17, τον οποίο για πρώτη φορά μου παρέχεται η ευκαιρία, λόγω συνάφειας της παρούσας, να ευχαριστήσω για την τιμή που μου έκανε να γράψει σχετικά με το έργο μου θερμά λόγια και να μου αφιερώσει την εν λόγω εργασία του.

8. Εύαγγ. Παπαθανασίου - Γεωργ. Γραϊκού, «Εἰς μνημόσυνον ἐκεῖνον τοῦ μακαρίτου Γεωργίου Γκέκα...»: Συμβολή στην ιστορία του κλεφταρματολισμοῦ του Ολύμπου) με αφορμή μία μεταβυζαντινὴ ἐπιγραφή», στο: *Πρακτικά του 4ου Επιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἡ Πιερίαι στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια (Τετάρτη 25 - Σάββατο 28 Νοεμβρίου 2009)*, [Εστία Πιερίδων Μουσίου Κατερίνης «Εταιρεία Πιερικών Μελετών»], Νικόλαος Γραϊκός (επιμ.), Κατερίνη 2014, σσ. 117-166, κυρίως σ. 136: «*Σαφώς ὁμως στην κτιτορικὴ ἐπιγραφή της Αγίας Παρασκευῆς γίνεται μνεῖα περὶ μονῆς της Θεοτόκου, ἐπονομαζομένης “Μακριάς Ράχης”, και ὄχι απλώς περὶ οικισμού, ονόματι “Μακριά Ράχη”, δίπλα στον οποίον υπάρχει κάποια μονή της Θεοτόκου. Μονή ὁμως Παναγίας, ἐπονομαζόμενη “Μακρορράχης”, υφίσταται μόνο μία: Στις πλαγιές των Πιερίων, κοντά στη Ράδιανη (σημ. Ρυάκια) βρίσκεται η Ἱερὰ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Παναγίας Μακρορράχης [...] και παρακάτω: Εἶν, ὅπως πιστεύουμε, η μονὴ Παναγίας Μακρορράχης της ἐπιγραφῆς της Αγίας Παρασκευῆς Αἰτωλικού ταυτίζεται με την ομώνυμη μονὴ της Πιερίας, τότε η ἐπιγραφή του Αἰτωλικού, του 1698, συνιστᾷ την ἀρχαιότερη πλέον μνεῖα περὶ της πιερικῆς μονῆς». Η αναφορά της Ευτέρπ. Μαρκή, «Αρχαιολογικὲς διαδρομὲς στην Πιερίαι», στο: *Πρακτικά 3ου Επιστημονικοῦ συνεδρίου Ἡ Πιερίαι στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, ὀ.π. (σημ. 1), σσ. 559-571, κυρίως σ. 564, για ἴδρυση της μονῆς Μακρορράχης τον 16ο αἰώνα, δεν ἐπιβεβαιώνεται.*

9. Ενδεικτικὰ αναφέρουμε ὅτι το ἀνθρώπινο δυναμικό του Ολύμπου δεν εἶχε ριχθεῖ στη μάχη, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε σχεδιασθεῖ, κατὰ την ἐξέγερση στη Χαλκιδικὴ και το Ἅγιον Ὄρος, ὅστε να δημιουργηθεῖ ἓνα κίνημα ἀντιπερισπασμοῦ στην οθωμανικὴ πίεση και να αξιοποιηθεῖ η διάσπαση των οθωμανικῶν δυνάμεων σε δύο ταυτόχρονα μέτωπα.

10. Ἴων Δραγοῦμης, «Ἡ Μονὴ του Προδρομοῦ και το χωριὸ Λάκκος των Σερρών. Ἀπάντηση του Ἴωνος Δραγοῦμη (1878-1920) γραμμὴν γαλλικὰ τον Οκτώβρη του 1903 ἀπὸ τις Σέρρες σε γράμμα Ἑλληνα φίλου του ἀπὸ Παρίσι, μετάφραση και εἰσαγωγή Φιλίππου

Σύμφωνα με τις ελάχιστες γραπτές πηγές και την πλούσια τοπική προφορική παράδοση, όπως τα περισσότερα μοναστήρια της Μακεδονίας,¹¹ έτσι και το μοναστήρι της Μακρορράχης διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κατά τους αγώνες του Μακεδονικού Ελληνισμού. Βέβαια, τα σχετικά με τη συμμετοχή του, κυρίως τα πρώτα χρόνια των αγώνων κατά τον 19ο αιώνα, στηρίζονται, εκτός από τα απομνημονεύματα αγωνιστών, σε προφορικές μαρτυρίες - σε ορισμένες περιπτώσεις - μεταγενέστερες από τα γεγονότα που περιγράφουν, με αποτέλεσμα κάποιες φορές οι πληροφορίες να μην είναι απολύτως σαφείς. Ως εκ τούτου, δεν είναι λίγες οι γενικές αναφορές για βοήθεια της μονής στον απελευθερωτικό αγώνα, χωρίς την επιβεβλημένη τεκμηρίωση.¹²

Είναι γεγονός ότι κατά τους αγώνες των Μακεδόνων για την απελευθέρωσή τους ο σημαντικός ρόλος της μονής διευκολύνθηκε κατ' αρχάς από τη γεωγραφική θέση της. Το μοναστήρι βρισκόταν στη διασταύρωση πολλών και σημαντικών δρόμων.¹³ Επίσης, ήταν γενικότερα σε μια περιοχή της Πιερίας, η οποία

Στεφ. Δραγούμη», *Σερραϊκά Χρονικά* 4 (1963) 7-27, κυρίως σσ. 19-20 σημ. 1: «Κι όμως στα 1821 επαναστάτησαν συγχρόνως με τους άλλους Έλληνες κ' οι Μακεδόνες στον Ολύμπο, στη Νάουσα και στη Χαλκιδικήν άλλο ζήτημα αν, για λόγους ασύμφορης για κλεφτοπόλεμο εδαφικής διαμορφώσεως του τόπου με τις απέραντες πεδιάδες και τα εύφορα οροπέδια, που κατοικούνταν κατά πλειονοψηφίαν από τουρκικούς πληθυσμούς, αριθμητικής και τακτικής υπεροχής του τουρκικού στρατού και γειτνίασεως με το μεγάλο αστικό κέντρο και τη στρατιωτική βάση της Θεσσαλονίκης, πνίγηκεν η επανάστασή τους στο αίμα».

11. Ευάγγ. Νάτσης Καραβαγγέλης, *Οι ήρωες της Μακεδονίας*, τεύχ. Α', εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Νομικής 1910, σ. 43: «Τα μοναστήρια της Μακεδονίας δεν είναι όπως της ελευθέρως Ελλάδος οικοδομήματα κοινά με το σχήμα της εκκλησίας. Τα μοναστήρια εκεί είναι μικρά φρούρια μετ' επάλξεων πολεμιστρών και θυρών επενδυμένων υπό σιδηρών ελασμάτων, εις ταύτα δε τα έχουν μεταβάλει αι διαρκείς καθ' όλας σχεδόν τας εποχάς επιδρομαί των διαφόρων συμμοριών».

12. Γιανναπή, *Η ιερά*, σ. 35.

13. *Le Mont Olympe et L'Acarnanie, exploration de ces deux régions avec l'étude de leurs antiquités, de leurs populations anciennes et modernes, de leur géographie et de leur histoire, ouvrage accompagné de planches*, par L. Heuzey, Ancien membre de l'École française d'Athènes, Publié sous les auspices du ministère de l'instruction publique et du ministère d'État, Paris 1860, σ. 185: *mais sa position est importante à cause des nombreuses routes de traverse qui viennent s'y croiser. De ce point, un chemin mène en quatre heures à Katérini, en traversant le village de Kéramidhi; un autre au défilé de Pétra, en passant près de Tokova; Un troisième conduit à Kitros, en trois heures, par Paléniesténiaes; Un quatrième, à Koulindro en deux heures, par Kastaniaes. Un cinquième chemin suit le ravin d' un grand torrent nommé Khrasopouli, et descend à l'Haliacton;* πρβλ. Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον», σ. 88, ο οποίος παραθέτει και τη σχετική μετάφραση (σ. 89): «όμως η θέση του είναι σημαντική, εξαιτίας των πολλών πλάγιων δρόμων που διασταυρώνονται εκεί. Από το σημείο αυτό ένας δρόμος οδηγεί, σε 4 ώρες, στην Κατερίνη, διαπερνώντας το χωριό Κεραμίδι· ένας άλλος (οδηγεί) στο στενό της Πέτρας, περνώντας κοντά από την Τόχοβα· ένας τρίτος (οδηγεί) στο Κίτρος, σε 3 ώρες, μέσω

συνδύαζε, τόσο τη θάλασσα¹⁴ (σχετικά κοντά στη μονή βρισκόταν το Ελευθεροχώρι,¹⁵ δηλαδή η Μεθώνη, που ήταν λιμάνι με δυνατότητα διακίνησης πολεμοφοδίων), όσο και τους ορεινούς όγκους του Ολύμπου, των Πιερίων και του Βερμίου, όπου μπορούσαν να κρύβονται και να διαφεύγουν οι επαναστάτες, όταν διώκονταν. Επιπλέον, το μοναστήρι βρισκόταν κοντά στον Κολινδρό, μια στρατηγική περιοχή στις βορειοανατολικές παρυφές των Πιερίων ορέων, σε υψόμετρο περίου 300 μέτρων, που ήλεγχε την πεδιάδα και τις δυτικές ακτές του θερμαϊκού κόλπου, αλλά και την κίνηση των οδών, που διασχίζουν την Πιερία και τις διαβάσεις προς την Ημαθία. Ο Κολινδρός, που ήταν στο κέντρο του μακεδονικού τριγώνου, το οποίο σχηματίζεται από το Δίον, την Πύδνα και τη Βεργίνα, συνδέθηκε με σημαντικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας και εξαιτίας της φιλοπατρίας των κατοίκων του -κλασικό παράδειγμα ο Ολύμπιος αγωνιστής Διαμαντής Νικολάου-¹⁶ είχε ανέκαθεν παράδοση απελευθερωτικών αγώνων, ενώ διέτελεσε και έδρα της επισκοπής Κίτρους.¹⁷ Άλλος ένας λόγος, πλην της γεωγρα-

Παλιονέστανης ένας τέταρτος (οδηγεί) στον Κολινδρό, σε 2 ώρες, μέσω της Καστανιάς. Ένας πέμπτος δρόμος ακολουθεί τη χαράδρα ενός μεγάλου χειμάρρου, ονομαζόμενου Κρασσοπούλης, και κατέρχεται τον Αλιάκμονα». Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 207. Στο πλαίσιο αυτό άλλωστε το μοναστήρι προσδιορίζεται μεταξύ άλλων και με το τοπωνύμιο Παλιόστανη (Παλιονέστανη). Βλ. Παπαεμμανουήλ, «Ιστορικόν», σ. 3-πρβλ. Γ. Κ. Τσαμπούρης - Κ. Βουδριάς, *Λαογραφικά και γλωσσικό ιδίωμα του Κολινδρού. Ιστορικά στοιχεία και άλλα ...*, Κολινδρός²1986, σ. 79.

14. Σύμφωνα με τη Γιανναπή, *Η ιερά*, σ. 55, η οποία μεταφέρει προφορικές μαρτυρίες: «*Η Μονή "συνεδέετο διά θαλάσσης"*. Από το αγίασμα περνά ρέμα που ονομάζεται Ντοπόνιτσα και βγαίνει στο χωριό Καταχάς και από εκεί και πέρα οδηγεί στην Σκάλα Μεθώνης. Από τον Καταχά διάβαιναν κρυφά μαχητές της ελευθερίας, διότι ο τόπος ήτο άγνωστος στους Τούρκους. Στο διάβα τους οι αγωνιστές έβρισκαν πάντα καταφύγιο και προμήθειες μέσα από την στοργική αγκαλιά της Μονής».

15. Κατά την Αγτ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «*Η επανάσταση του 1821 και η Μακεδονία*», τ. Α' *Η Μακεδονία κατά την τουρκοκρατία*, Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), Εκδόσεις Παπαζήση - Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 458-477, κυρίως σ. 470, πρόκειται για τη σημερινή Νέα Αγαθούπολη, ενώ κατά τον Ιωάνν. Κ. Βασδραβέλλη, *Η Νάουσα κατά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας* (διάλεξη), Αθήνα 1952, σ. 25, πρόκειται για τη Μεθώνη, περιοχές που ωστόσο συνορεύουν, με τη Νέα Αγαθούπολη να υπάγεται διοικητικά στον Δήμο Μεθώνης. Για το παλαιό και νέο Ελευθεροχώρι βλ. Παρθένιος, *Περίγραφή*, σσ. 64-66 και 66-68 αντίστοιχα.

16. Ανακοίνωση του Θωμ. Καραγιωζόπουλου, «*Δεν θα ιδώ την γην της γεννήσεώς μου ελευθερωμένην [...]*». *Ήρωες του 1821. Η ζωή και η δράση του αρματολού Διαμαντή Ολύμπιου Νικολάου*», στο: *Διεθνές διαδικτυακό Επιστημονικό Συνέδριο Η Μακεδονία στην επανάσταση του 1821. Πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και ιστοριογραφικές διαστάσεις, 12-14 Φεβρουαρίου 2021*, Θεσσαλονίκη.

17. Le. A. Heuzey, *Le Mont Olympe et L'Acarnanie, exploration de ces deux regions avec l'étude de leurs antiquités, de leurs populations anciennes et modernes, de leur géographie*

φικής θέσης και εν γένει της μορφολογίας του περικού εδάφους, που συνετέλεσε ώστε το μοναστήρι να διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο στους αγώνες στην περιοχή, ήταν η οικονομική ευρωστία του. Άλλωστε, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, είχε ήδη αποκτήσει, εκτός από το μετόχι του Αγίου Αθανασίου,¹⁸ μετοχιακές κτήσεις σαν τσιφλίκια σε πολλές γειτονικές περιοχές, όπως στα χωριά Συκιά,¹⁹ Μουρτσιάνη,²⁰ Μηλιά,²¹ Κολινδρό,²² Λιμπάνοβο (Αιγίνιο),²³ Κόκκο-

et de leur histoire, ouvrage accompagné de planches, Paris 1860, σ. 163· *Εγχειρίδιον*, σ. 459· Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 257.

18. Παπαζώτος, *Κειμήλια*, σ. 39 αρ. 9 πίν. 15· Κατσαρός, «Η ανάγκη», σ. 87.

19. Ειδικά γ' αυτή βλ. Ν. Κ. Ζιάκας, *Συκιά Βεροίας. Ιστορικά. Ήθη - Έθιμα - Παράδοση*, Καρδίτσα ά.τ.χ.· πρβλ. Νικ. Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, φυλλάδιον Α', εν Αθήναις 1886, σ. 48· Παρθένιος, *Περιγραφή*, ο οποίος σημειώνει κατά την περιγραφή του χωριού Νεοκάστρου (σ. 78): «διέρχεται ή όδός ή έγουσα είς την Ίερ. Μονήν τής Παναγίας Μακρουρράχης και τò τσιφλίκιον χωρίον αὐτῆς Συκιά» και κατά την περιγραφή του χωριού Ρυάντανη (σ. 85): «χωρίον Συκιάν, τσιφλίκιον τής Ίερῶς Μονῆς Μακρουρράχης, δίωρον απέχον αὐτοῦ, και τήν Ίερὰν Μονήν ταύτην περι τήν μίαν ὥραν»· Μοναχός Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, «Μοναχισμός στα Πιέρια Ημαθίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 7 (1997-98) 161-176, κυρίως σ. 163· Παπάζης, «Νέα», σ. 319, όπου γίνεται αναφορά για ανοικοδόμηση εκκλησίας και κατοπιν οικίας στο μετόχι Συκιά, πριν από το 1904 Παπαθανασίου - Γραϊκού, «Εισ μνημόσυνον», σ. 137: «το τσιφλίκι "Συκιά" στα ΒΔ αυτής». Οι Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σσ. 26, 60-61, κάνουν λόγο για μεγάλη περιουσία, με βάση έγγραφα του Ο.Δ.Ε.Π. και του Υπουργείου Γεωργίας. Ειδική αναφορά για το μετόχι στη Συκιά γίνεται παρακάτω στην ενότητα: *Ο ηγούμενος της μονής και η δίωξη Γκέγκηδων από το μετόχι Συκιά (τέλη 19ου αιώνα)*.

20. Σχινάς, *Οδοιπορικοί*, σ. 48· Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 248: «Στήν κατοχή του είχε σαν τσιφλίκια του τα χωριά Μουρτσιάνη, Συκιά και Σπουρλίτα, τα χωράφια των οποίων καλλιεργούσαν οι κάτοικοί τους κολλήγοι»· Παπαθανασίου - Γραϊκού, «Εισ μνημόσυνον», σ. 137: «"Μόρτσιανη", μισή ώρα ανατολικά της Τόχοβας (Τριλόφου)»· πρβλ. Αθανασιάδης, *Ιερά*, σ. 10.

21. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Φάκελος αρ. 4 Ιεραί Μοναί 4, 2 - Μονή Μακρουρράχης, έγγρ. υπ' αρ. 2409· πρβλ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί*, σ. 48· Παπάζης, «Νέα», σσ. 320-321· Βουδούρης, «Το μετόχι», σ. 17· Παπαθανασίου - Γραϊκού, «Εισ μνημόσυνον», σ. 137: «"Μικρή Μηλιά", μεταξύ Παληονέστανης (Παλαιόστανης) και Μακρουρράχης», οι οποίοι παραθέτουν χάρτη, όπου, πλην της μονής Μακρουρράχης, απεικονίζονται τα μετόχια - τσιφλίκια της *Μορτζάνη* και *Μικρή Μηλιά* (σ. 156 αρ. 4)· Αθανασιάδης, *Ιερά*, σ. 10.

22. Για το μετόχι στον Κολινδρό γίνεται στη συνέχεια ειδική αναφορά στην ενότητα: *Στα χρόνια της εμπόλεμης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908) και μετέπειτα*.

23. Ενδεικτικά γ' αυτό βλ. Παρθένιος, *Περιγραφή*, σσ. 69-72. Περισσότερα για την ιστορία του Λιμπάνοβου (Αιγίνιο) από την αρχαιότητα βλ. τα *Πρακτικά του Ιου Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Το Αιγίνιο (Λιμπάνοβο) στον ιστορικό χώρο και χρόνο, Μορφωτικός Λαογραφικός Σύλλογος Αιγίνιου «Η Δήμητρα»*, Αιγίνιο 2016.

βα (Κούκο),²⁴ Σπουρλίτα (Ελαφίνα),²⁵ χωριά των σημερινών νομών Ημαθίας και Πιερίας, καθώς και στις πόλεις Βελβενδό,²⁶ Βέροια²⁷ και Θεσσαλονίκη.²⁸ Η στενότερη ωστόσο ιστορική σχέση της μονής παρέμενε με τον Κολινδρό· εξάλλου, «το μεγάλο πανηγύρι για τον Κολινδρό κι όλη την περιοχή είναι το πανηγύρι της Παναγίας Μακρυρράχης».²⁹

24. Οι Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 137, παραθέτουν (σσ. 163-164, Εικ. 13, 14) αντίγραφα του «Χουλασά» του έτους 1873 από το Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (Φάκελος αρ. 280, σσ. 176-177), όπου αναγράφονται συνοπτικά τα κτήματα, μετόχια και ακίνητα της μονής· πρβλ. Μοναχός Πορφύριος - Θ. Αθανασιάδης, «Η μονή Προδρόμου του Κούκου», στο: *Πρακτικά 3ου Επιστημονικού Συνεδρίου Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, δ.π. (σημ. 1), σ. 263: «Στα χρόνια της τουρκοκρατίας ήρθε κάποιος από τα Πατριαρχεία για να καταγράψει και να βάλει τα όρια με τη Μακρυρράχη. Όταν όμως πήγε και στη Μακρυρράχη, τον σκότωσαν οι τσιφλικάδες που είχαν καταπατήσει τα κτήματα του Μοναστηριού της Παναγίας [...]. Αργότερα οι Τούρκοι κατέστρεψαν το μοναστήρι»· πρβλ. Μοναχός Πορφύριος Σιμωνοπετρίτης, «Μονή του Προδρόμου του Κούκου», εφημ. *Λαός της Βέροιας*, 3.12.2000, σ. 8.

25. Πορφύριος «Μοναχισμός», σ. 163· Μιχ. Ν. Φαργκάνης, *Η επαρχία Κίθρους στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Η συμβολή της σε θέματα εκκλησιαστικά, κοινοτικά, εκπαιδευτικά και αντιμετώπισης ξένων προπαγανδών* (Διδακτορική διατριβή, η οποία υποβλήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 2001, σ. 49.

26. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 137.

27. Θωμ. Γαβριηλίδης, «Η Παναγία της Μακρυρράχης στη Βέροια», εφημ. *Βέροια* 1058/17.12.1993, σσ. 1-2· ο ίδιος, «Κειμήλια και Παραδόσεις της Βέροιας», *Πολιτιστικά Δρώμενα* 10 (Απρ. - Ιούν. 1995) 20-24, κυρίως σ. 23· ο ίδιος, *Προσκύνημα στα ιερά της θεοσώστου πόλεως Βεροίας (ναοί, κειμήλια, ενθυμήσεις, αναμνήσεις, σχόλια)*, Θρακική Εστία Βεροίας, Βέροια 1996, σσ. 105-106· ο ίδιος, *Η Βέροια στους αγώνες. Βεργιώτικα σημειώματα*, Βέροια 1999, σ. 64· Παπάξης, «Νέα στοιχεία», σσ. 314, 321· Βουδούρης, «Το μετόχι», σσ. 17-23· πρβλ. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σσ. 61-62· Πορφύριος «Μοναχισμός», σ. 163· Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 137.

28. Παπάξης, «Νέα», σσ. 319, 321· Πορφύριος, «Μοναχισμός», σ. 163· Βουδούρης, «Το μετόχι», σ. 17.

29. Πολύζου-Μαμείλη, *Ιστορία*, σ. 204: «Κανείς δεν ξέρει από πόσα χρόνια καθιερώθηκε το πανηγύρι. Η παράδοσι μιλά για αιώνες», η οποία παραθέτει (σσ. 204-206) ενδεικτική περιγραφή της πανηγυρης: «15 Αυγούστου [...] Οι γεωργικές δουλειές έχουν σχεδόν τελειώσει, ξένοιαστοι οι χωρικοί περιμένουν να πάνε στο μεγάλο προσκύνημα. Πιστοί στα θρησκευτικά έθιμα, νηστεμένοι θάρθουν να κοινωνήσουν στο Μοναστήρι ... έρχονται να ζητήσουν τη χάρη της Παναγίας [...] Δεν επαρκούν πολλές φορές τα 150 κελλιά, που βρίσκονται στα τρία πατώματα του ξενώνα [...] Μετά τον εσπερινό θα αρχίσει η ολονύχτια αγρυπνία [...] Την αυγή θα χτυπήσουν οι καμπάνες και θα σηκωθούν όλοι για να παρακολουθήσουν τη λειτουργία» και παρακάτω (σ. 247): «Τα κελλιά αποτελούσαν ένα τριώροφο ξύλινο κτήριο σε σχήμα Π με 150 συνολικά δωμάτια με πλατύ μπροστά τους διάδρομο στηριζόμενο σε ξύλινους στύλους ανοικτό στον αέρα και στον ήλιο. Σε ένα σκέλος του Π ήταν οι κοιτώνες των καλόγερων, στο άλλο φιλοξενούνταν οι προσκυνηταί και ανάμεσα στις δυο πτε-

Η σύνδεση της μονής με το αρματωλίκι Κατερίνης και την κλεφταρματολική οικογένεια Γκέκα του Ολύμπου (τέλη 17ου - τέλη 18ου αιώνα)

Στα τέλη του 17ου αιώνα, κατά τη διάρκεια του βενετοτουρκικού πολέμου μετά το 1684, η Βενετία άνοιξε μέτωπο αντιπερισπασμού στη Δυτική Στερεά, με σκοπό να προσεταιριστεί τους ραγιάδες και να παρεμποδίσει τη διεκπεραίωση των τουρκικών ενισχύσεων στον Μοριά. Στο πλευρό των Βενετών τάχτηκαν αρματωλοί της περιοχής, επίσκοποι (Σαλώνων Φιλόθεος,³⁰ Θηβών Ιερόθεος,³¹ Λαοίσης Μακάριος³² και Ευβοίας Αμβρόσιος³³) και οπλαρχηγοί του Ολύμπου - Γρεβενών³⁴ (αρματωλικών Πλαταμώνος, Γρεβενών, Σεργίων και Ελασ-

ρυγες της οικοδομής ήταν το ηγουμενείο με αρκετά δωμάτια, στα οποία φυλαγόταν το αρχείο, τα βιβλία, τα χειρόγραφα και οι θησαυροί της Μονής»· πρβλ. Παπαεμμανουήλ, «Ιστορικών», σ. 3.

30. Βλ. ενδεικτικά Κ. Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον Ενετοτουρκικό πόλεμον (1684-1699)* και ο Σαλώνων Φιλόθεος, *Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών*, Αθήναι 1977.

31. Κων. Ν. Σάθας, *Η κατά τον ΙΖ΄ αι. επανάσταση της ελληνικής φυλής, 1684-1715*, Αθήνησι 1865, σ. 18· ο ίδιος, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς 1453-1821* [Διον. Καραβιάς Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 195], Αθήνα 1995, σ. 358. Απλή αναφορά κάνουν οι Κων. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ε΄, μέρος Β΄, *Από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της επαναστάσεως του 1821*, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, Έκδοσις έκτη εικονογραφημένη (εκατονταετηρίδος), μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερευνής υπό Παύλου Καρολίδου, καθηγητού εν τω Εθνικώ και Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω, τ. Ε΄, Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκης, εν Αθήναις 19326, σ. 186· Ηλ. Ι. Οικονομόπουλος, *Αρματωλοί και Κλέφται, ήτοι η τουρκοκρατία εν Ελλάδι 1453-1829*, Ελευθερη Σκέψις, Αθήνα 1998, σ. 172.

32. Σάθας, *Η κατά τον ΙΖ΄*, σ. 18· Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία*, σ. 186· Οικονομόπουλος, *Αρματωλοί*, σ. 172· Τάκης Χ. Κανδηλώρος, *Ο αρματωλισμός της Πελοποννήσου 1500-1821* [Διον. Καραβιάς Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 234], Αθήνα 2006, σ. 41.

33. Σάθας, *Η κατά τον ΙΖ΄*, σ. 18· ο ίδιος, *Τουρκοκρατούμενη*, σ. 358· Οικονομόπουλος, *Αρματωλοί*, σ. 172· Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία*, σ. 186.

34. Είναι γνωστή «η επικοινωνία της Δυτικής Μακεδονίας και Πιερίας κατά το 1692 αλλά και αργότερα». Βλ. ενδεικτικά Ζήσης Μπέλλος, «Οι Επισκοπές Πέτρας και Κίτρους κατά τον κώδικα της Ζάβορδας 1534/1692 [...]», στο: *Επιστημονικό Συνέδριο Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια* [Εστία Πιερίδων Μουσών Κατερίνης - Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού Θεσσαλονίκης], Εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 264-265, ο οποίος μεταξύ άλλων αναφέρει: «Εδώ στηρίζεται και η εξήγηση ότι ο αναγραφόμενος στο χωριό Παλιανεστιάνι “Άνθιμος μοναχός” προέρχονταν (sic) από την κοντινή μονή της Μικρής Μηλιάς, σήμερα Παληόστανης, που ήταν και μετόχι της Παναγίας Μακρουράχης»· πρβλ. ο ίδιος, *Ο εκκλησιαστικός βίος της Δυτικής Μακεδονίας - Βορείου Θεσσαλίας κατά τον κώδικα της Ζάβορδας 1534-1692*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης 60, Κοζάνη 2002 (1994), σ. 56: «πρόκειται για τη διαλελυμένη Μονή Παναγίας Μακρουράχης - Μικρής Μηλιάς Παλαιόστανης».

σώνος). Οι τελευταίοι ζήτησαν από τον βενετό αρχιστράτηγο Francesco Morosini να επεκταθούν οι επιχειρήσεις στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας και να συστρατευθούν με αυτόν. Έτσι, μετά τις επιτυχίες των Βενετών στον Μοριά και κατόπιν παροτρύνσεων του Morosini χάριν αντιπερισπασμού, οι Ολύμπιοι γύρω στα 1686/7 επαναστάτησαν ανεπιτυχώς,³⁵ με αποτέλεσμα την καταφυγή των καταζητούμενων Ολύμπιων αρματωλών στη Ρούμελη και την ένταξή τους –με ή χωρίς πρόσκληση– στις βενετικές δυνάμεις. Ειδικά για το αρματωλικό της *Μηλιάς Ολύμπου*, μετέπειτα πατριίδα της αρματωλικής οικογένειας των Λαζαίων, την υπόψη περίοδο κέντρο της ήταν η ιερά μονή Εισοδίων της Θεοτόκου Πέτρας Ολύμπου: «Κανονικώς, ως έδρες των αρματωλικίων εθεωρούντο σπουδαίες και σεβάσιμες μονές, εν προκειμένω η Ιερά μονή Πέτρας Ολύμπου».³⁶ Η σύνδεση των κλεφταρματωλών (ανάμεσα στους οποίους και αυτών που μετέβαιναν στη Ρούμελη) με τα μοναστήρια φαίνεται από τις κατά καιρούς ανεγέρσεις ή ανακαινίσεις καθολικών, ναών και μονυδριών και τις αφιερώσεις - χορηγίες τους προς αυτά.³⁷ Δείγματος χάριν, από τον αρματωλό Γιαννάκη Λουντορέκα ανακαινίστηκε το καθολικό της μονής Αγίας Παρασκευής στη θέση Αστροβίτζα (Νησάκι, δυτική αγροτική περιοχή του Αιτωλικού),³⁸ με βάση κτιτορική επιγραφή (1698). Το κείμενό³⁹ της μεταξύ άλλων αναφέρει «Έξοδον δὲ τοῦ μακαρίτου Γεωργίου Γέγκα εἰς μνημόσυνον ἐκείνου ἀφιέρωτε δὲ κοινὴ γνώμη εἰς τὴν μονὴν τῆς κυρίας Θεοτόκου τῆ ἐπονομαζομένη Μακριάς Ράχης». Αυτό σημαίνει ότι ο καπετάνιος Γεώργιος Γέγκας εξεπλήρωσε την επιθυμία του να κτίσει ναό, του οποίου η αφιέρωση στο μοναστήρι της *Παναγίας της Μακριάς Ράχης* θα συνοδευόταν και από γαίες, με τις οποίες θα είχε προικισθεί ο ναός της Αγίας Παρασκευής. Εφόσον η μοναδική μονή Παναγίας, επονομαζόμενης Μακρορράχης, είναι του Ολύμπου στην Πιερία και η μονή Παναγίας Μακρορράχης της επιγραφής της Αγίας Παρασκευής Αιτωλικού ταυτίζεται με την ομώνυμη πιερική μονή, είναι αυτονόητο - αναφέρθηκε ήδη στα Εισα-

35. Από τις σημαντικότερες συνέπειες της επανάστασης του Ολύμπου των ετών 1687-1691 ήταν η έξωση των χριστιανών κατοίκων του κάστρου του Πλαταμώνα και οι στερήσεις που υπέστη η ιερά μονή Αγίου Διονυσίου Ολύμπου (Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εἰς μνημόσυνον», σσ. 124-125).

36. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εἰς μνημόσυνον», σ. 122 σημ. 16, οι οποίες μονές εύλογα δέχονταν και τις δυσμενείς συνέπειες.

37. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εἰς μνημόσυνον», σ. 129 σημ. 43.

38. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εἰς μνημόσυνον», σσ. 130-136, οι οποίοι παραθέτουν βιβλιογραφία σχετικά και με τον αρματωλό Λουντορέκα (σ. 127 σημ. 33-34).

39. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εἰς μνημόσυνον», σ. 129 σημ. 43.

Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εἰς μνημόσυνον», σ. 129 και 157 (σχέδιο 2) και σ. 162 (φωτ.).

γωγικά - πως έχουμε ως νέο *terminus ante quem* για την ίδρυση της μονής Μακρυρράχης στην Πιερία το έτος 1698.⁴⁰

Όσον αφορά, κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα -όπου στο πλαίσιο της αυξανόμενης ανταρσίας στα μακεδονικά βουνά Πιέρια και Βέρμιο ανάγονται οι απαρχές του Ολύμπιου κλεφταρματωλισμού- στη σύνδεση της μονής Μακρυρράχης με τον Γεώργιο Γκέκα (†1698) της επιγραφής του Αιτωλικού, Ολύμπιο κλεφταρματωλό από το Λειβάδι, που κινήθηκε προς τα μέρη της Αιτωλίας, αυτή μπορεί να εξηγηθεί ως εξής.⁴¹ Όπως το αρματωλίκι της *Μηλιάς Ολύμπου* (γνωστό και ως του *Παλατίου*), είχε έδρα την ιερά μονή Πέτρας Ολύμπου και τα αρματωλίκια της *Α(Ε)λλασώνος*, την ιερά μονή Αγίας Τριάδος Βλαχολεμβαδίου και του *Πλαταμώνας* την ιερά μονή Κανάλων, έτσι φαίνεται ότι και το αρματω-

40. Οι Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σσ. 135-137 και σημ. 77-78, επισημαίνουν πως ο τύπος *Μακροιάς Ράχης* της επιγραφής δεν είναι γνωστός από την υπογραφή στα 1827 του ηγουμένου της μονής Μακρυρράχης Διονυσίου (γίνεται γι' αυτόν λόγος παρακάτω) και πως οι τύποι *Μακρηράχης* και *Μακρυρράχης* εμφανίζονται το β' μισό του 19ου αιώνα. Όσον δε αφορά στην πληροφορία που αναγράφεται για το μοναστήρι στην ιστοσελίδα arantaortodoxias.blogspot.com: «*Παμπάλαιες παραδόσεις αναφέρουν ότι η Ιερά Μονή της Παναγίας Μακρυρράχης, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ιδρύθηκε στα βυζαντινά χρόνια. Κάποιοι υποστήριζαν ότι χτίστηκε το 10ο αιώνα, ενώ ορισμένοι άλλοι το 14ο αιώνα*» θα πρέπει να ελεγχθεί, καθόσον δεν υφίστανται τεκμήρια (κατά τον Θωμά Αχ. Τσουλιά, (Πρωτοπρεσβύτερο), *Τα Ιερά προσκνήματα της Παναγίας ανά την Ορθοδοξία. 1.200 Παναγίες απ' όλο τον κόσμο. Εικόνες, εκκλησίες, μοναστήρια. Ιστορία, θαύματα - θρύλοι - παραδόσεις - ήθη - έθιμα - λαογραφία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1996, σ. 166: «10ο ή 12ο ή 14ο αιώνα»). Σχετικά με τα αναγραφόμενα από τους Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σσ. 136: «*Η παρουσία κάποιων ισχνών βυζαντινών σπολιών, όπως ενός θωρακίου (: εντοιχισμένου στην παλαιά κρήνη της μονής ("Νερό της Παναγίας"), ή κάποιων θραυσμάτων αρχιτεκτονικών μελών ερριμένων στα βόρεια του ναού, μας επιτρέπουν να θέτουμε το ερώτημα για πιθανές βυζαντινές ρίζες του μοναχισμού στην θέση αυτήν*», οι ίδιοι επισημαίνουν στις επόμενες σελίδες (σσ. 137-138 υποσ. 82): «*Τα απαντώμενα *spolia* σε λιθοσωρό εντός της μονής, ενδέχεται να μεταφέρθηκαν, κάποια στιγμή, στην Μακρυρράχη από τον ερειπιώνα της πλησιόχωρης βυζαντινής μονής της Βολλάδος, η οποία είτε ταυτίζεται με την θέση "Παλημονάστηρο" Ρυακίων (Ριάδιανης), είτε κείται κάπου πλησίον της θέσεως αυτής*». Αλλωστε, και οι εικόνες της μονής Μακρυρράχης, ορισμένες από τις οποίες, όπως αναφέρεται στην ίδια υποσημείωση (σ. 137 σημ. 82), χρονολογούνται στα τέλη του 16ου αιώνα, ενδέχεται να προέρχονται από αλλού και κατόπιν από τη μονή Μακρυρράχης, όπου βρέθηκαν, στη συνέχεια να μεταφέρθηκαν στο μετόχι «Σκάλα» της μονής του Αγίου Διονυσίου Ολύμπου.

41. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σσ. 138-141, όπου βιβλιογραφία και πιθανό σχεδιαγράφημα (σσ. 143-144) της γενεαλογίας των επικεφαλής του αρματωλικίου Κατερίνης, με τη σειρά εξ αίματος καταγωγής και διαδοχής αρματωλικίου από την οποία συνάγεται ότι: «*Οι συμπτώσεις είναι πέραν του δέοντος επαρκείς: ο Γεώργιος Γκέκας, που αφήνει την τελευταία του πνοή (κάπου στην περιοχή του Ανατολικού), πριν το 1698, είναι πιθανότατα, αρματολός της Κατερίνης, πάππος μάλλον του Γκέγκα, του πρωτοπαλλήκαρου αυτού του Πάνου Ζήδρου*».

λίκι της *Κατερίνης* (ένα από τα επιμέρους αρματολίκια του μεγάλου αρματολικίου του *Ολύμπου*), είχε έδρα τη μονή *Μακρορράχης*.⁴² Επομένως, ο δρόσας στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα αρματολός της περιοχής *Κατερίνης* καπετάν *Γκέγκας* (*Γκέγκας* †1792), με καταγωγή από το *Λειβάδι*⁴³ (αναφέρεται και ως *Γκίγκας* *Ραδενιώτης* *Ολύμπιος*), πρωτοπαλλήκαρο του αρχιαρματολού της *Θεσσαλίας* και της *Μακεδονίας* με έδρα το *Βλαχολείβαδο* *Πάνου Ζήδρου*, ήταν απόγονος πιθανότατα του *Γεωργίου Γκέκα* της επιγραφής του *Αιτωλικού* και είχε διάδοχο στο αρματολίκι της *Κατερίνης* τον *Νικόλαο Καλτέκη* ή *Μπαρούτα* (*Ραδενιώτη* †1818), πατέρα του *Διαμαντή Ολύμπιου*.⁴⁴ Ο τελευταίος, δηλαδή ο *Διαμαντής Νικολάου Ολύμπιος* ή *Ραδενιώτης* (καταγόμενος από τη *Ράδιανη* - *Ρυάκια*), ήταν αυτός που ξεκίνησε από το αρματολίκι της *Κατερίνης* στα 1822 την επανάσταση του *Ολύμπου* και συγκεκριμένα από τα χωριά *Καστανιά* και *Ράδιανη*, ήτοι από τη μονή *Μακρορράχης*, όπου συσκέπτονταν οι επαναστάτες. Επομένως, το μοναστήρι της *Μακρορράχης* διαπνέεται ήδη στα τέλη του 17ου αιώνα από πνεύμα αγωνιστικότητας, καθώς αποτέλεσε έδρα του αρματολικίου *Κατερίνης* και συνδέθηκε ειδικότερα με την κλεφταρματολική οικογένεια *Γκέκα*.

Η δυνατότητα της μονής να συνεισφέρει στον αγώνα καταδεικνύεται και από την εύρωστη οικονομική της κατάσταση, αφού στα 1782 αγόρασε μετόχι (οικόπεδο) -στο οποίο αργότερα αναγέρθηκε οικία- στη συνοικία της *Περιβλέπτου* στη *Βέροια*.⁴⁵ Την τελευταία πενταετία πριν από την επανάσταση του 1821, το μοναστήρι συνεχίζει να λειτουργεί κανονικά, όπως προκύπτει από ενθύμηση σε εκκλησιαστικό βιβλίο: «*Ενθύμησιν εις καιρόν, όπου με έχειροτόνησεν ο Έπίσκοπος Μελέτιος παπᾶν εις Μελίκην Μαΐου 2 του Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ ἀρχιδιάκονόν του τον Ἰάκωβον. Ἐγὼ ὁ Παπαϊερεμίας γράφω ἀπὸ Μοναστηρίου Μακρορράχης - 1817 Ὀκτωβρίου 29*».⁴⁶

42. Πρβλ. Παπαεμμανουήλ, «*Ιστορικόν*», σ. 3: «*συσκέπτοντο οι καπεταναίοι των κλεφτών και οι αρματολοί για τη λευτεριά της πατρίδος*».

43. Είναι γεγονός ότι ο *Όλυμπος* και η παρολύμπια περιοχή γέμισε από αρματολούς, που διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στην ελευθερία του έθνους, ένας από τους οποίους ήταν και ο *Γκέγκας*. Βλ. ενδεικτικά *Γιάννης Αδάμου, Ο Όλυμπος στους αιώνες*, Έκδοση Εφημερίδας *Μικρά Ελασσόνα*, *Ελασσόνα* 1973, σ. 9.

44. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «*Εἰς μνημόσυνον*», σσ. 141 σημ. 108, σ. 142 περ.1) και σ. 144.

45. Παπάζης, «*Νέα στοιχεία*», σ. 314. Ειδικότερα γι' αυτό βλ. Βουδούρης, «*Το μετόχι*», σ. 19.

46. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 231 (πανομοιότυπο της ενθύμησης αναδημοσιεύεται στην ενότητα «*Φωτογραφίες*»), σ. 257 και σσ. 249-250, όπου αναφορά στην απουσία πηγών: «*τα στοιχεία που αναφέρονται σ' αυτό (ενν. στην ιστορία του μοναστηριού) συγκεντρώθηκαν με πολύ κόπο, γιατί τίποτε δεν έχει διασωθή, που να μαρτυρή έγκυρα το παρελθόν του. Οι γραπτές σημειώσεις του Κολινδρινού Εμμ. Αντωνιάδη, που διετέλεσε διαχειριστής της*

Τα επαναστατικά γεγονότα - συνάντηση Κασομούλη και Διαμαντή Νικολάου στο μοναστήρι - και οι συνέπειές τους (1822)

Μετά την καταστολή της εξέγερσης στη Χαλκιδική από τις υπέρτερες δυνάμεις του Μεχμέτ Εμίν Εμπού-Λουμπούτ πασά, δόθηκε κατά την επαναστατική κληρονομή στη Μακεδονία βαρύτητα στις περιοχές Ολύμπου Πιερίων και Νάουσας Βερμίου. Για τα επαναστατικά γεγονότα του 1822 στην περιοχή του Ολύμπου λαμβάνουμε πληροφορίες από τον Μακεδόνα απομνημονευματογράφο της περιόδου της εθνεγερσίας Κοζανίτη Φιλικό και αγωνιστή Νικόλαο Κασομούλη (1795-1872). Ο περισσότερο ευαισθητοποιημένος οπλαρχηγός της περιοχής στην επαναστατική υπόθεση ήταν ο κολινδρινός καταγωγής καπετάν Διαμαντής Νικολάου, ο οποίος είχε πείσει και άλλους οπλαρχηγούς της περιοχής για εξέγερση στις περιοχές Ολύμπου και Βερμίου. Για τον λόγο αυτό είχε σταλεί στην Πελοπόννησο προς αναζήτηση οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας ο Κασομούλης, συνοδευόμενος από τον Κώστα Νικολάου, αδελφό του Διαμαντή, χωρίς όμως να την εξασφαλίσουν επαρκώς (δύο καράβια από τα Ψαρά με πυρίτιδα και ορισμένα εφόδια).

Στις 22 Φεβρουαρίου 1822, από το Ελευθεροχώρι της Πιερίας, όπου είχε καταφθάσει, «ο Κασομούλης κατηυθύνθη εις το μοναστήρι της Μακρυρράχης, όπου ευρίσκετο ο καπετάν Διαμαντής».⁴⁷ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο

*Μονής και οι αναμνήσεις, που μας υπηγόρευσε η κόρη του Παπαδημήτρη Αναστασία (Τασίτσα), σύζυγος του Αριστείδη Παμπόρη, στα 88 θαλερά χρόνια της, το βιβλίο του Γάλλου αρχειολόγου Λεόν Εζέ "Το όρος Όλυμπος και η Ακαρνανία" και η εμπειρία της γράφουσας από τις επανειλημμένες επισκέψεις πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν το ξακουστό σ' όλη την Κεντρική Μακεδονία πανηγύρι εξακολουθούσε να συγκεντρώνει ακόμα πολλές εκατοντάδες προσκυνητές, αποτελούν τις πηγές από τις οποίες συνθέσαμε το σύντομο αυτό ιστορικό μας για το Μοναστήρι της Μακρυρράχης» - πρβλ. Θωμ. Αχ. Τσουλιάς (Πρωτοπρεσβύτερος), *Η Πιερία και οι επισκοπές της Κίτρους ή Πύδνης, Δίου, Πέτρας, Πλαταμώνος και Λυκοστομίου. (Από της ιδρύσεως μέχρι σήμερα)*, Εκδόσεις Τέρτιος, Κατερίνη 2010, σ. 68.*

47. Βασίλειον της Ελλάδος Νομαρχία Πιερίας, *Ιστορικά στοιχεία συμβολής της Πιερίας εις τον αγώνα της ελληνικής επαναστάσεως κατά το 1821 υπό ομάδος διδασκάλων Πιερίας*, Κατερίνη Ιούνιος 1971, σ. 28: «ὁ Κασομούλης ἐξεληθὼν τῶν πλοίων μετέβη πρὸς συνάντησιν τοῦ Διαμαντῆ εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Μακρυρράχης Πιερίων»· Βασδραβέλλης, *Η Νάουσα*, σ. 25· Γεώργ. Λυριτζής, *Η Εθνική Εταιρεία και η δράσις αυτής*, Κοζάνη 1970, σ. 25: «Σκάλα Ελευθεροχωρίου - Μοναστήρι Μακρυρράχης - Σουρλίτα (ν. Ελαφίνα) - Παλατίτσια - Βεργίνα - Μετόχι Σκήτης Προδρομόν»· Γ. Χ. Χιονίδης, *Η εκστρατεία και η επανάστασις εις τον Όλυμπον κατά τα ἔτη 1821-1822 (μετὰ ανεκδότων εγγράφων και νέων στοιχείων περὶ των Λαζαίων και του Διαμαντῆ Νικολάου - Ολυμπίου)*, [Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ., Μακεδονική Βιβλιοθήκη 45], Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 10, 21· ο ίδιος, *Η συμβολή των Μακεδόνων στην επανάσταση του '21 (Μία σκιαγράφηση του αγώνα τους)* [Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ. 37], Θεσσαλονίκη 1991, σ. 21: «Ἐφθάσε (ὁ Μακεδόνας αγωνιστής) στο λιμάνι του Ελευθεροχωρίου (της Μεθώνης) στις 22.2.1822 και ἀπ' ἐκεῖ πήγε στο μοναστήρι της Μακρυρράχης, όπου βρισκόταν ο καπετάν Διαμαντής»· Γ. Φ. Καζταρίδης, *Η Πιερία κατά την τουρκοκρατία. Αντιστασιακά κινήματα και απελευθερωτικές προσπάθει-*

Κασομούλης «Τὴν ἰδίαν στιγμὴν ἐβγήκα ἔξω καὶ ἐτρόβηξα κατευθεῖαν εἰς τὸ μοναστήρι Μακρορράχης, ὅπου ἦτον τοποθετημένος ὁ Καπ. Διαμαντῆς <Νικολάου>. Ἐβγήκαν εἰς προϋπάντησίν μου καὶ αὐτὸς καὶ ὄλοι· ἐνασπάσθημεν [μὲ ὄλους]»⁴⁸ καὶ παρακάτω: «Ἐν συνεχείᾳ ὁ Διαμαντῆς καὶ οἱ λοιποὶ ἀγωνισταὶ ἐγκατέλειψαν τὸ μοναστήρι τῆς Μακρορράχης καὶ κατηνύθησαν εἰς τὸ χωρίον Καστανιὰ τῆς Πιερίας».⁴⁹ Κατὰ τὴ λοιπὴ βιβλιογραφία «Ἀπ' ἐκεῖ ὁ Κασομούλης με 150 ἄνδρες πηγαίνει στο μοναστήρι τῆς Μακρορράχης, ὅπου βρισκόταν ὁ καπετὰν Διαμαντῆς, ποὺ «ἀναμμένος ἀπὸ τὸν ζῆλο δὲν ἐχόρταινε φιλῶντας καὶ παρατηρώντας τον»⁵⁰ καὶ «Ὁ Κασομούλης ἐξελθὼν τῶν πλοίων, μετέβη εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Μακρορράχης πρὸς συνάντησιν τοῦ Διαμαντῆ, γενομένης δὲ συσκέψεως ἀπεφασίσθη ἡ κατανομὴ τῶν δυνάμεων καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῶν Πιερίων».⁵¹

Ἀπὸ ἀνορθόγραφο σημεῖωμα τοῦ παπα-Παρθενίου, ἠγουμένου τῆς μονῆς Ἁγίας Τριάδος Σπαρμού, με ἀφορμὴ τὴν πυρπόληση τοῦ Κοκκινοπλοῦ, λαμβάνουμε τὴν πληροφορία ὅτι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1822 «ὁ δὲ Τόλος, τὸ Λαζούλη (ενν. ὁ γιος τοῦ Γιάννη Λάζου) ἐφήγγεν με τὸν Δεϊαμαντῆ καὶ με ἄλους ἀφοῦ ἐπολέμησαν καὶ ὁ καπετὰν Διαμαντῆς καὶ ὁ Τόλος δὲν ἠμπόρησαν νὰ βαστάξουν. Ἐτζακόθησαν εἰς μοναστήριον Μακρορράχην καὶ ἐσκοτόθησαν καὶ πολλὴ τούρκη».⁵² Τὴ διέλευση τοῦ καπετὰν Διαμαντῆ ἀπὸ τὸ μοναστήρι ἐπιβεβαιώνει ἐνθύμησις ποὺ βρέθηκε σὲ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον: «εἰς θύμησιν Νοεμ. 1822. Τὸ σῶμα τοῦ

εἰς [Δῆμος Λιτοχώρου Σειρά: Μελέτες καὶ Ἐρευνες], Κατερίνη 2000, σ. 75, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι «Στὴ σύσκεψη τῶν ὀπλαρχηγῶν τῆς Μακρορράχης (22 Φεβρουαρίου 1822) κριθῆκε σκόπιμο νὰ γενικευτεῖ ἡ ἐπανάσταση σ' ὁλόκληρη τὴ Δυτικὴ Μακεδονία».

48. Νικ. Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς ἐπανάστασεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, Προτάσσεται ἱστορία τοῦ ἀρματολισμοῦ, Εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις ὑπὸ Γιάννη Βλαχογιάννη, [Ἀρχεῖα τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας], τ. Α', Ἀθήνα 1939, σ. 186-πρβλ. Δημ. Κ. Διάλιος, «Ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς αγῶνες στὴ Μακεδονία. Τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα κατὰ τὸ 1821-22 στὸν Ὀλυμπο - Πιερία καὶ στὴν περιοχὴ Κολινδρού», *Ὁ Φίλιππος* 58 (Ἰαν. - Μάρτ. 2008) 33-47, κυρίως σ. 40.

49. Χιονίδης, *Ἡ ἐκστρατεία*, σ. 22.

50. Πολύζου-Μαμέλη, *Ἱστορία*, σ. 119.

51. Ἰωάνν. Κ. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας αγῶνας 1796-1832* [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη - Δημοσιεύματα τῆς Ε.Μ.Σ. 1], Θεσσαλονίκη 1940, σ. 152-πρβλ. ὁ ἴδιος, *Οἱ Μακεδόνες κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἔκδοσις τρίτη με τὰς νέας ἱστορικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 147, 170· ὁ ἴδιος, *The Greek Struggle for Independence. The Macedonians in the Revolution of 1821* [Ε.Μ.Σ. - Ι.Μ.Χ.Α. 94], Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1968, σ. 111-πρβλ. Κάνουρας, *Οἱ ἱεροὶ*, σ. 282.

52. Γιάννης Ἀθ. Ἀδάμου (ἐπιμέλεια ὕλης), *Ὁ Κοκκινοπλός, Κοινότητα Κοκκινοπλοῦ, Κοκκινοπλός* 1992, σ. 50-πρβλ. ὁ ἴδιος, «Ἡ πυρπόληση τοῦ Κοκκινοπλοῦ στὰ 1822», *Θεσσαλικὴ Ἔστια* 21 (Μάιος - Ἰούν. 1976) 428.

Διαμαντή Νικολάου ἀπὸ τὸ χωρίον Κολινδρὸς ξαπόστασε εἰς τὸ Μοναστήρι καὶ σφάξαμε ὅλα τὰ παλιόβωδα καὶ τὶς προβατίνες γιὰ καβουρμά». ⁵³

Σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση, ⁵⁴ που κατέγραψε ο ιστορικός ερευνητής Αντώνιος Κάνουρας, «το μοναστήρι της Παναγίας Μακρουργάχης θα καταστεί το κέντρο του αγώνος και το γενικό στρατηγείο του Κολινδρινού πρωτοκαπετάνιου Διαμαντή Νικολάου Κουτρούμπα - Ολυμπίου, στο οποίο έκανε τις συνάξεις των άλλων καπεταναίων του Ολύμπου, Χασίων, Βερμίου, και έπαιρναν τις σοβαρές αποφάσεις, όπως η έναρξη της επανάστασης του Κολινδρού της 8ης Μαρτίου 1822. Στη μεγάλη αυτή σύσκεψη των αρχηγών στην Ιερά Μονή της Παναγίας Μακρουργάχης, αναφέρεται και ο Νικόλαος Κασομούλης στα “Στρατιωτικά Ενθυμήματά” του και αλλού». ⁵⁵ Σύμφωνα με τον Κασομούλη: «Ο Λουμπούτης ἐνδυνάμωνεν ὅλοεν τὸν Κολινδρόν, ἥτις ἦτο ἡ ἀρμοδιωτέρα θέσις. Περισεύοντας ἡ δύναμις τῶν Τούρκων καθημερινῶς, μετέβημεν καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τὸ μοναστήρι <τῆς Μακρουργάχης> εἰς τὸ χωρίον Καστανιά, ἀπάνω ἀπὸ τὸν Κολινδρόν ἕως τρία τέταρτα τῆς ὥρας, καὶ ἔπεμψεν <ὁ Διαμαντής> τὰς φυλακὰς εἰς τὸν λόφον ὀνομαζόμενον Φούντα, ⁵⁶ μιᾶς βολῆς μα-

53. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 113· πρβλ. Παπάζης, «Νέα», σ. 317· Αθανασιάδης, *Ιερά*, σ. 7· Λιάλιος, σ. 40· Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον», σ. 87.

54. Γραπτές πηγές και προφορική παράδοση διασώζουν μερικές φορές πολύ διαφορετικές μαρτυρίες, ακόμα και αντιφατικές, γι' αυτό και οι πληροφορίες που στηρίζονται στην τοπική προφορική παράδοση είναι απαραίτητο να ελέγχονται, αλλά καθίσταται επιβεβλημένη, ομολογουμένως με επιφύλαξη, η αξιοποίηση και η κατά το δυνατόν αξιολόγησή τους άλλωστε, οι καταγραφές των προφορικών παραδόσεων και οι συντάκτες των ενθυμήσεων συμβάλλουν στη διατήρηση της μνήμης και τη μετάδοση ειδήσεων και γεγονότων. Στο πλαίσιο αυτό ο ιστορικός ερευνητής Αντ. Κάνουρας διασώζει στο χειρόγραφο του πληροφορίες που καταδεικνύουν ότι διαχρονικά το μοναστήρι της Μακρουργάχης αποτελεί φάρο όχι μόνο πνευματικό αλλά και αγωνιστικό, αφού και στο παρελθόν συνδεόταν με αρματολούς, που το είχαν ως έδρα, και στη συνέχεια με επαναστάτες, που το είχαν ως κεντρική εστία των αγώνων τους. Ο Αντ. Κάνουρας, πέρα από το ανέκδοτο χειρόγραφο βιβλίο που ενεχείρισε και αφιέρωσε στον σεβασμιώτατο μητροπολίτη Κίτρους και Κατερίνης κ. Γεώργιο, είναι γνωστός στη βιβλιογραφία από τη δημοσίευση του άρθρου του «Η πορεία του Αποστόλου Παύλου από τη Βέροια μέσω Κολινδρού στη Μεθώνη Πιερίας και ο ναός των Αγίων Αποστόλων Κολινδρού», στο: *Πρακτικά 2ου Επιστημονικού Συνεδρίου Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 259-278.

55. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 282· πρβλ. Ελ. Κιτσοπούλου-Θέμελη, *Παιδιά στον αγώνα. Μακεδονία - Θράκη 1821* [Ε.Μ.Σ., Λογοτεχνική Βιβλιογραφία αρ. 9], Θεσσαλονίκη 1992, σ. 86.

56. Για τον Κολινδρό, και ειδικότερα για το ύψωμα της Φούντας, βλ. Σχινάς, *Οδοιπορικά*, σ. 49: «Ἡ καμὸπολις αὕτη κειμένη δυτικῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν δύο ὥρων ἀπὸ τοῦ Ἐλευθεροχωρίου καὶ ἐπὶ ὑψηλοῦ ὄροπεδίου ἔχει ΒΑ βαθυτάτην καὶ μεγάλην χαράδραν, ἀρχομένην ἀπὸ τῆς Μακρουργάχης, ἥτις καλεῖται Βοῦθνιξ, περὶξ δὲ ἀβάτους βράχους, περιέχοντας μόνον ἐξ ἀνατολῶν δίοδον καὶ προσβολὴν κατὰ τοῦ Κολινδρού, ἐν ἧ κείται καὶ ἡ

κράν»⁵⁷ και παρακάτω: «Οἱ Τούρκοι ἐκινήθησαν πεζοὶ καὶ ἵππεις ἀπὸ δύο μέρη ἐναντίον μας, οἱ μὲν ἀπὸ τὸν δρόμον τοῦ Κολινδροῦ, οἱ δὲ ἀπὸ τὸ ρέμα ὅπου ἔρχεται ἀπὸ Καταχὰν Τξιφλίκι, καὶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ τὸ μοναστήρι (ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Τόχοβα, μισὴ ὥρα ΒΔ τῆς Μονῆς Μακρορράχης). Ὅλοι προσεῖχαμεν τὴν πτέρυγαν τοῦ Κολινδροῦ, καὶ ἐνῶ ἀντιπολεμοῦσαμεν αὐτούς, εἰσπήδησαν πεζοὶ καὶ καβάλλα οἱ ἀπὸ τὸ μέρος του Καταχὰ ἐρχόμενοι καὶ τοῦ μοναστηρίου μέσα στὸ ὄχύρωμά μας καὶ εἰς τὰ πυροβόλα, καὶ ἀνακατωθέντες σπαθὶ μὲ σπαθί, μόλις ἐσώθημεν ἡμεῖς, οἱ δὲ ἄλλοι ὅλοι ἔμειναν εἰς τὸν τόπον θῦμα».⁵⁸

Μετά την απόφαση που ελήφθη, κατόπιν συσκέψεως, στη μονή της Μακρορράχης για την εξέγερση όλων των καπεταναίων του Ολύμπου, των Πιερίων και του Βερμίου, ο Μεχμέτ Εμίν Εμπού-Λουμπούτ πασάς⁵⁹ έστειλε στον Κολινδρό στρατό να επιτεθεί στους επαναστάτες. Ο καπετάν Διαμαντής ωστόσο επιτέθηκε αιφνιδιαστικά κατά του Κολινδρού τραυματίζοντας θανάσιμα και συλ-

ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Μονὴ Φούντα»· πρβλ. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 93, ὅπου φωτ. αρ. 25. Αναφορά για τις μάχες στην περιοχή κάνει στην ἀπό 23 Ιουνίου 1865 ἐκθεσί του ο κλεφταρματωλὸς Δῆμος Νικολάου Ολύμπιος ἢ Ψαρροδήμος, ὅπως μᾶς μεταφέρει ο Γ. Χ. Χιονίδης, «Ἀνέκδοτα ἐγγράφα καὶ ἄγνωστα στοιχεῖα γιὰ κλεφταρματωλούς καὶ γιὰ τὴν ἐπανάσταση (1821-1822) στὴ Μακεδονία καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ὀλυμπο», *Μακεδονικά* 20 (1980) 103-165, κυρίως σ. 109: «ἀρχισαν αὐ ἀδιάκοποι μάχαι, εἰς τὸν Κολινδρό, εἰς Κίτρος, εἰς Καστανιά, εἰς Φούντα, εἰς Μακριά Ράχη...»· πρβλ. Γ. Δ. Μοσχόπουλος, *Τὸ Ρουμλούκι (Καμπανία) κατὰ τὴν πρώτη καὶ μέση οθωμανοκρατία (14ος αἰώνας - 1830)*, Μέρος Δ' *Ιστορία - τοπογραφία - λαογραφία Ρουμλουκίου*, τόμος τρίτος, Εκδόσεις Εντευκτηρίου, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 228. Επίσης, ο Χιονίδης, «Ἀνέκδοτα», σ. 114 καὶ σημ. 2, ἐπισημαίνει: «γιὰ πρώτη φορὰ πληροφοροῦμαστε ὅτι ἐγιναν μάχες καὶ στὸ Κίτρος ("Κύτρος"), στὴ Μακριά Ράχη καὶ στὴ Στόχοβα»· πρβλ. ο ἴδιος, *Ἡ ἐκστρατεία*, σ. 26: «Οἱ ἐπαναστάται ὤρμησαν εἰς τὸ ἕψωμα "Φούντα", ἀπέναντι τοῦ Κολινδροῦ» καὶ ο ἴδιος, «Ἡ ἐναρξὴ τῆς ἐπανάστασεως στὴ Νάουσα τὸ 1922 καὶ τὰ σχετικὰ ζητήματα», στὸ: *Πρακτικά 14' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου (28-30 Μαΐου 1993)*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 337-361, κυρίως σ. 357 [= Νιάουστα 70 (Ἰαν. - Μαρτ. 1995) 5-7, 10, κυρίως σ. 5].

57. Νικ. Κ. Κασομούλης, *Απομνημονεύματα τῆς ἐπανάστασεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833* (προτάσσεται ἡ ἱστορία τοῦ αρματολισμοῦ), προλογίζει ο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης ἐισαγωγή καὶ σχόλια Γιάννης Βλαχογιάννης, Α' τόμος, Αθήνα Δεκέμβριος 1930, σ. 189· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, σ. 189· Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Πηγές τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας (1354-1833)*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1989, σ. 417.

58. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, σ. 206· πρβλ. Χιονίδης, *Ἡ ἐκστρατεία*, σ. 34· Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 126: «Κι ἐνῶ οἱ 200 ἄνδρες τοῦ κ)π Διαμαντὴ ἀγωνιζόταν (sic) νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν πολλαπλάσιο σὲ ἀριθμὸ ἐχθρὸ, δέχθησαν καὶ στὰ δύο πλευρὰ τοὺς τὴν ἐφόδο τῶν Τούρκων, πεζῶν καὶ ἱπέων, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸν Καταχὰ καὶ τὴ Μακρορράχη».

59. Βλ. γι' αὐτόν Νικ. Δ. Χατζιωάννου, «Abulbut Mehmet Emin Pasha», στὸ: *Ἱερὰ Μητρόπολις Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας, Μαρτύρων αἵματα, Εὐρύτερος τόμος ἐπὶ τῆς ἀγιοκατατάξει τῶν ἁγίων Ναουσαίων νεομαρτύρων*, Β. Δερμεντζόγλου (ἐπιμ.), Δρ. Θεολογίας, Εκδόσεις Ἱερὰς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης καὶ Καμπανίας, Βέροια 2014, σσ. 269-293.

λαμβάνοντας Τούρκους αιχμαλώτους και, χωρίς να καταλάβει την κωμόπολη, αποσύρθηκε στους γύρω λόφους.⁶⁰

Πριν από το τελευταίο χτύπημα⁶¹ του Μεχμέτ Εμίν Εμπού-Λουμπούτ πασά στους επαναστάτες, ήτοι τις μάχες της Φούντας⁶² και κατόπιν της Καστανιάς Κολινδρού,⁶³ οι οθωμανικές δυνάμεις διήλθαν, με καταστροφικές διαθέσεις, από το μοναστήρι: «Ενδιάμεσα της Καστανιάς - Ρεάντανης, βρισκόταν η Ιερά Μονή της Παναγίας Μακρορράχης. Με μια μικρή λοξοδρομηση μέσα από τον δασικό δρόμο, έφθασαν σε αυτό, το λεηλάτησαν και το πυρπόλησαν. Ευτυχώς, οι Μοναχοί που είχαν προβλέψει την καταστροφή πήραν ό,τι από τα πολύτιμα κειμήλια υπήρχαν στο Μοναστήρι και είχαν φύγει μαζί με αυτά, οι περισσότεροι για το Άγιον Όρος και άλλοι για τα μέρη της Φθιώτιδας και Ευβοίας».⁶⁴ Σε άλλο σημείο αναφέρεται: «Γνώρισε όμως και μεγάλες καταστροφές με μεγαλύτερη εκείνη της επανάστασης του Κολινδρού της 8ης Μαρτίου 1822 του καπετάν Διαμαντή, κατά την οποία ο Μεχμέτ Εμίν Εμπού-Λουμπούτ πασάς, με τις ορδές του, αφού την λεηλάτησε, την πυρπόλησε και την κατέκαυσε, σε αντίποινα των μαχών εντός και εκτός της πόλεως του Κολινδρού, όπου είχε χάσει χίλιους και πλέον στρατιώτες των αμέτρητων ατάκτων και ανυπολόγιστο αριθμό αλόγων του ιππικού του και τραυματιών. Ελάχιστα από τα πολύτιμα κειμήλια που είχε στην κατοχή του το μοναστήρι διασώθηκαν μέσα από τις φλόγες από τους ηρωικούς μοναχούς αφηφώντας τον κίνδυνον της ζωής των».⁶⁵

60. Βασδραβέλλης, *Η Νάουσα*, σσ. 25-26.

61. Ενδιάμεσα, μετά τις 13 Μαρτίου που έφτασαν επιπλέον πολεμοφόδια στο Ελευθεροχώρι με τον εκπρόσωπο του Δ. Υψηλάντη Γεώργιο Σάλα ως Γενικό Επίτροπο, τον Θεόφιλο Καΐρη και Γερμανούς φιλέλληνες, οι επαναστάτες, υπό την ηγεσία του Διαμαντή Νικολάου, τα χρησιμοποίησαν σε πολιορκία κατά του Κολινδρού, του Κοκκινοπλού και εν τέλει στην Καστανιά (Πιερίας). Βλ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Η επανάσταση», σ. 470, η οποία επισημαίνει ότι την πρώτη εβδομάδα του Απριλίου του 1822 είχε κριθεί η επανάσταση του Ολύμπου και ο Διαμαντής Νικολάου έσπευσε να συνδράμει την επαναστατημένη Νάουσα, λίγες ημέρες πριν από την πτώση της πρβλ. Εμμ. Βαλαμίδης, «Η επανάσταση της Νάουσας το 1822», στο: *Μαρτύρων αίματα*, ό.π. (σημ. 59), σσ. 186-188, κυρίως σ. 194.

62. Πρβλ. Χιονίδης, *Η εκστρατεία*, σσ. 109, 114: «ἀμέσως ἄρχισαν αἱ ἀδιάκοποι μάχαι εἰς τὸν Κολινδρόν, εἰς Κίτρος, εἰς Καστανιά, εἰς Φούντα, εἰς Μακριά Ράχη».

63. Βλ. ενδεικτικά Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, τ. 2ος, Αθήνα ³1988, σσ. 176-177. Ύστερα από την αποτυχία στην Καστανιά, η οποία είχε οριστεί ως δευτερεύουσα μετά τη Νάουσα εστία εξέγερσης, οι επαναστάτες αποχώρησαν προς το ορεινότερο μέρος του Ολύμπου, το χωριό Μηλιά, όπου στις 2 Απριλίου 1822 αντιστάθηκαν, με αποτέλεσμα την τραγική έξοδο από τον πύργο των Λαζαίων, και κατόπιν στο δάσος του Ολύμπου, από το οποίο άλλοι ανέβηκαν στα υψώματα και άλλοι διέφυγαν για τις Β. Σποράδες. Βλ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Η επανάσταση», σσ. 470-471.

64. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 320.

65. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σσ. 342.

Όσον αφορά στις συνέπειες που υπέστη το μοναστήρι, αυτές είναι συνάρτηση και του γεγονότος ότι ο κολινδρινός καταγωγής καπετάν Διαμαντής Νικολάου είχε βρει επανειλημμένα καταφύγιο⁶⁶ σε αυτό. Ως εκ τούτου, η μονή υπέστη ληλασίες, πυρπολήσεις,⁶⁷ καταστροφές και κατασχέσεις⁶⁸, με τη δικαιολογία ότι οι διαμένοντες στα μοναστήρια Τιμίου Προδρόμου, Παναγίας Δοβρά και Παναγίας Μακρυρράχης έλαβαν μέρος στην επανάσταση ή ακόμη και για την έστω και απρόθυμη συνεργασία των μοναχών με τους έλληνες επαναστάτες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο τις καταστροφές⁶⁹ –κυρίως οικονομικές–⁷⁰ του μοναστηριού, το οποίο

66. Ενδεικτική είναι η περιγραφή του μοναστηριού από την Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 246: «Ήταν κτισμένο σε μια έκταση πάνω από 1000 μ² και περιβαλλόταν από υψηλότατο τοίχο, του οποίου η ανατολική πλευρά είχε πλάτος 1,5 του μέτρου κι ακουμπούσε σ' ένα βράχο, που ξεπερνούσε το ύψος του τοίχου. Ο προστατευτικός αυτός περίβολος έκλεινε με μια τεράστια δίφυλλη πόρτα από δρύινα σανίδια προσαρμοσμένα πάνω σε τέσσαρες σειρές χοντρά δοκάρια με πλατυκέφαλα καρφιά. Απ' έξω δυο κρικέλλες σιδερένιες μέσα από την οποία περνούσε μια βαρεία αλυσίδα για να συγκρατή την κλειδαριά που κλείδωναν –μάλλον συμβολικά– απ' έξω, ενώ το Μοναστήρι ασφαλιζόταν από μέσα μ' ένα πελώριο ξύλινο σύρτη και δυο σιδερένιους βραχίονες συγκρατούμενους στον τοίχο, ένα δεξιά κι έναν αριστερά, που στήριζε ο καθένας το αντίστοιχο φύλλο της πόρτας»· πρβλ. Αθανασιάδης, *Ιερά*, σ. 3.

67. Για τις καταστροφές και ανακαινίσεις της μονής βλ. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σσ. 207, 245, 249· πρβλ. Παπαζής, «Νέα», σ. 320· Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 23· Γιανναπή, *Η ιερά*, σ. 35. Στις καταστροφές που επανειλημμένα υπέστη το μοναστήρι κατά τις επαναστατικές περιόδους, οφείλεται και το γεγονός της μεταφοράς, μεταξύ άλλων βιβλίων του στον Κολινδρό, όπως σημειώνει ο Παπαζώτος, «Το κτηματολόγιο», σ. 45, ενώ, όπως ο ίδιος (*Κεμήλια*, σ. 39 αρ. 9 πίν. 15) αναφέρει, διασώθηκε στο μετόχι του Αγίου Αθανασίου της μονής Μακρυρράχης η εικόνα της Παναγίας πριν από το έτος 1822· πρβλ. Κατσαρός, «Η ανάγκη», σ. 87.

68. Ιωάνν. Κ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνες 1832* [Μακεδονική Βιβλιοθήκη - Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ. 10], Θεσσαλονίκη 1950, σ. 147· ο ίδιος (Vasdravellis), *The Greek*, σ. 135· ο ίδιος (Βασδραβέλλης), *Οι Μακεδόνες κατά*, 1967, σ. 204 και σ. 294: «αγροί στρέμματα 16, μύλος 1, αμπελώνες στρέμματα 3, βόες 2, αγελάδες 3, πρόβατα 27». Κατά τον Αντ. Μιχ. Κολτσίδα, Η επανάσταση και η καταστροφή της Νάουσας κατά το 1822. Το δράμα των επαπαναστατών πεσόντων αιχμαλώτων. Οι εθνομάρτυρες και οι νεομάρτυρες της ηρωικής Νάουσας, Εκδόσεις Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας, Εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Βέροια 2010, σ. 221 σημ. 216, ένας από τους πέντε καταλόγους που αφορούσαν κατασχέσεις περιουσιών κατοίκων της Νάουσας και ειδικότερα ο τέταρτος περιείχε τα ζώα και τα κτήματα των μοναστηριών Παναγίας Δοβρά, Τιμίου Προδρόμου και Μακρυρράχης που κατασχέθηκαν· Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 143: «τα κτήματα και τα ζώα της μονής κατασχέθηκαν με φιρμάνι τον Οκτώβριο του 1822»· Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 429, όπου γίνεται λόγος για κατάσχεση 16 στρεμμάτων αγρών, τριών (3) στρεμμάτων αμπελώνων, ενός (1) μύλου, πέντε (5) βοδιών, και είκοσι επτά (27) προβάτων.

69. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι «*Μερικά βιβλία της εντελώς κατεστραμμένης μονής της Παναγίας της Μακρυρράχης, κοντά στο χωριό Ρυάκια των Πιερίων, σώθηκαν στον Κολινδρό*». Βλ. Παπαζώτος, «Το κτηματολόγιο», σ. 45.

70. Απ. Τζαφερόπουλος, *Οι Καρατσαίοι Α'. Ο Γερο-Καρατάσος*, Βέροια 1971, σ.

«με την πυρπόλησί του το 1822 ἀπ' τον Εμπού-Λουμπούντ κατά τις εναντίον των επαναστατών του Ολύμπου επιχειρήσεις του, έπεσε σε αφάνεια»,⁷¹ αλλά και το γεγονός ότι διήλθε μία μακρόχρονη περίοδο εξαθλίωσης. Οι κατακτητές δεν αρκούνταν στην εκμηδένιση των επαναστατών του Ολύμπου και των Πιερίων· έσπευδαν να εξουδετερώσουν εξαρχής τις ασφαλέστερες επαναστατικές εστίες, όπως επιβεβαιωμένα ήταν τα μοναστήρια. Σημειώνεται ότι το μοναστήρι της Μακρουρράχης επανοικοδομήθηκε με τη συνδρομή των κατοίκων των γύρω χωριών, ύστερα από 18 χρόνια, το 1840,⁷² αλλά, όπως φαίνεται, δεν κατάφερε να αποκτήσει την αρχική του αίγλη. Ωστόσο, παρά τη βαθμιαία παρακμή του κατά την περίοδο 1850-1855, διατήρησε τη φήμη⁷³ του, όπως βεβαιώνει ο γάλλος αρχαιολόγος Léon Alexandre

19· πρβλ. Παπάζης, «Νέα», σ. 322: «Ορισμένοι μοναστηριακοί πίνακες, κτηματικών κυρίως περιουσιών, δεν μας δίνουν ακριβή γνώση της περιουσιακής κατάστασής του. Από ένα κατάλογο, που περιλαμβάνει τα κατασχεθέντα κτήματα και ζώα της στο χωριό Κόκκοβα του καζά (επαρχίας) Βεροιάς, πληροφορούμαστε ότι στη μονή ανήκαν 16 στρέμματα αγρών, 1 μύλος, 3 στρέμματα με αμπέλια, 2 βόες, 3 αγελάδες και 27 πρόβατα. Από άλλο επίσης πίνακα μαθαίνουμε πως στα κτήματα αυτά υπήρχαν εναποθηκευμένα σιτηρά, τα οποία επίσης κατασχέθηκαν».

71. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 245· πρβλ. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 21.

72. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 245· πρβλ. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σσ. 21, 26, οι οποίοι, στηριζόμενοι στην προφορική παράδοση, γράφουν ότι από το 1841 και για ελάχιστα χρόνια το μοναστήρι έγινε γυναικείο αλλά εγκαταλείφθηκε από τις μοναχές, εξαιτίας της τρομοκρατίας που επικρατούσε στην περιοχή από τις αυθαιρεσίες Οθωμανών και ληστών· Τσουλιάς, *Τα Ιερά προσκνήματα*, σ. 166· ο ίδιος, *Η Πιερία*, σ. 68· πρβλ. Γιανναπή, *Η Ιερά*, σ. 35.

73. Το σχετικό απόσπασμα από το βιβλίο του Heuzey, *Le Mont Olympe*, σ. 184, έχει ως εξής: *Le ponit central du plateau est le monastère de Makri-Rakhi. Ce nom, qui veut dire la Lonque-Crête, lui a été donné, parce que toute cette région montagneuse, vue de la plaine de Salonique, ressemble à une longue crête basse, qui règne depuis la mer jusqu'aux monts Piériens. La Panaghia de Makri-Rakhi n'est qu'un monastère diocésain, et dépend de l'évêque de Kïtros; Mais il est en grand renom dans tout le pays*· πρβλ. Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον», σσ. 87-89, ο οποίος μεταφράζει πιστά ολόκληρο το σχετικό με το μοναστήρι της Μακρουρράχης κείμενο και το επίμαχο σημείο ως εξής: «Το κεντρικό σημείο του οροπεδίου είναι το Μοναστήρι της Μακρι-Ράχης. Το όνομα αυτό, που σημαίνει Μακριά-Κορυφή, δόθηκε σ' αυτό, γιατί όλη η ορεινή περιοχή, ιδομένη από την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, μοιάζει με μία μακριά επίπεδη κορυφή, η οποία κυριαρχεί από τη θάλασσα μέχρι τα Πιέρια όρη. Η Παναγία της Μακρι-Ράχης δεν είναι παρά ένα επισκοπικό Μοναστήρι και εξαρτάται από τον Επίσκοπο Κίτρον· όμως, μεγάλης τιμής σ' όλη τη χώρα». Η Πολύζου-Μαμέλη, σσ. 206-207, διαφοροποιείται ελαφρώς ως προς τη μετάφραση, την οποία αποδίδει στο ίδιο σημείο ως εξής: «Το κεντρικό σημείο του οροπεδίου είναι το μοναστήρι της Μακρουρράχης. Το όνομα αυτό δόθηκε σ' αυτή (τη ράχη), γιατί όλη τούτη η ορεινή περιοχή, ορομένη απ' την πεδιάδα μοιάζει με μια ματιά κορυφή, που δεσπόζει από τη θάλασσα ως τα Πιέρια. Η Παναγία της Μακρουρράχης είναι ένα επισκοπικό μοναστήρι εξαρτώμενο από τον επίσκοπο Κίτρον. Αλλά έχει μεγάλη φήμη σ' όλη τη χώρα»· πρβλ. Ελεον. Σκουτέρη-Διδασκάλου,

Heuzey, πρώην μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, στο βιβλίο του «*Το όρος Ολύμπος και η Ακαρνανία*», ο οποίος το επισκέφθηκε στις 15 Αυγούστου 1858, ημέρα της πανήγυρης του και δημοσίευσε τις εντυπώσεις του.⁷⁴

Επαναστατική απόπειρα στην περιοχή Ολύμπου - Πιερίων (1827)

Μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, και ιδίως μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου (8 Οκτωβρίου 1827), κατά τον χρόνο των διαπραγματεύσεων για τον καθορισμό των ελληνικών συνόρων, παρατηρήθηκε έντονη κινητικότητα των Ελλήνων, ανάμεσα στους οποίους και από τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, που θέλησαν να συνεχίσουν την επαναστατική δράση για αναζωπύρωση του αγώνα. Τον πυρήνα της αντίστασης αυτής αποτελούσαν κατ' αρχάς οι Μακεδόνες οπλαρχηγοί, που εγκαταστάθηκαν ως πρόσφυγες στη Νότια Ελλάδα και είχαν στραμμένο το βλέμμα τους προς την πατρίδα, όπως ο Ολύμπιος καπετάνιος Διαμαντής Νικολάου, ο οποίος μετά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του επέστρεψε στον Όλυμπο, με σκοπό την αναζωπύρωση της επανάστασης στην περιοχή. Άλλον ένα σημαντικό επαναστατικό πυρήνα συναποτελέσαν αυτοί που παρέμειναν στα βουνά της υπόδουλης Μακεδονίας, μαζί με προκρίτους, ιερωμένους, ηγουμενών μονών, όπως του Αγίου Διονυσίου, της Πέτρας του Ολύμπου και της μονής Μακρορράχης των Πιερίων. Όλοι τους ομοθυμαδόν επιχείρησαν να ενδυναμώσουν την πυρά του επαναστατικού αγώνα στη Μακεδονία, όπως φαίνεται από επιστολές - αναφορές τους προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια μεταξύ Νοεμβρίου 1827 και μέχρι τα μέσα του 1829,⁷⁵ επιδιώκο-

«Οψεις του παραδοσιακού πολιτισμού της Μακεδονίας (19ος - αρχές 20ού αιώνα)», στο: *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία - Ιστορία - Οικονομία - Κοινωνία - Πολιτισμός*, Α' τόμος *Η Μακεδονία κατά την τουρκοκρατία*, Ιωάννης Κολιόπουλος - Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), Εκδόσεις Παπαζήση - Εκδοτικός οίκος Παρατηρητής <Θεσσαλονίκη 1992>, σσ. 326-417, κυρίως σ. 407, η οποία αναπαράγει τη μετάφραση της Πολύζου Μαιέλη-Αγαθ. Δ. Κίτσου, «Η εκπαίδευση στην τουρκοκρατία, η αστική σχολή Κολινδρού», στο: Επιστημονικό Συνέδριο *Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, όπ.π., σσ. 429-430, όπου επίσης παρατίθεται μετάφραση Παπάζης, «Νέα», σ. 320. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 22.

74. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι στον κατάλογο των φιλόχριστων και ευλαβών συνδρομητών Θεσσαλονίκης του βιβλίου *Βίος και Ακολουθία της οσίας Μυροβλήτιδος και θαυματουργού Θεοδώρας της εν Θεσσαλονίκη*, μετατυπωθείσα συνεργεία μεν και επιμελεία των κυρίων επιτρόπων Μ. Αθανασίου και π. Παπαδοπούλου και ζήλου των ιερέων του ναού της οσίας Σακκελίων Θεσσαλον(ικέως) και Πέτρου εφημερίου, δαπάνη δε των φιλοχριστών και ευσεβών χριστανών, εν Θεσσαλονίκη Τυπογραφείον Κυριακού Δαρζηλοβίτου 1853, σ. 78, προεγγράφεται «ὁ Ἡγούμενος τῆς Μακρορράχης Κύρ Νεόφυτος».

75. Στέφ. Παπαδόπουλος, «Προσπάθειες Μακεδόνων οπλαρχηγών για την αναζωπύρωση του επαναστατικού αγώνα στη Μακεδονία (1827-1828)», *Μακεδονικά* 6 (1964-65) 155-169· ο ίδιος, «Βασικά χαρακτηριστικά των απελευθερωτικών αγώνων των Ελλήνων

ντας την αναθέριμανσή του, πριν από την οριοθέτηση των κρατικών συνόρων.

Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσεται η συμμετοχή στον επαναστατικό αγώνα των Ελλήνων της Μακεδονίας, των ηγουμένων των μονών Αγίου Διονυσίου Μεθοδίου, Πέτρας Σαμουήλ και Μακρυρράχης Διονυσίου, οι οποίοι σε σύσκεψη που έγινε το φθινόπωρο του 1827 στο μοναστήρι του Αγίου Διονυσίου⁷⁶ με οπλαρχηγούς, προκρίτους και άλλους κληρικούς (ανάμεσά τους και του παπα-Κοσμά Πέτρας), κυρίως της περιοχής Ολύμπου και Πιερίων, συνυπέγραψαν δύο έγγραφα (αναφορές) με ημερομηνία 3 Νοεμβρίου προς την κυβέρνηση. Η υπογραφή του ηγουμένου της μονής Μακρυρράχης έχει ως εξής: «Διονύσιος / Υγούμενος / μακριάς / ράχης».⁷⁷ Ένας από τους εμπνευστές των κειμένων αυτών ήταν ο Διαμαντής Νικολάου, ο οποίος μάλιστα υπογράφει πρώτος απ' όλους. Με τις αναφορές τους ζητούσαν την αποστολή πολεμοφοδίων και νέου αρχηγού με κύρος στη Μακεδονία, όπως ήταν ο Δημήτριος Υψηλάντης (τον οποίο ζητούν στη μία αναφορά) και ο βαναρός φιλέλληνας συνταγματάρχης Karl Wilhelm Freiherr von Heideck (τον οποίο ζητούν στην άλλη αναφορά),⁷⁸ με σκοπό να κινηθούν επαναστατικά για την απελευθέρωση των εδα-

της Μακεδονίας από τη μεγάλη ελληνική επανάσταση του 1821 ως την απελευθέρωσή της», *Μακεδονικά* 27 (1989) 19-31, κυρίως σ. 22· Ιωάνν. Κ. Βασδραβέλλης, *Ο Αγώνας του 1821 στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 118· Κων. Μ. Παπαδάκης, *Η Ιερά Σταυροπηγιακή Μονή της Αγίας Τριάδος (Αγίου Διονυσίου Ολύμπου). Ιστορική προσέγγιση*, (Διπλωματική εργασία, η οποία υποβλήθηκε στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ.), Ρέθυμνο 1998, σ. 71· Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Η επανάσταση», σσ. 474-475· πρβλ. Δημ. Αγγ. Παπάζης, «Άγνωστες πληροφορίες για την νεότερη ιστορία (1874-1936) της Ιεράς Μονής Εισοδίων της Θεοτόκου (Πέτρας Ολύμπου)», στο: *Πρακτικά 3ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 299-368, κυρίως σ. 305.

76. Χιονίδης, *Η εκστρατεία*, σ. 34· πρβλ. Παπαδάκης, *Η Ιερά*, σ. 71. Ως αντίποινα για τη λειτουργία της μονής σαν συνωμοτικού κέντρου των Μακεδόνων καπεταναίων, οι Οθωμανοί το φθινόπωρο του 1828 τη ληλάτησαν και την κατεδάφισαν, σύμφωνα με αναφορά του οπλαρχηγού Διαμαντή Νικολάου προς τον Υψηλάντη. Βλ. Παπαδόπουλος, «Προσπάθειες», σ. 156 σημ. 2· πρβλ. Καζταρίδης, *Η Πιερία*, σσ. 20, 113· Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον», σ. 87.

77. Παπαδόπουλος, «Βασικά», σ. 22· Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνο», σ. 137 σημ. 78, οι οποίοι αντλούν την επιστολή από την Κεντρική Υπηρεσία Γ.Α.Κ./Αρχείο Γενικής Γραμματείας (περιόδου Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια) 1828-1833 /Φάκελος #001 - Γενική Γραμματεία (1828) και παραθέτουν τα ονόματα των υπογραφομένων οπλαρχηγών του Ολύμπου. Στις «Φωτογραφίες» παρατίθενται πανομοιότυπα των υπογραφών (αρ. 2) και ολόκληρης της επιστολής (αρ. 3).

78. Σύμφωνα με τον Καζταρίδη, *Η Πιερία*, σ. 113: «*Η ερμηνεία που μπορούμε να δώσουμε στη διαφορά αυτή των προσώπων είναι ότι με τον όρο "διευθυντής των πραγμάτων" εννοούν ένα είδος επιμελητή και επιτελάρχη και ότι κατά συνέπεια ζητούσαν ω γενικό αρχηγό τον Υψηλάντη με βοηθό του τον Heideck*».

φών τους.⁷⁹ Τόσο ο Υψηλάντης όσο και ο Καποδίστριας αποφάσισαν ότι δεν συνέφερε η επέκταση των επιχειρήσεων σε μακρινές περιοχές, χωρίς να μπορούν να διασφαλίσουν την κατοχύρωσή τους.⁸⁰

Επαναστατική κίνηση (1854)

Στο πλαίσιο της δημιουργίας κατάλληλου κλίματος για την επαναστατική κινητοποίηση του Ελληνισμού της Περείας το 1854, γίνεται αναφορά και στο μοναστήρι, μετά την πανωλεθρία που υπέστησαν τα οθωμανικά στρατεύματα «στις μάχες της “Φούντας” και του “Καλόγερου” (καπετάν Διαμαντή Τεπεσέ), δηλαδή λόφος του καπετάν Διαμαντή, από τους ηρωικούς άνδρες του πρωτοκαπετάνιου του Κολινδρού Διαμαντή και τον γιο του και διάδοχό του καπετάν Γιαννακό. Στις μάχες αυτές πολέμησε ηρωικά και διακρίθηκε και το νεαρό πρωτοπαλλήκαρο του καπετάν Διαμαντή, ο μετέπειτα λειτουργός του υψίστου και ηγούμενος της Ιεράς Μονής της Παναγίας Μακρορράχης, ο γενναίος παπαδημήτρης Αποστ. Παπαναντολού».⁸¹ «Οι Τούρκοι μετά τις μάχες στην “Φούντα” και στον “Καλόγερο” και την αποχώρηση του καπετάν Διαμαντή, πήγαν στο στρατόπεδο της Βούτιλης και κατέστρεψαν ό,τι βρήκαν όρθιο. Δεν συνέβη όμως το ίδιο και με την ιερά μονή που βρισκόταν στην απέναντι ράχη. Ένα τουρκικό απόσπασμα που έφτασε σε αυτή, σεβάσθηκε το σουλτανικό φιρμάνι, και δεν προέβη σε νέες καταστροφές».⁸²

79. Δημ. Αγγ. Παπάζης, «Ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου αναφερόμενα στην ιστορία της ιεράς μονής Πέτρας του Ολύμπου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 781 (Ιαν. - Φεβρ. 2000) 19-39, σ. 20· Παπάζης, «Άγνωστες», σ. 305.

80. Παπαδόπουλος, «Προσπάθειες», σσ. 168-169: «Όσοι οπλαρχηγοί είχαν μείνει στη Μακεδονία προσκύνησαν τους Τούρκους και φρόντισαν ν' αποκαταστήσουν τις σχέσεις τους μ' αυτούς και να ξαναπάρουν τ' αρματολίκια τους, περιμένοντας άλλη κατάλληλη περίσταση, για να πραγματοποιήσουν την αιώνια επιθυμία τους, την απελευθέρωση και την ένωση με το ελεύθερο τώρα ελληνικό κράτος» (πρβλ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Η επανάσταση», σ. 475). Ο Παπαδόπουλος, «Προσπάθειες», σσ. 158-160, μετέγραψε το χειρόγραφο κείμενο της επιστολής προβαίνοντας σε μικρές ορθογραφικές διορθώσεις και, μολοντί γεννήθηκε (3 Σεπτεμβρίου 1929), δηλαδή έναν αιώνα αργότερα, είχε ιδιαίτερη ευαισθησία για τα θέματα αυτά, καθόσον καταγόταν από τη Ρητίνη και θαύμαζε τον αγέρωχο χαρακτήρα των οπλαρχηγών. Βλ. γι' αυτόν Βασ. Κατσαρός, «Στέφανος Παπαδόπουλος (3 Σεπτεμβρίου 1929 - 12 Αυγούστου 1991)», στο: *Πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου Η Περεία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, ό.π. (σημ. 8), σσ. 167-176, κυρίως σ. 174.

81. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σσ. 282, 285. Περισσότερα γι' αυτόν αναφέρονται παρακάτω.

82. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 322. Η Γιανναπή, *Η ιερά*, σ. 53, γράφει βασιζόμενη στην προφορική μαρτυρία του Αλέξανδρου Ξάφη από την Παλαιόστανη Περείας: «Το 1853 κατέφτασε στο μοναστήρι ο οπλαρχηγός καπετάν Τσάμης, γιος του Καρατάσου. Αυτός είχε μάθει πως οι Τούρκοι σχεδίαζαν να κάψουν την μονή κι έτρεξε, πήρε τον θησαυρό που υπήρχε

Επανάσταση (1878)

Ήταν πολύ φυσικό, εξαιτίας της θέσης και της μέχρι τότε ιστορικής προσφοράς του, να έχει συμμετοχή το μοναστήρι⁸³ και κατά την επανάσταση στον Όλυμπο και την Πιερία, που άρχισε τα μεσάνυχτα στις 15 προς 16 Φεβρουαρίου 1878 με την αποβίβαση στην Πλάκα Λιτοχώρου σώματος 450 ανδρών υπό την αρχηγία του λοχαγού του πεζικού Κοσμά Δουμπιώτη, σε μια περιοχή, η οποία ήταν σταθμός εθελοντών και ανεφοδιασμού. Σημειώνεται σχετικά στα απομνημονεύματα του αντάρτη επισκόπου Κίτρους Νικολάου Λούση: «*Εν τῇ Μονῇ τῆς Μακρορράχης μετὰ πολλῆς προφυλάξεως ὠμίλησα μετὰ τοῦ ἡγουμένου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ διακόνου Θεοδοσίου, χωρὶς νὰ μνήσω αὐτούς, ἀλλ' ἰκανὰ ἐμπνεύσας αὐτούς, οἵτινες ἐδείχθησαν πρόθυμοι*».⁸⁴

Σύμφωνα με το χειρόγραφο του Αντώνιου Κάνουρα «*Κατὰ τὴν ανταρσία τοῦ Κολινδρού τοῦ 1878 ἡ Ἱερά Μονή τῆς Παναγίας Μακρορράχης δὲν ἔμεινε στὴν αδράνεια [...] οἱ φούρνοι ἔψηναν νυχθημερόν ψωμιὰ, οἱ βοσκοὶ συγκέντρωναν ἀπὸ τὰ κτηνοτροφικὰ προϊόντα, γάλα, τυρὶ, ἀκόμη καὶ ζωντανὰ. Οἱ κυρατζήδες ἀνέλαβαν τὴ μεταφορὰ. Ὅλοι βρισκόνταν σὲ κίνηση. Ἀκόμα καὶ τὰ γύρω χωριά, πού καὶ αὐτὰ συγκέντρωναν τρόφιμα, ρούχα καὶ ὅ,τι ἄλλο θεωροῦσαν ἀπαραίτητο, τὰ πῆγαιναν στὸ μοναστήρι καὶ αὐτὸ τὰ προωθοῦσε στὸν Δήμαρχο καὶ τὸν παπὰ τοῦ Κολινδρού στους Ἁγίους Πάντες καὶ στὸν παπα Παναγιώτη Οἰκονόμου [...] οἱ Τούρκοι [...] ἐπεδόθησαν [...] στὴν πυρπόληση τὰ κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Ἱεράς Μονῆς [...] Ἀπὸ τὴν φωτιά τὰ κτίρια ἔπαθαν σοβαρὲς ζημιές [...] οἱ ζημιὲς ἀπὸ τὴν πυρπόληση⁸⁵ ἀποκαταστάθηκαν [...] σὲ 5-6 χρόνια*».⁸⁶

καὶ τὸν μετέφερε στὸ Ἅγιον Ὄρος» καὶ ὅτι «*τὸ 1855 οἱ Τούρκοι ἔκαψαν τὸ μοναστήρι ἐπειδὴ τροφοδοτοῦσε τοὺς Κλέφτες*» πρβλ. Καζταρίδης, *Ἡ Πιερία*, σ. 20.

83. Εὐάγγ. Κωφός, «*Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Νικόλαος καὶ ἡ επανάσταση τοῦ 1878: Τα ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματά του*», *Μακεδονικά* 20 (1980) 193-208, κυρίως σ. 202: «*Σε κάθε χωριό, σὲ κάθε μοναστήρι, βρῖσκει ἀνθρώπους πού ἀσπάζονται με ἐνθουσιασμό τὸ κήρυμά του*».

84. Εὐάγγ. Κωφός, *Ὁ ἀντάρτης ἐπίσκοπος Κίτρους Νικόλαος*, Ἐκδόσεις «Δωδώνη», Ἀθήνα - Γιάννινα 1992, σ. 104· Ρούλα Παπαδημητρίου, *Ἡ Ἐκκλησία στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα* [Σειρά: «*Ἡ Ἐκκλησία στὸς αγώνες τοῦ ἔθνους*», αρ. 1], Ἐκδόσεις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1991, σ. 26· Παπάζης, «*Νέα*», σ. 316· Ἀθανασιάδης, *Ἱερά*, σ. 6.

85. Σύμφωνα με τὴ Γιανναπή, *Ἡ Ἱερά*, σσ. 35 καὶ 59, κατὰ τὴν πυρπόληση τοῦ ἐπισκοπεῖοῦ στὸν Κολινδρό, ὅπου ἀνίχε καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Μακρορράχης, καταστράφηκαν ὅλα τὰ ἀρχεῖα καὶ τὸ σχετικὸ υλικὸ πού υπήρχε γιὰ τὴ μονή· Τσουλιάς, *Ἡ Πιερία*, σ. 69.

86. Κάνουρας, *Οἱ ἱεροί*, σ. 323· πρβλ. Παπαεμμανουήλ, «*Ἱστορικόν*», σ. 3. Ἡ ἀναφορά πάντως τῶν Θ. Τσουλιά - Ἐλ. Τσουλιά, *Ἱερά*, σ. 28, ὅτι στὸ μοναστήρι τῆς Μακρορράχης ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Νικόλαος, σὲ ἐπαφή με τὸν τότε ἡγούμενο καὶ τοὺς μοναχοὺς διοχέτευσε

Για τη λεηλασία που υπέστη το μοναστήρι στα 1878 σημειώνεται: «Αυτό-
 θι κείται ἐν τῷ μέσῳ τῆς χώρας ταύτης καὶ ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως πασῶν τῶν
 ὁδῶν αὐτῆς ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας Μακρορράχης, πολλὰκις λεηλατηθεῖσα καὶ
 ἀνακτισθεῖσα, πρὸς ἣν οἱ ἐγγῶριοι ἀπονέμουσι μεγάλην λατρείαν».⁸⁷ Η πληρο-
 φορία από την τοπική προφορική παράδοση ότι την υπόψη περίοδο κατά πάσα
 πιθανότητα κάποια από τα ιερά κειμήλια της μονής, προκειμένου να προστατευ-
 θούν από περαιτέρω αρπαγές, μεταφέρθηκαν εκτός αυτής, ενδεχομένως στο μονα-
 στήρι Ξηροχωρίου της Εύβοιας (σημερινή Ιστιαία)⁸⁸, δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί.⁸⁹

Ο ηγούμενος της μονής και η δίωξη Γκέγκηδων από το μετόχι Σνικιά (τέλη 19ου αιώνα)

Με βάση τη μαρτυρία του Κάνουρα,⁹⁰ ο Δημήτρης Αποστόλου Παπαναντο-
 λού γεννήθηκε γύρω στα 1828 και ο πατέρας του (γαμπρός της οικογένειας πα-
 πα-Δημήτρη, ἴτοι Παπαδημητρίου) ήταν ο ιερέας παπα-Απόστολος. Το επώνυμό
 του άλλαξε από Παπαδημητρίου σε Παπαναντολού (από την Ανατολή, «Ανατο-
 λικό ζήτημα»), ύστερα από προσκνηματική επίσκεψή του στους Αγίους Τόπους.
 Με τη σύμφωνη γνώμη της οικογένειάς του ο ασυμβίβαστος με τον ρόλο του ρα-
 γιά νεαρός Δημήτρης έφυγε ανάμεσα στα έτη 1845-1850 για το βουνό, κοντά στον

τα γυναικόπαιδα του Κολινδρού, για ασφάλεια, στο πλαίσιο της επανάστασης του Ολύμπου
 και των Πιερίων στα 1878, δεν επιβεβαιώνεται.

87. *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά τον Emile Isambert*,
 υπό Αντωνίου Μηλιαράκη, εν Αθήναις 1878, σσ. 69-70. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνη-
 μόσυνον», σ. 137.

88. Σύμφωνα με τους Θ. Τσουλιά - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 21, αυτό συνάγεται από με-
 ταγενέστερη κατά 23 χρόνια επιστολή του ηγουμένου της μονής Αμβροσίου, ο οποίος «βα-
 σιζόμενος στις μαρτυρίες που είχε, ζήτησε να παραλάβει τα κειμήλια, αλλά γύρισε άπρα-
 κτος, όπως καταφαίνεται από επιστολή του Εμμ. Αντωνιάδη από τον Κολινδρό, που σήμε-
 ρα βρίσκεται στο αρχείο της Μονής Αγ. Διονυσίου του Ολύμπου. Ο κ. Αντωνιάδης ήταν ο
 σοφός του Κολινδρού και υπηρέτησε για πολλά χρόνια γραμματέας της μονής Μακρορρά-
 χης». Ο Τσουλιάς, *Η Περίαι*, σ. 68, προσδιορίζει τη μεταφορά μετά το 1850-55, κατά την πε-
 ρίοδο έναρξης της παρακμής της μονής πρβλ. arantaortodoxias.blogspot.com.

89. Οι Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 137 σημ. 82, ορθά επισημαί-
 νουν: «Η πληροφορία περί μεταφοράς -προ του 1880, και πιθανόν κατά την Επανάσταση
 του 1878- των κειμηλίων της μονής στη Μονή Ξηροχωρίου (Ιστιαίας) Ευβοίας θα πρέπει
 να ελεγχθεί. Η πληροφορία αντλείται από την ιστοσελίδα: [http://arantaortodoxias.blogspot.
 gr/2012/06/blog-post_4808.html](http://arantaortodoxias.blogspot.gr/2012/06/blog-post_4808.html)».

90. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 285. Βλ. στην παρούσα Φωτογραφίες (αφ. 8α-γ). Κατά την
 Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σσ. 248-249, ο παπα-Δημήτρης γεννήθηκε στα 1830 και απεβίωσε
 το 1927. Το ίδιο έτος γέννησης αναφέρουν οι Αθανασιάδης, *Ιερά*, σ. 6 και οι Θ. Τσουλιάς - Ελ.
 Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 24, οι οποίοι γράφουν ότι απεβίωσε 99 ετών.

συμπατριώτη του πρωτοκαπετάνιο Διαμαντή Νικολάου Κουτρούμπα - Ολύμπιο, που βρισκόταν στη θέση «Βούτηλη» ή «Παλαιοβούτηλη» μέσα στο δάσος των Πιερίων, εξήμισι χιλιόμετρα απόσταση από τον Κολινδρό, ανάμεσα στα χωριά Καστανιά και Ρυάντανη. Συχνά επισκεπτόταν το γειτονικό μοναστήρι της Παναγίας Μακρουρράχης, όπου «*παρακολουθούσε με ευλάβεια τις ιερές ακολουθίες εξομολογούνταν και κοινωνούσε των Αχράντων μυστηρίων τακτικά*».⁹¹

Ύστερα από την ανεπιτυχή έκβαση της επαναστατικής κίνησης του 1854, κατέφυγαν οι επαναστάτες στη Στερεά Ελλάδα, σε χωριά τη Φθιώτιδας, της Λαμίας και της Ευβοίας. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση «*ο καπετάν Δράκος (όπως είχε μετονομασθεί μετά την προαγωγή του ως ένα από τα πρωτοπαλλήκαρα του καπετάν Διαμαντή), που ήδη είχε μνηθεί στον Μοναχισμό, πριν την αναχώρηση του Σώματος, ζήτησε να μην ακολουθήσει το Σώμα προς την Στερεά Ελλάδα, αλλά να τού επιτρέψει να παραμείνει στην ιερά μονή της Παναγίας Μακρουρράχης και να ενταχθεί στον Μοναχισμό*».⁹²

Παράλληλα, αναφέρεται⁹³ ότι ύστερα από παράκληση του πατέρα του, ο οποίος με τον επίσκοπο Κολινδρού (εννοείται Κίτρον) Θεόκλητο εξασφάλισαν από τον βασιλιά του καζά Βεροίας αμνηστία, ο Δημήτρης έμεινε στον Κολινδρό, όπου νυμφεύτηκε, έγινε ιερέας και απέκτησε πέντε παιδιά. Φαίνεται όμως πως τον βασάνιζε η αθέτηση της υπόσχεσής του να αφιερωθεί στην ιερά μονή της Παναγίας Μακρουρράχης, με αποτέλεσμα ύστερα από πολλά χρόνια -με τη συναίνεση της οικογένειάς του- να γίνει μοναχός κατά τη δεκαετία του 1880.⁹⁴ Κατά το χειρόγραφο του Κάνουρα, οι από ετών γνώριμοι του παπα-Δημήτρη Παπαντολού μοναχοί, ζήτησαν την επόμενη δεκαετία, του 1890, από τη δυναμική αυτή προσωπικότητα να γίνει ηγούμενος. Η ανάληψη από αυτόν της ηγουμενίας είχε ως αποτέλεσμα να καταστεί το μοναστήρι επίκεντρο της περιοχής και λίγο αργότερα κέντρο συντονισμού του Μακεδονικού Αγώνα στην περιοχή.⁹⁵

91. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 285.

92. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 286.

93. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σσ. 289-291.

94. Κατά τη δεκαετία αυτή, ειδικότερα ανάμεσα στα έτη 1881-1883, πληροφορούμαστε ότι κάποιος ονόματι Κωνσταντίνος διετέλεσε μάγειρας στη μονή Μακρουρράχης. Βλ. σχετικά Αθανάσιος Γ. Βουδούρης, «Η επισκοπή Καμπανίας κατά την περίοδο της προσωρινής υπαγωγής της στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης (1876-1883). Με βάση την επιστολογραφία (1881-1883) του αρχidiaκόνου Μελετίου προς τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Καλλίνικο Φωτιάδη και άλλες πηγές», *Μελετήματα Ημαθίας* 1 (2009) 437-500, κυρίως σ. 452.

95. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 292. Σύμφωνα με την Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 248: «*άσκησε τα καθήκοντα του Ηγουμένου επί μισό και πλέον αιώνα ... εκτός από τη συνετή ηγουμενία του πρόσφερε και ωφέλιμες υπηρεσίες στο Μακεδονικό αγώνα*», ενώ κατά τον Τζουμέρκα, σ. 95 και υποσ. 173, (ο οποίος στηρίζεται σε αρχαιακό υλικό), ο παπα-Δημήτρης ηγουμένευε στη μονή 15 χρόνια.

Φαίνεται ωστόσο ότι την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα το μοναστήρι βρισκόταν σε δυσχερή οικονομική κατάσταση, η οποία συνεχίστηκε και τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα.⁹⁶ Μία από τις αιτίες ήταν το γεγονός ότι πολλές από τις μετοχικές κτήσεις της μονής πλέον δεν της ανήκαν, καθόσον ήταν καταγεγραμμένες επ' ονόματι ιδιωτών «*άνευ δηλωτικών έγγραφων της οικονομικώς γενομένης έγγραφης επ' ονοματί των προς εξασφάλισιν της Μονής*».⁹⁷ Άλλα πάλι μετόχια ερειπώθηκαν, όπως του Κολινδρού, που ήταν «*στα τελευταία σπίτια της νότιας πλευράς του Κολινδρού*»⁹⁸ και κατά τον Κάνουρα «*στον επάνω μαχαλά, στα “Μπαΐρια”*».⁹⁹

Στα χρόνια της εμπόλεμης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα (1904 - 1908) και μετέπειτα

Η μονή της Μακρορράχης έδωσε το παρόν και κατά τον Μακεδονικό Αγώνα, καθότι η ευρύτερη περιοχή χρησίμευσε ως καταφύγιο και πέρασμα των ανταρτικών ελληνικών σωμάτων από την ελεύθερη Ελλάδα προς τη Μακεδονία. Είναι αξιοσημείωτο ότι μολοντί ο Κολινδρός και εν γένει η Πιερίδα, δεν συμπεριλαμβάνονταν στις περιοχές των συγκρούσεων των ελλήνων ανταρτών και των βουλγάρων κομιτατζήδων, οι γηγενείς πληθυσμοί, συμπεριλαμβανομένων και των μοναχών, έλαβαν ενεργό μέρος στον αγώνα προσφέροντας ηθική και υλική υποστήριξη.

Σε ένα από τα μετόχια της μονής, το χωριό Συκιά, επειδή δεν υπήρχαν πολλοί κάτοικοι, ο ηγούμενος Δημήτριος γύρω στα 1902 μετεγκατέστησε¹⁰⁰ 30 οικογένειες, προκειμένου να δοθούν δυνατότητες καλλιέργειας όλων των χωραφιών, αξιοποίησης του δάσους και προστασίας του δασιοκτήματος της περιοχής από τους συνορίτες μεγαλοτσιφλικάδες. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι κτίστηκε στα 1903 η εκκλησία του Τιμίου Ιωάννη Προδρόμου μαζί με οικία, ο χώρος της οποίας λειτούργησε και ως σχολείο, καλύπτοντας, τόσο τις θρησκευτικές, όσο και τις εκπαιδευτικές ανάγκες των κατοίκων.¹⁰¹ Η ενέρι-

96. Παπάξης, «Νέα», σ. 328.

97. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Φάκελος αρ. 4 Ιεραί Μοναί 4, 2 - Μονή Μακρορράχης, έγγρ. υπ' αρ. 2409· πρβλ. Παπάξης, «Νέα», σσ. 320-321.

98. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σσ. 253 (φωτ. αρ. 73). Γίνεται λόγος γι' αυτό στο τέλος της επόμενης ενότητας.

99. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 293.

100. Φαργγάνης, *Η επαρχία*, σ. 50: «*Τα οικονομικά της μονής φαίνεται ότι βελτιώθηκαν κάπως, γιατί το 1904 ο ηγούμενος Δημήτριος ανοικοδόμησε παράρτημα της μονής στη Συκιά*».

101. Παπάξης, «Νέα», σσ. 318, 319, 320· πρβλ. Ζιάκας, *Συκιά*, σσ. 11-13, 64-65, όπου γίνεται ειδική μνεία για την καλλιεργήσιμη και δασώδη περιοχή και ειδικότερα τον πρώτο οικισμό - μετόχι της μονής και την εγκατάσταση το 1872 σε αυτόν οικογενειών (παρατίθενται τα ονόματα), στις οποίες διανεμήθηκαν, εκ μέρους της μονής Μακρορράχης, από πέντε στρέμματα

γεια του ηγούμενου έθιγε ειδικότερα τα συμφέροντα του τούρκου τσιφλικιά, ο οποίος εποφθαλμιούσε τα χωράφια της μονής και για τον λόγο αυτό συγκέντρωσε πενήντα περίπου Γκέγκηδες (αλβανοί μισθοφόροι τσιφλικούχων), με σκοπό να επιτεθούν κατά του μετοχίου της Σνικιάς, να διώξουν τις οικογένειες που είχαν εγκατασταθεί εκεί και να καταπατήσουν τα κτήματα της μονής. Ο ηγούμενος, γνωστός από το παρελθόν και ως καπετάν Δράκος,¹⁰² βοηθούμενος από τους κατοίκους, τους οποίους στο μεταξύ είχε ήδη οπλίσει, κατεδίωξε¹⁰³ τους Γκέγκηδες, που δεν επιχείρησαν ξανά επίθεση.¹⁰⁴

Η πλησιέστερη για τον Κολινδρό περιοχή, που έγινε το πεδίο του Μακεδονικού Αγώνα στην Κεντρική Μακεδονία, ήταν το Ρουμλούκι· ειδικότερα η λίμνη των Γιαννιτσών, δηλαδή «ο Βάλτος», κατέστη το επίκεντρο του Αγώνα, ως καταφύγιο και ορμητήριο των ανταρτών. Οι Κολινδρινοί ενίσχυσαν τα ελληνικά ανταρτικά σώματα στον αμυντικό κατά των ρουμανοβουλγαρικών ομάδων αγώνα τους, με τη δημογεροντία της Κοινότητας να αναλαμβάνει τα καθήκοντα της εθνικής Επιτροπείας.¹⁰⁵

Κατά τον Μακεδονικό Αγώνα διήλθαν¹⁰⁶ από τη μονή σώματα καπεταναίων. Στην από 22 Απριλίου 1905 επιστολή του ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης προς τον αδελφό του στρατηγό Αλέξανδρο μεταξύ άλλων αναφέρει: «*Αναμείνομεν*

και ζώα στην καθεμιά. Ο συγγραφέας περιλαμβάνει στο βιβλίο του διάσπαρτες αναφορές για το βακούφικο δασόκτημα της Σνικιάς, το οποίο το 1932, μετά τη διάλυσή της μονής και του μετοχίου της και τη μετατροπή της σε μετόχι της μονής Διονυσίου Ολύμπου, περιήλθε στον Ο.Δ.Ε.Π. (Τσουλιάς, *Η Πιερία*, σ. 69)· πρβλ. Μοναχός Πορφύριος Σμιωνοπετρίτης, «Μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής», εφημ. *Οι Καιροί*, αρ. φύλλ. 169/9.7.1999, σ. 4· Αθανασιάδης, *Ιερά*, σσ. 8-9.

102. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σσ. 248-249: «*Το Μοναστήρι είχε κατά τη διάρκειά του μεταβληθή σε μυστικό πολεμικό κέντρο των Πιερίων. Ήταν γνωστός με το όνομα Δράκος κι έχοντας σύνδεσμό του με τους αντάρτες τον Κολινδρινό Μανώλη Κοχλίκη, διωχέτενε κάθε χρήσιμη πληροφορία στους αγωνιζόμενους οπλαρχηγούς του Βάλτου και των βουνών, Ματαπά, Μαλέα, Μανούση, Σουρμλίνο, Αθ. Μακρή (τον Κολινδρινό), Γαρέφη κ.λπ.*».

103. Ο ηγούμενος που οπλίζεται μάς παραπέμπει στην εντολή του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ο οποίος κατά την πολιορκία των Οθωμανών έδωσε εντολή στον γραμματέα του Φραντζή να κάνει απογραφή των ανδρών μαζί με τους μοναχούς που θα μπορούσαν να φέρουν όπλα. Επομένως, για τη σωτηρία της πατρίδας, ακόμη και μοναχοί ή ηγούμενοι κλήθηκαν να υπερασπισθούν ενόπλιως την ελευθερία. Βλ. ενδεικτικά Ναυπάκτου Ιερόθεος (31.03.2021): *Ο Διχασμός του Γένους, Εθναρχία, Γένος, ανασύνταξη* - ΒΗΜΑ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ (vimaorthodoxias.gr).

104. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 249· πρβλ. Παπάζης, «*Νέα*», σσ. 320-321 και σημ. 38· Αθανασιάδης, *Ιερά*, σ. 8· Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 24.

105. Παρθένιος, *Περιγραφή*, σσ. 30-31.

106. Γεώργιος Πλουμίδης, «*Ηπειρώτες και Μακεδονικός Αγώνας*», *Δωδώνη* 13 (1983) 289-299, κυρίως σ. 294: «*Μακ. Αγώνας 1904/1905· το σώμα πέρασε προς Μακρουργάχη και έφθασε στη Ρεντίνη Πιερίων*»· πρβλ. Παπαδημητρίου, *Η Εκκλησία*, σ. 26.

τὴν ἐπάνοδον Μανώλη καὶ καϊκίου, ὅποτε, ἂν δὲν ἔχωμεν ἀτιμόπλοιοι, θὰ μεταβῶμεν μὲ τὸ ἴδιο ἐγὼ καὶ ὁ Σπύρος εἰς Κορινθόν, ἄνωθεν Κατερίνης, ἢ πλησίον Κίτρους, ἂν δύνανται, ἃς μᾶς στείλουν ἐκεῖ ὁδηγοὺς καὶ μεταγωγικὰ ἢ εἰς τὸ μοναστήρι Μακρορράχη, ὅθεν πάντοτε θὰ διέλθωμεν».¹⁰⁷ «[28/4/1905] Πορεία πρὸς Μακρορράχην ἀπὸ τῆς 7ης μ.μ. μέχρι τῆς 3ης πρωινῆς [...] Τέλος φθάνομεν εἰς δάσος πλησίον τοῦ χωριοῦ Μηλιῆς καὶ τῆς μονῆς Μακρορράχης [...] Παραγγέλομεν ψωμὶ εἰς τὴν Μονὴν καὶ μεταβαίνω ὁ ἴδιος μετὰ τεσσάρων ἀνδρῶν δύο ὥρας μακρὰν πρὸς παραλαβὴν καὶ ἵνα γνωρισθῶ μετὰ τῶν μοναχῶν καὶ λάβω πληροφορίας. Ἐκ τῆς ἐπισκέψεώς μου πείθομαι πόσο ἀπαράσκευοι διὰ τὴν ἐργασίαν μας ἦσαν οἱ μοναχοὶ αὐτοί, καθὼς καὶ οἱ ἐντόπιοι. Πιθανόν, ἐὰν δὲν ἦσαν βέβαιοι περὶ τῆς πλησίον παρουσίας του Σώματος ἢ ἐὰν ἠσθάνοντο τὸν παραμικρὸν κίνδυνον ἐκ τῶν ἀρχῶν ἢ ἀποσπάσματος τουρκικοῦ, νὰ μᾶς κατέδιδον. Δὲν ἀμφιβάλλω δὲ ὅτι καὶ αἱ πρῶται εἰδήσεις περὶ τῆς παρουσίας μας εἰς τὰς ἀρχὰς προῆλθον ἐξ αὐτῶν, ὄχι διότι ἤθελον νὰ προδώσουν, ἀλλὰ διότι ἐφοβοῦντο νὰ ἀποκρύψουν τι ἀπὸ τοὺς κυρίους των. Εἰς πολλὰς ἀναλόγους περιστάσεις καὶ καλοὶ πατριῶται συνεδύαζον κατάδοσιν μὲ κάποια ἐπιτηδειότητα, ὥστε νὰ φθάνη εἰς τὰς ἀκοὰς τῶν ἀρχῶν ἢ εἰδήσεις ὅταν τὸ Σῶμα εἶχεν ἤδη ἀπομακρυνθῆ τοῦ διαμερίσματος ἐκείνου. Οὕτω συνεδύαζον τὸν πατριωτισμὸν των μὲ τὴν ὑποταγὴν των πρὸς τὸν κυρίαρχον. Πολλάκις ὁμως ἡ τάσις αὐτὴ καὶ ὁ ὑπερβολικὸς φόβος των ἔβλαψαν. Ὁ μόνος ἀποτελῶν ἐξαίρεσιν ἦτο ὁ μοναχὸς Ἀμβρόσιος, ἄλλοτε ὑπαξιωματικὸς τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, ὡς ἔλεγεν, ἐκ Πελοποννήσου. Τὸν εὔρον κατὰ τὴν ἐπάνοδόν μου εἰς τὸ Σῶμα ἐρχόμενον ἐκ Βεροῖας. Μὲ συνώδευσε καὶ παρέμεινε μέχρι τῆς ἀναχωρήσεώς μας τὴν 7:30 ἔσπερινῇ. Ἐκάμαμεν σχεδὸν παρέλασιν πρὸ αὐτοῦ εὐλογοῦντος καὶ εὐχομένου».¹⁰⁸

Πρόκειται γιὰ τα σώματα των καπεταναίων Ακριτά (Κωνσταντῖνος Μαζαράκης-Αινιάν) καὶ Μπούα (ο Χειμαρριώτης αξιωματικὸς Σπυρομίλιος), που δρούσαν στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία, τα οποία στὶς ἀρχές Μαΐου τοῦ 1905 κατέφυγαν στὸ μοναστήρι: «Τελικὰ τὴν 27 Ἀπριλίου, μετὰ τὶς γνωστὲς ταλαιπωρίες, ἀποβιβάσθησαν τα δύο σώματα στὶς ἐκβολές του Αλιάκμονα καὶ ἀμέσως δια τῆς Πόλιανης, σήμερα Σφανδάμι Πιερίας, δια τῆς Μονῆς Μακρορράχης, ὅπου τοὺς υποδέχεται ὁ ηγούμενος Ἀμβρόσιος»¹⁰⁹ καὶ «δια τῆς μονῆς τα σώματα Μαζαρά-

107. Κων. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, *Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼν (αναμνήσεις)*, [Ε.Μ.Σ. - Ι.Μ.Χ.Α. 66], Θεσσαλονίκη 1963, σ. 88.

108. Ἰωάνν. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, «*Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼν - Αναμνήσεις*», στο: *Ὁ Μακεδονικὸς Αγὼνας ἀπομνημονεύματα*, Π. Ἀργυροπούλου, Α(λ). Ζάννας, Κ. Μαζαράκης Αινιάν, Α(θ). Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Ναοῦμ Σπανός, Β. Σταυροπούλου, [Ι.Μ.Χ.Α.], Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 225, 226-227.

109. Γιώργ. Τουσίμης, «*Ἀρχεῖο του Μακεδονικοῦ Αγὼνα περιοχῆς Ναούσης*», Νιά-

κη και Σπυρομίλιου στις 28 Απριλίου ξεκίνησαν και στις 30 Απριλίου έφθασαν στον Πρόδρομο Βερούας»¹¹⁰. Για το ίδιο θέμα επίσης σημειώνονται: «αρχές Μαΐου τα σώματα Ακρίτα και Μπούα με οδηγό τον Γ. Τάσσο ή Ασκητή και το γιατρό Αντωνάκη έφθασαν με σχετική ευκολία στη μονή»¹¹¹ και αλλού «Όλοι μαζί ακολουθούν το εξής δρομολόγιο: παρακάμπτουν την Πάλιανη (Σφενδάμη) και κατευθύνονται προς τη Μονή Μακρουράχης και από εκεί προς τη Μηλιά, το χωριό των Λαζαίων, τη Ράδιανη (Ρυάκια) και Σπουρλίτα (Ελαφίνα)».¹¹²

Σύμφωνα με την τοπική προφορική παράδοση, σημαντική ήταν η συνεισφορά στον αγώνα αυτό του ηγούμενου παπα-Δημήτρη Παπαναντολού, ο οποίος «είχε στενή επαφή και συνεργασία με την “Εθνική Επιτροπή Αγώνος Κολιन्द्रού”, τους εντόπιους οπλαρχηγούς και καπεταναίους, τον καπετάν Θανάση Φωτίου Μακρή (Χατζόπουλο), τον καπετάν Ζήρια (Δημήτρη Βασιλείου Πολυζόπουλο), τον καπετάν Παναγιώτη Χρήστου Τούμπα ή Χανταβή, αρχηγό της παγάνας Κολιन्द्रού, τον καπετάν Νικόλα Στρεμπίνο από τη Σπουρλίτα, τον καπετάν Ματαπά, Ρόκα, Φούφα, Γαρέφη, Μαλέα, Μπρούφα,¹¹³ Μανούση και άλλους. Ο ηγούμενος διατηρούσε απευθείας συνεχείς επαφές με τους καπεταναίους, όταν οι ίδιοι επισκέπτο-

ουστα 74 (Ιαν. - Μαρτ. 1996) 9-13, κυρίως σ. 9 και 11: «28 Απριλίου (Μακρουράχης - (καλός ο καλόγηρος Αμβρόσιος πρώην υπαξιωματικός) εκ Ξηρομέρου»-πρβλ. Στέργιος Σπ. Αποστόλου, «Νάουσα» (Σύμμεικτα), τ. Α', Μακεδονικές Μελέτες, Νάουσα 1992, σ. 93.

110. Γιώργ. Τουσίμης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας στην περιοχή Νάουσας - Βερούμυ 1904-1908», στο: *Νάουσα 19ος - 20ός αιώνας*, Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας «Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος», Νάουσα 1999, σσ. 145-177, κυρίως σ. 150.

111. Ιωάνν. Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήναι 1977, σσ. 220-254, κυρίως σ. 247· ο ίδιος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1981 (= ανατύπωση από τον 14ο τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*), σ. 85· D. Dakin με τη συνεργασία των ιστορικών Ι. Κ. Μαζαράκη-Αιινιάνας - Ε. Κωφού - Ι. Διαμαντούρου, *Μακεδονικός Αγώνας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985, σ. 87·πρβλ. Παπάζης, «Νέα», σ. 318.

112. Ιωάνν. Κ. Μαζαράκης-Αιινιάνας, «Ο Μακεδονικός Αγών - Αναμνήσεις», στο: *Ο Μακεδονικός Αγώνας απομνημονεύματα*, όπ.π., σσ. 219-221· Αθαν. Ε. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά. Πόλεις και πρόσωπα της Μακεδονίας (14ος - 20ός αιώνας)*, τόμος δεύτερος, Εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 409· ο ίδιος, «Περάσματα», σ. 156.

113. Πρβλ. Κων. Απ. Βακαλόπουλος, «Η Μακεδονία το 1896. Καπετάν Μπρούφας η νικηφόρα πορεία», *Μακεδονική Ζωή* 251 (Απρ. 1987) 17-18, κυρίως σ. 17· ο ίδιος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1999, σ. 110: «Το σώμα του Μπρούφα αποβιβάστηκε κοντά στη Σκάλα Ελευθεροχωρίου του σημερινού νομού Πιερίας και αφού πέρασε από το βυζαντινό μοναστήρι της Μακρουράχης [...]»· πρβλ. Δ., «Αθανάσιος Μπρούφας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* Επετηρίς των Μακεδόνων, έτος Α' (1908) 355-356· Γεώργιος Λυριτζής, *Αθανάσιος Μπρούφας*, Κοζάνη 1965, σ. 27· ο ίδιος, *Η Εθνική*, σ. 25, αναδημοσιεύει φωτογραφία του αγωνιστή από το έργο *Η επανάσταση της Μακεδονίας από τον ειδικό απεσταλμένου του «Άστεως»*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου του Άστεως», 1896, σ. 8.

νταν το Μοναστήρι, ή έστω των συνδέσμων, πληροφοριοδοτών, τροφοδοτών, ως οι αδελφοί Πετράκης και Εμμανουήλ Πανάγου Κοχλίκη (ή Πλατσά), τον Γεώργιο Αθαν. Κοντονώτα και άλλους, ή όταν ο ίδιος κατέβαινε στο Μετόχι της Παναγίας που η Ιερά Μονή διατηρούσε εντός του Κολινδρού στον επάνω μαχαλά, στα “Μπαίρια”. Κάθε φορά που η Εθνική Επιτροπή του Μακεδονικού Αγώνα Κολινδρού έπαιρνε κάποιο μήνυμα, κυρίως από το Ελληνικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης και τον Γενικό Πρόξενο αυτού Λάμπρο Κορομηλά, ότι κάπου στην παραλία του Θερμαϊκού μεταξύ Μεθώνης και Μακρυγιάλου συνήθως, θα αποβιβάζονταν κάποιος οπλαρχηγός με το ανταρτικό του σώμα, με όπλα και πυρομαχικά, έστελνε τους αδελφούς Κοχλίκη ή κάποιους άλλους, να ανιχνεύσουν το έδαφος από τυχόν ύπαρξη τουρκικού αποσπάσματος, και με το άναμμα φωτιάς έδιναν το σινιάλο για την ασφαλή αποβίβαση. Απ’ εκεί τους παραλάμβαναν και τους οδηγούσαν στην Ιερά Μονή της Παναγίας Μακρορράχης, όπου ο ηγούμενος Παπαναντολούς είχε κινητοποιημένους όλους τους μοναχούς, για μια θερμή υποδοχή και πλούσια φιλοξενία. Απ’ εκεί θα τους προωθούσε στις επόμενες ημέρες, στην κατάλληλη στιγμή προς τα πεδία των μαχών, του Βάλτου στο Ρουμλούκι, στην λίμνη των Γιαννιτσών και στην Δυτική Ελλάδα δια των Πιερίων ορέων και του Βερμίου, ανάλογα με την αποστολή του κάθε σώματος. Ορισμένους από την παραλία, τούς περνούσαν από την Ιερά Μονή Αγίου Αθανασίου Κολινδρού¹¹⁴ για φιλοξενία και ξεκούραση, και μετά συνέχιζαν την πορεία τους για το Μοναστήρι της Μακρορράχης. Στις μυστικές κρύπτες του μοναστηριού πάντα κρατούσε όπλα και πολεμοφόδια που Κολινδρινοί κυρατζήδες (αγωγιάτες) παραλάμβαναν από καράβια στην παραλία ή και από μυστικές κρύπτες του Κολινδρού.¹¹⁵

Με βάση το άρθρο που δημοσίευσε ο δάσκαλος Κλεάνθης Αθαν. Νάστος από το Καταφύγι Πιερίων - Κοζάνης στον Τύπο πριν από 40 περίπου χρόνια:¹¹⁶ «Ο εκάστοτε ηγούμενος ήταν η κυρίαρχη μορφή του Μοναστηριού και η θέλησής του επιβαλλόταν - κατά κανόνα - χωρίς καμία αντίρρηση. Στην πολύχρονη ζωή του Μοναστηριού πολλοί και άξιοι ηγούμενοι το κυβέρνησαν ζηλευτά, σύμφωνα πάντα με τους κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του Μοναστηριακού βίου. Ωστόσο, σαν υπόδειγμα Χριστιανού πρεσβευτή και κληρικού πιστού στην θρησκεία και στην πατρίδα, επιβάλλεται να προβληθεί ο παπα-Δημήτρης ή Παπαναντολούς, που ήταν από τον Κολινδρό. Πέρα από την συνετή διακονία στο Μοναστήρι της Μακρορράχης πρόσφερε πολλές και αποτελεσματικές υπηρεσίες στον Μακεδονικό Αγώνα. Έτσι, το Μοναστήρι κατά τη δι-

114. Ενδεικτικά γι’ αυτή βλ. Τσουλιάς, *Η Πιερία*, σσ. 71-73.

115. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 293· πρβλ. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σσ. 248-249· Παπάξης, «Νέα», σ. 318· Φαργκάνης, *Η επαρχία*, σ. 50.

116. Βλ. Εφημ. *Πιερικοί Αντίλαλοι*, 9 Αυγούστου 1983.

άρκεια του Μ. Αγώνα, μεταβλήθηκε σε μυστικό - φυσικά πολεμικό κέντρο των Πιερίων. Έμεινε γνωστός και με το όνομα “Δράκος” κι έχοντας σύνδεσμο με τους αντάρτες Μακεδονομάχους, τον Κολινδρινό Μανώλη Κοχλίκη, διοχέτευε κάθε χρήσιμη πληροφορία στους αγωνιζόμενους οπλαρχηγούς του Βάλτου και των βουνών Ματαπά, Μαλέα, Μανούση, Σουρμπίνου (Στρεμπίνος Νικόλαος), Αθ. Μακρή (Αθανάσιος Φωτίου Χατζόπουλος), Γαρέφη και άλλους. Στα τελευταία όμως χρόνια δοκίμασε ο παπαδημήτρης πίκρα, βλέποντας την οικονομική στενότητα και την μισοδιάλυση του Μοναστηριού σαν απαλλοτριώθηκαν τα κτήματά του κι έμεινε με ένα ασήμαντο μέρος της περιουσίας του και οι καλόγηροί του αναγκάστηκαν να καταφύγουν στο Άγιον Όρος. Ο παπαδημήτρης απεδέμησε το 1927 και τον διαδέθηκε ο παπαθωμάς, κολινδρινός και αυτός. Το Μοναστήρι επεξήρησε με μεγάλη όμως λιτότητα ως τα χρόνια της Κατοχής». ¹¹⁷

Κατά την εν λόγω παράδοση, η οποία καταγράφηκε μεταγενέστερα και έκτοτε αναπαράγεται, ο ηγούμενος πράγματι, «εκτός από τη διακονία του στο μοναστήρι της Μακρουράχης, πρόσφερε ωφέλιμες υπηρεσίες στο Μακεδονικό αγώνα και διοχέτευε χρήσιμες πληροφορίες στους αγωνιζόμενους οπλαρχηγούς του Βάλτου και των βουνών, Ματαπά, Μαλέα, Μανούση, Μακρή, Πολυζόπουλο και άλλους». ¹¹⁸ Υπάρχουν ωστόσο και άλλες από προφορικές μαρτυρίες διασωζόμενες για το μοναστήρι ειδήσεις που δεν επιβεβαιώνονται, όπως ότι «Εδώ, φιλοξενήθηκε στη συνέχεια ο Παύλος Μελάς με τα παλικάρια του στα πλαίσια του Μακεδονικού Αγώνα συντηρούμενος από τη Μονή». ¹¹⁹

Ως εκ τούτου, οι υπηρεσίες της μονής κατά τη διάρκεια της δεκαπενταετούς ηγουμενίας του πατρός Δημητρίου Ανατολού ή Παπαναντολού (τουλάχιστον μέχρι το 1908), ¹²⁰ με τη φιλοξενία και τροφοδοσία των ανταρτικών σωμα-

117. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 293· πρβλ. Πολύζου-Μαμιέλη, *Ιστορία*, σ. 249.

118. Οι Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 24 αναπαράγουν την Πολύζου-Μαμιέλη, *Ιστορία*, σ. 249.

119. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 29· πρβλ. Γιανναπή, *Η Ιερά*, σ. 41, η οποία παραθέτει ανάλογη πληροφορία με βάση προφορική μαρτυρία: «Το μοναστήρι προσέφερε μεγάλη βοήθεια στον Μακεδονομάχο Παύλο Μελά, ο οποίος είχε στρατοπεδεύσει με τα παλικάρια του σε κοντινή απόσταση στην τοποθεσία “Φούρνοι”. Εκείνος, όπως και οι άλλοι οπλαρχηγοί, δεν έμεναν μέσα στα μοναστήρια για να μην θέσουν σε κίνδυνο, τόσο θανάτωσης των ατόμων που ευρίσκοντο μέσα, όσο και πυρπολήσεως της εκκλησίας και όλων γενικά των χώρων. Παρά ταύτα, η Μονή της Παναγίας της Μακρουράχης (sic) βρήκε τρόπους να συνδράμει τους αγωνιστές των “Φούρνων”. Ουσιώδης ήταν η προσφορά σε μέσα συντηρήσεως που έστελλεν, διότι τότε διέθετε μεγάλες εκτάσεις με ελειόδενδρα (sic) και πολλά άλλα δένδρα, καθώς επίσης και κοπάδια από αιγοπρόβατα, κι έτσι μπορούσαν να τους προμηθεύουν με ποικίλα είδη».

120. Παν. Τζουμέρκας, *Ο επίσκοπος Κίτρους Παρθένιος Βαρδάκας 1904-1933. Ο βίος και η δράση του. Συμβολή στην επισκοπική ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην*

των, με τη χρήση των κτιρίων της ως αποθηκών όπλων και ανεφοδιασμού, με τη λειτουργία της ως γέφυρας μετακίνησης Μακεδονομάχων και πυρομαχικών από τη Νότια Ελλάδα προς τον Βάλτο των Γιαννιτσών και με την παροχή πολύτιμων πληροφοριών για τις κινήσεις των τουρκικών στρατευμάτων και των ρουμανο-βουλγαρικών ενόπλων ομάδων, ήταν ομολογουμένως ανεκτίμητες.¹²¹ Συγκεκριμένα, το μοναστήρι επισκέπτονταν έλληνες οπλαρχηγοί του Μακεδονικού Αγώνα, μεμονωμένοι αλλά και με τα σώματά τους, και εκεί έβρισκαν φιλοξενία και ξεκούραση, προ πάντων σε ημέρες κακοκαιρίας, που η διαμονή τους στην ύπαιθρο ήταν εξαιρετικά προβληματική.

Επίσης, Μακεδονομάχοι, οι οποίοι προσέρχονταν για να ενταχθούν στα σώματα του Βάλτου και της λίμνης των Γιαννιτσών,¹²² διήλθαν και διανυκτέρευσαν στο παλαιό μετόχι της μονής στον Κολινδρό.¹²³ Αυτό βρισκόταν πλάι σε ένα βράχο, που κατέληγε σε απότομο γκρεμό ανάμεσα στα τελευταία σπίτια της νότιας πλευράς του Άνω Κολινδρού. Συγκεκριμένα, ήταν ένα μονώροφο κτίριο με δύο κελιά και παρεκκλήσι στην άκρη της χαράδρας του Νίτανου, μεταξύ των οι-

Μακεδονία, (Διαδακτορική διατριβή, η οποία υποβλήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ.), Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2008, σ. 95 και υποσ. 173: «Το 1908, όπως εξάγεται από τη σχετική αλληλογραφία, το Πατριαρχείο απάλλαξε τον π. Δημήτριο από την ηγουμενία της μονής και διόρισε προσωρινό επιστάτη της τον μοναχό Αμβρόσιο, παρά την πρόταση του Παρθενίου να διορισθεί ο μοναχός Κωνσταντίνος [...] Αργότερα, το 1910, συναντάμε πάλι τον π. Δημήτριο Ανατολού ως ηγούμενο της μονής». Το θέμα απασχόλησε και τον Τύπο της Θεσσαλονίκης, όπως προκύπτει από σχετικά δημοσεύματα: Εφημ. Θεσσαλονίκης Φάρος της Θεσσαλονίκης, αφ. φύλλ. 797/3.4.1908, σ. 2: «Η Ι. Σύνοδος, τῆ προτάσει τῆς Μοναστηριακῆς Ἐπιτροπῆς, ἐνέκρινε νὰ ἀντικατασταθῆ ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κίτρους εὐρισκομένης Ἱ. Μονῆς Μακρορράχης δι' ἄλλον καταλληλοτέρου προσώπου» και αφ. φύλλ. 808/29.4.1908, σ. 2: «Ἀναγνωσθεῖσης ἐκθέσεως περὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Κίτρους εὐρισκομένης Ἱερᾶς Μονῆς Μακρορράχης, ἐνεκρίθη ὑπὸ παντὸς ὅπως παρακληθῆ ἡ Α. Θ. Π. καὶ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ὅσον τὸ δυνατόν ἐγκαίρως διορίσουν ἡγούμενον».

121. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σ. 56: «Τα περισσότερα Μοναστήρια και Μετόχιά της (ενν. τῆς Πιερίας) είχαν γίνει οπλαποθήκες. Τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας Μακρορράχης [...] δεν διέθεταν μόνο χώρους αποθηκείσεως ὀπλων, ἀλλὰ και παρείχαν τῆ στέγη τους για καταφύγιο για ἀνάπαυση και ἀνάρρωση στους ἐξαντλημένους ἀπὸ τῆς κακουχίας και ἀρρώστειες ἀνάρτες» και σσ. 248-249. Τζουμέρκας, *Ο ἐπίσκοπος*, σ. 96: «Αὐτὸ ἐπιτεύχθηκε χάρις τῆς συνεργασίας του Παρθενίου και των πατέρων τῆς μονῆς, ἰδιαίτερα με τον μαχητικὸ ἡγούμενὸ τῆς π. Δημήτριο Ανατολού».

122. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 148, ο οποίος στη σ. 281 του χειρογράφου του αναφέρει ὅτι παλαιίτυπα και ἱστορικὲς πληροφορίες που εἶχε συγκεντρώσει τῆς παραχώρησε τῆς Κολινδρινῆς δασκάλα Κλεοπάτρα Πολύζου-Μαμέλη, για να συγγράψει τὸ 1972 τὸ βιβλίο τῆς *Ιστορία του Κολινδρού*.

123. Κάνουρας, *Οι ιεροί*, σ. 293: «στον ἐπάνω μαχαλά, στα “Μπαίρια”».

κιών στην ενορία της Αγίας Θεοδώρας Αλεξανδρείας στον Κολινδρό.¹²⁴ Ήταν η επιλεγόμενη «Σκάλα» της ιεράς μονής Παναγίας Μακρορράχης μέσα στον Κολινδρό, δηλαδή ο ενδιάμεσος σταθμός για τη μετάβαση στο μοναστήρι, κατά μίμηση της Σκάλας της μονής του Αγίου Διονυσίου Ολύμπου στο μετόχι της κοινότητας στο Λιτόχωρο. Το μοναστήρι, εκτός από χώρο διέλευσης Μακεδονομάχων, ασκούσε επί σειρά ετών σημαντικό φιλανθρωπικό έργο,¹²⁵ παρείχε φιλοξενία σε περαστικούς και διαμονή στον επίσκοπο Κίτρος Παρθένιο, προτού εγκατασταθεί στην Κατερίνη, που είχε ορισθεί ως νέα έδρα της επισκοπής Κίτρος.¹²⁶

Επισκέψεις όμως δεχόταν στο μοναστήρι ο παπα Δημήτρης - υπό την ηγουμενία του οποίου, παρά την οικονομική κρίση¹²⁷ που είχε υφιστάται, αρκετές φορές

124. Ειδικά γι' αυτό η Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σσ. 253-254 (φωτ. αρ. 73) γράφει: «Πλάγι με ένα βράχο, που καταλήγει σ' ένα απότομο γκρεμό ανάμεσα στα τελευταία σπίτια της νότιας πλευράς του Κολινδρού, τα σπίτια των Σταμαίων, των Κουκουμαπαίων και των Σουραίων, ξεχωρίζει ένα σπιτάκι -δωρεά κάποιου ευσεβούς Κολινδρινού- όπου πάντα υπήρχε μια γρηούλα, μια καλογριά, όπως επικράτησε να τη λένε, που να το φυλάγει και να το φροντίζει. Αυτό το σπιτάκι είναι το Μετόχι της Παναγίας Μακρορράχης, της οποίας η εικόνα μαζί με άλλες αποτελούσαν το προσκνητάρι των πιστών, που πήγαιναν εκεί ν' ανάψουν το κερί τους ή να προσφέρουν το λάδι τους για να καίη άσβεστη η κανδήλα. Στο Μετόχι αυτό κατέφευγαν παλιότερα οι κοπέλλες έκαμαν αγρυπνίες, προσεύχονταν κι εξομολογούνταν τα μυστικά τους στην εικόνα της Παναγίας. Στα λίγα κελιά του, τον ξενώνα, περνούσαν τη νύχτα τους οι ξένοι κι οι περαστικοί. Το Μετόχι αυτό, που ήταν εξάρτημα του Μοναστηριού της Μακρορράχης και τα έσοδά του διαχειριζόταν το ίδιο, με τον καιρό ερειπώθηκε και πριν λίγα χρόνια ξαναχτίστηκε στον τόπο του ένα εκκλησάκι, που το φροντίζει η εκκλησιαστική επιτροπή της Αγίας Θεοδώρας του Κολινδρού». Ειδικές ενότητες, με τίτλους: «Το μετόχιον της ιεράς μονής της Παναγίας Μακρορράχης εντός της πόλεως Κολινδρού» (σσ. 147-150) και «Η κατεδάφιση του παλαιού και η ανέγερση νέου μετοχίου» (σσ. 151-152), παραθέτει στο χειρόγραφο βιβλίο του ο Αντ. Κάνουρας, ο οποίος προσθέτει (σ. 148) ότι στο μετόχι διανυκτέρευσαν οπλαρχηγοί και μακεδονομάχοι και ότι χρησιμοποιήθηκε (σ. 149) ως προσωρινή κατοικία του επισκόπου Κίτρος στις αρχές του 20ού αιώνα. πρβλ. Παπάζης, «Νέα», σ. 321. Αθανασιάδης, *Ιερά*, σ. 9.

125. Παπάζης, «Νέα», σ. 321: «η μονή κατείχε μεγάλες εκτάσεις γης από δωρεές και κληροδοτήματα (χωράφια, αμπέλια, λιβάδια), ένα μύλο, βόες, αγελάδες και αγέλες από γιδοπρόβατα, των οποίων οι μάντρες βρισκόνταν μέσα στο Πιερικό δάσος. Από τα προϊόντα τους συντηρούνταν το μοναστήρι και ασκούσε το φιλανθρωπικό και πολλές φορές το εθνικό έργο του· βοηθούσε τους φτωχούς να σπείρουν τα χωράφια τους, μετέφερε με τα υποζύγια του τη συγκομιδή τους, συνέτρεχε πάσχουσες οικογένειες, προστάτευε τους καταδιωγμένους ραγιάδες, τούς βοηθούσε κατά τους αγώνες τους εναντίον του κατακτητή, φιλοξενούσε στα κελιά περαστικούς κτλ.» πρβλ. Τσουλιάς, *Τα Ιερά προσκνήματα*, σ. 166.

126. Πολύζου-Μαμέλη, *Ιστορία*, σσ. 253-260. πρβλ. Παπάζης, «Νέα», σ. 321. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 60.

127. Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Κώδικας Πρακτικών Επισκοπικής Συνόδου Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, περίοδος δεύτερη, συνεδρία δεύτερη (22 Μαρτίου 1891), φφ. 12-15, κυρίως φ. 14: «διατελούσης εν κρίσει γνωστή τυγχάνει ή κατάστασις

τον Μακεδονικό Αγώνα όχι μόνον δεν υπήρξε εχθρότητα προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλλά η Μητέρα Εκκλησία μεριμνούσε πάντοτε, ώστε να τίθεται υπό την προστασία της τα μοναστήρια. Αυτό είχε μεταξύ άλλων ως αποτέλεσμα -υπό την καθοδήγηση του επισκόπου Κίτρου Παρθενίου- και την οικονομική ανάκαμψη της μονής, η οποία, όπως προκύπτει από τον ισολογισμό του 1914, δύο χρόνια δηλαδή μετά την Απελευθέρωση (1912), έχει έσοδα 45.514 γρόσια, έξοδα 25.732 και περίσσειμα 21.257 γρόσια.¹³³ Η ανάκαμψη αυτή φαίνεται

133. Ο Τζουμέρκας, *Ο επίσκοπος*, σσ. 95-96, κάνει αναφορά στις ενέργειες του επισκόπου Παρθενίου και τής υπό την προεδρία του τριμελούς επιτροπής, που ο ίδιος σύστησε για την αποπληρωμή των χρεών και τη διαφύλαξη της περιουσίας της μονής, ύστερα από την καταπάτησή της από τους αδελφούς Αλλατίνη και Παπαγεωργίου. Επίσης, συμφέροντα επί της ακίνητης περιουσίας της μονής είχε ο Γ. Μουσουρής (βλ. ενδεικτικά Εφημ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. φύλλ. 987/16.10.1885, σ. 1-πρβλ. Φαργκάνης, *Η επαρχία*, σσ. 49-50) και φέρεται να είχε και ο τσιφλικάς Ν. Μπίτζιος [βλ. Μιχ. Ν. Φαργκάνης, «Η ρουμανική προπαγάνδα και οι βλαχόφωνοι παρεπίδημοι στην Κατερίνη στα τέλη του 19ου αιώνα, μέσα από τα εκκλησιαστικά αρχεία», στο: Πρακτικά Α' Συνεδρίου για την Κατερίνη: *Δήμος Κατερίνης - 70 χρόνια (1929-1999)*. Ιστορία - Κοινωνία - Πολιτισμός, 25-29 Νοεμβρίου 1999, επιμέλεια έκδοσης Αρχιμανδρίτης Ιγν. Δ. Σωτηριάδης, Κατερίνη 2001, σ. 52. Αναστασία Αθ. Αγγελοπούλου, *Θρησκευτικές Προπαγάνδες στις Μητροπόλεις και Επισκοπές της Νομαρχίας (Βιλαέτι) Θεσσαλονίκης, 1870-1912. Στο Ζήτημα των Διαφιλονικούμενων Ιερών Τόπων Λατρείας στις κατά τόπους Ελληνορθόδοξες Κοινότητες*, (Διδακτορική διατριβή, η οποία υποβλήθηκε στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας της Θεολογικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α.), Αθήνα 2018, σσ. 222-223]. Ακόμη, οι Αθαν. Ε. Καραθανάσης - συνεργασία Αρχιμανδρίτης Γεώργ. Τριανταφυλλίδης, *Ιωακείμ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Η επίσημος αλληλογραφία του 1874-1876*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 37, 62-63, 67, 74, 77, 82, 131, 160-161, παρέχουν αρκετά διαφωτιστικά στοιχεία για τα προβλήματα διαχείρισης που αντιμετώπισε η μονή, τόσο εξαιτίας των παραπάνω προσώπων, όσο και γενικότερα, π.χ. από όργανα ξένων θρησκευτικών προπαγανδών, όπως της ρουμανικής προπαγάνδας. Βλ. συμπληρωματικά Εφημ. *Φάρος της Μακεδονίας*, αρ. φύλλ. 682/3.7.1882, σ. 1 και Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κώδ. αρ. 14, Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημογεροντίας Θεσσαλονίκης (10 Απριλίου 1874 - 20 Ιανουαρίου 1879), όπου στη συνεδρίαση της 15ης Μαρτίου 1875 η Δημογεροντία Θεσσαλονίκης, για να εξασφαλίσει την κυριότητα επί των γαιών της μονής Μακρορράχης, παραχώρησε αυτές εικονικά στον δημογέροντα Στ. Τάττη [πρβλ. Δημ. Σταματόπουλος, «Εθνικοί ανταγωνισμοί και κοινοτική ανασυγκρότηση. Η ενδοκοινοτική σύγκρουση στη Θεσσαλονίκη (1872-1874) και η σύνταξη του πρώτου κοινοτικού κανονισμού», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 10 (1998) 49-96, κυρίως σ. 67 σημ. 57]. Αναφορές στο ενδιαφέρον του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωακείμ για το μοναστήρι κάνει ο Αθαν. Ε. Καραθανάσης, «Η επισκοπική Σύνοδος Θεσσαλονίκης επί Ιωακείμ του έπειτα Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' του μεγαλοπρεπούς. Η δυσχερής διετία 1874-1876», στο: *ΑΔ' Δημήτρια, Δήμος Θεσσαλονίκης - Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Βλατάδων, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου: Χριστιανική Θεσσαλονίκη, «Η επαρχιακή μητροπολιτική σύνοδος Θεσσαλονίκης»*, Ιερά Μονή Βλατάδων, 21-23 Οκτωβρίου 1999, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 74 και ο ίδιος, «Ολίγα τινα περί της Πιερίας του τέλους του 19ου αιώνα», στο: *Πρακτικά 2ου Επιστημονικού Συνεδρίου Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια*, ό.π. (σημ. 1), σ. 217: «Τον απασχολούσε, επίσης, η Μονή Μακρορράχης, της οποίας ο ηγούμενος Δαμασκηνός δεν κρατούσε έγγραφα, ούτε

ωστόσο πως ήταν προσωρινή και ανεπαρκής για την ανταπόκριση της μονής στις τακτικές ετήσιες οικονομικές οφειλές της προς το Πατριαρχείο, όπως για τη λειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, την ενίσχυση του Εθνικού Ταμείου¹³⁴ και εν γένει των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων. Αυτό είχε ως συνέπεια, συνδυαστικά με την απώλεια της μοναστηριακής περιουσίας και την αποδυνάμωση της μοναστικής ζωής, καθόσον σταδιακά μειωνόταν η αδελφότητά της (κατά την απογραφή του 1920 αναφέρονται 10 μοναχοί),¹³⁵ από το δεύτερο τέταρτο του 20ού αιώνα η μονή Μακρυρράχης να εξαρτηθεί ως μετόχι από το μοναστήρι του Αγίου Διονυσίου.¹³⁶

κατάστιχα και αρνούνταν να δώσει εξηγήσεις στον Ιωακείμ, ο οποίος ήδη γνώριζε ότι πολλά κτήματά της είχαν πωληθεί σε ιδιώτες, με αποτέλεσμα να παρέμβει η οθωμανική διοίκηση με τον αρμόδιο υπάλληλό της. Ο Ιωακείμ γνώριζε πολύ καλώς την κατάσταση της Μονής Μακρυρράχης, που ήταν καταχρεωμένη και που είχε αναλάβει την φροντίδα για την περιθάλψη χηρών και αδυνατούσε πλέον να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της εκ των πολλών χρεών της»- πρβλ. Ιγν. Δ. Σωτηριάδης, *Πανόραμα Ιστορίας της Ιεράς Μητροπόλεως Κίτρους*, τ. Α' *Επίσκοποι - Μητροπολίτες*, Αρ. Σειράς 1], Έκδοσις Βαρναβείου Βιβλιοθήκης Ιεράς Μητροπόλεως Κίτρους - Κατερίνης και Πλαταμώνος, Εκδόσεις Τέρτιος, Κατερίνη 1999, σσ. 110-111· Παπάζης, «Νέα», σσ. 322-328. Συνολικά για την αξιολογή κτηματική και λοιπή περιουσία, για τα σημαντικότερα διαχειριστικά προβλήματα και για τους αγώνες διασφάλισης της περιουσίας της μονής, βλ. συνοπτικά Παπάζης, *αυτ.*, σσ. 322-328 και αναλυτικά Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον», σσ. 89-109, ο οποίος παραθέτει τη σχετική πλούσια αλληλογραφία.

134. Δείγματος χάριν, σύμφωνα με τον Επίσκοπο Διονύσιο Κ. Κυράτσο (μητροπολίτη Δράμας), Συμβολή στην ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας [με βάση πατριαρχικά έγγραφα 1608-1931], Δράμα 1998, σσ. 534, 539, 544, 545 (για τα έτη 1907, 1910, 1913 και 1914), η μονή Μακρυρράχης όφειλε συνολικά το 1914 προς το Εθνικό Ταμείο 5.760 γρόσια· πρβλ. Παπάζης, «Νέα», σ. 315· Τζουμέρκας, *Ο επίσκοπος*, σ. 99.

135. Στοιχεία, σ. 16. Δύο χρόνια νωρίτερα, στα 1918, το μοναστήρι φιλοξένησε για κάποιο χρονικό διάστημα μοναχούς από την Παλαιστίνη, οι οποίοι, επειδή δεν μπορούσαν να υποφέρουν το κρύο της περιοχής, αποχώρησαν από τη μονή για την Αθήνα και από εκεί για την πατρίδα τους (Παπάζης, «Νέα», σ. 320 υποσ. 33).

136. Παπαδάκης, *Η Ιερά*, σ. 55. Οι Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 137, γράφουν: «Είναι άγνωστο πότε η μονή Παναγίας Μακρυρράχης προσαρτήθηκε ως μετόχι στη μονή του Αγίου Διονυσίου του εν τω Ολύμπω». Άλλωστε, η δικαιοδοσιακή κατάσταση των μοναστηριών είχε εν γένει επιδεινωθεί, ύστερα και από τις δυσμενείς συνέπειες κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων και μεταβολών, όπως του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής Καταστροφής, με αποτέλεσμα τις εκ μέρους του Δημοσίου για φιλανθρωπικούς λόγους υποχρεωτικές απαλλοτριώσεις και κατασχέσεις μοναστηριακών κτημάτων, επιτάξεις μονών και εν γένει μη ευνοϊκές προς αυτές ρυθμίσεις, που είχαν ως αναπόφευκτη συνέπεια τη συρρίκνυσή τους. Πριν από τον Οκτώβριο του 1924 λαμβάνουμε την πληροφορία για δολοφονία του ηγουμένου της μονής (Παπάζης, «Νέα», σ. 316 σημ. 20). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Τσουλιά, *Η Πιερία*, σ. 69, ο ηγούμενος της μονής Αμβρόσιος (φωτ. αρ. 4) «το 1925 δολοφονείται από άγνωστους καταπατητές της περιουσίας της Μονής. Το ίδιο έτος αντικαταστάτης του δολοφονηθέντα διορίζεται ο ηγού-

Αυτό συνέβη με τον νόμο 4684/1930 και την τροποποίησή του (ν. 5141/1930), σύμφωνα με τους οποίους μονές με λιγότερους από έξι μοναχούς συγχωνεύθηκαν ως μετόχια της μεγαλύτερης μονής της επαρχίας. Στο πλαίσιο αυτό, η μονή Μακρορράχης, που είχε τέσσερις μοναχούς, συγχωνεύτηκε ως μετόχι¹³⁷ της με τη μονή Αγίου Διονυσίου Ολύμπου, η οποία είχε πάνω από έξι μοναχούς. Μετά την κατάργηση της μητρόπολης Κίτρους συγχωνεύθηκε με το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου Σφίνιτζας, της μητρόπολης Βεροίας και Ναούσης (Φ.Ε.Κ. 173/1.7.1933)¹³⁸ και μετά την επανασύσταση της μητρόπολης Κίτρους επανήλθε στη δικαιοδοσία της μονής του Αγίου Διονυσίου Ολύμπου.¹³⁹ Στα χρόνια του δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής (τότε είχε κήρυξε το αρχείο¹⁴⁰ της, που είχε μεταφερθεί στη μονή Αγίου Διονυσίου Ολύμπου μετά τη συγχώνευσή¹⁴¹) και του Εμφυλίου Πολέμου¹⁴² υπέστη καταστροφές. Το 1958 ανοικοδομή-

μενος Δωρόθεος, αλλά κι αυτός πολύ γρήγορα το εγκαταλείπει (1928)»· πρβλ. ο ίδιος, *Τα Ιερά προσκνήματα*, σ. 166.

137. Απ. Γ. Τσακούμης, *Το φαράγγι του Ενιπέα και το μοναστήρι του Αγίου Διονυσίου*, Λιτόχωρο 2000, σ. 69, όπου μεταξύ των μετοχίων της μονής Αγίου Διονυσίου αναφέρεται και «3) Το Μετόχι της Παναγίας Μακρορράχης στο ομώνυμο χωριό της Πιερίας»· πρβλ. Βαρνάβας Τζωρτζιάτος (μητροπολίτης Κίτρους), «Κίτρους Μητρόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 7 (1965) 598-604, κυρίως στ. 603.

138. Από το έτος αυτό υφίσταται αρχαικό υλικό για το μοναστήρι στο Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπως αναφέρει ο Αρχιμανδρίτης Αγαθάγγελος Χαραμαντίδης, «Αρχαιακό κατάλογοι ιστορικού αρχείου Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Θεολογία* 2 72 (2001) 545-558, κυρίως σ. 547: «Αρχαιακός Κατάλογος Ιεράς Μητροπόλεως Βεροίας και Ναούσης, 7.4. Μονή Μακρορράχης 1933», το οποίο μοναστήρι, πέντε έτη αργότερα, σύμφωνα με τον Αθ. Μπίκα, «Αι περίξ του Ολύμπου μοναί», *Μοναστηριακά Χρονικά* 10 (1938) 15, ανήκει πλέον στο: «Τμήμα Βεροίας ... 7) Μακρορράχης»· πρβλ. ο ίδιος, *Τα Ιερά προσκνήματα*, σ. 166.

139. Τζουμέργας, *Ο επίσκοπος*, σσ. 104-105 και υποσ. 243.

140. Βλ. ενδεικτικά Σπ. Γ. Ντάβανος, *Τραγούδια μιας άλλης περιοχής στο Λιτόχωρο με παράλληλη ιστορική αναδρομή. Μουσική καταγραφή σε ευρωπαϊκή σημειογραφία*: Γιώργος Σάλτας [Δήμος Λιτοχώρου Σειρά: Μελέτες και Έρευνες], Λιτόχωρο 1998, σ. 344. Σύμφωνα με τον Τσουλιά, *Η Πιερία*, σ. 69: «Στα χρόνια της Κατοχής (1944) και στη δίνη των αντιστασιακών και εσωτερικών συγκρούσεων, το μοναστήρι μετατρέπεται σε στρατόπεδο κρατουμένων και υφίσταται σοβαρές ζημιές [...] Το 1945 έγινε απόπειρα ανατίναξης του με δυναμίτη»· ο ίδιος, *Τα Ιερά προσκνήματα*, σ. 166, αναφέρει και για θαύματα της Παναγίας «στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής (1942)».

141. Ωστόσο, κατά τον Ν. Κάκκαλο, «Πώς διασώθηκαν τα κειμήλια της Ι. Μονής Αγίου Διονυσίου κατά τη Γερμανική Κατοχή», στο: *Ο Όλυμπος στους αιώνες, ανακοινώσεις Ε' και ΣΤ' συνεδρίων* [Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Ελασσόνας], Αύγουστος 1994, σ. 156, ορισμένα κειμήλια της μονής Μακρορράχης βρισκόνταν στην Ιερά Μητρόπολη Κίτρους.

142. Απ. Αθ. Γλαβίνας, «Στις πλαγιές του Ολύμπου. Η σημαντική μορφή του Αγίου Διονυσίου, κτίτορος της μονής Αγίας Τριάδος», στο: «*Τα Μοναστήρια της Μακεδονίας*»,

θηκε το ερειπωμένο Καθολικό,¹⁴³ αλλά με την πάροδο του χρόνου η μονή εγκαταλείφθηκε και το 1972 κατεδαφίστηκε ως επικίνδυνο το μοναστηριακό συγκρότημά της.¹⁴⁴ Από το 1993 το μοναστήρι έχει επανασυσταθεί και εγκαταστάθηκε σε αυτό γυναικεία αδελφότητα.¹⁴⁵

εφημ. *Η Καθημερινή* (ένθετο), 14.4.1996, σσ. 18-19, κυρίως σ. 19: «Κατά τον εμφύλιο καταστράφηκε και ο ναός του ξανακτίστηκε το 1958»· πρβλ. Φαρογκάνης, *Η επαρχία*, σ. 50.

143. Βαρνάβας Τζωρτζιάτος (μητροπολίτης Κίτρους), «Συνοπτική έκθεση πεπραγμένων της Ιεράς Μητροπόλεως Κίτρους κατά το 5ετές διάστημα από 28.3.1954 - 28.3.1959», *Ορθόδοξος Επιστασία* 5 (1959) 25-31, κυρίως σ. 30: «άνωκοδομήσαμεν δὲ ἐκ θεμελίων τὸ ἐρειπωμένον Καθολικὸν τῆς Ἱεράς Μονῆς Μακρυρράχης, οὗ ἐτελέσαμεν τὰ Ἐγκαίνια τῇ 15ῃ Αὐγούστου 1958»· ο ἴδιος, «Ἐκκλησιαστικά σελίδες δια τὴν Πιερίαν καὶ τὴν Κατερίνην», στο: *Λεύκωμα ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Κατερίνης 16 Οκτ. 1912 - 1962*, Κατερίνη 1962, σσ. 51-64, κυρίως σ. 59· ο ἴδιος, *Πραγματώσεις καὶ προοπτικές* (στὴ συμπλήρωση 30 χρόνων ποιμαντορίας), Κατερίνη 1984, σ. 18· πρβλ. Σπ. Κοκκίνης, *Τα μοναστήρια τῆς Ελλάδος. Οδηγός, ἱστορία, θησαυροί, βιβλιογραφία*, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἐστίας, Αθήνα <1999>2, σ. 59· Τσουλιάς, *Τα Ἱερά προσκυνήματα*, σ. 167· ο ἴδιος *Ἡ Πιερία*, σ. 69. Βλ. Φωτογραφίες αρ. 6.

144. Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εἰς μνημόσυνον», σ. 138: «κατεδαφίστηκε ολοσχερῶς, καὶ ἀδικαιολογῶς, κατὰ τὸ ἔτος 1972, ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ ἀναστηλωθεῖ, προκειμένου οἱ αὐθεντικές τῆς ἐγκαταστάσεις νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ νέα τοιμεντένια κτήρια»· πρβλ. Παπαεμμανουήλ, «Ἱστορικόν», σ. 3· Τσουλιάς, *Ἡ Πιερία*, σ. 69. Βλ. Φωτογραφίες αρ. 6 καὶ 7.

145. Γλαβίνας, «Στις πλαγιές», σ. 19: «Ἀπὸ τὸ 1993, με τὴν ἐγκαταβίωση σ' αὐτὸ δῦο μοναζουσών, ἀρχισαν νὰ ἀνεγείρονται νέα κτίσματα ἀπὸ τὸ παλαιὸ μοναστήρι δὲν σώζεται τίποτε»· πρβλ. Παπαεμμανουήλ, «Ἱστορικόν», σ. 3· Θωμάς Αχ. Τσουλιάς, (Πρωτοπρεσβύτερος), *Ἡ ζωὴ τῆς Παναγίας (Ἐκκλησίες-Μοναστήρια-Γιορτές-Θαύματα-Λαογραφία)*, Ἔκδοση Α', Κατερίνη 1995, σ. 202· πρβλ. ο ἴδιος, *Τα Ἱερά προσκυνήματα*, σ. 167.

Συμπεράσματα

Από τη συνολική θεώρηση της ιστορικής πορείας της μονής διαπιστώνεται ότι όλες οι διαθέσιμες γραπτές ή προφορικές πηγές συντείνουν προς την κατεύθυνση της συνεχούς δραστηριότητάς της κατά τους τελευταίους κυρίως αιώνες της οθωμανικής περιόδου και ειδικότερα προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Η κλεφταρματωλική - επαναστατική δράση στην περιοχή του Ολύμπου και των Πιερίων συνδέθηκε στενά με τα μοναστήρια της περιοχής και εν προκειμένω το μοναστήρι της Μακρουρράχης διετέλεσε έδρα του αρματωλικού *Κατερίνης* και ειδικότερα από τα τέλη του 17ου αιώνα συνδέθηκε με την κλεφταρματωλική οικογένεια Γκέκα συνιστώντας φάρο αγωνιστικότητας.

Από τις αρχές του 18ου αιώνα γίνεται εντονότερη η σύνδεση της μονής με τον Κολινδρό και τα ηρωικά Πιέρια. Η μονή εμπνέει αγωνιστές και γαλουχεί κατοίκους της περιοχής στα ιδεώδη της ελευθερίας του ελληνισμού και τις αξίες της χριστιανικής πίστης, που αποτέλεσαν τον κύριο μοχλό ενεργοποίησης των μετέπειτα, από αγάπη για την πατρίδα και πόθο για την ελευθερία, επαναστατικών εξελίξεων.

Οι πατέρες και μοναχοί της συμπαραστάθηκαν αποφασιστικά, τόνωσαν τη συλλογική έκφραση και ζωή του υπόδουλου ποιμνίου και ενίοτε διατρέψαν τα αισθήματα ελευθερίας των υποδούλων, τους οποίους τον 19ο αιώνα καθοδήγησαν -σε ορισμένες περιπτώσεις πρωτοστατώντας- στον σχεδιασμό της οργάνωσης πολλαπλών επαναστατικών κινητοποιήσεων στην περιοχή.

Η μορφολογία του εδάφους που βρισκόταν η μονή και το οχυρό ειδικά μοναστηριακό συγκρότημά την κατέστησαν ιδανικό χώρο συσκέψεων και καταφύγιου (διαμονής και διατροφής) για τους αγωνιστές αλλά και αποθήκευσης και διακίνησης πολεμικού υλικού· ως εκ τούτου, στις αρχές του 20ού αιώνα καταδεικνυε η μονή κάθε άλλο παρά στάση υποταγής ή αδιαφορίας ιδιαίτερα δε κατά την περίοδο της εμπόλεμης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα.

Το μοναστήρι, που έγινε προπύργιο εθνικής αντίστασης των υποδούλων συνδράμοντας στις προσπάθειες των ελλήνων αγωνιστών στο μέτρο του δυνατού, υπέστη επανειλημμένα καταστροφές αλλά και διμεύσεις, εκποιήσεις, κατασχέσεις (κτημάτων και ζώων) της περιουσίας του. Αυτές συνέβησαν, εξαιτίας της ανελλιπούς συμμετοχής του, κυρίως από τις αρχές του 19ου μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, στις κρίσιμότερες, λόγω των ραγδαίων αλλαγών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, φάσεις αγώνων του Μακεδονικού Ελληνισμού (μέχρι την απελευθέρωση της Μακεδονίας), ο οποίος ομολογουμένως βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων, αλλά και εξαιτίας επιδρομών ληστών.¹⁴⁶

146. Βλ. ενδεικτικά Αθ. Γιομπλάκης, «Η Μακεδονία κατά το 1878. Η μάχη των Αγίων Πάντων», *Μακεδονική Ζωή* 33 (Φεβρ. 1969) 20-26, κυρίως σ. 26: «την πυρπόλησιν του ναού

Από τα ανωτέρω αβίαστα συνάγεται πως είναι αξιόλογη όχι μόνον πνευματικά (άγια λείψανα, ιερές εικόνες, νηστείες, ακολουθίες, λιτανείες, κηρύγματα, εξομολόγηση) αλλά και ιστορικά (ελληνική γλώσσα, παραδόσεις, ήθη, έθιμα, πανηγύρεις, δημοτικά τραγούδια) η διαδρομή της μονής, καθόσον επηρέασε, συσπείρωσε και συνείχε τον εκκλησιαζόμενο λαό και προσέφερε σημαντικά στους απελευθερωτικούς αγώνες του στην περιοχή.¹⁴⁷ Αυτήν την πνευματική και εθνική ενότητα και συνοχή διατήρησε στις περιπέτειες των χρόνων το μοναστήρι της Μακρορράχης ως φάρος πνευματικότητας και συνάμα αγωνιστικότητας. Άλλωστε, λόγω της γεωγραφικής θέσεώς τους, το μοναστήρι και εν γένει η Πιερία υπέστησαν όλες τις συνέπειες, καθώς ανέκαθεν λειτουργούσαν ως πέρασμα των οθωμανικών στρατευμάτων από και προς τη Νότια Ελλάδα αλλά και των ανταρτικών ελληνικών σωμάτων από την ελεύθερη Ελλάδα προς τη Μακεδονία.

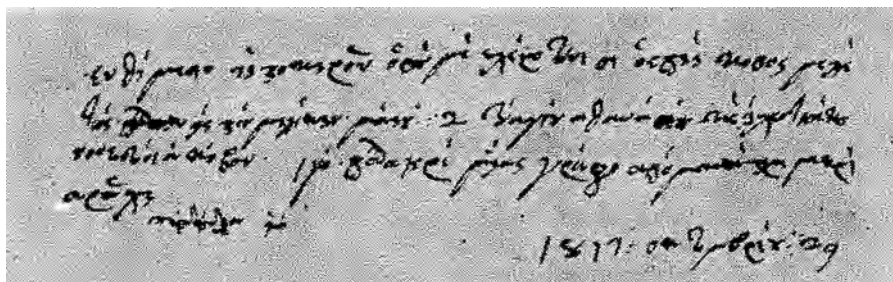
Ως εκ τούτου, είναι αυξημένες οι ευθύνες της Εκκλησίας δια της Ιεράς Μητροπόλεως Κίτρους και Κατερίνης και της Πολιτείας δια της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως της Πιερίας να αναδείξουν ακόμη περισσότερο την εκκλησιαστική και συνάμα εθνική διάσταση του ιστορικού ρόλου της μονής. Καλό θα ήταν να επιδειχθεί η ανάλογη ευαισθησία από όλους. Με αφορμή την μελέτη μας, αναλογιζόμενοι και αναφερόμενοι στην ευαίσθητη αυτή για τον Μακεδονικό Ελληνισμό της Πιερίας πτυχή της συμβολής της μονής στη διάσωση της ιστορικής διάστασης του έθνους, στο πλαίσιο του εορτασμού των 200 ετών από την Επανάσταση του 1821/22 και της συνεισφοράς της Μακεδονίας σε αυτή, αποδίδεται ο ελάχιστος οφειλόμενος σεβασμός με τη συμπερίληψη της παρούσας στο περιοδικό *Μακεδονικά* του επετειακού έτους 2021-22 της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΓΓ. ΠΑΠΑΖΗΣ

Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης

του *Ελευθεροχωρίου, την ληστείαν του Μετοχίου της Μονής Μακρορράχης* (ενν. Μακρορράχης), εκ του οποίου αφήρεσαν και αυτά τα σκεπάσματα και σφυρία».

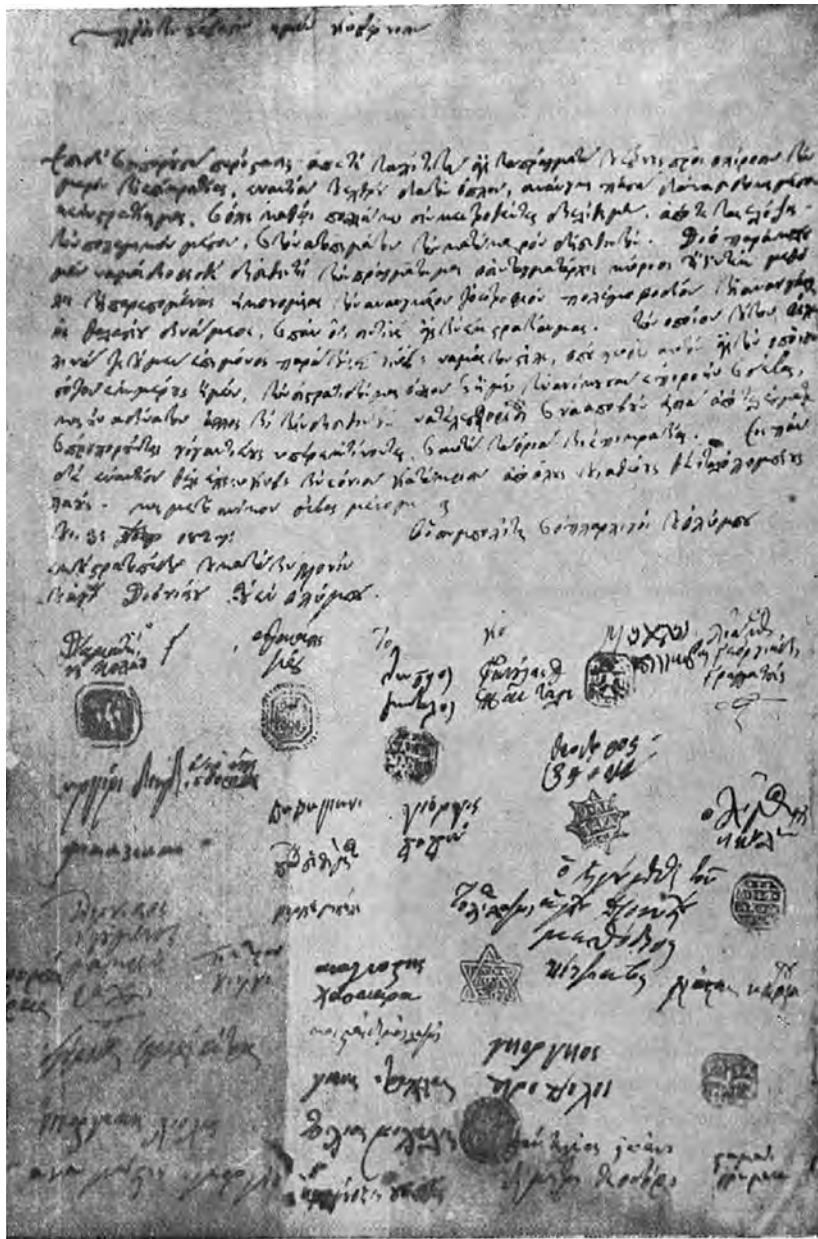
147. Άλλωστε, είναι γνωστό ότι μπορεί η ορθόδοξη πίστη να αποτελεί στη συνείδηση του έθνους έναν από τους ισχυρότερους δεσμούς συνοχής του. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι ο Γ. Φ. Καζταρίδης, «Οι επισκοπές Κίτρους, Πέτρας και Πλαταμώνος στην ιστορία της Πιερίας: πνευματική και εθνική δράση», εφημ. *Ολύμπιο Βήμα*, 1 Φεβρουαρίου 1999, σ. 1, αναφέρει για το μοναστήρι της Μακρορράχης πως υπήρξε «ό,τι η Αγία Λαύρα του Μοριά»· πρβλ. Παπαεμμανουήλ, «Ιστορικόν», σ. 3: «Γι' αυτό ο χώρος αυτός είναι καθαγιασμένος από τη χάρη της Παναγίας αλλά και από τα τίμια αίματα των αδικοσκοτωμένων Χριστιανών από τους τυράννους της εποχής εκείνης».

1. Ενθύμηση εκκλησιαστικού βιβλίου (29 Οκτωβρίου 1817).
 Βλ. Πολύζου-Μαμέλη, Ιστορία, σ. 231.

2. Υπογραφές Μακεδόνων οπλαρχηγών στην από 3 Νοεμβρίου 1827 επιστολή τους προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (Παπαθανασίου - Γραίκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 163 Εικ. 12).

3. Ολόκληρη η από 3 Νοεμβρίου 1827 επιστολή των Μακεδόνων σπλαρχηγών προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (Παπαδόπουλος, «Προσπάθειες», σ. 162).

4. Ο εκτελεσθείς ηγούμενος Αμβρόσιος (1925). Βλ. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 27· πρβλ. *Τσουλιάς, Η Πιερία*, σ. 70.

5. Η βόρεια πλευρά του κατεδαφισθέντος μοναστηριακού συγκροτήματος της Μακρυρράχης (Παπαθανασίου - Γραΐκου, «Εις μνημόσυνον», σ. 163 Εικ. 11· πρβλ. Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, *Ιερά*, σ. 16).

6. Η διαλελυμένη ιερά μονή Μακρορράχης (Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον», σ. 145α· πρβλ. Πολύζου-Μαμέλη, Ιστορία, σ. 247· Θ. Τσουλιάς - Ελ. Τσουλιά, Ιερά, σ. 36· Τσουλιάς, Η Πιερία, σ. 70).

7. Το Καθολικό της ιεράς μονής Μακρορράχης (1958). Βλ. Γλαβίνας, «Το ενδιαφέρον», σ. 145β· πρβλ. Πολύζου-Μαμέλη, Ιστορία, σ. 246.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20

= Ο ΚΑΡΕΤΑΝ ΔΡΑΚΟΣ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΠΟΣΤΟΠΟΥ ΠΑΠΑΝΑΝΤΟΠΟΥ
 ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΙΕΡΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΜΑΚΡΥΡΡΑΧΗΣ ΚΟΡΥΝΔΡΟΥ
 ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΣΤΟΙΧΕ ΕΘΝΙΚΩΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΩΣ ΑΓΩΝΕΣ. 1854-1878
 ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ

Ο Δημήτριος Αποστ. Παπανανταζού γεννήθηκε στο Κορυνδαρό το 1824 (Μοναστηριανικό έτος), 1828 (Χριστιανικό), το πιθανότερο ένα ή δύο χρόνια πριν
 Ρίτσα και πιθανό σε βαθμό χειρότατο το 1927, σε ηλικία 99 και πλέον ετών.
 Η αδελφή του η Κυριακή, παντρεύτηκε τον Νικόλαο Βασιλ. Παλαμά, πατέρα
 του παππού μου Βασίλειο Νικ. Παλαμά, δηλαδή τον πατέρα της μητέρας
 μου Κυριακής, η οποία είχε κληρονομήσει το όνομα της μητέρας της Κυ-
 ριακής η Παπανανταζού, που θα πει ότι η αδελφή του Παπαδημητρίου
 ήταν η Παναγισαγιά μου. Η μητέρα μου καθώς και η γιαγιά μου ζυμάρει
 με τον παππού μου Βασίλη, που έζησαν αρκετές ιστορίες για τον γενναίο
 λωπίτη Δράκο - Παπαδημήτρη Παπανανταζού, Ηγούμενον της Ιεράς
 Μονής της Παναγίας Μακρυρράχης Κορυνδρού.

Ο Δημήτριος πέρασε τα πρώτα παιδικά και εφηβικά του χρόνια στο Κο-
 ρυνδαρό, κοντά στα Ιερά Παζάρια του και τους δικούς του φούρμους στο Α-
 ριναγώνιχο και στη συνέχεια στο Σχολαρχείο Κορυνδρού, γι' αυτό και η
 εκπαίδευση του ήταν σε αρκετά υψηλό βαθμό αναπτυγμένη. Είχε βαθιά
 πίστη στο Θεό, απύθμενη αγάπη για τον Θεό και στην πατρίδα,
 και ποδούσε των Ληστών της τόσο πολύ, όσο τίποτα άλλο στη ζωή του.
 Ήταν ζωηρός χαρακτήρας, και ο «Τίτλος» των Ραζιά δει τον πη-
 γαινε Κε. Δρακ. Μέσα του είχε το Ακαθάρτικο και δεν το σίνεχεν καρ-
 δια του να βλάψει την Πατρίδα του εχθροβιμήνη.

Ο πατέρας του, ο Ιερέας Παπανανταζός ήταν γαμπρός της οικογε-
 νείας Παπαδημητρίου, Σκαφιά ορίστη με την υποχρέωση και αλληλεγγύη στο
 Κορυνδαρό Παπαδημήτρη που το έχουν μεταφέρει σε Μασσαριδί, και ως
 εσωγαμπρός κληρονομήσε το επίθετο της οικογένειας της γυναίκας του
 Παπαδημητρίου. Η αρχική του σε Παπανανταζός, μετατρέπεται σε προσκύν-
 ματική του επίθετο στους Αγίους τόπους, στην Ιερουσαλήμ και στις άλλες
 πόλεις, Βυζάντιο κλπ. Κατά των επιστροφών του οι Κορυνδανοί ορκίζονται
 των ενήθειας που επικρατούσε τότε, τους ονόμαζαν κοτζυβίδες από τα «κατ-
 ζούκι» και στην προκλητική περίπτωση Παπανανταζού, από την Ανατο-
 λή, «Ανατολικό ζήτημα», που ανέλαβε τώρα βασανίζει την Ορθοδοξία, ό-
 πως και τώρα στις νήσους μας (1904-2005), με τα αίματα των αγίων
 Πατέρων μας, των «Αγιοστασιτών» όπως θύμουν και ονομαζούνται.

Ο Θεός να βάλει το χέρι του.

Έτσι λοιπόν και ο Δημήτριος δεν κληρονομήσε από τον πατέρα του το
 επίθετο Παπαδημητρίου, αλλά το Παπανανταζού.

Ο Δημήτριος λοιπός ζωηρός εκ χαρακτήρος, μη μπορούντας να συμβίβει
 στα με τον πόρο του Ραζιά, νέο παιδί σκόβα, με την εθνήνη γυνή
 των φούραυ πατριώτη των Πατέρων του Ιερού, της μητέρας του και →

285

Των άλλων μελών της οικογένειάς τους να είναι σύμφωνα με την και την ευχή τους κάποιος ήρωας, μεταξύ των ετών 1945-1950 έγραψε για τον θάνατό και τραβήξε για το μέρος του συνταξιοδότη του Παναγιώτη του Διαμαντή Νικολάου Κουρούνη, - Ομορφιά. Το στρατόπεδο του Καπίτου Διαμαντή που ήταν έγκλειστο στην Θάρα με βοήθεια από τη Λατινική Βουλγαρία. Ήμουν μέσα στα πυκνά δάση των Πισρίων Ορίων, 65 μέτρα μακριά από το Κορυμβό, με ταξίδι των χιλίων κοσμοπολιτών, 1425 μέτρα από την υψόμετρο. Η απόσταση των βουκών από τον δάμον Κορυμβό στον οποίο ανήκουν τα 519 χωριά, της κεν Κασταλιανής, με ταξίδι των 87 βουκών, να αναμνηστεί ότι αριστερά της επαρχιακής οδού, απέναντι στο Ηρώδειο, 13.700 μέτρα το μοναστήρι της Παναγίας Μακροβράχης, που για τον νεαρό και Θεοσεβή Διμήτριο, δάτον συζητείται θα τον τραβήξει εκεί και θα τον κρατήσει για όλη του τη ζωή πρόσφατα σε 150 μέτρα.

Ο Καπίτου Διαμαντής τον δέχθηκε με χαρά, διότι είχε ανέβει ποτέ και δόξα, για τον Διμήτριο, τον γιο του παπα-επισκόπου Παναγιώτη Κουρούνη, τον προπάππο έβλεπε από τα προετοιμαζόμενα του με το όνομα Καπίτου Δράκος.

Ο Διμήτριος από την αρχή ξεκίνησε για το θάνατό του και την προσηγορία του, για την ευσεβία του πνεύματός του, την αγάπη για την Παναγία της πατρίδας του και την βαθιά πίστη στο Θεό και την Εκκλησία. Ο Διμήτριος επισκέπτονταν συχνά το γειτονικό μοναστήρι της Παναγίας Μακροβράχης, παρακολουθούσε με ευλάβεια τις ιερές ακολουθίες, μεσημεριάζονταν και κοινούσε των Αρχαίων Μυστηρίων τακτικά. Είχε επίσης χειριστεί με αρχικούς μοναχούς, με τους οποίους έκανε παύση και ατέλει, ως συζητήσεις επί εκκλησιαστικών και εθνικών θεμάτων και από τις χειριστεί αυτές είχε μανθεί κατά κάποιο τρόπο στο Μοναστήρι. Στο μοναστήρι κατά τους χρόνους εκείνους, ερόναζαν πολλοί μοναχοί στα 150 περίπου κελιά όπως υπολογίζονταν. Αργότερα θα λειτουργήσει και Ιερατική Σχολή, που είναι μικρό διάστημα.

Να χαθεί με τα χρόνια η εικόνα του Διμήτριο στο κεντρικό εσωματό του Καπίτου Διαμαντή, εξέργη στην Θεσσαλία και Ηπειρο, η Επανόστασις του 1854, η οποία ενοστάθηκε στη συνήθεια και στο Κορυμβό. Ο Καπίτου Διαμαντής στην αρχή είχε βάλει στην Θεσσαλία - Ηπειρο τον υπαρχηγό και Διοδότη του, τον γιο του του Καπίτου Γιαννάκη, με εσωματό 300-350 ανδρών.

Η επανάσταση μετά επεκτάθηκε και στο Κορυμβό και ο Καπίτου Γιαννάκης με διοίκηση του Αρχηγού - Παιτέρα του Καπί Διαμαντή, γύρισε στο στρατόπεδο και οδήγησε το εσωματό με τακτική και έδωσε σημαντικές δόσεις, στο Ιερατικό εσωματό της Κορυμβό και στην εσωματό της Σκαπτιανής Διομανής Τσιτσέ, όπως ονομάστηκε και στην εσωματό της Σκαπτιανής Διομανής Τσιτσέ, όπως ονομάστηκε στη συνήθεια από τους Κορυμβίους, σε αναμνηστική της εθνικής μάχης, κατά την οποία οι τουρκικές δυνάμεις, έβαλαν πραγματικά Παναγία.

Ο Διμήτριος, παρά το νεαρό της ηλικίας του παρήγαγε ηρωικά κινήματα στον Αρχηγό του με γυναικότητα και απαρτήριχο θάρρος, κέρδισε πολλά τουρκικά κελιά, ξεκίνησε ιδιωτήρας και δωροδοκία από οχλους, ιδιαιτέρως από τον Καπίτου Διαμαντή που τον ιο...

8β. Από το ανέκδοτο χειρόγραφο του Αντ. Κάνουρα, Οι ιεροί, σ. 285.

786

Οι ποικιλοπλοκήστερες Τουρκικές δυνάμεις παρά των Σουλτανών των αυτοκρατορικών ηρωικών παλληκάρια των Κορσιτών Διακονούν, ήταν οι ενοχλητικοί και νίθη δυνάμεις και εθόνων από των Κοσμικών πύργων του Κομνηνού, ευρισκόμεναι σε απόστασι 1300 μέτρων από των φρούρων και κείνη μάλιστα από τα 2 χιλιόμετρα από των Κουφόνησων. Παρά τις Τουρκικές σπουδαίαι ηττάς που έχασαν ο Κορσιτών Διακονούν ήταν ποικιλίαι και αναγεννάμενοι και δύναντο εναντίον ηρωικών ηρώων στο θυσιαστικό Κομνηνού περί των δύο χιλιόμετρα περίου από των Κουφόνησων, μισά προχώρησε προς τα εσωτερικά των στην Βαλτική, ως τα 2 χιλιόμετρα από των Κορσιτών. Με ενοχλητική του ηρωικών Κορσιτών Κοσμητορίας μεζούρι μαζί με άλλων οικογενών Κοσμικών που είχαν καταρτίσει, εκεί στην την ενοχλητική μαχητική και έτσι απόσπασαν άνδρες που είχε στείλει εκεί για την προστασία των, είχαν ελπίς τραβήξουν για τον Λ. Αδελφόν το Λόκον στον Ορμυάδα όπου θα τους προσέλαβεν ο Κορσιτών με τα ενοχλητικά και αβύσσους μαχητική μαχητική τους τα ενοχλητικά μαζί και υπ' αμφοτέρωθεν για την Στερεή Ελλάδα, όπου εγκαταστάθηκαν στο Τριαντάκι Αρχιεπίσκοπος και άλλα χωριά της αβυθιτικής, της Λαλίας και Ευβοίας.

Αυτά όμως είναι για άλλη Ιστορία.

Ο Κορσιτών Δρόμος, που ήδη είχε κινήσει στον μοναχισμό, πριν την αναχώρηση του Σώματος, ζήτησε από τον Αρχηγό και ευνοητήριον του Κορσιτών Διακονούν, να μην ανακαταλάβουν το σώμα προς την Στερεή Ελλάδα, αλλά να τον επιτρέψουν να παραμείνει, στην Ισραήλ Μονή της Παλαιάς Μοναστηρίου και να αναχωρήσει στον Μοναχισμό.

Ο Κορσιτών Διακονούν, παρά ότι γνώριζε τις σχέσεις του Δημήτριου με τους Μοναχούς, αλλά ποικιλίαι λόγους τον είχε σαν υπαρκτού των όσων πύργων μαζί στο Μοναστήρι, στην αρχή έμεινε έκτακτος, ύστερα κινήσας και από την ηρωική παρουσία του στις μάχες της φρούρας και του Κορσιτών προέβλεπε μάλιστα ανεπιφύκτως, κόνις απ' αυτών στον στρατιωτικό Τόμο, για άλλους θέσεις αριστών προόριζε, στενοχίματες παρά ποικιλίαι, θρασύθους όμως όπως ήταν και ο ίδιος, δεν θύμωσε να αντιπράξει εναντίον της απόφασής του, και ευχόμενος ο Κορσιτών Δρόμος να παραμείνει στο Μοναστήρι, και παράλληλα με των σκέψεων του στον Μοναχισμό να παραμείνει στους αβύσσους που θα συνεχιζόταν και την δική του προέβλεπε, για την Λαυρετική της Πατρίδας, από την νύκτα του Ισραήλ θύμα.

Οι δύο άνδρες, ωσάν πατέρας και υιός, εγκαταστάθηκαν, ελπίσθηκαν και αποχωρήθηκαν για παλινεστία. Δεν ήταν βραστά να ζήσαν εννοηθούν από εδώ και πέρα ο Κορσιτών Δρόμος, να βιάσεται τον δίκον του Ισραήλ Δρόμο.

* Ή ίσως και για ιστορικό του Σώματος του, υπό των δό των και Διδάκτο του του Κορσιτών Γιαννάκη, διότι τα μετά τον Γιαννάκη δύο παιδιά του ήταν Κορσιτοί, ο δε τέτατος ο Ξηροφυλάκας ήταν ποικιλίαι μικρός σκούρος και ίσως να μην είχε γέννηθεί, ενώ ο Κορσιτών Δρόμος ήταν ένας εταίρος, και ήδη εγκαταστάθηκε μαχητής. Είκοσι ούτως και ο ίδιος να εγκατασταθεί να αποσπασθεί της Αργολικής στο εσωτερικό, ήτοι να εγκατασταθεί στο εσωτερικό της Αργολικής και να μείνει να τον ενοχλητικό.

89. Από το ανέκδοτο χειρόγραφο του Αντ. Κάνουρα, Οι Ιεροί, σ. 286.

ΕΝΑ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΚΥΔΩΝΙΩΝ (ΑΪΒΑΛΙ) ΚΑΙ ΤΗΣ
ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ ΤΟ 1821 ΚΑΙ ΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ 200ΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟ 1821

Θα παρουσιάσουμε παρακάτω ένα αθησαύριστο δημοτικό τραγούδι για την καταστροφή των Κυδωνιών –και επ’ ευκαιρία και δύο άλλα που δεν προ-σέχθησαν– και θα συζητήσουμε τα συμπεράσματα και τα σχετικά σχόλια προη-γούμενων μελετητών αναφορικά με την καταστροφή των Κυδωνιών και της Σα-μοθράκης.

Οι Κυδωνιές (Αϊβαλί) είναι, μέχρι το 1820, μια ακμάζουσα εμπορική, αμι-γώς ελληνική πολιτεία στα βόρεια μικρασιατικά παράλια, σχεδόν ακριβώς απέ-ναντι από τη Λέσβο και μια συστάδα 100 περίπου νησιών μπροστά στο λιμάνι της, τα γνωστά Μοσχονήσια. Οι κάτοικοί της ασχολούνται κυρίως με την ελαιο-κομία και την σαπωνοποιία. Το παραγόμενο σαπούνι φθάνει μέσω Κωνσταντι-νουπόλεως μέχρι την Ρωσία.¹ Η περίφημη Ακαδημία της με την νεωτερικότητά της είναι γνωστή σε όλο τον ελληνισμό, αλλά και στην Ευρώπη. Γνωστοί ευρω-παίοι επισκέπτες της Ακαδημίας δημοσιεύουν στις πατρίδες τους τις εν πολλοίς εξαιρετικές εντυπώσεις τους. Εν τούτοις η Ακαδημία είναι και αιτία σφοδρών αντιδράσεων από τούς κύκλους που δεν αποδέχονται τους «νεωτερισμούς» του Διαφωτισμού.² Όμως στις αρχές του Ιουνίου του 1821 η πόλη είναι ερειπωμένη-χιλιάδες άνδρες έχουν σφαγεί, γυναικόπαιδα έχουν εξανδραποδισθεί και πάνω από 25.000 των κατοίκων, πολλοί από τους οποίους σε κακή κατάσταση, έχουν μεταφερθεί προσωρινά στα Ψαρά.

Η λαϊκή μουσα θρήνησε και περιέγραψε, με τον δικό της τρόπο, την κα-ταστροφή. Σώζονται και έχουν συγκεντρωθεί μέχρι τώρα επτά διαφορετικά ιστορικά δημοτικά τραγούδια με θέμα το Αϊβαλί και την καταστροφή του.³ Σε

1. Γ. Σακκάρης, *Ιστορία των Κυδωνιών*, Αθήνα 1920. Για την παραγωγή των προ-ϊόντων σσ. 104-105. Πρβλ. και Ι. Ν. Καραμπλιάς, *Ιστορία των Κυδωνιών από της ιδρύσεώς των μέχρι της αποκαταστάσεως των προσφύγων εις το ελεύθερον ελληνικόν κράτος*, Αθήνα 1949. Γενικά: Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η μεγάλη ελληνική επα-νάσταση*, ..., τ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 528-535.

2. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σ. 35 κ.ε.

3. Το πρώτο από αυτά σώζεται σε επτά παραλλαγές από την ευρύτερη περιοχή της

αυτά μπορούμε να προσθέσουμε τώρα και τρία ακόμη τραγούδια: ένα σχεδόν άγνωστο και ασχολίαστο, που σώζεται καταγραμμένο σε ένα ακαταλογογράφητο μέχρι προ τινός χειρόγραφο της Μονής Χιλανδαρίου Αγ. Όρους,⁴ ένα δεύτερο δημοσιευμένο στα 1939, το οποίο όμως μάλλον δεν προσέχθηκε μέχρι τώρα⁵ και ένα τρίτο, αλλά όχι ιδιαίτερα σημαντικό, δημοσιευμένο στον «Κυδωνιάτικο Αστέρας» που διέλαθε της προσοχής των ερευνητών. Το αγιορειτικό εύρημα έχει ως εξής (ορθογραφημένο):⁶

Τρία πολάκια κάθουνταν σ' ένα ψηλό | δενδράκι
 το 'να λογιάζει το Αϊβαλί | το άλλο το (!) Σαμοθράκη,
 το τρίτο | το μικρότιρο που κηλαηδεί και λέγει: |
 - Βάστα καημένου Αϊβαλί φουρτούνα | που θα σ' έρθει.
 5 - Πώς να βαστάξω | δεν πορῶ τ' Αραπογλού το ασκέρη |
 δεν είναι χίλια δεν είναι δύο δεν | είναι πέντε δέκα,
 μόνον χιλιάδες | εκατό και όλο Αρβανιτάδες.
 Σαν | άρχισαν τον πόλεμον από το | πορνό έως το βράδυ,
 ρίχνον | μολύβια σαν βροχή και βόλια | σαν χαλάξι,
 10 και πήραν μάνες με πιδιά | και πηθηρές με νύμφες
 και πήραν | και το Μαριγώ με τα ξανθιά μαλάκια

Θράκης. Βλ. Ι. Καραχρήστος, «Η καταστροφή του Αϊβαλιού, το 1821, στο δημοτικό τραγούδι και σε έργα τοπικών λογίων. Αφηγήσεις και συλλογική μνήμη», στο: Γ. Βοζίκας (επιμ.), *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση, πεζογραφία, θέατρο). Πρακτικά Διεθνούς Επισημοτικού Συνεδρίου (Αθήνα 8-12 Δεκεμβρίου 2010)*, τ. Α', Αθήνα 2013, σσ. 607-624. Αρχική δημοσίευση: Δημ. Α. Πετρόπουλος, «Δημοτικά τραγούδια για τη Μ. Ασία», *Μικρασιατικά Χρονικά* 8 (1959) 81-96 (σελ. ανατύπου 1-16). Από εκεί αναδημοσιεύονται στο περιοδικό της «Ενώσεως Κυδωνιατών» «Κυδωνιάτικος Αστήρ» βλ. εδώ παρακάτω σημ. 48.

4. Ευθύμιος Κ. Λίτσας - Δημήτριος Θ. Κύρου, «Συνοπτικός συμπληρωματικός κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων της Μονής Χιλανδαρίου», Μέρος πρώτο, *Τεκμήριον* 7 (2007) 51-52. Μέρος δεύτερον, *Τεκμήριον* 8 (2009) 254-255. Ο Δ. Κύρου σε επιστολή του προς τον διευθυντή της εφημερίδας «Γνώμη - Εβδομαδιαία εφημερίδα της Χαλκιδικής», έτος γ', Τετάρτη 26 Ιουνίου 1991, σ. 6, δημοσίευσε το κείμενο του τραγουδιού χωρίς σχόλια με τον αυθαίρετο τίτλο «Το Μαριγώ».

5. Βλ. εδώ παρακάτω σημ. 46.

6. Σε διπλωματική (χωρίς καμία επέμβαση) μεταγραφή {Χρειάζεται υφέν}: Τρία πολάκια κάθουνταν σένα ψηλό | δενδράκη τὸ νὰ λογιάζη τὸ ἀηβαλή | τὼ ἄλω τὼ σαμοθράκη τὼ τρήτω | τὼ μικρότιρω ποῦ κηλαηδῆ κ(αὶ) λέγη | βάστα καημένου ἀηβαλή φουρτούνα | που θα σέρθη. πὸς να βαστάξω | δεν πορῶ ταραπογλού τὸ ασκέρη | δὲν εἶναι χίλια δεν εἶναι δύο δὲν | εἶναι πέντε δέκα, μόνον χιλιάδες | εκατὼ κ(αὶ) ὄλω ἄρβανητάδες σάν | ἄρχισαν τὼν πολεμον ἀπο τὼ | πορνῶ ἔως τὼ βράδη ρήχνον | μολύβια σάν βροχή κ(αὶ) βόλια | σάν χαλάξη κ(αὶ) πήραν μάνες με πιδιά | και πηθηρές με νύμφες, κ(αὶ) πήραν | και τὼ μαριγῶ με τα ξανθιά μαλάκια κ(αὶ) τὼ βηξήρ τὼ πάησαν | με τῶσον γριγοράδα χίλιοι πιγέινουν ἐμπροστὰ και χίλιοι κατόπη-

και το (!) βηξήρ το πάησαν ! με τόσον γρηγοράδα,
 χίλιοι πηγαίνουν εμπροστά και χίλιοι κατόπι-

Συγκρίνοντας κανείς το νέο εύρημα με τα επτά δημοσιευμένα εύκολα διαπιστώνει ότι σχετίζεται άμεσα, ως προς τον τρόπο αφήγησης και το περιεχόμε-
 νο, με αυτό από την Αίνο⁷ (καταγραφή: Μανασσείδης 1888⁸):

Τρία πουλάκια κάθουνταν σ' ένα ψηλό δενδράκι.
 Το 'να κοιτάζει τ' Αϊβαλί τ' άλλο τη Σαμοθράκη,
 το τρίτο το μικρότερο κοιτάζ' τα Μοσκονήσια:
 - Βάστα, καλό μου Αϊβαλί και συ μπρε Σαμοθράκη.
 - Δεν είν' χιλιάδες μια και δύο, δεν είναι πέντε δέκα
 είναι χιλιάδες περισσές και μετρημό δεν έχουν.

Τα άλλα έξι από τα επτά δημοσιευμένα τραγούδια διηγούνται την κατα-
 στροφή του Αϊβαλιού από διαφορετικές οπτικές.

Από τη σύγκριση των δύο τραγουδιών γίνεται επίσης φανερό ότι το τρα-
 γούδι από την Αίνο είναι πολύ σύντομο (6 στίχοι)· θα το χαρακτηρίσαμε ελλειπτι-
 κό και «χασματικό»⁹: Τα τρία πουλάκια κοιτάζουν τρία διαφορετικά μέρη (Αϊβα-
 λί, Σαμοθράκη, Μοσκονήσια). Αμέσως μετά, χωρίς καμία διαμεσολαβητική φρά-
 ση, «το τρίτο» πουλάκι «το μικρότερο», προτρέπει το Αϊβαλί και τη Σαμοθράκη
 να αντέξουν («βάστα») την πολιορκία ή την επίθεση. Αμέσως ακολουθεί, πάλι χω-
 ρίς καμία διαμεσολαβητική φράση, η απάντηση: κάποιος τόπος, το Αϊβαλί ή η Σα-
 μοθράκη, απαντά με δύο στίχους ότι οι επιτιθέμενοι είναι πάρα πολλοί «και μετρη-
 μό δεν έχουν» και εκεί τελειώνει το τραγούδι. (Ο σχολιαστής του τραγουδιού θε-
 ωρεί ότι το τραγούδι αναφέρεται στο Αϊβαλί).¹⁰ Η σύντομη αυτή ανάλυση αιτιο-
 λογεί, νομίζουμε, τους παραπάνω χαρακτηρισμούς για το τραγούδι, «ελλειπτικό»
 και «χασματικό»· αυτό θα γίνει εμφανέστερο αμέσως παρακάτω.

Το νέο, αθωνικό, εύρημα, με 13 στίχους, είναι πλήρες και σαφές: Από τα
 τρία πουλάκια το πρώτο παρατηρεί και σκέφτεται («λογιάζει») το Αϊβαλί, το
 άλλο την Σαμοθράκη και το τρίτο, το «μικρότερο», απευθύνεται στο Αϊβαλί και
 το προτρέπει να αντέξει την ε π ε ρ χ ό μ ε ν η «φουρτούνα». Η αναφορά της Σα-
 μοθράκης στο στίχο 2 δεν είναι τυχαία, όπως θα δούμε (στίχοι 1-4). Το Αϊβαλί
 απαντάει ότι είναι αδύνατον να «βαστάξει» το αμέτρητο ασκέρι του «Αραπο-
 γλού» με τους 100.000 «Αρβανητάδες», που ρίχνουν αμέτρητα βόλια απ' το πρωί

7. Καραχρήστος, ό.π. (σημ. 3), σ. 612.

8. Σ. Μανασσείδης, «Δημώδη Ασματα Αίνου. Εκ του λεξικογραφικού αρχείου»,
Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού 3 (1936-37) 35.

9. «ελλειπτικό και “χασματικό”» σε αντιδιαστολή με το «άρτιο σχήμα», όπως πα-
 ρατηρεί ο Saunier για τα τραγούδια της ξενιτιάς βλ. G. Saunier (επιμέλεια), *Το τραγούδι της
 ξενιτιάς*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Ερμής, Αθήνα 1983, σ. 126.

10. Καραχρήστος, ό.π. (σημ. 3), σ. 612 και 616.

ως το βράδυ (στίχοι 5-9). Δηλαδή αριθμητικά ο στρατός και οι άτακτοι είναι σημαντικά υπέρτεροι. Οι φράσεις «Τ' Αραπογλού το ασκέρι [...] χιλιάδες εκατό και όλοι Αρβανιτάδες», υποδηλώνουν το γεγονός ότι είχαν συγκεντρωθεί στην περιοχή και πολλοί άτακτοι έτοιμοι να εκπληρώσουν την προτροπή του Σουλτάνου για καταστολή των εξεγέρσεων με κάθε μέσο. Το μέγεθος του ασκεριού, «χιλιάδες εκατό», αποτελεί προφανώς υπερβολή που προεξαγγέλει το άνισο της μάχης και την συνακόλουθη καταστροφή της πόλης. Το «Αραπογλού» σημαίνει, *κατά συνειδήσει*, τους Μουσουλμάνους γενικά, ή ειδικότερα εδώ τους Ταγκαλοξείμπεδες, «φυλής ορειβίου της Μικράς Ασίας ήθη και έθιμα ίδια εχούσης».¹¹

Η μάχη, σφοδρή αλλά άνιση, κρατάει μιαν ολόκληρη μέρα (στίχοι 8-9) και καταλήγει σε καταστροφή, που, ως συνήθως στα δημοτικά τραγούδια, αναφέρεται αμέσως και καταγράφεται ως προς το ανθρώπινο δυναμικό: «πήραν» αιχμαλώτους τα γυναικόπαιδα (στίχος 10). Αμέσως μετά (στίχοι 11-13) το γνωστό μοτίβο της «εξειδίκευσης» της αιχμαλωσίας: «πήραν» και την Μαριγώ, που ασφαλώς ήταν όμορφη («με τα ξανθιά μαλλάκια»), και την πάνε στον Βεζίρη με μεγάλη «γρηγοράδα» και με μεγάλη συνοδεία. Η Μαριγώ μάλλον δεν είναι υπαρκτό πρόσωπο, αλλά γνωστό μοτίβο των σχετικών δημοτικών τραγουδιών που δηλώνει ότι οι πιο όμορφες αιχμάλωτες κατέληγαν στα χαρέμια των μπέηδων και των πασάδων ή σε ακόμη υψηλότερων προσώπων.¹²

Αξίζει να προσεχθεί ότι και σ' αυτό το τραγούδι, οι χρόνοι των ρημάτων δηλώνουν μια δραματική εξέλιξη: στην προτροπή του πουλιού χρησιμοποιείται μέλλον χρόνος («φουρτούνα που θα σ' έρθει»)· στην απάντηση του Αϊβαλιού η μάχη βρίσκεται σε εξέλιξη, με τα ρήματα σε ενεστώτα, ενώ μετά η κατάσταση είναι τετελεσμένη και το ρήμα «πήραν» είναι σε αόριστο.

Το γλωσσικό ιδίωμα του τραγουδιού ανήκει στα βορειοελλαδικά ιδιώματα, αφού παρατηρείται η γνωστή στένωση του ατόνου φθόγγου |ε| σε |i|: μικρότιρο, πιδιά, πηθηρές, βηζήρ, και του ατόνου φθόγγου |ο| σε |u|: καημένου Αϊβαλί.¹³ Επομένως γενικά μπορούμε μάλλον να συμπεράνουμε ότι η σύνθεση του τραγουδιού έγινε από άνθρωπο της περιοχής με άμεση γνώση των γεγονότων, ο

11. Βλ. εδώ παρακάτω σημ. 33.

12. Πάντως αναφέρεται στις Κυδωνίες μια Μαριγώ με την οποία αλληλογραφεί στα 1813 ο Βενιαμίν ο Λέσβιος. Βλ.: Γ. Βαλέτας, *Βενιαμικά. Μικρά κείμενα του Βενιαμίν Λεσβίου και οι βιογραφικές πηγές του*, Μυτιλήνη 1982, σ. 278.

13. Παρατηρείται όμως και η μετάπτωση του φθόγγου |u| σε |ο|: πολάκια, πορνό, ρίχρον, πράγμα που μάλλον δεν σχολιάζεται στο: Γ. Σακκάρης, «Περί της διαλέκτου των Κυδωνιαίων εν συγκρίσει προς τας λεσβιακάς», *Μικρασιατικά Χρονικά* 3 (1940) 74-141 και 4 (1948) 49-81, 5 (1952) 49-101. Β. Αλεξέλλη, *Αναδιάρθρωση ρηματικών κλιτικών παραδειγμάτων: η ρηματική κλίση της διαλέκτου της Λέσβου, των Κυδωνιών και των Μοσχονησιών (μεταπτυχιακή διατριβή)*, Πάτρα 2016, όπου και βιβλιογραφία (διαδικτυακή έκδοση).

οποίος φυσικά βάδισε πάνω στις γνωστές φόρμουλες σύνθεσης τραγουδιών αυτού του είδους, αλλά, τηρουμένων των αναλογιών, *εξιστόρησε* τα γεγονότα πλήρως, όπως θα δούμε. Όσον αφορά τον τόπο σύνθεσης του τραγουδιού πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα άλλα σχετικά τραγούδια, που χαρακτηρίζονται ως *θρήνοι* για την καταστροφή του Αϊβαλιού, εκτός από δύο, έχουν καταγραφεί στην ευρύτερη περιοχή της Θράκης – Ανατολικής Ρωμυλίας τα δύο εξαιρούμενα καταγράφηκαν στις Κυκλάδες.¹⁴ Επομένως και το δικό μας τραγούδι, που πρέπει να καταταγεί στους *θρήνους*, πιθανότατα δημιουργήθηκε στην περιοχή Θράκης – Ανατολικής Ρωμυλίας. Άλλωστε με τις δύο αυτές περιοχές οι Αϊβαλιώτες είχαν άμεση επαφή: Μετά την καταστροφή του 1821 πολλοί Αϊβαλιώτες βρήκαν καταφύγιο στα Ψαρά και στη συνέχεια σε άλλα νησιά του Αιγαίου και στα παράλια της Πελοποννήσου,¹⁵ ενώ, την εποχή της καταγραφής των τραγουδιών (τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα), είχαν αναπτύξει, με την ευρύτερη περιοχή της Θράκης, ποικίλες εμπορικές και οικονομικές σχέσεις, αφού από το 1827 μέχρι το 1832 είχαν επιστρέψει, αρχικά αυτοβούλως και τελικά με την άδεια του Σουλτάνου, στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και είχαν επαναδραστηριοποιηθεί.¹⁶

Για τον χρόνο της σύνθεσης του τραγουδιού που μας απασχολεί *terminus post quem* αποτελεί φυσικά το 1821 και πιο συγκεκριμένα κάποια χρονική στιγμή μετά τον Σεπτέμβριο του 1821, δηλαδή μετά την καταστροφή και της Σαμοθράκης, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω· *terminus ante quem* δεν μπορεί να καθοριστεί, είναι λογικό όμως να υποθέσουμε ότι η σύνθεσή του έγινε αμέσως μετά το 1821 ή τουλάχιστον πολύ κοντά στα γεγονότα.

14. Καραχρήστος, ό.π. (σημ. 3), σ. 614.

15. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 121-122.

16. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 143-146.

Είναι χαρακτηριστικό για τις Κυδωνιές ότι η πόλη κατοικήθηκε αρχικά από πρόσφυγες από την Λέσβο κυρίως, και ακολούθως, στην ακμή της, συνέρρευσαν σε αυτήν πρόσφυγες από διάφορα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας (Πελοπόννησο, Ήπειρο) βρίσκοντας καταφύγιο μετά τις διώξεις εξ αιτίας των Ορλωφικών (1770). Μετά τον Ιούνιο του 1821 οι κάτοικοι της αναγκάστηκαν να ξεριζωθούν και να καταφύγουν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, διαγράφοντας την αντίθετη πορεία απ' ό,τι προηγουμένως. Μετά το 1832 επανέρχονται στο Αϊβαλί και ζουν μια δεύτερη περίοδο ευμάρειας. Με τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και την επακόλουθη επώδυνη ανταλλαγή των πληθυσμών αφήνουν οριστικά την πόλη τους. Ωστόσο εκεί εγκαθίστανται νέοι πρόσφυγες, μουσουλμάνοι της Κρήτης κυρίως. Δεν θα ήταν λοιπόν υπερβολή να λέγαμε πως η πόλη αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο στον χάρτη της προσφυγικής μετακίνησης στην Ανατολική Μεσόγειο. Ίσως για τον λόγο αυτό να συνεχίζει να εμπνέει με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους την καλλιτεχνική δημιουργία: πεζογραφία, ζωγραφική, στιχουργία, μέχρι και το πολύ πρόσφατο *graphic novel* *Αϊβαλί* του *Solour*, που τόσο συζητήθηκε. Βλ. επίσης και την πρόσφατη έκδοση: Stian Bromark, *Επαναπατρισμοί. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών μέσα από τα μάτια ενός Νορβηγού* (μετάφραση από τα νορβηγικά Κρ. Γλυνιαδάκη), Αθήνα 2021.

Οι ανάγκες εδραίωσης της Επανάστασης απαιτούσε και την ταυτόχρονη δράση του στόλου για την παρεμπόδιση της μετακίνησης των οθωμανικών στρατευμάτων προς την ηπειρωτική χώρα.¹⁷ Έτσι, γίνονται συντονισμένες επαναστατικές κινητοποιήσεις σε μια σειρά πόλεων ειδικότερα στην περιοχή του Βορειο-ανατολικού Αιγαίου και των παραλίων της Μ. Ασίας, οι οποίες και μας ενδιαφέρουν εδώ. Συγκεκριμένα, μετά τις προκηρύξεις (*Προκηρύγματα*) του στόλου των τριών συνασπισμένων νησιών, Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών, στις 18 Απριλίου 1821, προς στους κατοίκους των άλλων νησιών και ηπειρωτικών παραλίων για συμμετοχή στον Αγώνα,¹⁸ ξεσπούν διαδοχικές εξεγέρσεις στην περιοχή του Αιγαίου: ξεσηκώνονται η Σάμος,¹⁹ η Θάσος, η Σαμοθράκη,²⁰ η Αίγινα, η οποία γίνεται προγεφύρωμα των Ψαριανών προς την ενδοχώρα της, και άλλες περιοχές.

Η Υψηλή Πύλη αντιδρά με αποστολή στρατευμάτων αλλά και ατάκτων και με απαγορισμούς και εκτελέσεις ιεραρχών και προκριτών,²¹ σφαγές, εξανδραποδισμούς και άλλα βίαια μέτρα. Για τα μέτρα αυτά εναντίον των υπηκόων του ο Σουλτάνος έχει ζητήσει γνωμοδότηση από τον Σεΐχ-ουλ-ισλάμ, η οποία είναι θετική, και στην συνέχεια εκδίδει σταδιακά φιρμάνια για την κινητοποίηση στρατού και όλων όσων μπορούν να βοηθήσουν, εναντίον των επαναστατών. Η Πύλη βρίσκεται μάλλον σε σύγχυση, γιατί τα φιρμάνια φτάνουν παντού ακόμα και σε περιοχές όπου δεν υπάρχουν κινητοποιήσεις, ούτε καν υπόνοια κινητοποιήσεων, όπως σωστά παρατηρεί και ένας σύγχρονός μας Τούρκος μελετητής.²²

Στις 4 Μαΐου του 1821 εκδίδεται ένα τέτοιο φιρμάνι που απευθύνεται προς τις οθωμανικές αρχές του σαντζακίου της Θεσσαλονίκης, και όπου μνημονεύονται ειδικά οι Κυδωνίες, τα Μοσχονήσια και η Σάμος που έχουν επαναστατήσει. Το ερώτημα του Σουλτάνου προς τον Σεΐχ-ουλ-ισλάμ ήταν: «εάν²³ αποδειχθή ότι

17. Βλ. π. χ. Κων. Νικόδημος, *Υπόμνημα της Νήσου Ψαρών*, τ. Α', Αθήνα 1862, σ. 105-107.

18. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα 31888, σσ. 123-125 και 275-277 (τα *Προκηρύγματα*). (Και ανατύπωση της 3ης έκδοσης με επιμέλεια Β. Κρεμμυδά και έναν εισαγωγικό τόμο, Αθήνα 2007· σελιδαρίθμηση του πρωτοτύπου).

19. Σ. Λαΐου, «Η συμμετοχή των Σαμίων στην επανάσταση του 1821 και η αντίδραση του Οθωμανικού κράτους», στο: *1821, Σάμος και επανάσταση, Πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα 2011, σ. 44.

20. Βλ. εδώ παρακάτω, σημ. 44.

21. Βακαλόπουλος, ό.π. (σημ. 1), τ. Ε', σσ. 515-525 και κυρίως σ. 517.

22. Η. Şükrü İlicak, «The Revolt of Alexandros Ipsilantis and the Fate of the Fanariots in Ottoman Documents», στο: *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 - Ένα Ευρωπαϊκό γεγονός*, Π. Πιζάνιας, επιμέλεια - εισαγωγή, Αθήνα 2009, σ. 328.

23. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Μακεδόνες κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη

οι [...] φόρω υποτελείς απεσπάτησαν τελείως κατά του άρχοντος [...] και πολιορκούντες εφόνευσαν πολλούς μουσουλμάνους [...] δύναται άραγε να κηρυχθή [...] πόλεμος και να ενεργηθή σφαγή κατά της φυλής αυτής, να λαφυραγωγηθούν αι περιουσίαι των και να εξανδραποδισθούν και αιχμαλωτισθούν αι γυναίκες και τα παιδιά των;». Ο Σείχ-ουλ-ισλάμ έχει απαντήσει ότι «Ναι, δύναται». Βάσει αυτής της απαντήσεως ο Σουλτάνος διατάσσει ότι: «επιβάλλεται όπως σύσσωμοι όλοι οι πιστοί [...] ευρισκόμενοι εν καταστάσει εκστρατείας [...] καταβάλουν προσπάθειαν δια την προστασίαν [...] του Μουσουλμανισμού». Από την στιγμή αυτοί οι Ρωμιοί θεωρούνται επαναστάτες και οποιαδήποτε συμπεριφορά απέναντί τους είναι επιτρεπτή. Δηλαδή, όπως είναι ευνόητο, αυτό που από ελληνικής πλευράς θεωρούνταν και δηλωνόταν ως επανάσταση για απελευθέρωση από τον ζυγό του ξένου κατακτητή, οι Οθωμανοί το έβλεπαν φυσικά ως ανεπίτρεπτη εξέγερση υπηκόων, και μάλιστα ραγιαδών, κατά της καθεστηκυίας τάξης και της σουλτανικής εξουσίας στην οποία υπήγοντο.²⁴

Στο Αϊβαλί, ήδη από το 1819, υπήρχε συγκεκριμένη ομάδα περίπου 400 προεστών - φιλικών και η επαφή με την Εταιρεία ήταν άμεση²⁵. ο Α. Υψηλάντης, ως αρχηγός της Εταιρείας, αμέσως μετά την συνάντηση με τα κορυφαία στελέχη της στο Ισμαήλι της Βεσσαραβίας, της 8 Οκτωβρίου 1820,²⁶ είχε στείλει επιστολές στους νεοδιορισμένους Εφόρους της Εταιρείας και σε προεστούς, ζητώντας τους να επαγρυπνούν, αφού η έναρξη της επανάστασης ήταν κοντά, και προτρέποντάς τους ταυτόχρονα να συγκεντρώσουν χρήματα για να τα παραδώσουν στους απεσταλμένους του.²⁷ Μια τέτοια επιστολή είχε φθάσει και στον Χατζή-

³1967, σσ. 246-249, αριθμ. 3. Βλ. και: Λαΐου, «Η συμμετοχή των Σαμίων...», ό.π. (σημ. 19), σ. 44 σημ. 5, όπου αναφέρεται μάλλον το αρχικό έγγραφο. Ο πρώτος Σείχ-ουλ-ισλάμ που ρωτήθηκε ήταν ο Χατζή Χαλίλ, ο οποίος όμως δεν έδωσε τη συγκατάθεσή του και για αυτό εξορίστηκε από τον Σουλτάνο. Ευχαριστούμε τον αγαπητό Μαρίνο Σαρηγιάννη, εξάιρετο οθωμανολόγο, για τις διευκρινήσεις του.

24. Λαΐου, «Η συμμετοχή των Σαμίων...», ό.π. (σημ. 19), όπου, μετά από μία περιεκτική εισαγωγή, εξηγεί την αντίληψη του Οθωμανικής Διοίκησης για την ελληνική επανάσταση: την αντιλαμβανόνταν ως παράνομη εξέγερση των υπηκόων εναντίον του κράτους στο οποίο ανήκαν, γι' αυτό με την έκδοση φερμανίων, αποφάσισαν να χτυπήσουν εχθρούς πλέον και όχι υπηκόους. Για μια γενικότερη οπτική: Η. Şükrü İlicak, «Η οθωμανική πολιτική φιλοσοφία και αντίδραση στην ελληνική "αταξία"», στο: 1821. Η γέννηση ενός έθνους - κράτους, τ. Ε': Ιδεολογικά ρεύματα: Έλληνες - Οθωμανοί, Αθήνα 2010, σσ. 63-142.

25. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σ. 109 σημ. 2, όπου απόσπασμα από τα ανέκδοτα τότε (1920) Απομνημονεύματα του αυτόπτη μάρτυρα Ευστρατίου Πίσσα. Πρβλ. Στρατηγού Ευστρατίου Πίσσα, *Απομνημονεύματα 1821*. Μεταφορά από το χειρόγραφο κείμενο και μετατροπή στη δημοτική από τον Γιώργο Πυργάρη (απόρριτο σε μας).

26. Βακαλόπουλος, ό.π. (σημ. 1), τ. Ε', σσ. 125-126.

27. Βακαλόπουλος, ό.π. (σημ. 1), τ. Ε', σ. 128.

Αθανάσιο, επιφανή προεστό των Κυδωνιών (Αϊβαλί) και αρχηγό των Κυδωνιαίων Φιλικών.²⁸ Αποτέλεσμα: Οι Φιλικοί του Αϊβαλιού και της Σμύρνης παραδίδουν στον προερχόμενο από την Κωνσταντινούπολη Παπαφλέσσα ένα καράβι γεμάτο μολύβι και μπαρούτι για να χρησιμοποιηθούν στο ξεκίνημα της επανάστασης στην Πελοπόννησο.²⁹

Στις δραστηριότητες αυτές πρέπει να προσθέσουμε και τη δράση της περιφημής Ακαδημίας των Κυδωνιών, στελεχωμένης με σημαντικές, προσωπικότητες του Διαφωτισμού, φορέων των νεωτερικών ιδεών (Βενιαμίν Λέσβιος, Θεόφιλος Καΐρης), που συνέβαλε και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης στην ευρύτερη περιοχή της Αιολίδας.³⁰ Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί πώς οι άλλοι Έλληνες αντιλαμβάνονταν, ή έστω πρόβαλλαν, την προσφορά της Ακαδημίας. Σε έγγραφο του αρχείου των Ψαρών αναφέρεται σχετικά: «εστάθησαν προ χρόνων αίτιοι και αυτοί του φωτισμού του έθνους μας δια της κατασκευής της περιφήμου σχολής των, δια της υποδοχής σοφών διδασκάλων 3 διά του πλήθους των σπουδαίων μαθητών 3 και ούτω μετεμορφώθη οπωσούν το έθνος μας από της χυδαίας και βαρβάρου κατάστασεως εις την τωρινήν, ήτις μας έκαμεν εν γένει να γνωρίσωμεν, αν όχι άλλο, κάν τον εαυτό μας».³¹

Όλα τα παραπάνω προκάλεσαν την αντίδραση της κεντρικής Οθωμανικής διοίκησης για την αποτροπή τυχόν εξέγερσης των κατοίκων. Ήταν αναμενόμενο. Αρχικά στέλνεται από την Προύσα ένα σώμα 700 σπαχήδων. Οι κάτοικοι των Κυδωνιών επικαλούμενοι το γνωστό φερμάνι προνομίων της πόλης του 1773,³² προτρέπουν τον επικεφαλής του σώματος να στρατοπεδεύσει στον κάμπο του Αγιασματιού, έξω από το Αϊβαλί, πράγμα που προκαλεί συμπλοκές με τους χωρικούς, καθώς στην περιοχή συγκεντρώνονται και άτακτοι («Ταγκαλοξείμπέκηδες»). Ο επικεφαλής των σπαχήδων ζητά ενισχύσεις από την Προύσα, από όπου καταφτάνουν 3.000 γενίτσαροι με επικεφαλής τον Δαούτ-πασά.³³

28. Η επιστολή στο: Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 107-109.

29. Βακαλόπουλος, ό.π. (σημ. 1), τ. Ε', σ. 317.

30. Ρ. Δ. Αργυροπούλου – Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα 2007, σσ. 59-75.

31. Β. Βλ. Σφυρόερα (εκδ.), *Αρχείον Ψαρών 1821-1828*, τ. Α' (έγγραφα των ετών 1821-1824), Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 7, Αθήνα 1974, σσ. 21-23.

32. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 20-21.

33. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σ. 116 και σημ. 1. Πρβ. και τις όμοιες σχεδόν περιγραφές με βάση τα οθωμανικά έγγραφα στο: Ηλίας Κολοβός – Σουκρού Ιλιτζάκ – Μαχαμάντ Σαριιάτ-Παχανί, *Η οργή του Σουλτάνου. Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β' το 1821*, Αθήνα 2021, σσ. 78-79 και 212-213 (το έγγραφο). Σχετικά επίσης πρβλ.: Η. Şükrü Ilıcak, «*Those Infidel Greeks*». *The Greek War of Independence Through Ottoman Archival Documents*, τ. 1-2, Leiden/Boston 2021, σσ. 59-60 και *passim* και Theophilus C. Prousis, «Eastern Orthodoxy

Τα παράλληλα γεγονότα που διαδραματίζονται στο Αιγαίο θα επισπεύσουν τις δραματικές εξελίξεις: Η πυρπόληση από τον Παπανικολή του Οθωμανικού δίκροτου στην Ερεσσό (Μάιος 1821) αναγκάζει τις οθωμανικές ναυτικές δυνάμεις να σπεύσουν για ασφάλεια στα Δαρδανέλλια. Ένα μέρος του ελληνικού στόλου υπό τον Γιακουμάκη Τομπάζη, σύμφωνα με έγγραφο του Αρχείου Ψαρών,³⁴ καταδιώκει τους Οθωμανούς, αλλά χωρίς αποτοτέλεσμα, οπότε ο Τομπάζης, ανταποκρινόμενος στο αίτημα των τρομαγμένων κατοίκων του Αϊβαλιού, προσεγγίζει δύο φορές την πόλη για να παραλάβει τους πιο ευκατάστατους απ' αυτούς σε ασφαλέστερους προορισμούς.³⁵ Τότε μέρος του οθωμανικού στρατού και των ατάκτων εισέρχεται στην πόλη και συγκρούεται με τους οπλισμένους κατοίκους που έχουν παραμείνει εκεί.³⁶

Ο Αϊβαλιώτης φιλικός και μετέπειτα υποστράτηγος του Αγώνα Ευστράτιος Πίσσας περιγράφει στα Απομνημονεύματα λεπτομερώς την ένοπλη εκ του συστάδην αντίσταση των κατοίκων, την εκδίωξη των Οθωμανών και τον ταυτόχρονο εμπρησμό της πόλης από αυτούς. Γράφει ο Πίσσας: «Καθ' όλην δ' εκείνην την ημέραν μέχρι της εσπέρας κατεγινόμεθα ανενδότως εις την ένοπλον καταδίωξιν του εχθρού». Για την αντίσταση αυτή είχαν λάβει απόφαση από την προηγούμενη μέρα οι φιλικοί με τους εναπομεινάντες κατοίκους.³⁷ Ταυτόχρονα μοίρα του ελληνικού στόλου με 1000 άνδρες του Τομπάζη, κανονιοβολώντας τον οθωμανικό στρατό μέσα στην πόλη, βοηθούν τους κατοίκους να φθάσουν στο λιμάνι και να επιβιβασθούν στις βάρκες των πλοίων. Τελικά όμως ο στρατός και οι άτακτοι λεηλατούν την πόλη, την πυρπολούν και εξανδραποδίζουν τους κατοίκους. Η καταστροφή της φημισμένης πόλης έχει συντελεστεί (3 Ιουνίου 1821).³⁸ Όσοι κάτοικοι καταφέρνουν να σωθούν και όσοι είχαν ήδη διαφύγει στα Μοσχονήσια μεταφέρονται αρχικά στα Ψαρά και μετά, με πρωτοβουλία και συμπαράσταση των Ψαριανών, σε διάφορα μέρη, αφού το μικρό νησί δεν μπορούσε να τους θρέψει.³⁹

Under Siege in the Ottoman Levant: A View from Constantinople in 1821», στο: *The Fourteenth Annual James W. Cunningham Memorial Lecture on Eastern Orthodox History and Culture University of Minnesota 7 November 2008*, σσ. 39-72, για το Αϊβαλί κυρίως σσ. 23-24.

34. Σφυρόερα (εκδ.), *Αρχείον Ψαρών*, ό.π. (σημ. 31), σ. 23.

35. Ο D. Daikin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, Αθήνα 1989, μέμφεται τον Τομπάζη για τη λάθος απόφασή του να μην καταδιώξει τους Οθωμανούς: σσ. 104-105.

36. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 116-121.

37. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σ. 118 σημ. 1.

38. Η όλη εξιστόρηση των συμβάντων: Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 114-121.

39. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 13). Βλ. και Α. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 8 και passim. Τώρα βλ. τη νέα συνθετική δουλειά: Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940. Άφιξη, περι-*

Τα γεγονότα επιβεβαιώνονται και από αξιόπιστο, σύγχρονο των γεγονότων, μάρτυρα. Ο Άγγλος πρόξενος και εκπρόσωπος της Levant Company στη Σμύρνη Francis Werry, παρόλο που είναι επικριτικός για την ελληνική επανάσταση, μας πληροφορεί (18 Ιουνίου 1821): «Οι κάτοικοι της άτυχης πόλης του Αϊβαλιού υπερασπιστήκαν τον εαυτό τους για πολλή ώρα από τα παράθυρα των σπιτιών τους, ώσπου οι Τούρκοι έβαλαν φωτιά στα σπίτια και λίγοι είναι εκείνοι που γλύτωσαν. Σκοτώθηκαν όμως και 700 Τούρκοι». Χαρακτηρίζει την μοίρα των κατοίκων του Αϊβαλιού ως φρικιαστική, συμπληρώνοντας πως έχει προκαλέσει οδυνηρή εντύπωση σε όλο το Αιγαίο. Στις 17 Ιουλίου 1821 σημειώνει πως μετά την καταστροφή των πόλης, τις ωμότητες και την φρίκη που βίωσαν οι κάτοικοι της άλλοτε ευημερούσας πόλης, οι ελληνικοί πληθυσμοί των νησιών του Αιγαίου έχουν σοκαρισθεί, αφού το ένα τρίτο του πληθυσμού πνίγηκε προσπαθώντας να επιβιασθεί στις 70 βάρκες των ελληνικών καραβιών, που είχαν σταλεί για να τους διασώσουν. Οι Τούρκοι από την άλλη βρίσκοντας ενοχλητικά τα πυρά των ελληνικών πλοίων έβαλαν φωτιά σε είκοσι διαφορετικά σημεία στην πόλη και την κατέστρεψαν ολοσχερώς τα γυναικόπαιδα οδηγήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα. Και πάλι κατά τον Werry: «Στην Μενεμένη», γνωστό προάστιο της Σμύρνης, «εκτίθενται για πούλημα μερικές εκατοντάδες Ελληνίδων γυναικών, σκλάβων, που πιάστηκαν κατά τις σφαγές του Αϊβαλιού» (πρβ. τους στίχους 10-13 του τραγουδιού).⁴⁰

Επομένως από τα παραπάνω (α) επιβεβαιώνεται ότι η «περιγραφή» της καταστροφής του Αϊβαλιού στο τραγούδι που παρουσιάζομε εδώ, είναι, τηρουμένων των αναλογιών, όπως είπαμε, ακριβής και σύμφωνη με τα ιστορικά γεγονότα, και (β) διαπιστώνεται ότι αιτία της καταστροφής του Αϊβαλιού δεν ήταν ο φθόνος για την ευημερία της πόλης των γειτονικών Οθωμανών τοπαρχών, όπως διατείνεται η πρώιμη σχετική ιστοριογραφία,⁴¹ αλλά η συνειδητή συμμετοχή του Κυδωνιαίων στις επαναστατικές κινητοποιήσεις. Άλλωστε αργότερα, μετά το 1832, επέστρεψαν στον τόπο τους οικεία βούλησει και με την, εκ των υστέρων, άδεια του Σουλτάνου, πράγμα που δεν θα το επεδίωκαν, εάν επρόκειτο να αντιμετωπίσουν και πάλι τον φθόνο των γειτόνων τους.⁴²

θαλψη, αποκατάσταση, Αθήνα 2020, passim.

40. R. Clogg, «Smyrna 1821: Documents from the Levant Company Archives in the Public Record Office», *Μικρασιατικά Χρονικά* 15 (1972) 332.

41. Σακκάρης, ό.π. (σημ. 1), σσ. 111-114 και 141. Την μη σύμφωνη με τις σημερινές αντιλήψεις μας άποψη του Σακκάρη επισημαίνει και ο Καραχρήστος, ό.π. (σημ. 3), σσ. 621-622.

42. Για τις οικονομικές δραστηριότητες των Κυδωνιαίων μετά την επιστροφή τους βλ.: Ευρυδίκη Σιφναίου, «Λέσβος - Κυδωνίες - Αδραμύττι: Οικονομικός επεκτατισμός ή ισότιμη συναλλαγή στην εμπορία και τη μεταποίηση του ελαιολάδου;» στο: *Μυτιλήνη και Αϊβαλί (Κυδωνίες). Μια αμφίδρομη σχέση στο βορειοανατολικό Αιγαίο*, Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Π.

Στο εξάστιχο τραγούδι από την Αίνο, αλλά και στο νέο εύρημα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ενώ το πρώτο πουλάκι κοιτάζει το Αϊβαλί, το δεύτερο κοιτάζει τη Σαμοθράκη. Ο σχολιαστής του τραγουδιού (2013), θεωρεί ότι η αναφορά στη Σαμοθράκη «πιθανώς [...] γίνεται προκειμένου να εξυπηρετηθεί το τριμερές σχήμα πάνω στο οποίο οργανώνεται το ποιητικό κείμενο του τραγουδιού».⁴³ Βάσει όμως νεότερων στοιχείων (2018) προκύπτει ότι η αναφορά της Σαμοθράκης έχει ιστορική βάση.

Η περίπτωση της έχει όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά της περίπτωσης των Κυδωνιών και εντάσσεται και αυτή στο πλαίσιο των εξεγέρσεων των πλησιόχωρων περιοχών, όπως ήδη αναφέρθηκε: η πιθανότατη επίδραση των Φιλικών της ευρύτερης περιοχής, οι προκηρύξεις του ενωμένου στόλου των Ελλήνων, τα γεγονότα στην Πελοπόννησο και ίσως η διάδοση μιας ειδήσεως για επικείμενη κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Ρώσους ωθεί τους κατοίκους του Νησιού, τον Μάιο του 1821 σε εξέγερση. Υψώνουν επαναστατική σημαία, κόκκινη με το έμβλημα δύο σταυρών στη μέση, και αρνούνται να καταβάλουν τον «κεφαλικό» φόρο.⁴⁴ Αυτό αναγκάζει τον σερασκέρη των Δαρδανελίων Kara Mehmed πασά, να στείλει τον κεχαγιά του για να αντιμετωπίσει μια ακόμη εστία ανάφλεξης στην περιοχή του. Κάποιοι κάτοικοι παραδίδονται, ελπίζοντας ότι θα σωθούν, κάποιοι άλλοι αποσύρονται στα ορεινά. Εν τούτοις όσοι παραδίδονται, σφαγιάζονται, και όσοι συλλαμβάνονται, σύρονται, σύμφωνα με τη μαρτυρία του αυτόπτη μάρτυρα Fornetti, στο σκλαβοπάζαρο του Τσανάκκαλε τον Σεπτέμβρη του 1821 η Χώρα του νησιού πυρπολείται και ερημώνεται.

Τα δραματικά αυτά γεγονότα της Σαμοθράκης διατηρήθηκαν στην προφορική παράδοση, αλλά παρέμειναν στο περιθώριο και δεν πέρασαν εγκαίρως στην ιστοριογραφία. Πρόσφατες μελέτες έφεραν στο φως τις αναφορές του γάλλου υποπροξένου του Τσανάκκαλε Antoine Fornetti προς τους προϊσταμένους του, όπου περιγράφονται τα γεγονότα αναλυτικά: «Ήδη περισσότερα από εκατό κεφάλια στάλθηκαν εδώ. Καθώς η προξενική οικία βρίσκεται επί της ίδιας πλατείας με το παλάτι όπου κατοικεί ο πασάς, τα κεφάλια αυτά εκτίθενται σχεδόν κάτω από τα παραθυρόφυλλά μου, και εδώ και μερικές ημέρες βλέπω συνεχώς αυτό το φρικτό θέαμα. Οι άνδρες που γλίτωσαν από αυτό το σφαγείο οδη-

Μιχαηλάρης (επιμ.), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, σσ. 249-260.

43. Καραχρήστος, ό. π. (σημ. 3), σ. 612.

44. Γ. Κουτζακιώτης, «Μια αφανής εξέγερση νησιωτών στη γειτονιά του Καπουδάν πασά», στο: Όψεις της Επανάστασης του 1821, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015, Δ. Δημητρόπουλος – Χρ. Λούκος – Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού / Περιοδικό *Μνήμων*, Αθήνα 2018, σσ. 59-86 (όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία), σσ. 59-86, και κυρίως σ. 66 και 68.

γήθηκαν εδώ για να σταλούν στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη. Οι γυναίκες και τα παιδιά έγιναν σκλάβοι. Πούλησαν ήδη μεγάλο αριθμό τους εδώ. Ο πασάς κρατά για τον εαυτό του τα πιο όμορφα κορίτσια· και οι μητέρες απαρηγόρητες, κρατώντας στις αγκαλιές τους παιδιά μικρής ηλικίας, ακολουθούν έναν άλλο αφέντη».⁴⁵

Επομένως από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται ότι η αναφορά της Σαμοθράκης και στα δύο τραγούδια που μας απασχόλησαν παραπάνω, εξυπηρετεί μεν το γνωστό τριμερές σχήμα σύνθεσης των τραγουδιών, αλλά κυρίως έχει ιστορική βάση.

Τα τραγικά συμβάντα στο Αϊβαλί και η μοίρα των γυναικοπαίδων αναφέρονται και σε ένα άλλο τραγούδι, όπως είπαμε, που μάλλον όμως δεν προσέχθηκε.

Της νιονύφης (Της κούνιας)

Σ' αυτά τὰ δέντρα τὰ ψηλά καί 'κόμα στ' από 'κείθε,
τρία πουλάκια κάθουνταν στης κυδωνιάς το δέντρο-
τόνα κυττάει τη Ρούμελη, τ' άλλο κυττάει τη Θράκη,
τό τρίτο τό μικρότερο κλαίει και δε μερώνει.

5 - Τι έχεις πουλί μ' και θλίβεσαι και βάρ' αναστενάζεις;
- Πώς νά βαστήξω το Αϊβαλί το μέγα ξακουσμένο,
που ήταν ένας κασαμπάς και έγιν' ένα θάμα;
Φωτιά δίνουν από τρεις μεριές, κουρσούμια απ' την άλλη,
αντίς αρνιά σφάζουν παιδιά κι' αντίς μαργιές τις μάννες,

10 κι αντί δαμαλοζεύγαρα σφάζουν τις λεβεντάδες.

Πέφτουν τα τόπια σαν βροχή, γκιουλέδες σα χαλάζι,
πέφτουν τα Ρωμνοκέφαλα σαν άνθη απ' τα δέντρα.

Πήρανε νιους, πήρανε νιες, πήραν κι' αρραβωνιασμένες,
πήρανε και μια νιόνυφη, τριώ μερώ νυφούλα.

15 Πέντ' αρμαθιές φλουριά φορεί.

Με πέντε μασαλάδες

την πήραν και την πήγαιναν. Στο δρόμο που την πάνε,
ένα μικρό πασόπουλο στάθηκε και την ρωτάει:

- Γιατί νύφη μ' δεν περπατείς, γιατί δεν καμαρώνεις;

Μη σε βαραίνουν τα φλουριά, μη σε βαραίνουν τ' άσπρα;

20 - Δε με βαραίνουν τα φλουριά, δε με βαραίνουν τ' άσπρα,
μόν' με βαραίνει η πίκρα τ' αντρού μ', τ' αντρού μ' το κασαβέτι,
που πήραν το κεφάλι του σαν μήλ' απ' την ποδιά μου
και λέρωσαν τα ρούχα μου, την λαμπροφορεσιά μου.

στ.: 7 κασαμπάς: κεφαλοχώρι. 9 μαργιές: τὰ θηλυκά γέρικα πρόβατα πού

45. Κουτζακιώτης, ό.π. (σημ. 44), σ. 74.

έπαιναν νά γεννούν' στην Παλαιά Ελλάδα: στέρφα. 11 γκιουλέδες: οβίδες κανονιού. 15 μασαλάδες: δαδιά πισωμένα. Το άναβαν σε παναγύρια και γιορτές, τα κρατούσαν στο χέρι και τα στήριζαν σε σιδερένια βάση. 22 κασαβέτι: θλίψη.

Το τραγούδι αυτό καταγράφηκε μετά το 1912 στην Σηλυβρία και δημοσιεύθηκε στα 1939.⁴⁶ Με μεγάλη συντομία θα επισημάνουμε μερικά μόνον χαρακτηριστικά του τραγουδιού.

(1) Είναι φανερό ότι το νοητό «πρότυπο» σύνθεσης του τραγουδιού αυτού είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό που σχολιάσαμε παραπάνω, αλλά αυτό δεν θα μας απασχολήσει στο παρόν πλαίσιο.

(2) Από τα γνωστά μας τρία πουλάκια, που κάθονται όχι πάνω σε ένα ψηλό δεντράκι, όπως συνήθως, αλλά πάνω σε ένα συγκεκριμένο δέντρο, μια κυδωνιά (εισαγωγή για τα επακόλουθα;), τα δύο κοιτάζουν όχι πόλεις και συγκεκριμένους τόπους, αλλά μεγάλες περιοχές, τη Ρούμελη και τη Θράκη. Το τρίτο πουλάκι κλαίει ασταμάτητα για την καταστροφή του ξακουσμένου Αϊβαλιού, που ήταν ένα κεφαλοχώρι και έγινε μια θαυμαστή πολιτεία, αν αυτό σημαίνει η φράση «έγιν' ένα θάμα». Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αναφορά στη Ρούμελη και την Θράκη (στίχοι 1-7) δηλώνει πολλαπλές εστίες ξεσηκωμού;

(3) Αμέσως μετά περιγράφεται αναλυτικά η καταστροφή: σκοτωμοί, φωτιά, σφαγή, εξανδραποδισμός και ακολουθεί, με παράξενη σειρά, η αναφορά για τον κανονιοβολισμό, -χωρίς όμως να αναφέρεται, συγκεκριμένα, μάχη-, και επανέρχεται η αναφορά για την σφαγή των Ρωμιών, αν αυτό σημαίνει η λέξη Ρωμοκέφαλα (μάλλον αθησαύριστη, μήπως: Ρωμοκέφαλα· στίχοι 8-12).

(4) Ακολουθεί το δεύτερο μισό του τραγουδιού όπου ο εξανδραποδισμός εξειδικεύεται: παίρνουνε νιους και νιες και αρραβωνιασμένες και ανάμεσα τους και μια νύφη τριών ημερών, στολισμένη πλούσια (στίχοι 13-15).

(5) Την πάνε χωρίς να δηλώνεται ο προορισμός, το πού, φωτίζοντας την πομπή με πέντε πυρσούς (μασαλάδες)⁴⁷ (στίχοι 15-16).

(6) Στον δρόμο ο γιος ενός πασά (προφανώς αυτό σημαίνει η λέξη «πασόπουλο», μάλλον αθησαύριστη) τη ρωτάει γιατί είναι θλιμμένη, μήπως τη βραίνουν τα πολλά στολίδια της; Η νύφη απαντάει ότι δεν πρόκειται γι' αυτό, αλλά ότι τη βραίνει η πίκρα για τον άντρα της, που τον σφάξανε (εννοείται μέσα στην αγκαλιά της) και πήραν το κεφάλι του μέσα από την αγκαλιά της και λερώθηκε η «λαμπροφορεσιά» της, το νυφικό της (στίχοι 16-23).

(7.) Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι, εν συντομία, ότι και πάλι η καταστροφή του Αϊβαλιού και των ανθρώπων του είναι η αιτία του πόνου, που στο

46. Ελπινίκη Σταμούλη-Σαραντή: «Δημοτικά τραγούδια της Θράκης», *Θρακικά* 11 (Αθήνα 1939) 210 [αριθμ. 359, από τις Καστανιές της Θράκης].

47. Ίσως η σύντομη περιγραφή της πομπής, που φωτίζεται (άρα είναι νύχτα) από πέντε (ακριβώς) πυρσούς (μασαλάδες), χρειάζεται ιδιαίτερο σχολιασμό από κάποιον ειδικό.

τέλος «εξατομικοποιείται». Στο πρώτο μέρος δηλώνεται πως η θλίψη του πουλιού προέρχεται από την καταστροφή του Αϊβαλιού, ότι η σφαγή είναι μεγάλη και ο εξανδραποδισμός επίσης μεγάλος. Στο δεύτερο μέρος ο εξανδραποδισμός και η σφαγή «εξατομικοποιούνται»: Η νύφη των τριών ημερών βλέπει τον άντρα της να σφάζεται στην αγκαλιά της, να αρπάζεται το κεφάλι του και να λερώνεται το νυφικό της.

(8) Θα μπορούσε επίσης να σκεφθεί κανείς ότι τα δύο μέρη του τραγουδιού ήταν κάποτε ανεξάρτητα. Το πρώτο μέρος αποτελείτο από φόρμουλες που αναφέρονταν στην καταστροφή ενός τόπου, που εδώ συγκρομενοποιήθηκε για το Αϊβαλί. Το δεύτερο μέρος ήταν μια παραλογή / μπαλάντα ή μαλλον ένα μέρος μιας μπαλάντας πάνω στο μοτίβο της νύφης που κακοτύχησε. Κάποτε, ίσως με την καταστροφή του Αϊβαλιού, τα δύο μέρη συνενώθηκαν, είτε συνειδητά είτε και όχι. Για την τεκμηρίωση όμως μιας τέτοιας υπόθεσης απαιτείται ξεχωριστή έρευνα.

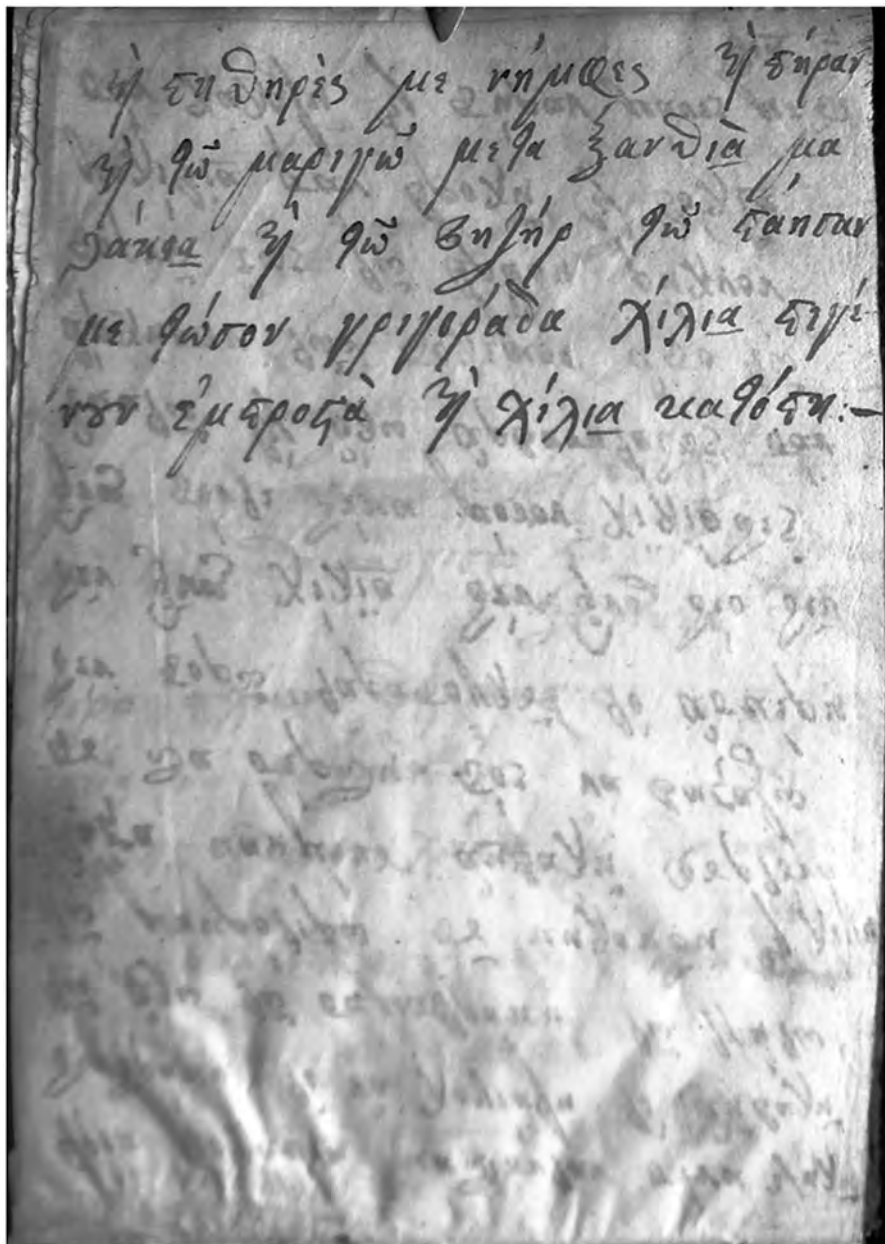
Το τρίτο τραγούδι δημοσιεύεται, όπως είπαμε, στον «Κυδωνιάτικο Αστέρα»,⁴⁸ και, όπως αναγράφεται εκεί, προέρχεται «από το στόμα του Γιάννη Κονάκα στη Πάτρα», χωρίς άλλα σχόλια:

Κλάψαν μανάδες και παιδιά, κλάψαν και αδερφάδες
σαν άκουσαν πως χάθηκαν δέκα οχτώ χιλιάδες.
Ήταν' όλ' απ' τ' Αϊβαλί και Μοσχονησιώτες
Κανένας δεν εγλύτωσε από τους Αϊβαλιώτες.

Μάλλον δεν πρόκειται για σημαντικό εύρημα, δεδομένου ότι είναι πολύ ελλειπτικό, δεν φαίνεται για δημοτικό τραγούδι αναμφισβήτητης γνησιότητας και δεν είναι άμοιρο μετρικών προβλημάτων.

48. Βλ. *Κυδωνιάτικος Αστήρ*, έτος 12ον, αριθ. φύλ. 123 (Μάρτιος 1974), σ. 4.

θρία ποζάνια κα' δυνταν σίνα ψηλῆ
 δυνδράκι θὸ νὰ λογιᾶςθι θὸ ἀνβαλῆ
 θῶ ἀγῶ θῶ σαμαθράκι θῶ θρήτω
 θῶ μυρολίθρα θῶ κηλαῖδου ἢ λῆση
 βαῖα καημένε ἀνβαλῆ ἀερίονα
 θῶ δα σίρνη. θὸς νὰ βαζαῖω
 δὲν πορῶ παρασογγῆ θὸ ἀσπίρη
 δὲν θῆος χίλια δὲν θῆος δίο δὲν
 θῆος θῆος δίνα μόνον χίλιαδες
 ἴναθῶ ἢ ὄγω ἀρβατηλαδες σάν
 ἀρχησαν θῶν πολεμον ἀσο θῶ
 πορνῶ ἴως θῶ βράου ρήχον
 μοχίβια σάν βροχῆ ἢ βόλια
 σάν χαλάςθι ἢ θῆραν μάνε μεθι
 δια +

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΜΨΗΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗΣ
ΣΤΟ Β΄ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ,
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΚΟΖΑΝΙΤΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η προσέγγιση των παραγόντων κάμψης της εμπορικής διακίνησης στα μέσα του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τα στοιχεία που εντοπίστηκαν στην εμπορική αλληλογραφία αφενός του Κωνσταντίνου Δ. Τακιατζή¹ με τους εμπόρους Δημήτριο Λακοβά² και Μερκούριο Πρωτοψάλτη³ και αφετέρου του συνεργάτη του Δημητρίου Κ. Κοεμτζή⁴ με τον ανιψιό

1. Για τον Κωνσταντίνο Δ. Τακιατζή· βλ. Γεώργιος Χρ. Αλευράς, *Ο Κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής (1812-1896). Οι οικονομικές δραστηριότητες του την περίοδο 1840-1855 σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα από το αρχείο Τακιατζή* [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές Εκδόσεις 2], Κοζάνη 2017.

2. Ο Δημήτριος Λακοβάς ήταν έμπορος που δραστηριοποιήθηκε στην Πέστη και στη Χαλκίδα. Συνεργάστηκε πολλές φορές με τον εξάδερφό του Κων/νο Δ. Τακιατζή· ΔΒΚ, Λ/21814, Λ/21997 και Λ/22009 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή). Οι αδελφοί Λακοβά είχαν γονείς τον Ιωάννη (Νάνο) Λάτζκου, Λακοβά και την Μποξιάνα Λακοβά βλ. Αρχαιακός Κώδικας ΔΒΚ 1: (Κώδικας Γεννήσεων και Βαπτίσεων Αγ. Νικολάου Κοζάνης, 1759-1851). Ακολουθώντας το επιχειρηματικό μοντέλο των αδερφών Τακιατζή, ίδρυσαν τον εμπορικό οίκο των «*Αδελφών Λακοβά*». Πρόκειται για τους αδελφούς Λάζαρο (Λάτζκο ή Λάσκαρι, 1791-1860 με έδρα την Πέστη) και Δημήτριο Λακοβά (1797-1861, με έδρα τη Χαλκίδα), οι οποίοι μετακινήθηκαν, για ένα μικρό χρονικό διάστημα, από την Κοζάνη στην Πέστη. Ας σημειωθεί πως οι Τακιατζήδες χρηματοδότησαν τις σπουδές των αδελφών Λακοβά και στη συνέχεια τους έκαναν συνεργάτες και μεριδιούχους του καταστήματός τους βλ. Θεοφάνης Πάμπας, *Οι Τακιατζήδες*, εκδ. UJMANDATUM, Βουδαπέστη 2012, σ. 14. Μάλιστα ο Λάζαρος Λακοβάς άλλαξε τα τελευταία χρόνια της ζωής του το επίθετό του σε Τακιατζής βλ. Παναγιώτης Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Κοζάνη 1924, σσ. 302-303. Η αλληλογραφία του Δημητρίου Λακοβά με τον εξάδελφό του Κωνσταντίνο Δημητρίου Τακιατζή, τα έτη 1840-1860, μαρτυρεί την άριστη σχέση τους, που ξεπερνά το εμπορικό και οικονομικό συμφέρον· βλ. Γεώργιος Χρ. Αλευράς, *Κοζανίτες έμποροι τον 19ο αιώνα: Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής και Δημήτριος Κ. Κοεμτζής (1830-1880)*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Ιωάννινα 2020, σσ. 65-67, 80-92, 93-117.

3. Ο Μερκούριος Πρωτοψάλτης ήταν έμπορος δημητριακών. Δραστηριοποιήθηκε στην Κατερίνη και τη Βέροια στο β΄ μισό του 19ου αιώνα. Συνεργάστηκε αρκετές φορές με τον Κων/νο Δ. Τακιατζή. Η εμπορική αλληλογραφία των δύο αυτών εμπόρων παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη διακίνηση εμπορευμάτων την εν λόγω περίοδο. ΔΒΚ, Λ/21989 και Λ/22031 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).

4. Ο Δημήτριος ήταν σημαίνον πρόσωπο στην κοινωνία της Κοζάνης. Ασχολήθηκε με το εμπόριο και, γενικά, με οικονομικές δραστηριότητες. Αναμείχθηκε στα κοινοτικά και εκκλησιαστικά πράγματα της πόλης καταλαμβάνοντας υψηλά αξιώματα. Τα έτη 1837-1844 διετέλεσε «υπομηματογράφος», «ρεφερεντάριος» της κοινότητας Κοζάνης, καθώς και επίτροπος του

του Κωνσταντίνου Κοεμτζόπουλο.⁵

Όπως διαπιστώνουμε από τη μελέτη των αρχειακών πηγών, οι Δυτικομακεδόνες έμποροι αντιμετώπιζαν στα μέσα του 19ου αι. σοβαρά προβλήματα στη μεταφορά των προς πώληση προϊόντων,⁶ εξαιτίας της εκτεταμένης ληστείας, ιδίως κατά μήκος των οδικών αρτηριών, και του επαναστατικού κινήματος του 1854. Ας σημειωθεί ότι οι οδικοί άξονες της Δυτικής Μακεδονίας την περίοδο αυτή βρισκόνταν σε πολύ κακή κατάσταση, γεγονός που δυσκόλευε τη κίνηση των εμπορών και τη μεταφορά των εμπορευμάτων.⁷

Ως γνωστόν, οι *αγωγιάτες* ή *κιρατζήδες*,⁸ που μετέφεραν με καραβάνια τα εμπορεύματα, με μακρινές και πολυήμερες πορείες, αντιμετώπιζαν πολλούς κινδύνους, ένας από τους οποίους ήταν οι ληστοσυμμορίες, οι οποίες είχαν ως στόχο την αρπαγή των εμπορευμάτων, την απόκτηση των προσωπικών αντικειμένων των μεταφορέων και, συχνά, την αιχμαλώτιση των εμπόρων με σκοπό την απαίτηση λύτρων για την απελευθέρωσή τους. Οι εμπορικές επιστολές μας πληροφορούν για περιπτώσεις όπου οι ληστές ξεγύμνωναν τους αγωγιάτες ή ακόμη και τους ίδιους τους εμπόρους που μετακινούνταν στις εβδομαδιαίες αγορές, προκειμένου να προωθήσουν τα προς πώληση προϊόντα τους. Μάλιστα, μερικές φορές, δεν δίσταζαν να σκοτώσουν τα άτομα που είχαν συλλάβει για να μην διακινδυνεύσουν ενδεχόμενη παροχή πληροφοριών από αυτά στα καταδιωκτικά

ναού του Αγίου Γεωργίου, έφορος της Σχολής της πόλεως και διαχειριστής της κοινοτικής περιουσίας, από το 1863 έως το 1870. Για κάποιο διάστημα εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, λόγω των εμπορικών του δραστηριοτήτων. Πρόσφερε χρήματα για τη λιθόστρωση των δρόμων της Κοζάνης και για την αγορά του ωρολογίου στο κωδωνοστάσιο της πόλης. Απεβίωσε φτωχός στη Βλαχία. Βλ. γι' αυτόν: ΔΒΚ αρχειακός κώδ. 100 (Κώδικας Παρεκκλησιών Κοζάνης 1819-1847), σσ. 77, 105, 210, 213, 214, 229, 233, 234, 238, 240· κώδ. 57 (Κώδικας της Πολιτείας Κοζάνης 1830-1855), σ. 200, 204, 206, 228, 237, 238, 246, Λ/22354 (Αρχείο Δ. Κ. Κοεμτζή)· επίσης Κων/νος Γουναρόπουλος, «Τα Κοζανικά», *Πανδώρα* ΚΒ' (1872) 491· Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, ό.π. (σημ. 3), σ. 305· Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Μια βορειοελληνική πόλη στην τουρκοκρατία. Ιστορία της Κοζάνης (1400-1912)*, Αθήνα 1992, σ. 14· Αλευράς, *Κοζανίτες έμποροι τον 19ο αιώνα*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 185-229.

5. ΔΒΚ, Λ/22339 (Αρχείο Δ. Κ. Κοεμτζή).

6. ΔΒΚ, Λ/21821 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).

7. Για το οδικό δίκτυο στον ελληνικό χώρο τον 18ο αι. βλ. Δημήτρης Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993.

8. Πρόκειται για τους μεταφορείς των προϊόντων. Σε όλη τη Βαλκανική τα καραβάνια ήταν στα χέρια Ελλήνων εμπόρων (Ηπειρωτών και Δυτικομακεδόνων)· βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 353-354· επίσης, Arno Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», στο: Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκάνιων χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αι)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σσ. 373-374 και Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση*, ό.π. (σημ. 7), σσ. 70-77.

σώματα.⁹ Βασική φροντίδα των ληστών ήταν η αποφυγή του εντοπισμού τους από τις Οθωμανικές Αρχές,¹⁰ καθώς η σύλληψή τους συνεπαγόταν, κατά κανόνα, θανατική ποινή.

Η ληστεία εντεινόταν σε περιόδους πολεμικών συρράξεων ή επαναστατικών κινημάτων, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ήταν λιγότερο σοβαρό πρόβλημα σε περιόδους σταθερότητας και ευημερίας, καθώς αποτέλεσε πάγια τακτική ενός μέρους του αγροτικού πληθυσμού που αντιμετώπιζε προβλήματα επιβίωσης, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ομάδες ληστών που επιδίδονταν σε ληστρικές επιδρομές.¹¹

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η ύπαρξη ληστών αποτέλεσε σοβαρό παράγοντα παρεμπόδισης της προώθησης των προϊόντων στις εβδομαδιαίες αγορές¹² και στις ετήσιες εμποροπανηγύρεις¹³ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην εμπορική αλληλογραφία του Λακοβά με τον Τακιατζή, τη δεκαετία του 1840, φαίνονται τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι ληστές¹⁴ στις εμπορικές

9. Με επιστολή του (16 Οκτωβρίου 1969), ο Κωνσταντίνος Γ. Κομετζόπουλος αναφέρει στον θείο του Δημήτριο Κ. Κομετζή: «Πρὸ ἑβδομάδας πέντε Βελβεντινοὶ πηγαίνοντας ἀπὸ τὸ χωρίον τῶν εἰς τὸ παζάρι τῆς Βέροιας, τοὺς ἐπίασαν κακοῦργοι ἐν τῷ μεταξὺ τῶν χωρίων Χάδοβο καὶ Δήλοβο καθ' ὁδὸν καὶ ἀφ' οὗ τοὺς ἐγύμνωσαν τὸ ὀλίγον χρηματικόν, τοὺς θανάτωσαν ὅλους ἀποπνίξαντές τους ἀπὸ τὸ λαϊμὸν». ΔΒΚ, Λ/22339 (Αρχεῖο Δ. Κ. Κομετζή).

10. Η οθωμανική εξουσία τοποθετούσε δερβεντζήδες στα στενά περάσματα για τον έλεγχο των μεταφερόμενων εμπορευμάτων και για την καταπολέμηση της ληστείας. Για τα δερβένα βλ. Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι», ό.π. (σημ. 8), σσ. 373-374.

11. Το πρόβλημα της ληστείας ήταν έντονο στον βορειοελλαδικό χώρο ως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα· βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, Αθήνα 2005· Νίκος Θεοτοκάς - Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας, Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2006· Νικόλαος Αναστασόπουλος, *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: Το παράδειγμα των Ιωαννίνων*, τ. 1-2, έκδοση Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012· επίσης ο ίδιος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος (μέσα 19ου - αρχές 20ού αι.)*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2018, σσ. 12-13, 54-55.

12. Για τα εβδομαδιαία παζάρια· βλ. Κώστας Καρανάτσης, «Η εβδομαδιαία αγορά (παζάρι κατά τον 18ο αι. στην Ήπειρο)», *HX* 32 (1987) 333-342.

13. Για τις εμποροπανηγύρεις βλ., ενδεικτικά, Κώστας Καρανάτσης, «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αιώνας): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανηγύρεως», *Τα Ιστορικά τχ.* 21 (1994) 311-318· Γεώργιος Χρ. Αλευράς, «Οι εμποροπανηγύρεις της Μακεδονίας κατά την οθωμανική περίοδο (18ος-19ος αι.): Το παράδειγμα της Σαμαρίνας και του Μαυρονόρου Γρεβενών», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, «Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους»*, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014 [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, Επιστημονικές Εκδόσεις 1], Γρεβενά 2016, σσ. 207-221.

14. Σύμφωνα με τον Eric Hobsbawm, οι ληστές αποτελούν ανθρώπους της δράσης και όχι ιδεολόγους. Διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: (α) στους ληστές της υπαίθρου, (β)

μεταφορές. Η ληστεία αποτέλεσε φαινόμενο του αγροτικού κυρίως πληθυσμού και σε μέγιστο βαθμό, συνέχεια μιας πραγματικότητας από την εποχή των κλεφτών και των αρματολών, οι οποίοι έδρασαν για μεγάλο χρονικό διάστημα στον ελλαδικό χώρο την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁵

Επίσης, ίδιες πληροφορίες δίνονται και στις εκθέσεις του υποπρόξενου της Γαλλίας στο Βόλο και εν συνεχεία στη Λάρισα, Felix Robert. Σε επιστολές αυτές (των ετών 1870-74, αλλά και σ' αυτές προηγούμενων ή επόμενων ετών) αναφέρεται ότι η ληστεία αποτελούσε αληθινή μάστιγα για τη Θεσσαλία,¹⁶ παρουσιάζοντας ιδιαίτερη έξαρση μετά τη δημιουργία της οροθετικής γραμμής στη Στερεά Ελλάδα.¹⁷

Σημαντικές πληροφορίες γι' αυτό το ζήτημα μας δίνουν δύο επιστολές του Δ. Λακοβά προς τον Κ. Τακιατζή. Στην πρώτη (Χαλκίδα 25 Ιουνίου 1841) μιλάει, ανάμεσα στ' άλλα, για τη δράση ληστών στην ορεινή¹⁸ περιοχή Ελασσόνας, η οποία δημιουργούσε προβλήματα και στη διακίνηση εμπόρων και εμπορευ-

στους ληστές των χωριών και (γ) στους κοινωνικούς ληστές, οι οποίοι δεν ληματούν το χωράφι του απλού αγρότη, αλλά τις εκτάσεις ενός τσιφλικιά· βλ. E. Hobsbawm, *Ληστές*, Αθήνα 1975, σσ. 12-17· επίσης, Riki van Boeschoten, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων* 13 (1991) 9-24.

15. Γεώργιος Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τ. Α', Αθήνα 2013, σσ. 276-279.

16. Για τη ληστεία στη Θεσσαλία βλ. Γιώργος Ζαχαρίου, *Η ληστεία στη Θεσσαλία (1750-1931)*, Βόλος 1997· Θεόδωρος Νημάς, «Η ληστοκρατία στη βορειοδυτική Θεσσαλία από την απελευθέρωσή της (1881) έως το 1930 περίπου», *Τρικαλινά* 20 (Τρίκαλα 2000) 181-268.

17. Ο Γάλλος υποπρόξενος προσπαθεί σε πολλές επιστολές του να εντοπίσει τα αίτια της μεγάλης εξάπλωσης του ληστρικού φαινομένου στη Θεσσαλία. Ιδιαίτερα επιμένει στις αναφορές του στα μέτρα που έπαιρναν οι οθωμανικές Αρχές για την καταστολή της ληστείας, επισημαίνοντας του λόγους για τους οποίους αυτά δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα: κακή οργάνωση ή αδράνεια των καταδιωκτικών σωμάτων των συνόρων, δυνατότητα των συμμοριών να κινούνται και από τις δύο πλευρές της μεθοριακής γραμμής, τροφοδοσία και κάθε είδους αρωγή που τους παρείχαν, από φόβο ή από συμφέρον, πολλοί χωρικοί, ερείσματα που έβρισκαν οι συμμορίες στους βλαχοποιμένες κτλ.· βλ. Γεώργιος Β. Νικολάου, «Η κατάσταση στη Θεσσαλία την περίοδο 1870-1875, με βάση τις εκθέσεις του υποπρόξενου της Γαλλίας στη Λάρισα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 42 (Λάρισα 2002) 116 και ο ίδιος, «Η κατάσταση στην περιοχή των Τρικάλων τη δεκαετία 1867-1877 με βάση ανέκδοτα έγγραφα του γαλλικού προξενικού πρακτορείου Λάρισας και του υποπροξενείου Βόλου», *Τρικαλινά* 23 (2003) 167-184.

18. Τα ορεινά και άγονα εδάφη δεν άφηναν άλλες δυνατότητες επιβίωσης στους κατοίκους τους πέρα από τη ληλασία των όμορων περιοχών· βλ. Δημήτριος Παπασταματίου και Φωκίων Κοτζαγεωργής, *Ιστορία του νέου ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ΣΕΑΒ) 2015, σ. 132.

μάτων.¹⁹ Με τη δεύτερη επιστολή (Χαλκίδα 20 Απριλίου 1848)²⁰ μας πληροφορεί για τη δράση, το 1848, Ελλήνων και Αλβανών²¹ ληστανταρτών.²² Επίκεντρο της δραστηριότητάς τους ήταν η ανατολική Στερεά.²³ Η ανταρσία ξεκίνησε μετά την προκήρυξη βουλευτικών εκλογών στο ελληνικό κράτος, τον Ιούλιο του 1847. Η συμμορία των ανταρτών-ληστών²⁴ συστάθηκε υπό την αρχηγία των δυσαρεστημένων καπεταναίων Γρίβα και Κριεζώτη, που συνεργάζονταν στο παρελθόν με τον πρωθυπουργό Κωλέτη. Σ' αυτούς εντάχθηκαν αρκετοί αλβανικής καταγωγής καταδικασμένοι και φυλακισμένοι ληστές καθώς και οι ρουμελιώτες αρχιληστές Βελέτζας, Παπακώστας, Μπαλατσός, Κοντογιάννης και ο Αλβανός λή-

19. Ο Δ. Λακοβάς αναφέρει στον Κ. Τακιατζή: «Μέ κακοφανισμόν μου μαθαίνω ότι εις αυτά τά μέρη Έλασσώνος και έως Λάρισσαν είναι ό δρόμος άνήσυχος, καθώς και εις τά περίξ του Ξηρολιβαδείου και Βοδενών [έγγραφο εφθαρμένο] και άν τουτο άληθεύη τότε θέλω μείνει έδώ δι' όσον τά πράγματα λάβουν άλλην μορφήν μορφήν [...]». ΔΒΚ, Λ/21814 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).

20. ΔΒΚ, Λ/21821 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή). πρβλ. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, ό.π. (σημ. 11), σσ. 54-64.

21. Σημαντική συνδρομή στη ληστρική δραστηριότητα είχαν τα αλβανικά γένη, μουσουλμανικά ή χριστιανικά, τα οποία είτε συγκροτώντας ομοιογενείς ομάδες είτε σε συνεργασία με άλλα ομοεθνή τους γένη επέδραμαν στον νότιο βαλκανικό χώρο προκαλώντας σοβαρή αναστάτωση στις τοπικές κοινωνίες βλ. Παπασταματίου -Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, ό.π. (σημ. 18), σσ. 131· επίσης, για τη δράση των Αλβανών στον ελληνικό χώρο και τα Βαλκάνια κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας βλ. Μιχαήλ Λαμπρινίδης, *Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον*, Αθήνα 1907. Α. Anastasopoulos, «Albanians in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans», στο: Ε. Kolovos -F. Kotzageorgis-S. Laiou-M. Sariyannis (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Istanbul 2007, σσ. 37-47.

22. Για τις ένοπλες συγκρούσεις στα ελληνοτουρκικά σύνορα την εν λόγω περίοδο βλ. Διονύσιος Τζάκης, «Ένοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», *Δοκιμές τχ.* 4 (Φθινόπωρο 1996) 8-37.

23. Σπύρος Μπρέκης, «Το πρόβλημα της ληστείας στη μεθοριακή Φθιώτιδα (1832-1881)», *Παρουσία* 6 (1988) 163-203.

24. Οι ληστές κατέφυγαν στο οθωμανικό κράτος για να βρουν άσυλο. Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε επανειλημμένα να συνεργασθεί με τις οθωμανικές αρχές και έλαβε έκτακτα μέτρα για να αντιμετωπίσει αυτό το ζήτημα. Ένοπλα στρατιωτικά τμήματα ήταν έτοιμα να εισχωρήσουν στο οθωμανικό έδαφος για να αιχμαλωτίσουν του στασιαστές, διότι η οθωμανική κυβέρνηση αδιαφορούσε. Η ελληνική πλευρά ήταν διατεθειμένη να δώσει αμνηστία στους στασιαστές, εκτός βέβαια από τους Κριεζώτη και Γρίβα. Οι ένοπλες ομάδες των ληστών αναστάτωσαν και την οθωμανική διοίκηση, η οποία μάταια αγωνιζόταν να πατάξει τη ληστεία στα εδάφη της βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1979, σ. 45· και ο ίδιος, «Ληστές και Λησταντάρτες στην Κεντρική Ελλάδα το 1835-1836», *Μνήμων* 7 (Αθήνα 1979) 118-134.

σταρχος²⁵ Γκιολέκας με τις ομάδες τους.²⁶ Σημαντική κατέστη η από κοινού προσπάθεια του Βασιλείου της Ελλάδος και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στα 1856, για την αντιμετώπιση της ληστείας και την καταδίωξη των ληστών που δρούσαν ανεξέλεγκτα στα ελληνο-οθωμανικά σύνορα.²⁷

Σε άλλη επιστολή του (Χαλκίδα 2 Σεπτ. 1854)²⁸ ο Λακοβάς αναφέρει στον Τακιατζή ότι οι *άνωμαλίες* που παρατηρούνταν στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία²⁹ εξαιτίας της εξέγερσης του 1854,³⁰ κατά τη διάρκεια του Κρμαϊκού πολέμου, επηρέαζαν τις δραστηριότητες των εμπόρων της Δυτικής Μακεδονίας. Η εμπόλεμη κατάσταση εμπόδιζε τις συναλλαγές του Κ. Τακιατζή με εμπόρους του ελλαδικού χώρου. Φαίνεται πως αιτίες καμπίς των εμπορικών του δραστηριοτήτων αυτή την περίοδο ήταν, εκτός από τον πόλεμο, οι ανξομειώσεις στις τιμές των δημητριακών, η ανασφάλεια στις μεταφορές, λόγω της ληστείας και της μη λήψης αποτελεσματικών κατασταλτικών μέτρων από τις Οθωμανικές Αρχές,³¹ η επίταξη υποζυγίων από τον οθωμανικό στρατό για τις ανάγκες του πολέμου, η

25. Για του λήσταρχους βλ. την εξαιρετική μελέτη του Βασίλη Ι. Τζανακάρη, *Οι λήσταρχοι. Τα παλικάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*, Αθήνα 2016.

26. Για την εξέγερση στην περιοχή της Φθιώτιδας το 1848· βλ. Μαίρη Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα, 1833-1881*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1989, σσ. 342-347· επίσης, Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π. (σημ. 24), σσ. 44-45.

27. Βλ. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, ό.π. (σημ. 11), σ. 77.

28. ΔΒΚ, Λ/21826 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).

29. Το σπουδαιότερο γεγονός της επαναστάσεως του 1854 στη Μακεδονία, ήταν η εκστρατεία του Τσάμη Καρατάσου στη Χαλκιδική. Παράλληλα, το κίνημα που εκδηλώθηκε στο δυτικό τμήμα του Ολύμπου με προέκταση προς την Πιερία είχε την τύχη των προηγουμένων, ύστερα από «μεσολάβηση» των ξένων Δυνάμεων. Στ. Ι. Παπαδόπουλος, *Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878 στη Μακεδονία* [Δημοσιεύματα της Ε.Μ.Σ. Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη, αριθ. 22], Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 31-49.

30. Το κίνημα του 1854 είχε απλωθεί και στη Δυτική Μακεδονία, στη σημερινή επαρχία Βοΐου Κοζάνης. Ο πρωταγωνιστής της, Θεόδωρος Ζιάκας, οχυρώθηκε στο τέλος στο Σπήλαιο, απόκρημνο χωριό των Γρεβενών, όπου και διαδραματίστηκε η τελευταία φάση του αγώνα. Τελικά στις 31 Μαΐου του 1854 με την επέμβαση των προξένων των Δυνάμεων αποχώρησε στην ελεύθερη Ελλάδα. Ακολούθησε ο «χαλασμός» του Σπηλαίου και της περιοχής του· Παπαδόπουλος, *Οι επαναστάσεις του 1854 και 1878*, ό.π. (σημ. 29), σσ. 21-30.

31. Ο Γάλλος πρόξενος του Μοναστηρίου πραγματοποίησε τον Ιούνιο του 1855 μια μεγάλη περιοδεία στον δυτικομακεδονικό χώρο για να εξακριβώσει άμεσα την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή αυτή. Διαπίστωσε ότι δεν είχε παρθεί κανένα απολύτως μέτρο εκ μέρους των οθωμανικών Αρχών, για την καταστολή της ληστείας και ότι ο αριθμός των ληστανταρτών αυξανόταν ραγδαία. Ύστερα από έντονες πιέσεις ανάγκασε τον βαλή του Μοναστηρίου να λάβει μέτρα για την εκκαθάριση των δυτικομακεδονικών περιοχών από τους ληστές· βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικιού του Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα», *Μακεδονικά* 21 (1981) 168-200.

επιστράτευση πολλών ατόμων για το μέτωπο του πολέμου κτλ.³²

Η αλληλογραφία των δύο ανδρών μας πληροφορεί και για την επανάσταση που ξέσπασε στη Θεσσαλία στις αρχές του 1854.³³ Η επαρχία Σερβίων, ως πέρασμα για τη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο μέσω των στενών του Σαρανταπόρου, αποτέλεσε πεδίο μαχών.³⁴ Η οικονομία της περιοχής είχε ήδη υποστεί πλήγματα από τις ληστροικές επιδρομές, γεγονός που επιτάχθηκε με τις διμεύσεις ακίνητων περιουσιών και κεφαλαίων από τον οθωμανικό στρατό. Οι δραστηριότητες των εμπόρων αυτής της περιοχής με το εξωτερικό πέρασαν σε μια φάση ύφεσης. Σ' αυτό συνέτεινε, επίσης, η υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος, ο πληθωρισμός και άλλα συναφή προβλήματα, τα οποία προσπάθησε να αντιμετωπίσει η οθωμανική κυβέρνηση με διάφορα μέτρα (δανεισμό από τις ευρωπαϊκές χρηματοοικονομικές αγορές, η ίδρυση της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας, το 1863, κ.α.³⁵ Στις επιστολές του Κ. Τακιατζή με τον Δ. Λακοβά μαρτυρείται η αναστάτωση που επικρατούσε στη Θεσσαλία και στη Δυτική Μακεδονία εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων.³⁶

32. Πρβλ. Νίκος Σβορώνος, «Η Μακεδονία κατά τους Νεώτερους χρόνους», στο: Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σσ. 379-380· Κων/νος Απ. Βακαλόπουλος, *Η οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 71-75· Νικολάου, «Η κατάσταση στη Θεσσαλία», ό.π. (σημ. 17), σσ. 113-140· Βασίλης Γούναρης, «Μακεδονία 1830-1971», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4ος, Αθήνα 2003, σσ. 316-318.

33. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Νέα ιστορικά στοιχεία για τις επαναστάσεις του 1821 και 1854 στη Μακεδονία», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 7 (1956) 83-103.

34. Σε μία αιματηρή σύγκρουση Ελλήνων και Οθωμανών ένα μικρό ελληνικό σώμα 70 ανδρών, με διοικητές τους σπλαρχηγούς Ζήση Σωτηρίου και Γούλα Μπζιώτα, κατατρόπωσε δύναμη 1.500 Τούρκων· Γουναρόπουλος, «Τα Κοζανικά», ό.π. (σημ. 4), 496. Ο Ζήσης Σωτηρίου ήταν γιος του αρματολού των Σερβίων καπετάν Σωτήρη. Γεννήθηκε το 1799 και εγκαταστάθηκε στην Πέστη, όπου επιδόθηκε στο εμπόριο και απέκτησε μεγάλη περιουσία, την οποία διέθεσε σε εθνικούς σκοπούς. Με την έναρξη της Επανάστασης, ακολουθούμενος από πολλούς Έλληνες και Ούγγρους, κατευθύνθηκε προς τη Μακεδονία. Τελικά, συνελήφθη και κλείστηκε σε τουρκική φυλακή. Υπήρξε ιδεολόγος, οραματιστής βλ. Αθανάσιος Γ. Τσαρμανίδης, *Συμβολή στην ιστορία της επαρχίας Σερβίων, κατά την περίοδο 1350-1912*, τ. Α', έκδ. Μορφωτικός Όμιλος Σερβίων «Τα κάστρα», Σέρβια 1995, σ. 144.

35. Σεβκέτ Παμούκ, «Το χρήμα στην Οθωμανικής Αυτοκρατορία 1326-1914», στο: Inalcik Halil – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, τ. Β' (1600-1914), μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σσ. 629-631.

36. Μετά το τέλος της επανάστασης του 1854 παρατηρείται στον δυτικομακεδονικό χώρο έντονη παρουσία ληστανταρτικών σωμάτων και μουσουλμάνων λιποτακτών και ληστροική δραστηριότητα τουρκαλβανικών σιφών. Τα γεγονότα αυτά είχαν ως συνέπεια τη δι-

Στο ίδιο πλαίσιο, η εμπορική αλληλογραφία του Κωνσταντίνου Δ. Τακιατζή με τον Μερκούριο Πρωτοψάλτη μας πληροφορεί πως οι τιμές των σιτηρών ήταν ανεβασμένες, την περίοδο του Κρμαϊκού πολέμου και ως εκ τούτου ασύμφορες για τον έμπορο Μ. Πρωτοψάλτη, ο οποίος αποφασίζει να προχωρήσει στην αγορά τους την επόμενη χρονιά, το 1855, καθώς ευελπιστεί για μείωση των τιμών του προϊόντος.³⁷ Συνάμα, παρατηρεί πως ο Κρμαϊκός πόλεμος δεν ευνοεί τις εμπορικές συναλλαγές των δημητριακών και του οίνου. Οι εμπορικοί πράκτορες των ξένων εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στην Θεσσαλονίκη τον ενημέρωσαν για την απαγόρευση εξαγωγών σιτηρών, που έχει επιβάλλει η οθωμανική διοίκηση εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης.³⁸

Η έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε στις βορειότερες περιφέρειες του πασαλικιού Μοναστηρίου (Φλώρινας, Μοναστηρίου, Μεγαρόβου και Δίβρας) είχε επηρεάσει αρνητικά –όπως ήταν αναμενόμενο– και όλες γενικά τις οικονομικές δραστηριότητες. Στις περιφέρειες αυτές, εκτός από τα ελληνικά ανταρτικά σώματα και τις άτακτες τουρκαλβανικές ομάδες, περιφέρονταν 12.000 λιποτάκτες³⁹ του Κρμαϊκού πολέμου, οι οποίοι επιδίδονταν στη ληστεία.⁴⁰

Στα 1855 οι χωρικοί της επαρχίας Σερβίων με επιστολή τους προς τον Κων/νο Τακιατζή εκθέτουν με λεπτομέρειες τις ληλασίες των στρατιωτικών σωμάτων των *μπαξιμπουζούκων* σε βάρος των χριστιανικών πληθυσμών, καθώς αφάνισαν τόσο την κινητή όσο και την ακίνητη περιουσία τους. Κύριο αίτημά τους ήταν η παροχή άμεσης βοήθειας από τον Κ. Τακιατζή για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της ληλασίας. Επιθυμούν την παρέμβαση του Τακιατζή στις Οθωμανικές Αρχές, ώστε να αφαιρεθούν οι ετήσιοι φόροι που καλούνταν να πληρώσουν οι χριστιανοί υπήκοοι. Θεωρούν πως η διαγραφή των φόρων θα τους ενδυναμώσει οικονομικά και ψυχολογικά.⁴¹

Για τις ληστρικές επιδρομές, κατά τη διάρκεια του 19ου αι., γίνεται λόγος και στην αλληλογραφία του εμπόρου Δημητρίου Κ. Κοεμτζή με τον ανιψιό του, Κων/νο Γ. Κοεμτζόπουλο. Συγκεκριμένα, σε επιστολή με ημερομηνία 16 Οκτωβρίου 1869, φαίνονται τα προβλήματα που δημιουργούσε η ληστεία στις εμπορικές συναλλαγές. Ο Κοεμτζόπουλος πληροφορεί τον θείο του ότι πέντε έμποροι

ασάλευση της δημόσιας ασφάλειας και της εμπορικής κίνησης στη Μακεδονία. Οι τουρκικές αρχές αδυνατούσαν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση και να επιβάλουν την τάξη. Γούναρης, «Μακεδονία», ό.π. (σημ. 32), σσ. 318-319.

37. ΔΒΚ, Λ/21997 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).

38. ΔΒΚ, Λ/21989 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).

39. Για τη λιποταξία των Οθωμανών στρατιωτών-βλ. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, ό.π. (σημ. 11), σ. 57.

40. Κ. Βακαλόπουλος, «Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή», ό.π. (σημ. 31), 168-200.

41. ΔΒΚ, Λ/22009 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).

από το Βελβεντό, που πήγαιναν στο παζάρι της Βέροιας για να πωλήσουν εμπορεύματά τους, έπεσαν θύματα ληστών μεταξύ των χωριών Χάδοβο και Δήγλοβο. Οι ληστές άρπαξαν τα εμπορεύματά τους, και τα προσωπικά τους αντικείμενα και στη συνέχεια τους αφαίρεσαν τη ζωή με συνοπτικές και απάνθρωπες διαδικασίες.

Οι Οθωμανικές Αρχές, με επικεφαλής τον Μουαβίνη των Μπιτολίων, προσπάθησαν να εντοπίσουν τους ληστές με συνεχόμενες καταθέσεις από υπηκόους των χωριών της ευρύτερης περιοχής που έλαβε χώρα η ληστεία. Πάντως η εξέλιξη της πορείας των ανακρίσεων δεν έφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα, αναγκάζοντας τις τοπικές αρχές να ζητήσουν την άμεση παρέμβαση του καϊμακάμη της Βέροιας,⁴² όπως αναφέρει και η σχετική επιστολή του Κ. Κοεμτζόπουλου.

Δε γνωρίζουμε σε πόσο χρόνο έγινε αυτό και αν οι τοπικές Αρχές εργάστηκαν με γνώμονα το δίκαιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ή με τις ιδιαιτερότητες της περιφέρειάς τους. Η επιστολή μας πληροφορεί για τη μη ορθή αντιμετώπιση του προβλήματος της ληστείας από την περιφερειακή εξουσία,⁴³ καθώς υπήρχαν στιγμές αδυναμίας των οθωμανικών αρχών στο πλαίσιο της συνεργασίας μερικών Οθωμανών ηγεμόνων με τις ληστρικές ομάδες.⁴⁴ Πιθανόν, η κατάσταση αυτή να συνεχίστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα με αρνητικό αποτέλεσμα για τους Βελβεντινούς εμπόρους και τις οικογένειές τους, καθώς δεν ολοκληρώθηκαν οι προβλεπόμενες διαδικασίες από τις Αρχές. Ίσως, οι ληστές δεν εντοπίστηκαν και δεν τιμωρήθηκαν ουδέποτε, εφόσον υπήρχε το ενδεχόμενο να εξυπηρετούσαν πάγιες τακτικές της οθωμανικής περιφερειακής διοίκησης.⁴⁵

42. Τα ιεροδικαστικά αρχεία της Βέροιας, της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας, βρίθουν από παράπονα χωρικών για την ένοπλη δράση αλβανικών ή ελληνοαλβανικών συμμοριών, όπως και αντίστοιχων σουλτανικών διαταγών προς τις διοικητικές αρχές για προστασία των ραγιάδων βλ. Παπασταματίου - Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, ό.π. (σημ. 18), σ. 131.

43. Ο Κ. Κοεμτζόπουλος αναφέρει στον Δ. Κοεμτζή: «Έφεραν ἐδῶ πλείους ἐκ τῶν εἰρημένων χωριῶν, ἀλλ' εἰσέτι οὐδὲν ἀνεκάλυψαν φονιά. Ἐπ' αὐτῶ τούτῳ ἐστάλη ἀπὸ Βιτώλια καὶ ὁ Μουαβίνης (ὁ πρῶνὴν Καϊμακάμης μας), [...] Σήμερον περιμένεται ἐδῶ ὁ Καϊμακάμης τῆς Βεροίας καὶ ἴδωμεν τί μέλλει γενέσθαι. Θὰ θελήσει νὰ ἀνακαλύψει τοὺς φονεῖς ἢ ὄχι.» ΔΒΚ, Λ/22339 (Αρχείο Δ. Κ. Κοεμτζή).

44. Οι ομάδες των ληστών δεν ξεπερνούσαν τα 50 άτομα· βλ. Αναστασόπουλος, *Η ληστεία στο ελληνικό κράτος*, ό.π. (σημ. 11), σ. 65.

45. Η κρατική ανοχή στις έκνομες δράσεις εκφραζόταν με την ανάθεση της ανάσχεσής τους σε τοπικούς παράγοντες. Ακόμη, συχνή ήταν η συνεργασία ανάμεσα στην προυχοτική ελίτ και τους ληστές, εξαιτίας της ανάγκης των τοπικών παραγόντων στα πλαίσια της πολιτικής κινητοποίησής τους από τη ληστρική στήριξη. Από την άλλη, το κράτος πληρούσε το νομιμοποιητικό ρόλο του ως προστάτη των ραγιάδων, και όταν η κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας ξέφυγε από κάθε έλεγχο, επενέβαινε κατασταλτικά και επέβαλε τη δημόσια τάξη, την οποία το ίδιο είχε επιτρέψει να διασαλευτεί· βλ. Παπασταματίου - Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, ό.π. (σημ. 18), σ. 131.

Η λήψη διαφόρων μέτρων, μετά το 1840, στο βιλαέτι Μοναστηρίου –στο οποίο υπαγόταν η Δυτική Μακεδονία–, όπως η δημιουργία τακτικών στρατιωτικών σωμάτων για την καταστολή της ληστρικής δραστηριότητας, ο αφοπλισμός των μουσουλμάνων, η δικαιότερη κατανομή των φόρων, η πάταξη των καταχρήσεων και των αυθαιρεσιών, ύστερα και από παρεμβάσεις των διπλωματικών εκπροσώπων των μεγάλων Δυνάμεων, κ.λπ., συνέβαλε στη βελτίωση της διοίκησης και στην ορθότερη απονομή της δικαιοσύνης και, κατ' επέκταση, στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του χριστιανικού πληθυσμού.⁴⁶

Η οθωμανική διοίκηση με τις μεταρρυθμίσεις (*Tanzimat*)⁴⁷ και με διάφορα έκτακτα μέτρα που πήρε προσπάθησε⁴⁸ να αντιμετωπίσει αυτές τις παθογένειες.⁴⁹ Η υιοθέτηση του ελεύθερου εμπορίου⁵⁰ από τους Οθωμανούς καθώς και η αναδιοργάνωση του καθεστώτος που διέπει τις έγγιες σχέσεις δημιούργησε νέες δυνατότητες για τους κεφαλαιούχους της αυτοκρατορίας (όπως στον Τακιατζή), διεύρυνε τους οικονομικούς τους ορίζοντες και συνέβαλλε στη μείωση

46. Βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Μακεδονία και Τουρκία, 1830-1878*, εκδ. Βανιάς, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 195.

47. Για τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις βλ., επιλεκτικά, Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des reformes dans l'Empire ottoman*, Παρίσι 1982, όπου και το κείμενο του Χάτι Χουμαγιούν· Roberic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Πρίνστον 1963· Halil Inalcik, «Application of the Tanzimat and its Social Effets», *Archivum Ottomanicum* V (1973), 97-128. Ειδικά για τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία βλ. Γούναρης, «Μακεδονία», ό. π. (σημ. 32), 319-321.

48. Αναφέρονται κάποια μέτρα της Πύλης τη δεκαετία 1860-1870: σύσταση οθωμανικής Τράπεζας, για ενίσχυση και εξυγίανση του πιστωτικού συστήματος βλ. Γούναρης, «Μακεδονία», ό. π. (σημ. 32), 320.

49. Την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου, η αύξηση της ζήτησης δημητριακών της Μακεδονίας προκάλεσε αύξηση της τιμής τους στις διεθνείς αγορές, λόγω του αποκλεισμού των ρωσικών σιτοβολώνων και της μέτριας συγκομιδής δημητριακών στη δυτική Ευρώπη· Γούναρης, «Μακεδονία», ό. π. (σημ. 32), 321.

50. Από το 1826 έως το 1860, παρατηρείται μία ιδιαίτερη πολιτική συμβιβασμού από την Υψηλή Πύλη, καθώς η γραφειοκρατία του ισλαμικού κράτους χορήγησε ελεύθερη πρόσβαση στις Οθωμανικές αγορές. Πρόκειται για τον Φιλελευθερισμό του ελεύθερου εμπορίου που επικράτησε σε παγκόσμια κλίμακα. Στη συνέχεια, από το 1860 έως το 1908, οι σχεδιαστές της Οθωμανικής οικονομικής πολιτικής αύξησαν τους δασμούς των εξαγωγών και προσέφεραν προστασία σε ντόπιους βιοτέχνες. Στόχος ήταν η προώθηση της ελκυστικότητας των οθωμανικών προϊόντων, με παράλληλη μείωση των φόρων των εξαγωγών από το 12% στο 1%. Μεταξύ του 1867 και του 1874 η κρατική Επιτροπή Βιομηχανικής Μεταρρύθμισης επιχείρησε να αποκαταστήσει την μονοπωλιακή θέση κάποιων οθωμανικών συντεχνιών, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Παράλληλα, η οικονομική κρίση και η πτώχευση της οθωμανικής κυβέρνησης σε συνδυασμό με τον λιμό και τον Ρωσο-τουρκικό πόλεμο επιβράδυναν την ανάπτυξη τόσο του εγχώριου όσο και του διεθνούς εμπορίου· βλ. Inalcik –Quataert, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία*, ό. π. (σημ. 35), σ. 391, 463, 465 και 468.

των ποσών που συνδέονταν με τις διοικητικές λειτουργίες του κράτους και, ως εκ τούτου, με τη φορολογία.⁵¹

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως η εμπορική αλληλογραφία αποτελεί πολύ σημαντική πηγή για την οικονομική ιστορία, δεδομένου ότι μας παρέχει πληροφορίες για συναλλασσόμενους εμπόρους, για διακινούμενα εμπορεύματα, για την κίνηση των λιμανιών και των στεριανών εμπορικών κέντρων, για εμπορικά δίκτυα καθώς και για τους παράγοντες κάμψης των εμπορικών συναλλαγών, όπως οι ληστρικές επιδρομές και τα επαναστατικά κινήματα. Οι επιστολές, παρά τον μικρό όγκο πληροφοριών που μας δίνουν, αποτελούν αξιόλογες πηγές για την οικονομική ιστορία της Δυτικής Μακεδονίας καθώς αναφέρονται στις οικονομικές σχέσεις των εμπόρων στο πλαίσιο ενός υπερεθνικού δικτύου συναλλαγών.

Με την ολοκλήρωση αυτής της μελέτης, διαπιστώνουμε πως κάποια ερωτήματα για το περιορισμό των δραστηριοτήτων των Δυτικομακεδόνων εμπόρων που μελετήσαμε δεν έχουν απαντηθεί ικανοποιητικά και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης, προκειμένου να έρθουν στο φως νέα στοιχεία που θα μας δώσουν μια καλύτερη εικόνα για τους παράγοντες που επηρέασαν αρνητικά την οικονομία της Δυτικής Μακεδονίας και της ευρύτερης περιοχής κατά τον 19ο αιώνα.

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΑΛΕΥΡΑΣ
Δρ. Νεότερης Ελληνικής
Οικονομικής & Κοινωνικής Ιστορίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

51. Βλ. Κώστας Κωστής, «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις «ελληνικές» περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13 (1991) 71.

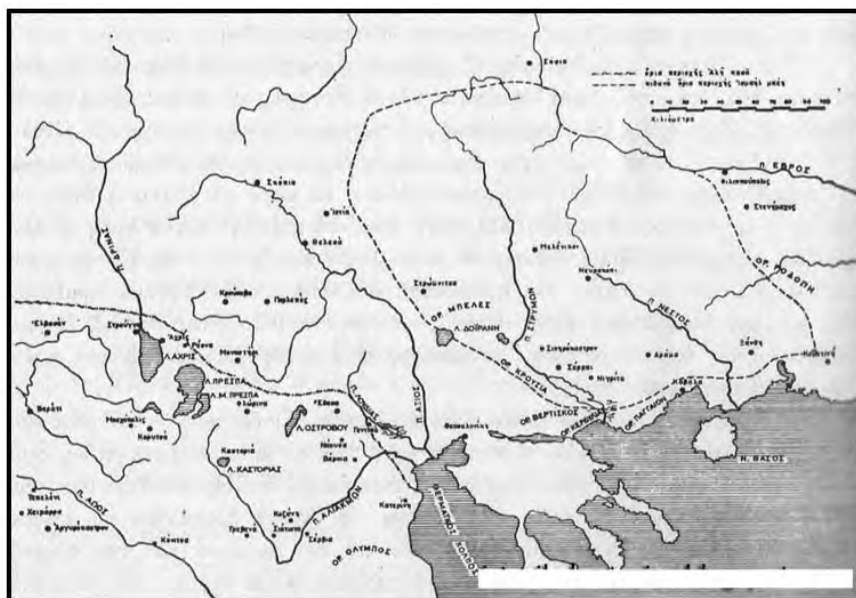
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΒΚ, Λ/21821 (Αρχείο Κ. Δ. Τακιατζή).⁵²*Χαλκίδα 20 Απριλίου 1848*

Αί σημεριναί ἀκαταστασίαι ὄλων τῶν μερῶν τῆς Εὐρώπης ἄρχισαν καί ἐδῶ νά φέρουν κάποιαν ἀνησυχίαν, καί τό τοῦ Βελέτζα, Παπακῶστα, Μπαλατζοῦ καί Κοντογιάννη, κίνημα νέον τῆς ἀνταρσίας, (ἐνῶ εἶχον ἀμνυστευθεῖ παρά τῆς ἐλλ(ηνικῆς κυβερνήσεως), ἐμβῆκαν ληστρικῶς εἰς τό κράτος, ζητοῦντες τήν παῦσιν τῆς Βουλῆς καί νέαν ἐκλογήν βουλευτῶν, συγκεντρώθησαν ἐκτός τῆς Λαμίας, εἰς τρία χωρία φέρων (sic) μαζί τους καί ἀρκετούς ἄλβανούς ἀπό τούς κατατρεγμένους τοῦ ἀρχηγοῦ ἄλβανοῦ Γκιολέκα, οἱ ὅποιοι συνάξα-ντες ἕως 600 ὀπαδούς ληστές ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἐπαπειλοῦν τήν Λαμίαν, ἀλλά ἡ Ἑλληνική Κυβέρνησις ἔλαβεν τά ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς καταδίωξιν αὐτῆς τῆς συμμορείας, καί ἐλπίζω ἐντός ὀλίγου νά λάβωσιν τά ἐπίχειρα τῆς κακίας των, συχρόνως ἡ Ἑλληνική Κυβέρνησις ἔκαμεν διαμαρτύρησιν κατά τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, ὅπου ἄφησε αὐτούς εἰς τό Τουρκικόν Κράτος καί ἐσυγκεντρώθησαν εἰς τά σύνορα αὐτῶν καί εἰσέβαλον σεσωματωμένοι εἰς τό ἐδῶ Κράτος καί τοῦτο θέλει φέρει κακῶς συνεπείας, ἀνίσως καί κάμμία ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων λάβει μέρος κατά τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, ἐπειδή καί ἡ ἀγανάκησις ὄλων τῶν στρατιωτικῶν διὰ τῶν Τουρκῶν τήν ἀδιαφορίαν των, ὅπου ἐμβῆκαν ὀπλισμένοι ἄλβανοί εἰς τό ἐλλ(ηνικόν) ἔδαφος κατά τῆς Κυβερνήσεως εἶναι μεγαλοτάτη καί ἀνίσως οἱ εἰς τά μεθῶρια εὐρυσκόμενοι Τούρκοι δέν τούς κτυπήσουν ἅμα καταδιωχθοῦν ἔχουν σκοπόν νά εἰσβάλλουν τά βασιλικά στρατεύματα εἰς τό τουρκικόν ἔδαφος πρὸς καταδίωξιν καί ἐτοιμάζονται πολλοί διὰ τόν αὐτόν σκοπόν καί τό ἀποτέλεσμα ποῖον θέλει εἶναι Κύριος οἶδε [...]

Δημήτριος Λακοβάς.

52. Δημοσιεύουμε το τμήμα του εγγράφου που αναφέρεται στη ληστεία.

Χάρτης: Η Μακεδονία τον 19ο αιώνα.

Λημέρι Ληστών.

ΤΟ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΟ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΝΑΟΥ
ΚΟΙΜΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

Διοίκηση - Πληθυσμιακά στοιχεία της Κομοτηνής

Κατά τον 19ο αιώνα, χρονική περίοδος στην οποία αναφέρεται η παρούσα μελέτη, η οθωμανοκρατούμενη Κομοτηνή (Gümülcine) (Εικ. 1-4), ανήκε στην Επαρχία (Nahiye) Σεχρ ή Σεχίρ (Sehr ή Sehir) και αυτή, με τη σειρά της, στην Υποδιοίκηση (Kaza) Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine). Ακολούθως, η Υποδιοίκηση Γκιουμουλτζίνε αποτελούσε τμήμα της ομώνυμης Διοίκησης (Sancak) Γκιουμουλτζίνε, η οποία υπάγονταν, διοικητικά, στη Γενική Διοίκηση (Vilâyet) Αδριανουπόλεως (Edirne).¹

Την ίδια χρονική περίοδο, την αυτοδιοίκηση στην Κομοτηνή ασκούσε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηπειρώτη στην καταγωγή και εγκατεστημένου στη Μαρώνεια, ιατρού Μ. Μελίρρτου, η Ορθόδοξη Πατριαρχική Κοινότητα, η οποία λειτουργούσε υπό την εποπτεία της Μητρόπολης η έδρα της οποίας είχε ήδη μεταφερθεί οριστικά στα τέλη του 17ου αι. από τη Μαρώνεια στην Κομοτηνή,² γεγονός που βοήθησε στην άμεση επίβλεψη και προστασία της πνευματικής ζωής του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Κομοτηνής από τη Μητρόπολη. Μάλιστα, ο επικεφαλής του σώματος της Δημογεροντίας της Κομοτηνής ήταν ο εκάστοτε επίσκοπος (μητροπολίτης) ή επίτροπος αυτού. Το όργανο της Δημογεροντίας διευθετούσε με αλάθητο τρόπο τα κοινά, ρύθμιζε τις διαφορές των ελληνορθόδοξων κατοίκων, τοποθετούσε ή αντικαθιστούσε τους Επιτρόπους των ναών, τους Εφόρους των σχολείων και άλλων ευαγών ιδρυμάτων της Κοινότητας.³

1. Από τη θέση αυτή επιθυμούμε να εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες στον Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης κ. Ιάκωβο Ακτσόγλου, για τις πολύτιμες πληροφορίες που μας παραχώρησε, αναφορικά με τα παλαιά τοπωνύμια και τις μετονομασίες, που προέρχονται από την έρευνά του στην εργασία του: Ι. Ακτσόγλου, *Όψη της διοικητικής οργάνωσης της έδρας της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine Sancakı) και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα*, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, Κομοτηνή 2013, όσο και από τοπωνυμικούς καταλόγους που έχουν συνταχθεί κατά τη διάρκεια της προαναφερόμενης έρευνάς του (οσμανική, τουρκική, ελληνική και τοπωνυμικές ποιιλίες) και δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

2. Θ. Θωμόπουλος, «Η αυτοδιοίκηση στη Μαρώνεια θεσμός του θρακιώτικου λαϊκού δικαίου - καταγωγή και εξέλιξή του», *Θρακική Επετηρίδα* 1 (Κομοτηνή 1980) 181.

3. Ν. Μουσιόπουλος, «Ιστορική σκιαγραφία της Κομοτηνής», *Θρακική Επετηρίδα*

Πληθυσμιακά στοιχεία για το τέλος του 19ου αιώνα πληροφορούμαστε από την Επετηρίδα της Γενικής Διοίκησης Αδριανουπόλεως (Sâlnâme-i Vilâyet-i Edirne) του οικονομικού έτους (sene-i mâlîyye) 1314 Εγίρας (αντιστοίχιση στο Ιουλιανό Ημερολόγιο 01.03.1898 - 28.02.1899), σύμφωνα με την οποία, ο πληθυσμός της Υποδιοίκησης (Kaza) Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine) ανερχόταν στους 67.341 κατοίκους. Από αυτούς 6.401 κάτοικοι ανήκαν στην Ορθόδοξη Πατριαρχική Κοινότητα (Rum), 53.393 κάτοικοι ανήκαν στην Μουσουλμανική Κοινότητα (İslâm), 329 κάτοικοι ανήκαν στην Αρμένικη Γρηγοριανή Κοινότητα (Ermeni), 6.506 κάτοικοι ανήκαν στην Ορθόδοξη Εξαρχική Κοινότητα (Bulgar) και 712 κάτοικοι ανήκαν στην Ιουδαϊκή Κοινότητα (Yahudi).⁴ Ειδικότερα, για τον πληθυσμό της πόλης Κομοτηνής, σε δημοσίευμα της εφημερίδας «Ανατολικός Αστήρ» της Κωνσταντινούπολης, με ημερομηνία 22 Ιανουαρίου 1886, μαρτυρούνται περί τις 700 οικογένειες χριστιανών.⁵

Ο Μητροπολιτικός Ναός

Ο Μητροπολιτικός Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου είναι ρυθμού τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής (Εικ. 5) και βρίσκεται πλησίον της ΝΑ γωνίας εντός του βυζαντινού κάστρου της Κομοτηνής (Εικ. 6).⁶ Σημαντική κτητορική μεγαλογράμια-

7 (Κομοτηνή 1987-1990) 193.

4. Ακτσόγλου, ό.π. (σημ. 1), σσ. 28, 49, 50 και 111.

5. Σ. Ψάλτης, *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου: Α' Στατιστικά Περί του Ελλην. Πληθυσμού Πληροφορίες*, Αθήνα 1919, σ. 140. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/6/4/metadata-01-0000622.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclp1=&cclp2=&cclp3=&cclp4=&cclp5=&cclp6=&cclp7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1 (17.03.2020).

6. Η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία για το κάστρο της Κομοτηνής προέρχεται από το έργο «Ιστορία» του αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού (1292- 1383). Το έργο αυτό γράφτηκε τη εποχή που ο αυτοκράτορας είχε γίνει μοναχός, έχει τη μορφή απομνημονευμάτων και παρουσιάζει τα γεγονότα της περιόδου 1320-1356: Δ. Νίκου, *Πηγές και επιδράσεις του ιστορικού έργου του Δούκα*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2009, σ. 17. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

<http://ikee.lib.auth.gr/record/111009/> (29.03.2020). Στο έργο αυτό ο Καντακουζηνός περιγράφει ένα μικρό κάστρο της παρακείμενης Εγνατίας Οδού, που το ονομάζει «πόλισμα» και είχε σκοπό να προσφέρει προστασία και ασφάλεια στους διερχόμενους. Το μικρό αυτό

τη επιγραφή που σώζεται στον νότιο άρθρα του Ναού αναφέρει τα εξής: «Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ / ΒΑΘΡΩΝ ΤΩ 1800^φ ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ / ΧΑΤΖΗΖΑΧΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ / ΑΥΘΙΣ Δ' ΑΝΩΚΟΔΟΜΗΘΗ ΤΗ ΕΠΙΣΤΑ / ΣΙΑ ΓΑΛΙΠΗ ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ / ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΑΤΖΗΖΑΧΟΥ ΚΑΙ / ΜΟΣΧΟΥ · ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ · 1832 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 25».⁷ Από την επιγραφή αυτή προκύπτει ότι ο Ναός κατασκευάστηκε στα 1800,⁸ ενώ στα 1832 πραγματοποιήθηκε ανοικοδόμηση με την επέκταση και τη δημιουργία ενός τέταρτου κλίτους στη νότια πλευρά του Ναού. Η ανοικοδόμηση του 1832 αποδεικνύεται και από σωζόμενο έγγραφο παλαιoturρκικής γραφής, το οποίο χρονολογείται στις 17 του μηνός Rebiülevnel (Rabi al-Awwal) του έτους (Εγίρας) 1247 (η αντιστοιχία με το Ιουλιανό ημερολόγιο είναι 26 Αυγούστου 1831) και αποτελεί αίτημα της Εκκλησίας της Κομοτηνής (Μητρόπολη Μαρωνείας και Κομοτηνής) με σκοπό την επισκευή και αποκατάσταση του Ναού. Το αίτημα απευθύνεται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δια μέσου του Mehmed Kâmil el-Müvellâ, τοποτηρητή της πόλης της Κομοτηνής και εκπροσώπου του Χαλίφη (ανώτατος θρησκευτικός

κάστρο αναπτύχθηκε αυξάνοντας τον πληθυσμό του όταν, κατά την περίοδο του 13ου αιώνα και ιδίως στις αρχές του 14ου αιώνα, βρήκαν σε αυτό καταφύγιο οι κάτοικοι της γειτονικής Μοσυνούπολης, μετά την καταστροφή της από τον Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Καλοϊωάννη: Π. Γεωργαντζής, «Η εκκλησιαστική οργάνωση και διοίκηση της Δ. Θράκης κατά τη βυζαντινή εποχή», *Byzantinische Forschungen* 14(1) (Amsterdam 1989) 39-40. Ακόμη, μαρτυρία του Κομοτηναίου ιστορικού και λαογράφου Στίλωνα Κυριακίδη αναφέρει ότι σε πύργο του κάστρου, ο οποίος αργότερα κατεδαφίστηκε, σωζόταν η επιγραφή «Θεοδοσίου κτίσμα» ή «Θεοδοσίου το κτίσμα». Με βάση την επιγραφή και τον τρόπο κατασκευής του κάστρου ο Σ. Κυριακίδης αναφέρει ότι, είναι πολύ πιθανό, η κατασκευή του κάστρου να τοποθετείται στην περίοδο 379-395, κατά την οποία στον θρόνο του Βυζαντίου ήταν ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄: Σ. Κυριακίδης, *Περί την ιστορίαν της Θράκης: Ο ελληνισμός των σύγχρονων Θρακών - Αι πόλεις Ξάνθη και Κομοτηνή*, Ε.Μ.Σ. - Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1960, σ. 49. Επισημαίνεται ότι η παραπάνω υπόθεση του Σ. Κυριακίδη μπορεί να μην είναι ακριβής, αφού η επιγραφή «Θεοδοσίου κτίσμα» ή «Θεοδοσίου το κτίσμα» μπορεί να αποδοθεί και στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β΄ (408-450): Ν. Η. Baynes - Η. St. L. B. Moss, *Βυζάντιο: Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μτφρ. Δ. Ν. Σακκάς, Παπαδήμας, Αθήνα 1983, σ. 639.

7. Μ. Αναγνωστίδης, «Μελέτη - πρόταση αναστήλωσης και αναπαλαίωσης Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης Θεοτόκου Κομοτηνής», *Θρακική Επετηρίδα* 2 (Κομοτηνή 1991) 426.

8. Πιθανότατα, στη θέση όπου οικοδομήθηκε ο Ναός στα 1800, υπήρχε παλαιότερος ναός. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τη μαρτυρία του Γάλλου περιηγητή Pierre Belon (1517-1564), ο οποίος, στις ταξιδιωτικές του παρατηρήσεις αναφορικά με την Κομοτηνή, αναφέρει «Βρήκαμε μια μικρή πόλη Commecine, [...] Έχει ερείπια ενός μικρού κάστρου, και μέσα είναι η εκκλησία των Ελλήνων χριστιανών»: Σ. Κυριακίδης, «Ο Καπουκίνος Robert de Dreux στη Θράκη στα 1666», *Θρακικά* Α΄ (1-2) (Αθήνα 1928) 114. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.he.duth.gr/node/10123> (20.03.2020).

τίτλος που αποδίδεται στον σουλτάνο).⁹ Μαζί με το έγγραφο επισυνάπτεται σκαρίφημα της κάτοψης του Ναού (Εικ. 7) όπου φαίνεται η επέκταση και η δημιουργία ενός τέταρτου κλίτους στη νότια πλευρά του κτηρίου.¹⁰

Το κωδωνοστάσιο

Το κωδωνοστάσιο του Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου βρίσκεται, επί της οδού Ελ. Βενιζέλου αρ. 48 (Εικ. 8), έξω από το κάστρο της Κομοτηνής (Εικ. 9), πλησίον της νότιας πλευράς του τείχους (Εικ. 10). Πρόκειται για ένα σημαντικό μνημείο της Ορθόδοξης Πατριαρχικής Κοινότητας (Rum), της πόλης, το οποίο κατασκευάστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα.¹¹ Η επιλογή της κατασκευής του κωδωνοστασίου σε αυτήν τη θέση οφείλεται στο γεγονός ότι την εποχή εκείνη η οδός Βενιζέλου αποτελούσε προέκταση της κεντρικής οδού εισόδου προς την πόλη από δυμάς και, συνεπώς, το καμπαναριό έπρεπε να βρίσκεται σε εμφανές σημείο (Εικ. 11). Στη βάση του κωδωνοστασίου υπήρχε αψίδα (Εικ. 12), από την οποία γινόταν η μετάβαση των διερχόμενων από την οδό Βενιζέλου προς τον παρακείμενο Μητροπολιτικό Ναό, διαμέσου της νότιας πύλης του κάστρου (Εικ. 13, 14 και 15). Την εποχή εκείνη δεν υπήρχε άλλος τρόπος πρόσβασης, σε αντίθεση με τη σημερινή εποχή κατά την οποία η προσέγγιση στον Ναό γινόταν από την πα-

9. Το έτος 1831, κατά το οποίο χρονολογείται το έγγραφο, σουλτάνος ήταν ο Μαχμούτ Β΄ (II. Mahmud), ο οποίος ήταν στον θρόνο κατά το χρονικό διάστημα 1808-1839: Κατάλογος Σουλτάνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Βικιπαίδεια, 2020. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82_%CE%A3%CE%BF%CF%85%CE%BB%CF%84%CE%AC%CE%BD%CF%89%CE%BD_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%9F%CE%B8%CF%89%CE%BC%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82_%CE%91%CF%85%CF%84%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1%CF%82 (22.03.2020).

10. H. Y. Ağanoğlu – S. Bayram – M. Yıldıztaş, *Osmanlı Belgelerinde Batı Trakya*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 107, İstanbul 2009, σσ. 386-389.

11. Σε συνέντευξη που μας παραχώρησε στις 22.02.2020 ο κ. Δημήτριος Γαρυφάλλου του Γαρούφαλλου, ιδιοκτήτης της παρακείμενης κατοικίας επί της οδού Ελ. Βενιζέλου αρ. 50 στα δυτικά του κωδωνοστασίου, ο οποίος γεννήθηκε στα 1939, σήμερα 81 ετών, ανέφερε ότι η κατασκευή του κωδωνοστασίου πιθανότατα τοποθετείται μεταξύ 1878-1880 και πρόσθεσε ότι ο παππούς του Δημήτριος Γαρυφάλλου του Γαρούφαλλου (ιδιοκτήτης της παλαιότερης κατοικίας στη θέση της σημερινής) είχε παραχωρήσει δωρεάν στη Μητρόπολη Μαρωνείας και Κομοτηνής μία στενόμακρη λωρίδα γης, στα ανατολικά του οικοπέδου του σπιτιού του, προκειμένου να πιστεί εκεί το κωδωνοστάσιο.

ρακείμενη οδό Θεμιστοκλή Σοφούλη. Η διάνοιξη αυτής της οδού (Εικ. 16 και 17) πραγματοποιήθηκε πιθανότατα στο χρονικό διάστημα από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 - αρχές της δεκαετίας του 1960, γεγονός που στάθηκε αφορμή να κτιστεί, περί τις αρχές της δεκαετίας του 1970,¹² η αψίδα του κωδωνοστασίου και να μετατραπεί σε ναόσχημο παρεκκλήσι του παρακείμενου Μητροπολιτικού Ναού, μορφή την οποία διατηρεί έως σήμερα (Εικ. 18, 19 και 20).

Οι διαστάσεις στη βάση του κωδωνοστασίου είναι 3,73 μ. στη βόρεια πλευρά, 3,70 μ. στη νότια πλευρά εφαιπτόμενη επί της οδού Βενιζέλου, 3,57 μ. στην ανατολική πλευρά και 3,53 μ. στη δυτική πλευρά. Το ύψος του είναι 18 μ., ενώ διαθέτει τρεις ορόφους. Το ισόγειο και ο πρώτος όροφος έχουν κτιστό δάπεδο (Εικ. 21 και 22), ενώ ο δεύτερος και ο τρίτος όροφος ξύλινο (Εικ. 23 και 24). Η πρόσβαση στο εσωτερικό του κωδωνοστασίου γίνεται από μικρή, στενή, κτιστή κλίμακα (Εικ. 25), η οποία βρίσκεται στη βόρεια πλευρά και οδηγεί στον πρώτο όροφο του κτηρίου. Η ανάβαση από τον πρώτο όροφο προς τους άλλους δύο ορόφους γίνεται από στενή, μεταλλική κλίμακα (Εικ. 26), η οποία, κατά πάσα πιθανότητα, αντικατέστησε παλαιότερη ξύλινη, όταν εκείνη καταστράφηκε. Η κατασκευή των δύο ξύλινων ορόφων στηρίζεται σε ξύλινους κάθετους δοκούς, που είναι προσαρμοσμένοι στις τέσσερις εσωτερικές γωνίες του κτηρίου (Εικ. 27), ενώ η εσωτερική κλίμακα είναι στερεωμένη σε ανεξάρτητα μεταλλικά στηρίγματα, που έχουν πακτωθεί στους εσωτερικούς τοίχους του κτηρίου (Εικ. 28). Η κατασκευή καταλήγει πάνω από το δάπεδο του τρίτου ορόφου απ' όπου κρέμονται οι καμπάνες του κωδωνοστασίου (Εικ. 29). Δεδομένου της παλαιότητας και της φθοράς που έχει υποστεί ο φέρων ξύλινος οργανισμός (Εικ. 30), αλλά και του μεγάλου φορτίου που δέχεται η κατασκευή από το βάρος των έξι καμπανών, που με έναν πρόχειρο υπολογισμό το συνολικό βάρος τους θα πρέπει να ξεπερνά τα 1.200 kgf, θεωρούμε επιτακτική την ανάγκη άμεσης αναστύλωσης και συντήρησης του μνημείου.

Οι δύο ιστορικές καμπάνες του κωδωνοστασίου

Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του εφημέριου του ιερού Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου κ. Βασίλειου Χαδήρογλου,¹³ η παλαιό-

12. Οι μαρτυρίες αυτές, τόσο για τον χρόνο της διάνοιξης της οδού Σοφούλη, όσο και την περίοδο μετατροπής της αψίδας του κωδωνοστασίου σε παρεκκλήσι, προέρχονται από την προαναφερόμενη συνέντευξη του κ. Δ. Γαρυφάλλου, τον οποίο θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά, για την συνεισφορά του στην παρούσα εργασία.

13. Από τη θέση αυτή οφείλουμε να εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες τόσο στον εφημέριο του Ναού πατέρα Βασίλειο Χαδήρογλου, όσο και στον νεωκόρο κ. Δημήτριο Μαμουλίδη, για την προθυμία τους να βοηθήσουν στην έρευνά μας.

τερη σωζόμενη καμπάνα του κωδωνοστασίου, εξαιτίας ραγίσματος που υπέστη παλαιότερα (Εικ. 31), αφαιρέθηκε από το κωδωνοστάσιο και σήμερα φυλάσσεται στον περίβολο του παρακείμενου Μητροπολιτικού Ναού. Πρόκειται για καμπάνα διαμέτρου 0,42 m και ύψους 0,43 μ., η οποία φέρει την επιγραφή: «DEPOSITO BRONZI / DI / C. F. MÜLLER / IN / TRIESTE» (ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΜΠΡΟΥΝΤΖΟΥ / ΤΟΥ / C. F. MÜLLER / ΣΤΗΝ ΤΕΡΓΕΣΤΗ) (Εικ. 32) και χρονολογία κατασκευής το 1871 (Εικ. 33). Ακόμη, η καμπάνα φέρει διακοσμητικά μοτίβα με επαναλαμβανόμενες φυτικές συνθέσεις, στο επάνω μέρος με φύλλα και ρόδα, ενώ στο κάτω μέρος με σχηματοποιημένα φύλλα αμπέλου που εναλλάσσονται με καρπούς (Εικ. 34). Επιπλέον, την καμπάνα διακοσμούν τέσσερις παραστάσεις. Ο Εσταυρωμένος (Εικ. 35), η Θεοτόκος Αριστεροκρατούσα σε όρθια στάση (Εικ. 36), ο έφιππος Άγιος Γεώργιος Δρακοκτόνος (Εικ. 37) και άγνωστος επίσκοπος, ο οποίος κρατά στο δεξί του χέρι την ποιμαντορική του ράβδο, ενώ με το αριστερό ευλογεί το ποίμνιό του (Εικ. 38). Κάτω ακριβώς από την προαναφερόμενη παράσταση του Αγίου Γεωργίου σώζεται δεύτερη επιγραφή¹⁴, η οποία είναι δυσανάγνωστη, εξαιτίας φυσικών φθορών που έχει υποστεί. Επιπλέον, η επιγραφή αυτή φέρει αρκετές συντομογραφίες, που την καθιστούν δυσνόητη. Παρόλα αυτά, έγινε προσπάθεια μεταγραφής αυτής της επιγραφής ως εξής: «R^o. (ίσως συντομογραφία της λέξης Regio) Di(;) Munihi¹⁵ (κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται στο Μόναχο) Pe.(;) ή Se.(;) ic.(;) ή ir.(;)» (Εικ. 39). Πρέπει να σημειωθεί ότι οι δύο προαναφερόμενες επιγραφές, ο φυτικός διάκοσμος, η χρονολογία κατασκευής και οι παραστάσεις των τριών αγίων και του επισκόπου, έχουν δημιουργηθεί με καλούπι κατά τη διαδικασία χύτευσης της καμπάνας. Από την παραπάνω περιγραφή προκύπτει ότι η καμπάνα αυτή κατασκευάστηκε στα 1871 στο εργαστήριο μπρούντζου του C. F. Müller στην Τεργέστη. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το όνομα του επιχειρηματία C. F. Müller παραπέμπει στη γερμανική γλώσσα, επειδή την εποχή εκείνη η Τεργέστη διέθετε αυτονομία και πλήθος προνομίων, καθώς ανήκε στην Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία.¹⁶ Το γεγονός αυτό δικαιολογεί την εγκατά-

14. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να απευθύνουμε τις θερμές μας ευχαριστίες στον καθηγητή Λατινικής Παλαιογραφίας του Πανεπιστημίου της Περούτζια κ. Antonio Ciaralli, για τις χρήσιμες συμβουλές του στη μεταγραφή αυτής της επιγραφής.

15. Η λέξη «Munihi» στην αλβανική γλώσσα σημαίνει «Μόναχο»: Munich, Wiktionnaire, 2019. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://fr.wiktionary.org/wiki/Munich> (15.04.2020). Ως εκ τούτου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η λέξη αυτή μπορεί να είχε την ίδια σημασία στην τριεστίνικη διάλεκτο της εποχής του 19ου αιώνα ή σε κάποια άλλη γλώσσα ή τοπική διάλεκτο της ευρύτερης περιοχής.

16. Ν. Μαυρόπουλος, «Το ζήτημα της Τεργέστης (1918-1954): Μια συνολική αποτίμηση», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 16 (Θεσσαλονίκη 2005-2014) 63. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.imxa.gr/publish/publish.htm> (06.03.2020).

σταση, στο σημαντικό αυτό εμπορικό και οικονομικό κέντρο των Αψβούργων, αρκετών γερμανόφωνων επιχειρηματιών.¹⁷ Μάλιστα, όπως προκύπτει από την προαναφερόμενη δεύτερη επιγραφή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ιδιοκτήτης του εργαστηρίου C. F. Müller μπορεί να κατάγεται από την περιοχή (Regio) του Μονάχου (Munih). Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι η προσπάθεια συσχέτισης των τεσσάρων παραστάσεων με κάποιον συγκεκριμένο τόπο, καθίσταται πολύ δύσκολη, αφού δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες που να βοηθούν προς αυτήν την κατεύθυνση. Παρά το γεγονός αυτό και επιχειρώντας να δοθεί κάποια εξήγηση, οι παραστάσεις αυτές δύναται να συσχετιστούν με την Κομοτηνή, τόπο παραγγελίας της καμπάνας ή με την Τεργέστη, τόπο όπου είχε την έδρα του το εργαστήριο κατασκευής της καμπάνας ή με το Μόναχο, τόπο πιθανής καταγωγής του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου C. F. Müller. Από τις τρεις αυτές εκδοχές περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει η Κομοτηνή, καθώς οι παραστάσεις της Θεοτόκου και του Αγίου Γεωργίου ταυτίζονται με τις δύο κυριότερες και παλαιότερες ενοριακές συνοικίες της πόλης, Βαρωσίου (περιοχή γύρω από την οδό Ελ. Βενιζέλου όπου ο ενοριακός Μητροπολιτικός Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου) και Αγίου Γεωργίου (περιοχή στα ανατολικά της πόλης όπου και ο ομώνυμος ενοριακός ναός), οι οποίες μαρτυρούνται σε βιβλίο, δημοσιευμένο στα 1871, του Ηπειρώτη ιατρού Μ. Μελίρρτου, εγκατεστημένου μόνιμα στη Μαρώνεια.¹⁸ Επιπλέον, η παράσταση του επισκόπου παραπέμπει σε ορθόδοξο μητροπολίτη, εξαιτίας της αμφίσεης (καλυμμαύχι, επανωκαλύμμαχο), του αρχιερατικού εγκολπίου, της γενειάδας, της ποιμαντορικής ράβδου και της χαρακτηριστικής στάσης του αριστερού του χεριού καθώς ευλογεί το ποίμνιό του. Σε αυτήν την περίπτωση, η παράσταση του επισκόπου θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Μητροπολίτη Άνθιμο, ο οποίος διετέλεσε επί-

17. Μετά τη Συνθήκη του Πασάροβιτς, τον Ιούλιο του 1718, μεταξύ Αυστρίας, Βενετίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η Τεργέστη ανακηρύχθηκε ελεύθερο λιμάνι από τον Κάρολο ΣΤ' με το Διάταγμα (Patente) της 18ης Μαρτίου 1719. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει το Ιδιαίτερο ενδιαφέρον της αυστριακής πλευράς για την Τεργέστη και σήμανε την απαρχή της ανάπτυξης της. Επιπλέον, το Διάταγμα προσέφερε τη δυνατότητα μετανάστευσης και εγκατάστασης στην Τεργέστη ξένων επιχειρηματιών, καθώς και την ελεύθερη άσκηση αυτών στους τομείς του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Ταυτόχρονα, η απαλλαγή των εμπορών από κάθε φορολογικό δασμό, η προστασία των πλοίων και διευκολύνσεις σχετικά με την αποθήκευση και διακίνηση των εμπορευμάτων τους, ήταν μερικά επιπρόσθετα προνόμια που πρόσφερε το Διάταγμα, μετατρέποντας την πόλη σε σημαντικό εμπορικό κέντρο της Δύσης: Ό. Κατσιαρδής-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1984, σσ. 5-6. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/9883> (20.03.2020).

18. Μ. Μελίρρτος, *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας*, Καϊόλ, Κωνσταντινούπολη 1871, σ. 39.

σκοπος Μαρώνειας μεταξύ των ετών 1865-1877¹⁹ και καταγόταν από την Ηράκλεια²⁰ της Ανατολικής Θράκης.

Όμοια με την προαναφερόμενη καμπάνα του κωδωνοστασίου του ιερού Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου της Κομοτηνής, έχει εντοπιστεί στον Πύργο Ωρολογίου (Ωροσκοπείου) της Πρέβεζας, η οποία έχει κατασκευαστεί στο ίδιο εργοστάσιο και φέρει παλαιότερη, κατά έξι χρόνια, χρονολογία κατασκευής (1865).²¹ Όπως σημειώνει ο ερευνητής του Πύργου του Ωρολογίου της Πρέβεζας κ. Ν. Καράμπελας,²² οι Ηπειρώτες ευεργέτες της Πρέβεζας επέλεξαν να παραγγείλουν την καμπάνα από την Τεργέστη, επειδή την εποχή εκείνη η Πρέβεζα, και η περιοχή της Ηπείρου γενικότερα, διατηρούσε στενούς εμπορικούς δεσμούς με το σπουδαίο αυτό αστικό κέντρο της Δύσης. Σε αντίθεση με την Πρέβεζα, η οθωμανοκρατούμενη Κομοτηνή (Gümülcine) του τέλους του 19ου αιώνα, διατηρούσε στενούς εμπορικούς δεσμούς με αστικά κέντρα που είχε γεωγραφική γειτνίαση, όπως εκείνα του Ευξείνου Πόντου, της Μ. Ασίας και της Ανατολικής Μεσογείου, γενικότερα. Έτσι, η προέλευση της καμπάνας του κωδωνοστασίου του Μητροπολιτικού Ναού από το εργαστήριο χύτευσης του C. F. Müller στην Τεργέστη, αποτελεί σπάνιο γεγονός για την Κομοτηνή και την ευρύτερη περιοχή εκείνης της περιόδου. Για παράδειγμα, τόσο η δεύτερη καμπάνα του κωδωνοστασίου της παρούσας μελέτης, η οποία παρουσιάζεται αναλυτικά παρακάτω, όσο και η καμπάνα του κωδωνοστασίου της γειτονικής στην Κομοτηνή Μαρώνειας,²³ σύμφωνα με τις επιγραφές που φέρουν, είχαν παραγγελθεί από εργαστήρια χύτευσης της Ρωσίας στις πόλεις Γκάτσινα (Γάτчина) 46 χμ. νοτιοανατολικά της Αγίας Πετρούπολης και στο Ροστόφ επί του ποταμού Ντον (Ростов-на-Дону) ανατολικά της Αζοφικής Θάλασσας, αντιστοίχως. Παρόλα αυτά η παραγγελία της καμπάνας του Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου της Κομοτηνής από εργαστήριο της Τεργέστης, μιας πόλης που βρί-

19. Φ. Τριάρχης, «Ο Νομός Ροδόπης χθες και σήμερα», *Αρχαίον Θράκης*, 39, Αθήναι 1976, σσ. 149-172. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.he.duth.gr/node/10124> (03.02.2020).

20. Ε. Κουρίλας, «Επίσκοποι, λόγιοι, επίσημοι ευεργέται Ηρακλείας», *Θρακικά* 36 (Αθήναι 1963) 5-91. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.he.duth.gr/node/10123> (03.02.2020).

21. Ν. Καράμπελας, «Η δεύτερη καμπάνα του Πύργου του Ρολογιού της Πρέβεζας χυτευμένη το 1865 από τον Müller της Τεργέστης», *Ηπειρωτικό Ημερολόγι* 37 (Ιωάννινα 2018) 78-79. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://oxford.academia.edu/NikosDKarabelas> (03.02.2020).

22. Καράμπελας, ό.π. (σημ. 21), 75.

23. Φ. Κωνσταντινίδης, «Η κάτω βρύση της αγοράς στη Μαρώνεια», *Θρακική Επετηρίδα* 8 (Κομοτηνή 1991) 383.

σκεται στη Δύση και δεν γειννιάζει ούτε είχε ποτέ στενούς εμπορικούς δεσμούς με τη Θράκη, δύναται να εξηγηθεί ως ακολούθως. Την περίοδο από τα τέλη του 16ου - τις αρχές του 17ου αιώνα παρατηρήθηκε ώθηση μεγάλου τμήματος του Ελληνισμού (εργατών, τεχνιτών, εμπόρων, γεωργών κ.ά.) προς τη Θράκη από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων και αυτής της Ηπείρου. Οι βασικότερες αιτίες αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων οφείλονται στην έναρξη της παρακμής, η εμφάνιση της οικονομικής κρίσης, η ενίσχυση του δημογραφικού προβλήματος των αστικών κέντρων της Θράκης, η εποίικιστική πολιτική και ο τρόπος διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁴ Έτσι, εγκαθίστανται στην Κομοτηνή και στην ευρύτερη περιοχή αρκετοί Ηπειρώτες, πολλοί από τους οποίους ήταν οικονομικά εύποροι και διακρίθηκαν στην επιχειρηματική, εμπορική και κοινωνική ζωή του τόπου, ενώ ξεχώρισαν για τις ευεργεσίες τους. Η δράση και η κοινωνική προσφορά τους μαρτυρούνται ποικιλοτρόπως. Σε επιστολή του Νικόλαου Γ. Χατζόπουλου,²⁵ με ημερομηνία 02.08.1883, προς τη Φιλεκαπαιδευτική και Φιλανθρωπική Αδελφότητα Κωνσταντινουπόλεως, αναφέρεται ότι η Κομοτηνή: «Έχει [...] και εν Νηπιαγωγείον ιδρυθέν δαπάνη του εξ Ηπείρου Κωνσταντίνου Χ' (συντομογραφία του προσωνύμου «Χατζή» που αποδίδεται σε προσκνητή των Αγίων Τόπων) Ζωΐδου και δαπάνη του αυτού συντηρούμενον».²⁶ Το ιστορικό αυτό διδακτήριο βρίσκεται στην αυλή του ιερού Ναού Αγίου Γεωργίου Κομοτηνής και στην πρόσοψή του σώζεται η μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή, η οποία, επιβεβαιώνει τη μαρτυρία της προαναφερόμενης επιστολής, αναφέρει τα εξής: «ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΝ / Χ' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΩΪΔΟΥ / ΚΑΙ / Χ' ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ Τῆ / ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ / 1882».²⁷ Ο γιος του ζεύγους Χ' Κωνσταντίνου Ζωΐδη και της Χ' Βασιλικής Νικόλαος Ζωΐδης καταγόταν από το χωριό Δόλιανη του ανατολικού Ζαγορίου Ιωαννίνων και ήταν 12 ετών όταν οι γονείς του εγκαταστάθηκαν στην Κομοτηνή. Ο Νικόλαος ακολούθησε το επάγγελμα του πατέρα του, διατηρώντας στην πόλη μεγάλο κατάστημα νεωτερισμών, ενώ ταυτόχρονα δραστηριοποιούνταν σε πλήθος άλλες επιχειρηματικές δράσεις. Διετέλεσε Δήμαρχος

24. Κ. Βακαλόπουλος, «Η Θράκη κατά την οθωμανική περίοδο (1354-1922)», στο: Γ. Αικατερινίδης (επιμ.), *Θράκη*, Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, Κομοτηνή 1994, σ. 213.

25. Ο Ν. Γ. Χατζόπουλος υπηρέτησε ως δάσκαλος στις Φέρες και διεύθυνε προσωρινά το Υποπροξενείο Πύργου της Αν. Ρωμυλίας.

26. Π. Παπαχριστοδούλου, «Ο φάκελος 434 περί Θράκης της Βιβλιοθήκης της Βουλής», *Αρχείον του Θρακικού, Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 31 (Αθήνα 1965) 19.

27. Ι. Σιγούρος, *Νομός Ροδόπης: Ιστορία, Αρχαιολογία, Γεωγραφία, Ανθρωπογεωγραφία, Πολιτισμός*, Εταιρεία Παιδαγωγικών Επιστημών Κομοτηνής, Κομοτηνή 1997, σ. 101.

Κομοτηναίων από τον Οκτώβριο του 1925 μέχρι τον Νοέμβριο του 1927 όταν, αιφνιδίως, απεβίωσε. Το Δημοτικό Συμβούλιο, θέλοντας να αποδώσει ευγνωμοσύνη στο πρόσωπό του, τιμώντας τη μνήμη και την πολυσχιδή προσφορά του, αποφάσισε να δώσει το όνομά του σε κεντρικό δρόμο της Κομοτηνής.²⁸ Ακόμα, ο Απόστολος Σούζος, με καταγωγή από το χωριό Ασπράγγελοι της Ηπείρου, γιος εμπόρου και εγκατεστημένος στην Κομοτηνή από νεαρή ηλικία, όπου διετέλεσε πρώτος δήμαρχος της πόλης από το 1920 έως το 1925. Ο Δήμος επιθυμώντας να ανταποδώσει στο ελάχιστο προς αυτόν την απεριόριστη εκτίμησή του, έδωσε το όνομά του σε οδό στο κέντρο της Κομοτηνής.²⁹ Ο μεγαλέμπορος, γεννημένος στην Κομοτηνή και καταγόμενος από την Ήπειρο, Λύσανδρος Σκουτέρης διατηρούσε κατάστημα αποικιακών προϊόντων,³⁰ ήταν συνέταιρος του μεγάλου πανελλήνιου Εμπορικού Οίκου Φωτιάδη - Σκουτέρη και Σία, ενώ διετέλεσε δημοτικός σύμβουλος στον Δήμο Κομοτηνής.³¹ Την κατοικία του Λ. Σκουτέρη, επί της οδού Κούλογλου αρ. 10, παραχώρησε στον Δήμο Κομοτηνής με δωρεά της η κόρη του Λύσανδρου Βασιλική Δίντσογλου-Σκουτέρη.³² Το αρχοντικό αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα αστικής κατοικίας της Κομοτηνής του τέλους του 19ου αιώνα, ενώ σήμερα στεγάζεται σε αυτό το «Θρακικό Εθνολογικό Ιστορικό και Πολιτιστικό Μουσείο Κομοτηνής και Θράκης».³³ Ακόμη, στην Κομοτηνή και στη συμβολή των οδών Ν. Τσανακλή αρ. 15 και Καλλιόπης Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, σώζεται το διώροφο νεοκλασικό αρχοντικό του Ηπειρώτη εμπόρου Μαλλιόπουλου, το οποίο κτίστηκε στα 1910.³⁴ Η παραπάνω ενδεικτική αναφορά επιφανών Ηπειρωτών, που έζησαν στην Κομοτηνή και έδρασαν ποικιλοτρόπως, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είναι πολύ πιθανό την καμπάνα αυτή να την παράγγειλε από την Τεργεστή κάποιος εύπορος Ηπειρώτης,

28. Χ. σ. Το έργο της Δ/σεως Θράκης - Αν. Μακεδονίας: Επίσημος Έκθεσις - Απολογισμός 1931, στο: *Θρακική Στοά: Λεύκωμα Θράκης - Μακεδονίας*, Α. Δρακόπουλος, Κομοτηνή 1932, σσ. 235-236.

29. Ό.π. (σημ. 28), σ. 212.

30. Ό.π. (σημ. 28), σ. 249.

31. Ό.π. (σημ. 28), σ. 256.

32. Η Βασιλική Δίντσογλου - Σκουτέρη γνωστοποίησε στον Δήμο Κομοτηνής την επιθυμία της για δωρεά του ακινήτου με αίτησή της στις 19.03.1997. Ακολούθως, ο Δήμος Κομοτηνής, επί δημαρχίας Γεωργίου Παπαδριέλλη, αποδέχθηκε τη δωρεά με την απόφαση 62/1997 της Δημορχιακής Επιτροπής.

33. Η δωρήτρια προόριζε το ακίνητο να χρησιμοποιηθεί ως «Θρακικό Εθνολογικό Ιστορικό και Πολιτιστικό Μουσείο Κομοτηνής και Θράκης», επιθυμία την οποία σεβάστηκε και αποδέχθηκε ο Δήμος Κομοτηνής με την απόφαση 133/1997 της Δημορχιακής Επιτροπής.

34. Α. Λιάπης, *Η Κομοτηνή και η περιφέρειά της: Ιστορική - περιηγητική - αρχαιολογική σκιαγραφή*, Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Κομοτηνή 1996, σ. 34.

που, αν και εγκατεστημένος στην Κομοτηνή, εξακολουθούσε να διατηρεί τους στενούς εμπορικούς δεσμούς που είχε με την πόλη αυτή της Δύσης, πριν ακόμα μεταναστεύσει από την Ήπειρο.

Η δεύτερη καμπάνα (Εικ. 40) που μελετήθηκε στην παρούσα έρευνα βρίσκεται αναρτημένη στο κωδωνοστάσιο του ιερού Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου της Κομοτηνής. Πρόκειται για καμπάνα διαμέτρου 0,90 μ. και ύψους 0,93 μ., η οποία φέρει δύο επιγραφές, μία στη ρώσικη και μία στην ελληνική γλώσσα. Η ρώσικη επιγραφή (Εικ. 41 και 42) έχει δημιουργηθεί με αλούπι κατά τη διαδικασία χύτευσης της καμπάνας και αναφέρει: «ОТЛИТЪ ГАТЧИНСКИМЪ ЗАВОДОМЪ / Т^{ВА} А.С. ЛАВРОВА 1897 ГОДА ВЪ 32 П 30 Ф» (Κατασκευάστηκε από το εργοστάσιο της πόλης Γκάτσινα / από τον συνεταιρισμό Α.Σ. Λαβρόβ το 1897 στα 32 Π 30 Φ), ενώ η ελληνική επιγραφή (Εικ. 43 και 44) είναι μεγαλογράμματη, έχει δημιουργηθεί με τη διαδικασία χάραξης και αναφέρει: «ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ ΚΑΙ ΔΟΥΚΑ ΚΟΥΛΟΓΛΟΥ ΟΔΗΣΣΟΣ 1898». Ακόμη, η καμπάνα φέρει ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο με φεστόνι από το οποίο εκφύονται τριφυλλα (Εικ. 45), άνθη πλαισιωμένα από δύο συμμετρικά σχέδια βλαστών που καμπυλώνουν σε συνεχόμενα λυρόσχημα μοτίβα (Εικ. 46),³⁵ καθώς και δύο παραστάσεις, που αποδίδονται στον Άγιο Νικόλαο³⁶ και στον τσάρο Αλέξανδρο Γ΄ (1845-1894).³⁷ Η παράσταση του Αγίου Νικολάου (Εικ. 47) φέρει τη συντομογραφία: «Св. Николай» [Святой Николай (Άγιος Νικόλαος)], ενώ η παράσταση του τσάρου Αλέξανδρου Γ΄ (Εικ. 48) φέρει τη συντομογραφία: «Цар. Алек» [Царь Александр Александрович Романов (τσάρος Αλέξανδρος Αλεξάντροβιτς Ρομανώφ)]. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η καμπάνα αυτή κατασκευάστηκε στα 1897 από το εργαστήριο χύτευσης κα-

35. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να απευθύνουμε τις θερμές μας ευχαριστίες στη φιλόλογο κ. Σουζάνα Γκιουρτζίδη και στη μηχανικό κ. Ελισάβετ Μιχαηλίδου, για τη σημαντική βοήθειά τους στις μεταφράσεις από τη ρωσική στην ελληνική γλώσσα, καθώς και στη φυσικό κ. Ζάνα Ιωακειμίδου για τις χρήσιμες συμβουλές της.

36. Αναφορικά με τις περιγραφές του φυτικού διάκοσμου στις δύο καμπάνες που μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία, οφείλουμε τις ευχαριστίες μας στην αρχαιολόγο κ. Σοφία Δουκατά-Δεμερτζή, για τις χρήσιμες συμβουλές της.

37. Η παράσταση του Αγίου Νικολάου μπορεί να συνδεθεί με την Γκάτσινα αφού στην πόλη υπήρχε ενοριακός ναός αφιερωμένος σε αυτόν τον Άγιο, που η ανέγερσή του τοποθετείται μεταξύ των ετών 1825-1828: Церковь Святого Николая (Гатчина), Википедии, 2019. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

[https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%8C_%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%8F_\(%D0%93%D0%B0%D1%82%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%8C_%D0%A1%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%8F_(%D0%93%D0%B0%D1%82%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B0)) (13.03.2020).

μπανών του Αλέξανδρου Στεπάνοβιτς Λαβρόβ³⁸ στην πόλη Γκάτσινα,³⁹ η οποία βρίσκεται 45 χλμ. ΝΔ της Αγ. Πετρούπολης και ήταν σπουδαίο αριστοκρατικό θέρετρο της τσαρικής αυλής. Οι δύο αριθμοί «32 Π και 30 Φ», στο τέλος της ρωσικής επιγραφής, αφορούν την παλαιά ρωσική μονάδα μέτρησης βάρους 32 пуд (πουντ) και την υποδιαίρεσή της 30 фунтов (φουντ). Συγκεκριμένα, το 1 пуд (πουντ) = 40 фунтов (φουντ ή, στην ελληνική απόδοση, λίβρες) = 1280 лотов (λοτ ή, στην ελληνική απόδοση, παρτίδες) = 3.840 золотников (ζολοτνίκι ή, στην ελληνική απόδοση, καρούλια) = 368.640 долей (ντόλι ή, στην ελληνική απόδοση, μετοχές). Η αντιστοιχία του 1 пуд (πουντ) σε χιλιόγραμμα είναι 1 пуд = 16,38 kg, ενώ η αντιστοιχία της υποδιαίρεσης του 1 фунтов (φουντ) σε χιλιόγραμμα είναι 1 фунтов = 0,40 kg.⁴⁰ Με βάση τις προαναφερόμενες αντιστοιχίες, είμαστε σε θέση να υπολογίσουμε με σχετική ακρίβεια το βάρος της καμπάνας σε χιλιόγραμμα, ως εξής: Τα 32 пуда (πούντα) είναι $32 \times 16,38 = 524,16$ kg, ενώ τα 30 фунтов (φουντ) είναι $30 \times 0,40 = 12$ kg. Αθροίζοντας τα δύο προηγούμενα ποσά, υπολογίζουμε ότι το συνολικό βάρος της καμπάνας είναι $524,16 + 12 = 536,16$ kg. Μαρτυρία αναφορικά με το βάρος της καμπάνας αυτής σε οκάδες καταγράφει σε αναρτημένο δημοσίευσμά του ο θεολόγος, εκκλησιαστικός, ιστορικός και νομικός κ. Ιωάννης Σιδηράς, ο οποίος αναφέρει ότι η καμπάνα ζυγίζει 450 οκά-

38. Στην παράσταση του τσάρου Αλέξανδρου αναφέρεται η συντομογραφία Цар. Алекс (Царь Александр), χωρίς να διευκρινίζεται για ποιον τσάρο πρόκειται (Αλέξανδρος Α', Β' ή Γ'). Η έλλειψη αυτή αποσαφηνίζεται, καθώς η χρονολογία κατασκευής της καμπάνας 1897 συμπίπτει, με μικρή απόκλιση τριών ετών, με την περίοδο 1845-1894 κατά την οποία ο Αλέξανδρος Γ' ήταν στον θρόνο: Αλέξανδρος Γ' της Ρωσίας, Βικιπαίδεια, 2020. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BB%CE%AD%CE%BE%CE%B1%CE%BD%CE%B4%CF%81%CE%BF%CF%82_%CE%93%CE%84_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%A1%CF%89%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82 (13.03.2020).

39. Ο Αλέξανδρος Στεπάνοβιτς Λαβρόβ (1838 - 1904) καταγόταν από την οικογένεια ενός ξεπεσμένου ευγενή της επαρχίας Τβερ. Το 1858 αποφοίτησε από τη Σχολή Πυροβολικού Μιχαήλοβσκομ και μετά συνέχισε τις σπουδές του στο Ινστιτούτο Μεταλλείων, του Πανεπιστημίου της Αγίας Πετρούπολης και στο Τμήμα Χημικού Εργαστηρίου και Μεταλλευμάτων. Στα 1876, ο Α. Σ. Λαβρόβ οργάνωσε τη δική του παραγωγή, έχοντας καταφέρει να δημιουργήσει ένα πετυχημένο εργαστήριο καμπανών: Ю. С., Карабасов – П. И. Черноусов – Н. А., Коротченко – О. В. Голубев, *Металлургия и время: энциклопедия*, τ. 4, Русский вклад, ЗАО «Объединённая Металлургическая Компания», Москва 2012, σ. 178 с. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://omk.ru/press/miv/Time_metal_part4.pdf (13.03.2020).

40. Γκάτσινα, Βικιπαίδεια, 2020. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%BA%CE%AC%CF%84%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%B1> (13.03.2020).

δες.⁴¹ Το βάρος αυτό είναι κατά προσέγγιση σωστό, αφού γνωρίζοντας το βάρος της καμπάνας (536,16 kg) και ότι η 1 οκά = 1,28 kg, μπορούμε να υπολογίσουμε, με ακρίβεια, το βάρος της καμπάνας σε οκάδες, ως εξής: $536,16 : 1,28 = 418,87$ οκάδες. Τέλος, από την ελληνική επιγραφή προκύπτει ότι οι αδελφοί Κλεάνθης και Δούκας Κούλογλου,⁴² έμποροι εγκατεστημένοι στην Οδησσό⁴³, παράγγειλαν και δώρισαν την καμπάνα αυτή στο κωδωνοστάσιο του ιερού Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου της Κομοτηνής, το έτος 1898.

Συμπεράσματα

Από την παρούσα έρευνα προκύπτει ότι το κωδωνοστάσιο του Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου της Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine), σημερινής Κομοτηνής, το οποίο ανήκε στην Ορθόδοξη Πατριαρχική Κοινότητα (Rum) της πόλης, κατασκευάστηκε πιθανότατα μεταξύ των ετών 1878-80 σε πρώην ιδιοκτήτο χώρο που παραχώρησε δωρεάν τότε ο Δημήτριος Γαρυφάλου του Γαρόφαλλου, ιδιοκτήτης της παρακείμενης παλαιάς κατοικίας στα δυτικά του κωδωνοστασίου, όπου η θέση της υφιστάμενης επί της οδού Ελ. Βενιζέλου 50.

Από τις παλαιότερες καμπάνες του κωδωνοστασίου σώζονται δύο. Η πρώτη χρονολογείται στα 1871, κατασκευάστηκε στο εργαστήριο μπρούντζου του C. F. Müller της Τεργέστης και είναι πολύ πιθανό να την παράγγειλε και να τη δώρισε στην τοπική εκκλησία κάποιος εύπορος Ηπειρώτης από εκείνους που, εκείνη την περίοδο, είχαν μεταναστεύσει από την ιδιαίτερη πατρίδα τους και είχαν εγκατασταθεί στην Κομοτηνή. Η δεύτερη καμπάνα χρονολογείται στα 1897, κατασκευάστηκε στο εργαστήριο χύτευσης καμπανών του Αλέξανδρου Στεπάνοβιτς Λαβρόβ στην πόλη Γκάτσινα, κοντά στην Αγ. Πετρούπολη, ζυγίζει 536,16 kg., και την παράγγειλαν από εκεί οι αδελφοί Κλεάνθης και Δούκας Κούλογλου, οι οποίοι κατάγονταν από την Κομοτηνή, ήταν εγκατεστημένοι στην Οδησσό και ασχολούνταν με το εμπόριο.

41. пуд, Википедии, 2020. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%83%D0%B4> (14.03.2020).

42. Ι. Σιδηράς, *Φιλογενείς και μεγάτμοι ενεργέτες του Ν. Ροδόπης*, Κομοτηνή 2017, σ. 1. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://ainites.gr/?cat=20> (15.03.2020).

43. Η συνεισφορά των αδελφών Κούλογλου προς την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κομοτηνής αποδεικνύεται από τον ετήσιο προϋπολογισμό της Μητρόπολης του οικονομικού έτους 1906, στον οποίο καταγράφεται ο κατάλογος εσόδων που προορίζονταν για την κάλυψη των αναγκών της Εφοροεπιτροπής της Κοινότητας. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι «εξ ετήσιας συνδρομής του εν Οδησσώ Κούλογλου λίρες οσμανικές 50»: Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ). *Εκθεσις του Γεν. Επιθεωρητού των Ελλην. Σχολείων Δ. Σάρρου περί Γκιουμουλτζίνας ή Γιαμουρζίνας*, Θεσσαλονίκη 1906, σ. 3.

Οι δύο αυτές δωρεές αποδεικνύουν ότι η Ορθόδοξη Πατριαρχική Κοινότητα (Rum) της πόλης είχε να επιδείξει αρκετά εύπορα μέλη, τα οποία, ήταν γηγενείς ή κατάγονταν από την Ήπειρο, δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά στην Κομοτηνή ή σε άλλα εμπορικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής και έδειχναν ζωηρό ενδιαφέρον να στηρίξουν οικονομικά την τοπική Μητρόπολη και την Ορθόδοξη Πατριαρχική Κοινότητα, γενικότερα.

ΔΡ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΙΓΟΥΡΟΣ
Εκπαιδευτικός
MSC ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΙΓΟΥΡΟΥ
Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1.* Χάρτης της Γενικής Διοίκησης (Vilâyet) Αδριανουπόλεως (Edirne), Κλίμακα 1:2.000.000, [Προσαρμογή από] Ιστολόγιο του Θεόδωρου Αγγελώνια, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://tangelonias.blogspot.gr/2012/12/blog-post.html> (05.02.2020).
- Εικ. 2.* Χωρική διοικητική διαίρεση της Γενικής Διοίκησης (Vilâyet) Αδριανουπόλεως (Edirne), [Προσαρμογή από] *Όψη της διοικητικής οργάνωσης της έδρας της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine Sancağı) και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα*, από Ι. Ακτσόγλου, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, Κομοτηνή: 2013, σ. 92.
- Εικ. 3.* Χωρική διοικητική διαίρεση της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine), [Προσαρμογή από] *Όψη της διοικητικής οργάνωσης της έδρας της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine Sancağı) και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα*, από Ι. Ακτσόγλου, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, Κομοτηνή: 2013, σ. 93.
- Εικ. 4.* Χωρική κατανομή των εξαρτημένων από τη Διοίκηση Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine), [Προσαρμογή από] *Όψη της διοικητικής οργάνωσης της έδρας της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine Sancağı) και στοιχεία για τον πληθυσμό της περί τα τέλη του 19ου αιώνα*, από Ι. Ακτσόγλου, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, Κομοτηνή: 2013, σ. 94.
- Εικ. 5.* Άποψη του Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης (Απρίλιος 2020), [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 6.* Η θέση του Ναού στην κάτοψη του κάστρου, [Προσαρμογή από] *Το κάστρο της Κομοτηνής: αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση*, από G. Vassiliadis, 2011, *Byzantinische Forschungen*, 30, Amsterdam 2011, σ. 773.
- Εικ. 7.* Σκαρίφημα κάτοψης του Ναού όπου διακρίνεται η προσθήκη του τέταρτου κλίτους στα νότια, [Προσαρμογή από] *Osmanlı Belgelerinde Batı Trakya*, από H.Y. Ağanoğlu - S. Bayram - M. Yıldıztaş, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 107, İstanbul: 2009, σ. 388.
- Εικ. 8.* Άποψη του κωδωνοστασίου από τα ΝΑ, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 9.* Η θέση του κωδωνοστασίου στην κάτοψη του κάστρου, [Προσαρμογή από] G. Vassiliadis, «Το κάστρο της Κομοτηνής: αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση», *Byzantinische Forschungen* 30 (Amsterdam 2011) 773. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://auth.academia.edu/GiannisVassiliadis> (23.02.2020).
- Εικ. 10.* Η θέση του κωδωνοστασίου σε αεροφωτογραφία, [Προσαρμογή από] Φωτοληψία, από Εθνικό Κτηματολόγιο & Χαρτογράφηση Α.Ε., 2015-2016. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://gis.ktimanet.gr/wms/ktbasemap/default.aspx> (05.02.2020).

- Εικ. 11.* Άποψη της οδού Βενιζέλου στην πορεία της δυτικής εισόδου της Κομοτηνής στις αρχές του 20ού αιώνα (Αριστερά διακρίνεται το Κωδωνοστάσιο και δεξιά η κοίτη του ποταμού Μπουκλουτζά όπου σήμερα η οδός Δημοκρίτου), [Προσαρμογή από] Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, Μέσο κοινωνικής δικτύωσης facebook, 2018, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://el-gr.facebook.com/230930670337149/photos/pcb.1903294196434113/1903284076435125/?type=3&theater> (15.02.2020).
- Εικ. 12.* Ο Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδας στη Διασυμμαχικής διοίκηση της Θράκης και πρώτος διοικητής της Θράκης μετά το 1920 Χαράσιος Βαμβακάς και ο Γάλλος Ανώτατος Ύπατος Αρμοστής που ορίστηκε διοικητής της Θράκης μετά τη Συνθήκη του Νείγυ της 14-27 Νοεμβρίου 1919 στρατηγός Antoine Charles Charpy (Σ. Σολταρίδης, «Η ημέρα της ενσωμάτωσης», *Ιστορικά*, Ένθετο περιοδικό της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, 30, 11-05-2000, Αθήνα 2000, σ. 34.) διαβαίνουν την αφίδα του κωδωνοστασίου, προκειμένου να μεταβούν στον ιερό Μητροπολιτικό Ναό Κοίμησης της Θεοτόκου και να παραστούν στη δοξολογία που πραγματοποιήθηκε στις 21.05.1920, δηλαδή την επομένη της προσάρτησης της Θράκης στην Ελλάδα (ΦΕΚ 220, 2, 10/09/1920, σ. 2071), [Προσαρμογή από] G. Vassiliadis, «Το κάστρο της Κομοτηνής: αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση», *Byzantinische Forschungen* 30 (Amsterdam 2011) 776. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://auth.academia.edu/GiannisVassiliadis> (23.02.2020).
- Εικ. 13.* Η θέση της νότιας πύλης στην κάτοψη του κάστρου, [Προσαρμογή από] Το κάστρο της Κομοτηνής: αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση, από G. Vassiliadis, 2011, *Byzantinische Forschungen*, 30, Amsterdam 2011, σ. 773.
- Εικ. 14.* Άποψη της νότιας πύλης του κάστρου σε καρτοστάλ του 1902, [Προσαρμογή από] Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, Μέσο κοινωνικής δικτύωσης facebook, 2012, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.facebook.com/230930670337149/photos/a.355745664522315/231581133605436/?type=3> (30/03/2020).
- Εικ. 15.* Το πέτρινο κατώφλι της νότιας πύλης, από το εσωτερικό του κάστρου, όπως σώζεται σήμερα, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος & Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 16.* Η περιοχή πριν τη διάνοξη της οδού Θεμιστοκλή Σοφούλη, [Προσαρμογή από] Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, Μέσο κοινωνικής δικτύωσης facebook, 2018, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://el-gr.facebook.com/230930670337149/photos/pcb.1907969969299869/1907966272633572/?type=3&theater> (30.03.2020).
- Εικ. 17.* Η περιοχή μετά τη διάνοξη της οδού Θεμιστοκλή Σοφούλη, [Προσαρμογή από] Κομοτηνή παλιές φωτογραφίες, Μέσο κοινωνικής δικτύωσης facebook, 2018, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://el-gr.facebook.com/230930670337149/photos/pcb.1907969969299869/1907967182633481/?type=3&theater> (30/03/2020).

- Εικ. 18.* Η είσοδος του ναόσχημου παρεκκλησίου από τα νότια, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 19.* Το εσωτερικό του ναόσχημου παρεκκλησίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 20.* Άποψη του ναόσχημου παρεκκλησίου από τα βόρεια, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 21.* Το ισόγειο του Κωδωνοστασίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος & Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 22.* Ο πρώτος όροφος του Κωδωνοστασίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 23.* Το ξύλινο δάπεδο του πρώτου ορόφου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 24.* Το ξύλινο δάπεδο του δεύτερου ορόφου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 25.* Η μικρή, στενή, κτιστή κλίμακα στη βόρεια πλευρά, που οδηγεί στον πρώτο όροφο του κωδωνοστασίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 26.* Η στενή, μεταλλική κλίμακα που οδηγεί, από τον πρώτο όροφο προς τους άλλους δύο ορόφους, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 27.* Ο ένας από τους ξύλινους τέσσερις κάθετους δοκούς στην εσωτερική ΝΑ γωνία του κτηρίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 28.* Στηρίγματα της μεταλλικής σκάλας πακτωμένα στους εσωτερικούς τοίχους του κτηρίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 29.* Απόληξη του φέροντος ξύλινου οργανισμού στον τρίτο όροφο, όπου κρέμονται οι έξι καμπάνες του Κωδωνοστασίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 30.* Χαρακτηριστικό παράδειγμα του φέροντος ξύλινου οργανισμού, όπου διακρίνονται η παλαιότητα και η φθορά, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 31.* Άποψη της παλαιότερης σωζόμενης καμπάνας του Κωδωνοστασίου. Στο κάτω μέρος διακρίνεται το σημείο όπου ράγισε, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 32.* Η επιγραφή «DEPOSITO BRONZI / DI / C. F. MÜLLER / IN / TRIESTE», [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 33.* Η χρονολογία κατασκευής της καμπάνας (1871), [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 34.* Άποψη των επαναλαμβανόμενων φτυγικών συνθέσεων στον διάκοσμο της καμπάνας, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.

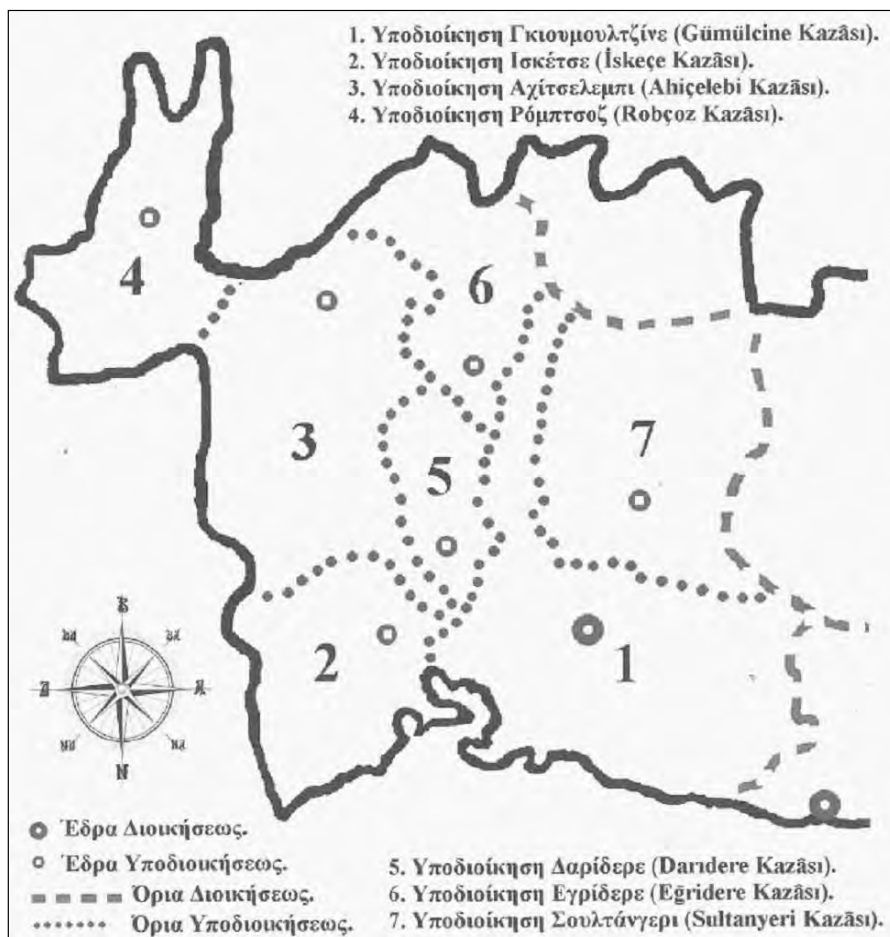
- Εικ. 35.* Η παράσταση του Εσταυρωμένου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 36.* Η παράσταση της Θεοτόκου Αριστεροκρατούσας, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 37.* Η παράσταση του Αγίου Γεωργίου Δρακοκτόνου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος & Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 38.* Η παράσταση του επισκόπου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 39.* Η επιγραφή κάτω από την παράσταση του Αγίου Γεωργίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 40.* Άποψη της δεύτερης, κατά χρονολογική σειρά, σωζόμενης καμπάνας του Κωδωνοστασίου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος & Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 41.* Οι πρώτες λέξεις της ρώσικης επιγραφής, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 42.* Οι τελευταίες λέξεις της ρώσικης επιγραφής, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 43.* Η πρώτη λέξη στην ελληνική επιγραφή, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 44.* Η χρονολογία 1898 στο τέλος της ελληνικής επιγραφής, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 45.* Φεστόνι από το οποίο εκφύονται τριφύλλα, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 46.* Άνθη πλαισιωμένα από δύο συμμετρικά σχέδια βλαστών που καμπυλώνουν σε συνεχόμενα λυρόσχημα μοτίβα, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 47.* Η παράσταση του Αγ. Νικολάου, [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 48.* Η παράσταση του τσάρου Αλέξανδρου Γ', [Προσαρμογή από] Φωτογραφικό αρχείο, από Ι. Σιγούρος - Σ. Σιγούρου, 2020.
- Εικ. 49.* Διώροφο οίκημα της Οδησού, που στέγασε, μετά το 1911, τον εμπορικό οίκο των Δούκα Κούλογλου και Νικολάου Σχοινά, [Προσαρμογή από] Ю. Παραмонова, Об Одессе с любовью!, Ιστοσελίδα, 2012, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: http://obodesse.at.ua/publ/grecheskaja_ulica/1-1-0-117 (20.03.2020).
- Εικ. 50.* Τετραώροφο κτήριο της Οδησού, στο οποίο εγκαταστάθηκε ο εμπορικός οίκος των Δούκα Κούλογλου και Νικολάου Σχοινά το έτος 1913, [Προσαρμογή από] Прибутковий будинок Анагри, Вікіпедія, 2017, Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9_%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA_%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8 (20.03.2020).

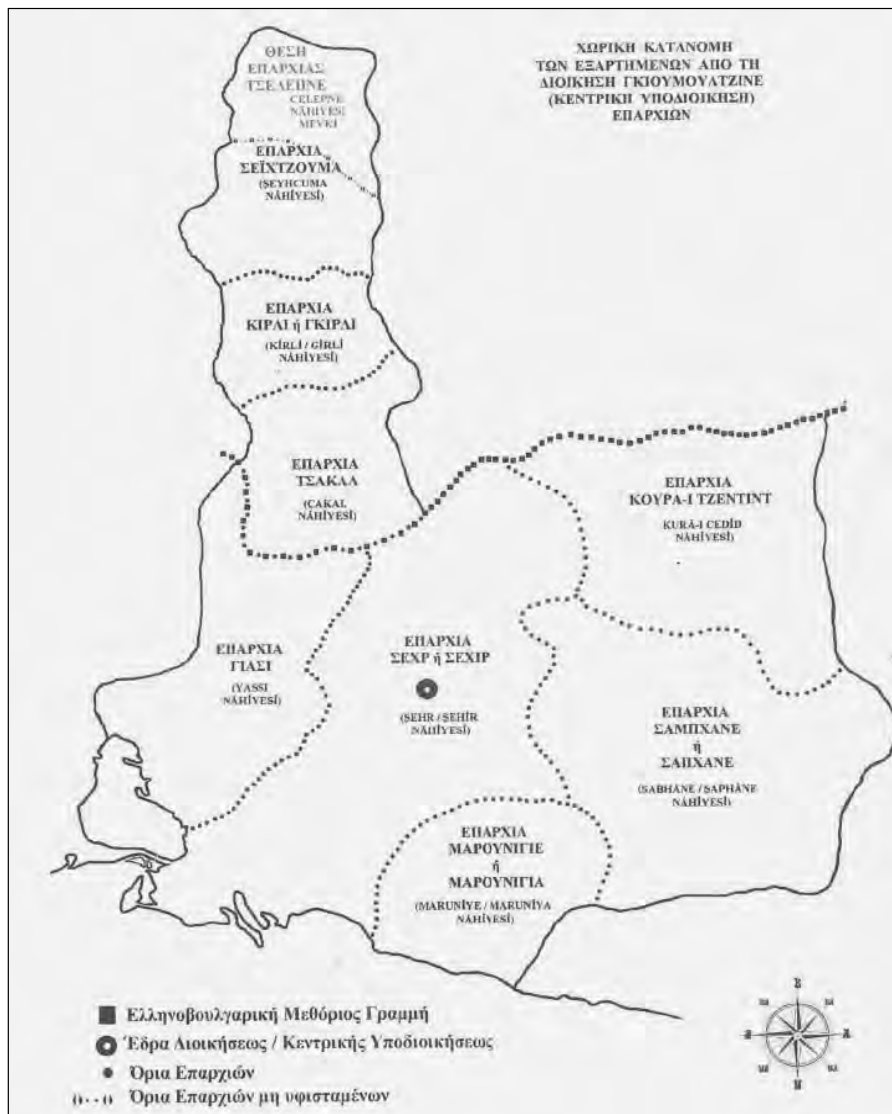
Εικ. 1. Χάρτης της Γενικής Διοίκησης (Vilâyet) Αδριανουπόλεως (Edime).

Εικ. 2. Χωρική διοικητική διαίρεση της Γενικής Διοίκησης (Vilâyet) Αδριανουπόλεως

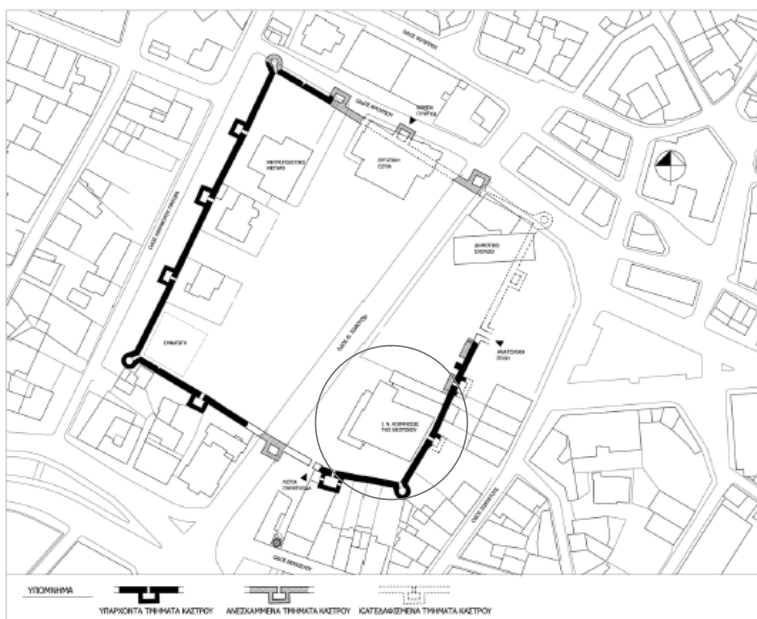
Εικ. 3. Χωρική διοικητική διαίρεση της Διοικήσεως Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine).

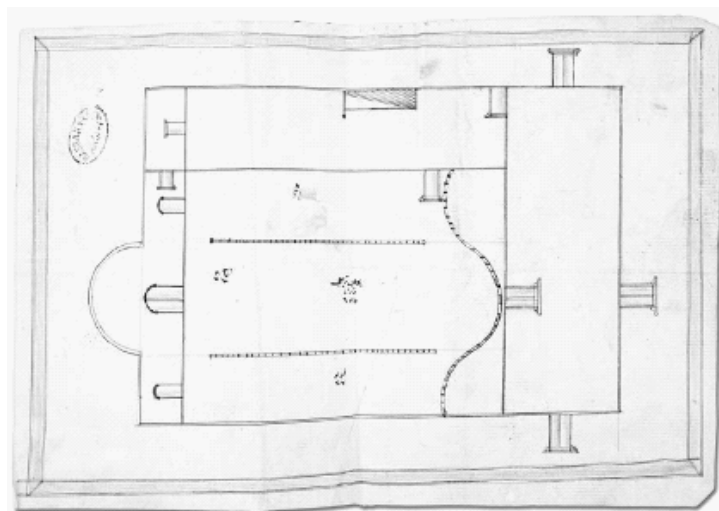
Εικ. 4. Χωρική κατανομή των εξαρτημένων από τη Διοίκηση Γκιουμουλτζίνε (Gümülcine).

Εικ. 5. Άποψη του Μητροπολιτικού Ναού Κοίμησης της Θεοτόκου κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης (Απρίλιος 2020).

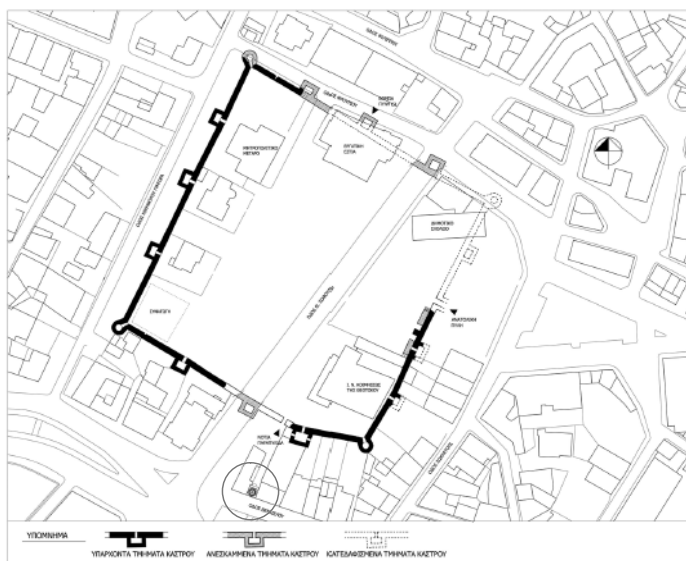
Εικ. 6. Η θέση του Ναού στην κάτοψη του κάστρου.

Εικ. 7. Σκαρίφημα κάτοψης του Ναού όπου διακρίνεται η προσθήκη του τέταρτου κλίτους στα νότια.

Εικ. 8. Άποψη του κωδωνοστασίου από τα ΝΑ.

Εικ. 9. Η θέση του κωδωνοστασίου στην κάτοψη του κάστρου.

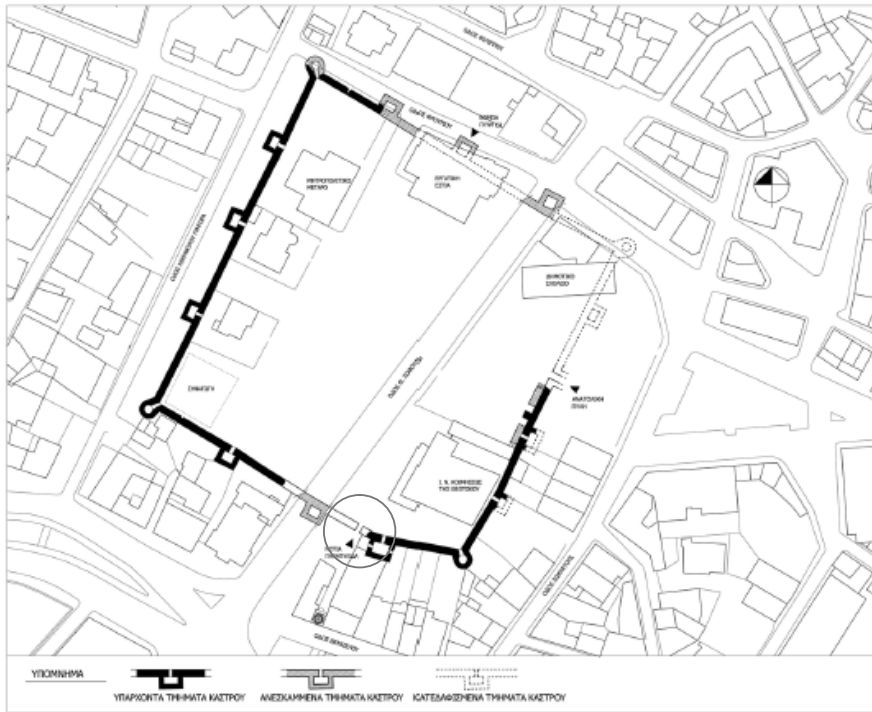
Εικ. 10. Η θέση του κωδωνοστασίου σε αεροφωτογραφία.

Εικόνα 11. Αποψη της οδού Βενιζέλου στην πορεία της δυτικής εισόδου της Κομοτηνής στις αρχές του 20ού αιώνα (Αριστερά διακρίνεται το Κωδωνοστάσιο και δεξιά η κοίτη του ποταμού Μπουκλουτζιά όπου σήμερα η οδός Δημοκρίτου).

Εικ. 12. Ο Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδας στη Διασυμμαχικής διοίκηση της Θράκης και πρώτος διοικητής της Θράκης μετά το 1920 Χαρίσιος Βαμβακάς και ο Γάλλος Ανώτατος Ύπατος Αρμοστής που ορίστηκε διοικητής της Θράκης μετά τη Συνθήκη του Νεϊγύ της 14- 27 Νοεμβρίου 1919 στρατηγός Antoine Charles Charpy (Σ. Σολταρίδης, «Η ημέρα της ενσωμάτωσης», Ιστορικά, Ένθετο περιοδικό της εφημερίδας Ελευθεροτυπία, 30, 11.05.2000, Αθήνα 2000, σ. 34.) διαβαίνουν την αψίδα του κωδωνοστασίου, προκειμένου να μεταβούν στον ιερό Μητροπολιτικό Ναό Κοίμησης της Θεοτόκου και να παραστούν στη δοξολογία που πραγματοποιήθηκε στις 21.05.1920, δηλαδή την επομένη της προσάρτησης της Θράκης στην Ελλάδα (ΦΕΚ 220, 2, 10/09/1920, σ. 2071).

Εικ. 13. Η θέση της νότιας πύλης στην κάτοψη του κάστρου.

Εικ. 14. Άποψη της νότιας πύλης του κάστρου σε καρτ ποστάλ του 1902.

Εικ. 15. Το πέτρινο κατώφλι της νότιας πύλης, από το εσωτερικό του κάστρου, όπως σώζεται σήμερα.

Εικ. 16. Η περιοχή πριν τη διάνοιξη της οδού Θεμιστοκλή Σοφούλη.

Εικ. 17. Η περιοχή μετά τη διάνοιξη της οδού Θεμιστοκλή Σοφούλη.

Εικ. 18. Η είσοδος του ναόσχημου παρεκκλησίου από τα νότια.

Εικ. 19. Το εσωτερικό του ναόσχημου παρεκκλησίου.

Εικ. 20. Άποψη του ναόσχημου παρεκκλησίου από τα βόρεια.

Εικ. 21. Το ισόγειο του Κωδωνοστασίου.

Εικ. 22. Ο πρώτος όροφος του Κωδωνοστασίου.

Εικ. 23. Το ξύλινο δάπεδο του πρώτου ορόφου.

Εικ. 24. Το ξύλινο δάπεδο του δεύτερου ορόφου.

Εικ. 25. Η μικρή, στενή, κτιστή κλίμακα στη βόρεια πλευρά, που οδηγεί στον πρώτο όροφο του κωδωνοστασίου.

Εικ. 26. Η στενή, μεταλλική κλίμακα που οδηγεί, από τον πρώτο όροφο προς τους άλλους δύο ορόφους.

Εικ. 27. Ο ένας από τους ξύλινους τέσσερις κάθετους δοκούς στην εσωτερική ΝΑ γωνία του κτηρίου.

Εικ. 28. Στηρίγματα της μεταλλικής σκάλας πακτωμένα στους εσωτερικούς τοίχους του κτηρίου.

Εικ. 29. Απόληξη του φέροντος ξύλινου οργανισμού στον τρίτο όροφο, όπου κρέμονται οι έξι καμπάνες του Κωδωνοστασίου.

Εικ. 30. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του φέροντος ξύλινου οργανισμού, όπου διακρίνονται η παλαιότητα και η φθορά.

Εικ. 31. Άποψη της παλαιότερης σωζόμενης καμπάνας του Κωδωνοστασίου. Στο κάτω μέρος διακρίνεται το σημείο όπου ράγισε.

Εικ. 32. Η επιγραφή «DEPOSITO BRONZI / DI / C. F. MÜLLER / IN / TRIESTE».

Εικ. 33. Η χρονολογία κατασκευής της καμπάνας (1871).

Εικ. 34. Άποψη των επαναλαμβανόμενων φυτικών συνθέσεων στον διάκοσμο της καμπάνας.

Εικ. 35. Η παράσταση του Εσταυρωμένου.

Εικ. 36. Η παράσταση της Θεοτόκου Αριστεροκρατούσας.

Εικ. 37. Η παράσταση του Αγίου Γεωργίου Δρακοκτόνου.

Εικ. 38. Η παράσταση του επισκόπου.

Εικ. 39. Η επιγραφή κάτω από την παράσταση του Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 40. Άποψη της δεύτερης, κατά χρονολογική σειρά, σωζόμενης καμπάνας του Κωδωνοστασίου.

Εικ. 41. Οι πρώτες λέξεις της ρώσικης επιγραφής.

Εικ. 42. Οι τελευταίες λέξεις της ρώσικης επιγραφής.

Εικ. 43. Η πρώτη λέξη στην ελληνική επιγραφή.

Εικ. 44. Η χρονολογία 1898 στο τέλος της ελληνικής επιγραφής.

Εικ. 45. Φεστόνι από το οποίο εκφύονται τρίφυλλα.

Εικ. 46. Άνθη πλαισιωμένα από δύο συμμετρικά σχέδια βλαστών που καμπυλώνουν σε συνεχόμενα λυρόσχημα μοτίβα.

Εικ. 47. Η παράσταση του Αγ. Νικολάου.

Εικ. 48. Η παράσταση του τσάρου Αλέξανδρου Γ'.

Εικ. 49. Διώροφο οίκημα της Οδησσοῦ, που στέγασε, μετά το 1911, τον εμπορικό οἶκο των Δούκα Κούλογλου και Νικολάου Σχοινά.

Εικ. 50. Τετραώροφο κτήριο της Οδησσοῦ, στο οποίο εγκαταστάθηκε ο εμπορικός οἶκος των Δούκα Κούλογλου και Νικολάου Σχοινά το ἔτος 1913.

ΤΑ ΕΙΚΟΝΙΚΑ ΑΝΤΕΓΓΡΑΦΑ ΩΣ ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ
ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΚΑΘΙΔΡΥΜΑΤΩΝ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑ

(1) Στην ιστορικο-δικαιική έρευνα έχει παρατηρηθεί πολλές φορές ότι από νεότερα άμεσα διαγνωστικά στοιχεία του δικαίου, μιας δεδομένης νομικής καταστάσεως ή ενός δικαιικού θεσμού σε λειτουργία ή μεταγενέστερων νομοθετημάτων, διασαφηνίζονται πληρέστερα και ουσιαστικότερα ποικίλα θέματα της μείζονος ιστορίας του δικαίου, τα οποία παρέμεναν στην ουσία ανεπίλυτα.

Συναφώς, ένα από τα θέματα αυτά οδηγούσε στη διερεύνηση της μορφής της οικονομικής εξασφάλισης των διάφορων Ορθόδοξων Χριστιανικών Καθιδρυμάτων κατά την Οθωμανοκρατία άλλως Τουρκοκρατία, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απαραίτητο στοιχείο για την επιβίωσή τους, η υλοποίηση της οποίας όμως, και πιο συγκεκριμένα της διατηρήσεως των ιδιοκτησιακών αυτών δικαιωμάτων, παρουσίαζε ορισμένα εγγενή προβλήματα, εξαιτίας της διαφορετικής δομής του υφιστάμενου δικαίου της τότε οθωμανικής κυριαρχίας.

(2) Το ειδικότερο όμως αυτό ζήτημα, το οποίο αποτέλεσε βασικό και ουσιαστικό πρόβλημα των δικαιικών σχέσεων στις Νέες Χώρες μετά την ένταξή τους στην ελληνική επικράτεια, που παράλληλα δημιουργούσε κύριες ερμηνευτικές αιτιάσεις, ήταν της μη αναγνώρισεως του βυζαντινο-ρωμαϊκού θεσμού των νομικών προσώπων από το προηγουμένως ισχύον οθωμανικό δίκαιο, με την έννοια της μη υπάρξεως στο δικαιικό οθωμανικό σύστημα αντίστοιχου δικαιικού θεσμού. Η έλλειψη αυτή, έστω και παρόμοιου δικαιικού θεσμού, η οποία πρακτικά εξειδικευόταν στην έλλειψη νομικής δυνατότητας στα υφιστάμενα στην πραγματικότητα διάφορα (μη φυσικά) πρόσωπα κτήσεως στο όνομά τους ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, τα οποία ουσιαστικά ανήκαν στις επί Τουρκοκρατίας Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινότητες και στα υπαγόμενα αμέσως ή όχι σ' αυτές πλείστων και ποικίλων μη φυσικών προσώπων, όπως Σχολείων, Εκκλησιών, Μονών, Ευαγών ιδρυμάτων, Νεκροταφείων, και άλλων συναφών περιουσιακών στοιχείων.

Κατά συνέπεια τα μη φυσικά αυτά πρόσωπα, με τη μορφή των θρησκευτικών καθιδρυμάτων, εξαιτίας της μη υπάρξεως νομικής αναγνωριστικής τους ορολογίας στο οθωμανικό δικαιικό σύστημα, υφίστατο ουσιαστική ανάγκη οριοθέτησής τους ως υποκείμενα εν τοις πράγμασι δικαιωμάτων και υποχρεώσεών τους, απαραίτητων για τη νομική τους ύπαρξη. Άμεσο αποτέλεσμα όλων αυτών των δημιουργημένων «καταστάσεων» ήταν η δημιουργία μιας ιδιόρρυθμης δικαιικής «σχέσεως» με την αναγνώρισή τους ως *de facto* περιουσιακών ολοτήτων,

προορισμένων για την εξατομικευμένη εξυπηρέτηση του κοινωνικού, θρησκευτικού και φιλανθρωπικού τους σκοπού, τη διοίκηση των οποίων είχαν οι κατά τόπους αρχές με τους Επιτρόπους των επί Τουρκοκρατίας Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων.

Οι *de facto* αυτές *περιουσιακές ολότητες*, τη νομική τους αδυναμία κτήσεως στο όνομα των καθιδρυμάτων τους περιουσιακών στοιχείων, παρέκαμψαν ουσιαστικά την έλλειψη αυτή ενεργούς νομικής ικανότητας, με τη νομοθετημένη μορφή μιας ουσιαστικής παράπλευρης *πρακτικής* των ποικιλοτρόπως συνταγμένων *αντεγγράφων*, ως έμμεσων αποδεικτικών στοιχείων του πραγματικού ιδιοκτητή επί ακίνητων κτημάτων πλήρους ιδιοκτησίας, με *εικονικές δικαιοπραξίες*, στο όνομα βέβαια αυτών των φυσικών προσώπων, τα οποία αποκτούσαν με τον τρόπο αυτό προσωπικά άλλως ατομικά την περιουσία αυτή, σε αντιδιαστολή με τους πραγματικούς δικαιούχους.

(3) Η εστίαση του προβλήματος αυτού που κυριολεκτικά στόχευε στην εγγενή αδυναμία του οθωμανικού δικαίου σε σχέση με το βυζαντινορωμαϊκό δικαίκο καθεστώς, η οποία οδηγούσε στην έλλειψη ενεργητικής νομιμοποίησης των πιο πάνω ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, ήταν η αιτία που οδήγησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο πλαίσιο της *διοικούσας Εκκλησίας* κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, άλλως, ορθότερα, Οθωμανοκρατίας, να θεσπίσει ρητούς κανόνες για την *εικονικότητα* των ακινήτων αυτών, περιλαμβανόμενους στις διάφορες Κανονικές Διατάξεις της. *Πρακτική* που αφορούσε όλους τους φερόμενους «τυπικά» ως ιδιοκτήτες των περιουσιακών στοιχείων, που ουσιαστικά, όμως, ανήκαν στα αμέσως πιο πάνω μη φυσικά «πρόσωπα», έτσι ώστε να συντάσσονται *αντέγγραφα εικονικότητας*, που θα αποτελούσαν εξασφαλιστικούς τίτλους της ιδιοκτησίας των διάφορων Χριστιανικών Καθιδρυμάτων, όπως, ενδεικτικά, κοινοτήτων, ευαγών ή φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ιερών Μονών, ιερών Ναών, λοιπών Εκκλησιαστικών και Σχολικών κτημάτων κατά την Τουρκοκρατία, κ.ά.

(4) Η μέριμνα αυτή των λεγόμενων *αντεγγράφων εικονικότητας* επισημαίνεται εμφαντικά σε Εγκύκλιο του Μεγάλου Πρωτοσύγκελλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντίου, της 21ης Ιουνίου 1891 «*περί εξασφάλισης ιδιοκτησιών εκκλησιαστικών και σχολικών κτημάτων και σχετικών εγγράφων εικονικότητας*»,¹ τοπικής εμβέλειας, με την οποία θεσπίστηκε, η νομική βάση της διασφάλισης των πραγματικών περιουσιακών δικαιωμάτων των Εκκλησιών και των Εφοριών των Σχολών:

Επειδή «*το Οικουμενικόν Πατριαρχείον λαβόν γνώσιν, ότι διάφορα κτήματα των ιερών εκκλησιών και σχολών όντα εγγεγραμμένα επ' ονόματι προσώ-*

1. Ιω. Σταυρίδης (επιμ.), *Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών Εγκυκλίων Πατριαρχικών Αποδείξεων και Εγκυκλίων της Μ. Πρωτοσυγκελλίας, [από του 1863 μέχρι τέλους του 1899]*, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, εν Κωνσταντινουπόλει 1900, σ. 182 κ.ε.

πων επιζώντων μεν, μη εχόντων δε νομίμους κληρονόμους, ή προ πολλού αποβιωσάντων και καταλιπόντων τέκνα μη ελθόντα εις κοινωνίαν γάμου, ή ελθόντα μεν, αλλά μη αποκτήσαντα τέκνα, διατρέχουσι κίνδυνον απωλείας, ένεκα τοιούτων και άλλων ομοίας φύσεως λόγων, και αξιοχρέως μερμιμών περί του αντικειμένου τούτου απεφήνατο, όπως συστηθή η δέουσα μετά ζήλου και αποτελεσματικής ενέργειας ταις Επιτροπαίς των ιερών εκκλησιών και ταις Εφορίαις των σχολών της περιφερείας της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως, ίνα αναλογιζόμενοι τον πραγματικόν κίνδυνον, όν διατρέχουσι τα εν λόγω κτήματα, φροντίσωσιν εκάστη Επιτροπή και Εφορία ίνα εξασφαλίσωσι ταύτα ενεργούσαι εγκαίρως την μεταβίβασιν των τίτλων της ιδιοκτησίας των κτημάτων επί τοις ονόμασιν ετέρων προσώπων χαιρόντων την εμπιστοσύνην και υπόληψιν της ενορίας και παρεχόντων πάντα τα εχέγγυα της εξασφαλίσεως των διλληφθέντων κτημάτων και λαμβάνουσαι αρμοδίως τα δηλωτικά της εικονικής γενομένης μεταβιβάσεως αντίεγραφα».

Προσέτι για την πληρέστερη καταγραφή, σύμφωνα με την πιο πάνω «προνοητικήν απόφασιν της Εκκλησίας», κοινοποιήθηκε (προφανώς) συνημμένα με την ενλόγω Εγκύκλιο ειδικό «Σχέδιον εικονικού εγγράφου»,² το οποίο, ομολογουμένως, είναι υπόδειγμα λεπτομερούς νομικού κειμένου, διασφαλιστικού των καταγραφόμενων ιδιοκτησιών, που αναφέρονταν εξειδικευμένα ότι:

«Ει και υπάρχουσιν εγγεγραμμένοι επ' ονόματι ημών [...] οι τίτλοι ιδιοκτησίας των εξής κτημάτων... ουχ υπάρχουσιν όμως ταύτα ίδια ημών κτήματα, αλλ' ανήκουσιν ολοσχερώς εις την κυριότητα του ιερού ναού ως αγορασθέντα από ιδίων αυτού χρημάτων, εικονικώς δε ενεγράφησαν επ' ονόματι εμού οι τίτλοι ιδιοκτησίας των ειρημένων κτημάτων, προσεπιδηλώ ότι εσμέν υπόχρεοι ίνα οσέποτε θελήση η κατά καιρούς Επιτροπή του ρηθέντος Ναού [...] όπως μεταβιβάση τα κτήματα ταύτα εις έτερον όνομα [...]», υπογράφοντες το παραπάνω έγγραφο οι εικονικά αναγραφόμενοι σαν δικαιούχοι, η αρμόδια Εκκλησιαστική Επιτροπή, ο Μουχτάρης και ο ιερατικώς προϊστάμενος επιβεβαιώνοντας το γνήσιο των παρατιθέμενων υπογραφών.

Παράλληλα, για να τονίσει ακόμη περισσότερο ο Οικουμενικός Πατριάρχης Νεόφυτος (1891-1894) την ιδιαίτερη σημασία της αποδείξεως της ουσιαστικής κυριότητας των περιουσιακών στοιχείων των Μονών εξέδωσε την από 13ης Μαΐου 1893 Πατριαρχική και Συνοδική Εγκύκλιο «περί αντεγγράφων εικονικής εγγραφής ιδιοκτησιών ιερών μονών»,³ γενικής ισχύος, απευθυνόμενη προς τους Μητροπολίτες του Οικουμενικού Θρόνου, με την οποία θέσπιζε και ταυτόχρονα υπεδείκνυε στους κατά τόπους Μητροπολίτες:

2. Σταυρίδης, όπ. (σημ. 1), σ. 183.

3. Σταυρίδης, όπ. (σημ. 1), σ. 107.

«Την ανάγκην *ιδιαιζούσης προσοχής και ενδιαφέροντος υπέρ της ευοδώσεως των ιερών Μονών, συνιστώντας.. ίνα ου μόνον εποπτεύωσι την καλήν διοίκησιν και λυσιτελή διαχείρησιν των εν ταις επαρχίαις αυτών ιερών Σταυροπηγιακών και Ενοριακών Μονών, αλλ' επαγρυπνώσι επί της κτηματικής αυτών περιουσίας, όπως μη διαρπάξεται υπό του τυχόντος φροντίζοντες, ίνα όσοι έχουσι κτήματα μοναστηριακά εγγεγραμμένα επ' ονόματι αυτών, είτε μοναχοί εισίν ούτοι, είτε λαϊκοί, δώσιν επίσημα αντέγγραφα δηλωτικά της εικονικής ταύτης εγγραφής και της κυριότητος των Μονών επί των κτημάτων τούτων επικυρούμενα και υπό του αρμοδίου συμβολαιογράφου, συνεννοούμενοι δε περί πάντων τούτων μετά των ηγουμένων των Μονών, όπως διά του τρόπου τούτου να εξασφαλισθώσιν όσον ένεστι τα μοναστηριακά κτήματα», τα οποία με «το μέτρον τούτο [που ήδη προσδιορίστηκε ως] αναγκαίον και απαραίτητον προς ασφάλειαν της μοναστηριακής περιουσίας, [ήδη] κριθέν υπό του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου και συνοδικώς εγκριθέν, ανακοινούμεθα και εντελλόμενοι [...]*

(5) Στη συνέχεια, μετά την ένταξη των Νέων Χωρών στην Ελληνική Επικράτεια, η πιο πάνω αδυναμία κτήσεως ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στο όνομά τους από τις Χριστιανικές Κοινότητες που λειτουργούσαν κατά την Τουρκοκρατία, έγινε ουσιαστική νομοθετική προσπάθεια να αρθεί, η οποία υλοποιήθηκε αρχικά με το βασικό νομοθέτημα 147/1914, «περί της εν ταις προσαρτωμέναις [Νέαις] χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως»,⁴ που προσδιορίζουν την πραγματοποίηση της συντελέσεως της

4. Της 5ης-1-1914, ΕτΚ Α', φ. 25/1ης -2-1914, με το οποίο ουσιαστικά εισάγεται ειδικότερα η ρητή αναγνώριση ολόκληρου του δικαιοκού πλαισίου της οθωμανικής γαιοκτητικής νομοθεσίας, η οποία εντάσσεται κύρια και ουσιαστικά στο ελληνικό δίκαιο, με τις εξειδικευμένες διατάξεις της, να περιέχουν (άλλως να αντιγράφουν πιστά) και όχι απλώς να αποδίδουν ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου, ιδιαίτερα του άρθρ. 2 εδ. 4.

Το ακριβές κείμενο θεσπίζει ότι: «Εν ταις χώραις ταις διατελούσαις τέως υπό την άμεσον κυριαρχίαν του Οθωμανικού Κράτους εισάγεται εν γένει η Ελληνική αστική νομοθεσία. Διατηρούνται όμως εν ισχύι αι περί γαιών [οθωμανικές] διατάξεις, αι ρυθμίζουσαι τα επ' αυτών [των οθωμανικών γαιών] ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα [...], το περιεχόμενο του οποίου πλέον θεωρείται οιονεί ελληνικό δίκαιο, αποδίδοντας ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου, οι οποίες περιλαμβάνονται στον οθωμανικό Νόμο περί Γαιών του 1858, για τις οποίες τεκμηρίωση βλ. Γ. Π. Νάκος, «Το νέο Σύστημα Δικαίου στη Μακεδονία. Μετά και Κατά την Απελευθέρωση των Νέων Χωρών από τον οθωμανικό ζυγό», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου/Ακαδημίας Αθηνών* τχ. 46 (Αθήνα 2016) 355 κ.ε. (στο εξής: *ΕΚΕΙΕΔ*).

Η σχετική εισηγητική προς τη Βουλή *Εκθεση*, από 6.11.1913, επί του σχεδίου του νόμου αυτού από τον επί της Δικαιοσύνης υπουργό Κ. Δ. Ρακτιβάν, παρατίθεται στον Αντ. Ν. Μαλαγαρδή, *Γενική Κωδικοποίησις ως «Κώδηξ Θέμιδος 1821-1931»*, τ. Θ', Αθήνα 1933, σσ. 15 κ.ε., 17 κ.ε., 23 κ.ε.

κτήσεως των εμπράγματων δικαιωμάτων επί ακινήτων διά μεταγραφής (άρθρ. 8 εδ. 2), ενώ εξειδικεύεται η δυνατότητα αναγνώρισεως ως δεκτικών μεταγραφής (άρθρ. 8 εδ. 3) και των ποικιλοτρόπως συνταγμένων αντεγγράφων, σύμφωνα με τα οποία: «*Εν ταις χώραις ταις διατελούσαις τέως υπό την άμεσον Οθωμανικήν κυριαρχίαν εισί δεκτικά μεταγραφής τα καθ' οιονδήποτε τύπον συντεταγμένα αντέγγραφα, δι' ών αποδεικνύεται ότι ακίνητα κτήματα εικονικώς παρίστανται ως ανήκοντα εις ωρισμένον ιδιώτην, ενώ πράγματι ανήκουσιν εις κοινότητα, ευαγή ή φιλανθρωπικά ιδρύματα ή εις το Ελληνικόν Δημόσιον. Μεταγράφονται δε ταύτα άνευ χρονικού τινος περιορισμού, προσαγόμενα εν πρωτοτύπω ή όπου ταύτα είναι κατακεχωρημένα εις βιβλία Μητροπόλεων, εν αντιγράφω κεκρωμένω υπό του αρμόδιου Μητροπολίτου. Προς βεβαίωσιν της ταυτότητος του κτήματος, εφ' όσον τούτο δεν καθορίζεται επαρκώς εν τώ αντεγγράφω, δέον μετ' αυτού να μεταγραφή και ο σχετικός τίτλος του εικονικώς φαινομένου κτήτορος εν κεκρωμένη μεταφράσει. Η τε πράξις της μεταγραφής ταύτης και τα προσαγόμενα ως άνω έγγραφα απαλλάσσονται παντός τέλους και δαπάνης. Διά της τοιαύτης δε μεταγραφής και απ' αυτής αποκλείεται η ένστασις παντός τυχόν παρά του εικονικού κυρίου κτησαμένου περι καλής αυτού πίστεως».*⁵

Η ιδιαίτερος λεπτομερής Έκθεση περιλαμβάνει και ορισμένες θεμελιακές κυρίως γενικές αρχές, που αναφέρονται γενικότερα : όπως η «περί γενικής διατηρήσεως της υπό το τέως καθεστώς εν αυταίς κρατούσης νομοθεσίας δεν δύναται να γίνη σκέψις», καθώς επίσης ότι ιδιαίτερα «τα επί γαιών ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα δέον κατά βάση να παραμείνωσιν αναλλοίωτα μέχρι τουλάχιστον ίδιας νομοθετικής ρυθμίσεως. Αλλ' αι περαιτέρω, αφορώσαι εις ακίνητα, δικαιπραξία δέον να υπαχθώσιν εις τον ελληνικόν νόμον, διότι τον εν Τουρκία κρατούν σύστημα παν άλλο ή τέλειον δύναται να χαρακτηρισθή». Επίσης, «Κτηματολόγιον ή άλλη τις κατά μερίδας καταγραφή των κτημάτων, ή, ως εν τώ ημετέρω νόμω, προσωπικαί μερίδες ιδιοκτητών ή άλλο τι ευρετήριον, δυνάμενον καθ' οιανδήποτε μέθοδον να διευκολύνη την ανεύρεσιν του ζητουμένου κτήματος ή του ιδιοκτήτου και των βαρών, δεν υπάρχει, κατά το κρατούν δ' εν Τουρκία σύστημα η ανεύρεσις τούτων είναι δυσχερεστάτη άνευ του ταπίου». Παράλληλα, «ελλείπει η αρχή της δημοσιότητας, καθ' όσον ουδείς δικαιούται να εξετάση το περιεχόμενον των βιβλίων, ουδέ να ζητήση παρά των υπαλλήλων πληροφορίας περί αλλοτριών κτημάτων και αν ακόμη ήθελεν έχει έννομον συμφέρον, ένεκα δε τούτου ελλείπει η πρώτη βάση και ασφάλεια της εγγείου ιδιοκτησίας», *Εισηγητική Έκθεση*, αυτόθι, σ. 15, 17.

5. Η εφαρμογή αυτή αναγνώρισεως των εν λόγω αντεγγράφων ως δεκτικών μεταγραφής των διάφορων μεταβιβαστικών εγγράφων, που τέθηκε από το Ρακιτβάν, αμέσως μετά την απελευθέρωση της Μακεδονίας, θεωρήθηκε από τον Κ. Δ. Κεραμέα, *Η απελευθέρωση της Μακεδονίας και ο Κωνσταντίνος Ρακιτβάν, Πανηγυρικός Λόγος στο Α.Π.Θ., 26.10.1977*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 27-28 κ.ε., ως «οξυδερκής πρόβλεψη του», «στην οποία οφείλουν πολλά φιλανθρωπικά ιδίως ιδρύματα της Μακεδονίας τη σημερινή περιουσιακή τους βάση».

Κι αν ακόμη θεωρηθεί ότι η εν λόγω ρύθμιση όντως οφείλεται στη θέσπισή της από τη γραφίδα Ρακιτβάν, είναι γνωστό, όπως προαναφέρθηκε, ότι η ειδικότερη τεκμηρίωση της

(6) Παράλληλα, τη ρητή αναγνώριση των κάθε μορφής και φύσεως ακινήτων των κεκτημένων κατά την Τουρκοκρατία από τις εν λόγω Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινότητες, προβλέπει συναφώς ρητά και το άρθρ. 3 παρ. 6 του βασικού Νόμου 2508/1920 «περί εξασφάλισης και διαχείρισης των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων»,⁶ που περιελάμβανε ειδική ρύθμιση διασφαλιστική των περιουσιακών αυτών στοιχείων, η οποία ευθέως παρέπεμπε στην ουσιαστική γνώση από τον πιο πάνω νόμο του βασικού σημείου αναφοράς της υφιστάμενης ελλείψεως νομιμοποίησης των στοιχείων αυτών, το περιεχόμενο των οποίων εξασφάλιζε ότι:

*«Ακίνητα, ών την διαχείρισιν ως επί ιδίων πραγμάτων είχαν επί Τουρκοκρατίας αι αρχαί και επιτροπαί των Ορθοδόξων κοινοτήτων ή των εις αυτά υπαγομένων επί μέρους ιδρυμάτων και νομικών προσώπων και ών αι πρόσοδοι διετίθεντο εις εξυπηρέτησίν τινος των εν παραγράφω 1 του παρόντος άρθρου [3.1] μνημονευόμενων σκοπών, αναγνωρίζονται ως νομίμως κεκτημένη περιουσία αυτών και αν οι τίτλοι αυτών φέρωνται εγγεγραμμένοι επ' ονόματι ιδιωτών, ή αν επιφυλακτική ακυρότης κτήσεως κατά τον Οθωμανικόν νόμον, είτε ελλείψει κατ' αυτόν ικανότητος προς κτήσιν παρά τώ κτησαμένω νομικό προσώπω, είτε λόγω του ανεπιδέκτου μεταβιβάσεως διά πράξεως αιτία θανάτου του περί ού πρόκειται ακινήτου (λ.χ. των δημοσίων γαιών, των διτελών και μονοτελών βακουφίων, κ.λπ.), είτε διά την μη τήρησιν των νομίμων διατυπώσεων κατά την μεταβίβασιν. Και τα ακίνητα ταύτα διακρίνονται κατά τας διατάξεις της παραγράφου 1 του παρόντος άρθρου αναλόγως του σκοπού, όν τέως εξυπηρέτουν, ήτοι ως: α) περιουσίαι σχολικαί, β) περιουσίαι ενοριακαί, γ) περιουσίαι εκκλησιαστικαί, δ) περιουσίαι ευαγών ιδρυμάτων, ε) περιουσίαι κοινοτικάι».*⁷

χαρακτηριστικής αυτής διασφαλιστικής πρακτικής είχε διαμορφωθεί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την Τουρκοκρατία, για την πάγια διασφάλιση ιδιαίτερα των περιουσιακών στοιχείων των διάφορων ακινήτων των εκκλησιαστικών οργανισμών, που δεν είχαν τη νομική δυνατότητα να εγγραφούν στο οθωμανικό κτηματολόγιο, με αποτέλεσμα τη λύση του παρόντος εικονικού ιδιοκτήτη, που φρόντιζε στη συνέχεια την κατάρτιση του σχετικού αντεγγράφου, όπου διευκρινιζόταν τόσο ο φυσικός όσο και εικονικός ιδιοκτήτης, βλ. ειδικότερα στο ό.π., κείμενο της παρούσας εργασίας μας && 4 - 6. Επίσης βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 357 κ.ε. 286.

6. Της 21ης / 26ης. 9.1920, ΕτΚ Α' φ. 221/28ης -9-1920.2180 κ.ε. βλ. σχετικά πιο κάτω & 20.

7. Η υπαγωγή των πιο πάνω υπό στοιχεία β' και γ' «ενοριακών» και «εκκλησιαστικών» περιουσιών ανήκει με βάση το άρθρ. 47 & 3β', εδ. α' του Ν. 590/ 1977 (Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος), στις οποιοδήποτε συσταθείσες Μητροπόλεις ή Ενορίες Μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος, που κηρύσσονται αναδρομικά (από της συστάσεώς τους ως νομικά πρόσωπα) οιοσδήποτε καθολικοί διάδοχοι ως προς τα ευρισκόμενα

(7) Ωσαύτως στην ίδια πιο πάνω συλλογιστική, της ελλείψεως εγγράφου, ως νόμιμου τίτλου ιδιοκτησίας για ακίνητο ενοριακού Ναού, λόγω αδυναμίας κτήσεως τοιούτου σύμφωνα με το επί Τουρκοκρατίας καθεστώς, μολονότι υφίστατο νομή και κατοχή του Ναού από της απελευθερώσεως των Νέων Χωρών, εντάσσονται νέες ουσιαστικές διατάξεις, σε τελείως μεταγενέστερες γενικά νομοθετημένες πηγές, που κάλυπταν ποικίλα συναφή θέματα και ρυθμίσεις, στα αμέσως πιο κάτω βασικά νομοθετήματα, αναφερόμενα τελείως ενδεικτικά, όπως: στον Αναγκαστικό Νόμο 2200/1940 και τους Νόμους 3800/1957 και 590/1977 (σε συνδυασμό με τους συναφείς Νόμους 4235/ 2014, 4301/2014) χωρίς να συσχετίζεται το περιεχόμενό τους με την εξειδικευμένη φιλοσοφία της διαχειρίσεως των κεκτημένων κατά την Τουρκοκρατία υφιστάμενων περιουσιακών στοιχείων των Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων, του προαναφερθέντος Νόμου 2508/1920.

(8) Ο αναγκαστικός Νόμος 2200/29ης Ιανουαρίου - 1ης Φεβρουαρίου 1940, «περί Ιερών Ναών και Εφημερίων»,⁸ ως γενικός ελληνικός νόμος, ουσιαστικά

εντός της σημερινής εδαφικής περιφέρειάς τους «εκκλησιαστικά» ακίνητα των παλαιότερων ιδιοκτητριών Ιερών Μητροπόλεων, Ενοριών, κ.ά., ή «τέως Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων» (του άρθρ.3.1 του Νόμου 2508/1920), δηλαδή τις σημερινές Ενορίες ή Μητροπόλεις, των οποίων η τοπική δικαιοδοσία περιλαμβάνει τα ακίνητα αυτά.

Η κήρυξη τους αφορά τις υπό στοιχεία β' και γ' «ενοριακές» και «εκκλησιαστικές περιουσίες» των τέως Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων, που αποτελούσαν γενικώς τα «εκκλησιαστικά ακίνητα». Οι σχετικές «εκθέσεις απογραφής» συντάσσονται ως προς τις «ενοριακές περιουσίες», με βάση το κριτήριο της τοπικής αρμοδιότητας, αντίστοιχων των σημερινών Ενοριών, ενώ για τις «εκκλησιαστικές περιουσίες» των τέως Κοινοτήτων, με τις εδαφικές αντίστοιχες σημερινές Ιερές Μητροπόλεις. Μέχρι την ψήφιση του Νόμου 4301/2014, κατά την πάγια νομολογία, στις περιπτώσεις διεκδικήσεως περιουσιών των Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων έπρεπε να εξακριβωθούν και αναγνωριστούν με σχετικές αποφάσεις των «πρακτικών αναγνωρίσεως» των προβλεπόμενων από τις διατάξεις του άρθρ. 11 του Νόμου 2508/1920 Επιτροπών.

Ήδη ο Νόμος 4301/ 2014, άρθρ. 51 && 4-5, κηρύσσει αυτοδικαίως –και χωρίς το σχετικό Πρακτικό αναγνωρίσεως του άρθρ. 11 του Νόμου 2508/1920– ως καθολικό διάδοχο των πιο πάνω κατηγοριών ακινήτων τις σημερινές Ενορίες ή Μητροπόλεις. Επομένως, εφόσον στοιχειοθετείται μόνο η ιδιότητα ακινήτου ως «ενοριακού» ή «εκκλησιαστικού», υπό τα κριτήρια του Νόμου 2508/1920, καθιερώνεται ως προς το ακίνητο αυτό υποχρέωση συντάξεως «εκθέσεως απογραφής» από τη σημερινή διάδοχη Ενορία ή Μητρόπολη, αντίστοιχα. Σχετικά βλ. Γνμδ. 14/2016.4, Θεοδ. Δ. Παπαγεωργίου, «Σύνταξη εκθέσεων απογραφής εκκλησιαστικής περιουσίας - παρατηρήσεις επί των πράξεων συναιρέσεως / τακτοποιήσεως κυριότητας», με τη ιδιότητα του Ειδικού Νομικού Συμβούλου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Αναλυτική θεμελίωση των αναφερόμενων συναφών νομικών προβλημάτων των «εκθέσεων απογραφής», της φύσεως αυτών και της αποδεικτικής ισχύος των συντασσόμενων από τον οικείο Μητροπολίτη ή τον διάδοχο νομικό πρόσωπο Πράξεών τους «συναιρέσεων» - τακτοποιήσεως κυριότητας (&& 1, 4), σε συνδυασμό με τις σχετικές παραμέτρους της βλ. στην υπ' αριθ. Γνμδ. 14/2ας.5. 2016, αυτόθι.

8. ΕτΚ Α', αριθ. φ. 42/1ης.2.1940, όπου εστιάζει η ειδικότερη αξιολόγηση των ρυθμίσεών του, με παρατηρήσεις στην υπ' αριθ. 43/ 2010 Γνμδ. με θέμα: «Τυπική τακτοποίη-

οργανωτικός των αναφερόμενων στην επικεφαλίδα των περιεχομένων του ιδιοκτησιακών θεμάτων της Εκκλησίας της Ελλάδος, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελούσε έναν από τους πρώτους βασικούς νόμους, κυρίως διαχρονικού δικαίου στην ελληνική δικαιοκή βιβλιογραφία, διερευνήσεως των αναφερόμενων ιδιοκτησιακών προβλημάτων των εκκλησιαστικών ακινήτων κατά τις περιόδους της Τουρκοκρατίας και Ενετοκρατίας.

Σε δύο χωριστά κεφάλαια του πιο πάνω Νόμου 2200/1940, το ΙΕ', «*περί Ναών και Εφημερίων της Επτανήσου*», άρθρ. 74 κε., και ΣΤ', «*Γενικά διατάξεις*», άρθρ. 88, αξιολογείται και περιγράφεται ιδιαίτερα το σαφές πεδίο εφαρμογής του άρθρ. 88 κε., το οποίο, σε μία γενικότερη αναφορά, αφορά σε «*ακίνητα κτήματα αστικά και αγροτικά πάσης φύσεως και κατηγορίας*», δηλαδή όλων των «γνωστών» κατηγοριών, εκτός της μη αναφερόμενης, και κατά συνέπεια αποκλειόμενης, κατηγορίας των δασικών και των δασών, αρκεί το πεδίο εφαρμογής της διατάξεως αυτής να εκτείνεται σε κάθε ακίνητο που να ανήκε στη διαχείριση Ιερού Ναού της Μητροπολιτικής επαρχίας, είτε αυτός ευρίσκεται σε λατρευτική χρήση, είτε πλέον όχι.

Στη ρύθμιση αυτή υπάγονταν τα εκκλησιαστικά ακίνητα που «συνδέονταν» με μορφή διαχειρίσεως, υπαγόμενη στα χρονικά πλαίσια της Τουρκοκρατίας ή της Ενετοκρατίας, κυρίως από τους Μητροπολίτες και τους Επισκόπους, είτε ως φυσικά πρόσωπα είτε από «συνδεόμενα» μ' αυτούς πρόσωπα για τις γενικότερες ανάγκες τους, όπως ήταν: οι Ενοριακοί Ναοί, τα Παρεκκλήσια κάθε μορφής, τα Εξωκκλήσια, οι μη Ενοριακοί Ναοί (Προσκυνηματικοί, Ιδιόκτητοι, Κοιμητηρίων), οι πρώην Μοναστηριακοί Ιεροί Ναοί που υπήρχαν τις επίμαχες ιστορικές περιόδους, ακόμη που περιέκλειαν κάθε είδους σκοπό, σχετικό με τις ειδικότερες ανάγκες λειτουργίας τους (συντηρήσεως, αργογραφήσεως ή ασκήσεως φιλανθρωπικού έργου), των υπαγόμενων σ' αυτές Ιερών Ναών, «*ενοριακών ή μη*».

Το κείμενο του άρθρ. 88 του Νόμου 2200/1940 παρατίθεται ως εξής:

«Ακίνητα κτήματα, αστικά και αγροτικά, πάσης φύσεως και κατηγορίας ή τα εξ εκποιήσεως αυτών χρεώγραφα, διαχειριζόμενα επί τουρκοκρατίας ή ενετοκρατίας και εφεξής υπό των Μητροπολιτών ή Επισκόπων ή υπό των εις τας Μητροπόλεις ή Επισκοπάς επί τουρκοκρατίας ή ενετοκρατίας ανηκόντων Μητροπολιτικών Ναών, ενοριακών ή μη,⁹ είτε επί σκοπώ απολήψεως ή συμπλη-

ση και δημιουργία ελλειπόντων Τίτλων Ιδιοκτησίας για τα εκκλησιαστικά ακίνητα», του Θεόδ. Δ. Παπαγεωργίου.

9. Ο εν λόγω 5ος στίχος της διατάξεως, με τη γενική διατύπωση «[...] ενοριακών ή μη», υποστηρίζεται στην πιο πάνω (σημ. 8) Γνμδ. & γ', ότι «προφανώς» (σ. 4), εκτός των ρητώς αναφερόμενων εκκλησιαστικών ακινήτων, που υπάγονταν στο διαχειριστικό έλεγχο των Μητροπολιτών, Επισκόπων και «Μητροπολιτικών Ναών», οπότε «επιτρέπει τη συναγωγή

ρώσεως του μισθού των Μητροπολιτών, ή Επισκόπων, είτε προς επισκευάς των Μητροπολιτικών οικημάτων ή και προς τας ανάγκας των εις αυτάς υπαγομένων κατά τα ανωτέρω Ιερών Ναών, ανήκουσιν αυτοδικαίως¹⁰ και άνευ πάσης άλλης διατυπώσεως εις την Μητρόπολιν, ως νομικόν πρόσωπον, όπερ διαχειρίζεται ταύτα προς συντήρησιν των Μητροπόλεων ή των εις τας Μητροπόλεις υπαγομένων Μητροπολιτικών ή Ευκτηρίων οίκων των Μητροπολιτών ή Επισκόπων ή προς ενίσχυσιν Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων.

Επί τη βάση δηλώσεως του οικείου Μητροπολίτου ενώπιον του αρμοδίου Υποθηκοφύλακος η ως άνω περιουσία μεταγράφεται επ' ονόματι του Νομικού προσώπου της Μητροπόλεως.¹¹ Η μεταγραφή αυτή απαλλάσσεται πα-

ότι θεωρητικώς καλύπτονται και τα ακίνητα τα ανήκοντα σε πρώην μοναστηριακούς Ιερούς Ναούς, των οποίων είχαν απωλεσθεί οι τίτλοι ιδιοκτησίας τους», με αναφορά, όμως, στην αιτιολόγηση αυτή, που το περιεχόμενο της δεν ενέπιπτε στην & γ', αλλά των && ε' και στ', στίχος 8ος κ.ε., με την αυτοδίκαιη υπαγωγή τους στην οικεία τους Μητρόπολη, ως νομικό πρόσωπο.

10. Με την απόλυτη καταφατική αναφορά του τροπικού επιρροήματος «αυτοδικαίως» σημειοδοτείται η ακριβής αξιολόγηση της παρατιθέμενης διατάξεως, αναφερόμενης στις μερικότερες ιδιότητες των υπαγομένων στο ρυθμιστικό της περιεχόμενο ακινήτων, που ήδη προαναφέρθηκαν [με την έννοια των «ενοριακών ή μη», ό.π. (σημ. 9)], με κεντρική διαχειριστική και λοιπή εξουσία την οικεία Μητρόπολη, αναγορευόμενης σε «νομικό πρόσωπο», με την υπαγωγή τους στις Μητροπόλεις «των Μητροπολιτικών ή Ευκτηρίων οίκων των Μητροπολιτών», στοχεύοντας «στην ενίσχυση Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων». Πρβλ. Γνμδ. 43/ 2010, ό.π. (σημ. 8), 2-3, 5 κ.ε, 9.

11. Στην προκείμενη περίπτωση, με τη συναγόμενη, όχι από τη σαφή διατύπωση της καταληκτικής αυτής διατάξεως αλλά από συνολικό αποτέλεσμά της, θα μπορούσε να συναχθεί η άμεση αναγνώριση μιας «πλασματικής ιδιοκτησίας», η οποία, με τα παρατιθέμενα στοιχεία της διατάξεως αυτής και την οριοθέτηση των θεσπιζόμενων προϋποθέσεων, θα δημιουργούσε ένα «πλάσμα» προϋφιστάμενης ιδιοκτησίας στη συντασσόμενη από τον οικείο Μητροπολίτη «συμβολαιογραφική δήλωση», εντασσόμενη μονομερώς σε μια μορφή «ιδιοκτησιακής δηλώσεως» με δυνατότητα άμεσης μεταγραφής.

Σημειώνεται ότι στη Γνμδ. 43/ 2010, ό.π. (σημ. 8), 5-6, 9, παρατίθεται ερμηνευτική οριοθέτηση της επίμαχης διατάξεως του άρθρ. 88 Ν. 2200, αναφορικά με τη δικαιική ονοματοδοσία της παρεχόμενης αρμοδιότητας στον οικείο Μητροπολίτη, συντάξεως σχετικής αναγνωριστικής «συμβολαιογραφικής δηλώσεως» αναγνωρίσεως των χρονικών ορίων διαχειρίσεως εκκλησιαστικού ακινήτου από τους προκατόχους του Μητροπολίτες ή Επισκόπους, κυρίως στο προ της απελευθερώσεως χρονικό διάστημα, από της περιόδου της Τουρκοκρατίας και εφεξής.

Η προσωπική μου αντίρρηση, που αναφέρεται στην αυτόθι Γνμδ. 43/2010, 5-6, έγκειται, όχι τόσο στο τελικό αποτέλεσμα της «Μητροπολιτικής - συμβολαιογραφικής δηλώσεως» στην επίμαχη διάταξη, η οποία δεν ήταν πρωτόγνωρη στην επιστήμη της Ιστορίας του Δικαίου (αφού έχει εμφανισθεί ήδη τέσσερις φορές, με διάφορες δικαιικές μορφές, σχετικά βλ. Γ. Π. Νάκος, «Δικαιικοί “Μεταβολισμοί” της ιδιοκτησίας στις Νέες Χώρες μετά την ένταξή τους στην Ελληνική Επικράτεια», στο: Συμπόσιο ΙΜΧΑ «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η

ντός δημοσίου ή δημοτικού ή και κοινοτικού αμέσου ή εμμέσου φόρου και δικαιώματος οιουδήποτε».

(9) Οι επόμενες, των πιο πάνω ήδη αξιολογημένων άρθρ. 8 εδ. 3 Νόμου 147/1914 και 3 παρ. 6 Νόμου 2508/1920, σχετικές ρυθμίσεις και συνάμα ειδικότερη νομική επιταγή καθιερώνεται με το άρθρ. 7 παρ. 1 του Νόμου (πολυνόμου) υπ' αριθ. 3800/18/19-12-1957, υπό τον τίτλο «Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως των περί προστασίας και διοικήσεως των δημοσίων κτημάτων κειμένων διατάξεων, ως και των διεπουσών τον εν Δωδεκανήσω Οργανισμόν Ν. 2100/1952 κ.λπ.».¹²

Το ειδικότερο γραμματικό περιεχόμενο του άρθρ. 7. 1 του Νόμου 3800/1957, εμφανίζεται σε πληρέστερη νομοτεχνικά διατύπωση, ενώ, παράλληλα, αναφέρεται σε διατάξεις, οι περισσότερες των οποίων διασαφηνίζουν, σε σχέση με τα νομοθετημένα δικαιικά κείμενα του προηγούμενου συναφούς αναγκαστικού Νόμου 2200/1940, άρθρ. 88, τις θεσπιζόμενες αναφορές των περιλαμβανόμενων σ' αυτόν ρυθμίσεων.

Ελλάδα», Θεσσαλονίκη 16/18.11.1988, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 153 κ.ε.), αλλά στους ειδικότερους χαρακτηρισμούς του αποτελέσματος της αυτόθι διατάξεως, και ιδιαίτερα στην αναφορά της θεσίσεως «καινοτομίας της διατάξεως [η οποία] είναι ότι ο επιχώριος Μητροπολίτης δύναται να δημιουργήσει μονομερώς “τίτλο ιδιοκτησίας” του “εκκλησιαστικού ακινήτου”», «κατ' εξαίρεση των διατάξεων [περί χρησικτησίας] του Αστικού Κώδικα», με συνέπεια να «εισάγεται εξαιρετικό δίκαιο σε σχέση προς το γενικό κανόνα της χρησικτησίας, και δεν απαιτείται η Ι. Μητρόπολη να αποδεικνύει 30ετή νομή, που συμπληρώθηκε το αργότερον έως την 11.9.1915», βλ. Γνδ. 43/2010, αυτόθι, 5.5.

12. ΕτΚ Α', αριθ. φ. 256/ 19.12.1957, όπως συμπληρώθηκε με το άρθρ. 12 περ. Β' Νόμου 4258/14.4.2014, Διαδικασία Οριοθέτησης και ρυθμίσεις για Υδατορέματα - Ρυθμίσεις Πολεοδομικής νομοθεσίας, ΕτΚ. Α', αριθ. φ. 94/ 2014. Πιο ειδικά ο Νόμος 2100/ 18/ 24.4.1952, ΕτΚ Α', φ. 114, 28.4.1952, Περί συστάσεως Οργανισμού Ακινήτου Περιουσίας του Δημοσίου εν Δωδεκανήσω, ΕτΚ Α', φ. 114/ 28.4.1952, περιέχει μια πολύ προωθημένη ρύθμιση δικαιοκού «μεταβολισμού» της φύσεως της οθωμανικής «ιδιοκτησίας» (: διατηρημένης της οθωμανικής ιδιοκτησίας από την προηγούμενη της Ελληνικής Ιταλική κυριαρχία της Δωδεκανήσου), στη διάταξη του άρθρ.7.1, που θεσπίζει ότι «το δικαίωμα κυριότητος του Δημοσίου επί κτημάτων εν Δωδεκανήσω ανηκόντων εις την κατηγορίαν των δημοσίων γαιών (εραζίι μιριέ) αποσβέννυται, οι δε έχοντες επ' αυτών δικαίωμα «εξουσιάσεως» (τεσαρούφ) αποκτώσι την πλήρη κυριότητα επ' αυτών, αυτοδικαίως, δυνάμει του παρόντος και άνευ άλλης διατυπώσεως» (: σημειώνεται ότι ο Νόμος 2100/1952 συμπληρώθηκε μεταγενέστερα από τον πιο πάνω αξιολογούμενο Νόμο 3800/1957).

Η πιο πάνω «μεταβολιστική» ρύθμιση του άρθρ. 7.1 του Νόμου 2100/1952, ίσως αποτελεί την τελευταία μορφοποίηση της «εξαλλαγής» της οθωμανικής ιδιοκτησίας στην Ελλάδα, η οποία αρχικά ακολούθησε μία πρωτόγνωρη ιστορική τροχιά βασιζόμενη στο ρυθμιστικό περιεχόμενο του άρθρ. 4 της Ελληνο - Οθωμανικής Συμβάσεως παραχωρήσεως της Θεσσαλίας του 1881, που καθιέρωσε τη θεμελίωση της αρχής της «προϋπάρξεως της [υφιστάμενης] πλασματικής ιδιοκτησίας», για την οποία βλ. περαιτέρω Νάκος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 165 κ.ε., 166 κ.ε., 171-172 κ.ε. Επίσης βλ. ο ίδιος, ό.π. (σημ. 4), 359 κ.ε.

Έτσι, οι μερικότερες διατάξεις του άρθρ. 7. 1, οι οποίες αφορούσαν κατά βάση τα ιδιοκτησιακά στοιχεία των ακινήτων των ιερών Ναών, οποιουδήποτε είδους και κατηγορίας,¹³ (Μητροπολιτικών, Επισκοπικών, Ενοριακών, Παρεκκλησίων, Εξωκκλησίων, Μοναστηριακών, Κοιμητηριακών, Προσκυνηματικών, Ιδιοκτητων, κ.ά.), οι οποίοι θεωρούνταν ότι ανήκαν αποκλειστικά στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, χρησιμοποιώντας τη γενική έννοια του όρου «κτήματα», με το ευρύτατο περιεχόμενο του όρου, που υπερκαλύπτει την εξειδικευμένη αναφορά της προηγούμενης υποδιαίρεσεως των ακινήτων κτημάτων σε «αστικά και αγροτικά πάσης φύσεως και κατηγορίας» του άρθρ. 88 του αναγκαστικού Νόμου 2200/1940.

Η ιδιοκτησιακή νομιμοποίηση των «κτημάτων» των εν λόγω Ιερών Ναών «τελεί» υπό το καθεστώς της νομής και κατοχής τους, που προσδιορίζεται γενικότερα ότι ανάγεται την περίοδο «από της απελευθερώσεως» του Ελληνικού Κράτους,¹⁴ χωρίς, όμως, να προσδιορίζεται «ακριβέστερα» η χρονική περίοδος της κατά τόπο εφαρμογής της. Στη συνέχεια πάντως του αναγνωριστικού πλαισίου «ιδιοκτησίας» των πιο πάνω «κτημάτων», ρητώς δηλώνεται ότι «δεν υφίσταται νόμιμος τίτλος», αιτιολογικός της εκάστοτε «μεταβιβάσεως» της «κυριότητάς» τους στους υφιστάμενους ή οριζόμενους Ιερούς Ναούς, που νομοθετικά «θεωρούνται» πλέον [τα «κτήματα» αυτά] ως «περιελθόντα» κατά πλήρη κυριότητα στους Ναούς τους.

13. Με την έννοια των περαιτέρω αναφερόμενων οργανικών μονάδων, με την έννοια των εντελλόμενων, υπαγόμενων, ενταγμένων, συγκαταριθμημένων, συναριθμημένων, καλυπτόμενων, εναρμονιζόμενων, καθιστάμενων [αυτοδικαίως], οι κατηγορίες των οποίων συμπεριελάμβαναν και «κτήματα» ιδιοκτησίας των ιερών Ναών οποιουδήποτε «είδους», βλ. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 8), Γνμδ. 43/2010.6 σε συμπαραβολή με αυτόθι, 3-4.

14. Ο χρονικός αυτός προσδιορισμός, το πιθανότερο, είναι δυνατό να δημιουργήσει ένα βασικό ερωτηματικό στην αναφερόμενη θέση της Γνμδ. 43/2010.6, ό.π. (σημ. 8), σύμφωνα με την οποία: «πρέπει να θεωρηθεί, ότι, αφού η διάταξη δεν περιορίζει το κατά τόπον πεδίο εφαρμογής της [με αναγωγή την απελευθέρωση του Ελληνικού Κράτους] στην Παλαιά Ελλάδα, η ημερομηνία αυτή ποικίλλει αναλόγως προς την περιοχή, όπου κείται το ακίνητο».

Θεωρητικά το χρονικό πλαίσιο συσχετίζεται άμεσα με το τέλος της μεταβυζαντινής περιόδου στα διάφορα τμήματα του Ελληνισμού μετά την Επανάσταση του 1821, όπως στο τμήμα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Εύβοια κ.ά.) το τέλος του τοποθετείται το έτος 1835, ενώ στα άλλα τμήματα του Ελληνισμού ως καταληκτικό χρονικό όριο ορίζεται ο χρόνος επεκτάσεως της ελληνικής νομοθεσίας σ' αυτά [Επτάνησος 1841, Σάμος 1897/1899, Κρήτη 1903] ως άμεση συνέπεια της προσαρτήσεως της εντάξεώς τους στην κυριαρχία του ελληνικού κράτους, βλ. Γ. Π. Νάκος, «Η προβληματική των ουσιαστικών ορίων του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου», *Τιμητικός Τόμος «Αφιέρωμα εις τον Κων. Βαβούσκον*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 259-260.13, 262.18. Βλ. επίσης Λ. Παπαρρήγα -Αρτεμιάδη, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου, Εισαγωγή* [Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών, τ. 63], Αθήνα 2011, σ. 155.73, 157.74-76.

Η σχετική παρατιθέμενη διάταξη 7.1 του Ν. 3800/ 1957 θεσπίζει ειδικότερα ότι:

«Κτήματα των Ιερών Ναών της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος, τελούντα υπό την νομικήν και κατοχήν τούτων από της απελευθερώσεως του Ελληνικού Κράτους και διά τα οποία δεν υφίσταται νόμιμος τίτλος¹⁵ της μεταβιβάσεως ταύτης, λόγω αδυναμίας κτήσεως τούτου κατά το επί Τουρκοκρατίας υφιστάμενον καθεστώς, θεωρούνται ως περιελθόντα κατά πλήρες δικαίωμα κυριότητος εις τους Ναούς τούτους από της κτήσεώς των.¹⁶

Η τυπική αυτή τακτοποίησης του δικαιώματος κυριότητος επί των κτημάτων του προηγουμένου εδαφίου, συντελείται διά μεταγραφής εις τα βιβλία των μεταγραφών του εγγράφου της συναιρέσεως¹⁷ του εμφανιζομένου ως κυρί-

15. Λαμβανόμενης υπόψη της δηλώσεως της Διατάξεως αυτής, αναφερόμενης στο πραγματικό γεγονός της μη υπάρξεως «νομίμου τίτλου της μεταβιβάσεως αυτής», με την υφιστάμενη στην ίδια Διάταξη του άρθρ. 7.1 Ν. 3800 ρητή αιτιολογία της ελλείψεώς του, εξαιτίας νομικής «αδυναμίας» κτήσεως σχετικού νομιμοποιητικού ιδιοκτησιακού τίτλου «κατά το επί Τουρκοκρατίας υφιστάμενον καθεστώς».

Ως βασική αιτιολογία της «αδυναμίας» αυτής παραθέτει η Γνμδ. 43/2010.7, ό.π. (σημ. 8), τμήμα της Αιτιολογικής Εκθέσεως του Ν. 3800 (Κώδιξ Νομικού Βήματος 1957. 698), η οποία αναφέρονταν ότι, εξαιτίας της υφιστάμενης απαγορεύσεως αγοραπωλησιών ακινήτων από τις Εκκλησίες επί Τουρκοκρατίας, οδηγήθηκαν στην αθρόα αγορά αστικών ακινήτων στο όνομα *διάφορων χριστιανών*, με συνέπεια τα ακίνητα να «τελούν» υπό την «πλασματική νομή» των εκκλησιών, «*θεωρούμενα*» τελικά κατά το ήδη δημιουργημένο «*πλάσμα δικαίου*» «*ως περιελθόντα κατά πλήρες δικαίωμα κυριότητος εις τους Ναούς τούτους από της κτήσεώς των*», βλ. Ν. 3800.7.1.

16. Που θα μπορούσε, να θεωρηθεί, ότι η πιο πάνω Διάταξη 7.1 [όντως] αναγνωρίζει αφενός [εκ του αποτελέσματος] την κυριότητα των ακινήτων «κτημάτων» σε ιερούς Ναούς, και αφετέρου συνάγει, παράλληλα, την ερμηνεία ότι μ' αυτή «εισάγεται εξαιρετικό δίκαιο, σε σχέση με το γενικό χρονικό κανόνα της χρησικτησίας», βλ. Παπαγεωργίου, Γνμδ. 43/2010, ό.π. (σημ. 8), 6-7, χωρίς να ληφθεί υπόψη ότι η εν λόγω Διάταξη πρέπει να «θεωρεί» αρχικά ως προϋφιστάμενη μια «πλασματική» ιδιοκτησία που προϋπήρχε στα εν λόγω «κτήματα», προκειμένου να νομιμοποιήσει την περιέλευση του δικαιώματος πλήρους κυριότητας στους ιερούς Ναούς, προφανώς και λόγω του «εξαιρετικού» δικαίου που ίσχυσε στις απρόβλεπτες και επείγουσες καταστάσεις που εμφανίστηκαν μετά την απελευθέρωση του ελληνικού Κράτους από την τελευταία του κυριαρχία, το πιθανότερο την Τουρκοκρατία, σε πρβλ. με πιο πάνω σημ. 15.

17. Η τελευταία παράγραφος της 7.1.β' Διατάξεως του Ν. 3800 οριοθετεί με ιδιαίτερη σαφήνεια την ολοκλήρωση της σχετικής μεταβιβαστικής πράξεως κυριότητος επί των «κτημάτων» των Ι. Ναών (αποκλείοντας τον νόμιμο εκπρόσωπο του Ι. Ναού ή τον επιχώριο Μητροπολίτη), συντελούμενη με την κατάρτιση της σχετικής συμβολαιογραφικής «πράξεως συναιρέσεως», η οποία προϋποθέτει την εμφάνιση *τρίτου προσώπου* ως τυπικού έως τότε κυρίου του «κτηματος» (ή οι καθολικοί ή ειδικοί διάδοχοί του κ.ο.κ.), που δηλώνει τη συναίνεσή του αναφορικά με την κυριότητα του Ι. Ναού επί του εκκλησιαστικού ακινήτου, δηλώνοντας ή αναγνωρίζοντας τον Ι. Ναό ως κύριο και ιδιοκτήτη.

ου των κτημάτων ή των ειδικών ή καθολικών διαδόχων τούτου, συντασσομένου ενώπιον συμβολαιογράφου. Αι διά την εφαρμογήν του παρόντος πράξεις, συντασσόμεναι επί παγίου τέλους χαρτοσήμου, δεν συνεπάγονται υποχρέωσιν καταβολής φόρου μεταβιβάσεως».

Συνέπεια της πιο πάνω ρυθμίσεως αποτελεί το δημιουργημένο πραγματικό γεγονός, από το οποίο είναι δυνατό να συναχθεί ότι από τις υφιστάμενες μετά την απελευθέρωση του Ελληνικού Κράτους νομικές αδυναμίες κτήσεως πλήρους ιδιοκτησίας σε ακίνητα ιερών Ναών, που δεν πρόλαβαν το πιο πάνω ρυθμιστικό καθεστώς, δύνανται να ιαθούν με τη νομοθετημένη αυτή ρύθμιση.

(10) Η ουσιαστική νομιμοποίηση των ιδιοκτησιακών τίτλων των Μονών, Ιερών Ναών, κ.ά., σε άμεση συνάφεια προκειμένου να ολοκληρωθούν οι πιο πάνω εκπονητικές δικαιοπράξεις, αναφερόταν κύρια στο δικαιοκώλυτο της προϋφιστάμενης οθωμανικής γαιοκτητικής νομοθεσίας (οθΝπΓαιών), η οποία, ουσιαστικά, αναγνωρίζεται ως ισχύουσα, όπως αξιολογείται περαιτέρω, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους στις Νέες Χώρες.

Η ειδικότερη ισχύς των ρυθμίσεών της βασιζόταν αναγωγικά στο ρυθμιστικό πλαίσιο που συνομολογήθηκε με τη «Σύμβαση [Συνθήκη] περί Ειρήνης [η λεγόμενη των Αθηνών] μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας [οθωμανικής αυτοκρατορίας]

Στην πράξη, όμως, εμφανίστηκαν και περιπτώσεις διασταλτικής ερμηνείας και μεταγραφής από υποθηκοφύλακες στο θέμα της υπογραφής των «πράξεων συναινέσεως», που υπογράφονταν από εφημέριους των Ιερών Ναών, ως εκπροσώπων των Ιερών Ναών και ως κατόχων των ακινήτων, και όχι από τρίτους, εμφανιζόμενων ως κυρίους στους τίτλους ιδιοκτησίας, με συνέπεια να ερμηνευθεί με ευρύτητα, τελικά, ώστε να συμπεριλάβει και τον εφημέριο του Ι. Ναού, ο οποίος, με την ιδιότητα του «εμφανιζόμενου ως κυρίου» του κτήματος [7.1 Ν. 3800], υπέγραφε τις «πράξεις συναινέσεως», ως εκπρόσωπος του Ι. Ναού και ως «κύριος» του εκκλησιαστικού ακινήτου. Βλ. Γνμδ. 43.2010, ό.π. (σημ. 8), 7-8.

Η δημοσίευση, όμως, της ΑΠ 382/2014, έκλινε προσκαίρως υπέρ της απόψεως ότι για τη νομιμοποίηση της συντάξεως της σχετικής «συναινέσεως» πρέπει να εμφανισθεί ο συναινών, ως «ο εμφανιζόμενος κύριος των κτημάτων» [= 7.1.β' Ν. 3800]» τρίτος, ή οι καθολικοί ή οι ειδικοί διάδοχοι τούτου και όχι ο εκπρόσωπος της Ενορίας.

Ατυχώς το επίμαχο έλασσον θέμα της περιελεύσεως της κυριότητας των Ιερών Ναών με βάση την παλαιότερη νομοθεσία: διά «δηλώσεως του οικείου Μητροπολίτου» (Ν. 2200/1940. 88), ή «της συναινέσεως του εμφανιζόμενου ως κυρίου των κτημάτων» τρίτου (Ν. 3800//1957. 7.1.β'), ή της ΑΠ 382/2014 «που έκλινε υπέρ της εμφανίσεως του συναινούντος τρίτου», δεν επιλύθηκε μέχρι της δημοσιεύσεως του Νόμου 4178/2013, ο οποίος με το άρθρ. 53 του αυτό-θι Ν. προσέθεσε την & 2 στο άρθρ. 2 του Νόμου 4030/2011, όπου στην & ΙΓ' της & 2 του αυτό-θι Ν. ο νομοθέτης σαφώς προβλέπει ότι: «εφ' όσον ελλείπει τίτλος ιδιοκτησίας» συντάσσεται «συμβολαιογραφική πράξη συναινέσεως, κατά τις διατάξεις των άρθρων 7.1 του Ν. 3800/1957, ή 88 Ν. 2200/1940, ή 62.1 Ν. 590, λαμβάνοντας υπόψη την & 2 άρθρ. 2 Ν. 4030/2011 που προστέθηκε στο άρθρ. 53 Ν. 4178/2013 κ.λπ., υπογράφεται από το νόμιμο εκπρόσωπο του εκκλησιαστικού νομικού προσώπου και συνοδεύεται από τοπογραφικό διάγραμμα.» Αναλυτικά βλ. Παπαγεωργίου, ό.π. (σημ. 7), Γνμδ. 14/2016.7 κ.ε.

ας]», της 1ης /14ης.11. 1913, που υπογράφηκε στην Αθήνα και κυρώθηκε με τον Νόμο, ΔΣΙΓ' (υπ' αριθ. 4213), που έλαβε μεταγενέστερα τον αριθ. 79/ 14ης Νοεμβρίου 1913) της 1ης/14^{ης} Νοεμβρίου 1913,¹⁸ η οποία προέβλεπε σε δύο βασικά άρθρα της:

Άρθρ. 5ο, στο οποίο προσδιοριζόταν ότι: «*Τα μέχρι της καταλήψεως των εκχωρηθεισών χωρών κεκτημένα δικαιώματα [ιδιοκτησίας] καθώς και αι δικαστικά πράξεις και οι επίσημοι τίτλοι οι εκδοθέντες παρά των αρμοδίων Οθωμανικών Αρχών έσονται σεβαστά και απαραβίαστα μέχρις εννόμου περί του εναντίου αποδείξεως*», και

Άρθρ. 6ο, παρ. 2-3, όπου αναφέρονταν ότι: [2] «*Τα εν ταις εκχωρουμέναις τη Ελλάδα χώραις δικαιώματα ιδιοκτησίας επί αστικών και αγροτικών ακινήτων κατεχομένων υπό ιδιωτών δυνάμει τίτλων εκδεδομένων παρά του Οθωμανικού Κράτους ή συμφώνως προς τον οθωμανικόν νόμον, και προγενεστέρων της καταλήψεως, θέλουσιν αναγνωρισθή υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως*», και: [3] «*Τα αυτά κρατούσιν όσον αφορά εις τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί των ως άνω κτημάτων, των εγγεγραμμένων επ' ονόματι νομικών προσώπων ή κατεχομένων υπ' αυτών δυνάμει των οθωμανικών νόμων, των προγενεστέρων της ειρημμένης καταλήψεως*».¹⁹

(11) Ερμηνευτικό συμπέρασμα των ρυθμίσεων αυτών²⁰ ήταν ότι έπρεπε να τύχουν ουσιαστικής προστασίας ό λ α τα υπό το προηγούμενο οθωμανικό δικαιοκ καθεστώς ιδιωτικά [άλλως ορθότερα «ιδιοκτησιακά»] κεκτημένα δικαιώ-

18. ΕτΚ, Α', αριθ. φ. 229/14.11.1913.809 κ.ε

19. Η δεύτερη αυτή διεθνής Πράξη προσδιορίζει με σαφήνεια τη ρητή υποχρέωση της Ελληνικής Κυβερνήσεως για την αναγνώριση των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας», ακολουθώντας την αρχική συγκριτικά, εξίσου αναλυτική Ελληνο - Τουρκική Σύμβαση προσαρτήσεως στην Ελλάδα της Θεσσαλίας και Άρτας του 1881, άρθρ. 4, που θέσπιζε: ότι: «*Η Ελληνική Κυβέρνηση θέλει αναγνωρίσει στις χώρες που παραχωρούνται το της ιδιοκτησίας δικαίωμα [...]*» επί των ρητά αναφερόμενων περιουσιακών στοιχείων. Για τις ρητά προσδιοριζόμενες πηγές των αναγνωριζόμενων οθωμανικών τίτλων βλ. ερμηνευτικά αντί άλλων, ειδικότερα βλ. Γ. Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 332-336 κ.ε. ο ίδιος, ό.π. (σημ. 14), σσ. 156 κ.ε., 161, 166-170 κ.ε. Πρβλ. πιο κάτω σημ. 20.

20. Βλ. περισσότερα Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 348 κ.ε. Βλ. όμως και την άμεση ερμηνευτική πηγή παροχής των πλέον πλησιέστερων προς τη Σύμβαση των Αθηνών στοιχείων, προερχόμενη από την Εγκύκλιο της 20ής Δεκεμβρίου 1913 του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών, υπογραφόμενη από τον υπουργό των εξωτερικών Δημ. Πανά, που παρείχε διευκρινίσεις για τον όρο «δικαιώματα ιδιοκτησίας», ο οποίος παραθέτει μόνο με τη γαλλική του απόδοση ως: «*droits de propriété*», σημειώνοντας, παράλληλα, ότι ο προπαρατιθέμενος όρος της Εγκυκλίου «δέον να ερμηνευθή εν τη κρατούση εν Τουρκία γενικωτέρα σημασία, ήτοι ο όρος ούτος περιλαμβάνει πάντα τα επί ακινήτων εμπράγματα δικαιώματα, δηλονότι δικαιώματα κυριότητα επί κτημάτων κατά κυριότητα εξουσιαζομένων (μούλκ), δικαιώματα επικαρπίας προκειμένου περί δημοσίων γαιών (εραζί μιριέ), βακουφικών (αφιερωμένων) κτημάτων κ.λπ., συμφώνως προς τους Οθωμανικούς Νόμους τους ισχύοντες μέχρι της ημέρας της καταλήψεως των προσαρτηθεισών χωρών».

Για το κείμενο βλ. Σταμ. Α. Αντωνοπούλου, [*Αι Συνθήκαι Αθηνών και Βουκουρεστί*

ματα, οι δικαστικές αποφάσεις των οθωμανικών δικαστηρίων, καθώς και οι «νόμιμοι» οθωμανικοί γαιοκτητικοί τίτλοι (άρθρ. 5), οι οποίοι προσπόριζαν σε *ιδιώτες* και στα χαρακτηριζόμενα ως *νομικά πρόσωπα* (άρθρ. 6) τα αντίστοιχα με τους τίτλους αυτούς γενικότερα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, αρκεί να ήταν προγενέστεροι της «καταλήψεως» και να είχαν εκδοθεί από την αρμόδια αρχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας ή σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του σχετικού οθωμανικού Νόμου [περί Γαιών του 1858] που προέβλεπαν το ειδικότερο περιεχόμενό τους (άρθρ. 6).

Η επιτασσόμενη αυτή *προστασία* των κεκτημένων αυτών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ήταν διατυπωμένη με τρόπο ευθύ, «επιτακτικό», απόλυτα σαφή και κατηγορηματικό, μη επιδεχόμενο οποιασδήποτε αμφισβήτησης: «έσονται σεβαστά και απαραβίαστα», υπό τη θεωρητική προϋπόθεση της «μέχρις εννόμου περί του εναντίου αποδείξεως», ενώ θέτονταν, επίσης, ως χρονικό σημείο της ενεργητικής νομιμοποιήσεως της υπάρξεως, εκδόσεως ή κτήσεως αυτών το χρονικό διάστημα: «μέχρι της καταλήψεως των εκχωρηθεισών χωρών» (άρθρ. 5), ή της υπάρξεώς τους «*προγενεστέρως* της ειρημένης *καταλήψεως*» (άρθρ. 6.2).

Βασικότερες, όμως, θα μπορούσαν να θεωρηθούν και οι περαιτέρω αναγραφόμενες αναλυτικές υποχρεώσεις της Ελληνικής Κυβερνήσεως, με τη μορφή «διατακτικών επιταγών» περιλαμβανόμενων στο 6ο άρθρο της Συμβάσεως, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι περιείχαν μια ανεπίτρεπτη και σαφώς «κρυψίβουλη» αναφορά, αποδεικτική του εξίσου «απόλυτου» και «διατακτικού» τρόπου με τον οποίο θέτονταν για *αναγνώριση* σε επίσημο διπλωματικό κείμενο, και ιδιαίτερα διεθνούς συνθήκης, τα πιο πάνω ρητώς προσδιοριζόμενα «ιδιοκτησιακά» δικαιώματα.

Το εξίσου, όμως, με ιδιαίτερη σαφήνεια αναφερόμενο περιεχόμενο των πιο πάνω υπό αναγνώριση δικαιωμάτων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, τελικά, από τον *αντιφατικό* χαρακτήρα των ρυθμίσεών του, οι οποίες, τελειώς «άκριτα», γραμματικά προσδιόριζαν κυρίως τα δικαιώματα *ιδιοκτησίας* ως *χρήζοντα* ειδικής προστασίας, με υπόχρηη την Ελληνική Κυβέρνηση, η οποία, στη συνέχεια της γενικής διατυπώσεως στο ίδιο κείμενο του άρθρ. 6, οριοθετούσε τη θεσμική αιτιολογία του περιεχόμενου των δικαιωμάτων αυτών, έτσι ώστε να θε-

οι, Αθήναι 1914], *Αι Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, εν Αθήναις 21917, σ.176 κ.ε. Πρβλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 349 κ.ε. Ακολουθώντας τις ρυθμίσεις του εκδοθέντος Νόμου ΔΡΛΔ' (υπ' αριθ. 4134)/ 28ης Φεβρουαρίου 1913 «περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων [Νέων] χωρών», ΕτΚ, Α', αριθ. φ. 41/ 2ας Μαρτίου 1913, σ. 121 κ.ε., που προσδιόριζε τη ρητή *αναγνώριση* (άρθρ. 7.1) ότι: «Απασα η εν τη καταληφθείση χώρα υφισταμένη [οθωμανική] νομοθεσία [...] διατηρείται κατά κανόνα εν ισχύ [...], λογιζόμενης (άρθρ. 16.1) με αναδρομική νομική και πραγματική δύναμη [και ισχύ] από της 6ης Οκτωβρίου 1912, της επομένης δηλαδή της κηρύξεως του Α' Βαλκανικού πολέμου, βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 324.188, 334.227 κ.ε., (κυρίως) 342 κ.ε., 347 κ.ε.

ωρούνται εκ των προτέρων ((κατά «πλάσμα»;) ως αποδεδειγμένα, ρυθμιζόμενα μόνο από την ελληνική (βυζαντινορωμαϊκή) νομοθεσία, άγνωστα ή μη αναγνωριζόμενα από την οθωμανική νομοθεσία, όπως: «επί αστικών και αγροτικών ακινήτων κατεχομένων υπό ιδιωτών [...]» (άρθρ. 6.2), καθώς επίσης «επί των ως άνω κτημάτων, των εγγεγραμμένων επ' ονόματι νομικών προσώπων» (άρθρ. 6.3).

Το καίριο ερμηνευτικό στοιχείο βασιζόμενο στην πολύ απλή διατύπωση της «δημιουργίας δικαιωμάτων εκ των προτέρων ως αποδεδειγμένων» οδήγησε τη συλλογιστική μας, παράλληλα, στην ταύτιση της θεωρητικής αναγνώρισης των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας», των άρθρ. 6.2 και 6.3, με την αναγνώριση της προϋπόθεσης μιας πλασματικής ιδιοκτησίας, η οποία, με τις προϋποθέσεις που έθετε η ενλόγω ρυθμιστική διάταξη, θα αναγνωριζόταν από το ελληνικό κράτος «ως το της ιδιοκτησίας δικαίωμα», με την έννοια της κυριότητας του ελληνικού (βυζαντινορωμαϊκού) δικαίου, μολοντί δεν υπήρχαν σαφή γραμματικά τεκμήρια για την υπαγωγή ευθέως των ονοματιζόμενων λεκτικά ως «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» στο ρυθμιστικό πλαίσιο του προηγουμένως ισχύοντος οθωμανικού δικαίου.²¹

(12) Το δικαιικό, όμως, πλαίσιο της ρητής αναγνώρισης της οθωμανικής γαιοκτητικής νομοθεσίας, μετά τις ένταξη των λεγόμενων Νέων Χωρών στην ελληνική επικράτεια, ουσιαστικά εισάγεται με τις βασικές ρυθμίσεις του Νόμου 147/5-1/30-1-1914, που προαναφέρθηκε, «περί της εν ταις προσαρτωμέναις [Νέαις] χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργάνωσης»,²² οι οποίες εντάσσονται κύρια και ουσιαστικά στο ελληνικό δίκαιο, με τις εξειδικευμένες διατάξεις τους, ιδιαίτερα του άρθρ. 2 εδ. 4, να περιέχουν (άλλως να αντιγράφουν) και όχι απλώς να αποδίδουν ρυθμίσεις οθωμανικού δικαίου, οι οποίες στη συνέχεια περαιτέρω αξιολογούνται, ενώ ιδιαίτερα εμπεδώνεται με το ρυθμιστικό πλαίσιο του Διατάγματος 2468/1917 της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, που κυρώθηκε με το Νόμο 1072/1917 «περί επεκτάσεως καθ' άπαν το κράτος των υπ' αριθ. 2466-2470 διαταγμάτων της προσωρινής Κυβερνήσεως [Θεσσαλονίκης] περί του αγροτικού ζητήματος».²³

21. Πιο αναλυτικά το εννοιολογικό περιεχόμενο των άρθρ. 5 και 6 της Συμβάσεως των Αθηνών βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 155 κ.ε., 165-167 κ.ε., 172-173. Επίσης βλ. ο ίδιος, ό.π. (σημ. 4), 347 κ.ε.

22. Της 5ης. 1. 1914, ΕτΚ Α', αριθ. φ. 25/ 1ης.2.1914. 95 κ.ε. Ειδικότερα βλ. πιο πάνω στο κείμενό μας σημ. 4. Επίσης βλ. σχετικά, Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 355 κ.ε.

23. Βλ. ειδικότερα Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 351, 354-355, 359 κ.ε., με αναφορές σε αμιγές ελληνικό νομοθέτημα (Ν.147/1914), που ενώ περιελάμβανε ασφαλείς νομοθετικές ρυθμίσεις, διαμορφώθηκε ένα πλαίσιο μιας ρητής οθωμανικής νομοθεσίας (του οθΝπΓαιών), εφαρμοζόμενη σύμφωνα με το περιεχόμενο των σχετικών οθωμανικών διατάξεων, που υπερακοντί-

(13) Η ειδικότερη, όμως, υλοποίηση της ρητής αναγνωρίσεως των ιδιοκτησιακών αυτών τίτλων επιτυγχάνεται στην εσωτερική ελληνική δικαιοπραγματικότητα με τον βασικό Νόμο 147/1914, ο οποίος, μολονότι επιτάσσει την εισαγωγή της *ενγένει* ελληνικής αστικής νομοθεσίας στις Νέες Χώρες, διατηρεί, όμως, σε ισχύ, άμεσα, αποκλειστικά και εξειδικευμένα, τις περί οθωμανικών γαιών ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου (άρθρ. 2 εδ. 4), ενώ, παράλληλα, εφόσον αποτελεί πλέον νόμο της ελληνικής Πολιτείας, εντάσσεται κύρια στο ελληνικό δίκαιο, που κατέστησε, όμως, με τις θεσπισμένες αυτές διατάξεις εσωτερικό πλέον δίκαιο τις ρυθμίσεις του προϋφιστάμενου οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος.²⁴

Έτσι, σύμφωνα με το άρθρ. 2 εδ. 4, θεσπίζεται ότι: «*εν ταις χώραις ταις διατελούσαις τέως υπό την άμεσον κυριαρχίαν του Οθωμανικού Κράτους εισάγεται εν γένει η Ελληνική αστική νομοθεσία. Διατηρούνται όμως εν ισχύ αι περί γαιών [οθωμανικές] διατάξεις, αι ρυθμίζουσαι τα επ' αυτών [των οθωμανικών γαιών] [κεκτημένα] ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα, των περί τούτων δικαιοπραξιών συντελουμένων εφεξής κατά τους Ελληνικούς νόμους*».

Ιδιαίτερα, όμως, ρυθμιζόταν από τον οθΝπΓαιών η κατηγορία των δημόσιων οθωμανικών γαιών, που αποτελούσε και τη μεγαλύτερη κατηγορία των υπαγόμενων σ' αυτή ακινήτων (άρθρ. 3, 8, 24, 29-30, 36 κ.ε., 54 κ.ε., 59-60 κ.ε., 78 κ.ε., 91 κ.ε., 103 κ.ε., 107 κ.ε., 114, 115 κ.ε., 122 εδ. 2, 129-132, με τις προϋποθέσεις της συνεχούς καλλιέργειας, άρθρ. 68-76 οθΝπΓαιών), επί των οποίων οριοθετούνταν το ειδικότερο εννοιολογικό περιεχόμενο του παραχωρούμενου από το οθωμανικό δημόσιο δικαιώματος του *tasarruf* (άρθρ. 3 οθΝπΓαιών),²⁵ που αποδόθηκε εννοιολογικά ως «*εξουσίαση*», η οποία, ως τεχνικός νομικός όρος αναλυόμενος γε-

στηκαν τελικά κι αυτές, διαμορφώνοντας ένα πλήρη νομοθετικό μεταβολισμό, με την αναγνώριση της αυτοδίκαιης μετατροπής των δικαιωμάτων εξουσιάσεως σε δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας (κυριότητας). Βλ. επίσης πιο κάτω σημ. 28.

24. Βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 355.280 κ.ε., 357.285 κ.ε., όπου αναφέρεται ότι «οι διατάξεις του προϋφιστάμενου οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος θεωρούνται οιονεί ελληνικό δίκαιο και περιέχουν κυρίως και όχι απλώς αποδίδουν ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου που περιλαμβάνονται στον οθΝπΓαιών/1858.

25. Βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 155-156.13, 158.14, 163-166, 171. Επίσης βλ. ο ίδιος, ό.π. (σημ. 4), 353.276 κ.ε., 354-355 κ.ε., όπου στις μελέτες αυτές παρατίθεται η αξιολόγηση της ειδικότερης φύσεως του εν λόγω δικαιώματος του *tasarruf*, και ιδιαίτερα οι απορρέουσες από την «εξουσίαση» βασικές «εκφάνσεις» των δικαιωμάτων του ιδιωτικού δικαίου, που έλκονταν από τις πηγές της οθωμανικής νομοθεσίας. Στα πλαίσια, όμως, της οποίας, έχει επιπλέον παρατηρηθεί ότι, η «εξουσίαση», τελικά, το πιθανότερο, «μεταβολίστηκε» από αθέλητη «άγνοια» αλλά τελείως παράνομα, με την επίκληση ενός κατά φαινόμενο υφιστάμενου δικαιοπρακτικού πλάσματος, σε πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας (κυριότητας), σύμφωνα, βέβαια, με το ισχύον τότε ελληνικό (βυζαντινορωμαϊκό) δίκαιο, αυτ. 354.

νικότερα, μπορούσε να θεωρηθεί ως μία έκφανση «ιδιοκτησιακού» δικαιώματος με ουσιαστική πάντως εμπράγματη μορφή, χωρίς να ταυτίζεται, όμως, με την ιδιοκτησία (κυριότητα) του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου.

Η διαμορφωμένη πάντως, τελική αυτή εμπράγματη μορφή, συνέβαλε με το ερμηνευτικό περιεχόμενο που αποδέχθηκε η νομολογία, ουσιαστικά, στη δικαιική αξιολόγηση του όντως ιδιόρρυθμου για την ελληνική βυζαντινορωμαϊκή νομοθεσία οθωμανικού γαιοκτητικού θεσμού του *tasarruf*, που αναγωγικά λειτουργεί μέχρι σήμερα,²⁶ μέχρι τις 23-2-1946, με βάση το άρθρ. 2 εδ. 4 του Νόμου 147/1914, η περαιτέρω ισχύς του οποίου, μολοντί καταργήθηκε ρητά με το άρθρ. 5 εδ. 8 του Εισαγωγικού Νόμου του Αστικού κώδικα (ΕισΝΑΚ), συνεχίζεται βασιζόμενη στα πιο κάτω ειδικότερα άρθρα του ίδιου ΕισΝ:

51 «*Η απόκτηση κυριότητας ή άλλου εμπράγματος δικαιώματος πριν από την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα κρίνεται κατά το δίκαιο που ίσχυε όταν έγιναν τα πραγματικά γεγονότα για την απόκτησή τους*»,

53 «*Εξακολουθούν να ισχύουν και μετά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα οι ειδικοί νόμοι που υπάρχουν κατά την εισαγωγή του σχετικά με τη διοίκηση και προστασία γενικά των δημόσιων η εκκλησιαστικών ή μοναστηριακών κτημάτων*»,

57 «*Τα εμπράγματα δικαιώματα σε ξένο πράγμα ή δικαίωμα, που υπάρχουν κατά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα, ισχύουν και στο εξής, και διέπονται, ως προς την έκταση, το περιεχόμενο, τη δυνατότητα μεταβίβασης, την προστασία και την απόσβεσή τους από το έως τώρα δίκαιο*»,

58 «*Το εμπράγματο δικαίωμα της εμφύτευσης σε ξένο έδαφος, που υπάρχει κατά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα, διατηρείται και εξακολουθεί να διέπεται από το έως τώρα δίκαιο, ή από τις ειδικές σχετικά μ' αυτό διατάξεις που ισχύουν έως τώρα*»,

59 «*Εμπράγματα δικαιώματα επιφάνειας ή χωριστής κυριότητας, που υπάρχουν κατά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα σε φυτεία ή δέντρα ή οικοδομές σε ξένο έδαφος, διατηρούνται και εξακολουθούν να διέπονται από το έως τώρα δίκαιο ή από τις ειδικές σχετικές [γν' αυτά] διατάξεις που ισχύουν έως τώρα*»,²⁷ κ.ά.

(14) Έτσι, το πιο πάνω νομοθετικό πλαίσιο οδηγούσε στη γενική αναγνώριση των ενλόγω κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων, τα οποία με το πιο πάνω γενικό ρυθμιστικό περιεχόμενο του άρθρ. 2 εδ. 4 Νόμου 147/1914 ανάχθηκαν κατευθείαν στις ρυθμίσεις που προέβλεπαν τη διατήρηση σε αποκλειστική ισχύ

26. Βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 355. 280, 356.282, 361.

27. Βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 356.283, όπου βλ. επίσης συμπληρωματικά τα εξής άρθρα: 60, σχετικά με τη δυνατότητα εξαγοράς των υφιστάμενων δικαιωμάτων, 61-63, όπου προσδιορίζεται η πιο πάνω διαδικασία εξαγοράς των δικαιωμάτων αυτών.

των περί γαιών οθωμανικών διατάξεων, οι οποίες περιέχονταν στον οθΝπΓαιών/1858.

(15) Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν και νέες προϋποθέσεις για την αναγνώριση του νομοθετικού πλαισίου της αναγνώρισης των περί γαιών οθωμανικών διατάξεων, με τη θέσπιση των απαραίτητων διατάξεων, που απέβλεπαν στην ολοκληρωτική εμπέδωση της ουσιαστικής διευρύνσεως της εν λόγω αναγνώρισεως των κεκτημένων επί των τέως οθωμανικών γαιών ιδιωτικών δικαιωμάτων τους.

Στη βάση πάντως των προηγούμενων νομοθετικών ελληνικών δικαιοκτών καταστάσεων, διεθνών Συνθηκών και «ατυχών» ελληνικών νομικών Πράξεων βασίστηκε η αναγνώριση βασικών ιδιωτικών δικαιωμάτων επί των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, με ειδικότερες αναφορές στα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, το περιεχόμενο των οποίων αναφέρονταν σε δικαιώματα εκ των προτέρων προσδιορισμένων, οριοθετούμενων ως πλήρως «αποδεδειγμένων» δικαιωμάτων, επάνω σε ένα πλαίσιο «πλασματικής» υπάρξεώς τους, με πλήρη πανηγυρική αναγνώριση από την ελληνική Πολιτεία.

Με την πολιτειακή αυτή αναγνώριση αναφορικά με την αναγνώριση των σχετικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στηρίχθηκε η «*πρωτόγνωρη*» για τα ελληνικά δικαιοκά δεδομένα «*μετατροπή*»²⁸ της βάσεως των δικαιωμάτων αυτών, που οδήγησε μεταγενέστερα σε μια ουσιαστική μορφή ρητού και άμεσου «*νομικού μεταβολισμού*» της τέως οθωμανικής «*δημόσιας ιδιοκτησίας*» στην πλήρη κυριότητα του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, που επιτεύχθηκε όχι μόνο με τις επιτασσόμενες επιταγές της πιο πάνω διεθνούς Πράξεως της Συμβάσεως των Αθηνών, αλλά ουσιαστικά *οριοθετήθηκε* από τη ρυθμιστική της «*οθωμανικής*» αυτής ιδιοκτησίας ελληνική νομοθεσία.²⁹

Αρχικά με τον ήδη πιο πάνω αξιολογημένο Νόμο 147/1914, ο οποίος *εισήγαγε* στο πλαίσιο της ελληνικής νομοθεσίας τις εξειδικευμένες ρυθμίσεις των «*περί γαιών [οθωμανικών] διατάξεων*» του οθΝπΓαιών/1858, ενώ, στη συνέχεια, με τον αξιολογούμενο μεταγενέστερο Νόμο 1072/1917 *υπερακοντίστηκε* η βασική διάταξη του άρθρ. 2.4 του Νόμου 147/1914 που θέσπιζε τη διατήρηση της ισχύος των περί γαιών οθωμανικών διατάξεων, διευρύνοντας ολόκληρο το πλαίσιο της αρχικής ρυθμίσεως, διαμορφώνοντας ένα νέο πλήρη «*νομοθετικό [δικαιοκτό ή νομικό] μεταβολισμό*», με τον οποίο αναγνωρίστηκε η αυτοδίκαιη «*μετα-*

28. Βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 347 κ.ε., 351-353 κ.ε.

29. Η «*οριοθέτηση*» αυτή της ελληνικής νομοθεσίας θεωρούνταν βασική για τη δημιουργία της πιο πάνω «*θέσεως*», για την οποία βλ. Νάκος, ό.π. (σημ.11), σσ. 155 κ.ε., 166, 171-172 κ.ε. Περισσότερα για την ειδικότερη επιστημονική ανάπτυξη των συναφών εξειδικευμένων όρων του «*νομικού μεταβολισμού*» και του «*νομοθετικού [δικαιοκτού ή νομικού] μεταβολισμού*» βλ. στην επόμενη σημείωση.

τροπή» της «ιδιοκτησιακής» βάσεως των δικαιωμάτων «εξουσιάσεως» επί των τένος δημόσιων οθωμανικών γαιών, σε δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας (κυριότητος).

Το νομοθετημένο ρυθμιστικό πλαίσιο της ελληνικής Πολιτείας είχε την αποδεδειγμένη έκφρασή του στο Διάταγμα υπ' αριθ. 2468/20.5.1917 - [Γ' Διάταγμα 2468] «περί ρυθμίσεως των εννόμων σχέσεων επί των κατά τους οθωμανικούς νόμους δημοσίων γαιών» της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, που κυρώθηκε με τον Νόμο 1072/1917 «περί επεκτάσεως καθ' άπαν το Κράτος [ως γενικός νόμος] των υπ' αριθ. 2466, 2467, 2468, 2469, 2470 διαταγμάτων της Προσωρινής Κυβερνήσεως [Θεσσαλονίκης] περί του αγροτικού ζητήματος».³⁰

Ειδικότερα, σύμφωνα με τις μερικότερες ρυθμίσεις του Διατάγματος 2468 αναγνωρίστηκε (άρθρ. 1) η αυτοδίκαιη «μετατροπή» της βάσεως των δικαιωμάτων εξουσιάσεως (*tasarruf*) επί των δημόσιων οθωμανικών γαιών, από της δημοσιεύσεως του εν λόγω Διατάγματος (20-5-1917), σε δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας (κυριότητος), τα οποία παραχωρήθηκαν στους δικαιούχους της εξουσιάσεως: *κατά τα 4/5 εξ αδιαιρέτου, και το επί του όλου κτήματος ανήκον εις το [ελληνικόν] Δημόσιον δικαίωμα κυριότητος (rakabe), και εις αντάλλαγμα [...] το*

30. Ν. 1072/18-20.11.1917, ΕτΚ Α', αριθ. φ. 305/29ης.12.1919, οφειδόμενης της νομοθετικής αυτής πρωτοβουλίας στον τότε υπουργό Γεωργίας Ανδρέα Μιχαλακόπουλο.

Το ουσιαστικό πνεύμα του νομοσχεδίου αυτού για την επέκταση της ισχύος των πέντε διαταγμάτων, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των γενικών γραμμών που διατρέχουν το κατατεθέν νομοσχέδιο περιλαμβάνονται στο Λόγο που εκφώνησε στη Βουλή ο υπουργός Γεωργίας, αντί της εισηγητικής εκθέσεως, για την οποία παρέσχε μια «κατά συνθήκη» δικαιολογία, ότι «ο χρόνος δεν συνεχώρησε τον καταρτισμόν μακράς αιτιολογικής εκθέσεως, διά την οποίαν άλλως τε στερούμεθα της υπάρξεως στατιστικών δεδομένων περί της καταστάσεως της ιδιοκτησίας εν Ελλάδι και της συγκρίσεως προς άλλα Έθνη και δή όμορα προς ημάς [...]», στα *Πρακτικά της Βουλής, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίασις αριθ. 10/31ης Ιουλίου 1917*, Προεδρία Θεμ. Π. Σοφούλη, εν Αθήναις 1929, σ. 63 κ.ε., βλ. σχετικά Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 354.280, 359.287 κ.ε.

Σημειώνεται ιδιαίτερα ότι, η πρωτοχρησιμοποίηση του όρου «νομικός μεταβολισμός» της ιδιοκτησίας εισήχθηκε ερμηνευτικά στο Δίκαιο το 1984 στη μελέτη μου Νάκος, ό.π. (σημ. 19), σσ. 303-304 κ.ε., 21-25-27- 239 κ.ε. Περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Νάκος, ό.π. (σημ. 11), σσ. 154 κ.ε., 164-166 κ.ε., 171 κ.ε.· ο ίδιος, «Ο “μεταβολισμός” της αγροτικής ιδιοκτησίας ως πολιτική της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης (Ελευθερίου Βενιζέλου) κ.ε.», *Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 3-4.10.2016, Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, Ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, κ.ά., Θεσσαλονίκη 2017, σ. 131, ιδιαίτερα σσ. 149.20· ο ίδιος, «Δικαικές αντινομίες του απώτερου ιστορικού-δικαικού παρελθόντος: Η απαξίωση του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου», *Τιμητικός Τόμος Χρηστογιώργη Καλτσίκη, ΑΠΘ, Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών*, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 51 κ.ε., 62 κ.ε.· ο ίδιος, «Τα γαιοκτητικά “μεταβολιστικά” αποτελέσματα της Τουρκοκρατίας στη Θάσο και οι δυνατότητες χρησικτησίας των τένος οθωμανικών γαιών», *Εταιρία Θεσιακών Μελετών, Η' Συμπόσιο Θεσιακών Μελετών, Θάσος 12-14.10.2019*, υπό εκτύπωση στα «Θασιακά» τ. 20ός.

Δημόσιον ανακτά κατά το 1/5 εξ αδιαιρέτου επί του όλου κτήματος το εις τον μέχρι τούδε εξουσιαστήν παραχωρημένον δικαίωμα εξουσιάζσεως (tassaruf).

Οι παραπάνω διατάξεις εντάχθηκαν με το ίδιο περιεχόμενο στο Νόμο 2052/27-2-1920 «περί Αγροτικού Νόμου» (που καταργούσε με το άρθρ. 75 τα Διατάγματα 2466-2470, όπως διατυπώθηκαν στον Νόμο 1072/1917), στα άρθρ. 49-50 κ.ε., οι ρυθμίσεις των οποίων διατηρήθηκαν και στις επόμενες τροποποιήσεις ή κωδικοποιήσεις των διατάξεων του Αγροτικού Νόμου:³¹

ως άρθρ. 36 Νομοθετικού Διατάγματος της 4/4-9-1924 (όπως κωδικοποιήθηκε με το Προεδρικό Διάταγμα της 3/3-10-1924),

ως άρθρ. 143 του Προεδρικού Διατάγματος της 15/22-10-1926, που επανακωδικοποίησε τις διατάξεις «περί Αγροτικού Νόμου», και

ως άρθρ. 143 (που διατηρήθηκε) του Προεδρικού Διατάγματος της 5/23-7-1932, που επανακωδικοποίησε τις ρυθμίσεις των Νόμων 4048/5-3-1929 και 5496/25-5-1932 «περί κωδικοποιήσεως σε ενιαίο κείμενο των διατάξεων του Αγροτικού Νόμου υπ' αριθ. 5496».

Στη συνέχεια το πιο πάνω 1/5 δικαίωμα εξ αδιαιρέτου του ελληνικού δημοσίου, μεταγενέστερα, με βάση τα άρθρ. 101-114 του Προεδρικού Διατάγματος της 11-11-1929 «περί διοικήσεως δημόσιων κτημάτων, που εκδόθηκε με εξουσιοδότηση του άρθρ. 2 του Νόμου 4266/1929 περί υπαγωγής της Αεροπορικής Αμύνης εις το Υπουργείον των Οικονομικών κ.λπ.», καταργήθηκε, και έτσι η πιο πάνω συνιδιοκτησία (του 1/5 εξ αδιαιρέτου του ελληνικού δημοσίου) επί των δημόσιων γαιών (των οθωμανικών δηλαδή, που διέπονταν προηγουμένα από τον οθΝπΓαιών) των λεγόμενων Νέων Χωρών, περιήλθε, με βάση άρθρ. 101 εδ. 1, αυτοδικαίως και χωρίς εγγραφή στα βιβλία Μεταγραφών, έναντι τιμήματος, στους συνιδιοκτήτες των υπόλοιπων 4/5 κατά τον χρόνο ισχύος του παραπάνω Διατάγματος.³²

Η τελευταία αυτή παραχώρηση έγινε αιτία δημιουργίας της απόψεως³³ ότι η πιο πάνω συνιδιοκτησία επί των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών καταργήθηκε, εννοώντας, θεωρητικά βέβαια, την ταυτόχρονη κατάργηση της ονομασίας της ως διακεκριμένης κατηγορίας στο μέλλον, εξαιτίας, προφανώς, της τελευταίας παραχωρήσεως του 1/5 του δημοσίου στους δικαιούχους των 4/5, με την οποία ολοκληρώθηκε η πλήρης κυριότητα των δικαιούχων επί των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, που θα σήμαινε, ενδεχομένως, την αποδοχή του πιο πάνω χαρακτηρισμού (περί καταργήσεως της κατηγορίας των δημόσιων οθωμανικών γαιών).

31. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 360.290.

32. Νάκος, ό.π. (σημ. 4), 360.

33. Βλ. Ε. Φ. Δωρής, *Τα δημόσια κτήματα*, τ. Α', Αθήναι 1980, σσ. 17, 277, 279 κ.ε.

Παρόλα αυτά, κατά πλήρη νομική ακριβολογία, ή ενδεχομένως, δε σημαίνει, όμως, ότι η αποδοχή αυτή μπορεί να λειτουργήσει αρνητικά, αφού έχει ήδη υποστηριχθεί ότι άσχετα με τα οποιαδήποτε αποτελέσματα μετατροπής της ιδιοκτησιακής βάσεως των γαιών αυτών ουδόλως καταργήθηκε και η αναγωγική λειτουργία των γαιών αυτών και τα εξ αυτών ελκόμενα δικαιώματα. Κι αυτό γιατί τα «εξ αυτών» ελκόμενα δικαιώματα εξακολουθούν αναγωγικά να λειτουργούν μέχρι σήμερα (μέχρι της 23-2-1946, με βάση το άρθρο. 2 εδ. 4 του Νόμου 147/1914, που καταργήθηκε ρητά με το άρθρο. 5 εδ. 8 ΕισΝΑΚ), με βάση το ειδικότερο περιεχόμενο των άρθρο. 51, 57-59 κε. ΕισΝΑΚ, που ήδη πιο πάνω αναπτύχθηκε.

(16) Για τη δικαιική ενίσχυση των πιο πάνω θέσεων που ανάγονται σε θετική νομολογιακή ανταπόκριση, επιβάλλεται ιστορικά και χωροχρονικά η αξιολόγηση του περιεχομένου της έννοιας που είχαν οι επί Τουρκοκρατίας Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινοότητες, οι οποίες ομολογουμένως είχαν ποικίλες δικαιοδοσίες, με ευρύτατο περιεχόμενο αρμοδιοτήτων, το λεπτομερές πλαίσιο των οποίων καταδεικνύει αβίαστα την κυριαρχική θέση των κοινοτήτων αυτών στη συνείδηση των ορθόδοξων Χριστιανών κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Έτσι, για την ουσιαστικότερη τεκμηρίωση της πιο πάνω έννοιας των «Χριστιανικών Κοινοτήτων» κατά την Τουρκοκρατία, η αξιολόγηση επικεντρώνεται σε όλες τις απαραίτητες πηγές, τόσο της οθωμανικής δικαιικής γραμματείας, όσο και των νομοθετημένων δικαιικών ρυθμίσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αναφερόμενων γενικότερα στους θεσπισμένους υπό την αιγίδα του: (i) τους Γενικούς (ή Εθνικούς) Κανονισμούς (1860-1862) και ειδικότερα στον «Θεμελιώδη Κανονισμό της εκλογής και των καθηκόντων των εν τώ κλίματι του Οικουμενικού Θρόνου Ενοριακών, Κοινοτικών και Επαρχιακών Αρχών» (1902)³⁴ και (ii) τους «Κανονισμούς των Ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων» (1886-1912), στους οποίους προστίθεται και η μεταγενέστερη ελληνική νομοθεσία, και ειδικότερα ο βασικός Νόμος 2508/22-26.9.1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας [Ορθόδοξων] Χριστιανικών κοινοτήτων».³⁵

34. Όπως καταγράφονται στον Χαρ. Κ. Παπαστάθη, *Οι Κανονισμοί των Ορθόδοξων Ελληνικών Κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς, τ. Α', Νομοθετικές πηγές -Κανονισμοί Μακεδονίας*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984, με τους «Γενικούς Κανονισμούς περί Διευθετήσεως των Εκκλησιαστικών και Εθνικών Πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον Διατελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών» (1860-1862), αυτόθι, σ. 78 κ.ε., και τον ό.π., αναφερόμενο στο κείμενο Θεμελιώδη Κανονισμό, σ. 132 κ.ε.

35. Τους ειδικότερους Κανονισμούς των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων Μακεδονίας, βλ. Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), σσ. 145-147 κ.ε., ενώ το κείμενο του βασικού Νόμου 2508/ 21-26.9.1920 βλ. ΕτΚ Α', αριθ. φ. 221/ 18.9.1920.2180 κ.ε.

Ενώ η διοίκηση των εσωτερικών (εθνικών) υποθέσεων των Ορθοδόξων Χριστιανικών και γενικά των μη μουσουλμανικών Κοινοτήτων κατά την Τουρκοκρατία ρυθμίστηκε από την Υψηλή οθωμανική Πύλη με το κεφ. Γ' του Χάττι-Χουμαγιούν (18-2-1856),³⁶ έτσι ώστε: «[...] Η διοικήσεις των εθνικών υποθέσεων των χριστιανικών και άλλων μη μουσουλμανικών κοινοτήτων θέλει τεθή υπό την προστασίαν συμβουλίου, ούτινος τα μέλη εκλεχθήσονται έκ τε του κλήρου και των λαϊκών εκάστης κοινότητος».

Παράλληλα το αυτοδιοικητικό στοιχείο των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων ενισχύοταν με τη ρύθμιση του Χάττι-Χουμαγιούν, κεφ. Δ', σύμφωνα με το οποίο: «... Ως προς τας πόλεις, τας κωμοπόλεις και τα χωριά, τα κατοικούμενα υπό κατοίκων διαφόρων θρησκευμάτων, εκάστη κοινότης δύναται, εν τη ιδιαιτέρα συνοικία ήν κατοικεί, να εγκαινιάξη και διατηρή τας εαυτής εκκλησίας, νοσοκομεία, σχολεία και νεκροταφεία, συμμορφουμένη προς τας ανωτέρω τεθείσας αρχάς»³⁷.

Από το γράμμα και το πνεύμα του ανωτέρω νομοθετήματος, το οποίο καθιέρωσε την αυτοδιοίκηση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών μέσα σε θρησκευτικά πλαίσια, αποδεικνύεται ότι: τόσο οι ίδιες οι ιδρυθείσες δυνάμεις αυτού ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινοότητες, όσο και τα ιδρυόμενα απ' αυτές θρησκευτικά και άλλα ευαγή καταστήματα (όπως εκκλησίες, σχολεία, νοσοκομεία, νεκροταφεία, κ.λπ.), αναγνωρίζονταν ως υπαγόμενα στις κοινότητες αυτές, σύμφωνα με την υποστηριζόμενη θέση μας, ως οιονεί *de iure* περιουσιακές ολότητες (ενώ η σχετική αρεοπαγιτική νομολογία τις θεωρεί ως *de facto* περιουσιακές ολότητες) για την εξυπηρέτηση των ιδρυτικών τους σκοπών.³⁸

Τη θέση σε ισχύ του Χάττι-Χουμαγιούν ακολούθησε η δημοσίευση διαφορών νόμων και οδηγιών της Υψηλής Πύλης σχετικών με την εφαρμογή του.

Οι εν λόγω νομοθετικές πηγές αποκατέστησαν ένα ευρύτατο περιεχόμενο στον όρο «κοινότητα», που υποστηρίχθηκε ότι σήμαινε σε ευρεία έννοια το σύνολο των ομόθρησκων ή ομόδοξων Οθωμανών υπηκόων που υπάγονταν σε συγκεκριμένη και από την Υψηλή Πύλη αναγνωρισμένη θρησκευτική αρχή και

36. Το Υψηλόν Φερμάνιον, απευθυνόμενον εις τον Πρωθυπουργόν, εκδοθέν περί των Μεταρρυθμίσεων, και κεκοσμημένον άνωθεν διά του αυτοκρ[ατορικού] χατίου (Χάττι - Χουμαγιούν), (1856), βλ. Παπαστάθη, ό.π. 21-22 κ.ε.

37. Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), σσ. 22-23.

38. Εκφραζόμενη παγίως ως *de facto* περιουσιακές ολότητες με την διατυπούμενη νομολογιακή πρακτική του Αρείου Πάγου, την οποία βλ. ολομ.ΑΠ 1741/1980, ΝοΒ 1981. 1224, ΑΠ (Γ' Τμ. Πολιτικό) 1202/2012, 382/2014, 1377/2014, σε αντιδιαστολή με την υποστηριζόμενη θέση μας ως οιονεί *de iure* περιουσιακές ολότητες, με βάση την προέλευση των οθωμανικών κυβερνητικών πηγών, με τις οποίες θεσπίζονταν οι νέοι μεταρρυθμιστικοί θεσμοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

κατοικούσαν σε ολόκληρη την έκταση της αυτοκρατορίας, δηλαδή η κοινοτική τους υπαγωγή βρισκόταν σε αποκλειστική εξάρτηση από το θρήσκευμά τους, με την έννοια ότι αυτές οι ειδικότερες *κοινότητες προσώπων* εντάσσονταν άμεσα στις *θρησκευτικές τους ορθόδοξες κοινότητες*, στις οποίες ουδέποτε εντάχθηκαν επί Τουρκοκρατίας οι Αγιορειτικές Μονές.³⁹

Παράλληλα, ευρίσκονταν σε στενή έννοια με τους ομόθρησκους ή ομόδοξους συγκεκριμένου *πολίσιματος*, δηλαδή πόλεως ή χωριού, οι οποίοι θα εξέλεγαν μικτό συμβούλιο αποτελούμενο από κληρικούς και λαϊκούς, υπό την προεδρία του κατά τόπους επισκόπου, για τη διοίκηση των υποθέσεών τους αλλά και των *περιουσιακών στοιχείων* της κοινότητάς τους (αναγνωριζόμενων ως *οιονεί de iure περιουσιακών ολοτήτων*), αναφερόμενων ειδικότερα στα σχολεία, νοσοκομεία, ναούς, νεκροταφεία και λοιπά καθιδρύματά τους.

Με το πιο πάνω περιεχόμενο οι επί Τουρκοκρατίας, υπό το κράτος του οθωμανικού δικαίου που αγνοούσε την τυπική έννοια του βυζαντινορωμαϊκού νομικού προσώπου, Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινότητες αναγνωρίστηκαν ως ιδιαίτερα χριστιανικά καθιδρύματα –στο πλαίσιο των υφιστάμενων *θρησκευτικών κοινοτήτων* που εξειδικεύονταν στις *κοινότητες προσώπων*– και οργανώθηκαν, σύμφωνα με την υποστηριζόμενη θέση μας (που αμέσως πιο πάνω ανα-

39. Από το όλο γράμμα και το πνεύμα που αποτυπώνονταν στο πιο πάνω οθωμανικό νομοθέτημα του Χάττι-ι Χουμαγιούν είναι εμφανής η de facto αναγνώριση των αναφερόμενων ρητά *περιουσιακών ολοτήτων* (universitas bonorum) των θρησκευτικών κοινοτήτων των Χριστιανών (σημ. 37), με την έννοια του *συνόλου* των κατοίκων, που χαρακτηρίζονταν από την ενιαία θρησκευτική τους ομολογία, για την εξυπηρέτηση του θρησκευτικού και φιλανθρωπικού σκοπού τους, που υλοποιούνταν με τα ιδρυόμενα από τις κοινότητες αυτές θρησκευτικά και άλλα ευαγή καταστήματα (εκκλησίες, νοσοκομεία, νεκροταφεία, σχολεία και λοιπά ιδρύματα).

Το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς διοικήσεως των επί Τουρκοκρατίας ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων, που θεσπίστηκε από την οθωμανική Διοίκηση υπό τη αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (όχι ως νομικά πρόσωπα, δεδομένου ότι το Οθωμανικό δίκαιο αγνοούσε την έννοια της νομικής προσωπικότητας), με ευρεία αυτοδιοίκηση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών μέσα σε θρησκευτικά πλαίσια καθιερωμένα από την πιο πάνω οθωμανική νομοθεσία (βλ. σημ. 36-37). Ειδικότερα για το *περιεχόμενο* των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων (βλ. Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), σ. 12) και τα ιδρυόμενα απ' αυτές θρησκευτικά και άλλα ευαγή καταστήματα (εκκλησίες, σχολεία, νοσοκομεία, νεκροταφεία, κ.ά.), αντιδιατελλόμενο από το αυτόνομο Αγιορειτικό καθεστώς των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους, οι οποίες *ουδέποτε* εντάχθηκαν επί Τουρκοκρατίας σε οποιαδήποτε θρησκευτική ορθόδοξη «κοινότητα» συγκεκριμένης περιοχής (πόλεως ή χωριού) και *ουδέποτε* διοικήθηκαν οι ίδιες και η εντός και εκτός της Χερσονήσου του Άθω ανήκουσα σ' αυτές ακίνητη περιουσία τους, από μικτά συμβούλια κληρικών και λαϊκών, και *ουδέποτε* ιδρύθηκαν από τις Αγιορείτικες Μονές στον Άθω τα ιδρυόμενα από τις χριστιανικές κοινότητες θρησκευτικά και άλλα ευαγή καταστήματα (εκκλησίες, νοσοκομεία, σχολεία, νεκροταφεία, κ.ά.), βλ. παρακάτω σημ. 41.

φέρθηκε), ως οιονεί *de iure* περιουσιακές ολότητες, προορισμένες στην εξυπηρέτηση του εκπαιδευτικού, κοινωνικού, θρησκευτικού και φιλανθρωπικού σκοπού τους (ίδρυση νοσοκομείων, ορφανοτροφείων, κ.ά. ευαγών ιδρυμάτων).

Συνέπεια ήταν, τη διαχείριση αυτών, ως επί ιδίου πράγματος, ασκούσαν (κατά το λόγο του τμήματος της εξουσίας που αναλογούσε στη θρησκευτική τους ηγεσία, που βασιζόταν στα ανέκαθεν παραχωρηθέντα στην Εκκλησία προνόμια), οι κατά τόπους αρχές της ορθόδοξης [χριστιανικής] κοινότητας με μικτές επιτροπές, δηλαδή συμβούλια από κληρικούς και λαϊκούς, υπό την προεδρία του επιχώριου Μητροπολίτη ή Επισκόπου της οικείας περιφέρειας, ενώ συνέχισαν να υπάγονται στο αρχαίο καθεστώς το οποίο κατέστη σεβαστό αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση, διήρκεσε επί αιώνες, και τελικά κατοχυρώθηκε στα βασικά Αθωνικά θέσμια από την Οθωμανική Διοίκηση.⁴⁰

Αρχικά εντοπίζεται ρύθμιση στους «Γενικούς Κανονισμούς περί διευθετήσεως των Εκκλησιαστικών και Εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον διατελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών, υπηκόων της Α[υτού] Μεγαλειότητος του Σουλτάνου», (1860-1862) και ιδιαίτερα στον Κανονισμό «περί Μοναστηρίων», όπου παρατίθεται στο προτελευταίο άρθρ. Ζ', χαρακτηριστική διάταξη, σύμφωνα με την οποία : «Τα μοναστήρια του Άθω, καίτοι αναγόμενα τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Θρόνου, επειδή όμως φυλάττεται εν αυτοίς ικανώς η μοναστηριακή τάξις, ουδεμίαν μεταβολήν θέλουσιν υποστή κατά το διοικητικόν αυτών σύστημα, και ως προς το είδος των σχέσεων αυτών μετά της Μεγάλης Εκκλησίας [...]».

Παράλληλα το αρχέγονο Αγιορειτικό καθεστώς επικυρώθηκε από τον «Κανονισμό των εν Αγίω Όρει μοναστηρίων των υπαγομένων εις την πνευματικήν διοίκησιν του εν Κωνσταντινουπόλει ρωμαϊκού πατριαρχείου», της 20ής Ζιλχιτζέ έτους Εγίρας 1294 [26^{ης}.12.1877], στον οποίο συμπεριλαμβανόταν η άσκηση της μορφής Διοικήσεως των Μονών αυτών σύμφωνα με το αρχαίο καθεστώς, διά της «Ιεράς Επιστασίας και της Ιεράς Συνάξεως» (άρθρ. 90 κ.ε., 101 κ.ε.), ενώ η ακίνητη περιουσία εκάστης Μονής, οπουδήποτε κειμένη, διασφαλιζόταν απόλυτα, καθότι: «Ουδείς δι' ουδένα λόγον ουδέποτε δύναται να παραχωρήση, πωλήση και εκποιήση μοναστήριον του Αγίου Όρους, ή κτήμα αυτου κείμενον είτε εν αυτώ είτε εν γένει εν ταις αυτοκρατορικαίς περιφρουρήτοις χώραις και τη αλλοδαπή, επιτρεπομένης μόνον της εκμισθώσεως, ή της δόσεως και λήψεως διά χρησιδανείου των κτημάτων εν ωρισμένω χρόνω, συμφώνως προς την εν ταις μοναίς ισχύουσαν τάξιν»⁴¹ (άρθρ. 52).

40. Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), κεφ. Γ', s. 22, με Πρόεδρο τον εκάστοτε επίσκοπο ή Μητροπολίτη τους, σύμφωνα με τους εκάστοτε «Κανονισμούς των ελληνικών Ορθοδόξων Κοινοτήτων», αυτ., σ. 158 κ.ε.

41. Τη γενικότερη σημασία των Γενικών Κανονισμών και την ιδιαίτερη σημασία

Επομένως, ανταπόδεικτο συνάγεται το συμπέρασμα για την de facto αναγνώριση των Αγιορειτικών Μονών ως «περιουσιακών ολοτήτων» κατά την Τουρκοκρατία, παντελώς ανεξάρτητων λειτουργικά από τις κατά τόπους υφιστάμενες «ορθόδοξες χριστιανικές κοινότητες», με βάση τον ειδικότερο ρητό προσδιορισμό της διακινήσεως της κεκτημένης ακίνητης περιουσίας εκάστης των Μονών αυτών, οπουδήποτε κειμένης, σύμφωνα με το υφιστάμενο αρχέγονο καθεστώς που διείπε τις διαδικασίες αυτές, διοικούμενες μέχρι την απελευθέρωση των Νέων Χωρών με βάση «την εν ταις μοναίς ισχύουσαν τάξιν».

Η αναγνώριση αυτή κτήσεως ακίνητης περιουσίας και της εν γένει περιουσιακής διαχειρίσεως των Αγιορειτικών Μονών προωρισμένων στην εξυπηρέτηση του θρησκευτικού σκοπού τους, με την ιδιαιτερότητα διατάξεων που προαναφέρθηκαν, ουσιαστικά προκύπτει από το άρθρ. 122 του οθωμανικού Νόμου περί Γαιών του 1858 που ρύθμιζε τα δικαιώματα των μοναστηριακών γαιών και ιδιαίτερα την αναγνώριση του δικαιώματος στις Μονές της *ικανότητας* κτήσεως ακίνητης περιουσίας, όπως:

«Αι έκπαλαι εις τι Μοναστήριον προσηρητημένα γαίαι, αίτινες ούτως εις εν εγγεγραμμένα εν τώ Αυτοκρατορικό Κτηματολογίω, δεν εξουσιάζονται με ταπίον και ούτε αγοράζονται ουδέ πωλούνται.

*Αλλ' επί των ανέκαθεν διά ταπίου εξουσιαζομένων γαιών, των μεταγενεστέως πλαγίως περιελθουσών εις χείρας των Μοναχών και εξουσιαζομένων άνευ ταπίου ως προσηρητημένων εις τα Μοναστήρια αι επί των λοιπών δημοσίων γαιών ισχύσουσαι διατάξεις εφαρμόζονται και δίδονται εις εξουσίασιν διά ταπίου ως και πρότερον».*⁴²

Η ιδιαίτερη αυτή κατηγορία των *προσαρτημένων* στις Μονές γαιών των εγγεγραμμένων στην αντίστοιχη μερίδα του οθωμανικού αυτοκρατορικού κτηματολογίου (& 1), θεωρήθηκαν ότι ανήκαν στην κατηγορία των *αφιερωμένων* στο οικείο Μοναστήριο γαιών, υπαγόμενες στην κυριότητα αυτού, με το χαρακτηρισμό

τους που είχαν ως ενδελεχή έκφραση «του ειδικού συνταγματικής υφής χάρη των δικαιωμάτων του Γένους μέχρι το 1923, οπότε και καταργήθηκαν από τη Συνθήκη της Λωζάννης», με τις παρατηρήσεις Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), σ. 11 κ.ε. και 78 κ.ε. τα σχετικά βασικά κείμενά τους. Τον αναρίθμητο όμως Κανονισμό περί των Μοναστηρίων του Άθω, βλ. Παπαστάθης, αυτόθι, σ. 110, ενώ για τον «Κανονισμό των εν Αγίω Όρει μοναστηρίων των υπαγομένων εις την πνευματικήν διοίκησιν του εν Κωνσταντινουπόλει ρωμαϊκού πατριαρχείου», της 20ής Ζιλχιτζέ έτους Εγίρας 1294 [26ης. 12.1877], βλ. Δ. Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες, ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων*, τ. γ', Κωνσταντινούπολις 1890, σσ. 2858-2866.

42. Για το ελληνικό κείμενο του άρθρ. 122 οθΝπΓαιών/1858 βλ. *Υπουργείο Δικαιοσύνης, Οθωμανικοί Δικαστικοί Νόμοι*, μτφρ. της Επιτροπείας Μ. Καρατζίδης – Φ. Τ. Παπαγεωργίου – Δ. Γ. Δίγκας, εν Αθήναις 1915, άρθρ. 122. 117 κ.ε. σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες παρατηρήσεις των σημειώσεων του ίδιου άρθρου.

της προστασίας της κτήσεώς τους αυτής ως αναπαλλοτρώτης και εκτός συναλλαγής, ενώ οι γαίες των διά ταπίου εξουσιαζόμενων που είχαν περιέλθει στους μοναχούς χωρίς ταπί, ως προσαρτημένες στα Μοναστήρια, θεωρήθηκαν (& 2) ότι εξακολουθούν να ισχύουν και γιαυτές οι γενικές για τις δημόσιες γαίες διατάξεις.

(17) Οι *Γενικοί Κανονισμοί* (1860-1862), οι συνταχθέντες υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, μεταξύ άλλων ρυθμίσεων για τις Χριστιανικές Κοινότητες προέβλεψαν και τη θέσπιση του ειδικού «*Θεμελιώδους Κανονισμού της εκλογής και των καθηκόντων των εν τώ Κλίματι του Οικουμενικού Θρόνου Ενοριακών, Κοινοτικών και Επαρχιακών αρχών*», 4-9-1902,⁴³ ο οποίος απέβλεπε στην εμπέδωση μιας γενικής μορφής ομοιόμορφης διοικήσεως των ορθοδόξων επαρχιών [κοινοτήτων], με τις ειδικότερες ρυθμίσεις του τρόπου συγκροτήσεως και των αρμοδιοτήτων των ενοριακών, κοινοτικών και επαρχιακών αρχών, το περιεχόμενο των οποίων, με βάση το άρθρ. 2, αναφέρονταν κυρίως στις δευτερεύουσες αρχές του κλίματος του Οικουμενικού Θρόνου.

Οι αρχές αυτές ειδικότερα διακρίνονταν: σε ενοριακές, κοινοτικές και επαρχιακές, από τις οποίες: «*Αι μεν ενοριακαί και κοινοτικάί, διοικητικάί μόνον ούσαι και έχουσαι σκοπόν την διοίκησιν των ναών, σχολών και λοιπών ευαγών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, εκλέγονται απ' ευθείας αι μεν ενοριακαί υπό των οικείων ενοριτών, αι δε κοινοτικάί υπό της όλης κοινότητας, ήτοι του συνόλου των ενοριών, αι δε επαρχιακαί, περιβεβλημέναί και δικαστικήν εξουσίαν και σκοπούσαι την γενικωτέραν διοίκησιν της όλης Επαρχίας ή ενός τμήματος αυτής, εκλέγονται υπό αντιπροσωπείας επί τούτω εκλεγομένης υπό των ενοριτών των πόλεων μόνον...*».

(18) Βασικά δομικά στοιχεία για τις Χριστιανικές Κοινότητες επί Τουρκοκρατίας αποτέλεσαν οι ενλόγω ειδικότεροι «*Κανονισμοί των Ορθοδόξων [Χριστιανικών] Ελληνικών Κοινοτήτων*»⁴⁴ που συντάχθηκαν σε όλες τις επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου, ύστερα από ρητές προβλέψεις και εντολές του πιο

43. Ο *Θεμελιώδης Κανονισμός* καταρτίστηκε από ειδική Επιτροπή με απόφαση του τότε Οικουμενικού Πατριάρχη «και των περι' Αυτόν Δύο Σωμάτων, της Ιεράς Συνόδου και του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου» υπό την προεδρεία του Μητροπολίτη Προύσης Ναθαναήλ και υπεβλήθη προς έγκριση στο Οικουμενικό Πατριαρχείο στις 12.9.1902, βλ. Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), όπου παρατίθεται το κείμενό τους σ. 132 κ.ε. Επίσης για τους Γενικούς Κανονισμούς, βλ. Παπαστάθης, αυτ., σ. 78 κ.ε.

44. Ενδεικτική παράθεση ορισμένων πλήρων κειμένων *Κανονισμών των Ελληνικών Κοινοτήτων* βλ: Θεσσαλονίκης (1886), (1904), Ασβεστοχωρίου (1906), Βιτωλίων [Μοναστηρίου] (1896), Μοναστηρίου (1905), Τυρνόβου (1901), Πελαγονείας (1906), (1911), Βερροίας (1892), (1903), (1912), Ναούσης (1912), Κρουσόβου (1907), (1912), Σιατίστης (1902), Καβάλλας (1899), (1907), Βοδενών [Εδέσσης] (1885), (1891), (1911), Κορυτσάς (1876), Κοζάνης (1895), (1911), βλ. ειδικότερα Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), σσ. 145- 147 κ.ε.

πάνω *Θεμελιώδους Κανονισμού*, άρθρ. 75-76, η μελέτη των οποίων⁴⁵ ουσιαστικά αποδεικνύει την έκταση των αρμοδιοτήτων των *Ορθόδοξων Ελληνικών Κοινοτήτων*, το κυρίως περιεχόμενο των οποίων αναφερόταν με ιδιαίτερη λεπτομέρεια στους επιμέρους Κανονισμούς, που σηματοδοτούν την εξαιρετική σπουδαιότητα που είχαν στις διάφορες επαρχίες.

(19) Χαρακτηριστική είναι η σχεδόν πάγια διατύπωση στους επαρχιακούς Κανονισμούς των κοινοτήτων, αναφορικά με το ακριβές περιεχόμενο του όρου ή της έννοιας της *κοινότητας*, η οποία ειδικότερα, σύμφωνα με τον «*Κανονισμό της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας Θεσσαλονίκης*» 17ης Μαΐου 1904, περιγράφει το αξιολογικό περιεχόμενό της, σε ενδεικτική αναφορά, ότι: «*Την Ελληνικήν Ορθόδοξον Κοινότητα Θεσσαλονίκης συγκροτούσι πάντες οι Έλληνες Ορθόδοξοι Χριστιανοί οι κατοικούντες εν τη πόλει ταύτη, υπό Ορθόδοξου δε ιερέως αγιαζόμενοι και αναγνωρίζοντες ως Εκκλησιαστικήν αυτών αρχήν την Ι. Μητρόπολιν Θεσσαλονίκης*» (άρθρ. 1), εξειδικεύοντας ότι: «*Της Κοινότητος ταύτης πνευματικός αρχηγός είναι η Α[υτού] Παναγιότης ο εκάστοτε Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ούτος δυνάμει της υπό της Μητρος ημών Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας δοθέντος αυτώ αξιώματος και του υπό της σεβαστής Αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως χορηγηθέντος υψηλού Αυτοκρατορικού βερατίου είναι ο ανώτατος διευθυντής και επόπτης της Κοινότητος και αυτοδικαίως πρόεδρος της τε Δημογεροντίας και απάντων των άλλων της Κοινότητος σωματίων*» (άρθρ. 2).⁴⁶

(20) Αυτές οι παραπάνω υφιστάμενες τέως Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινότητες, με το διαμορφωμένο επί Τουρκοκρατίας ευρύτατο περιεχόμενο αρμοδιοτήτων τους, μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών έτυχαν λεπτομερούς και εξειδικευμένης νομοθετικής αντιμετώπισης.

Για τον σκοπό αυτό θεσπίστηκε ο ειδικός Νόμος 2508/21-9-1920: «*περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων*», που αφορούσε, όμως, αποκλειστικά και μόνο την πραγματική *εξακρίβωση και εκκαθάριση των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων στις Νέες Χώρες*, που διακρίνονταν σε κατηγορίες, αναλόγως του σκοπού, τον οποίο *τέως* εξυπηρετούσαν.

Οι ειδικότερες αυτές *περιουσίες των καταργούμενων κοινοτήτων διακρίνονταν*, σε: (α) *σχολικές, χαρακτηριζόμενες κυρίως ως καθαρώς σχολικές περιουσίες, περιλαμβάνοντας τις προερχόμενες από κληροδοτήματα, κληρονομίες, ή*

45. Βλ. Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), σ. 145 κ.ε.

46. Βλ. Κανονισμό Κοινότητας Θεσσαλονίκης έτους 1904, άρθρ. 1-2, Παπαστάθης, ό.π. (σημ. 34), σσ. 158-159.

δωρεές κ.ά., ως και τις προερχόμενες, για τις σχετικές δαπάνες της εκπαίδευσεως και την εξυπηρέτηση των ειδικότερων εκπαιδευτικών σκοπών, από τις κοινοτικές και εκκλησιαστικές περιουσίες και τις συναφείς προσόδους αυτών, (β) *ενοριακές*, τις χαρακτηριζόμενες ως περιουσίες των εν ενεργεία ιερών ναών, εφόσον οι πρόσοδοί τους διαθέτονταν για τις δαπάνες τους, καθώς και των για τις ανάγκες των ιερών ναών χρησιμοποιούμενα ακίνητα αυτών (κατοικίες ιερέων κ.λπ.), (γ) *εκκλησιαστικές*, χαρακτηριζόμενες με βάση τις διατιθέμενες προσόδους των εκκλησιαστικών περιουσιών, για την εξυπηρέτηση γενικότερων εκκλησιαστικών σκοπών, καθώς και τους συναφείς σκοπούς χρησιμοποιούμενα κοινοτικά και εκκλησιαστικά ακίνητα (Μητροπολιτικά μέγαρα, ιερατικές σχολές, κ.λπ.), (δ) *ευαγών ιδρυμάτων*, χαρακτηριζόμενες με βάση την ειδικότερη ιδιότητά τους, εφόσον ανήκαν σε αυτοτελή φιλανθρωπικά, κοινωφελή ή άλλα ευαγή ιδρύματα, (ε) *κοινοτικές*, χαρακτηριζόμενες με κυρίαρχο κριτήριο αυτών την μη αναγωγή τους στις αμέσως προηγούμενες ειδικότερες κατηγορίες, κοινοτικές και εκκλησιαστικές, οι πρόσοδοι των οποίων, ως και τα κοινοτικά ή εκκλησιαστικά τους ακίνητα, διαθέτονταν ή χρησιμοποιούνταν *αμέσως* (τα ακίνητα) για την εξυπηρέτηση κοινοτικών, κοινωφελών ή φιλανθρωπικών σκοπών, εφόσον οι σκοποί τους δε συγκροτούσαν αυτοτελές ίδρυμα και οι περιουσίες τους και τα ακίνητά τους δεν ανήκαν σε άλλο νομικό πρόσωπο, κ. ά. μη απαριθμούμενες εξειδικευμένες κατηγορίες.⁴⁷

Έτσι, ο Νόμος αυτός κατάργησε από 1ης Απριλίου 1921 αυτοδικαίως όλες τις πιο πάνω υφιστάμενες από Τουρκοκρατίας «Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινοότητες», στο σύνολό των Νέων Χωρών,⁴⁸ άρθρ. 1, με ρητή εξαίρεση την Κρήτη και τη Σάμο,⁴⁹ ενώ τα διοικητικά τους όργανα, αντιπροσωπείες, εφορείες και άλ-

47. Για τις προαναφερθείσες διακρίσεις των *περιουσιών* των καταργούμενων κοινοτήτων των Νέων Χωρών βλ. ειδικότερα στον Ν. 2508, 21-26.9.1920, τχ. Α', αριθ. φ. 221/28.9.1920, άρθρ. 3. 2181 κε. Παράλληλα, για την έννοια των αναφερόμενων πιο πάνω στο κείμενο, ως μη απαριθμούμενες ή ενταγμένες σε μια από τις πιο πάνω ρητές κατηγορίες περιουσιών, αλλά ονοματιζόμενες στον Νόμο βλ. άρθρ. 3, τελευταία περίπτωση της 1ης & χωρίς αρίθμηση, και §§ 3-5, εξαιτίας ιδιαιτεροτήτων στη βούληση του διαθέτη, μικτών σκοπών, κ.ά.

48. Με μόνη ρητή εξαίρεση τα στην ίδια διατύπωση αναφερόμενα αυτόθι, γεωγραφικά διαμερίσματα της Κρήτης και της Σάμου, λόγω των υφιστάμενων προηγούμενων αυτόνομων καθεστώτων της Κρητικής Πολιτείας και της τέως Ηγεμονίας της Σάμου, που διένυαν το αναγκαστικό στάδιο της πολιτικής και της διοικητικής ενσωματώσεώς τους στη Μητέρα Ελλάδα.

49. Στις οποίες εντάχθηκε και νομός Ιωαννίνων, ουσιαστικά εξαιρετός, μετά τις αποκλειστικές «πολιτικές» ρυθμίσεις του τότε δικτατορικού πολιτικού καθεστώτος του Θεόδωρου Πάγκαλου, οι οποίες ενεργοποιήθηκαν νομοθετικά, αρχικά ύστερα από τις «άκριτες» πολιτικές του ενέργειες, με τη συνέργεια των τοπικών εκκλησιαστικών αρχών, οι οποίες είχαν «ζηλώσει» τη δόξα της απόλυτης εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας των Μητροπολιτικών Αρχό-

λες επιτροπείες, θεωρήθηκαν αυτοδικαίως διαλυμένα, και στη θέση τους προβλέφθηκε η δυνατότητα συστάσεως, σε αντικατάσταση των καταργούμενων τοπικών αρχών, για κάθε πόλη ή χωριό που κατοικούνταν από μικτό πληθυσμό χριστιανών μετά μουσουλμάνων ή ισραηλιτών, «*Ανωτέρας ενοριακής Αντιπροσωπείας*»,⁵⁰ έχουσας «*υπό την δικαιοδοσίαν αυτής όλους τους εν τή τέρως περιφέρειά της καταργούμενης ορθοδόξου κοινότητος κειμένους Ιερούς Ναούς, νεκροταφεία και εξωκκλήσια και πάντα τα απ' αυτής τέρως ηρητημένα κοινωφελή φιλανθρωπικά ή άλλα ευαγή καθιδρύματα*» (άρθρ. 3, παρ. 1-2).

Η Αιτιολογική Έκθεση όμως του πιο πάνω Νόμου 2508/1920, μολονότι επιχειρήθηκε ουσιαστική έρευνα, δεν κατέστη δυνατό να επισημανθεί χωρίς να υπάρχει και κανένα άλλο στοιχείο ή έστω και μινεία για την ύπαρξή της. Παρόλα αυτά δεν προκλήθηκε ιδιαίτερη δυσχέρεια στην ειδικότερη αξιολόγηση του νόμου, γιατί το περιεχόμενό του είναι τόσο λεπτομερές, σαφές και αναλυτικό που αναπληρώνει πλήρως την έλλειψη της αιτιολογικής του εκθέσεως, η οποία απλώς θα τεκμηριώνει τα συμπεράσματα της όλης αξιολογήσεώς μας.

Το μόνο χαρακτηριστικό αιτιολογικό στοιχείο το οποίο η έρευνα του γράφοντος εντόπισε, στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής* του 1920,⁵¹ είναι μια μικρή εξειδικευμένη αναφορά, του αρμόδιου υπουργού Δημ. Δίγκα, αρκούντως διαφωτιστική, ενόψει της καταθέσεως του εν λόγω νόμου ως νομοσχεδίου, αναφερόμενη ρητά στο αρχικό περιεχόμενό του, υπό τον τίτλο «*περί εξακριβώσεως και διατηρήσεως των περιουσιών των Ορθοδόξων κοινοτήτων των Νέων Χωρών*», στη συνεδρίαση της Βουλής υπ' αριθ. 40/14-2-1920,⁵² όπου τονίζεται ότι:

«*Εις τας Νέας Χώρας η φιλοπατρία και η φιλοτιμία διαφόρων ομογενών συνετέλεσαν όπως απαρισθώσι σπουδαιότεραι περιουσίαι των τέρως εκεί λειτουργουσών Κοινοτήτων, κυρίως σχολικών, αλλά και δι' άλλους κοινωφελείς σκοπούς. Αι περιουσίαι αύται μέχρι σήμερον δεν εξηκριβώθησαν διότι η διάταξις του νόμου 202 η οποία λέγει ότι όλαι αι δαπάναι της δημοτικής εκπαι-*

ντων της Τουρκοκρατίας στην «απόλυτη» διοίκηση των τοπικών «κοινοτήτων». Κι αυτό, ενώ το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο των περιουσιακών στοιχείων των τέρως Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων υπάγονταν άμεσα και κυριολεκτικά de lege lata στο εννοιολογικό περιεχόμενο των ρυθμίσεων του Νόμου 2508/1920, παρόλα αυτά εξαιρέθηκαν από τη γενική ρύθμιση του ό.π. (σημ. 47) Ν. 2508 και ρυθμίστηκαν από την τότε ελληνική Πολιτεία, δικτατοκρατούμενη και μη, χωρίς ιδιαίτερη αιτιολόγηση, «αυτοτελώς», με ιδιαίτερες νομοθετικές διατάξεις, τις οποίες βλ. εκτενώς πιο κάτω σημ. 73.

50. Σύμφωνα με το άρθρ. 2 παρ. 1 του Ν. 2508/1920.

51. Όπου περιλαμβάνονταν συνήθως τα πιο εκτενέστερα των Πρακτικών των Συζητήσεων της Βουλής, πρβλ. πιο κάτω ad hoc σημ. 52.

52. Βλ. σχετικά στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδριάσεις 40ή /14ης. 2.1920.638.

δεύσεως βαρύνουσι το Δημόσιον Ταμείον, δεν προέβλεψε όπως καθορίση και τον τρόπον κατά τον οποίον θα εξακριβώνονται αι περιουσίαι αύται και θα βεβαιούνται και θα εισπράττωνται αι πρόσοδοι αυτών. Κατά τον νόμου εκείνου αντέδρασαν και αυταί αι κοινότητες διότι ηρμήνευσαν την διάταξίν του ως δημευτικήν των ιδίων περιουσιών, εν ώ δεν ήτο. Διότι όπως εις την Παλαιάν Ελλάδα οι δήμοι και αι κοινότητες συνεισφέρουσι διά των ιδίων πόρων εις τας δαπάνας της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, ούτω και αι κοινότητες αύται των Νέων Χωρών, την στιγμήν κατά την οποίαν τας δαπάνας της στοιχειώδους εκπαιδεύσεως ανέλαβε το Κράτος, έπρεπε να συνεισφέρωσι και αυταί».

Ο τίτλος, όμως, του νομοσχεδίου κατά την τελική υποβολή του στη Βουλή, από τον τότε υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Δημήτριο Δίγκα, στην ίδια πιο πάνω συνεδρίαση, σε σχέση με τον τίτλο της καταθέσεώς του, εμφανίζεται ουσιαστικότερα διαφοροποιημένος: «Περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως [που αντικατέστησε τον πιο πάνω όρο διατήρηση, που είχε σαφέστερο περιεχόμενο, αντίθετο, όμως, του νέου όρου διαχείριση] των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας χριστιανικών [που αντικατέστησε τον πιο πάνω στενότερο εννοιολογικά αλλά ορθότερο όρο ορθόδοξων] κοινοτήτων.⁵³

Η αναδιάταξη όμως αυτή στην όλη λεκτική διατύπωση του τίτλου του επίμαχου νομοσχεδίου, ενώ εμφανίζεται (χωρίς καμιά αιτιολογία για τις αλλαγές των όρων) ότι ήταν, ενδεχομένως, πιο περιεκτική, ίσως πιο γενικόλογη νομοτεχνικά, από την προηγούμενη ειδικότερη αναφορά περί των Ορθοδόξων κοινοτήτων των Νέων Χωρών (ΕφτΣυζΒουλής, ό.π., Πρακτικά Ενάρξεως των Εργασιών της Κ' περιόδου Δ' Συνόδου),⁵⁴ στην ουσία συντέλεσε, ατυχώς, όχι μόνο για τη Θεσσαλονίκη αλλά για όλες τις πόλεις των Νέων Χωρών (πλην της Κρήτης και της Σάμου, που εξαιρέθηκαν από την εφαρμογή του Νόμου 2508, ό.π., καθώς και των ρυθμίσεων για τον νομό Ιωαννίνων)⁵⁵ στην ουσιαστική αλλοίωση της όλης φιλοσοφίας και του αληθούς στόχου του εισαγόμενου νομοσχεδίου.

Οι «καλλολογικές» αυτές αναδιατάξεις προήλθαν χωρίς εμφανή λόγο ή αιτία μάλιστα από τον αρμόδιο υπουργό Δημήτριο Δίγκα, βενιζελικό βουλευτή προερχόμενο από τη Θεσσαλονίκη, που εκκίνησε από την αρχική διατύπωση της «διατηρήσεως των περιουσιών των Ορθοδόξων κοινοτήτων των Νέων Χω-

53. Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π. (σημ. 52).

54. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Πρακτικά 30-10-1919/15-10-1920, συνεδρίασις Μ' της 14.2.1920.

55. Τα περιουσιακά στοιχεία των τέως Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων ρυθμίστηκαν νομοθετικά «αυτοτελώς» από την ελληνική Πολιτεία, μη υπαγόμενη στις ρυθμίσεις του Νόμου 2508/1920. Βλ. σχετικά τις σημ. 49, 63, 73.

ρών»,⁵⁶ που κατ' αποτέλεσμα οδηγούσε στην κατοχύρωση των κεκτημένων από την προηγούμενη περίοδο της Τουρκοκρατίας περιουσιών τους από την αρπακτική διάθεση της Αθηνοκεντρικής Ελλάδας, για να καταλήξει, εξαιτίας μη γνωστών λόγων αλλά πιθανολογούμενων, τελικά, με το εν λόγω νομοσχέδιο, στην κατοχύρωση της αυθεντίας του Αθηναϊκού Κράτους, εξαιτίας της νέας νομοτεχνικής επαναθεσπίσεως της διατυπώσεως του χαρακτηριστικού τίτλου του, που θα αφορούσε πλέον (αντίθετα από ό,τι η προηγούμενη) την: «Εξακριβωση και διαχείριση των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας χριστιανικών κοινοτήτων».⁵⁷

Έτσι πλέον ο νομοθέτης των Αθηνών με τρεις απλές λέξεις-όρους αλλά τόσο καιρίους για το κυρίαρχο αποτέλεσμά τους, επέβαλλε νομοθετικά την αλλοίωση των αρχικών προσδιοριστικών τους στοιχείων, αναφερόμενων: ιδιαίτερα στον όρο διαχείριση, που σήμαινε την ενδιάθετη προσδιοριστική τής εξουσίας τής εκφάνσεως, υπό την ειδική σκέπη της αυθεντίας της Βουλής, κυρίως στον τρόπο υλοποίησης αυτής της διαχείρισεως, που οδήγησε (ενσυνείδητα ή ασυνείδητα, το τελευταίο το πιθανότερο) στην εγκατάλειψη της έννοιας της θεσπισμένης αρχικής πιο άνω διατηρήσεως, αναφερόμενης στις περιουσίες των Ορθόδοξων κοινοτήτων, που με την αρχική κατάθεση του νομοσχεδίου θα διατηρούνταν απ' αυτές, και των οποίων τα εξουσιαστικά επ' αυτών στοιχεία στη συνέχεια αντικαταστάθηκαν, τόσο από αλλαγή του όρου της διατηρήσεως σε διαχείρισεως, όσο και από την δεύτερη αλλαγή της διατυπώσεως των «περιουσιών των Ορθόδοξων κοινοτήτων», σε: «περιουσίες των από Τουρκοκρατίας χριστιανικών κοινοτήτων».⁵⁸

(21) Στη συνέχεια, με βάση τις διατάξεις του εν λόγω Νόμου 2508, οι Ιεροί Ναοί των τέως Ορθόδοξων Κοινοτήτων, που θα αναγνωρίζονταν ως *ενοριακοί*

56. Για την ακριβολογία ο αρχικός στόχος ήταν: *της διατηρήσεως των περιουσιών που εξελίχθηκε σε εξακριβώσεως και διαχειρίσεως.*

57. Βλ. *Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Κ' περίοδος, Δ' σύνοδος, συνεδρίασις Μ' της 14ης Φεβρουαρίου 1920.2.*

58. Όπως, τελικά, διατυπώθηκε κατά την υποβολή του ως νομοσχεδίου στη Βουλή με τον αριθ. 6 : «Περί εξακριβώσεως και διαχείρισεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας χριστιανικών κοινοτήτων», και βεβαιώνεται από την αναφορά του στην *Εφημερίδα των Συνζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίασις 40ή /14ης Φεβρουαρίου 1920.638. Η ακριβεία του ίδιου τίτλου του πιο πάνω νομοσχεδίου διατηρήθηκε τυπικά και στο σχετικό φ. της ΕτΚ, αριθ. 221/28ης. 9. 1920, Νόμου 2508/21ης - 26ης Σεπτεμβρίου 1920. 2180 κ.ε., επί υπουργίας Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Δημ. Δίγκα. Παρόλα αυτά παρεισέφρωσε ατυχές lapsus στο ίδιο το κείμενο του Ν. 2508 με τίτλο «Κεφάλαιον Γ', Εξακριβωσις και εκκαθάρισις περιουσιών».2183, ακριβές ως προς το περιεχόμενο του εν λόγω τίτλου, αλλά διαφωτιστικό της ελλείψεως ακριβολογίας του γενικότερου περιεχομένου του Ν. 2508/1920, «εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών» και όχι «εξακριβώσεως και εκκαθαρίσεως περιουσιών».

με το οικείο Βασιλικό (ήδη Προεδρικό) Διάταγμα περί ιδρύσεως της κατά τόπους *Ανωτέρας Ενοριακής Αντιπροσωπείας*, θα αποκτούσαν νομική προσωπικότητα και θα διοικούνταν διά των καθέκαστα εκκλησιαστικών συμβουλίων, υπό την προεδρία του οικείου Μητροπολίτη ή Επισκόπου ή του αρχιερατικού τους επιτρόπου.⁵⁹

Οι σχετικές εξειδικευμένες ρυθμίσεις παρατίθενται αναλυτικά στο ενδεικτικά αναφερόμενο (Προεδρικό) Διάταγμα της 26^{ης}-1-1928 «*περί Οργανισμού της Ανωτέρας Ενοριακής Αντιπροσωπείας Θεσσαλονίκης και των υπ' αυτήν ιδρυμάτων και ενοριακών ναών*»⁶⁰, οι ειδικές λεπτομέρειες του οποίου διαγράφουν την εργώδη, θεωρητικά, προσπάθεια της ελληνικής Πολιτείας να συνεχίσει σε γενικές γραμμές την κεντρική γραμμή τού επί Τουρκοκρατίας υφιστάμενου νομικού καθεστώτος των ακμαζουσών Χριστιανικών Κοινοτήτων, ενταγμένου, όμως, στην «πρακτική του μορφή» στο νομοθετικό πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους, στο οποίο υπήχθησαν και οι Νέες Χώρες μετά την απελευθέρωσή τους από τον οθωμανικό ζυγό.

Ειδικότερα στον πιο πάνω *Οργανισμό της Ανωτέρας Ενοριακής Αντιπροσωπείας Θεσσαλονίκης* του 1928 θεσπίζονται βασικές λειτουργικές ρυθμίσεις αναφερόμενες στα περιεχόμενα σ' αυτόν χαρακτηριστικά στοιχεία, από τα οποία, επίσης, συνάγεται το υφιστάμενο λειτουργικό κοινωνικό μέτρο και ιδιαίτερα το εκκλησιαστικό καθεστώς για την πόλη της Θεσσαλονίκης, στο οποίο εντάσσονταν:

«Πάντες οι ενοριακοί ναοί οι κείμενοι εντός της πόλεως Θεσσαλονίκης, ως και οι εν τώ μέλλοντι εντός των ορίων τούτων ιδρυθησόμενοι υπ' αυτής τούτοι, καθώς και πάντα [τα] ευαγή και φιλανθρωπικά ιδρύματα της τέως Ελληνικής Ορθοδόξου κοινότητος Θεσσαλονίκης που υπάγονται στη δικαιοδοσία

59. Για την αρχική νομιμοποίηση της συστάσεως του Οργανισμού της «Ανωτέρας ενοριακής Αντιπροσωπείας Θεσσαλονίκης και των υπ' αυτήν ιδρυμάτων και ενοριακών ναών», βλ. σχετικά άρθρ. 1 και 2 παρ.1, 3 & δ', 5 & 2-3, 11, ό.π. Ν. 2508/1920. ενώ για την υπαγωγή τους ως αυτοτελών νομικών προσώπων των υφιστάμενων στη Θεσσαλονίκη κοινοφελών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της (αναφερόμενων στο Θεαγένειον Νοσοκομείον, στο Παππάφειον Ορφανοτροφείον «ο Μελιτεύς», στο Χαρίσειον Γηροκομείον και στο Ταμείον πτωχών της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης) βλ. αυτόθι, Οργανισμός, άρθρ. 18-20 κε., 33 κ.ε. Ομοίως, και της υπαγωγής καθενός ενοριακού Ναού της Θεσσαλονίκης, ως αυτοτελούς νομικού προσώπου υπαγομένου στη δικαιοδοσία του αυτόθι Οργανισμού (Ανωτέρας Ενοριακής Αντιπροσωπείας), άρθρ. 49 κε., 52 κε. Ενδεικτικά βλ. ΠΔ «συστάσεως Ανωτέρας Ενοριακής Αντιπροσωπείας εν Σέρραις αποτελουμένης εξ 24 μελών», της 12ης Μαΐου 1925, Ετκ Α', αριθ. φ. 127/18ης Μαΐου 1925, 703.

60. Το ενδεικτικό κείμενο του ό.π. Οργανισμού βλ. ΠΔ 26.1.1828 [λόγω αλλαγής πολιτεύματος, όπου αρχικά προβλεπόταν ΒΔ με βάση το άρθρ. 2 παρ.3 Ν. 2508/ 1920], Ετκ Α', αριθ. φ. 28/5ης Μαρτίου 1928, 201 κ.ε.

της»,⁶¹ που προσδιόριζαν το γενικότερο εννοιολογικό περιεχόμενο του ενλόγω άρθρου. Ενώ η αυτοτελής νομική προσωπικότητα των ενοριακών ναών, οι οποίοι θεμελιώνουν δικαιώματα «ιδίας περιουσίας. κατά πάντα νόμιμον τρόπον κτηθείσα ή κτωμένη (άρθρ. 52 κε.), εκκαθαρισθείσα [εις] κινητήν και ακίνητον περιουσίαν συμφώνως τώ νόμω 2508, παραμένει ως περιουσία των κατά τον νόμον περί ενοριών οργανουμένων ενοριακών ναών» (άρθρ. 5 παρ. 1, Νόμου 2508).⁶²

(22) Ενώ συμπληρωματικές διατάξεις ορίστηκαν ρητά από τις πιο κάτω παρατιθέμενες ρυθμίσεις, εκτός της ειδικής νομοθεσίας της αναφερόμενης στην ιδιαιτερότητα ρυθμίσεων για το νομό Ιωαννίνων.⁶³

i) τόσο του άρθρ. 3 παρ. 2, Νόμου 2508, ότι: «Εάν ουχί διακεκρυμένα κατά μέρη στοιχεία περιουσίας ιερού τινος ναού, αλλ' εκ του συνόλου των προσόδων αυτής μέρος διετίθετο διά την εκπαίδευσιν ή και δι' άλλους κοινοτικούς ή φιλανθρωπικούς σκοπούς, η περιουσία του ναού τούτου θα διακριθῆ εις σχολικήν, ενοριακήν, κοινοτικήν κ.τλ. κατά λόγον της υπέρ εκάστου των σκοπών τούτων κατά μέσον όρον τέως εισφοράς»,⁶⁴

ii) όσο και του άρθρ. 3 παρ. 6 του ίδιου Νόμου, για την εγκυροποίηση των συνταχθέντων επί Τουρκοκρατίας ιδιοκτησιακών αντεγγράφων, σύμφωνα με την οποία: «Ακίνητα, ών την διαχείρισιν ως επί ιδίων πραγμάτων είχαν επί Τουρκοκρατίας αι αρχαί και επιτροπαί των Ορθοδόξων κοινοτήτων ή των εις αυτάς υπαγομένων επί μέρους ιδρυμάτων και νομικών προσώπων και ών αι πρόσοδοι διετίθεντο εις εξυπηρέτησίν τινος των εν παραγράφω 1 του παρόντος άρθρου μνημονευομένων σκοπών [όν τέως εξυπηρέτουν, ως περιουσίες σχολικές, ενοριακές, εκκλησιαστικές, ευαγών ιδρυμάτων, κοινοτικές], αναγνωρίζονται ως νομίμως κερτημένη περιουσία αυτών και αν οι τίτλοι αυτών φέρωνται εγγεγραμμένοι επ' ονόματι ιδιωτών, ή αν εμφιλοχωρή ακυρότης κτήσεως κατά τον Οθωμανικόν νόμον, είτε ελλείψει κατ' αυτόν ικανότητος προς κτήσιν παρά τώ κτησαμένω νομικώ προσώπω, είτε λόγω του ανεπίδέκτου της μεταβιβάσεως διά πράξεως αιτία θανάτου του περί ού πρόκειται ακινήτου (λ.χ. των δημοσίων γαιών, των διτελών και μονοτελών βακουφιων κ.λπ.), είτε διά την μη τήρησιν των νομίμων διατυπώσεων κατά την μεταβίβασιν», που προαναφέρθηκε πιο πάνω εξειδικευμένα.⁶⁵

Από τις παραπάνω κατηγορίες των περιουσιών των τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων που οριοθετήθηκαν από τον Νόμο 2508, οι μεν ενο-

61. «Καθώς και τα εν τώ μέλλοντι, συμφώνως προς τον παρόντα Οργανισμόν, ιδρυθησόμενα υπ' την δικαιοδοσίαν αυτής», άρθρ. 3, ό.π.

62. Το άρθρ. 52 κ.ε. ό.π. του Οργανισμού, πρβλ. τα άρθρ. 3 κ' 5 Ν. 2508 βλ. ό.π.

63. Πρβλ. περισσότερα κατωτέρω σημ. 96 κ.ε.

64. Ό.π. Ν. 2508/1920. 2181.

65. Ό.π. Ν. 2508/1920.2181, σε πρβλ. με πιο πάνω & 7 σημ. 7.

ριακές περιουσίες προερχόμενες από τους εν ενεργεία ιερούς ναούς (άρθρ. 3 παρ. 1 εδ. β') παρέμειναν ως περιουσίες των κατά τον νόμον περί ενοριών οργανωμένων ενοριακών ναών (με βάση το κριτήριο της τοπικής αρμοδιότητας, οι εδαφικώς αντίστοιχες σημερινές ενορίες), οι δε εκκλησιαστικές περιουσίες του εδ. γ' περιήλθαν παλαιότερα στο Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο, πλην των περιφερειών στις οποίες θα ιδρυόταν Ανωτέρα Ενοριακή Αντιπροσωπεία, όπου και οι χαρακτηριζόμενες ως εκκλησιαστικές περιουσίες θα περιέρονταν στη διαχείριση αυτής, αλλιώς στις εδαφικώς αντίστοιχες σημερινές Ιερές Μητροπόλεις, και θα διαθέτονταν για την εκπλήρωση των ίδιων ή παρεμφερών σκοπών του (άρθρ. 5 παρ. 1 και 2).⁶⁶

(23) Οι πιο πάνω ρυθμίσεις, όμως, του Νόμου 2508, τροποποιήθηκαν με σειρά νομοθετημάτων.⁶⁷

Ιδιαίτερα όμως: (i) τόσο με το από 25ης Φεβρουαρίου 1926 Νομοθετικό Διάταγμα «περί τροποποιήσεως του νόμου 2508», που κυρώθηκε με το Νόμο 4446/ 6-12. 9. 1929 «περί κυρώσεως του Νομοθετικού Διατάγματος της 25ης.2. 1926 περί τροποποιήσεως του νόμου 2508 περί εκκαθαρίσεως των περιουσιών των τ έως χριστιανικών κοινοτήτων»,⁶⁸ το οποίο ρύθμιζε όχι μόνο ειδικά διαδικαστικά αλλά και βασικά λειτουργικά θέματα, αναφερόμενα κυριαρχικά στην εξακρίβωση των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρ-

66. Πρβλ και άρθρ. 47 παρ. 3β εδ. α' Ν. 590/1977, ως οιοινεί καθολικοί διάδοχοι, βλ. Γνηδ. 14/2016, ό.π. (σημ. 7.)

67. Βλ. τα ελάσσονα νομοθετήματα: (1) Π.Δ της 16ης. 10. 1924 «Περί διαχειρίσεως περιουσιών Χριστιανικών κοινοτήτων εν ταις Νέαις Χώραις», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 265/24ης. 10. 1924, 1588, με το οποίο προσδιορίζονταν ρητώς οι επιτρεπόμενες κάθε φύσεως αναγκαίες διαχειριστικές πράξεις για τη συντήρηση ή διαφύλαξη των περιουσιών των ενλόγω κοινοτήτων από τις διάφορες Επιτροπές τους, απαγορευόμενων απολύτως νέων πράξεων αναλήψεως νέων υποχρεώσεων σε βάρος των περιουσιών αυτών, (2) Π.Δ της 5ης.1.1925 «Περί συμπληρώσεως του από 16.10.1924 Διατάγματος «περί διαχειρίσεως περιουσιών Χριστιανικών Κοινοτήτων εν ταις Ν. Χώραις», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 6/12ης.1.1925.30, με το οποίο προστίθεται διάταξη με την οποία εξαιρετικώς επιτρεπόταν στις διάφορες διαχειριστικές Επιτροπές η ενέργεια και επιχείρηση πράξεων διαθέσεως, απαλλοτριώσεως, κ.ά., της ακίνητης περιουσίας τους, κείμενης στην καείσα ζώνη της πόλεως Θεσσαλονίκης, (3) Π.Δ της 18ης.4.1925 «Περί τροποποιήσεως του από 16.10.1924 Διατάγματος «περί διοικήσεως και διαχειρίσεως περιουσιών Χριστιανικών Κοινοτήτων εν ταις Ν. Χώραις, κ.λπ.», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 107/30ης. 4.1925.638, με το οποίο αντικαταστάθηκε η σχετική διάταξη και επιτράπηκε στις ενλόγω Επιτροπές μετ' εκτίμηση και έγκριση «πάντως» του αρμοδίου Υπουργείου η ενέργεια διαχειριστικών πράξεων για εκπαιδευτικούς σκοπούς, εφόσον «εξάγεται» από ρητούς όρους των σχετικών διαθηκών.

68. Το Ν.Δ της 25ης. 2.1926 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 2508» αρχικά εκδόθηκε μεμονωμένα, ΕτΚ, τχ. Α', αριθ. 79/4ης.3.1926.592, και στη συνέχεια κυρώθηκε από τον πιο πάνω στο κείμενο Νόμο 4446/ 6ης -12ης. 9. 1929, «Περί κυρώσεως του Ν.Δ της 25ης 2.1926 «περί τροποποιήσεως του Ν. 2508 «περί εκκαθαρίσεως των περιουσιών των τ έως χριστιανικών κοινοτήτων», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 350/19ης. 9. 1929.3070 κ.ε.

κοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων. Τελείως ενδεικτικά αναφέρεται ότι σε περίπτωση μη πραγματοποίησης, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του άρθρ. 11 Νόμου 2508, της καταθέσεως από τις αρμόδιες υφιστάμενες επί Τουρκοκρατίας διαχειριστικές επιτροπείες λεπτομερώς στον αριθμό οικονομικό έφορο όλων των εγγράφων των σχετικών με τα περιουσιακά στοιχεία των «εις τας χριστιανικάς ορθοδόξους κοινότητας υπαγομένων σχολείων ή φιλανθρωπικών ή άλλων ευαγών ιδρυμάτων και ιερών ναών», τότε η αρμοδιότητα αυτή, αντί του οικονομικού εφόρου (άρθρ. 11, Ν. 2508), υπάγεται πλέον σε ειδική επιτροπή, υπό την προεδρία ανώτερου δικαστικού.⁶⁹

(ii) όσο και με τον Αναγκαστικό Νόμο 951/12-18.11.1937 «περί τροποποίησης των νόμων 2508/1920 και 4446/1929 περί εξακριβώσεως, εκκαθαρίσεως και διανομής των περιουσιών και πόρων των τ έως χριστιανικών κοινοτήτων των Νέων Χωρών»⁷⁰ και του Νόμου 2442/1920 «περί ιδρύσεως ταμείου εκπαιδευτικής προνοίας».⁷¹

(24) Παράλληλα, το αυτοτελές ειδικό περιεχόμενο των πιο πάνω τροποποιητικών ρυθμίσεων του Νόμου 2508 συμπληρώνεται με συναφείς νομοθετικές διατάξεις και λοιπές γνωμοδοτικές αποφάσεις, σύμφωνα με τις οποίες :

(α) διατηρήθηκε σε πλήρη ισχύ, με βάση τον Νόμο 4684/9/10-5-1930 περί διοικήσεως και διαχειρίσεως της Εκκλησιαστικής περιουσίας και περί συγχωνεύσεως των μικρών Μονών, που ίδρυσε τον ΟΔΕΠ (Οργανισμό Διοικήσεως της Εκκλησιαστικής Περιουσίας), καταργώντας με το άρθρ. 7 παρ. 3 το υφιστάμενο με το Νόμο, ΓΥΙΔ(3414)/1909 Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο, όπου, όμως, περιλαμβανόταν ειδική διάταξη, άρθρ. 7 παρ. 4, που αναγνώριζε την αποκλειστικότητα εφαρμογής όλων των ειδικών ρυθμίσεων του νόμου 2508 και των τροποποιήσεων του, των σχετιζόμενων με τις περιουσίες των τ έως Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων, οι σχετικές διατάξεις των οποίων, αναφορικά με την εξακρίβωση και εκκαθάριση των περιουσιών αυτών, εξακολουθούσαν να ισχύουν και να διέπονται από τις ρυθμίσεις των νόμων αυτών,

(β) η αυτοτέλεια των ειδικών ρυθμίσεων του Νόμου 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων» αποτυπώνεται στην υπ' αριθ. 171 ρητή γνωμοδότηση του νομικού συμβούλου του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προς το πιο πάνω Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο, της 31-1-1925, η οποία, μετά τη διαφαινόμενη αποδοχή της,

69. Αυτόθι Ν.Δ 1926, ό.π., άρθρ. 1 = Ν. 4446, ό.π., άρθρ. 1.

70. Α.Ν 951/1937, ΕτΚ, 12ης-18ης. 11.1937, τχ. Α', αριθ. φ. 469/19ης. 11.1937.

71. Ν. 2442/24ης. 6.1920, ΕτΚ Α', αριθ. φ. 181/11ης 8.1920. 1795 κε. με μεγάλες προοπτικές.

κοινοποιήθηκε στα μέλη της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος προς γνώση τους, εξαιτίας της ιδιαίτερης σημασίας που είχε το ερώτημα που είχε υποβληθεί αναφορικά με την εφαρμογή του πιο πάνω Νόμου 2508 στις Ιερές Μονές των Νέων Χωρών.

Κι αυτό γιατί το ειδικότερο περιεχόμενο του ερωτήματος αυτού όντως ήταν απόλυτα συναρτημένο με το καταληκτικό συμπέρασμα της γνωμοδοτήσεως, σύμφωνα με την οποία «ο εν λόγω νόμος δεν έχει εφαρμογήν επί των εν ταις Νέαις Χώραις Ιερών Μονών, αλλά επί τούτων εφαρμόζεται ο [πιο πάνω] νόμος, ΓΥΙΔ΄ περί Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου και Διοικήσεως Μοναστηρίων, ο επεκταθείς εις τας Νέας Χώρας υπό του νόμου 1070 /[1917]».⁷²

(25) Η νομολογιακή, όμως, αντιμετώπιση ικανότατου αριθμού περιπτώσεων από τον Άρειο Πάγο, δημιούργησε μια *παγιωμένη δικανική συλλογιστική* στις αποφάσεις του, αναφορικά με τη νομοθετική νομιμοποίηση μεταβιβάσεων με οικονομικές δικαιοπραξίες περιουσιακών στοιχείων σε ιδιώτες κατά την Τουρκοκρατία, τα οποία στην πραγματικότητα ανήκαν σε κοινότητες, ευαγή ή φιλανθρωπικά ή εκκλησιαστικά (θρησκευτικά) καθιδρύματα ή στο ελληνικό δημόσιο, εξαιτίας της αδυναμίας κτήσεως κατευθείαν στο όνομά τους ίδιας περιουσίας, ως μη δυνάμενα να αποτελέσουν υποκείμενα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Με βάση την κύρια αυτή επιχειρηματολογία αρκούντως θεμελιώθηκε πιο πάνω η θετική του αντιμετώπιση βασιζόμενη στις ρυθμίσεις του άρθρ. 8 εδ. 3 του Νόμου 147/1914, με αναφορά στη γενικότερη και ειδικότερη αποδοχή του από τη θεωρία και τη νομολογία, ειδικότερα για την εφαρμογή των *ιδιοκτησιακών αντεγγράφων* αποκλειστικά στο όνομα ιδιωτών, ανεξάρτητα από τον χρόνο της συντάξεώς τους, αποκλεισμένων των δικαιωμάτων του οθωμανικού δημοσίου (ΑΠ 572/2001, 485/2013).⁷³

Οι διατάξεις πάντως του άρθρ. 3 εδ. 6 του Νόμου 2508/1920, για την εξακρίβωση των περιουσιακών στοιχείων των επί Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων, του οποίου το βασικό εννοιολογικό του πλαίσιο ήδη πιο πάνω αξιολογήθηκε, διαπιστώνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν σε ολόκληρη σειρά αρεοπαγιτικών αποφάσεων, (ολομΑΠ 1741/1980, Νοβ 1981.1224, ΑΠ 1293/2007, ΕλλΔνη 2007. 115, 1298/2007, ΕλλΔνη 2007. 115, 1056/2013, 612/2014, 436/1994 Δ/νη 1995.312, 331/1940),⁷⁴ οι οποίες με μια γενικότητα εφαρμογής ιδιαίτερα στα εκκλησιαστικά καθιδρύματα, κυρίως Μονές, στόχευαν, *χωρίς κανένα αιτιολογικό λόγο*,⁷⁵ στη νομολογιακή υπαγωγή και των Αγιορειτικών Μονών, καθώς και των

72. Βλ. παραπάνω παρ. 24, α-β και Εκκλησία Γ΄, σ. 61 κ.ε.

73. Σχετικά βλ. παραπάνω σημ. 72.

74. Ό.π., στην αναφερόμενη ενδεικτική νομολογία.

75. Βλ. Εκκλησία, Γ΄/1925, 61.

Εκκλησιών, με την *έωλη αιτιολογία* να αποκτήσουν νομική προσωπικότητα, την οποία επί Τουρκοκρατίας οι Χριστιανικές Κοινότητες δεν είχαν!⁷⁶

(26) Συμπερασματικά, δεν φαίνεται ότι παρέχεται αναλογικά, τυπικά ή ουσιαστικά, η νομική δυνατότητα ορθής εφαρμογής των ρυθμίσεων του Νόμου 2508/1920 και στις Αγιορειτικές Μονές, γιατί από την πιο πάνω αξιολόγηση, τόσο του περιεχομένου της έννοιας των Χριστιανικών Κοινοτήτων επί Τουρκοκρατίας, όσο και των ειδικότερων χαρακτηριστικών στοιχείων του Νόμου 2508 και των μετέπειτα τροποποιήσεών του, αλλά και με βάση ιδιαίτερα το πνεύμα και τους σκοπούς στους οποίους τα νομοθετήματα αυτά απέβλεπαν, κανένα ουσιαστικό συνδετικό στοιχείο με τις Μονές του Αγίου Όρους δεν προέκυψε, ούτε καν επισημάνθηκε εμμέσως ή πλαγιαστικώς, με πιο χαρακτηριστικό την άνευ λόγου *contra* στη νομική δυνατότητα εφαρμογής των ρυθμίσεων του Νόμου 2508.

Ο Άρειος Πάγος, όμως, με τις ενδεικτικά αναφερόμενες αποφάσεις του (ολομΑΠ 1741/1980,⁷⁷ ΑΠ 436/1994, 1298/2007, 1293/2007),⁷⁸ μη νόμιμα και εσφαλμένα *επεκτείνει* ουσιαστικά (με αναλογική θεωρητικά εμφάνιση) την εφαρμογή και στις *Ιερές Μονές του Αγίου Όρους* των ρυθμίσεων του Νόμου 2508, χωρίς καμιά αιτιολογική βάση ή ερμηνεία που να θεμελιώνονται σε ουσιαστικά νομικά επιχειρήματα, βασιζόμενα έστω και σε ελλιπώς τεκμηριωμένη νομική βάση.

Για τον σκοπό αυτό *χρησιμοποίησε* ο Άρειος Πάγος *ανεπίτρεπτα*, ως δήθεν αρμόζοντα ή προσιδιάζοντα για την επίμαχη περίπτωση, το νομικό κανόνα του οθωμανικού δικαίου που αγνοούσε την έννοια του νομικού προσώπου, στον οποίο, εκτός των άλλων, υπάγονταν και οι Μονές (αναφερόμενες γενικά σε όλες τις Μονές, χωρίς καμιά διάκριση των ελληνικών Μονών γενικά από τις Μονές του Αγίου Όρους), οι οποίες δεν αναγνωρίζονταν ως υποκειμένα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

Με βάση έτσι την *αναλογική αυτή μορφή ουσιαστικής παρερμηνείας* ή ακόμη *μεθοδολογικής έτσι αυθαιρεσίας*, θεωρήθηκε από τον Άρειο Πάγο ότι θα μπορούσαν να υπαχθούν και οι Μονές του Αγίου Όρους στις ρυθμίσεις του Νόμου 2508, ο οποίος, μεταξύ άλλων, στόχευε, ειδικότερα, στην εξακρίβωση, εκκαθάριση, αναγνώριση και διανομή των περιουσιακών στοιχείων των *υφιστάμενων* επί Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων ή των επί μέρους ιδρυμάτων τους, οδηγώντας, τελικά, στην αναγνώριση των ακινήτων τους: ως *νομίμως κεκτημένη περιουσία αυτών*, έστω και αν οι τίτλοι αυτών φέρονται *εγγεγραμμένοι επ' ονόμα-*

76. Το όλο πνεύμα της νομολογιακής επιδιώξεως βλ. στο κείμενο της παρούσης σημειώσεως.

77. Βλ. *NoB* 1981, 1224.

78. Βλ. *ΕλλΔνη* 2007, 115.

τι ιδιωτών ή αν επιλοχωρεί κάποια ακυρότης κτήσεως κατά τον Οθωμανικό νόμον,⁷⁹ οπότε αίρονταν η εξυπαρχής ανικανότητα των χριστιανικών καθιδρυμάτων, επομένως και των νομικών προσώπων, να αποκτήσουν κυριότητα, μετά, όμως, την τήρηση της σειράς διατυπώσεων που προαναφέρθηκαν.⁸⁰

Κι όλα αυτά για να θεμελιωθεί η ουσιαστική διαφοροποίηση των δύο αυτών διαφορετικών νομικών δικαιотаξιών, της πρώην οθωμανικής και της ισχύουσας τότε (με βάση το Νόμο 147/1914) βυζαντινορωμαϊκής, όπου, ενώ τα νομικά πρόσωπα δεν αναγνωρίζονταν από την προηγούμενη οθωμανική νομοθεσία, αντίθετα η βυζαντινορωμαϊκή, είχε διαμορφωμένη γιαυτά τη θεωρία της νομικής προσωπικότητάς τους,⁸¹ που δεν είχε, όμως, καμιά συσχετιστική βάση με την επί Τουρκοκρατίας ισχύουσα οθωμανική νομική τάξη.

Ακολουθώς χρησιμοποιώντας τις θέσεις αυτές ο Νόμος 2508 με ουσιαστική ενάργεια αναγνώρισε στα ακίνητα των επί Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων και των υπαγόμενων σ' αυτές ιδρυμάτων τους, την άρση της εξυπαρχής υπάρχουσας ανικανότητάς τους να αποκτήσουν (ενεργή) κυριότητα, μετά, όμως, την ρητά προσδιοριζόμενη ελεγκτική διαδικασία των περιουσιακών τους στοιχείων, που εξειδικευμένα προαναφέρθηκε.

Ουσιαστική συνέπεια για τα διάφορα αυτά ιδρύματα, στα οποία περιλαμβάνονταν και οι κάθε είδους Ιεροί Ναοί, με την κεκτημένη με βάση τις ρυθμίσεις του Νόμου 2508 ιδιοκτησία, αποτέλεσε η συνέχεια της πορείας τους, πλέον, υπό το ισχύον στις Νέες Χώρες βυζαντινορωμαϊκό νομικό καθεστώς, που είχε σηματοδοτηθεί με τις πολύ βασικές και ταυτόχρονα ουσιαστικές διαχρονικού δικαίου νομοθετημένες διατάξεις (κυρίως Νόμου 147/1914, Διατάγματος 2468/1917 = Νόμου 1072/1917, άρθρ. 51, 57-59 *ΕισΝΑΚ*, κ.ά.), που ήδη αξιολογήθηκαν και εναρμονίστηκαν ερμηνευτικά με τα επίμαχα ζητήματα.

(27) Μελετώντας τα κείμενα των πιο πάνω αρεοπαγιτικών αποφάσεων και άσχετα από το γεγονός ότι ορισμένες θέσεις του σκεπτικού τους αποτελούν πιστή μεταφορά μεταξύ τους, με προεξάρχουσα την ολομΑΠ 1741/1980,⁸² θεωρούμενη ως οδηγός και ως βασική απόφαση - πηγή, παραπεμπόμενη αδιακρίτως γνωστικού αντικειμένου, εντύπωση προκαλεί η τυποποιημένη αναφορά ότι:

«Ενόψει δε του ότι το οθωμανικό δίκαιο αγνοούσε την έννοια του νομικού προσώπου και επομένως, εκτός των άλλων και οι Μονές δεν αναγνωρίζο-

79. Άρθρ. 3 & 6, Ν. 2508/1920, ό.π.

80. Άρθρ. 11 & 1, 14 & 1, 15 & 1, 16, 19 & 1-2, 21 & 1, Ν. 2508/1920, ό.π.

81. Το εννοιολογικό περιεχόμενο της οποίας βλ. Βασ. Τ. Οικονομίδης, *Στοιχεία του Αστικού Δικαίου, βιβλίον πρώτον, Γενικά Αρχαί*, έκδ. Δ', ανατ. της Γ' έκδ. του 1925, Αθήναι 1933, σσ. 67-69 κ.ε.

82. Το κείμενο της οποίας βλ. ΝοΒ 1981, 1224.

νταν ως υποκείμενα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, με το άρθρο 3 παρ. 6 του νόμου 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιακών πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας χριστιανικών κοινοτήτων», ορίστηκε ότι τα ακίνητα των οποίων τη διαχείριση, ως πραγμάτων που ανήκουν σ' αυτές, είχαν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οι αρχές και Επιτροπές των ορθοδόξων κοινοτήτων ή των επί μέρους ιδρυμάτων που υπάγονταν σ' αυτές, στα οποία, όπως είναι φανερό, περιλαμβάνονται και οι κάθε είδους Ιεροί Ναοί, ως και τα παντός είδους νομικά πρόσωπα, των οποίων ακινήτων τις προσόδους οι ανωτέρω αρχές, επιτροπές, ιδρύματα και νομικά πρόσωπα διέθεταν για την εξυπηρέτηση κάποιου από τους σκοπούς που μνημονεύονται στο νόμο αυτό, μεταξύ των οποίων και οι κοινωφελείς, αναγνωρίζονται ως περιοσιές τους που έχουν αποκτηθεί νομίμως, και αν ακόμη οι τίτλοι τους [είχαν κάποιο νομικό πρόβλημα], έχουν [δηλαδή] εκδοθεί στο όνομα ιδιωτών ή αν επιλοχωρεί κάποια ακυρότητα κτήσεως κατά τον Οθωμανικό Νόμο, είτε λόγω ελλείψεως ικανότητας προς κτήση από το αποκτών νομικό πρόσωπο, είτε λόγω του ανεπιδέκτου μεταβιβάσεως του ακινήτου με πράξη αιτία θανάτου, είτε για μη τήρηση των νόμιμων διατυπώσεων κατά τη μεταβίβαση.

[Κατά συνέπεια] Με τη διάταξη αυτή έπαψε να υπάρχει εξ υπαρχής η ανικανότητα των εν γένει χριστιανικών καθιδρυμάτων, επομένως και των νομικών αυτών προσώπων να αποκτήσουν κυριότητα, η οποία υπήρχε στο παρελθόν σύμφωνα με το καθεστώς το οποίο ίσχυε επί Τουρκοκρατίας (ανυπαρξία νομικών προσώπων). Η κτήση όμως αυτή της κυριότητας, από τα ανωτέρω ιδρύματα, ναούς και νομικά πρόσωπα, δεν επερχόταν αμέσως από τον νόμο, αλλά, όπως προκύπτει από τις διατάξεις των άρθρων 3 παρ. 1 εδάφ. β', 6, 11, παρ. 1, 14 παρ. 1, 15 παρ. 1, 16, 19 παρ. 1 και 2, και 21 παρ. 1 του νόμου αυτού, μετά την τήρηση των διατυπώσεων που αναφέρονται στο νόμο αυτό, και την, μετά από τη νόμιμη συλλογή και εξακρίβωση των αναγκαίων στοιχείων, αναγνώρισή της με απόφαση των αρμοδίων κατά τη διάταξη του άρθρου 11 επιτροπών». ⁸³

Ως εκ τούτων παρατηρείται η παραπάνω αναφορά κατά παραπομπή στην εν λόγω σκέψη από τις επίμαχες αρεοπαγιτικές αποφάσεις, χωρίς να υπάρχει κανένας νομικός λόγος ή νομική αιτία, με συνέπεια η υπαγωγή στη χρήση των νομοθετημένων ρυθμίσεων του Νόμου 2508/1920 από τις αποφάσεις αυτές να είναι εγγενώς εσφαλμένη, γιατί, σε σχέση με τα αφορώντα τις πιο πάνω αποφάσεις πραγματικά στοιχεία και δεδομένα, δε συνέτρεχαν οι πραγματικές προϋποθέσεις εφαρμογής τους, προσδίδοντας, έτσι, σ' αυτές, περιεχόμενο διαφορετικό από εκείνο που πραγματικά είχαν ή ρυθμιστικά απέβλεπαν.

83. Βλ. Ολομ ΑΠ 1741/ 1980, ΝοΒ 1981. 1224, επίσης βλ. σχετικά ad hoc ΑΠ 1056/2013 (Γ' Πολιτικό Τμήμα), σε πρβλ. με ΕφΘεσσ. 1002/2010 (Δ' Τμήμα), αδημοσίευτες αποφάσεις.

Στην προκείμενη περίπτωση αν οι σκέψεις των παραπάνω αρεοπαγιτικών αποφάσεων, που εμμένουν στην *κατά φαινόμενο εμφανιζόμενη ως αναλογική* (ενώ πρόκειται για *ad hoc* παρελκυστική) *χρήση* των ρυθμίσεων του Νόμου 2508/1920, που έχει ήδη επισημανθεί ότι θεσπίστηκαν για την αναγνώριση της κυριότητας των ακινήτων των επί Τουρκοκρατίας τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων –μετά την τήρηση των ρητά αναφερόμενων διατυπώσεων, και αν ακόμη οι τίτλοι τους *έπασχαν*, όπως πιο πάνω αρκούντως αξιολογήθηκε– και στις *Μονές του Αγίου Όρους*, με συνέπεια να μην οδηγούν σε αποδεκτή δικαυκά λύση.

Κι αυτό γιατί δεν αποτελούσε *οιονεί* κατευθυντήρια νομολογιακή συλλογιστική, μη *επιτασόμενη* αλλά πρακτικά εφαρμοζόμενη και από τα υποδεέστερα του Αρείου Πάγου δικαστήρια, οπότε τότε θα έχει ήδη δημιουργηθεί πρόβλημα *ουσιαστικής παρερμηνείας* ρητά νομοθετημένης διατάξεως, που θεσπίστηκε για άλλο αντικείμενο ή για άλλους γνωστικούς στόχους, που απείχαν από τις αναγνωρίσεις των ιδιοκτησιακών αντικειμένων των Μονών του Αγίου Όρους, με τα οποία δεν είχαν καμιά συσχετιστική βάση.

Αν ο συντάκτης του αρχικού βασικού Νόμου 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων» είχε τη βούληση να θεωρήσει ότι και οι Μονές του Αγίου Όρους υπάγονταν στις ρυθμίσεις του, πιστεύεται ότι, για λόγους καθαρά τυπικής νομιμότητας αλλά και ουσίας, θα έπρεπε ειδικά για τα θέματα του Αγίου Όρους να γινόταν ρητή, σαφέστερη και ειδικότερη αναφορά ή μνεία, χωρίς να αναμένεται η μεταγενέστερη (μετά από έξι δεκαετίες, 1920-1980) συσχετιστική ερμηνεία της ελλείψεως νομικής προσωπικότητας στις επί Τουρκοκρατίας Κοινότητες, Μονών και ναών υπαγόμενων στις τότε Χριστιανικές Κοινότητες αυτές, με τις Μονές του Αγίου Όρους.

Επομένως είναι αυταπόδεικτο ότι η περιουσία των Αγιορειτικών Μονών ουδέποτε εθίγη από οποιοδήποτε νομοθέτημα της ελληνικής πολιτείας, πολύ δε περισσότερο ουδέποτε εκκαθαρίσθηκε.

Κατά γενική ακολουθία όλων αυτών των επιχειρημάτων θα μπορούσε να συναχθεί ότι η δυνατότητα αυτή εφαρμογής του πιο πάνω Νόμου και των τροποποιητικών του νομοθετημάτων και στις Αγιορειτικές Μονές αποδεικνύεται ιδιαίτερος *προβληματική* έως τελείως παράνομη, χωρίς ιδιαίτερο εμφανή στόχο, αλλά και *απαράδεκτη*, γιατί σε περίπτωση θετικής εφαρμογής των εν λόγω διατάξεων η εκδοθησόμενη απόφαση θα *έπασχε*.

Περαιτέρω θα στερείται νόμιμης βάσεως, που θα οδηγούσε σε εσφαλμένη ερμηνεία ή ορθότερα παρερμηνεία δικαυκού κανόνα μη εφαρμοστέου στην προκείμενη περίπτωση ουσιαστικού δικαίου, και ειδικότερα τις διατάξεις του Νόμου 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων», που

αφορούσαν τη διάλυση των τέως ορθοδόξων κοινοτήτων και την εκκαθάριση της περιουσίας τους.

Με συνέπεια οι διατάξεις τις οποίες εφήρμοσε και συνεχίζει να εφαρμόζει *μη νόμιμα* ο Άρειος Πάγος επί των ένδικων περιουσιών Αγιορειτικών Μονών, ιδρύοντας παράλληλα, εξαιτίας όλων αυτών των πλημμελειών, βασικούς αναιρετικούς λόγους προβλεπόμενους στο άρθρο 559 αριθ. 1 και 19 ΚΠολΔ, εφόσον, τελικά, οι εν λόγω αρεοπαγιτικές αποφάσεις συνεχίζουν *ψευδώς να ερμηνεύουν* και να εφαρμόζουν στην προκείμενη περίπτωση *εσφαλμένα κανόνες* ουσιαστικού δικαίου για τους οποίους δε συνέτρεχαν και δε συντρέχουν οι προϋποθέσεις εφαρμογής τους, προσδίδοντας τελικά στα νομοθετήματα αυτά *διαφορετική* έννοια από εκείνη που πράγματι είχαν.

(28) Αφέθηκε για το τέλος της παρούσας αναπτύξεως η αξιολόγηση μιας ιδιαίτερα σημαντικής προσθήκης στο βασικό εκκλησιαστικό Νόμο υπ' αριθ. 590/31ης Μαΐου 1977, που περιέχει τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος,⁸⁴ άρθρ. 47 & 3β,⁸⁵ το οποίο αντικαταστάθηκε από το άρθρ. 51 & 4β' του Νόμου 4301/2014, που ρύθμιζε τις περιπτώσεις πράξεων *αναγνωρίσεως και καταγραφής* της υπάρξεως περιουσιακών στοιχείων ή αυτοδίκαιης περιελεύσεως *προϋφιστάμενων δικαιωμάτων με αναδρομική ισχύ και αναγνωριστικό χαρακτήρα*, αποτελώντας πράξεις αναγνωρίσεως και καταγραφής εμπράγματων δικαιωμάτων, και όχι πρωτότυπο ή παράγωγο τρόπο κτήσεως κυριότητας στα ιδιοκτησιακά στοιχεία των «ενοριακών» ή «εκκλησιαστικών» περιουσιών των τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων.⁸⁶

Έτσι: «στις περιπτώσεις της οποτεδήποτε⁸⁷ (σε οποιαδήποτε περίπτωση

84. ΕτΚ Α', αριθ. φ. 146/31.5.1977. Βλ. επίσης ΑΠ 784/2008. Δ/νη 2010.729

85. Βλ. πιο κάτω σημ. 87.

86. Βλ. πιο κάτω σημ. 87.

87. Που τελικά μορφοποιήθηκε στο άρθρ. 47 & 3β του Ν. 590/1977 από το άρθρ. 51 & 4β του Νόμου 4301/7ης. 10.2014 «Οργάνωση της νομικής μορφής των θρησκευτικών κοινοτήτων και των ενώσεών τους στην Ελλάδα και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Γενικής Γραμματείας Θρησκευμάτων και λοιπές διατάξεις», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 223/7ης. 10.2014. Ο νεότερος Ν. 4301/2014 αντικατέστησε τον προηγούμενο Νόμο 4235/11ης 2.2014, «Διοικητικά μέτρα και κυρώσεις στην εφαρμογή της ενωσιακής και εθνικής νομοθεσίας στους τομείς των τροφίμων κ.λπ., αρμοδιότητα του Υπουργείου Αναπτύξεως και Τροφίμων, κ.λπ.», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 32/11ης. 2. 2014, άρθρ. 68, & 1 υποπαρ. 8 α. Παράλληλα, ο Ν. 4235/2014 θέσπισε την «έκθεση απογραφής», μια μορφή συμβολαιογραφικού εγγράφου, το οποίο δεν αποτελεί τίτλο μεταβιβαστικό εμπράγματου δικαιώματος πράξη σε εκκλησιαστικό νομικό πρόσωπο, ο οποίος αποδεικνύει την επελθούσα κυριότητα στην περίπτωση εκ του νόμου «οιονεί καθολικής διαδοχής» επί του ίδιου ακινήτου, μεταξύ εκκλησιαστικών νομικών προσώπων, λόγω της τοπικής τους αρμοδιότητας, γι' αυτό συντάσσεται και καταχωρίζεται χωρίς φόρους, εισφορές, αμοιβές, δικαιώματα και τέλη, επειδή δεν θεωρείται μεταβιβαστική δικαιώματος δικαιοπραξία (άρθρ. 47 & 3β, εδ. γ' Ν. 590/1977).

ή χρονική στιγμή χωρίς ημερολογιακούς περιορισμούς και κατά το παρελθόν προ της ισχύος του Νόμου 590/1977) σύστασης *Ιερών Μητροπόλεων ή Ενοριών*, [όπου] *εκκλησιαστικά ακίνητα Μητροπόλεων, Ενοριών, παλαιών Επισκοπών ή τέως ορθοδόξων χριστιανικών κοινοτήτων, που υπάγονται πλέον στην εδαφική περιφέρεια των νέων Μητροπόλεων ή Ενοριών, περιέρονται κατά κυριότητα σε αυτές από τη σύστασή τους ως οιονεί καθολικούς διαδόχους, χωρίς άλλη πράξη ή συμβόλαιο ή αντάλλαγμα. Ο Μητροπολίτης της νεοπαγούς Ιεράς Μητροπόλεως ή η Ενορία υποχρεούνται σε απογραφή των ακινήτων, που περιέρονται ή περιήλθαν σε αυτές και η έκθεση απογραφής που περιγράφει τα ακίνητα, καθώς και τα λοιπά εμπράγματα δικαιώματα επί των ακινήτων, εγκρίνεται από τη Δ.Ι.Σ. ή το Μητροπολιτικό Συμβούλιο αντίστοιχα, περιβάλλεται το συμβολαιογραφικό τύπο και μαζί με την περίληψη, καταχωρίζεται στα οικεία βιβλία μεταγραφών του αρμόδιου υποθηκοφυλακείου και αναλόγως πραγματοποιούνται και οι απαιτούμενες κτηματολογικές εγγραφές»⁸⁸.*

Κατά συνέπεια σύμφωνα με τις ενταγμένες νομικές ρυθμίσεις στη βασική επιταγή του άρθρ. 47 & 3β. του Νόμου 590/1977 (Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος), κηρύσσονται αναδρομικώς ως «οιονεί καθολικοί διάδοχοι», ως προς τα ευρισκόμενα εντός της σημερινής εδαφικής περιφέρειάς τους (ανάλογα με την τοποθεσία του ακινήτου) εκκλησιαστικά ακίνητα, των παλαιότερων ιδιοκτητών (Ιερών Μητροπόλεων, Ενοριών, *τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων*), με βάση τις ενοριακές και εκκλησιαστικές περιουσίες των κατά την Τουρκοκρατία υφιστάμενων *τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων*, ρυθμιζόμενες από το άρθρ. 3 & 1 Νόμου 2508/1920.

Οπότε, συναφώς, ορίζεται ότι οι «οποτεδήποτε» (με την κυριολεκτική της έννοια) συσταθείσες Ιερές Μητροπόλεις ή Ενορίες Μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος κηρύσσονται αναδρομικώς (από της συστάσεώς τους ως νομικά πρόσωπα) τα σημερινά εκκλησιαστικά ΝΠΔΔ, με συνέπεια τις σχετικές «εκθέσεις απογραφής», με αναγνωριστικό χαρακτήρα καταγραφής εμπράγματος δικαιώματος, να υποχρεούνται για τις «ενοριακές» περιουσίες, οι εδαφικώς αντίστοιχες σημερινές Ενορίες, ενώ για τις «εκκλησιαστικές» περιουσίες των *τέως Κοινοτήτων* οι εδαφικώς αντίστοιχες σημερινές *Ιερές Μητροπόλεις*.⁸⁹

88. Βλ. πιο κάτω σημ. 91 για την αιτιολόγηση του περιορισμού μόνο στις «ενοριακές» και «εκκλησιαστικές» περιουσίες των «τέως Ορθοδόξων, ενώ οι υπόλοιπες τρεις: σχολικές περιουσίες, ευαγών ιδρυμάτων και κοινοτικές περιουσίες, είχαν ήδη διατεθεί Χριστιανικών Κοινοτήτων», εξαιτίας του περιουσιακού ενδιαφέροντος που συνέχιζαν να έχουν μόνο οι δύο εξειδικευμένες αυτές περιουσίες στις περιουσιακές τους ενότητες, όπως αυτές είχαν προσδιορισθεί στις αντίστοιχες && 1 α', δ' και ε' του άρθρ. 3 Ν. 2508/1920.

89. Όρος που προστέθηκε με το άρθρ. 68 & 1 υποπερ. 8α του Ν. 4235/2014, που τροποποιήθηκε με το άρθρ. 51 & 4-5 Ν. 4301/2014, αποτελώντας στη συνέχεια το άρθρ. 47 & 3β.,

Ο πιο πάνω περιορισμός στην αναφερθείσα διαδικασία για την τακτοποίηση μόνο του περιουσιακού καθεστώτος των «ενοριακών» και των «εκκλησιαστικών» κατηγοριών στις εδαφικώς αντίστοιχες με το κριτήριο της τοπικής αρμοδιότητας, έτσι ώστε για τις «ενοριακές» περιουσίες οι μορφές των σημερινών «ενοριών», και για τις «εκκλησιαστικές» περιουσίες οι μορφές των σημερινών Ιερών Μητροπόλεων.

Ήδη με την περάτωση της αξιολογήσεως του νομικού καθεστώτος ιδιαίτερα των «εκκλησιαστικών» ακινήτων των κατά την Τουρκοκρατία υφιστάμενων «τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων», οι αρχικές νομοθετικές ρυθμίσεις των οποίων ανάγονταν στο βασικό Νόμο 2508/1920 με τις επακόλουθες τροποποιήσεις του, αντιμετώπισαν, όπως προαναφέρθηκε, εξαιρετικής μίας *ακατανόητη* άποψη ιδιαίτερα της Αραιοπαγιτικής νομολογίας μας, κυρίως στην ατεκμηρίωτη αντιμετώπιση αποδείξεως των περιουσιακών στοιχείων των Αγιορειτικών Μονών με βάση τις αποδεικτικές ρυθμίσεις του Ν. 2508/1920 (που αφορούσαν τις υφιστάμενες «τέως Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινότητες») αποκλειστικά, η οποία στη συνέχεια παγιώθηκε αυθαίρετα, στηριζόμενη στην απόλυτη εφαρμογή και για αυτές, με την υποχρέωση τηρήσεως των αναφερόμενων στο αρχικό Νόμο 2508 διατυπώσεων,⁹⁰ στις περιπτώσεις δικαστικής διεκδικήσεως των περιουσιών των τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων, που αρκούντως προαναφέρθηκαν.⁹¹

(29) Μέχρι την ψήφιση του Νόμου 4301/7ης.10.2014,⁹² είχε διαμορφωθεί παγίως ως προϋπόθεση για τη θεμελίωση της καθολικής διαδοχής της «οποτεδήπο-

ήδη ενταγμένου στο Ν. 590/1977 (Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος), πρβλ. αυτότι, σημ. 87. Αρθρ. 47 & 3β, εδ. γ' Ν. 590/1977, πρβλ. όπ. σημ. 86.

90. Η τήρηση των οποίων αναφέρονταν ρητά στον νόμο αυτό, και την, μετά από τη νόμιμη συλλογή και εξακρίβωση των αναγκαίων στοιχείων, για την κτήση της κυριότητας, αναγνώρισή της, με αποφάσεις των αρμοδίων, κατά τη διάταξη του άρθρ. 11, επιτροπών. Αξιολόγηση των τελευταίων αυτών νομοθετικών ρυθμίσεων του Ν. 4301/2014, κατά την προηγούμενη του Ν. αυτού περίοδο και αμέσως μετά την ψήφισή του υποχρεωτική εφαρμογή του, βλ. την εξειδικευμένη αναφορά στην επίσημη Γνμδ. αριθ. 14/2016. 3 κ.ε., του ειδικού νομικού συμβούλου της Ι. Σ. της Εκκλησίας της Ελλάδος Θεοδ. Δ. Παπαγεωργίου, προς τη Διοική Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Βλ. συναφώς τη σχετική πιλοτική απόφαση της ολομ.ΑΠ 1741/1978, αρκούντως περιέχουσα πλήρη αναφορά των σχετικών επιχειρημάτων κυριαρχίας των αποφάσεων των Επιτροπών αυτών, τις οποίες καινοφανώς ο Άρειος Πάγος είχε υπαγάγει στις ρυθμίσεις των Επιτροπών αυτών του Ν. 2508/1920 και στις Μονές του Αγίου Όρους, ως ρυθμίσεις εφαρμοζόμενες μόνο για τα περιουσιακά στοιχεία των τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων, που δεν υπήρχαν βέβαια τέτοιες Κοινότητες στο Αγίον Όρος για να εφαρμοσθούν επ' αυτών. Βλ. επίσης ΑΠ 436/1994, Δ/νη 1995.312

91. Για την υλοποίηση της κτήσεως αυτής της κυριότητας από τα ανωτέρω ιδρύματα, ναούς, και νομικά πρόσωπα, βλ. αυτ. Γνμδ. αριθ. 14/2016. 3 κ.ε.

92. Αυτ., ό.π., στο κείμενο της παρούσας, σημ. 87.

τε σύστασης [σημερινών] νέων Ιερών Μητροπόλεων ή Ενοριών» στην «ενοριακή» ή «εκκλησιαστική» περιουσία των «τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων», λαμβάνοντας υπόψη:

i. να πρόκειται όντως για «ενοριακές» ή «εκκλησιαστικές» περιουσίες των «τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων», ενταγμένες στα ακριβή εννοιολογικά πλαίσια των κατηγοριών αυτών, τις αναφερόμενες και ρυθμιζόμενες με βάση τις προϋποθέσεις του Νόμου 2508/1920,

ii. η εν λόγω ιδιοκτησία να είχε αναγνωρισθεί ως «ενοριακή» ή «εκκλησιαστική», από τις αρμόδιες Επιτροπές του άρθρ. 11 του Νόμου 2508/1920, «τηρώντας επακριβώς τις διατυπώσεις» που αναφέρονται στον νόμο αυτό, αναφορικά «με τη νόμιμη συλλογή και εξακριβωση των αναγκαίων περιουσιακών στοιχείων, που θα οδηγούσαν στην αναγνώρισή της», ως «ενοριακής» ή «εκκλησιαστικής», με απόφαση των αρμοδίων, κατά τη διάταξη του άρθρου 11, Επιτροπών». ⁹³

Μετά την ψήφιση, όμως, του Νόμου 4301/2014 και του ρυθμιστικού του άρθρ. 51 && 4-5, ενταγμένου ήδη στο άρθρ. 47 & 3,β του Νόμου 590/1977 (Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος), εφαρμόζονται αποκλειστικά οι διατάξεις του Νόμου αυτού (590/1977), στο σύνολο του περιεχομένου του.

Κατά συνέπεια, η περαιτέρω κήρυξη στη συνέχεια αναδρομικώς από της συστάσεώς τους ως νομικών προσώπων πραγματοποιείται, πλέον, αυτοδικαίως, χωρίς την ανάγκη υπάρξεως σχετικού πρακτικού αναγνώρισεως από τις ανωτέρω Επιτροπές του άρθρ. 11 του Νόμου 2508/1920, αρκεί να συντελείται εμφανώς ο σχηματισμός της χαρακτηριστικής ιδιότητας του ακινήτου ως «ενοριακού» ή «εκκλησιαστικού», στα όρια των σημερινών Ενοριών ή Μητροπόλεων ή των «τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων», ⁹⁴ με την έννοια ως καθολι-

93. Είναι χαρακτηριστική η πάγια θέση της νομολογίας, ιδιαίτερα μετά την ολομ ΑΠ 1741/1980, που επισημαίνεται στις περιπτώσεις σχετικών διεκδικήσεων περιουσιών των τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων βλ. αυτ. Γνμδ. αριθ. 14/2016. 3 κε., ότι «η κτήση αυτής της κυριότητας, από τα ανωτέρω ιδρύματα, ναούς και νομικά πρόσωπα, δεν επέρχεται αμέσως από το νόμο [2508/1920], αλλά, όπως προκύπτει από τις σχετικές διατάξεις των [απαριθμούμενων] άρθρων του νόμου αυτού, μετά την τήρηση των διατυπώσεων που αναφέρονται στο νόμο αυτό, και την, μετά από τη νόμιμη συλλογή και εξακριβωση των αναγκαίων στοιχείων, αναγνώρισή της με απόφαση των αρμοδίων, κατά τη διάταξη του άρθρ. 11, Επιτροπών», το πλήρες κείμενο της οποίας, βλ. πιο πάνω σημ. 85 Βλ. επίσης συναφώς ΑΠ 436/1994, Δνη 1995.312. Πρβλ. αυτ. Γνμδ 14/2016, 4.

94. Η παρεμβολή όμως επεξηγηματικής προσθήκης στο ουσιαστικό περιεχόμενο της νέας αυτής ρυθμίσεως του Ν. 4301/2014, άρθρ. 51 && 4-5, που αντικατέστησαν τα εδ. α'-β' περ. β' της & 3 Ν. 590/1977, στην αυτ. Γνμδ 14/2016.4, αναφέρεται ότι: «επομένως, εφόσον στοιχειοθετείται μόνο η ιδιότητα ακινήτου ως «ενοριακού» ή «εκκλησιαστικού» υπό τα κριτήρια του Ν. 2508/1920, καθιερώνεται ως προς το ακίνητο αυτό υποχρέωση συντάξεως εκθέσεως απογραφής από τη σημερινή διάδοχο Ενορία ή Ι. Μητρόπολη, αντίστοιχα», η οποία αποτελεί κρίση ή ερμηνεία του συντάκτη της Γνμδ. 14/2016, που θα μπορούσε να δημιουργήσει νέα

κούς διαδόχους των παραπάνω υφιστάμενων στην εδαφική περιφέρειά τους εκκλησιαστικών ακινήτων.

Μοναδική υποχρέωση από τη σημερινή διάδοχο Ενορία ή Ιερά Μητροπολη είναι η «απογραφή» των ακινήτων, που περιέρονται ή περιήλθαν σ' αυτές και η έκθεση «απογραφής» που περιγράφει τα ακίνητα, καθώς και τα λοιπά εμπράγματα δικαιώματα επί των ακινήτων αυτών, η οποία εγκρίνεται από τη Δ.Ι.Σ. ή το Μητροπολιτικό Συμβούλιο αντίστοιχα, περιβάλλεται το συμβολαιογραφικό τύπο και μαζί με την περίληψη, καταχωρίζεται στα οικεία βιβλία μεταγραφών του αρμόδιου υποθηκοφυλακείου και αναλόγως πραγματοποιούνται και οι απαιτούμενες κτηματολογικές εγγραφές.

(30) Τέλος, παρουσιάζεται η ρητή και αναιτιολόγητη *εξαίρεση*, μη αναγραφόμενη στο Νόμο 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων», άρθρ. 1 & 1, αναφερόμενη στο Νομό *Ιωαννίνων* και ορισμένες φορές και την πρωτεύουσά του, υπενθυμίζοντας τη βασική ρύθμιση του Ν. 2508/1920, που διέλαμβανε ότι: «*από 1 Απριλίου 1921 πάσαι αι από Τουρκοκρατίας εν ταις Νέαις Χώραις, πλην της Κρήτης και Σάμου, υφιστάμεναι Ορθόδοξοι Χριστιανικοί Κοινοότητες καταργούνται αυτοδικαίως και αι διοικούσαι αυτάς αντιπροσωπείαι, εφορταί ή άλλα επιτροπεία θεωρούνται αυτοδικαίως διαλελυμένα*».⁹⁵

Η τελείως εξειδικευμένη αυτή εξαίρεση για την περιοχή των *Ιωαννίνων*,⁹⁶ η οποία δεν περιλήφθηκε σε καμιά από τις ουσιαστικές ρυθμίσεις του γενικού νό-

ερμηνευτικά δεδομένα, χωρίς λόγο και αιτία, ιδιαιτέρως με τη σύμπλεξή του με τα «κροτήρια του Ν. 2508/1920», δεδομένου ότι ο Ν. 590/1977, που ενέταξε το άρθρ. 51 του Ν. 4301/2014 ως άρθρ. 47 & 3β' αυτού, την επεξηγηματική αυτή παρατήρηση δεν τη συμπεριέλαβε στις παρατηρήσεις του Ν. 590/1977, άρθρ. 47 & 3β'.

95. Το κείμενο του Ν. 2508/21η - 26η Σεπτεμβρίου 1920, δημοσιεύθηκε επί βασιλείας Αλέξανδρου και υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Δημ. Δίγκα, ΕτΚ Α', αριθ. φ. 221/28η Σεπτεμβρίου 1920. 2180 κ.ε.

96. Η λειτουργική αυτή *εξαίρεση* της περιοχής των *Ιωαννίνων*, από την ισχύ του γενικού για ολόκληρο το κράτος νόμου, χωρίς καμιά αιτιολογία, ασυνήθης στα οργανωμένα διοικητικά κράτη, ατυχώς στερείται αναλυτικής και διεξοδικής αξιολογήσεως του φαινομένου αυτού, ίσως από τα μοναδικά που λειτούργησαν στην απελευθερωθείσα Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά τις εδαφικές κατακτήσεις της χώρας μας εξαιτίας των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-1913, συμπεριλαμβανόμενης και της Ηπείρου. Κι αυτό γιατί, μοναδική ελληνική γεωγραφική περιοχή, που υπήρξε εντός των ελληνικών κρατικών ορίων, για την οποία τελείως ανεπιτρέπτος «σιγή» της Κεντρικής Ελληνικής Διοικήσεως των Αθηνών παρήλθαν 100 έτη αυτοτελούς διοικήσεως-διαχειρίσεως των περιουσιακών στοιχείων των επί Τουρκοκρατίας τώως Χριστιανικών Κοινοτήτων της περιφερείας του νομού *Ιωαννίνων*, με Νομοθετικά Διατάγματα εκδοθέντα αρχικά επί του δικτατορικού καθεστώτος του Θεόδωρου Πάγκαλου με τη συνέργεια του Μητροπολίτη *Ιωαννίνων* Σπυρίδωνα Βλάχου, και τις ειδικότερες συναφείς λεπτομέρειες αναφερόμενες περαιτέρω, στη συνέχεια της όλης αναπτύξεως.

μου 2508/1920 ή τις τροποποιήσεις του, που επιτάσσονταν απόλυτα η εφαρμογή τους σε όλες τις υφιστάμενες στις Νέες Χώρες, από την εποχή της Τουρκοκρατίας Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινότητες, λειτούργησε με σειρά ατομικών νομοθετικών πράξεων, που αναφέρονται λεπτομερώς αμέσως παρακάτω, ενώ οι περιλαμβανόμενες εξαιρέσεις αφορούσαν μόνο τις περιοχές της Κρήτης και της Σάμου, με την ενδεικτική αναφορά τους απλώς για τη θέση τους εκτός των ρυθμίσεων του Ν. 2508, το πιθανότερο λόγω της υφιστάμενης αυτονομίας τους κατά το αμέσως από της απελευθερώσεώς τους χρονικό διάστημα, διανύοντας τη χρονική αυτή περίοδο το ειδικό στάδιο ενσωματώσεώς τους στη Μητέρα Ελλάδα.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός της προκλήσεως ερωτήματος από τη Γενική Διεύθυνση Δημόσιας Περιουσίας και Εθνικών Κληροδοτημάτων του Υπουργείου των Οικονομικών, με βάση το από 12.10.1999 έγγραφό τους, προς το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους, εξαιτίας του οποίου συνήλθε σε Ολομέλεια το ΝΣΚ την 16η Ιουνίου 2000, επί Προεδρίας Ευστρατίου Βολάνη, Προέδρου του ΝΣΚ, παρουσία των τεσσάρων Αντιπροέδρων του, του εισηγητή Κων/νου Καποτά Νομικού Συμβούλου, και του συνόλου των Νομικών του Συμβούλων, ονομαστικά αναφερόμενων, επί του οποίου εξεδόθη η υπ' αριθ. 414/2000 Γνωμοδότησή του.

Το αντικείμενο του ερωτήματος εξειδικεύεται στο:

(1) «Αν το νομικό πρόσωπο «Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων» και τα όργανα διοίκησης αυτού εξακολουθούν νομίμως να υφίστανται και να λειτουργούν, δυνάμει των διατάξεων του ΝΔ της 30ής. 4.1926,

(2) αν ο Κανονισμός που εγκρίθηκε με το Ν.Δ. της 1ης.7.1926 εξακολουθεί να ισχύει, ή η κατάργηση των άρθρων 113-124 του Α.Ν 2039/1939 με το άρθρο 47 του Ν. 1473/1984, συνεπέφερε την κατάργηση του ως άνω Κανονισμού, και την υπαγωγή των σχετικών κληροδοτημάτων στις διατάξεις του Α.Ν 2039/1939».⁹⁷

97. Η προκληθείσα εξαιτίας του πιο πάνω ερωτήματος εντύπωσή είναι όντως ειλικρινής, μια και η συνεχής, αμφίβολης ουσιαστικής και αναμφίβολης λειτουργίας μιας κερχωρισμένης εξαιρέσεως ενός νομοθετήματος επί ολόκληρη σειρά 100 ετών από την αρχική θέσπιση του βασικού νομοθετήματος του Νόμου 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων», εκ των πραγμάτων οδηγείται στην ύπαρξη ουσιαστικού προβλήματος. Κι αυτό, γιατί δε δικαιολογείται εξαιτίας του γνωστικού μου πανεπιστημιακού μου αντικειμένου, όπου κατά τεκμήριο μου είναι γνωστές οι πηγές όλων των νεότερων νόμων από την Επανάσταση του 1821, με την ανίδρυση του Ελληνικού Κράτους και την επαναβίωση του Ελληνικού Δικαίου, μέχρι σήμερα.

Η απορία μου θα μπορούσε να εξειδικευθεί όχι μόνο για τη μακρά πορεία «αυτοτελών» λειτουργίας του ίδιου γνωστικού αντικειμένου που έχει θεσπισθεί για την εξομάλυνσή του σε ολόκληρο το κράτος της Ελληνικής Πολιτείας, αλλά και για την έλλειψη πειστικών αιτιολογημένων επιχειρημάτων που οδήγησαν στην αρχική εξαίρεσή της πόλεως των Ιωαννίνων, από τις όμοιου περιεχομένου ελληνικές επαρχίες (δικτατορία Θ. Πάγκαλου), λειτουργία του που συνεχίστηκε, με το ίδιο εξαιρετικό καθεστώς και μετά την επάνοδο της ομαλής δια-

iii) Στο πρώτο Νομοθετικό Διάταγμα, από 30ής Απριλίου 1926, «περί διαχείρισεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων της περιφέρειας του Νομού Ιωαννίνων κ.λπ.»,⁹⁸ αναφερόταν, απλά και χωρίς καμιά αιτιολογία, ότι οι διατάξεις του Ν. 2508/1920 δεν εφαρμόζονται στην περιφέρεια του νομού Ιωαννίνων (& 1), ενώ η διαχείριση των περιουσιών, που επιγράφονταν στο Ν.Δ. της περιφέρειας του νομού Ιωαννίνων, ενεργείται εφεξής με βάση Κανονισμό συνταχθησόμενο εντός 20 ημερών από της δημοσιεύσεως από την υφιστάμενη Εφοροεπιτροπεία, διά της οποίας θα κανονισθεί και η εκλογή της νέας, υπό την προεδρία του Σ[εβασμιώτατου] Μητροπολίτη Ιωαννίνων[Σπυριδώνα Βλάχο], Εφοροεπιτροπείας, που θα εγκριθεί με Διάταγμα του Υπουργού των Εκκλησιαστικών «εκδοθησόμενο» μέσα στο μήνα από της υποβολής του (& 2).⁹⁹

Η διαχείριση, όμως, ειδικότερα της εκτελέσεως των υπέρ κοινωφελών σκοπών της περιφέρειας Ιωαννίνων, κληρονομιών, κληροδοσιών ή δωρεών, εφόσον δεν ενεργείται από την υφιστάμενη Εφοροεπιτροπεία Ιωαννίνων, αλλά έχει ανατεθεί από τους διαθέτες ή με ειδικά Διατάγματα σε ορισμένους για κάθε μία περιουσία εκτελεστές ή διαχειριστικές επιτροπές, θα εξακολουθήσει ασκούμενη απ' αυτές (& 3).

iv) Ακολούθησε το κυρωτικό του από 30ής Απριλίου 1926 προηγούμενου Ν.Δ. «περί διαχείρισεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων της περιφέρειας του νομού Ιωαννίνων και Ηπείρου», της 11ης Νοεμβρίου 1927,¹⁰⁰ το οποίο έφερε προεισαγωγικά τη νομοποίηση του, ως εξής:

«Έχοντες υπ' όψει την από 27 Αυγούστου 1927 απόφασιν της Βουλής «περί Νομοθετικών Διαταγμάτων της Δικτατορικής περιόδου» και την από 21 Οκτωβρίου σύμφωνον γνώμοδοτησιν της επί της Παιδείας και των Θρησκευμάτων Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου, κυρούμεν το από 30 Απριλίου 1926 Νομοθετικόν Διάταγμα «περί διαχείρισεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων της περιφέρειας του νομού Ιωαννίνων και της Ηπείρου εν γένει έχον ούτω:»

κυβερνήσεως της ελληνικής πολιτείας (υπό ομαλό συνταγματικό βίο) και μετά την επάνοδο της ομαλής διακυβερνήσεως της ελληνικής πολιτείας (υπό ομαλό συνταγματικό βίο).

98. ΕτΚ, τχ. Α', αριθ. φ. 153/14ης Μαΐου 1926. 1153 κ.ε., υπογραφόμενο από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Θεόδωρο Πάγκαλο και του Υπουργικού Συμβουλίου υπό την Προεδρία του Θεόδωρου Πάγκαλου και των μελών του: Λ. Ρούφο, Γ. Σπυριδώνα, Δ. Αιγινήτη, Δ. Τανταλίδη, Α. Ταβουλάρη, Γ. Χαριτάκη, Χ. Τσερούλη, Ν. Μπότσια, και Β. Μάλλιο.

99. Ο.π. σημ. 98.

100. ΕτΚ Α', αριθ. φ. 248/11ης Νοεμβρίου 1927. 1796 κ.ε., υπογραφόμενο από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη, τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου Αλ. Ζαΐμη και των μελών του: Α. Μιχαλακόπουλο, Θ. Τουρκοβασίλη, Θ. Νικολούδη, Γ. Καφαντάρη, Ν. Βελέντζα, Ι. Μεταξά, Μ. Κίρκο, και Π. Μερόλοπουλο.

Άρθρ. μόνο, επαναλαμβάνοντας τυποποιημένα, χωρίς την υποχρέωση αιτιολογίας ότι «οι διατάξεις του νόμου 2508/1920 δεν εφαρμόζονται εν Ηπείρω» (& 1). Παράλληλα, επαναθεσπίζεται ότι η «διαχείρισις των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τῶς Χριστιανικῶν κοινοτήτων της περιφερείας Ηπείρου ενεργείται εφεξῆς ἐπὶ τῆ βᾶσει κανονισμῶν συνταχθησομένων ἐντὸς εἴκοσι μεν ἡμερῶν διὰ τὴν πόλιν των Ἰωαννίνων, μέχρι δε τέλους του ἔτους 1928 διὰ τὴν ὑπόλοιπον Ἑπειρον. Οἱ τελευταῖοι οὔτοι Κανονισμοὶ συνταχθήσονται ὑπὸ Ἐπιτροπῶν ορισθησομένων διὰ διαταγῆς του ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως του παρόντος. Τῶν Ἐπιτροπῶν τούτων πρόεδρος ἔσται ὁ Μητροπολίτης Ἰωαννίνων. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πόλιν Ἰωαννίνων ἐξακολουθεῖ υφιστάμενος ἐν ἰσχύι ὁ ἡδὴ συνταχθεὶς κατ' ἐξουσιοδότησιν του παρόντος Διατάγματος Κανονισμὸς δι' οὐ ἐκανονίσθησαν καὶ τα τῆς ἐκλογῆς τῆς νυν υφισταμένης ὑπὸ τὴν προεδρίαν του Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Εφοροεπιτροπείας».¹⁰¹

Ενδιαφέρον, ὁμως, παρουσιάζει ἡ θεσπιζόμενη διάταξη τῆς & 4,¹⁰² ἡ οποία στη γενικότητά τῆς δημιουργεῖ μία προβληματική, σύμφωνα με τὴν οποία: «τα χρηματικὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα που ἦσαν κατατεθειμένα σε Πιστωτικὰ Ἰδρύματα ὑφ' οἰονδήποτε τύπον ἐπ' ὀνόματι ἢ ὑπὲρ Κοινοτήτων, Εφοροεπιτροπειῶν ἢ καὶ ἄλλων νομικῶν προσώπων ἐξυπηρετούντων σκοποὺς Δημοσίας ἀνάγκης ἢ κοινῆς ὠφελείας ἀναλαμβάνονται διὰ Π. Διαταγμάτων ἐκδιδομένων, προτάσει του ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ, καθοριζόμενου στο ἴδιο Π.Δ καὶ του δικαιούχου των χρηματικῶν των περιουσιακῶν στοιχείων, ἐν περιπτώσει καθ' ἣν αὐτοὶ κοινότητες, αὐτοὶ Εφοροεπιτροπείαι κ.λπ. ὑπὲρ των οποίων ἀρχικῶς κατελείφθησαν ἢ κατατέθηκαν δὲν υφίστανται νυν ἐξ οἰονδήποτε λόγου βεβαιούται δε τούτο διὰ πράξεως του Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας».

101. Ἀκολουθοῦν λεπτομερεῖς διατάξεις στην & 4 του πιο πάνω στο κείμενο αναφερόμενου Π.Δ/ 11ης.11.1927, ρυθμιστικῆς των κατατεθειμένων στα διάφορα Πιστωτικὰ Ἰδρύματα χρηματικῶν περιουσιακῶν στοιχείων των ἀνηκόντων στις Χριστιανικῆς κοινότητες, ὑπὸ οἰονδήποτε τύπον (διηγεκοῦς ἢ ορισμένης χρονικῆς διάρκειας, κατάθεση ἐνόψει σε ἀνοικτὸ λογαριασμὸ, ἀλληλόχρεον ἢ ἄλλον οἰονδήποτε λογαριασμὸν, ἐπένδυση σε ὁμολογίαι, μετοχές, ἢ ἄλλους οἰουσδήποτε τίτλους ἡμεδαποῦς ἢ ἀλλοδαποῦς, ἢ ἄλλες οἰασδήποτε ἀξίας κ.λπ.), στο ὄνομα ἢ ὑπὲρ Κοινοτήτων Εφοροεπιτροπειῶν ἢ καὶ ἄλλων νομικῶν προσώπων που ἐξυπηρετοῦσαν σκοποὺς Δημοσίας ἀνάγκης ἢ κοινῆς ὠφελείας ἀναλαμβάνονται διὰ Π. Διαταγμάτων ἐκδιδομένων, με πρόταση του ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργοῦ καὶ χρησιμοποιοῦνται ὑπὲρ ἐκτελέσεων ἔργων κοινωφελῶν καθοριζόμενων στο Π. Διάταγμα. Στο ἴδιο Π. Διάταγμα καθοριζόταν καὶ ὁ δικαιούχος των περιουσιακῶν αὐτῶν στοιχείων στην περίπτωση κατὰ τὴν οποία οἱ κοινότητες, οἱ Εφοροεπιτροπείαι ἢ τα ἄλλα νομικὰ πρόσωπα ὑπὲρ των οποίων εἶχαν ἀρχικὰ καταλειφθεῖ ἢ κατατέθηκαν καὶ ταῦτα δὲν υφίστανται τώρα ἀπὸ οἰονδήποτε λόγο βεβαιούμενου διὰ πράξεως του Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας.

102. Βλ. για τὴν κατανόηση τῆς ὅλης διατάξεως πιο πάνω σημ. 99.

Η απάντηση οριοθετείται στη μεθεπόμενη & 6, λαμβανόμενης υπόψη: «Όπου την βούλησιν του διαθέτου ή δωρητού υποκατέστησε το Κράτος αναλαμβάνον τούτο την ιδίαις αυτού δαπάναις επιτέλεσιν των σκοπών των ταχθέντων υπό του διαθέτου ή δωρητού, τότε τα καταλειφθέντα περιουσιακά στοιχεία διατίθενται υπέρ παρεμφερών σκοπών χαρακτηριζομένου διά Π. Διατάγματος, προτάσει του Υπουργού της Παιδείας εκδιδομένου συνωδά τώ άρθρω 20 του Συντάγματος του αρχικού σκοπού του διαθέτου ή δωρητού του εν τή συστατική πράξει αναφερομένου ως απολύτως απραγματοποιήτου».¹⁰³

ν) Ήδη όμως είχε δημοσιευθεί την 1η Ιουλίου 1926 το ειδικό Διάταγμα «περί Κανονισμού διαχείρισεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων της πόλεως Ιωαννίνων»,¹⁰⁴ που αποτελούσε το δεύτερο νομοθετικό κείμενο, που εξεδόθη υπό το καθεστώς της δικτατορίας του Θ. Πάγκαλου, για το οποίο καλούνταν η Ολομέλεια του Ν.Σ.Κ να γνωμοδοτήσει για την περαιτέρω εξακολούθηση της ισχύος του, εκτός και η κατάργηση των άρθρ. 113-124 του Α.Ν 2039/1939 με το άρθρ. 47 του Νόμου 1473/1984 συνεπέφερε την κατάργηση του ως άνω Κανονισμού και την υπαγωγή των σχετικών κληροδοτημάτων στις διατάξεις του Α.Ν 2039/1939.

Ο Κανονισμός αυτός, εξειδίκευε ότι «η διοικήσις και διαχειρίσις των περιουσιών» αυτών θα «ενεργείται και εφεξής υπό της Εφοροεπιτροπείας της πόλεως των Ιωαννίνων, εκπροσωπούσης το νομικόν πρόσωπον των «Ελεών ή Αγαθοεργών Καταστημάτων Ιωαννίνων», εχούσης δ' υπό την δικαιοδοσίαν αυτής όλους τους Ιερούς Ναούς, Νεκροταφεία, Εξωκλήσια και πάντα τα κοινωφελή, ευαγή φιλανθρωπικά και άλλα καθιδρύματα, άτινα υπήγονταν μέχρι τούδε υπό την [διοίκησιν] της τέως Εφοροεπιτροπείας των Ελεών ή Αγαθοεργών Καταστημάτων της πόλεως των Ιωαννίνων (άρθρ.1).

Ειδικότερα στη δικαιοδοσία της Εφοροεπιτροπείας περιλαμβάνονταν κυρίως «α) Η διαχείρισις της περιουσίας τής προερχομένης εκ κληρονομιών, κληροδοσιών, δωρεών ή οπωσδήποτε άλλως κτηθείσης και ανηκούσης εις την τέως Ορθόδοξον Κοινότητα Ιωαννίνων (Ελέη Ιωαννίνων) και καθ' όν τρόπον αυτή διενεργείτο ανέκαθεν» (άρθρ. 2.α.).

«Της Εφοροεπιτροπείας, και των υπ' αυτήν υπαγομένων επιτροπών των

103. Ο.π. στο κείμενο.

104. ΕτΚ, τχ Α', αριθ. φ. 218/1ης Ιουλίου 1926.1735 κ., εκδοθέντος επί Προεδρίας της Δημοκρατίας Θεοδώρου Πάγκαλου και επί της Παιδείας και Θρησκευμάτων Γ. Σπυρίδωνος. Οι διατάξεις του Κανονισμού αυτού σχεδόν ταυτίζονται με τις διατάξεις του από 17ης Απριλίου 1935 Α.Ν «περί του τρόπου της διαχειρίσεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας υφισταμένων χριστιανικών Κοινοτήτων του Νομού Ιωαννίνων», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 150/17ης. 4.1935. 671 κ.ε., οι διατάξεις του οποίου καταργήθηκαν με το άρθρ. 155.2 του Α.Ν. 2039/19ης-23ης Οκτωβρίου 1939, ΕτΚ. Α', αριθ. φ. 455/24ης Οκτωβρίου 1939. 2935 κ.ε.

ως άνω [συμμετεχόντων] Καθιδρυμάτων προεδρεύει, εκάστοτε, [ο] Μητροπολίτης Ιωαννίνων» (άρθρ. 4 β).

Χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό τονίζεται πάντως ιδιαίτερα ότι η όλη θέση του Μητροπολίτη Ιωαννίνων, εκ του ως άνω Κανονισμού, ήταν όχι μόνο σημαίνουσα και περίοπτη, αλλά και ως υπερέχουσα, ακόμη και έναντι των συλλογικών οργάνων στα οποία Προήδρευε.

Οι θεσπιζόμενες ρυθμίσεις, όπως αυτές περιλαμβάνονταν στον ενλόγω Κανονισμό, αναφέρονται κυρίως στις πιο βασικές διατάξεις, με τις πολύ χαρακτηριστικές, όπως:

«Η Εφοροεπιτροπεία εκλέγεται ανά πάσαν τετραετίαν» (άρθρ. 5), ενώ «Αι Εκκλησιαστικά Επιτροπαί είνε πενταμελείς» (άρθρ.6).

Το «Δικαίωμα του εκλέγειν τους επιτρόπους των ιερών ναών έχουσιν άπαντες οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, Έλληνες το γένος και δημόται Ιωαννίνων εγγεγραμμένοι εν τώ Ενοριακώ καταλόγω, απολαύοντες πλήρως τα αστικά και πολιτικά αυτών δικαιώματα και έχοντες συμπληρωμένον το 21ον έτος της ηλικίας αυτών, εκλέξιμοι δε είνε οι έχοντες τα ως άνω προσόντα και ηλικίαν 30 ετών συμπληρωμένην» (άρθρ. 7).

Αντίθετα «στερούνται του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι: (1) Οι οπωσδήποτε ελεοδοτούμενοι αμέσως ή εμμέσως εν τώ προσώπω ενός των συνοικούντων της οικογενείας μέχρι δευτέρου βαθμού, εφόσον επωφελήθηκαν του ευεργετήματος της ελεοδοτήσεως εντός της τελευταίας προ των εκλογών τετραετίας, (2) οι έχοντες οπωσδήποτε εκκρεμείς λογαριασμούς προς τα Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων και τους Ιερούς Ναούς, εκτός εάν καταβάλωσι τα οφειλόμενα προ της οριστικής κυρώσεως, (3) οι κηρυχθέντες εις κατάστασιν πτωχεύσεως μέχρι της αποκαταστάσεώς των, (4) οι έμμισθοι υπάλληλοι των Αγαθοεργών Καταστημάτων και Εκκλησιών, εκτός των ιατρών. Απαγορεύεται [δε] η εκλογή δύο μελών της αυτής οικογενείας μέχρι δευτέρου βαθμού εν τή αυτή Επιτροπή» (άρθρ. 8).

«Εν τώ γραφείω της Εφοροεπιτροπείας τηρούνται ακριβείς Ενοριακοί Κατάλογοι, συντασσόμενοι υπό τετραμελούς Επιτροπής, διοριζομένης υπό του Μητροπολίτου και συνεργαζόμενοι μετά των εφημεριών των Ιερών Ναών, όντων υπευθύνων διά τας υπ' αυτών παρεχομένας πληροφορίας» (άρθρ. 9α.).

«Αι ενστάσεις κατά του κύρους της εκλογής, τα αποτελέσματα της οποίας εξαγγέλλονται διά του τύπου, υποβάλλονται εντός τριών ημερών εις τον Σ[εβασμιώτατον] Μητροπολίτην, εκδικαζόμεναι οριστικώς και τελεσιδικώς υπό της υπό την προεδρίαν αυτού συνεδριάζουσής επί των ενστάσεων Επιτροπής του άρθρου 9» (άρθρ. 11α).

Ενόψει της ολοκληρώσεως των μελών της Εφοροεπιτροπείας (άρθρ. 4) συγκαλείται με βάση τα άρθρ. 12-13 γενική συνέλευση υπό την προεδρία της

Α[αυτού] Σ[εβασμιότητος] του Μητροπολίτη Ιωαννίνων για την εκλογή «διά πλειοψηφίας και διά μυστικής ψηφοφορίας τα μέλη των λοιπών Επιτροπών, ήτοι της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, της Επιτροπής Πτωχοκομείου, της επί των Προικοδοτημάτων, και της Επιτροπής Γηροκομείου, ως και της Πενταμελούς Εποπτικής Επιτροπής [...]» (άρθρ. 13).

Στη συνέχεια «Η ούτω καταρτισθείσα Εφοροεπιτροπεία εκπροσωπούσα μετά πάντων των συμπαρομαρτούντων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων τα Ελέη ή Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων, αποτελούντα και ταύτα «ίδιον» νομικόν πρόσωπον, απολαμβάνων εν γένει πασών των ατελειών νομικού προσώπου Δημοσίου Δικαίου, (άρθρ. 14.α.)

Παράλληλα υφίστανται και οι ειδικές Επιτροπές της Εφοροεπιτροπείας, όπως

Η *Επιτροπή Βοηθημάτων*, η οποία καθορίζει τον κατάλογον των δικαιουμένων σε *βοηθήματα απόρων* κατά τας εορτάς των Χριστουγέννων και του Πάσχα (άρθρ. 19) – η *Επιτροπή επί των ακινήτων*, η οποία μεριμνά περί της κατά τον λυσιτελέστερον τρόπον διά πλειοδοτικής δημοπρασίας *μισθώσεως* των κτημάτων των Ελεών και Αγαθοεργών Καταστημάτων [...], (άρθρ. 20)– η *Εξελεγκτική Επιτροπή*, «υπέχουσα την υποχρέωσιν, όπως *εξελέγχη* καθ' ἕκαστον ἔτος τους λογαριασμούς του ταμείου Ελεών και Αγαθοεργών καθιδρυμάτων και των Εκκλησιών υποβάλλουσα το πόρισμα αυτής εις την Εφοροεπιτροπείαν» (άρθρ. 21).

Και οι ανεξάρτητες ειδικών χαρακτηρισμών Επιτροπές, όπως: Το *Νοσοκομείον Γ. Χατζη-Κώστα*, που αποτελούσε «ίδιον νομικόν πρόσωπον εκπροσωπούμενον υπό των Επιτρόπων αυτού» (άρθρ. 26) – το *Γηροκομείον*, που αποτελούσε κι αυτό «ίδιον νομικόν πρόσωπον, εκπροσωπούμενον υπό των επιτρόπων αυτού, διοικούμενον απ' αυτούς σύμφωνα με τον εσωτερικόν αυτού Κανονισμόν» (άρθρ. 28)– οι *Επίτροποι προικοδοτημάτων*, καλούμενοι και «Εφοροι επί προικοδοτήσει απόρων κορασίων», οι οποίοι συνέρχονταν *υπό την προεδρία του Μητροπολίτη* για τον προσδιορισμό των υποψηφίων, κ. ά σχετικές λεπτομέρειες πριν από την τελική παράδοση της προικιάς συνδρομής (άρθρ. 29), το *Πτωχοκομείον*, το καλούμενο μέχρι τώρα «Κοινόν Νοσοκομείον» (Σπιτάλια), νομικό πρόσωπο εκπροσωπούμενο από τους Επιτρόπους και διοικούμενο απ' αυτούς (άρθρ. 31), η τετραμελής *Εκπαιδευτική Επιτροπή*, καλούμενη μέχρι τώρα «Εφορεία της Γενικής Ελληνικής Σχολής, συνεδριάζουσα *υπό την προεδρία του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη*, με κύρια έργα της την ανέγερση, συντήρηση, μετατροπή και επισκευή διδακτηρίων, τον πλουτισμό αυτών με τα απαραίτητα διδακτικά όργανα και μέσων διδασκαλίας, την ίδρυση και τον πλουτισμό βιβλιοθηκών και αναγνωστηρίων, την παροχή βοηθημάτων σε άπορους μαθητές, γραφικής ύλης, την ίδρυση λουτρών, μαθητικών συσσιτίων, την ενθάρρυνση και ενίσχυση προς συντήρηση και αναγέννηση της Ηπειρωτικής τέχνης και ανάπτυξη των Ηπειρωτικών μελετών και ενγένει κάθε έργο συντελεστικό για την πρόοδο της Εκπαιδεύσεως και την ενθάρ-

ρυνση της πνευματικής κινήσεως και της σωματικής αγωγής των πολιτών (άρθρ. 32, σε προβλ. με άρθρ. 33, 34, 35,36), η *Διοίκηση των Ιερών Ναών*, Εξωκκλησίων, Νεκροταφείων, κ.λπ., ασκείται για το καθένα από τα στοιχεία αυτά, εκλεγόμενη κατά τετραετία «ιδία» Εκκλησιαστική Επιτροπή, τα μέλη της οποίας, όμως, διορίζονται *διά Πιπταζίου του Μητροπολίτη* (άρθρ.37), μολονότι «*Πρόεδρος όλων τούτων των Επιτροπών είναι ο εκάστοτε Μητροπολίτης* δυνάμενος προς ευχερή διεξαγωγή της υπηρεσίας να ορίζει και έτερον αναπληρωτή αυτού μεταξύ των μελών εκάστης Επιτροπής, αν και κατά την συνεδριαν της εκλογής δέον να προεδρεύη *απαραιτήτως ο Σεβ[ασμιώτατος] Μητροπολίτης* (άρθρ. 38), «*Εκαστος ιερός Ναός αποτελεί «ίδιον» νομικόν πρόσωπον, εκπροσωπούμενον υπό των Εκκλησιαστικών Επιτρόπων διά του Προέδρου αυτών. [μολονότι] Αι Εκκλησιαστικάί Επιτροπαί οφείλουσιν επί παντός ζητήματος να εκτελώσιν *απροφασίστως* αποφάσεις της Εφοροεπιτροπείας» (άρθρ. 41), [Συναφώς] «*Αι Εκκλησιαστικάί Επιτροπαί διορίζουσιν το κατώτερον προσωπικόν των Ναών, πλην των ιεροψαλτών και των ιερέων, διοριζομένων υπό του Μητροπολίτου και καθορίζουσι την μισθοδοσίαν του προσωπικού ως και των εν τώ Ναώ υπηρετούντων κληρικών [...] [καθώς ενόψει] της συνεδριάσεως, [της] σχετικής προς το προσωπικόν ή την μισθοδοσίαν αυτού, πρέπει *απαραιτήτως*, επί ποινή ακυρότητος, να προεδρεύη ο Μητροπολίτης, έχων εν περιπτώσει διαφωνίας το δικαίωμα να ακυρώση οιαδήποτε απόφασιν περί διορισμού ή παύσεως του προσωπικού [...]* (άρθρ. 42), [έτσι ώστε] «*Πάσαι ανεξαιρέτως αι επιτροπαί, αι αναφερόμεναι εν τώ παρόντι κανονισμώ, συνεδριάζουσιν επί ποινή ακυρότητος των αποφάσεων αυτών υπό την προεδριαν του Σεβ[ασμιώτατου] Μητροπολίτου Ιωαννίνων, όν απόντα ή οπωσδήποτε κωλύόμενον αναπληροί πάντοτε ο νόμιμος αυτού αναπληρωτής» (άρθρ. 45), με την απαραίτητη ρήτρα αναφερόμενης στα «*Ελέη ή Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων, ως και εν έκαστον των εν τώ παρόντι Κανονισμώ αναφερομένων νομικών προσώπων, [ότι] εκπροσωπείται εν πάση εννόμω σχέσει, ως και ενώπιον πάσης Αρχής και των δικαστηρίων υπό του Προέδρου αυτών. [Παράλληλα εξειδικεύοντας την περαιτέρω ευθύνη] «προκειμένου περί εγέρσεως αγωγής δι' οιονδήποτε αντικείμενον *αποφαίνεται ο Μητροπολίτης* μετά της Επιτροπής του ενδιαφερομένου νομικού προσώπου. Προκειμένου δε περί καταργήσεως δίκης, συμβιβασμού και διαιτησίας και επί παραιτήσεως ενδίκων μέσων αποφαίνεται η Εφοροεπιτροπεία» (άρθρ. 46), με τελευταίο έργο των καιρίων αρμοδιοτήτων της πενταμελούς Εποπτικής Επιτροπής αναφέρονταν στις ειδικές συνεδριάσεις της, υπό την προεδρία του Μητροπολίτη Ιωαννίνων, με αντικείμενο τη λεπτομερή εξέταση του προϋπολογισμού της Εφοροεπιτροπείας και ιδιαίτερα τη σχετική διάταξη της μη υπερβάσεως του μερίσματος της προηγούμενης εξαμηνίας κατά τη σύνταξί του, καθώς και την περίπτωση υπερβάσεως να περιορίζει τον γενικό προϋπολογισμό κατά το υπερβάλλον (άρθρ. 47).***

Η ενδεικτική αυτή αναφορά στα κυριότερα γνωστικά αντικείμενα του Διατάγματος της 1ης Ιουλίου 1926 που περιείχε τον «Κανονισμό διαχείρισεως περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών κοινοτήτων της πόλεως Ιωαννίνων».

1) «Αν το νομικό πρόσωπο «Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων» και τα όργανα διοίκησης αυτού εξακολουθούν νομίμως να υφίστανται και να λειτουργούν, δυνάμει των διατάξεων του ΝΔ της 30ής. 4.1926,

2) αν ο Κανονισμός που εγκρίθηκε με το Ν.Δ. της 1ης.7.1926 εξακολουθεί να ισχύει, ή η κατάργηση των άρθρων 113-124 του Α.Ν 2039/1939 με το άρθρο 47 του Ν. 1473/1984 συνεπέφερε την κατάργηση του ως άνω Κανονισμού, και την υπαγωγή των σχετικών κληροδοτημάτων στις διατάξεις του Α.Ν 2039/1939».¹⁰⁵

νι) Στη συνέχεια στον Α.Ν. 2039/19ης-23ης Οκτωβρίου 1939 «περί τροποποιήσεως και κωδικοποιήσεως των Νόμων περί εκκαθαρίσεως και διοικήσεως των εις το Κράτος και υπέρ κοινωφελών σκοπών καταλειπομένων κληρονομιών, κληροδοσιών και δωρεών»,¹⁰⁶ όπου προσετέθη το κεφ. Θ' αυτού, υπό τον τίτλο «Διαχείρισις περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας υφισταμένων Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων», άρθρ. 113- 124.¹⁰⁷

105. Η προκληθείσα εξαιτίας του πιο πάνω ερωτήματος εντύπωσή είναι όντως ειλικρινής, μα και η συνεχής, αμφίβολης ουσιαστικής και αναμφίβολης λειτουργίας μιας κερχωρισμένης εξαιρέσεως ενός νομοθετήματος επί ολόκληρη σειρά 100 ετών από την αρχική θέσπιση του βασικού νομοθετήματος του Νόμου 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχείρισεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων», εκ των πραγμάτων οδηγείται στην ύπαρξη ουσιαστικού προβλήματος. Κι αυτό, γιατί δε δικαιολογείται εξαιτίας του γνωστικού μου πανεπιστημιακού μου αντικειμένου, όπου κατά τεκμήριο μου είναι γνωστές οι πηγές όλων των νεότερων νόμων από την Επανάσταση του 1821, με την ανίδρυση του Ελληνικού Κράτους και την επαναβίωση του Ελληνικού Δικαίου, μέχρι σήμερα.

Η απορία μου θα μπορούσε να εξειδικευθεί όχι μόνο για τη μακρά πορεία «αυτοτελούς» λειτουργίας του ίδιου γνωστικού αντικειμένου που έχει θεσπισθεί για την εξομάλυνσή του σε ολόκληρο το κράτος της Ελληνικής Πολιτείας, αλλά και για την έλλειψη πειστικών αιτιολογημένων επιχειρημάτων που οδήγησαν στην αρχική εξαίρεσή της πόλεως των Ιωαννίνων, από τις όμοιου περιεχομένου ελληνικές επαρχίες (δικτατορία Θ. Πάγκαλου), λειτουργία του που συνεχίστηκε, με το ίδιο εξαιρετικό καθεστώς και μετά την επάνοδο της ομαλής διακυβερνήσεως της ελληνικής πολιτείας (υπό ομαλό συνταγματικό βίο) και μετά την επάνοδο της ομαλής διακυβερνήσεως της ελληνικής πολιτείας (υπό ομαλό συνταγματικό βίο).

106. Βλ. ό.π., σ. 2954 κ.ε., επί Βασιλέως Γεωργίου Β', Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου Ι. Μεταξά, και μελών του: Άγι Ταμπακόπουλου, Ι. Λουρέντη, Άνδρ. Αποστολίδη, Αγγ. Οικονόμου, Γ. Κυριάκου, Γ. Νικολαΐδη, Σ. Πολυζωγόπουλου, Ν. Παπαδήμα, Ιππ. Παπαβασιλείου, Κ. Μπουρμπούλη, Χ. Αλιβιζάτου, Κ. Μανιαδάκη, Α. Τζίφο και Κ. Κοτζιά.

107. Βλ. ΕτΚ Α', αριθ. Φ. 455/24ης Οκτωβρίου 1939.2935 κε, και ιδιαίτερα κεφάλαιο Θ «διαχείρισις περιουσιών των επί τουρκοκρατίας υφιστάμενων χριστιανικών κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων, άρθρο 113-124», που, τελικά, καταργήθηκαν με το αρθρ. 47, ια' του νό-

Οι ειδικότερες και τελείως ενδεικτικές αναφορές των άρθρων αυτών επισημαίνονται για την ιστορική αλληλουχία της κεντρικής μας θεματικής, η οποία μολοντί είναι τελείως εξωπραγματική, απαράδεκτη ως απλά ανεκτή, πέρα από κάθε αιτιολογική ερμηνεία της εξαιρέσεως αυτής, για την οποία δεν υπάρχει κανένας κανόνας που να δικαιολογεί αυτή την «αβελτηρία» της Ελληνικής Διοικήσεως : 113.1, αναφερόμενο στη θεωρούμενη διάλυση όλων των επί Τουρκοκρατίας υφιστάμενων Χριστιανικών Κοινοτήτων, των διοικουσών αυτές αντιπροσωπειών, Εφορειών, ή άλλων επιτροπειών του Νομού Ιωαννίνων, των περιουσιών αυτών, είτε στο όνομα Χριστιανικής Κοινότητας ή νομικού προσώπου απ' αυτή εξηρημένο, είτε στο όνομα φυσικών προσώπων ευρισκόμενες, διέπονται από τις διατάξεις του παρόντος Κεφαλαίου Θ' του Α.Ν. 2039/1939, πλην της πόλεως Ιωαννίνων για την οποία ισχύει ο ήδη υφιστάμενος Κανονισμός (ενώ στο 113.2, παρατίθεται πρόβλεψη για τη δυνατότητα τροποποίησης με Β.Δ. του υφιστάμενου κανονισμού της πόλεως Ιωαννίνων) - παρατίθεται πρόβλεψη 114, με τις ρυθμίσεις του οποίου ορίζεται ότι κληρονομίες, κληροδοσίες και δωρεές, ή παντός είδους εισφορές υπέρ των ως άνω χριστιανικών κοινοτήτων, κ.ά., εφόσον ορίζεται «ίδιος» τρόπος διοικήσεως στη συστατική του πράξη ή του τυχόντος υπάρχοντος ειδικού οργανισμού, συνιστούν ίδρυμα και διοικούνται σύμφωνα με τη συστατική πράξη ή τα οριζόμενα στον ειδικό οργανισμό - 115, αναφέρεται σε περιουσίες χριστιανικών κοινοτήτων προερχόμενες από χαριστική πράξη ή από οποιαδήποτε αιτία, εφόσον δεν καθορίστηκε «ίδιος» τρόπος διοικήσεως, περιέρχονται υπό τη διοίκηση των συνιστώμενων με το άρθρ. 116 ιδρυμάτων, 116, σε κάθε Δήμο ή Κοινότητα, όπου υπάρχει περιουσία εκ των στο άρθρ. 115 αναφερόμενων, συνιστάται ίδρυμα υπό τον τίτλο «Εφοροεπιτροπεία Εθνικών Κληροδοτημάτων» διοικούμενο από Επιτροπή κ.λπ., 117, ορίζεται ότι οι πιο πάνω Επιτροπές διαχειρίζονται τα κεφάλαια των στο άρθρ. 115 μνημονευόμενων περιουσιών και διαθέτουν τις προσόδους τους, σύμφωνα με τις ειδικές και γενικές διατάξεις του παρόντος Νόμου, για την εκπλήρωση των γενικών σκοπών των τέως υφιστάμενων Χριστιανικών Κοινοτήτων, ή προς εκτέλεση ειδικών σκοπών οριζόμενων από συστατική πράξη ή ειδικό οργανισμό, κ.λπ., 118, τα ιδρύματα των άρθρ. 114 και 116 τελούν υπό την εποπτεία του Υπουργείου των Οικονομικών και υπό τον άμεσο έλεγχο της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, 119, στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου λειτουργεί Συμβούλιο υπό τον τίτλο «Εποπτικόν Συμβούλιον Κληροδοτημάτων Ιωαννίνων», δηλούμενο συντεταγμένα ως Ε.Σ.Κ.Ι., 120, οι αρμοδιότητες του Ε.Σ.Κ.Ι, εκτός των κατονομαζόμενων στον παρόντα Νόμο περιπτώσεων αρμοδιότητας, δύναται να λαμβάνει, μετά τις σχετικές εγκρίσεις, μέτρα ασφαλίζοντα την ευρύτερη διαχείριση και εκκαθάριση των υπό του Νόμου διεπό-

μου 1473/7-9 1984 «μεταρρυθμίσεις στην άμεση και έμμεση φορολογία και άλλες διατάξεις», ΕτΚ, τ. Α' φ. 127, σ. 1505. Πρβλ. σημ. 104.

μενων περιουσιών, 121, υποχρεώσεις των υπαγόμενων στα άρθρ. 114 και 116 ιδρυμάτων για την κατάρτιση και υποβολή στη Γενική Διοίκηση Ηπείρου του ετήσιου προϋπολογισμού εσόδων και εξόδων, 122, οι δυνατότητες διαχωρισμού των περιουσιών των υπαγόμενων στο άρθρ. 116 ιδρυμάτων με πράξεις του Ε.Σ.Κ.Ι, 123, σχετικά με τη διαχείριση των αναφερόμενων στο άρθρ. 115 περιουσιών, οι επί Τουρκοκρατίας υφιστάμενες Εφοροεπιτροπείες λογίζονται ως μηδέποτε καταργηθείσες, και θεωρούνται ως νομίμως συγκροτημένες, μετά από την έκδοση βεβαιωτικής πράξεως του οικείου Μητροπολίτη, 124, αναφορικά με τις σύμφωνα με το άρθρ. 116 αναφερόμενες Εφοροεπιτροπείες, ορίζεται ότι αυτές μετά τη συγκρότησή τους, πρέπει να επιμεληθούν της περισυλλογής των περιουσιών των αναφερόμενων στο άρθρ. 115, συντασσόμενης σχετικής απογραφής και υποβαλλόμενης αρμοδίως ως μορφής λογοδοσίας τής μέχρι τώρα διαχειρίσεως αυτών.

Το περιεχόμενο των ενταχθέντων στον Νόμο 2039/1939 άρθρ. 113-124, στο ίδιο αγαπημένο θέμα της «Διαχειρίσεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας υφισταμένων Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων», συνέχισαν να παραθέτουν νομοθετικές ρυθμίσεις, προφανώς για άμεση εφαρμογή των διατάξεων αυτών, που είχαν όχι μόνο νομοθετική κάλυψη αλλά και υποχρεώσεις νομικών επιταγών, κυρίως σε ρυθμίσεις οικονομικών θεμάτων, η λογιστική αποτίμηση των οποίων, ατυχώς είναι αδύνατη, με συνέπεια ο υπολογισμός τους να καθίσταται ανέφικτος ελλείψει ασφαλών στοιχείων.

Ο θεωρητικός χρονικός βίος ισχύος της αποκλειστικής αυτής ενότητας νομοθετικών περιουσιακών ρυθμίσεων των επί Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων των άρθρ. 113-124 του Νόμου 2039/1939, θεωρητικά φαίνεται ότι διήρκησε μόλις 45 έτη, μέχρι τη μονολεκτική κατάργησή τους με το άρθρ. 47 & ια' του Νόμου 1473/ 7ης Σεπτεμβρίου 1984, για τις «Μεταρρυθμίσεις στην άμεση και έμμεση φορολογία και άλλες διατάξεις».¹⁰⁸ Ως μερικότερο συμπέρασμα για τα Οικονομικά μας Υπουργεία του αθηναϊκού κράτους, αναφορικά με τον μακρύ χρόνο της διάρκειας των πιο πάνω άρθρ. 131- 124, κι εφόσον απεφασίσθη η κατάργησή τους, για οποιοδήποτε οικονομικό ή μη λόγο, δε θα ήταν πιο ευπρεπές να αναγραφόταν κι ένας στοιχειώδης λόγος, έστω και σχηματικός, της άμεσης καταργήσεώς τους !.

vii) Θα αποτελούσε λεπτομέρεια χωρίς άμεσο ενδιαφέρον αν μαζί με την & 2 του άρθρ. 155 του πιο πάνω Νόμου 2039/1939 στην αναφορά των καταργούμενων νόμων δεν εντασσόταν, μόνο τιτλοφορούμενος, ο Α.Ν. της 17ης Απριλίου 1935 «περί του τρόπου διαχειρίσεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας

108. ΕτΚ, τχ. Α', αριθ. φ. 150/17ης Απριλίου 1935. 671 κε., ο οποίος καταργήθηκε με το άρθρ. 155.2 του Α.Ν 2039/1939.2962. Πρβλ. σχετικά πιο πάνω σημ. 104.

υφισταμένων Χριστιανικών Κοινοτήτων του Νομού Ιωαννίνων»,¹⁰⁹ ο οποίος με βάση το ρυθμιστικό του περιεχόμενο δεν φαίνεται να αντιστρατευόταν στις διατάξεις του συναφούς Νομοθετικού Διατάγματος της 1ης Ιουλίου 1926, «περί κανονισμού διαχείρισεως περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών κοινοτήτων της πόλεως Ιωαννίνων».¹¹⁰

viii) Στη συνέχεια παρατίθενται τα δύο κεχωρισμένα ερωτήματα του Υπουργείου των Οικονομικών στην Ολομέλεια του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, επί των οποίων οι γραπτές απαντήσεις της Ολομελείας του, που αποτυπώθηκαν στην υπ' αριθ. 414/2000 Γνωμοδότησή του:

1) «Αν το νομικό πρόσωπο «Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων» και τα όργανα διοίκησης αυτού εξακολουθούν νομίμως να υφίστανται και να λειτουργούν, δυνάμει των διατάξεων του Ν.Δ. της 30ής. 4.1926,

2) αν ο Κανονισμός που εγκρίθηκε με το Ν.Δ. της 1ης.7.1926 εξακολουθεί να ισχύει, ή η κατάργηση των άρθρων 113-124 του Α.Ν 2039/1939 με το άρθρο 47 του Ν. 1473/1984, συνεπέφερε την κατάργηση του ως άνω Κανονισμού, και την υπαγωγή των σχετικών κληροδοτημάτων στις διατάξεις του Α.Ν 2039/1939».¹¹¹

109. Σε άτιτλη & του άρθρ. 47 & ια': «Καταργούνται ... «Οι διατάξεις των άρθρ. 113 έως και 124 του Α.Ν. 2039/1939», ΕτΚ, τχ. Α', αριθ. φ. 127/7ης 2039/1939», 7ης Σεπτεμβρίου 1984. 1439 κε., επί Προεδρίας της Δημοκρατίας Κων/νου Γ. Καραμανλή και Πρωθυπουργού Ανδρέα Γ. Παπανδρέου.

110. ΕτΚ Α', αριθ. φ. 218/1ης Ιουλίου 1926.1733 κ.ε.

111. Η προκληθείσα εξαιτίας του πιο πάνω ερωτήματος εντύπωση είναι όντως ειλικρινής, μια και η συνεχής, αμφίβολης ουσιαστικής και αναμφίβολης λειτουργίας μιας κεχωρισμένης εξαίρεσεως ενός νομοθετήματος επί ολόκληρη σειρά 100 ετών από την αρχική θέσπιση του βασικού νομοθετήματος του Νόμου 2508/1920 «περί εξακριβώσεως και διαχειρίσεως των περιουσιών και πόρων των εν ταις Νέαις Χώραις από Τουρκοκρατίας Χριστιανικών κοινοτήτων», εκ των πραγμάτων οδηγείται στην ύπαρξη ουσιαστικού προβλήματος. Κι αυτό, γιατί δε δικαιολογείται η οιονεί επαναβίωση ή ενεργή επανεμφάνιση ενός Ν.Δ αντικαταστάσεως του Νόμου 2508/ 1920 που ίσχυσε πανελλαδικών, εκτός της Σάμου και της Κρήτης, και στη συνέχεια και του Νομού Ιωαννίνων, που τελικά ενεργοποιήθηκε με συναφή Ν.Δ και γενικές νομοθεσίες, γνωστές εξαιτίας του γνωστικού μου πανεπιστημιακού μου αντικειμένου, όπου κατά τεκμήριο οι πηγές όλων των νεότερων νόμων από την Επανάσταση του 1821, με την ανίδρυση του Ελληνικού Κράτους και την επαναβίωση του Ελληνικού Δικαίου, μέχρι σήμερα, αποτελούν το βασικό μου εργασιακό περιβάλλον.

Η απορία μου θα μπορούσε να εξειδικευθεί όχι μόνο για τη μακρά πορεία «αυτοτελούς» λειτουργίας του ίδιου γνωστικού αντικειμένου που έχει θεσπισθεί για την εξομάλυνσή του σε ολόκληρο το κράτος της Ελληνικής Πολιτείας, αλλά και για την έλλειψη πειστικών αιτιολογημένων επιχειρημάτων που οδήγησαν στην αρχική εξαίρεσή της πόλεως των Ιωαννίνων, από τις όμοιου περιεχομένου ελληνικές επαρχίες (δικτατορία Θ. Πάγκαλου), λειτουργία του που συνεχίστηκε, με το ίδιο εξαιρετικό καθεστώς και μετά την επάνοδο της ομαλής διακυβερνήσεως της ελληνικής πολιτείας (υπό ομαλό συνταγματικό βίο) και μετά την επάνοδο της ομαλής διακυβερνήσεως της ελληνικής πολιτείας (υπό ομαλό συνταγματικό βίο).

Όπου στην ιστοσελίδα του Ν.Σ.Κ. στην ένδειξη «Κατάσταση» που αναγράφεται «Αποδεκτή», η οποία θεωρείται ότι: «Το νομικό πρόσωπο «Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων» εξακολουθεί νομίμως να υφίσταται και η διοίκησή του να γίνεται σύμφωνα με τις διατάξεις του από 1ης. 7. 1926 «Κανονισμού Εκκλησιών και Αγαθοεργών Καταστημάτων Ιωαννίνων», που εξακολουθεί να ισχύει και μετά την με το άρθρ. 47 του Ν. 1473/1984 κατάργηση των άρθρ. 113-124 του Α.Ν. 2039/1939», η οποία δεν προβληματίζει μόνο με την ενδεικτική απάντησή της στα πιο πάνω συναφή ερωτήματα, αλλά προκαλεί ουσιαστική επιστημονική απορία ο απόλυτος τόνος της θετικής εκφράσεώς της να θεωρεί [σημ. σχηματικά καθυποβάλλοντας την πιο πάνω απάντηση] ότι επειδή το νομικό πρόσωπο «Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων» συνεχίζει νόμιμα να υφίσταται και η διοίκησή του να γίνεται με βάση τον από 1ης. 7.1926 Κανονισμό, που εξακολουθεί [σημ. σχηματικά] να ισχύει και μετά την κατάργηση του άρθρ. 113 του Α.Ν 2039/1939 από το άρθρ. 47 του Ν. 1473/1984.

Δηλαδή η κατάσταση της ερμηνείας όπως αξιολογείται από τη Γνμδ. του Ν.Σ.Κ. θα μπορούσε να θεωρήσει ότι με βάση ως νόμιμα και ισχυρά: (α) το Ν.Δ. «περί διαχειρίσεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων της περιφέρειας του νομού Ιωαννίνων κ.λπ.», της 30ής.4.1926 (β) το Ν.Δ. περί κυρώσεως του από 30ής.4. 1926 Ν.Δ. «περί διαχειρίσεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων της περιφέρειας του νομού Ιωαννίνων και Ηπείρου, της 11ης. 11.1927, όπου στο άρθρ. 2 αναφέρεται «Όσον αφορά την πόλιν Ιωαννίνων εξακολουθεί υφιστάμενος εν ισχύι ο ήδη συνταχθείς κατ' εξουσιοδότησιν του παρόντος Διατάγματος Κανονισμός δι' ου εκανονίσθησαν και τα της εκλογής της νυν υφισταμένης υπό την προεδριάν του Μητροπολίτου Ιωαννίνων Εφοροεπιτροπείας», (3) το Π.Δ «περί κανονισμού διαχειρίσεως περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών κοινοτήτων της πόλεως Ιωαννίνων», της 1ης.7.1926, όπου στο άρθρ. 1 η εν θέματι «διοικήσεις και διαχειρίσεις των περιουσιών κ.λπ.» «ενεργείται και εφεξής υπό της Εφοροεπιτροπείας της πόλεως Ιωαννίνων [«και των υπ' αυτήν υπαγομένων επιτροπών, των, ως άνω αναφερομένων, Καθιδρυμάτων, προεδρεύει, εκάστοτε, ο Μητροπολίτης Ιωαννίνων»] εκπροσωπούσης το νομικόν πρόσωπον των «Ελεών ή Αγαθοεργών Καταστημάτων Ιωαννίνων, εχούσης δ' υπό την δικαιοδοσίαν αυτής όλους τους Ιερούς Ναούς, Νεκροταφεία, Εξωκλήσια, και πάντα τα κοινωφελή, ευαγή φιλανθρωπικά και άλλα καθιδρύματα, άτινα υπήγοντο μέχρι τούδε υπό την τέως Εφοροεπιτροπείαν των Ελεών ή Αγαθοεργών Καταστημάτων της πόλεως Ιωαννίνων», (4) Α.Ν «περί του τρόπου της διαχειρίσεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας υφισταμένων χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων» της 17ης Απριλίου 1935 που θεσπίστηκε, ο οποίος στο 1ο άρθρ. αναφερόταν ρητά ότι για την πόλη των Ιωαννίνων ίσχυε ο ήδη υφιστάμενος Κανονισμός [σημ], που τελικά καταργή-

θηκε με το άρθρ. 155.2 του Α.Ν 2039/19ης.10.1939, (5) το κεφάλαιο Θ' υπό τον τίτλο «Διαχείρισις περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας υφισταμένων Χριστιανικών Κοινοτήτων του Νομού Ιωαννίνων», του Α.Ν 2039/1939 «περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των Νόμων περί εκκαθαρίσεως και διοικήσεως εις το Κράτος και υπέρ κοινωφελών σκοπών καταλειπομένων κληρονομιών, κληροδοσιών και δωρεών», άρθρ. 113 -124, όπου «θεωρούνται διαλελυμένα πάσαι επί Τουρκοκρατίας υφιστάμεναι Χριστιανικαί Κοινότητες του νομού Ιωαννίνων, αι δε περιουσίαι αυτών ...διέπονται υπό των διατάξεων του παρόντος Κεφαλαίου πλην της πόλεως Ιωαννίνων δι' ήν ισχύει ο ήδη υφιστάμενος κανονισμός», άρθρ. 113.1, δυναμένου του ισχύοντος κανονισμού της πόλεως Ιωαννίνων «να τροποποιηθή διά Β.Δ. εκδιδομένου μετά γνωμοδότησιν του Ε.Σ.Κ.Ι. [Εποπτικού Συμβουλίου Κληροδοτημάτων Ιωαννίνων] της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου] επεκτεινομένων και εις την περιφέρειαν της πόλεως Ιωαννίνων των διατάξεων του παρόντος Κεφαλαίου ή και των διατάξεων του παρόντος νόμου», άρθρ. 113.2. [σημ. παρατίθεται η πληροφορία ότι τέτοιο διάταγμα ουδέποτε εξεδόθη σ. 9β]

Εκτός και αν εννοεί η αναφερόμενη Γνμδ. του Ν.Σ.Κ. ότι επειδή στο άρθρ. 113.1 του Α.Ν 2039/1939 διατυπώνεται ότι για την πόλη των Ιωαννίνων «ήδη ισχύει ο υφιστάμενος κανονισμός» του 1926, όπως κυρώθηκε περαιτέρω, το Ν.Δ. του 1926 «το διέπον τα κληροδοτήματα και αγαθοεργά καταστήματα της πόλεως των Ιωαννίνων νομικό καθεστώς, δεν εθίγη ούτε αντικαταστάθηκε με τις διατάξεις των άρθρων 113-124 του Α.Ν. 2039/1939, αλλ' εξακολούθησε να ισχύει γι' αυτά ο παραπάνω κανονισμός, στηριζόμενος στο από 30.4.1926 Ν. Δ.

Ίσως υπήρχε ιδιαίτερος λόγος προβλέψεως της παραθέσεως του περιεχομένου του άρθρ. 113.2 του Α.Ν. 2039/1939, με το οποίο διατυπώθηκε ότι: «Ο διά την πόλιν Ιωαννίνων ισχύων κανονισμός δύναται διά Β.Δ. εκδιδομένου μετά γνωμοδότησιν του Ε.Σ.Κ.Ι. να τροποποιηθή επεκτεινομένων και εις την περιφέρειαν της πόλεως Ιωαννίνων των διατάξεων του παρόντος Κεφαλαίου ή και των διατάξεων του παρόντος νόμου».

Απλή αναμετάθεση των σκέψεων του άρθρ. 113.2 θα έδινε μια πιο απλή συμπερασματική σκέψη στην όλη διατύπωσή του, που οδηγούσε στην πιθανολόγηση της δυνατότητας ότι θα μπορούσε ο «ισχύων κανονισμός της πόλεως Ιωαννίνων» «διά Β.Δ. εκδιδομένου μετά γνωμοδότησιν του Ε.Σ.Κ.Ι. [« Εποπτικού Συμβουλίου Κληροδοτημάτων Ιωαννίνων» της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου] να τροποποιηθή επεκτεινομένων και εις την περιφέρειαν της πόλεως Ιωαννίνων των διατάξεων του παρόντος Κεφαλαίου ή και των διατάξεων του παρόντος νόμου». Δηλαδή στο άρθρ. 113.1 «Πάσαι αι επί Τουρκοκρατίας υφιστάμεναι Χριστιανικαί Κοινότητες και αι διοικούσαι αυτάς αντιπροσωπείαι, Εφορείαι ή άλλαι επιτροπείαι, του Νομού Ιωαννίνων, θεωρούνται διαλελυμένα, αι δε περιουσίαι αυτών, είτε επ' ονόματι Χριστιανικής Κοινότητος ή νομικού προσώπου εξ αυτής εξηρημένου, είτε επ' ονό-

ματι φυσικών προσώπων εύρηνται, διέπονται υπό των διατάξεων του παρόντος Κεφαλαίου, πλην της πόλεως Ιωαννίνων δι' ήν ισχύει ο ήδη υφιστάμενος κανονισμός», ενώ στο άρθρ. 132.2 «ο διά την πόλιν Ιωαννίνων ισχύων κανονισμός δύναται διά Β.Δ. εκδιδόμενου μετά γνωμοδότησιν του Ε.Σ.Κ.Ι. να τροποποιηθή επεκτεινόμενων και εις την περιφέρειαν της πόλεως Ιωαννίνων των διατάξεων του παρόντος Κεφαλαίου ή και των διατάξεων του παρόντος νόμου». [σημ. Γνιδ.Ν.Σ.Κ., σ. 9β, 10;]

Οι σκέψεις και οι αιτιολογίες αυτές θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι είχαν μια νομική βάση, στο πλαίσιο ισχύος των μερικότερων Ν.Δ. και της ενότητας των άρθρ. 113-124 του Α.Ν. 2039/1939, οπότε θα μπορούσαν να λειτουργήσουν στην περίπτωση αυτοτελούς λειτουργίας «του Κανονισμού της πόλεως Ιωαννίνων», αλλά μετά τη ρητή μεταγενέστερη κατάργησή τους με το άρθρ. 47.α', του Νόμου 1473/7ης.9.1984 «Μεταρρυθμίσεις στην άμεση και έμμεση φορολογία και άλλες διατάξεις», χωρίς καμιά πρόσθετη αιτιολογία: «καταργούνται [...] οι διατάξεις των άρθρων 113 έως και 124 του Α.Ν. 2039/1939», που υποδήλωνε με σαφήνεια ότι υπήρχε ουσιαστική παρακώλυση της περαιτέρω ισχύος τους.

Θα μπορούσε να αντιλέξει ο ιστορικός κριτής των ανακατατάξεων αυτών ότι διεφάνη ότι κάπου απέβλεπε η περαιτέρω προοπτική νέας σχετικής νομοθετικής ρυθμίσεως, όπως η περαιτέρω διάταξη του άρθρ. 37 του ίδιου πιο πάνω Νόμου 1473/ 1984.

Μια απλή αντιπαραβολή του άρθρ. 37 του Νόμου 1473/ 1984 με τα άρθρ. 114-117 Α.Ν. 2039/ 1939 μάς δίδει τα εξής στοιχεία:

Παλαιά Κληροδοτήματα Νομού Ιωαννίνων, άρθρ. 37 Ν.1473/1984 [σημ.]

1. *Κληρονομίες ή κληροδοσίες ή δωρεές στους Δήμους ή στις Κοινότητες του Νομού Ιωαννίνων, που έχουν ταχθεί για την εκπλήρωση γενικών σκοπών των Δήμων ή των Κοινοτήτων αυτών ή για εκτέλεση ειδικού σκοπού, εφόσον ορίζεται ειδικός τρόπος διοίκησης στη συστατική πράξη ή στον οργανισμό, συνιστούν ιδρύματα και διοικούνται σύμφωνα με τα οριζόμενα στις συστατικές πράξεις ή στους οργανισμούς τους.*

2. *Σε περίπτωση που δεν έχει ορισθεί ειδικός τρόπος διοίκησης στη συστατική πράξη ή στον οργανισμό καθώς και σε περίπτωση που δεν είναι δυνατή η διοίκηση της κοινωφελούς περιουσίας, όπως ορίζεται στη συστατική πράξη ή στον οργανισμό, τότε η περιουσία αυτή περιέρχεται στο δήμο ή την κοινότητα για την οποία για την οποία αφέθηκε ως κεφάλαιο αυτοτελούς διαχείρισης για την εκτέλεση των σκοπών που έταξε ο διαθέτης ή ο δωρητής που διέπεται από τις διατάξεις Α.Ν. 2039/1939.*

Περιουσία διαλυομένων Χριστιανικών Κοινοτήτων, άρθρ. 114 Α.Ν. 2039 /1939

1. *Κληρονομία, κληροδοσία και δωρεά ή παντός είδους εισφοράι υπέρ των ως άνω χριστιανικών κοινοτήτων ταχθείσαι, είτε προς εκπλήρωσιν των γε-*

νικών σκοπών της κοινότητας είτε προς εκτέλεσιν ειδικού σκοπού, εφόσον ορίζεται ίδιος τρόπος διοικήσεως εν τή συστατική πράξει ή τώ τυχόν υπάρχοντι ειδικώ οργανισμώ συνιστώσιν ίδρυμα και διοικούνται κατά τα εν τή συστατική πράξει ή τώ ειδικώ Οργανισμώ οριζόμενα.

2. Εν αδυναμία διοικήσεως των εν τη & 1 του παρόντος άρθρου περιουσιών [σημ] κατά τας διατάξεις της συστατικής πράξεως ή του τυχόν υπάρχοντος ειδικού οργανισμού, προερχομένη εξ οιασδήποτε αιτίας διορίζονται διαχειρισταί διά της δικαστικής οδού κατά την εν άρθρω 86 του παρόντος νόμου αναφερομένην διαδικασίαν.

Από την απλή αυτή αντιπαράβολή της νεότερης διατάξεως των «Παλαιών Κληροδοτημάτων Νομού Ιωαννίνων» του άρθρ. 37 του Ν. 1473/1984 ρυθμίσθηκε εκ νέου η «Διαχείριση περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας υφισταμένων Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων», και ορίσθηκε ότι όλες οι χριστιανικές κοινότητες που υφίσταντο επί Τουρκοκρατίας στο νομό Ιωαννίνων και οι διοικούσες αυτές αντιπροσωπείες, εφορείες ή άλλες επιτροπές θεωρούνται διαλυθείσες, και οι περιουσίες τους διέπονται από τις διατάξεις του παρόντος Κεφαλαίου, πλην της πόλεως Ιωαννίνων, για την οποία ισχύει ο ήδη υφιστάμενος Κανονισμός. [σημ. με κυριαρχική εξαίρεση]

Ειδικότερα στην ως άνω Γνμδ./Ν.Σ.Κ. [σ. 10] σημειώνεται ένα μικρό συμπέρασμα στο οποίο υποστηριζόταν ότι προέκυπτε από τη γραμματική διατύπωση που περιλαμβάνονταν στο πιο πάνω άρθρ. 37 του Ν. 1473/1984, αναφορικά με την τύχη της περιουσίας των δύο βασικών μορφών κοινωφελών ιδρυμάτων που υποστηρίζεται ότι οριοθετούνται στα άρθρ. 114-116 του Α.Ν. 2039.1939, εκείνων δηλαδή που προβλέπεται στη συστατική τους πράξη ή στον οργανισμό τους ειδικός τρόπος διαχειρίσεως, και τελικά συνιστούν ιδρύματα και διοικούνται σύμφωνα με τα οριζόμενα στη συστατική τους πράξη ή στον ειδικό Οργανισμό, καθώς και εκείνων που δεν έχουν τέτοια ρύθμιση.

Με τη μορφοποίηση αυτή στην πρώτη περίπτωση τα ιδρύματα διοικούνται για τις περιπτώσεις των κληρονομιών, κληροδοσιών ή δωρεών σύμφωνα με τα οριζόμενα στις συστατικές πράξεις ή στους οργανισμούς τους, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η περιουσία αυτή περιέρχεται στο δήμο ή στην κοινότητα για την οποία αφέθηκε ως κεφάλαιο αυτοτελούς διαχείρισης, για την εκτέλεση των σκοπών που έταξε ο διαθέτης ή ο δωρητής και διέπεται από τις διατάξεις του Α.Ν. 2039/1939. [σημ. όχι κοινωφελείς περιουσίες, επίσης σ. 9β για τις οποίες τα κληροδοτήματα της πόλεως Ιωαννίνων δεν εθίγη].

Καταλήγοντας τη μικρή αυτή αναφορά στο περιέχον ισχυρά αλλά μη νόμιμα στοιχεία και συμπεράσματα, εν πολλοίς αυθαίρετα, ή, ακόμη, επιλέγοντας κατά την προσωπική κρίση του συντάκτη της πιο πάνω Γνμδ./Ν.Σ.Κ, θέσεις από καταργημένα νομοθετήματα, με επιχειρήματα επιεικώς αστήρικτα, με

τον εξής κύριο και αποκλειστικό στόχο του την πλήρη ισχυροποίηση, όπως:

1. Η εξακολούθηση της ισχύος του επίμαχου Ν.Δ. της 30.4.1926, που κυρώθηκε και (τροποποιήθηκε) με το από 11.11.1927 Ν.Δ., που εκδόθηκε σύμφωνα με το από 18.2.1927 Ψήφισμα της Βουλής και την από 27. 8.1927 απόφαση της Βουλής «περί Νομοθετικών Διαταγμάτων της Δικτατορικής περιόδου», και την από 21.10.1927 σύμφωνον γνωμοδότησιν της επί της Παιδείας και των Θρησκευμάτων Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, προτάσει του Υπουργικού Συμβουλίου κυρούμεν το ό.π. Ν.Δ. της 30ής Απριλίου 1927, που αποτελεί και το ζητούμενο, του βασικού ερωτήματος της πιο πάνω Γνμδ./Ν.Σ.Κ.: i) αναφορικά με την ισχύ του και αν τα όργανα διοικήσεως αυτού εξακολουθούν νομίμως να υφίστανται και λειτουργούν με βάση τις διατάξεις του ό.π. Ν.Δ. της 30ής.4.1926, ii) αν ο «Κανονισμός διαχειρίσεως περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών κοινοτήτων της πόλεως Ιωαννίνων» που εγκρίθηκε με το Ν.[Π.] Δ. της 1ης. 7. 1926 εξακολουθεί να ισχύει, και αν η διοικήσεις των περιουσιών αυτών «ενεργείται και εφεξής υπό της Εφοροεπιτροπείας της πόλεως Ιωαννίνων, εκπροσωπούσης το νομικόν πρόσωπον των «Ελεών ή Αγαθοεργών Καταστημάτων Ιωαννίνων», εχούσης δ' υπό την δικαιοδοσίαν αυτής όλους τους Ιερούς Ναούς, Νεκροταφεία, Εξωκλήσια και πάντα τα κοινωφελή, ευαγή φιλανθρωπικά και άλλα καθιδρύματα, άτινα υπήγονταν μέχρι τούδε υπό την τέως Εφοροεπιτροπείαν των Ελεών ή Αγαθοεργών Καταστημάτων της πόλεως Ιωαννίνων», και iii) αν «η κατάργηση των άρθρων 113-124 του Α.Ν. 2039/1939 με το άρθρ. 47 του Ν. 1473/1984 συνεπέφερε την κατάργηση του ως άνω Κανονισμού και την υπαγωγή των σχετικών κληροδοτημάτων στις διατάξεις του Α.Ν. 2039/1939». [σημ. Γνμδ. σ. 8, όπου ρητώς συμπεραίνεται ότι «ουδεμία αμφιβολία καταλείπεται περί της ανέκαθεν ισχύος αυτού» πρβλ. επίσης αυτόθι σ. 8β, 9β, 10, 11β, 11βα, 12, 12β]

Τα ζητούμενα πιο πάνω βασικά ερωτήματα συνδέονται άμεσα με δύο καθοριστικές απαντήσεις, έτσι ώστε η ένταξη της επίμαχης διατάξεως στο άρθρ. 113 του Α.Ν. 2039/1939, σύμφωνα με την οποία στην πόλη των Ιωαννίνων «ισχύει ο ήδη υφιστάμενος Κανονισμός» διαχειρίσεως των περιουσιών των τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων, βασιζόμενος στο από 1ης.7.1926 Ν.Δ., που εκδόθηκε σε εκτέλεση του από 30ής. 4. 1926 Ν.Δ., να έχει ένα έρεισμα θετικό, αλλά, επειδή τα χρονικά διαστήματα των σχετικών επίμαχων νομοθετημάτων μεταξύ τους είναι πολύ μεγάλα, τα κενά που δημιουργούνται μπορεί να παρουσιάσουν απροσδόκητες εξελίξεις που δεν μπορούν να θεραπευθούν.

Εξάλλου η ανακοίνωση στο 113.1 άρθρ. του Α.Ν. 2039/1939 της διατυπώσεως «πλην της πόλεως Ιωαννίνων δι' ήν ισχύει ο ήδη υφιστάμενος Κανονισμός» παρουσιάζει πρόβλημα ο ιδιαίτερος χαρακτηρισμός της, αν δηλαδή αποτελεί όντως κείμενο με ουσιαστική ενσωμάτωση στο άρθρ. 113.1 [σημ. με διαφορετική τότε αντιμετώπιση], οπότε αποκτά άλλο σημασιολογικό περιεχόμενο, ή απλώς

ενημερωτική διάταξη, [βλ. Γ.Αρχ. Μπαλή, 4η έκδ. 1948, & 8, σ. 21] [Γνμδ. σ. 10β] οπότε η σημασία του δεν μπορεί να έχει τα επιχειρήματα που πρέπει να αποδίδει για να οδηγήσει σε θετικές θέσεις.

Αντίθετα διαφορετικό συμπέρασμα αποδίδει το άρθρ. 113.2 στην ενδεχόμενη περίπτωση υλοποίησης του περιεχομένου του, σύμφωνα με την οποία «ο διά την πόλιν Ιωαννίνων ισχύων Κανονισμός δύναται διά Β.Δ. εκδιδομένου μετά γνωμοδότησιν του Ε.Σ.Κ.Ι. [Εποπτικού Συμβουλίου Κληροδοτημάτων Ιωαννίνων] να τροποποιηθή επεκτεινομένων και εις την περιφέρειαν της πόλεως Ιωαννίνων των διατάξεων του παρόντος Κεφαλαίου ή και των διατάξεων του παρόντος νόμου. [σημ. σύμφωνα όμως με τη Γνμδ./Ν.Σ.Κ. τέτοιο Διάταγμα ουδέποτε εκδόθηκε (σ. 10), εφόσον βέβαια η ενδεχόμενη υλοποίηση θα ευρισκόταν στα χρονικά όρια τηρήσεως των απαραίτητων προϋποθέσεων και της εξακολούθησεως υπάρξεως νόμιμης ισχύος του άρθρ. 113.2 του Α.Ν. 2039//1939]

2. Αναφορικά με την υποστηριζόμενη γραμματική ερμηνεία του καταργηθέντος άρθρ. 113.1 του Α.Ν. 2039/1939 τονίζεται ιδιαίτερα στην πιο πάνω Γνμδ./Ν.Σ.Κ. ότι το διέπον καθεστώς της «Διαχειρίσεως περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας υφισταμένων Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων» «ρυθμίσθηκε εκ νέου» [ίσως ορθότερα «επαναλήφθηκε εκ νέου», σημ. σ. 9β], επαναλαμβάνοντας τις ρυθμίσεις των άρθρ. 113- 124 για τη «Διάλυση των Χριστιανικών Κοινοτήτων» [σημ. ότι οι διατάξεις των Ν.2508/1920 «περί εξαρκ. που αναφερθ. αρχικά και επαναλήφθ. με το βασικό Ν.Δ. της 30ής. 4.1926 κλπ.] και την υπαγωγή των υφιστάμενων επί Τουρκοκρατίας Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού Ιωαννίνων και των περιουσιών τους στις ρυθμίσεις του αντὸθι άρθρ. 113.1 του Α.Ν. 2039/1939, «πλην της πόλεως Ιωαννίνων δι' ἣν ισχύει ο ἴδιος υφιστάμενος Κανονισμός». Το πρόβλημα όμως συνεχίζεται όταν η ενλόγω Γνμδ. θεωρεί ότι το «διέπον τα κληροδοτήματα και τα αγαθοεργά καταστήματα της πόλεως Ιωαννίνων δεν εθίγη, ούτε αντικαταστάθηκε, αλλά εξακολούθησε να ισχύει γι' αυτά ο παραπάνω Κανονισμός

3. Επιπλέον, η Γνμδ. (σ.10) χρησιμοποιεί ως επιπρόσθετο επιχειρήμα για να υποστηρίξει ότι από την κατάργηση των πιο πάνω διατάξεων των άρθρ. 113-124 από το άρθρ. 47 περίπτωση ια' του Ν. 1473/1984, «το νομικό καθεστώς των Αγαθοεργών Καταστημάτων Ιωαννίνων» (Κανονισμός της 1ης.7.1926), δεν εθίγη, αφού [με βάση την καταργημένη διάταξη του άρθρ. 113.1 του Α.Ν. 2039/1939] οι διατάξεις των άρθρ. 113-124 δεν εφαρμόζονταν στην πόλη των Ιωαννίνων, ούτε είχε επεκταθεί η εφαρμογή τους σ' αυτή διά Β.Δ., σύμφωνα με το άρθρ. 113.2.

4. Στη συνέχεια θεσπίζονται ορισμένες σχετικές διατάξεις στο άρθρ. 37 του Νόμου 1473/1984 [σημ.] που τιτλοφορείται «Παλαιά κληροδοτήματα Νομού Ιωαννίνων», με τις οποίες ρυθμίζονται, σύμφωνα με τη γραμματική απόδοση των διατάξεών του : & 1. «Κληρονομίες ή κληροδοσίες ή δωρεές στους Δήμους ή στις Κοινότητες του Νομού Ιωαννίνων, που έχουν ταχθεί για την εκ-

πλήρωση γενικών σκοπών των Δήμων ή των Κοινοτήτων αυτών ή για εκτέλεση ειδικού σκοπού, εφόσον ορίζεται ειδικός τρόπος διοίκησης στη συστατική πράξη ή στον οργανισμό, *συνιστούν ιδρύματα και διοικούνται σύμφωνα με τα οριζόμενα στις συστατικές πράξεις ή τους οργανισμούς τους*». & 2. «Σε περίπτωση που δεν έχει ορισθεί ειδικός τρόπος διοίκησης στη συστατική πράξη ή στον οργανισμό καθώς και σε περίπτωση που δεν είναι δυνατή η διοίκηση της κοινωφελούς περιουσίας, όπως ορίζεται στη συστατική πράξη ή στον οργανισμό, τότε η περιουσία αυτή περιέρχεται στο δήμο ή την κοινότητα για την οποία αφέθηκε *ως κεφάλαιο αυτοτελούς διαχείρισης* για την εκτέλεση των σκοπών που έταξε ο διαθέτης ή ο δωρητής και διέπεται από τις διατάξεις του Α.Ν. 2039/1939».

Οι διατάξεις αυτές του άρθρ. 37.1 του Νόμου 1473/1984, εναρμονιζόμενες με την άμεση γραμματική τους ερμηνευτική σύγκριση, ιδιαίτερα με το άρθρ. 114.1 του Α.Ν. 2039/1939, που προαναφέρθηκε, καλύπτουν σύμφωνα με τη Γνμδ./Ν.Σ.Κ. μόνο τις κληρονομίες κ.λπ. προς τους Δήμους ή προς τις Κοινότητες του Νομού Ιωαννίνων, για την εκπλήρωση γενικών σκοπών τους, και όχι κοινωφελείς περιουσίες που δεν έχουν παραχωρηθεί στους δήμους ή τις κοινότητες του ίδιου Νομού, με βάση τη βούληση των διαθετών τους, και οι οποίες αποτελούν εντελώς διαφορετικά κληροδοτήματα από εκείνα που ρυθμίζει το άρθρ. 37 του Ν. 1473/1984 (σ.10).[δεν προσδιορίζει η Γνμδ. ποια είναι τα διαφορετικά εκείνα κληροδοτήματα].

Ίσως πρέπει να τονισθεί, ως συμπληρωματικό επιχείρημα, ότι η χρήση στον τίτλο του άρθρ. 37 του γενικού όρου «Παλαιά κληροδοτήματα Νομού Ιωαννίνων» τέθηκε για να υποδηλωθεί πιο εμφαντικά η διοίκηση και διαχείριση «των παλαιών κληροδοτημάτων των Χριστιανικών κοινοτήτων», τα οποία ο νομοθέτης ενέταξε με τη ρύθμιση μόνο για τις κληρονομίες, κληροδοσίες ή δωρεές προς τους Δήμους ή προς τις Κοινότητες του Νομού Ιωαννίνων και όχι για όλες ανεξαιρέτως τις κληρονομίες κ.λπ., και έτσι χρησιμοποίησε τον όρο «παλαιά κληροδοτήματα» για να περιλάβει μόνο αυτά τα περιουσιακά στοιχεία που ήταν στη διοίκηση και διαχείριση των Χριστιανικών Κοινοτήτων, σύμφωνα με το άρθρ. 113.1 του Α.Ν. 2039/1939, με εξαίρεση «πλην της πόλεως [των] Ιωαννίνων, για την οποία ισχύει ο ήδη υφιστάμενος Κανονισμός», για να επαναφέρει η Γνμδ/Ν.Σ.Κ. τον ισχυρισμό της ως «ισχύοντα» τον Κανονισμό από 1ης. 7. 1926, τον οποίο θεωρεί ότι «ουδέποτε περιέπεσε σε αχρηστία και εξακολουθεί εφαρμοζόμενος μέχρι σήμερα» [σ. 10β, 11].

5. Η ίδια ερμηνευτική συλλογιστική αναφορικά με τη ρύθμιση του άρθρ. 37.2 του Ν. 1473/1984 διευκρινίζει τις περιπτώσεις που δεν έχει ορισθεί ειδικός τρόπος διοικήσεως και διαχειρίσεως στις συστατικές πράξεις ή στους οργανισμούς των «παλαιών κληροδοτημάτων των Χριστιανικών κοινοτήτων» του Νο-

μού Ιωαννίνων, έτσι ώστε να περιέρονται στους Δήμους ή τις Κοινότητες, στις περιπτώσεις που δεν είναι δυνατή η διοίκηση σύμφωνα με τις συστατικές πράξεις ή στους οικείους τους οργανισμούς, οπότε καταργούνται οι διατάξεις των άρθρ. 113-124 του Α.Ν. 2039/1939, που αναφέρονταν στα κληροδοτήματα αυτά. [σημ. 10β, αφού από το κείμενο του νόμου προκύπτει χωρίς αμφιβολία.... «πλην της πόλεως Ιωαννίνων»]. [Μπαλή, ΓΑ, 4η έκδ.1948, &8, σ.21].

6. Η εννοιολογική αυτή διαστολή της εφαρμογής των κληροδοτημάτων του Νομού Ιωαννίνων, που προαναφέρθηκαν, σε σχέση με το άρθρ. 37 του Ν. 1473/1984, όπως ειδικότερα προαναφέρθηκε, με τη στενότερη έννοια «της πόλεως Ιωαννίνων», στην οποία η Γνμδ/Ν.Σ.Κ. εξακολουθεί σε κάθε σχετική ευκαιρία να υποστηρίζει ότι από την όλη εφαρμογή του άρθρ. 37 δε θίγονται τα κληροδοτήματα των οποίων η διοίκηση και η διαχείριση ανήκει στα «Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων» [σ. 11, 11β, 12, 12β].

7. Παρόλα αυτά η όλη νομοθετική αλληλουχία της «διαχειρίσεως των περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων της περιφέρειας του νομού Ιωαννίνων» περιορίστηκε *αποκλειστικά* στο περιγραφικό επίπεδο, με όλα τα αρνητικά στοιχεία που συνάγονται από την οιονεί εξωτερική ανάλυση των βασικών νομοθετημάτων, τα οποία αγωνίζονται να εμφανίσουν ότι η μόνη κινητήρια δύναμη του όλου προβλήματος των κληροδοτημάτων των Ιωαννίνων αποτελεί το νομικό πρόσωπο υπό τον τίτλο «Αγαθοεργά Καταστήματα Ιωαννίνων», η ύπαρξη του οποίου υποστηρίζεται από την ενλόγω Γνμδ./Ν.Σ.Κ. ότι εξακολουθεί να υφίσταται και να λειτουργεί θεωρητικά σύμφωνα με τις διατάξεις του από 1ης.7.1926 Ν.Δ., περιέχοντος τον «Κανονισμό διαχειρίσεως περιουσιών των επί Τουρκοκρατίας τέως Χριστιανικών κοινοτήτων της πόλεως Ιωαννίνων», που κυρώθηκε με το από 11ης.11.1927 Ν.Δ. [σημ. με βάση τις επιπλέον κυρώσεις της ελληνικής Πολιτείας].

Ατυχώς η Γνμδ/Ν.Σ.Κ. αποδείχθηκε ελλιπής! Ποίο το σφάλμα; Υποθέτω η «καθυποβολμαία» ερώτηση, που αναγκαστικά θα κατέληγε στην καθυποβληθείσα απάντηση του ερωτήματος του Υπουργείου, προσχεδιασμένο πιθανόν! οπότε η απάντηση του Ν.Σ.Κ. αναγκαστικά ατελής, γραφειοκρατική, υπηρεσιακή.

Τελικά ποιον ωφέλησε η απάντηση, την πλειοψηφούσα Προεδρία την Μητροπόλεως Ιωαννίνων, απάντων και απασών των μικρότερων ή μεγαλύτερων εκκλησιαστικών μονάδων της «πόλεως των Ιωαννίνων», και έτσι το θέμα δεν είναι γνωστό αν τελικά λύθηκε!

Σε ολόκληρη Πόλη που παρήγαγε τόσους Δωρητές, η Πατρίδα τι προσέφερε για την ενίσχυση «τουλάχιστον» και διατήρηση του τεράστιου οικονομικού αποταμιεύματος των Μεγάλων αυτών Εθνικών Δωρητών και Ευεργετών, καμιά! Ίσως τους «χάρισε» την άκαιρη και γραφειοκρατική παρεμβολή του Δημοσίου για την «προστασία» των Δωρεών τους αυτών; Με τις πρακτικές αυτές τι

θα αποκόμιζαν οι μεταγενέστεροι υποψήφιοι Δωρητές βλέποντας τα αποτελέσματα των Δωρεών αυτών;

Το τελικό συμπέρασμα διαφαίνεται ότι, μολονότι ο ενδεχόμενος στόχος της εξαιρέσεως των περιουσιών των τέως Χριστιανικών Κοινοτήτων του νομού και της πόλεως των Ιωαννίνων, από την ένταξή τους στο γενικό νόμο 2508/1920, δεν οδήγησε στην επιτυχή λειτουργία της εξαιρέσεως αυτής. Κι αυτό γιατί τα μεταγενέστερα πρότυπα των μορφών των μεγάλων Δωρεών που λειτούργησαν ήδη πολύ επιτυχώς στην Ελλάδα, με τις ουσιαστικές προβλέψεις και οδηγίες των Δωρητών για την υλοποίησή τους, μακρυνά από τη συμμετοχή των πολιτειακών οργάνων του Δημοσίου, είχαν τελείως διαφορετικά αποτελέσματα.

Αφέθηκε για το τέλος της παρούσας αναπτύξεως η αξιολόγηση μιας ιδιαίτερα σημαντικής προσθήκης στο βασικό εκκλησιαστικό Νόμο υπ' αριθ. 590/31ης Μαΐου 1977, που περιέχει τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, άρθρ. 47 παρ. 3β, το οποίο αντικαταστάθηκε από το άρθρ. 51 παρ. 4β' του Νόμου 4301/2014, που ρύθμιζε τις περιπτώσεις πράξεων *αναγνωρίσεως και καταγραφής* της υπάρξεως περιουσιακών στοιχείων ή αυτοδίκαιης περιελεύσεως *προϋφιστάμενων δικαιωμάτων με αναδρομική ισχύ και αναγνωριστικό χαρακτήρα, αποτελώντας πράξεις αναγνωρίσεως και καταγραφής εμπράγματων δικαιωμάτων, και όχι πρωτότυπο ή παράγωγο τρόπο κτήσεως κυριότητας στα ιδιοκτησιακά στοιχεία των «ενοριακών» ή «εκκλησιαστικών» περιουσιών των τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων.*

Έτσι: «στις περιπτώσεις της οποτεδήποτε¹¹² (σε οποιαδήποτε περίπτωση ή χρονική στιγμή χωρίς ημερολογιακούς περιορισμούς και κατά το παρελθόν προ της ισχύος του Νόμου 590/1977) σύστασης Ιερών Μητροπόλεων ή Ενοριών, [όπου] εκκλησιαστικά ακίνητα Μητροπόλεων, Ενοριών, παλαιών Επισκοπών ή τέως ορθοδόξων χριστιανικών κοινοτήτων, που υπάγονται πλέον στην εδαφι-

112. Που τελικά μορφοποιήθηκε στο άρθρ. 47 παρ. 3β του Ν. 590/1977 από το άρθρ. 51 παρ. 4β του Νόμου 4301/7ης.10.2014 «Οργάνωση της νομικής μορφής των θρησκευτικών κοινοτήτων και των ενώσεών τους στην Ελλάδα και άλλες διατάξεις αρμοδιότητας Γενικής Γραμματείας Θρησκευμάτων και λοιπές διατάξεις», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 223/7ης.10.2014. Ο νεότερος Ν. 4301/2014 αντικατέστησε τον προηγούμενο Νόμο 4235/11ης.2.2014, «Διοικητικά μέτρα και κυρώσεις στην εφαρμογή της ενωσιακής και εθνικής νομοθεσίας στους τομείς των τροφίμων κ.λπ., αρμοδιότητας του Υπουργείου Αναπτυξίας και Τροφίμων, κ.λπ.», ΕτΚ Α', αριθ. φ. 32/11ης.2.2014, άρθρ. 68, παρ. 1 υποπαρ. 8 α. Παράλληλα, ο Ν. 4235/2014 θέσπισε την «έκθεση απογραφής», μια μορφή συμβολαιογραφικού εγγράφου, το οποίο δεν αποτελεί τίτλο μεταβιβαστικό εμπράγματου δικαιώματος πράξη σε εκκλησιαστικό νομικό πρόσωπο, ο οποίος αποδεικνύει την επελθούσα κυριότητα στην περίπτωση εκ του νόμου «οιονεί καθολικής διαδοχής» επί του ίδιου ακινήτου, μεταξύ εκκλησιαστικών νομικών προσώπων, λόγω τοπικής αρμοδιότητας, γι' αυτό συντάσσεται και καταχωρίζεται χωρίς φόρους κ.λπ., επειδή δε θεωρείται μεταβιβαστική δικαιώματος δικαιοπραξία.

κή περιφέρεια των νέων Μητροπόλεων ή Ενοριών, περιέρχονται κατά κυριότητα σε αυτές από τη σύστασή τους ως οιοινεί καθολικούς διαδόχους, χωρίς άλλη πράξη ή συμβόλαιο ή αντάλλαγμα. Ο Μητροπολίτης της νεοπαγούς Ιεράς Μητροπόλεως ή η Ενορία υποχρεούνται σε απογραφή των ακινήτων, που περιέρονται ή περιήλθαν σε αυτές και η έκθεση απογραφής που περιγράφει τα ακίνητα, καθώς και τα λοιπά εμπράγματα δικαιώματα επί των ακινήτων, εγκρίνεται από τη Δ.Ι.Σ. ή το Μητροπολιτικό Συμβούλιο αντίστοιχα, περιβάλλεται το συμβολαιογραφικό τύπο και μαζί με την περίληψη, καταχωρίζεται στα οικεία βιβλία μεταγραφών στα οικεία βιβλία μεταγραφών του αρμόδιου υποθηκοφυλακείου και αναλόγως πραγματοποιούνται και οι απαιτούμενες κτηματολογικές εγγραφές.

Κατά συνέπεια σύμφωνα με τις ενταγμένες νομικές ρυθμίσεις στη βασική επιταγή του άρθρ. 47 παρ. 3β. του Νόμου 590/1977 (Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος), κηρύσσονται αναδρομικώς ως «οιοινεί καθολικοί διάδοχοι», ως προς τα ευρισκόμενα εντός της σημερινής εδαφικής περιφέρειάς τους (ανάλογα με την τοποθεσία του ακινήτου) εκκλησιαστικά ακίνητα, των παλαιότερων ιδιοκτητών (Ιερών Μητροπόλεων, Ενοριών, *τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων*), με βάση τις ενοριακές και εκκλησιαστικές περιουσίες των κατά την Τουρκοκρατία υφιστάμενων *τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων*, ρυθμιζόμενες από το άρθρ. 3 παρ. 1 Νόμου 2508/1920.

Οπότε, συναφώς, ορίζεται ότι οι «οποτεδήποτε» (με την κυριολεκτική της έννοια) συσταθείσες Ιερές Μητροπόλεις ή Ενορίες Μητροπόλεων της Εκκλησίας της Ελλάδος κηρύσσονται αναδρομικώς (από της συστάσεώς τους ως νομικά πρόσωπα) τα σημερινά εκκλησιαστικά ΝΠΔΔ, με συνέπεια τις σχετικές «εκθέσεις απογραφής», με αναγνωριστικό χαρακτήρα καταγραφής εμπράγματος δικαιώματος, να υποχρεούνται για τις «ενοριακές» περιουσίες, οι εδαφικώς αντίστοιχες σημερινές Ενορίες, ενώ για τις «εκκλησιαστικές» περιουσίες των *τέως Κοινοτήτων* οι εδαφικώς αντίστοιχες σημερινές Ιερές Μητροπόλεις. Ο πιο πάνω περιορισμός στην αναφερθείσα διαδικασία για την τακτοποίηση μόνο του περιουσιακού καθεστώτος των «ενοριακών» και των «εκκλησιαστικών» κατηγοριών στις εδαφικώς αντίστοιχες με το κριτήριο της τοπικής αρμοδιότητας, έτσι ώστε για τις «ενοριακές» περιουσίες οι μορφές των σημερινών «ενοριών», και για τις «εκκλησιαστικές» περιουσίες οι μορφές των σημερινών Ιερών Μητροπόλεων.

Ήδη με την περάτωση της αξιολογήσεως του νομικού καθεστώτος ιδιαίτερα των «εκκλησιαστικών» ακινήτων των κατά την Τουρκοκρατία υφιστάμενων «*τέως Ορθοδόξων Χριστιανικών Κοινοτήτων*», οι αρχικές νομοθετικές ρυθμίσεις των οποίων ανάγονταν στον βασικό Νόμο 2508/1920 με τις επακόλουθες τροποποιήσεις του, αντιμετώπισαν, όπως προαναφέρθηκε, εξαρχής μία *ακατανόητη* άποψη ιδιαίτερα της Αρεοπαγίτικης νομολογίας μας, κυρίως στην ατεκμηρίωτη αντιμετώπιση αποδείξεως των περιουσιακών στοιχείων των Αγιορειτικών Μονών

με βάση τις αποδεικτικές ρυθμίσεις του Ν. 2508/1920 (που αφορούσαν τις υφιστάμενες «τέως Ορθόδοξες Χριστιανικές Κοινότητες») αποκλειστικά, η οποία στη συνέχεια παγιώθηκε αυθαίρετα, στηριζόμενη στην απόλυτη εφαρμογή και για αυτές, με την υποχρέωση τηρήσεως των αναφερόμενων στο αρχικό Νόμο 2508 διατυπώσεων, στις περιπτώσεις δικαστικής διεκδικήσεως των περιουσιών των τέως Ορθόδοξων Χριστιανικών Κοινοτήτων, που αργούντως προαναφέρθηκαν.

†ΓΕΩΡΓΙΟΣ. Π. ΝΑΚΟΣ
Ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας Δικαίου
στη Νομική Σχολή του Α.Π.Θ.

ΗΡΩΕΣ ΣΕ ΜΠΡΟΥΝΤΖΟ ΚΑΙ ΜΑΡΜΑΡΟ:
ΑΝΔΡΙΑΝΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΟΜΕΣ ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΩΝ ΣΤΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ¹

Εισαγωγή

Οι αφορμές για τη συγγραφή αυτού του κειμένου είναι πολλές: Πρώτα-πρώτα είναι η ερευνητική περιέργεια για ένα συγκεκριμένο είδος υπαίθριας γλυπτικής, όπως είναι οι ανδριάντες και οι προτομές, που αποτελούν ένα ξεχωριστό και ενδιαφέρον κεφάλαιο της νεοελληνικής γλυπτικής. Επίσης, η ιστορική σημασία και η καλλιτεχνική αξία, που συνυπάρχουν ως δύο μοναδικές ιδιότητες σε αυτού του είδους τα έργα τέχνης, που για τον ιστορικό είναι μία πρόκληση για περαιτέρω ανάλυση και έρευνα. Ακόμα, η χρονική συγκυρία είναι κι αυτή άλλη μία αφορμή. Η Συμφωνία των Πρεσπών, οι πολιτικές αλλά και οι επιστημονικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε ομάδες και μέλη διαφόρων οργανώσεων με διαφορετικές αφηγήσεις και σκοπιμότητες, ενίσχυσαν το ειδικό βάρος των «Μακεδονομάχων», που απεικονίζονται στα υπό μελέτη γλυπτά. Αίφνης, τα πρόσωπα και η ιστορία των πρωταγωνιστών ήλθαν στην επικαιρότητα, με αμφίσημα σχόλια και θυμικές κρίσεις και η Θεσσαλονίκη έγινε για άλλη μια φορά το επίκεντρο των συζητήσεων.

Ο Μακεδονικός Αγώνας ήταν ένα ιστορικό γεγονός μεγάλης σημασίας και αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες σελίδες της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ήταν ένας αγώνας πολύπλοκος, ο οποίος διεξαγόταν σε έδαφος με πανσπερμία εθνοτήτων που αντιμάχονταν μεταξύ τους. Η Ελλάδα μόλις είχε εξέλθει από έναν χαμένο πόλεμο (1897) με απεριόριστες αρνητικές συνέπειες, η περιοχή της Μακεδονίας βρισκόταν στο στόχαστρο των μεγάλων δυνάμεων, που όλοι υπολόγιζαν στο ενδεχόμενο «οθωμανικό κενό» και κυρίως η βουλγαρική προπαγάνδα ήταν ήδη στο απόγειό της.

1. «Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ)».

Η κατάσταση περιγράφεται ως εξαιρετικά δύσκολη τόσο στην ίδια τη Θεσσαλονίκη και σε άλλες μακεδονικές πόλεις, όσο και στην ύπαιθρο με τα χωριά της μακεδονικής ενδοχώρας να βρίσκονται στο έλεος των βουλγαρικών επιδρομών και των διαφόρων τρομοκρατικών ομάδων τους. Η αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης αρχικά κινήθηκε σε διπλωματικό και πολιτικό επίπεδο, ώστε να βρει διεθνείς συμμαχίες, και ταυτόχρονα ενίσχυσε τους πατριωτικούς συλλόγους που «ανέλαβαν ανεπίσημα τη διαφώτιση και ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης στην Ελλάδα και το συντονισμό της άμυνας του Μακεδονικού Ελληνισμού» [Β. Γούναρης, «Ο Μακεδονικός Αγώνας και η προετοιμασία της απελευθέρωσης (1903-1912)», στο: Ι. Κολιόπουλος – Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Παπαζήση και Εκδόσεις Παρατηρητής, χ.χ., σ. 513].

Για την ελληνική κυβέρνηση και για το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως η αιχμή του δόρατος υπήρξε η παιδεία και γι' αυτό με πρωτοβουλία τους πολλά σχολεία ιδρύθηκαν σε πόλεις και κωμοπόλεις της Μακεδονίας. Μεγάλο ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση έπαιξε η Εκκλησία, αλλά και εξέχοντες Έλληνες διπλωμάτες και διανοούμενοι. Η σημαντικότερη ωστόσο κίνηση ήταν η ίδρυση ένοπλων ομάδων (πρωτοστατούντων του μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη και του Ίωνος Δραγούμη), από τις οποίες αναδείχθηκαν γενναίοι άνδρες, που σήμερα αναγνωρίζονται ως Μακεδονομάχοι, με προεξάρχοντα τον Παύλο Μελά, του οποίου ο θάνατος το 1904 συγκίνησε το πανελλήνιο.

Αυτούς τους Μακεδόνες η πατρίδα και οι πολίτες της τίμησαν με τα μνημεία μνήμης που έστησαν σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας, από τη Φλώρινα και την Καστοριά μέχρι τη Δράμα, τα Γρεβενά και την Κοζάνη. Η Θεσσαλονίκη έχει φυσικά την τιμητική της καθώς τα περισσότερα γλυπτά Μακεδονομάχων βρίσκονται στην πόλη και στις γειτονίες της. Πρόκειται για μία συγκεκριμένη ομάδα έργων τέχνης με κοινά χαρακτηριστικά στο επίπεδο της εικαστικής μορφής, αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα ως ιστορικές προσωπογραφίες μιας εποχής, που είχαν περίπου κοινή δράση και λειτουργούν ως μνημεία, προκειμένου να διατηρηθεί «ζωντανή» η μνήμη στους απογόνους (Μ. Παπανικολάου, *Υπαίθρια γλυπτά Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης, 1985, σ. 13).

Οι ήρωες της Μακεδονίας. Ιστορικά συμφραζόμενα

Μνημεία για τους Μακεδονομάχους και για όσους συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τον Μακεδονικό Αγώνα στήθηκαν σε πολλές πόλεις της Βόρειας Ελλάδας και ιδίως της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας. Επίσης, σε πολλές ελληνι-

κές πόλεις ανά την επικράτεια έχουν δοθεί ονόματα ηρώων του μακεδονικού αγώνα σε δρόμους και σε πλατείες. Στην Πλατεία Μακεδονομάχων της Θεσσαλονίκης (απέναντι από την εκκλησία της Αχειροποιήτου), βρίσκονταν μέχρι πρότινος οι προτομές μακεδονομάχων, αλλά προς το παρόν είναι κλειστή λόγω των έργων του μετρό (Εικ. 1).²

Την πρωτοβουλία για τη διαιώνιση της ιστορικής μνήμης μέσω των παραπάνω δράσεων έχουν αναλάβει διάφορες μακεδονικές οργανώσεις, ιδιώτες, η τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά και ορισμένες φορές η ίδια η πολιτεία (Υπουργείο Μακεδονίας Θράκης). Το αρχικό ενδιαφέρον των φορέων και των παραγόντων τους ήταν η προβολή σε δημόσιους χώρους της Θεσσαλονίκης ηρώων και προσώπων της αρχαίας Μακεδονίας, όπως αγάλματα και ανδριάντες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του πατέρα του Φιλίππου και του φιλόσοφου Αριστοτέλη,³ που στήθηκαν σε προβεβλημένους χώρους το κέντρο της Θεσσαλονίκης. Το αρχαιότερο μνημείο είναι του Μεγάλου Αλεξάνδρου που στήθηκε στην παραλία το 1974 και η όλη του εμφάνιση παραπέμπει στην ιδεολογία της εποχής.⁴ Το μνημείο είχε προετοιμαστεί να εκτελεστεί περίπου μία δεκαετία πριν (1965) και αντανάκλουσε το πνεύμα ισχυροποίησης της ιδέας για την ελληνικότητα της Μακεδονίας. Μιας εθνικής θέσης που είχε παγιωθεί με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912.

Οι πολιτικές και οι επιστημονικές συζητήσεις είχαν ενταθεί στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης καθώς η διεθνής προπαγάνδα αμφισβητούσε την ιστορική αλήθεια, τη στιγμή μάλιστα που ο καθηγητής Μανόλης Ανδρόνικος αποκάλυψε τους λαμπρούς βασιλικούς τάφους στη Βεργίνα (την αρχαία πρωτεύουσα των Αιγών) το 1977. Ο Μέγας Αλέξανδρος ήταν το μνημείο που προσδιόριζε την εθνική ταυτότητα των κατοίκων της Μακεδονίας και αποτελούσε το σύμβολο ενότητας και εθνικής υπερηφάνειας.

Δεν ήταν όμως μόνο η αρχαία Μακεδονία που βρέθηκε στη σφαίρα της αμφισβήτησης, ήταν και η νεότερη της οποίας την απελευθέρωση είχαν προετοιμάσει οι ήρωες Μακεδονομάχοι στους γνωστούς μακεδονικούς αγώνες του 1904-1908. Σ' αυτούς συγκαταλέγονται τόσο οι αγωνιστές που έπεσαν για την πατρι-

2. Οι προτομές της πλατείας Μακεδονομάχων στήθηκαν με πρωτοβουλία του δημάρχου Κωνσταντίνου Ζέρβα στην πλατεία Τσιρογιάννη, απέναντι από τον Λευκό Πύργο.

3. Βλ. Μ. Tschla, «Ideological and Aesthetic Standards of Greek Open-Air Sculpture: Three Emblematic Statues of Thessaloniki», *International Journal of Arts Humanities and Social Sciences Studies* 4(8) (2019) 29-36. Το άγαλμα του Μ. Αλεξάνδρου φιλοτεχνήθηκε από τον Ε. Μουστάκα το 1973, του Φιλίππου του Β' από τον Γ. Νικολαΐδη το 1994 και του Αριστοτέλη από τον Γ. Γεωργιάδη από το 1990.

4. Βλ. έγχρωμη απεικόνισή του και σχόλια στο: Μ. Παπανικολάου, *Υπαίθρια γλυπτά Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης, 1985, σσ. 38-40

δα, όσο και εκείνοι που είχαν προετοιμάσει τον αγώνα τους, ιδιώτες και κληρικοί και τους οποίους οι επόμενες γενιές τίμησαν τη μνήμη τους.⁵

Τα πρώτα γλυπτά Μακεδονομάχων στήθηκαν σε κεντρικά σημεία της Θεσσαλονίκης (Πάρκο της ΧΑΝΘ, Πάρκο Παναγίας Χαλκίων, Πλατεία Μακεδονομάχων) τη δεκαετία του '50. Ίσως να ήταν η απάντηση της ελληνικής πολιτείας και των ανθρώπων της στη δημιουργία του ομόσπονδου κρατιδίου της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας επί Τίτο αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το ζήτημα εντάθηκε το 1991 με τη δημιουργία της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (F.Y.R.O.M.), αλλά και με τη Συμφωνία των Πρεσπών το 2018.

Συγκεκριμένα, το 1953 με 1956 στήνονται στη Θεσσαλονίκη οι εξής προτομές:

Παύλου Μελά, Καπετάν Κώττα, Γεωργίου Τσόντου/Καπετάν Βάρδα (Εικ. 2), Ιωάννη Πούλακα, Μητροπολίτου Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη (Εικ. 3), Ίωνα Δραγούμη (Εικ. 4), Λάμπρου Κορομηλά, Καπετάν Γκόνου-Γιώτα, Γεωργίου Βολάνη, Δημητρίου Καλαποθάκη και Ηλία Δεληγιαννάκη. Ανάμεσα στα 1976 με 1979 στήθηκαν οι προτομές των Ευθύμιου Καούδη, Παύλου Γύπαρη και Αλέξανδρου Πετρίδη, ενώ η προτομή του μητροπολίτη Γρεβενών Αιμιλιανού Λαζαρίδη, το 1967.

Από τους ανδριάντες ξεχωρίζουν τρεις: του Παύλου Μελά (1996) (Εικ. 5), του Ίωνα Δραγούμη (1992) (Εικ. 6) και του Άγνωστου Κρητικού Αγωνιστή Μακεδονομάχου (2006) (Εικ. 7). Τα συνολικά μνημεία που στήθηκαν προς τιμήν των υπερασπιστών της Μακεδονίας και κοσμούν την πόλη της Θεσσαλονίκης είναι δεκαέξι προτομές και τρεις ανδριάντες, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Παύλος Μελάς και ο Ίωνας Δραγούμης απεικονίζονται και στις δύο κατηγορίες.⁶ Ορισμένα από τα έργα αυτά ξεχωρίζουν για την ποιότητά τους, γιατί η «αξία» τους είναι διπλή: ιστορική και καλλιτεχνική. Οι καλλιτέχνες μάλιστα που φιλοτέχνησαν τα έργα αυτά είναι στη πλειονότητά τους δοκιμασμένοι γλύπτες με εμπειρία και ταλέντο. Δεσπόζουν ονόματα όπως του Μιχάλη Τόμπρου, του Γιάννη Παπά, της Αλίκης Χατζή του Ευθύμη Καλευρά, του Θανάση Μηνόπουλου, της Ναταλίας Μελά-Κωνσταντινίδη και άλλων.

5. Στη χορεία των «Μακεδονομάχων» ανήκουν τόσο οι διπλωμάτες Ίων Δραγούμης και ο Λάμπρος Κορομηλάς όσο και οι μητροπολίτες Γερμανός Καραβαγγέλης και Αιμιλιανός Γρεβενών.

6. Λεπτομερείς περιγραφές των γλυπτών βλ. Σ. Παναγιωτάκης, *Γλυπτά της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης και οι σύγχρονες τάσεις των δημόσιων εικαστικών παρεμβάσεων* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2014, και πιο ειδικά για τους ανδριάντες σ. 229 κ.ε., για τις προτομές σ. 386 κ.ε. και για τις προτομές της Πλατείας Μακεδονομάχων σ. 415 κ.ε.

Είναι μια ενότητα με σαφές εννοιολογικό περιεχόμενο και με προεκτάσεις στην κυρίαρχη ιδεολογία, καθώς και με αναφορές σε κοινωνικά και θεσμικά ζητήματα. Από τυπολογική και μορφολογική άποψη, ακολουθούν τις βασικές αρχές της νεοελληνικής γλυπτικής της περιόδου.

Οι ανδριάντες και οι προτομές

Οι ανδριάντες που αναφέρονται σε Μακεδονομάχους είναι του Παύλου Μελά που βρίσκεται στο κέντρο της πόλης (πλατεία Τσιρογιάννη), του Ίωνα Δραγούμη στην πλατεία Μακεδονομάχων και του Άγνωστου Αγωνιστή Κρητικού Μακεδονομάχου στην οδό Παύλου Μελά και Μητροπόλεως.

Ο Παύλος Μελάς⁷ (Εικ. 5) (μπρούντζος, 1996) είναι έργο της Ναταλίας Μελά-Κωνσταντινίδη (1923-2019), εγγονής του ήρωα Μακεδονομάχου. Είναι από τα πιο μοντέρνα γλυπτά της πόλης αυτής της κατηγορίας και έγινε κατόπιν παραγγελίας του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα (Σ. Παναγιωτάκης, *Γλυπτά της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης και οι σύγχρονες τάσεις των δημόσιων εικαστικών παρεμβάσεων* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2014, σσ. 344-345).⁸

Ο Παύλος Μελάς είναι υπερμεγέθης (ύψος 2.00 μ.), απεικονίζεται σε πλήρη πολεμική εξάρτηση με παρουσιαστικό ευθυτενές και με ύφος περήφανο, ισοροπεί στο όπλο που κρατά με το αριστερό του χέρι. Έχει ελαφρά προβεβλημένο το αριστερό του πόδι προ τα μπρος σαν τους αρχαίους κούρους, μια εντύπωση που ενισχύεται από το αρχαϊκό πλάσιμο της φόρμας, τεχνοτροπική συνήθεια που η καλλιτέχνης ασπάστηκε από τον δάσκαλό της στη Σχολή Καλών Τεχνών, τον Απάρτη. Η μορφή έχει γεωμετρική κατασκευή και η φόρμα απαρτίζεται από επίπεδα, σύμφωνα με την τεχνική των κυβιστών. Είναι πραγματικά ένα από τα πιο ολοκληρωμένα υπαίθρια γλυπτά της πόλης καμωμένο με μοντέρνα αντίληψη, αν και απόλυτα εικονιστικό, όπως αρμόζει άλλωστε σε έργα αυτού του τύπου.

7. Ο Παύλος Μελάς είναι από τους πιο διακεκριμένους Μακεδονομάχους. Έλαβε μέρος στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και το 1904 μετέβη κρυφά στη Μακεδονία, για να προετοιμάσει το έδαφος για μελλοντική ένοπλη εξέγερση. Εκεί συγκρότησε αντάρτικο σώμα, αλλά ύστερα από προδοσία σκοτώθηκε από τουρκική περίπολο στο χωριό Σιάτιστα.

8. Το έργο της πλατείας Τσιρογιάννη - Λευκού Πύργου είναι το δεύτερο που χυτεύθηκε για να κοσμήσει το κέντρο της πόλης. Το πρώτο είναι εκείνο που βρίσκεται στην πλατεία Νέου Κορδελιού (Θεσσαλονίκη) και στήθηκε σ' αυτό το σημείο το 1981. Η μόνη διαφορά που έχουν τα δύο έργα είναι ότι εκείνο του Κορδελιού φέρει ως βάση έναν ακατέργαστο πέτρινο βράχο, ενώ της πλατείας Τσιρογιάννη στηρίζεται σε ορθογώνια μαρμαρίνη βάση Παπανικολάου, ό.π. (σημ. 4), σσ. 16-17.

Ο επόμενος χρονολογικά ανδριάντας είναι του *Ίωνα Δραγούμη* (Εικ. 6) (πλατεία Μακεδονομάχων, μπρούντζος, 1992).⁹ Το έργο κατασκευάστηκε από τον γλύπτη Γιάννη Παπά (1913-2005), έναν πολύ σπουδαίο καλλιτέχνη με μεγάλη εμπειρία σε έργα μνημειακά, καμωμένα ειδικά για ελεύθερους, υπαίθριους χώρους. Ο Ίων Δραγούμης είναι το τρίτο έργο που ανήκει στον Γιάννη Παπά, ο οποίος σ' αυτό το είδος της γλυπτικής έχει αναδειχθεί ως ο μεγάλος δάσκαλος. Τα δύο έργα -ανδριάντες που είχαν προηγηθεί στη Θεσσαλονίκη- ήταν ο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου*, που βρίσκεται στην Πανεπιστημιούπολη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου (πάγκο Διοίκησης, 1976) και ο *Ελευθέριος Βενιζέλος* (πλατεία Αρχαίας Αγοράς - Πλατεία Δικαστηρίων - πλατεία Αριστοτέλους, 1977).

Ο Ίων Δραγούμης, πολιτικός και διπλωμάτης με μεγάλη συμβολή στον Μακεδονικό Αγώνα στον τομέα της καθοδήγησης και διαμόρφωσης της ιδεολογίας του, αλλά και ενθάρρυνσης των αγωνιστών απεικονίζεται ως μία κατεξοχήν πνευματική προσωπικότητα. Ευθυτενής με κοσμική ενδυμασία και περήφανο βλέμμα, κοιτάζει μπροστά, στο μέλλον του τόπου που τόσο πολύ αγάπησε. Από πλαστική απόδοση το έργο είναι άψογο και τεχνικά άρτιο με μια εσωτερική και εξωτερική ισορροπία, δηλαδή το «βάρος» της εξωτερικής όψης του γλυπτού (βαρύ παλτό με έντονες πτυχώσεις σαν δωρικός κίονας), αντανakλά την εσωτερική δύναμη και περηφάνια του Έλληνα διπλωμάτη. Είναι ένα γλυπτό που έχει τις αρετές της ρεαλιστικής γλυπτικής, με την οποία ο καλλιτέχνης ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένος.

Ο τρίτος ανδριάντας με τη θεματολογία του Μακεδονικού Αγώνα είναι ο *Άγνωστος Κρητικός Αγωνιστής Μακεδονομάχος* (Εικ. 7) (οδός Παύλου Μελά και Μητροπόλεως, μπρούντζος, 2006), δωρεά της Παγκρήτιας Αδελφότητας Μακεδονίας ως αναγνώριση της μεγάλης συμβολής των Κρητικών στον Μακεδονικό Αγώνα. Το υπερμέγεθες αυτό γλυπτό φιλοτέχνησε ο γλύπτης Κιώτης Γεώργιος (1968) με εμπειρία στα υπαίθρια γλυπτά. Είναι ένα γλυπτό με περιγραφικές λεπτομέρειες και με στοιχεία που τονίζουν τον πατριωτισμό ως αξία, που αποτυπώνεται με τρόπο έντονο σε όλα τα μέρη του ανδριάντα (πολεμική εξάρτηση και ενδυμασία με γεωγραφική αναγνωρισιμότητα, τονισμένες λεπτομέρειες του προσώπου, ογκώδη μοτίβα κτλ.). Είναι ένα γλυπτό με κραυγαλέα εξωτερικά χαρακτηριστικά, γνώριμες ιδιότητες του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, που ο καλλιτέχνης γνώρισε κατά τις σπουδές του στην τότε Σοβιετική Ένωση.

Οι προτομές Μακεδονομάχων είναι συνολικά δεκατέσσερις, εάν συμπεριλάβουμε και τις προτομές, αφιερωμένες στους δύο μητροπολίτες Καστοριάς Γεο-

9. Ο Ίων Στεφάνου Δραγούμης ήταν νομικός και υπηρέτησε στο ελληνικό διπλωματικό σώμα, ως πρόξενος στα ελληνικά προξενεία του Μοναστηρίου, Σερρών και Φιλιππούπολης. Ανέπτυξε έντονη πατριωτική δράση, για την προάσπιση του ελληνισμού της Μακεδονίας. Ασχολήθηκε με την πολιτική και τη λογοτεχνία. Δολοφονήθηκε στην Αθήνα το 1920.

μανό Καραβαγγέλη (Εικ. 3) και Γρεβενών Αιμιλιανό Λαζαρίδη. Οι μητροπολίτες αυτοί είχαν σταλεί μαζί με άλλους στις δοκιμαζόμενες μακεδονικές περιοχές από τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Ιωακείμ Γ΄, τον επονομαζόμενο Μεγαλοπρεπή.¹⁰

Οι περισσότερες προτομές (συνολικά οκτώ), όλες σε μάρμαρο, τοποθετήθηκαν στην πλατεία Μακεδονομάχων (απέναντι από την Παναγία της Αχειροποιήτου, επί της οδού Αγίας Σοφίας).¹¹ Πρόκειται για τις προτομές των Καπετάν Κώττα (1953), Γεωργίου Βολάνη (1953), Ηλία Δεληγιαννάκη (1953), Παύλου Μελά (1954), Δημητρίου Καλαποθάκη (1954), Ευθυμίου Καούδη (1976), Παύλου Γύπαρη (1976) και Αλέξανδρου Πετρίδη (1979). Οι καλλιτέχνες που φιλοτέχνησαν τις προτομές σε μάρμαρο είναι ο Ευθύμιος Καλευράς (1929-2011) τις προτομές του Αλέξανδρου Πετρίδη και Ευθύμιου Καούδη, ο Γιάννης Κανακάκης ή Κανακάκης (1903-1978) τις προτομές Γεωργίου Βολάνη και Ηλία Δεληγιαννάκη, ο Μιχάλης Τόμπρος (1989-1974) την προτομή του Δημητρίου Καλαποθάκη, η Αλίκη Χατζή (1923-1997) την προτομή του Καπετάν Κώττα, ο Θανάσης Μηνόπου-

10. Ο πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ΄ χρημάτισε πατριάρχη Κωνσταντινούπολης σε δύο περιόδους: 1878-1884 και 1901-1912. Στη δεύτερη θητεία του φρόντισε να καλύψει τις κενές μητροπόλεις των υπόδουλων περιοχών με κληρικούς ευρείας μόρφωσης και με εθνικές θέσεις για το Μακεδονικό Ζήτημα. Δικές του επιλογές ήταν ο ορισμός ως μητροπολίτη Καστοριάς τον Γερμανό Καραβαγγέλη, μητροπολίτη Γρεβενών τον Αιμιλιανό Λαζαρίδη και μητροπολίτη Δράμας, τον Χρυσόστομο Καλαφάτη, τον μετέπειτα Χρυσόστομο Σμύρνης, που μαρτύρησε το 1922. Οι αγώνες των περισσότερων μητροπολιτών υπέρ της διατήρησης της ελληνικότητας της Μακεδονίας έχει καταγραφεί από την ιστορία ως πολύ σημαντικές, όπως και η συμβολή του πατριάρχη ιδιαίτερος αξιοσημείωτη. Για τον Ιωακείμ το Γ΄. Βλ. τα πρακτικά συνεδρίου με τίτλο *Ιωακείμ ο Γ΄ ο μεγαλοπρεπής, ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Θεσσαλονίκη 2-5.2.2012, Οργάνωση Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης - Δήμος Θεσσαλονίκης.

Η ως άνω αδελφότητα με δαπάνες της ανέλαβε την κατασκευή ανδριάντα προς τιμήν του εν λόγω πατριάρχη για τη συμβολή του στον ελληνισμό της Μακεδονίας. Τη φιλοτέχνηση του μπρούντζινου ανδριάντα ανέλαβε η καλλιτέχνης Αφροδίτη Λίτη (1953) και στήθηκε μπροστά από τη Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. Για τον ανδριάντα βλ. Μ. Παπανικολάου, «Ο ανδριάντας του Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ΄ και η θέση του στη σύγχρονη γλυπτική», στο: Μ. Καγιαδάκη (επιμ.), *Χρώματα. Μελέτες για την Τέχνη. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μιλτιάδη Μ. Παπανικολάου*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Βάνιας 2018, σσ. 209-238.

Τον ανδριάντα του Χρυσόστομου Μητροπολίτου Σμύρνης, ο οποίος προτού μεταβεί στη Σμύρνη, όπου και βρήκε μαρτυρικό θάνατο, θήτεψε στη Μητρόπολη Δράμας με επιλογή του πατριάρχη Ιωακείμ, όπου είχε έντονη εθνική δράση. Τη μεγάλη αυτή προσωπικότητα η Θεσσαλονίκη τίμησε στήνοντας τον ανδριάντα του στην πλατεία Αγίας Σοφίας το 1966 (έργο του γλύπτη Θανάση Απάρτη/Απάρτογλου). Βλ. απεικόνιση του γλυπτού και κριτικά σχόλια στο Παπανικολάου, *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 52-53.

11. Τα γλυπτά αυτά λόγω εργασιών του μετρό μεταφέρθηκαν σε αποθήκες του Δήμου Θεσσαλονίκης. Ορισμένα από αυτά τοποθετήθηκαν προσωρινά στο πάρκο Τσιρογιάννη, όπου βρίσκεται και ο ανδριάντα του Παύλου Μελά.

λος (1931-1982) την προτομή του Παύλου Γύπαρη και η γλύπτρια Ναταλία Μελά-Κωνσταντινίδη (1923-2019) την προτομή του Παύλου Μελά.¹²

Χωρίς αμφιβολία, οι παραπάνω καλλιτέχνες ήταν πολύ καλοί γνώστες επεξεργασίας του μαρμάρου με μεγάλη εμπειρία σε ανάλογες εργασίες. Είναι οκτώ πορτρέτα αγωνιστών και ανθρώπων που συνέβαλαν στη διατήρηση του ελληνισμού σε μια εξαιρετικά δύσκολη περίοδο για τη Μακεδονία και τη Θράκη. Γι' αυτό το λόγο οι καλλιτέχνες φρόντισαν να τονίσουν πέρα από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, κυρίως τον ιδεαλισμό τους για τις αξίες που πίστευαν. Ταυτόχρονα διακρίνει κανείς το περήφανο βλέμμα και την αποφασιστικότητα στα πρόσωπά τους. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έχουν οι στρατιωτικοί ήρωες, στους οποίους προστίθεται το αγέρωχο και υπερήφανο ύφος. Το πλάσιμο των μορφών ακολουθεί κατά κανόνα τα ακαδημαϊκά πρότυπα, με έμφαση στη ρεαλιστική περιγραφή, όπως άλλωστε «απαιτούσε» ο οριζοντας προσδοκίας ενός ανώνυμου και διαχρονικού κοινού.

Άλλες δύο μικρές ομάδες Μακεδονομάχων υπάρχουν σε κεντρικά σημεία της πόλης. Η πρώτη βρίσκεται στο πάρκο έξω από την Παναγία Χαλκίων (οδός Εγνατία- πλατεία Αριστοτέλους) με τις προτομές του *Γεωργίου Τσόντου-Καπετάν Βάρδα* (Εικ. 2) (1956) και του *Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη* (Εικ. 3) (1956). Η άλλη βρίσκεται στο πάρκο της ΧΑΝΘ με τις προτομές του *Ιωάννα Δραγουμή* (Εικ. 4) (1954) και *Λάμπρου Ανδρέα Κορομηλά* (1954).

Οι υπόλοιπες προτομές Μακεδονομάχων βρίσκονται σε διάφορα σημεία της πόλης, όπως η προτομή του *Ιωάννου Κ. Πούλακα* (1954) στην κεντρική πλα-

12. Είναι δύσκολο να περιγράψει κανείς με λίγες λέξεις την πολυτάραχη ζωή των Ελλήνων Μακεδονομάχων. Ωστόσο, με βάση τα λεξικά και τη βιβλιογραφία ο βίος τους έχει ως εξής: Καπετάν Κώττας. Υπήρξε συμπολεμιστής του Παύλου Μελά και έλαβε μέρος εναντίον των Βουλγάρων κομιτατζήδων στην περιοχή της Καστοριάς. Συνελήφθη από τους Τούρκους το 1904 και εκτελέστηκε. Σε κεντρική πλατεία της Φλώρινας υπάρχει ο ανδριάντας του, έργο του γλύπτη Δημήτρη Καλαμιάρα. Γεώργιος Βολάνης: Ήταν κρητικός και ανήκε στο σώμα του Παύλου Μελά. Διακρίθηκε σε όλη τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Ηλίας Δεληγιαννάκης: Κατάγοταν κι αυτός από την Κρήτη και έλαβε μέρος στο Μακεδονικό Αγώνα ως αρχηγός ανταρτικής ομάδας. Δημήτριος Καλαποθάκης: Ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και τη λογοτεχνία. Πρωτοστάτησε στην ίδρυση του «Ελληνικού Κομιτάτου» που θα αναλάμβανε τον αγώνα υπέρ της Μακεδονίας. Είχε μεγάλη επίδραση στα εθνικά θέματα ως δημοσιογράφος. Ευθύμιος Καούδης: Ήταν οπλαρχηγός του Μακεδονικού Αγώνα. Έλαβε μέρος στην Κρητική Επανάσταση το 1896 και το 2004 κατετάγη ως εθελοντής στη Μακεδονία και αγωνίστηκε μέχρι το τέλος του Μακεδονικού Αγώνα το 1908. Παύλος Γύπαρης: Άλλος ένας Κρητικός που είχε έντονη δράση στον Μακεδονικό Αγώνα. Ως οπλαρχηγός ανταρτικής ομάδας. Ανήκε στο σώμα του Γεωργίου Κατεχάκη. Αλέξανδρος Πετριδής: Διορίστηκε δάσκαλος από το ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης στη Γαλάτιστα Χαλκιδικής. Κύριο μέλημά του ήταν η τροφοδοσία των Ελλήνων ανταρτών. Διετέλεσε για πολλά χρόνια διευθυντής στο Παπάφειο Ορφανοτροφείο. Βλ. γενικά Παπανικολάου, ό.π. (σημ. 4).

τεία Χαριλάου (Εικ. 8), η προτομή του *Καπετάν Γκόβου Γιώτα* (1954) στο τέρμα της οδού Αγίας Σοφίας και του *Μητροπολίτου Γρεβενών Αιμιλιανού Λαζαρίδη* (1967) στην οδό Αριστοτέλους.

Οι καλλιτέχνες που πραγματεύθηκαν αυτά τα έργα είναι οι: Ιωάννης Κανακάκης ή Κανακάκης (προτομή του Ιωάννη Κ. Πούλακα), η Αλίκη Χατζή (τις προτομές του Γεωργίου Τσόντου-Καπετάν Βάρδα και Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη), ο Μιχάλης Τόμπρος την προτομή του Ίωνα Δραγουμίη, ο Νικόλαος Περαντινός (1910-1991) την προτομή του Λάμπρου Ανδρέα Κορομηλά, ο Δημήτρης Καλαμάρας (1924-1997) την προτομή του Καπετάν Γκόβου Γιώτα και ο Αναστάσιος Παπαδόπουλος (1923-1987)¹³ (12) την προτομή του Μητροπολίτη Γρεβενών Αιμιλιανού Λαζαρίδη.¹⁴

Οι παραπάνω μαρμαρίνες προτομές είναι οι παλιότερες και έγιναν από σπουδαίους γλύπτες, με εξαίρεση την τελευταία, η οποία είναι και η πλέον αδύνατη τεχνικά. Ομολογουμένως ξεχωρίζουν οι προτομές του *Γερμανού Καραβαγγέλη* της Αλίκης Χατζή, όπως και οι προτομές των *Δημητρίου Καλαποθάκη* και

13. Η βιβλιογραφία αφήνει σχεδόν αταύτιστο το όνομα του καλλιτέχνη καθώς δεν υπάρχουν βιογραφικά στοιχεία. Σύμφωνα με την επιγραφή του μνημείου (*ΕΠΟΙΕΙ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ*) έχουμε μεν το όνομα του καλλιτέχνη χωρίς όμως να ταυτίζεται με κάποιον συγκεκριμένο γλύπτη. Ίσως να πρόκειται για τον γλύπτη Αναστάσιο Παπαδόπουλο (1923-1987), του οποίου προτομές υπάρχουν στο Γ΄ Νεκροταφείο Αθηνών.

14. Σύντομα βιογραφικά: Γεώργιος Τσόντος (Καπετάν Βάρδας): Έλαβε μέρος στην Κρητική Επανάσταση το 1896. Συμμετείχε στον Μακεδονικό Αγώνα και έδρασε στην περιοχή του Μοναστηρίου. Επίσης, έλαβε μέρος και στον ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1912-1913 και συμμετείχε στις επιχειρήσεις εναντίον των Βουλγάρων στις περιοχές Σερρών, Κιλκίς και Δράμας.

Μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης: Σπούδασε στη Σχολή της Χάλκης και το 1900 εξελέγη μητροπολίτης Καστοριάς. Από τη θέση του αυτή ανέπτυξε έντονη δράση υπέρ του Μακεδονικού Αγώνα. Για την πατριωτική του δράση ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και το 1909 εξελέγη μητροπολίτης στην Αμάσεια του Πόντου, όπου και εκεί ανέπτυξε αντιστασιακή δράση. Καταδικασμένος από τους Τούρκους κατέφυγε στην Ελλάδα και εξελέγη μητροπολίτης Ιωαννίνων. Πέθανε στη Βιέννη το 1935.

Λάμπρος Ανδρέα Κορομηλάς: Ήταν δημοσιογράφος και διπλωμάτης. Το 1904 ανέλαβε τη νευραλγική θέση του προξένου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη. Από τη θέση αυτή ανέπτυξε έντονη πατριωτική δράση. Διετέλεσε υπουργός οικονομικών και υπουργός εξωτερικών της Ελλάδας καθώς και πρεσβευτής της Ελλάδας στη Ρώμη.

Ιωάννης Πούλακας: Ήταν αρχηγός σώματος Κρητών Μακεδονομάχων. Ανήκε στο σώμα του Παύλου Μελά.

Καπετάν Γκόβος Γιώτας: Καταγόταν από τη Βουλγαρία και η εθνική του δράση εντοπίζεται στη λίμνη των Γιαννιτσών, όπου διακρίθηκε για τα ηρωικά του κατορθώματα. Έδρασε σε όλη τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα.

Μητροπολίτης Γρεβενών Αιμιλιανός Λαζαρίδης: Καταγόταν από τη Μικρά Ασία και σπούδασε στη Σχολή της Χάλκης. Το 1908 εξελέγη μητροπολίτης Γρεβενών. Ανέπτυξε έντονη πατριωτική και εθνική δράση και βρέθηκε στο στόχαστρο των Ρουμάνων και Βουλγάρων κομιτατζήδων. Δολοφονήθηκε το 1911 σε περιοδεία του σε χωριά των Γρεβενών

οι *Λάμπρου Ανδρέα Κορομηλά* των καλλιτεχνών *Μιχάλη Τόμπρου* και *Νικόλαου Περαντινού*, αντίστοιχα, λόγω της εκφραστικής τους δύναμης και της εσωτερικότητας των μορφών. Είναι πρότυπα άψογης εκτέλεσης και τεχνικής κατάρτισης. Εδώ ο ρεαλισμός και η περιγραφικότητα συμβάλλουν πολύ θετικά στην απόδοση της πολύπλευρης προσωπικότητας των εικονιζομένων.

Οι προτομές και οι ανδριάντες των Μακεδονομάχων της Θεσσαλονίκης δεν είναι μόνον τεκμήρια μνήμης και πολιτισμού, αλλά και χαρακτηριστικά παραδείγματα υπαίθριας γλυπτικής μιας περιόδου σαράντα περίπου χρόνων. Ιδίως για γλυπτά που αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα, που ο καλλιτέχνης καλείται να αποτυπώσει σε σκληρά υλικά, όπως είναι το μάρμαρο και ο μπρούτζος. Απ' την άλλη μεριά, τη στιγμή που πρόκειται για έργα που αναφέρονται σε συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα, αυτά αποκαλύπτουν το ιδεολογικό κλίμα τόσο των τοπικών κοινωνιών, όσο και της εποχής που αντανακλάται στη δημόσια σφαίρα.

Συμπεράσματα

Ο Μακεδονικός Αγώνας ήταν μία ξεχωριστή σελίδα της νεοελληνικής ιστορίας. Οι αγωνιστές και οι ήρωες που συμμετείχαν με οποιονδήποτε τρόπο στη μακεδονική υπόθεση προετοίμασαν το έδαφος για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας το 1912. Οι πάμπολλες προτομές και οι ανδριάντες που σήμερα κοσμούν δρόμους και πλατείες της συμπρωτεύουσας αποδεικνύει ότι η τοπική κοινωνία σέβεται την ιστορική μνήμη. Η Θεσσαλονίκη διαθέτει και άλλα παρόμοια έργα με ιστορικό περιεχόμενο άλλων εποχών, αλλά καμία δεν εκπροσωπείται τόσο έντονα όσο η περίοδος του Μακεδονικού Αγώνα. Από τα μνημεία αυτά δεσπόζει ο ανδριάντας του *Παύλου Μελά* της Ναταλίας Μελά, όσο και προτομές που φιλοτέχνησαν περιώνυμοι γλύπτες σαν τον *Μιχάλη Τόμπρο*, την *Αλίκη Χατζή*, τον *Νίκο Περαντινό*, τον *Δημήτρη Καλαμάρα* και άλλους. Πάνω στο μάρμαρο αποτυπώθηκε η μνήμη και στο σκληρό υλικό αποτυπώθηκε η ιστορία ανθρώπων που συνέδεσαν τη ζωή τους με τον αγώνα για την ελευθερία. Ανεξάρτητα από την ιδεολογική οπτική από την οποία βλέπει κανείς τα έργα αυτά με τα συγκεκριμένα εικονιζόμενα πρόσωπα και ανεξάρτητα από τις μορφολογικές επιλογές που έχουν εφαρμοστεί για την εκτέλεσή τους από τους γλύπτες, χωρίς αμφιβολία αποτελούν μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς της νεότερης ελληνικής ιστορίας της τέχνης και του πολιτισμού.

Εικ. 1. Προτομές Μακεδονομάχων, 2019, πλατεία Τσιρογιάννη, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 2. Α. Χατζή, Προτομή Γεωργίου Τσόντου Καπετάν Βάρδα, 1956, Χώρος Πρασίνου στην είσοδο της Παναγίας Χαλκίων, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 3. Α. Χατζή, Προτομή Μητροπολίτη Καστοριάς, 1956, Χώρος Πρασίνου στην είσοδο της Παναγίας Χαλκίων, Θεσσαλονίκη.

*Εικ. 4. Μ. Τζίμπρος, Προτομή
Ιωάννα Δραγούμη, πάρκο Χ.Α.Ν.Θ.,
Θεσσαλονίκη.*

*Εικ. 5. Ν. Μελά, Ανδριάντας Παύλου
Μελά, 1996, πάρκο μεταξύ των οδών
Π. Μελά και Τσιρογιάννη.*

*Εικ. 6. Γ. Παππάς, Ανδριάντας Ιωάννα Δραγούμη, 1992,
πλατεία Μακεδονομάχων, Θεσσαλονίκη.*

Εικ. 7. Γ. Κικώτης, Ανδριάντας Άγνωστου Κρητικού Αγωνιστή, 2006, νησίδα πρασίνου στη συμβολή των οδών Π. Μελά, Δ. Γούναρη και Μητροπόλεως, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 8. Γ. Κανακάκης ή Κανακάκις, Προτομή Ιωάννη Πουλακά, Πλατεία Χαριλάου, Θεσσαλονίκη.

ΦΛΑΜΠΙΟΥΡΟ ΣΕΡΡΩΝ:
Ο ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

Εισαγωγή

Καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου τέταρτου του 20ού αιώνα, οι διαμάχες μεταξύ των Βαλκανικών κρατών για το διαμελισμό των εδαφών που μέχρι τότε συμπεριλαμβάνονταν στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν έντονες. Η πολεμική περίοδος ήταν μακροχρόνια, οι υλικές καταστροφές μεγάλες, οι ανθρώπινες ζωές που χάθηκαν πολλές, όπως πολλές ήταν και οι οικογένειες που ξεριζώθηκαν από τον τόπο τους. Μια από τις σημαντικές για την ζωή των ανθρώπων συνέπειες αυτής της κατάστασης, αφορά στην πόλωση που δημιουργήθηκε μεταξύ των διάφορων ομάδων της Βαλκανικής Χερσονήσου, η οποία αποτέλεσε το κατάλληλο έδαφος για να δημιουργηθεί ένα νέο status για τη συμβίωση των διαφορετικών εθνικών, εθνοτικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών ομάδων. Το νέο πλαίσιο, καθορίστηκε από την ανάγκη των εθνικών αστικών τάξεων να περιχαρρακώσουν το πεδίο των οικονομικών τους δραστηριοτήτων και τη συνακόλουθη υιοθέτηση της σοβινιστικής εκδοχής της εθνικιστικής ιδεολογίας. Ο σοβινισμός αποτελεί εκείνο το στάδιο εξέλιξης της εθνικιστικής ιδεολογίας, κατά το οποίο όσοι/ες τον υιοθετούν δεν μένουν στην αγάπη προς την πατρίδα τους, αλλά εμποτίζονται από μίσος προς κάθε αντίπαλο ή εχθρικό έθνος.¹ Έτσι, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στις προηγούμενες περιόδους των πολυεθνικών αυτοκρατοριών (Ρωμαϊκή, Βυζαντινή, Οθωμανική), με την πάροδο του χρόνου δημιουργήθηκε στους πληθυσμούς των νέων κρατών - εθνών η αίσθηση ότι η παρουσία των «άλλων», δηλαδή των συμπολιτών τους που -κυρίως- είχαν διαφορετική γλώσσα ή θρησκεία, συνιστούσε απειλή για την ενότητα και τη συνοχή της πολιτείας τους, αλλά και για την ίδια την ατομική και για οικογενειακή τους ασφάλεια.

Στην Ελλάδα, μετά την προσάρτηση των σημερινών διοικητικών περιοχών της Μακεδονίας και της Θράκης, οι εθνοτικά και πολιτισμικά διαφορετικοί κάτοικοι των περιοχών αυτών είχαν δύο επιλογές: Να αφομοιωθούν ή να μετακινηθούν σε άλλη χώρα. Η πρώτη επιλογή σήμαινε ότι οι άνθρωποι αυτοί θα έπρεπε να εγκαταλείψουν όσα πολιτισμικά στοιχεία δε ανταποκρίνονταν στο εθνικό πρότυπο. Με άλλα λόγια, οι εθνοτικά διαφορετικοί/ές κάτοικοι θα έπρεπε να υιοθετήσουν μια εθνική και εθνοτική ταυτότητα, η οποία τοποθετούσε τις ρίζες της στην Αρχαία Ελλάδα και συμπεριλάμβανε την «κληρονομιά» του Βυζαντίου.

1. P. Anderson, «Internationalism: A Breviary», *New Left Review* 14(2) (2002) 5-25.

Σ' αυτό το πλαίσιο, όπως έγινε στα περισσότερα έθνη – κράτη που δημιουργήθηκαν κατά το 19ο αιώνα, τα ελληνικά σχολεία κλήθηκαν να παρουσιάσουν μια εθνική αφήγηση, σύμφωνα με την οποία το οικείο έθνος ήταν το «ανώτερο», το «εκλεκτό», αυτό που έδωσε τα φώτα του πολιτισμού κα. Η συγκεκριμένη αφήγηση καθιστούσε τους γειτονικούς λαούς ως κατώτερους, αλλά και τις εθνοτικά διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού της Ελλάδας υποδεέστερες.² Παρά τις προσπάθειες που έγιναν τα τελευταία χρόνια για την αλλαγή των σχολικών εγχειριδίων, η συγκεκριμένη αφήγηση έχει σημαντική –κατά τη γνώμη μας– συμβολή στον τρόπο που μια μερίδα Ελλήνων πολιτών διαχωρίζει και αξιολογεί τους ανθρώπους ανάλογα με την καταγωγή τους, όπως και στα στερεότυπα, τις προκαταλήψεις και τον κρυφό ή φανερό ρατσισμό έναντι των διαφορετικών κατοίκων της ίδιας της χώρας. Δεν είναι τυχαίο ότι ακόμη και σήμερα, σε αρκετές περιπτώσεις η εθνοτική «ετερότητα» ερμηνεύεται με προσφυγή στις θεωρίες του βιολογικού ντετερμινισμού, ενώ η χρήση αποικιακού τύπου αντιεπιστημονικών όρων, όπως «φάρα» και «ράτσα» αφθονεί στον δημόσιο λόγο.

Οι Ρομά

Οι Ρομά, δηλαδή οι άνθρωποι που ήταν και είναι ακόμη γνωστοί/ές ως Γύφτοι/ισσες και Τσιγγάνοι/ες αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση «ετερότητας». Την περίοδο που τα εθνικά κράτη επιδίωξαν την εθνοτική καθαρότητα, οι Ρομικοί πληθυσμοί δεν συνιστούσαν απειλή για την Ελλάδα, αφού κανένα γειτονικό κράτος δεν τους/τις θεωρούσε ως μέλη της εθνικής του κοινότητας. Επιπρόσθετα, οι άνθρωποι αυτοί/ές είχαν σημαντική συμβολή σε τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής των αγροτικών κυρίως περιοχών της χώρας. Γι' αυτό και σε αρκετές περιπτώσεις, ενώ οι τοπικές κοινωνίες απέκλειαν τους/τις Ρομά/Ρόμισες από τις συλλογικότητές τους, τους/τις συμπεριλάμβαναν στην οικονομική δραστηριότητα, για να τους/τις χρησιμοποιήσουν ως φτηνά εργατικά χέρια.

Η συμβίωση των μελών των Ρομικών ομάδων με τις υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες του πληθυσμού της Ελλάδας όμως, κάθε άλλο παρά ειδυλλιακή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Η ξενική τους εμφάνιση, η διαφορετική τους γλώσσα και ο νομαδικός τρόπος ζωής κάποιων από αυτούς/ες, με την πάροδο των ετών και την διάχυση της σοβινιστικής ιδεολογίας κατέστησαν τα μέλη των Ρομικών ομάδων αποδιοπομπαίους τράγους της ελληνικής κοινωνίας. Οι «Γύφτοι», για

2. Για το ζήτημα αυτό βλ. T. D. Zachos – A. Michailidou, «“Others” in Textbooks: The Case of Greek Sixth Grade’s History Textbook», *Theory in Action* 7(3) (2014) 1-25 και D. Zachos, «Roma, Curriculum, and Textbooks: The Case of Greece», *Creative Education* 8 (2017) 1656-1672.

πολλά χρόνια σηματοδοτούσαν τους εθνοτικά / πολιτισμικά / κοινωνικά κατώτερους «άλλους» και έδιναν μια ευκαιρία σε «εμάς» να διατρανώσουμε την ευγένεια», την «ανωτερότητα» και την υπεροχή της «φυλής» μας.

Σημαντικό μερίδιο για τον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι Ρομικές ομάδες έχουν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ). Τα ΜΜΕ προβάλλουν και ενισχύουν, συνήθως, δύο παραστάσεις, δύο στερεότυπες εικόνες για τους/τις Ρομά/ισσες: Σύμφωνα με την πρώτη, οι Ρομά/ισσες αποτελούν μια κοινωνική ομάδα, η οποία βρίσκεται με επιλογή της στο περιθώριο της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής της χώρας. Τα μέλη της αρνούνται τη συμμόρφωση με τους βασικούς κανόνες, τις αξίες και την αισθητική της κοινωνίας στην οποία ζούνε. Παρουσιάζονται ακόμη ως άτομα επικίνδυνα, με «τάση» προς κάθε είδους παράνομες πράξεις. Η δεύτερη εικόνα περιγράφει τους/τις Ρομά/ισσες ως γραφικές φιγούρες του παρελθόντος, ως μια «φυλή» η οποία διατηρεί και αναπαράγει αυστηρά τις παραδόσεις, το ιδιαίτερο σύστημα αξιών της και τις κοινωνικές της συμπεριφορές και διαφυλάττει ως κόρη οφθαλμού την «ξεκάθαρη» διαφορετικότητά της.

Στον χώρο της διανόησης, στη λογοτεχνία, στο θέατρο και στην ποίηση έχουν αποτυπωθεί οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στους/στις Ρομά/Ρόμισες. Στις κοινωνικές επιστήμες η ενασχόληση με τους «διαφορετικούς» είχε και έχει ακόμη να αντιμετωπίσει την αρνητική στάση τόσο του ελληνικού κράτους όσο και των τοπικών κοινωνιών, αφού μέχρι και τη δεκαετία του 1980 υπήρχαν ελάχιστες έρευνες και μελέτες που είχαν ως αντικείμενό τους τα προβλήματα και την ιστορική πορεία των Ρομά/ισσών.³ Η ένταξη στην (τότε) Ευρωπαϊκή Κοινότητα, σε συνδυασμό με τις πιέσεις που άσκησαν κοινωνικά κινήματα και διεθνείς οργανισμοί στην Ελληνική κυβέρνηση, επέφερε μια σειρά από δράσεις που στόχευαν (και στοχεύουν) στη βελτίωση των όρων διαβίωσης και στην κοινωνική ένταξη των Ρομά/ισσων.

Στο πλαίσιο αυτών των δράσεων εκπονήθηκαν μια σειρά από μελέτες και άρθρα, με τα οποία οι συγγραφείς τους επιχείρησαν να ερευνήσουν την κοινωνική και οικονομική κατάσταση των Ρομά/ισσών. Στις εν λόγω εργασίες όμως, γίνεται συχνά επιλεκτική χρήση της ελληνικής εμπειρίας που αφορά στους/στις Ρομά/ισσες και δίνεται σχεδόν αποκλειστικά έμφαση στον πολιτιστικό παράγοντα, χωρίς καμιά σύνδεση με τις οικονομικές, τις πολιτικές και τις κοινωνικές συνθήκες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση που τα μέλη αρκετών Ρομικών ομάδων βίωσαν και βιώνουν αποδίδεται στον δήθεν «διαίτητο» και αμετάβλητο -στοιχείο- πολιτισμό τους. Επιπρόσθετα, σε αρκετές εργασίες οι Ρομά φαίνεται πως είναι νομαδικές ομάδες που ζουν σε καταυλισμούς.

3. Για το ζήτημα αυτό βλ. Δ. Ζάχος, *Εκπαίδευση & Χειραφέτηση*, Θεσσαλονίκη 2007.

Εντούτοις, ομάδες Ρομά/ισσών ζουν μόνιμα εγκατεστημένοι/ες εδώ και πολλά χρόνια σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές, σε πόλεις και σε χωριά σ' ολόκληρη την Ελλάδα.⁴ Η μελέτη αυτών των περιπτώσεων θα έδινε μια πληρέστερη εικόνα της ιστορικής πορείας των διαφόρων ομάδων των Ρομά/ισσών στην Ελλάδα και θα μπορούσε να αποτελέσει μια πηγή άντλησης χρήσιμων συμπερασμάτων για την καλύτερη κατανόηση και αντιμετώπιση παρόμοιων σημερινών προβλημάτων. Ειδικά η διερεύνηση των περιπτώσεων εκείνων όπου οι Ρομά/ισσες έχουν πετύχει την κοινωνική τους ένταξη και η εύρεση των παραγόντων που συνετέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση, θα ήταν κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερα χρήσιμη για τις περιπτώσεις των προσφύγων και των οικονομικών μεταναστών.

Η περιοχή γύρω από το Φλάμπουρο

(α) Η λίμνη του Αχινού

Το Φλάμπουρο βρίσκεται δέκα χιλιόμετρα ανατολικά της Νιγρίτας και ανήκει σήμερα διοικητικά στον δήμο Βισαλτίας. Μέχρι το α' τέταρτο του περασμένου αιώνα, η ζωή της γύρω από το Φλάμπουρο περιοχής καθοριζόταν από τη λίμνη του Αχινού ή Ταχινού ή Κερκινίτιδα ή λίμνη των Σερρών ή λίμνη του Στρυμόνα. Η λίμνη αυτή σχηματιζόταν από τα νερά του Στρυμόνα και άλλων μικρότερων ποταμών, ήταν δηλαδή μία ποταμολίμνη⁵ και μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα ήταν πλωτή για μικρά πλοία.⁶ Η λίμνη εκτεινόταν στο νότιο τμήμα του νομού Σερρών, από την Κάτω Καμήλα μέχρι τα στενά της Αμφίπολης, από το Βαλτοτόπι μέχρι την άκρη των σπιτιών του Αχινού⁷ (Καρούσης, 1989: 80-81). Καταλάμβανε γύρω στα ογδόντα με εκατόν σαράντα χιλιάδες στρέμματα,⁸ ενώ όταν έβρεχε πολύ εκτεινόταν μέχρι τα 200 τ.μ.⁹ Οι ελώδεις εκτάσεις που δημιουργούνταν μετά τις πλημμύρες δημιουργούσαν μεγάλα προβλήματα στη ζωή των κατοίκων των γύρω οικισμών, οι οποίοι/ες για να μετακινηθούν στην εργασία τους ή οπουδήποτε αλλού έπρεπε να φορούν μπότες (οι εύποροι) και γου-

4. D. Zachos, «Sedentary Roma (Gypsies): The Case of Serres (Greece)», *Romani Studies* 5 21(1) (2011) 23-56.

5. Π. Σαμισάρης, «Ο παρόχθιος Αρχαίος οικισμός του Πεθελινού και η ναυσιπλοΐα στην Κερκινίτιδα λίμνη», *Χρονικά του Πεθελινού* 1 (1991) 17-32.

6. Μ. Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας*, Αθήνα 1870.

7. Β. Καρούσης, «Κυνηγητικές Αναμνήσεις», *Πανσεραϊκό Ημερολόγιο* 15 (1989) 80-81.

8. Ν. Αναγνωστόπουλος, *Ο κάμπος των Σερρών*, Αθήνα 1936, σ. 30.

9. R. M. Yeager, *Refugee Settlement and Village change in the District of Serres Greece 1912-1940* (διδακτ. διατρ.), Berkeley 1979, σ. 39.

ρουνοτσάρουχα (οι υπόλοιποι).¹⁰ Προβλήματα δημιουργούνταν και στις μετακινήσεις από τη Νιγρίτα προς τις Σέρρες αφού σύμφωνα με τον Γάλλο καθολικό ιερέα C. Hyvert, ο οποίος ταξίδεψε στα 1888 από Καβάλα για τις Σέρρες μέσω του κόλπου του Ορφανού και της Νιγρίτας, σε ορισμένα σημεία της διαδρομής το νερό έφτανε μέχρι την πόρτα της άμαξας.¹¹

Η ευρύτερη περιοχή που σήμερα βρίσκεται το Φλάμπουρο προσέφερε στους ταξιδιώτες ένα ωραίο θέαμα, αφού η πυκνή βλάστηση σε συνδυασμό με την πλούσια πανίδα και χλωρίδα και τις ελώδεις εκτάσεις καθίστατο μια αδιapέραστη ζούγκλα, ένας ιδεώδης βιότοπος, στον οποίο ζούσαν πέρδικες, ορτύκια, φασιανοί, αλεπούδες, λύκοι, τσακάλια και λαγοί.¹² Η ονομασία που δόθηκε σ' αυτή τη «ζούγκλα» που ήταν «Καρά Ορμάν», δηλαδή Μαύρο Δάσος, μια ονομασία που διατηρείται μέχρι και σήμερα.

Στη λίμνη του Αχινού ζούσαν χιλιάδες υδροβία (κύκνοι, πελεκάνοι, χήνες, πάπιες) και άφθονα και εκλεκτά ψάρια. Στα αγαθά της λίμνης συμπεριλαμβάνονταν το μπρικ από τα γριβάδια, το χαβιάρι από τις τούρνες, τα «θαυμασιότατα» χέλια και ο ταραμάς –«το λαϊκόν χαβιάρι».¹³

Ο πλούτος της λίμνης αποτέλεσε σημαντική πηγή εσόδων για τους εκάστοτε κατόχους της. Στη Βυζαντινή περίοδο τα δικαιώματα αλιείας ανήκαν στην οικογένεια των Χουμνών, ενώ στην πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας –από το 1456– τα δικαιώματα αλιείας πέρασαν στο Φέουδο του Φαΐκ Πασά και της τιμαριώτισσας Δέσποινας Χατούν.¹⁴ Η λίμνη πέρασε αργότερα, στα 1479, στην κατοχή της αρχόντισσας Μάρως Μπράγκοβιτς, μητριάς του Μωάμεθ του πορθητή που έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής της στο κοντινό στη λίμνη χωριό Έξιοβα (σήμερα Δάφνη).

Σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο Cousinery,¹⁵ τρεις περίπου αιώνες αργότερα τα δικαιώματα της λίμνης είχαν εκμισθωθεί από τον κόμη Grand-Seigneur. Η τακτική της εκμίσθωσης των δικαιωμάτων αυτών αποτέλεσε μια βασική πηγή πλουτισμού των Οθωμανών αξιωματούχων (μπέηδων) των Σερρών, γι' αυτό και ακολουθήθηκε μέχρι τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας στην πε-

10. Καρούσης, ό.π. (σημ. 7), 81.

11. Γ. Κουτζακιώτης, «Ένα ταξίδι στις Σέρρες το Μάη του 1888», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992) 106.

12. Καρούσης, ό.π. (σημ. 7), 80-81.

13. Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1925-1926*, Αθήνα 1925, σ. 334.

14. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του Τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα», στο: Σ. Ασδραχάς, (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σ. 94.

15. M. Cousinery, *Vogage dans la Macédoine*, τ. 1, Paris 1831, σ. 136.

ριοχή. Όπως αναφέρει ο Ιγγλέσις¹⁶ στις αρχές του 20ού αιώνα η ενοικίαση των δικαιωμάτων αλιείας της Λίμνης του Αχινού απέφερε στην Τουρκική κυβέρνηση 4.000 λίρες τον χρόνο. Την ίδια πρακτική ακολούθησε και το ελληνικό κράτος, το οποίο νοίκιαζε τα δικαιώματα αλιείας σε ιδιώτες, οι οποίοι στη συνέχεια υπενοικίαζαν μικρότερα κομμάτια της σε άλλους ιδιώτες. Οι τελευταίοι εισέπρατταν ένα καθορισμένο ποσό από τους ψαράδες της περιοχής.¹⁷ Με το ίδιο σύστημα γινόταν και η εκμετάλλευση των «βαλτωδών προϊόντων» (καλάμια, σάλμα, ρουγκόζι), τα οποία ήταν σημαντικά για την εποχή, αφού για παράδειγμα τα καλάμια χρησιμοποιούνταν στο κτίσιμο των σπιτιών και στις περιφράξεις, στις ψάθες κτλ.

Οι ψαράδες της περιοχής είχαν στην κατοχή τους μικρές βάρκες, τις οποίες έδεναν στα σπίτια τους και με τις οποίες έπλεαν στη λίμνη και στα έλη που σχηματίζονταν κυρίως το χειμώνα. Αρκετοί ψαράδες έπιαναν μεγάλες ποσότητες ψαριών, τα οποία για πολλά σπίτια στο Φλάμπουρο αποτελούσαν βασική τροφή.

Ο πλούσιος βιότοπος και τα αγαθά της λίμνης δεν εξασφάλιζαν αντίστοιχο επίπεδο διαβίωσης και στους κατοίκους των παραλίμνιων χωριών. Αντίθετα, οι συνθήκες ζωής ήταν ιδιαίτερα δύσκολες, αφού οι πλημμύρες κατέστρεφαν τις αγροτικές καλλιέργειες, δυσκόλευαν τις μεταφορές ανθρώπων και προϊόντων και αύξαιναν την υγρασία και τα ποσοστά του πληθυσμού που έπασχε από ελονοσία. Η ελονοσία ήταν πολύ μεγάλο πρόβλημα για ολόκληρο τον κάμπο των Σερρών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1924 η νοσηρότητα που δημιουργούσε (η ελονοσία) γύρω από τη λίμνη του Αχινού έφτανε στο 90%.¹⁸ Η ελονοσία ανάγκασε τους/τις κατοίκους τους να εγκαταλείψουν τους παραλίμνιους οικισμούς, στους οποίους κατά το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα φαίνεται πως διέμεναν μόνον άτομα και οικογένειες ρομικής προέλευσης,¹⁹ άνθρωποι τους οποίους ο Αναγνωστόπουλος²⁰ χαρακτηρίζει λιτοδίαιτους και σκληραγωγημένους.

Η αποξήρασή της Λίμνης του Αχινού θα μπορούσε να λύσει αυτά τα προβλήματα, όπως και γενικότερα να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής στον νομό Σερρών. Σ' αυτό φαίνεται πως συμφωνούσαν τόσο παράγοντες της Οθωμανικής διοίκησης, όσο και του ελληνικού κράτος, του οποίου τότε πρόξενος Σερρών Βι-

16. Ιγγλέσις, ό.π. (σημ. 13), σ. 334.

17. Στο Αρχείο Συμβολαιογράφου Σκουρμπούτη (Γ.Α.Κ. Σερρών), υπάρχουν τέτοια συμβόλαια.

18. Αναγνωστόπουλος, ό.π. (σημ. 8), σ. 55.

19. Ι. Λαυρεντίδης, «Η εν Ελλάδι εγκατάστασις των εκ Πόντου Ελλήνων», *Αρχείον Πόντου* 29 (1969), 341-382 και Yeager, ό.π. (σημ. 9), σ. 69.

20. Αναγνωστόπουλος, ό.π. (σημ. 8), σ.223.

τάλης πρότεινε στην ελληνική κυβέρνηση να συνδράμει οικονομικά και τεχνικά στην υλοποίηση του έργου²¹ (Πέννας, 1976). Έτσι, το 1887, στο πλαίσιο των προσπαθειών εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο Τούρκος κτηματίας Χατζή Ταχίρ Βέης μελέτησε και κατάστρωσε σχέδιο αποξήρανσης της λίμνης του Αχινού, το οποίο όμως δεν υλοποιήθηκε λόγω των ταραγμένων χρόνων που ακολούθησαν.²²

Η αποξήρανση όμως ήταν έργο απαραίτητο για την περιοχή αφού εκτός από την ελονοσία και τις καταστροφικές πλημμύρες, τα εδάφη που θα «απελευθερώνονταν» από το νερό θα βοηθούσαν στην αποκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Έτσι, το 1928, με τη σύμβαση της 20ης/10/1928 που επικυρώθηκε με το νόμο 3718/31-12-1928, η κυβέρνηση Βενιζέλου ανάθεσε τα έργα αυτά στις τεχνικές εταιρείες της Νέας Υόρκης John Monks and Son και Ulen and Company. Τα έργα στη λίμνη ξεκίνησαν το 1930 και ολοκληρώθηκαν το 1933. Το κόστος τους έφτασε τα 21 εκατομμύρια δολάρια και τα εδάφη που δόθηκαν για καλλιέργεια τα 100.000 περίπου στρέμματα.

(β) Τα τσιφλίκια

Η περιοχή που σήμερα καταλαμβάνει ο νομός Σερρών κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς στρατηγούς Χατζή Έβρενος και Καρά Χαλίλ Κανταρλί το Φθινόπωρο του 1383²³. Σύμφωνα με τις πρακτικές της Οθωμανικής διοίκησης, ο Έβρενος πήρε σαν ανταμοιβή για τους αγώνες του από τον σουλτάνο Μουράτ τον Β΄ τις εύφορες περιοχές του κάμπου των Σερρών,²⁴ όπου και εγκατέστησε συγγενείς του νομάδες, οι οποίοι έφεραν μαζί τους την καλλιέργεια του ρυζιού και τις τεχνικές της άρδευσης.²⁵ Η εκμετάλλευση της γης γινόταν με βάση το «τιμαριωτικό σύστημα». Το τιμάριο ήταν μια πολιτικοοικονομική και στρατιωτική ενότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, της οποίας τη διαχείριση είχε ο «τιμαριώτης». Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο «τιμαριώτης» ήταν ένας υπάλληλος που ορίζονταν από την πύλη και δεν είχε ιδιοκτησιακά δικαιώματα στη γη. Γι' αυτό οι σχέσεις του τιμαριώτη με τους/τις αγρότες/τισσες - καλλιεργητές/τριες των τιμαριών καθορίζονταν από «φιρμάνια» που εξέδιδε ο Σουλτάνος. Οι αγρότες δεν ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν επιπρόσθετες υποχρεωτικές δουλειές (αγγαρείες)

21. Π. Πέννας, «Ο Στρυμών και τα Παραγωγικά Έργα της Πεδιάδος των Σερρών επί Τουρκοκρατίας», *Σερραϊκά Χρονικά* 7 (1976) 91-114.

22. Πέννας, ό.π. (σημ. 21).

23. G. Ostrogorski, «La prise de Serres par la Turks», *Byzantion* 35 (1965) 302-312.

24. Γ. Κόγκινος, *Η πόλη των Σερρών*, Σέρες 1993.

25. M. Kiel, «Observations on the history of Northern Greece during the Turkish Rule», *Balkan Studies* 12 (1971) 430.

για τον διοικητή του τιμαριού, παρά μόνο να του αποδίδουν το φόρο της δεκάτης (το 1/10 της παραγωγής). Οι μη Μουσουλμάνοι καλλιεργητές πλήρωναν πλέον τον κεφαλικό φόρο (σε χρήμα), ο οποίος κατά τη διάρκεια του 15ου και του 16ου αιώνα έφτανε το 1/3 περίπου της αξίας του συνόλου των φόρων που πλήρωναν οι άπιστοι (μη Μουσουλμάνοι) στον τιμαριώτη.²⁶ Υπήρχαν και άλλοι φόροι σε χρήματα π.χ. για τα πρόβατα κτλ. Το ίδιο καθεστώς για τους αγρότες, ίσχυε και για τα Βακούφια, δηλαδή τα κτήματα των εκκλησιών (χριστιανικών ή μουσουλμανικών), ενώ οι κάτοχοι των μούλκικων είχαν ιδιοκτησιακά δικαιώματα (πώλησης ή μεταβίβασης σε κληρονόμους) και διέθεταν «αυξημένες εξουσίες απέναντι στους εργαζόμενους σ' αυτά με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται εκεί μορφές δουλοπαροικίας ή ακόμα και μισθωτής εργασίας».²⁷

Γύρω στο τέλος του 16ου αιώνα, η αδυναμία της κεντρική διοίκησης να ελέγξει τους περιφερειακούς της εκπροσώπους, σε συνδυασμό με τη εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη Δυτική Ευρώπη οδήγησε το τιμαριωτικό σύστημα στη κατάρρευση. Οι αγροτικές εκτάσεις του νομού Σερρών εντάσσονται σε εκείνη την κατηγορία των κτημάτων, τα οποία αποτέλεσαν πεδίο τριβής στις σχέσεις μεταξύ της Κωνσταντινούπολης (κεντρική διοίκηση) και των περιφερειακών μεγαλοκτηματιών τόσο της Βυζαντινής όσο και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αφού η χρήση τους έδινε δύναμη στους κατόχους τους.²⁸ Το νέο σύστημα, το τσιφλίκι, αύξησε την εκμετάλλευση των καλλιεργητών της γης, αφού σ' αυτούς/ες έμενε πλέον μόνον ένα μικρό μέρος από την παραγωγή, ενώ ο συχνός τους δανεισμός από τους τσιφλικάδες δυνάμωνε τις σχέσεις εξάρτησής τους.

Η αγροτική παραγωγή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνδεόταν ολοένα και περισσότερο με τη διεθνή και ιδιαίτερα την Ευρωπαϊκή αγορά και τις ανάγκες της, γεγονός που επέφερε αλλαγές στη ζωή των καλλιεργητών της. Πιο συγκεκριμένα, οι υποχρεώσεις που αναλάμβαναν οι διαχειριστές των τσιφλικιών έναντι των μεγάλων εμπορικών οίκων της δυτικής Ευρώπης επέφεραν την εντατικοποίηση της εργασίας στο τσιφλίκι, όπως και την αλλαγή στις καλλιέργειες. Για παράδειγμα, στα τέλη του 17ου αιώνα στα τσιφλίκια των Σερρών καλλιεργήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το βαμβάκι.

Η επόμενη σημαντική αλλαγή για τον κάμπο των Σερρών έγινε στα 1858, όταν έγινε η τροποποίηση του Οθωμανικού νόμου «Περί Γαιών». Σύμφωνα με τα άρθρα 130 και 131 του εν λόγω νόμου, το τσιφλίκι αναγνωριζόταν πλέον ως

26. Σ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ'αιων.)*, Αθήνα 1978.

27. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Αθήνα 1988, σ. 169.

28. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975.

ιδιοκτησία κάτω από δύο προϋποθέσεις: «(α) ο τσιφλικούχος όφειλε να εισφέρει όχι μόνον τα αρροτριώντα ζώα, τους σπόρους, τα καλλιεργητικά εργαλεία, αλλά επίσης και αυτούς ακόμη τους καλλιεργητές. Αυτοί οι τελευταίοι συνεπώς έπρεπε να προέρχονται από περιοχές ξένες, προκειμένου να εγκατασταθούν υπό του τσιφλικούχου στη γη και στις κατοικίες του τσιφλικιού και (β) ο δικαιούχος του τσιφλικιού έπρεπε να διαθέτει τις γαίες του τσιφλικιού συλλήβδην και όχι κατά τμήματα προστιθέμενα δια διαδοχικών εξαγορών [...] ήταν λοιπόν το τσιφλίκι μια μέθοδος αγροτικού εποίκισμού των εγκαταλειπομένων εδαφών».²⁹ Μ' αυτό τον τρόπο εποίκίσθηκαν αρκετά χωριά, αφού ότι ορισμένοι/ες καλλιεργητές/τριες γης φαίνεται ότι προτιμούσαν να εργάζονται στα τσιφλίκια, όπου εκτός από το μέρος της παραγωγής που τους/τις αναλογούσε κέρδιζαν και την επιβίωσή τους, αφού σε περίπτωση καταστροφής των καλλιεργειών ο ιδιοκτήτης τους όφειλε να τους/τις εξασφαλίσει τα προς το ζην.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα, η οικονομία του νομού δέχθηκε ισχυρά πλήγματα, αφού οι βασικές καλλιέργειες των μεγάλων του κτημάτων, το βαμβάκι και το ρύζι «απαξιώθηκαν» και εγκαταλείφθηκαν, η πρώτη λόγω του Αμερικάνικου ανταγωνισμού και η δεύτερη σε μια προσπάθεια της Οθωμανικής διοίκησης να καταπολεμήσει τη φυματίωση. Σαν αποτέλεσμα, τα τσιφλίκια οδηγήθηκαν στην αποσύνθεση και μεγάλες εκτάσεις στον κάμπο των Σερρών έμειναν ακαλλιεργητες ή χρησιμοποιούνταν μόνο ως βοσκότοποι. Οι περισσότεροι/ες από τους/τις καλλιεργητές/τριές των τσιφλικιών αναγκάστηκαν να καταφύγουν στα γύρω κεφαλοχώρια. Την περίοδο αυτή κάποιοι Τούρκοι Τσιφλικάδες, οι οποίοι μετά το 1858 απέκτησαν και τίτλους ιδιοκτησίας, αποφάσισαν ή αναγκάστηκαν να πουλήσουν τα κτήματά τους. Οι βαλκανικοί πόλεμοι και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος –κατά τη διάρκεια των οποίων στην κοιλάδα του Στρυμόνα έγιναν πολλές μάχες– επέτειναν τα προβλήματα και οδήγησαν στην ερήμωση μεγάλων εκτάσεων στον κάμπο των Σερρών.

Η αγροτική περιοχή του Φλάμπουρου πλήττονταν συχνά από τις πλημμύρες του Στρυμόνα. Σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση,³⁰ τα τσιφλίκια της εγγύτερης περιοχής του σημερινού Φλάμπουρου ανήκαν στους μπέηδες των Σερρών. Ιδιοκτησιακά δικαιώματα στην περιοχή, όπως και σ' όλες τις εκτάσεις γύρω από την λίμνη του Αχινού είχαν ήδη από την εποχή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, τα οποία διατήρησαν αρκετά από τα μετόχια τους και κατά την περίοδο της Οθωμανικής κατοχής.³¹ Το γνωστότερο και πα-

29. Βεργόπουλος, ό.π. (σημ. 26), σ. 71.

30. Βλ. Ε. Παπαθανασίου, *Ιστορία της Νιγρίτης και της επαρχίας Βισαλτίας*, Νιγρίτα 1970 και Γ. Γούδας, *Γνωριμία με την επαρχία Βισαλτίας*, Νιγρίτα χ.χ.

31. Ν. Ζήκος, «Βυζαντινοί Πύργοι στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Στρυμόνα», στο: *Πρακτικά του Συνεδρίου Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Αρχαία στη Μεταβυ-*

λιότερο τσιφλίκι της περιοχής ήταν ο Γεωργουλάς, ο οποίος παραχωρήθηκε το 1319 από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ανδρόνικο Β΄ στη μονή Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους.³² Πολύ αργότερα φαίνεται πως πέρασε στην κατοχή Ελλήνων, αφού σύμφωνα με το Στρατή³³ το μεγαλύτερό του μέρος χαρίστηκε από τον Σερραίο Βλάχο Νικόλαο Μιχαήλ Πασά³⁴ στα εκπαιδευτήρια της πόλης των Σερρών.

(γ) Η διανομή των αγροτικών γαιών

Η ιδιοκτησία των εύφορων κτημάτων του κάμπου των Σερρών, όπως και ολόκληρης της Μακεδονίας, αποτέλεσε δέλεαρ και κεντρικό σημεία της προσπάθειας του βουλγαρικού κράτους να προσεταιριστεί τους/τις κατοίκους της Μακεδονίας. Αυτή η απειλή, σε συνδυασμό με το προβλήματα των αγροτών του θεσσαλικού κάμπου ώθησε τους παράγοντες του ελληνικού κράτους να ακυρώσουν με νόμο του 1914 όλες τις δικαιοπραξίες (αγορές - πωλήσεις) ακινήτων στις νέες του περιοχές.

Το «Αγροτικόν Ζήτημα», δηλαδή η διάθεση / διανομή των γαιών των νέων εδαφών του ελληνικού κράτους, ταλάνισε την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της Ελλάδας για είκοσι περίπου χρόνια. Η πρώτη προσπάθεια επίλυσής του έγινε με τα διατάγματα 2466-2470 της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης το 1917, σε μια κίνηση προσεταιρισμού των αγροτών των νέων χωρών. Τα εν λόγω διατάγματα επέβαλαν αναγκαστική απαλλοτρίωση των αγροτικών ακινήτων, με σκοπό να παραχωρηθούν στους/στις καλλιεργητές/τριες τους.³⁵ Μετά από μια σειρά από μετατροπές και νέους νόμους και με την ανάγκη να αποκατασταθούν οι πρόσφυγες επιτακτική, η οριστική λύση δόθηκε με τον «Αγροτικόν Νόμον» της 15ης/11/1926. Με τις διατάξεις του, αποκαταστάθηκαν οι ακτήμονες καλλιεργητές των απαλλοτριωμένων κτημάτων καθώς και οι διαμένοντες στη γύρω από το κτήμα περιοχή γηγενείς και πρόσφυγες.³⁶

Η μακροχρόνια εκκρεμότητα του «Αγροτικού Ζητήματος» δημιούργησε στους αγροτικούς πληθυσμούς περιοχής μια αγωνιστική νοοτροπία, μια δυναμική διεκδίκησης. Οι αγώνες των καλλιεργητών της γης απέ-

ξαντινή κοινωνία, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 311-338.

32. M. Živojinović - V. Kravari - Ch. Giros (επιμ.), *Actes de Chilandar, I: Des origines à 1319*, Paris 1998, σ. 67.

33. Ε. Στρατής, «Οί εὐεργέται καί δωρηταὶ τῆς ἐλληνικῆς Κοινότητος Σερρών», *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 2 (1909) 143.

34. Στο συμβόλαιο με το οποίο τα εκπαιδευτήρια των Σερρών επιχείρησαν να πουλήσουν το κτήμα τους όμως, ιδιοκτήτης του Γεωργουλά είναι άλλο πρόσωπο.

35. Ξ. Ζολώτας, *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα 1934, σ. 82.

36. Για το «Αγροτικό ζήτημα» βλ. Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, Αθήνα 1931 και Δ. Στεφανίδη, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Πολιτική επί των Συλλεκτικών Έργων*, Αθήνα 1948.

τρεψαν την παράδοση της γης σε ορισμένους πλούσιους Έλληνες που παρουσίασαν τίτλους ιδιοκτησίας. Το βασικό νομικό επιχείρημα των αγροτών - διεκδικητών της καλλιεργήσιμης γης του κάμπου των Σερρών αποτέλεσε η προχωρημένη διαφθορά που χαρακτήριζε την κτηματική υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία συνήθως έβλαπτε τα συμφέροντα του δημοσίου και των απλών χωρικών.³⁷

Θα πρέπει σ' αυτό το σημείο να σημειώσουμε ότι μια διάταξη που εισήχθηκε το 1917 και διατηρήθηκε και στην τελική μορφή του Αγροτικού νόμου, υποχρέωνε τους/τις άκληρους/ες αγρότες/ισσες να εγγραφούν σε συνεταιρισμούς, έτσι ώστε να πάρουν μέρος στις διανομές της γης. Οι συνεταιρισμοί έπαιξαν βασικό ρόλο στις διανομές της γης, αφού τα κτήματα μεταβιβάζονταν σ' αυτούς και στη συνέχεια αποδίδονταν οριστικά στα μέλη τους (τελικούς κληρούχους).

Οι παλιοί/ές και οι νέοι/ες κάτοικοι του Μπαϊραχτάρ, τόσο οι ψαράδες όσο και οι πρώην καλλιεργητές γης των τσιφλικιών Καρά - Ορμάν και Γεωργουλά, όπως και οι υπόλοιποι/ες κάτοικοι της περιοχής επιδίωξαν να λάβουν μέρος στις διανομές των τσιφλικιών και να γίνουν ιδιοκτήτες της αγροτικής γης των νεοσύστατων αγροκτημάτων της περιοχής. Για τον σκοπό αυτό ίδρυσαν συνεταιρισμό το 1926³⁸ και αργότερα Σύλλογο Αποκατάστασης Ακτημόνων Καλλιεργητών (Σ.Α.Α.Κ.), μέσω του οποίου προέβησαν σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες (ενστάσεις, παραστάσεις ενώπιον των αρμόδιων επιτροπών) για να υποστηρίξουν τα αιτήματά τους. Το ζήτημα της διάθεσης των γαιών της περιοχής ήταν δύσκολο να επιλυθεί με τρόπο που να ικανοποιούσε όλους/ες τους/τις ενδιαφερόμενους/ες, αφού σ' αυτό εμπλέκονταν ιδιώτες, φορείς και οργανισμοί. Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα αποτέλεσε το γεγονός ότι το Μπαϊραχτάρ δεν ήταν τσιφλίκι και γι' αυτό, όταν το 1935 έγινε η οριστική διανομή, το «Αγρόκτημα του Φλαμπούρου» συγκροτήθηκε από εδάφη που αποσπάστηκαν από τα τσιφλίκια του Καρά - Ορμάν και του Γεωργουλά.³⁹

Την ίδια περίοδο (1935) φαίνεται ότι τα εδάφη του πρώην τσιφλικιού Καρά - Ορμάν ανήκαν στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, γεγονός που σημαίνει ότι είχαν ενταχθεί (χαρακτηριστεί και καταμετρηθεί) ως «ανταλλάξιμα». Ανταλλάξιμα χαρακτηρίστηκαν μετά το πρωτόκολλο της Γενεύης (29ης / 11 /1923) τα κτήματα που ανήκαν σε Οθωμανούς που έφυγαν από την Ελλάδα και δεν βρέθηκε κάποιος/α να τα διεκδικήσει. Σε ότι αφορά στο τσιφλίκι του Γεωργουλά, έκτα-

37. Ν. Ελευθεριάδης, *Τα δίκαια της Πολιτείας επί των εν Μακεδονία και Ηπειρώ Γαιών*, Αθήνα 1915, σ. 21 και 28.

38. Ν. Καλαμπαλίκας, «Γεωργικά εργαλεία και κατ' έθιμα πυρός. Στο Αρχείο του Κέντρου Ερευνής Ελληνικής Λαογραφίας», *Ερωτηματολόγιο Μακεδονία* XI 60/1970, Αθήνα 1970.

39. Σ. Σκληρός, *Η Νέα Ελλάς*, Αλεξάνδρεια 1913, σσ. 208-243.

σης 2889 μακεδονικών στρεμμάτων, φαίνεται ότι το 1899 μεταβιβάστηκε από τα παιδιά του Ναούμ Γιάνκου και της Μαρίας Ναούμ στον Διονύσιο Στεφάνου για λογαριασμό της ορθόδοξου Ελληνικής Κοινότητας των Σερρών, αφού η Οθωμανική διοίκηση δεν αναγνώριζε τις ορθόδοξες κοινότητες ως νομικά πρόσωπα και γι' αυτό εμφανίζονταν πάντα ένα φυσικό πρόσωπο στις συναλλαγές που τις αφορούσαν. Το 1927, η Ελληνική Κοινότητα Σερρών πούλησε –μετά από σχετική άδεια του υπουργού Γεωργίας Αλ. Παπαναστασίου- το εν λόγω αγρόκτημα στον Γεωργικό Πιστωτικό Συνεταιρισμό Νιγρίτης «η Βισαλτία» έναντι 1.300.000 δραχ. Εντούτοις, η πράξη αυτή, η οποία έγινε με συγκεκριμένους όρους και με τη δανειοδότηση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, δεν φαίνεται να ολοκληρώθηκε αφού κατά το έτος της πρώτης (οριστικής) διανομής, το πρώην Τσιφλίκι του Γεωργουλά βρισκονταν στην ιδιοκτησία της τράπεζας. Τελικά, το Αγρόκτημα Φλαμπούρου συγκροτήθηκε από 4.059.485 στρέμματα του Γεωργουλά και από 4.379.320 στρέμματα του Καρά – Ορμάν. Σ' ότι αφορά στο Γενί – Τσιφλίκ, ένα μέρος του που δεν ξεπερνούσε τα δύο χιλιάδες στρέμματα, παρέμεινε στην κατοχή του τότε πολιτευτή της Ένωσης Κέντρου Ζαφείρη Ζαφειρίου, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε μια διάταξη του «Αγροτικού νόμου», σύμφωνα με την οποία οι εκτάσεις μέχρι 2000 στρέμματα που καλλιεργούνται από τους ιδιοκτήτες ή την οικογένειά τους εξαιρούνταν από την απαλλοτρίωση.

Η πολιτική λύση που δόθηκε στο «αγροτικό ζήτημα», σε συνδυασμό με την εντιμότητα των κρατικών υπαλλήλων που διαχειρίστηκαν τη διανομή των γαιών στο νομό Σερρών, οδήγησαν σε μια δίκαιη μοιρασιά της γης, χωρίς αποκλεισμούς και ενιαία κριτήρια για όλους και για όλες. Έτσι, οι ντόπιοι/ες κάτοικοι του Φλάμπουρου, όπως και οι υπόλοιποι κάτοικοι του νομού, απέκτησαν τίτλους κυριότητας της γης που τους στέγαζε και της γης που καλλιεργούσαν από την εποχή της Τουρκοκρατίας. Η εκτίμησή μας, με βάση την έρευνα που κάναμε στα αρχεία της Διεύθυνσης Γεωργίας του Νομού Σερρών, είναι ότι δίκαιη ήταν και η επόμενη διανομή, η οποία αφορούσε στα εδάφη που «απελευθερώθηκαν» μετά την αποξήρανση της λίμνης του Αχινού. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη οριστική διανομή στο νεοσύστατο αγρόκτημα του Φλάμπουρου έγινε το 1935 και έδωσε από δεκατρία έως είκοσι στρέμματα σε 245 δικαιούχους/ες. Μια δεύτερη διανομή, η οποία έγινε το 1960, αφορούσε 192 άκληρους/ες. Τέλος, Οριστική Διανομή των εύφορων εδαφών της (πρώην) Λίμνης Αχινού (ΣΑΑΚ Φλαμπούρου) έγινε το 1962 και αφορούσε 242 άτομα (Διεύθυνση Γεωργίας Νομού Σερρών, Φάκελος Αγροκτήματος Φλαμπούρου). Να υπογραμμίσουμε ότι οι ψαράδες του Μπαϊραχτάρ διεκδίκησαν και πέτυχαν να ενταχθούν στην κατηγορία των αγροτών και όχι των επαγγελματιών, κάτι που σήμαινε ότι η κάθε οικογένεια θα αποκτούσε συγκριτικά πολύ μεγαλύτερο κλήρο.

Η απαλλοτρίωση των εδαφών δεν έγινε δωρεάν, αλλά έναντι τιμήματος

στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν η αποζημίωση του γαιοκτήμονα, και τα έξοδα του κράτους, συν 5% για την προικοδότηση της Γεωργικής Τράπεζας.⁴⁰ Εάν το τίμημα που όφειλαν να καταβάλουν τα μέλη των Συνεταιρισμών δεν αποδίδονταν άμεσα, τότε το οφειλόμενο ποσό τοκίζονταν με 8%.

Όπως ήδη σημειώσαμε, με τις διανομές των τσιφλικιών της περιοχής ο κλήρος που δόθηκε στους καλλιεργητές της ήταν πολύ μικρός (από 13 έως 20 στρέμματα) και δεν έφτανε για να εξασφαλίσει ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης στις πολυμελείς οικογένειες των ντόπιων. Η δε μορφολογία του εδάφους ήταν τέτοια που δεν ευνοούσε την ανάπτυξη καλλιεργειών, όπως ο καπνός, οι οποίες δεν απαιτούν μεγάλες εκτάσεις για να αποδώσουν ένα ικανοποιητικό εισόδημα.⁴¹ Επιπρόσθετα, οι ντόπιοι/ες κάτοικοι δεν έλαβαν καμιά βοήθεια από το κράτος. Όπως σχολίασε ο Ζολώτας,⁴² το ελληνικό κράτος, ενώ βοήθησε οικονομικά τους πρόσφυγες με μακροπρόθεσμα δάνεια, δεν έκανε το ίδιο για τους γηγενείς ακτήμονες. Ένα επιπρόσθετο επιβαρυντικό –για την οικονομική και κοινωνική θέση των κατοίκων του Φλαμπούρου– παράγοντα αποτέλεσε και η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού τους, η οποία μέσα σε μια γενιά δημιούργησε πολλούς/ές νέους/ες ακτήμονες.

Η διαδικασία της διανομής των εδαφών άφησε μια αίσθηση αδικίας στο Φλάμπουρο, η οποία διατηρείται μέχρι και σήμερα. Σ' αυτή συνετέλεσε τόσο η από μέρους των κατοίκων της Νιγρίτας προσπάθεια αγοράς του πρώην τσιφλικιού του Γεωργουλά, όσο και η μεγάλη –για τα δεδομένα της περιοχής και της εποχής– αγροτική έκταση που παρέμεινε στην οικογένεια Ζαφειρίου. Το «τσιφλίκι του Ζαφειρίου» διεκδικήθηκε από μια σημαντική μερίδα κατοίκων του Φλάμπουρου, οι οποίοι/ες στις αρχές τις δεκαετίας του 1980, με την αλλαγή του κυβερνώντος κόμματος αμφισβήτησαν το ιδιοκτησιακό του καθεστώς. Προέβησαν μάλιστα σε κινητοποιήσεις και κατέλαβαν το κτήμα για δυο περίπου μήνες, έχοντας ως βασικό αίτημα να μοιραστεί η γη αυτή στους/στις ακτήμονες του χωριού. Τα δικαστήρια όμως αποφάνθηκαν ότι οι τίτλοι ιδιοκτησίας που κατείχαν οι κληρονόμοι του Ζαφειρίου ήταν καθόλα νόμιμοι. Παρόλα αυτά, μια μερίδα κατοίκων αρνήθηκαν να δεχθούν την απόφαση του δικαστηρίου και να εγκαταλείψουν το κτήμα. Δημιουργήθηκε μεγάλη ένταση, η οποία έληξε μόνον μετά την επέμβαση των Μονάδων Αποκατάστασης της Τάξης (Μ.Α.Τ.). Οι «πρωταίτιοι» είχαν και συνέχεια με δικαστικές περιπέτειες, γεγονός που συνέτεινε στο να αυξηθεί η πικρία και η αίσθηση ότι πάλι «μας αδίκησαν».

40. Τα στοιχεία που αφορούν τις διανομές γης στηρίζονται σε έρευνα του συγγραφέα στα αρχεία της Διεύθυνση Γεωργίας του Νομού Σερρών.

41. Ζολώτας, ό.π. (σημ. 33), σ. 88.

42. Ζολώτας, ό.π. (σημ. 33), σ. 90.

Αντί επιλόγου

Οι ντόπιοι κάτοικοι του Φλάμπουρου αγωνίστηκαν να επιβιώσουν κάτω από αντίξοες συνθήκες, οι οποίες σχετίζονταν με την περιοχή που έμεναν, όπως και με την θέση τους στην τοπική και την ευρύτερη ελληνική κοινωνία. Το βαλτώδες έδαφος και οι συχνές πλημμύρες του Στρυμόνα συχνά απομόνωναν το χωριό, για την πρόσβαση στο οποίο δεν υπήρχε δρόμος μέχρι το 1958 και ασφαλόδρομος μέχρι το 1987, γεγονός που είχε σαφή επίδραση σ' όλους τους τομείς των δραστηριοτήτων των κατοίκων του (υγεία, εκπαίδευση, εργασία, εμπορικά προϊόντα, κοινωνικές επαφές).

Μέχρι το τέλος σχεδόν του προηγούμενου αιώνα, οι περισσότεροι/ες από τους/τις ντόπιους/ες κάτοικους του Φλάμπουρου εντάσσονταν στα χαμηλότερα οικονομικά στρώματα του πληθυσμού της Ελλάδας. Γι' αυτό και πολλοί/ές από αυτούς/ές για να εξασφαλίσουν τα «προς το ζην» αναγκάζονταν να αναλαμβάνουν: Πρώτον, τι πιο υποβαθμισμένες εργασίες, όπως για παράδειγμα τη συλλογή των σκουπιδιών, τη μεταφορά των ιχθύων, τον καθαρισμό των στάβλων των ζώων κ.ά. Δεύτερον, διάφορες εποχικές αγροτικές εργασίες, όπως ο αλωνισμός και η συλλογή του καπνού και άλλων αγροτικών προϊόντων. Τρίτον, την καλλιέργεια μέρους της αγροτικής γης της περιοχής με το «μισιακάρικο» σύστημα, με βάση το οποίο έπαιρναν το μισό της παραγωγής και ο ιδιοκτήτης της γης το άλλο μισό. Τέταρτο, την αλιεία και τη συλλογή των βαλτωδών προϊόντων αφού ορισμένοι από αυτούς «εψάρευαν στον Στρυμόνα και πωλούσαν τα ψάρια σε όλα τα γύρω χωριά. Οι δε γυναίκες ασχολούνταν με την ψαθολεκτική έπλεκαν ψάθες, καλάθια, κοφίνια και πανέρια».⁴³ Πέμπτο, τη διασκέδαση και τη διατήρηση της δημοτικής μουσικής παράδοσης και τέλος, τη συντήρηση των σιδερένιων και χάλκινων εργαλείων εργασία (χαλκιάδες & γανωτήδες).

Οι οικονομικές δυσκολίες, σε συνδυασμό με την πολιτική δράση,⁴⁴ ανάγκασαν πολλούς/ές Φλαμπουριανούς να μεταναστεύσουν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας, αλλά και στο εξωτερικό.⁴⁵ Η πιο μεγάλη παροικία των Φλαμπουριανών βρίσκεται στην Αττική, στο Αιγάλεω. Τα μέλη της είναι πιθανόν να ξεπερνάνε τα 2500. Οι κοινοτικοί δεσμοί, όμως, παραμένουν ισχυροί. Όπως φαί-

43. Α. Ρίζος, *Το Φλάμπουρο, Ιστορία - Ασχολία των κατοίκων*, Δημοσίευτη καταγραφή των Λαογραφικών στοιχείων του Φλάμπουρου. Αρχείο Δημοτικού Σχολείου Φλαμπούρου, Φλάμπουρο 1972.

44. Για το ζήτημα αυτό βλ. D. Zachos, «Roma, Egalitarianism and School Integration: The Case of Flampouro», *Journal for Critical Education Policy Studies* 4(2) (2006). Ανακτήθηκε από το <http://www.jceps.com/index.php?pageID=article&articleID=76>

45. Δ. Ζάχος, «Ο Ρατσισμός ως Παράγοντας Εκπαιδευτικού Αποκλεισμού: Η Περίπτωση του Φλάμπουρου», στο: Σ. Τριαντάρη - Χ. Τερεζής (επιμ.), *Φιλοσοφία και Σύγχρονη Εκπαίδευση*, Αθήνα 2013, σσ. 235-308.

νεται από τα μαθητολόγια του Δημοτικού Σχολείου, αρκετοί/ές μετανάστες/τριες, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι, επιχείρησαν να επανεγκατασταθούν στο χωριό, ενώ οι μετανάστες/τριες επισκέπτονται το χωριό, μία τουλάχιστο φορά το έτος. Σήμερα ο πληθυσμός των ντόπιων κατοίκων οι οποίοι/ες παρέμειναν στο Φλάμπουρο έχει μειωθεί σημαντικά. Οι περισσότεροι από αυτούς/ές ασχολούνται με τη γεωργία, ενώ ιδιαίτερα μεγάλος είναι ο αριθμός των συνταξιούχων.

Η ιστορική διαδρομή των ντόπιων κατοίκων του Φλάμπουρου αποτελεί κατά τη γνώμη μας ένα παράδειγμα που καταρρίπτει γερά εδραιωμένους μύθους και στερεότυπα. Είναι ένα παράδειγμα που φανερώνει την εσφαλμένη και αντιεπιστημονική λειτουργία των αυθαίρετων γενικεύσεων και των αδικαιολόγητων προκαταλήψεων, όπως και των ιεραρχικών κατηγοριοποιήσεων που αφορούν ανθρώπους και τις κοινωνίες τους. Οι ντόπιοι/ες κάτοικοι του Φλάμπουρου πάλεψαν με τη φύση, αλλά και την κοινωνική αδικία και γι' αυτό με την πορεία τους διαψεύδουν εκείνες τις θεωρίες και τις αντιλήψεις που συνδέουν την κοινωνική και ατομική πρόοδο με βιολογικά ή με πολιτισμικά στοιχεία. Οι ντόπιοι/ες κάτοικοι του Φλάμπουρου υποτιμήθηκαν και λοιδορήθηκαν λόγω της πολιτισμικής τους διαφορετικότητας και διώχθηκαν, βασανίστηκαν και σκοτώθηκαν εξαιτίας των πολιτικών τους αντιλήψεων, γεγονός που δείχνει τη δύναμη που αντλούν οι άνθρωποι όταν πιστεύουν στον δίκιο του αγώνα τους και όταν δρουν συλλογικά για να υπερασπίσουν τις αξίες τους.

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

«ΠΕΡΙ ΛΥΧΝΩΝ ΑΦΑΣ»
ΕΝΑ ΧΑΛΚΙΝΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΛΥΧΝΑΡΙ ΚΑΙ ΛΥΧΝΟΣΤΑΤΗΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΛΑΤΙΑΝΟ ΚΙΛΚΙΣ

Ο αρχαιολογικός χώρος του Παλατιανού βρίσκεται 21 χλμ. ΒΑ της πόλης του Κιλκίς, ανάμεσα στα χωριά Κεντρικό και Παλατιανό και 400μ. ανατολικά του Γαλλικού ποταμού. Η πόλη δεν έχει ακόμα ταυτιστεί επιγραφικά, έχει όμως διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για το αρχαίο Ίωρον.¹ Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν το 1961 από την κ. Φωτεινή Ζαφειροπούλου,² το 1965 και 1966 από τον κ. Φώτιο Πέτσα και το 1977 από την κ. Λιάνα Παρλαμά.³ Η συστηματική ανασκαφή του χώρου ξεκίνησε το 1993 από την κ. Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη η οποία συνεχίστηκε ως το τέλος περσίου της δεκαετίας με κάποιες συμπληρωματικές εργασίες ως το 2003.⁴ Η αρχαία πόλη που είχε τον έλεγχο της διάβασης που συνέδεε τη Σιντική και την Παρορβηλία με την Κρηστωνία και τη Μυγδονία, εκτείνεται στον βόρειο λόφο του αρχαιολογικού χώρου και σύμφωνα με την ως τώρα έρευνα κατοικήθηκε από τον 4ο αι. π.Χ. ως τον 3ο αι. μ.Χ. ενώ εντοπίστηκαν και οικοδομικά κατάλοιπα και ευρήματα μέχρι και τον 5ο αι. π.Χ.⁵

1. Μ. Β. Hatzopoulos – L. D. Loukourouli, Morylos, *Cite de la Crestonie* [Μελετήματα 7], Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Τομέας Ελληνικής & Ρωμαϊκής Αρχαιότητας 1989, σσ. 96-99

2. Το 1961 είχε γίνει η πρώτη ανασκαφή στο Ηρώο από την κ. Φ. Ζαφειροπούλου, ενώ το 1965 και το 1966 ο κ. Πέτσας εκτός από τη μικρή ανασκαφή που διεξήγαγε στο Ηρώο ασχολήθηκε κυρίως με τη διερεύνηση του χώρου. Βλ. Φ. Ζαφειροπούλου, «Το Ηρώο του Κιλκίς», στο: *Κέρονος. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 43-52, πίν. 17-19 και *ΑΔ* 21 (1966), *Χρονικά*, 345, πίν. 366 α-ε *ΑΔ* 22 (1967), *Χρονικά*, 400-403, πίν. 304-306. *Μακεδονικά* 7 (1967) 309, πίν. 24α-δ και *Μακεδονικά* 9 (1969) 179-181, πίν. 87-89, σχ. 17.

3. Η κ. Λιάνα Παρλαμά ανέσκαψε τον περίβολο του Ηρώου. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε ο περίβολος του Ηρώου και εντοπίστηκαν ένας δεύτερος περίβολος και ένας αναλημματικός τοίχος βόρεια και ανατολικά του Ηρώου. Βλ. *ΑΔ* 32 (1977), *Χρονικά*, 207-210, σχ. 1, πίν. 129.

4. Βλ. Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Ανασκαφή Παλατιανού 1993», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) 389-392, πίν. 395-399· η ίδια, «Ανασκαφή στο Παλατιανό Ν. Κιλκίς», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 263-266, πίν. 267· η ίδια, «Ανασκαφή Παλατιανού 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995) 405-407, πίν. 408-409· η ίδια, «Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Παλατιανό», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 189-195, πίν. 197-204 και η ίδια, «Παλατιανό Νομού Κιλκίς. Η πορεία της αρχαιολογικής έρευνας», *ΑΑΑ XXIII-XXVIII* (1990-1995) (Αθήνα 1998) 89-108. Επίσης στο *ΑΔ*, *Χρονικά*, (1993-1998).

5. Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Παλατιανού νομού Κιλκίς», στο: *Αρχαίες Πόλεις της Μακεδονίας και της Θρά-*

Στον νοτιοανατολικό τομέα της ανασκαφής, οι πρώτες εργασίες που είχαν γίνει το 1997 ανατολικά το αρχαίου δρόμου και του αναλημματικού τοίχου που τον συγκρατούσε, είχαν αποκαλύψει τμήματα μιας σειράς κτισμάτων κατασκευασμένων κατά μήκος και σε επαφή με αυτόν. Το νοτιότερο από τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν ανατολικά του αναλήμματος (κτίσμα VI), είχε ακανόνιστο σχήμα και ένα μεγάλο τμήμα του βρισκόταν σε επαφή με την ανατολική πλευρά του αναλημματικού τοίχου με προσανατολισμό Δ-Α, ενώ δύο παράλληλες σειρές δωματίων στη νότια πλευρά του, είχαν κτιστεί σε επαφή με το νότιο κτίσμα στον άξονα Β-Ν.

Όλοι οι χώροι καλύπτονταν από πυκνό στρώμα καταστροφής με πεσμένα κεραμίδια και καμένα τμήματα από τα δοκάρια της στέγης, ενώ στο βορειοανατολικό δωμάτιο, μέσα σε αποθέτη-λάκκο που ήταν ανοιγμένος σε πορτοκαλοκίτρινο πηλό, βρέθηκε χάλκινο λυχνάρι καθώς και τμήμα από τον λυχνοστάτη του. Βρέθηκε ακόμα ένα πήλινο προσωπίο, ενενήντα νομίσματα τα περισσότερα από τα οποία είναι Θεσσαλονίκης και Πέλλας του 2ου-3ου αι. μ.Χ. αλλά και νομίσματα από τις προηγούμενες περιόδους κατοίκησης καθώς και νομίσματα Κασσάνδρου, Δημητρίου Πολιορκητή, Αντιγόνου Γονατά, Φιλίππου Ε΄ και Περσέως, Αμφίπολης, (187-168/7π.Χ.) και Θεσσαλονίκης (2ος-1ος αι. π.Χ.) Το χώμα στο εσωτερικό του λάκκου ήταν καστανό και σχετικά μαλακό ενώ υπήρχαν και λίγες πέτρες μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, καθώς και λίγα κεραμίδια και πλίνθοι. Ο λάκκος περιείχε πάρα πολλά ευρήματα και πολλά αγγεία (χύτρες, λεκανίδες, πινάκια, κύπελλα, σκύφοι οινοχόες κά), τα περισσότερα από τα οποία ήταν ακέραια ενώ άλλα είχαν σπάσει από το βάρος του χώματος.⁶

Ο χάλκινος μεγάλος μονόμυξος λύχνος με υπερυψωμένη φυλλόσχημη λάβη με αρ. ευρ. ΜΚ 9961, έχει σφαιρικό σώμα με καμπύλα τοιχώματα και επιμήκη μυκτήρα με τοξωτή απόληξη.⁷ Η επιφάνεια του δίσκου είναι επίπεδη και ορίζεται περιμετρικά από δύο ανάγλυφους ομόκεντρους κύκλους όπως και η οπή πλήρωσης στην περιφέρεια της οποίας δύο ορθογωνίου σχήματος εγκοπές μαρτυρούν την ύπαρξη πώματος.⁸ Πάνω από τη δακτυλιόσχημη ταινιωτή λαβή αναπτύσσε-

της, Προοπτικές Ανάδειξης και Προβολής, Πρακτικά Διεπιστημονικής Ημερίδας Σέρρες 11.12.1999, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 111-129.

6. Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, «Αρχαιολογικός χώρος Παλατιανού. Ο Νοτιοανατολικός τομέας», ΑΕΜΘ 18 (2004)73-94, εικ. 7, 8.

7. Βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με ΑΕ:ΜΚ 9961.

8. Με το κάλυμμα προστάτευαν το λάδι του λύχνου από τις εφόδους των ποντικών. Σε ρωμαϊκούς λύχνους ποντικάκια που πλησιάζουν τον μυκτήρα ή την οπή πλήρωσης έχουν αποδοθεί πλαστικά ή ως διακόσμηση των δίσκων. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Σεμέλη Πιπινιάτογλου, *Δίον το ιερό της Δήμητρος, οι Λύχνοι*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 54.

ται υπερυψωμένο κόσμημα σε σχήμα φύλλου ακάνθου το οποίο ενώνεται με το σώμα του λυχναριού με μια σειρά από ανάγλυφα σφαιρίδια. Ο μυκτήρας, η επιφάνεια του οποίου διακοσμείται με δύο ανάγλυφες, διακοσμημένες με γλωσσωτό κόσμημα ταινίες οι οποίες συγκλίνουν σε ωοειδές πλαστικό κόσμημα οριζόμενο από ζώνη με ανάγλυφα σφαιρίδια, είναι ευρύς με τοξωτή απόληξη στην οποία οδηγούν πτερύγια που ξεκινούν από μικρούς έλικες. Η δακτυλίσχημη βάση διακοσμείται με πέντε πλαστικούς ομόκεντρους κύκλους.

Από το τμήμα χάλκινου λυχνοστάτη σώζεται μόνο η επίστεψη.⁹ Το κάτω μέρος είναι αγγειόσχημο με πέντε λαβές που ξεκινούν από το χείλος και καταλήγουν με μορφή βελανιδιών λίγο πιο κάτω από την κοιλιά του αγγείου. Δυο ζώνες από πέντε ανάγλυφα σταγονόσχημα κοσμήματα με πλαστικό σφαιρίδιο στη μέση διακοσμούν το αγγείο: η πρώτη ανάμεσα στις λαβές στο ύψος της κοιλιάς και η δεύτερη κάτω από τις λαβές, στο κάτω μέρος της κοιλιάς. Πάνω από το αγγείο, κιονόσχημο στελέχος στηρίζει τον δίσκο για τη στήριξη του λύχνου, η βάση του οποίου διαμορφώνεται ως ανθέμιο αποτελούμενο από δεκατρία ανάγλυφα πέταλα και ο κορμός του ως ζώνη με δύο ισόπαχες ταινίες που επιστέφεται από μία λεπτότερη με ανάγλυφα σφαιρίδια και μία τρίτη με ανάγλυφο γλωσσωτό κόσμημα. Στην επιφάνεια του δίσκου στήριξης του λύχνου, που απολήγει σε πλατύ εξωστρεφές χείλος διακοσμημένο με μια σειρά από ανάγλυφα ωά, αναπτύσσονται περιμετρικά του στελέχους στήριξης, δύο ανάγλυφοι κύκλοι και μία κοίλη ταινία που ορίζεται εξωτερικά από επίσης ανάγλυφο κύκλο.

Ο συγκεκριμένος λυχνοστάτης, παρόλη την αποσπασματική μορφή του, μπορεί θεωρητικά να ενταχθεί στην ομάδα Α΄ των λυχνοστατών της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου της συλλογής του Βρετανικού Μουσείου, τα οποία χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται οι λυχνοστάτες με αγγειόσχημο το επάνω μέρος, κυρίως βέβαια κρατηρόσχημο χωρίς λαβές. Τα κοινά σημεία του λυχνοστάτη του Παλατιανού με τα αντικείμενα αυτής της κατηγορίας, είναι εκτός από το αγγείο που διαμορφώνεται στο πάνω μέρος του στύλου, οι ομόκεντροι κύκλοι στην άνω επιφάνεια του δίσκου στερέωσης του λύχνου καθώς και τα ανθόσχημα ανάγλυφα μοτίβα.

Λυχνάρια με ανάλογα χαρακτηριστικά με αυτά του Παλατιανού υπάρχουν στην συλλογή του Βρετανικού Μουσείου και συγκεκριμένα οι χάλκινοι λύχνοι με ΑΕ Q 3626 και Q3627 αλλά και αυτό με ΑΕ Q3629 το οποίο έχει χαμένη τη λαβή.¹⁰ Στον ίδιο τύπο και με το χαρακτηριστικό φυλλόσχημο κόσμημα πάνω από τη λαβή εντάσσεται και το υπ' αριθ. 4783 χάλκινο λυχνάρι από τη

9. Βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με ΑΕ:ΜΚ 9962.

10. D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, τ. IV: *Lamps of Metal and Stone, and Lampstands*, British Museum Publications Ltd, London 1996, σ. 28, εικ. 29.

Δήλο¹¹ όπως και αυτό με ΑΕ 608 από το Μουσείο του Mainz.¹² Αναλόγου τύπου με στρογγυλά σώματα, έλικες στον μακρύ επίπεδο με τοξωτή απόληξη μυκτήρα, ανάγλυφους δακτυλίους στον δίσκο και φυλλόσχημο κόσμημα πάνω από τη δακτυλιόσχημη λαβή, είναι και ο λύχνος από την Πομπηία με ΑΕ 12215 αλλά και αυτός από το Ερκολάνο με ΑΕ 2577 με τη μόνη διαφορά ότι ο δεύτερος έχει τρεις μυκτήρες αντί για έναν.¹³ Εδώ επίσης ανήκουν οι χάλκινοι λύχνοι από το Museo Nazionale Romano με ΑΕ 67478, 256285 και 67463¹⁴ αλλά και τα χάλκινα λυχνάρια από τη Δούρα Ευρωπό με ΑΕ: 1948.4509 και 1938.4507 τα οποία θεωρούνται εισηγμένα και χρονολογούνται στη μέση του 2ου αι. μ.Χ.¹⁵

Ο τύπος αυτών των λυχναριών εντάσσεται ουσιαστικά σε μια μεγαλύτερη κατηγορία λύχνων των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων με κύρια χαρακτηριστικά το σφαιρικό σώμα, την επίπεδη επιφάνεια του δίσκου και το μακρύ επίπεδο μυκτήρα ο οποίος στο σημείο που ενώνεται με το κυρίως σώμα του λυχναριού, διακοσμείται με έλικες που καταλήγουν συχνά σε ανάγλυφο ανθέμιο. Στο πίσω μέρος του λύχνου, τα άκρα των ελίκων ενώνονται με μια ανάγλυφη ταινία που ορίζει το τέλος του σώματος και την αρχή του μυκτήρα. Η πλειονότητα αυτών, έχει κυκλική οπή καύσης ενώ σε κάποια έχει ελλειψοειδές σχήμα. Φέρουν δακτυλιόσχημη λαβή η οποία καλύπτεται από ένα κόσμημα το οποίο μπορεί να είναι φυτικό-φυλλόσχημο όπως ο λύχνος του Παλατιανού ή οι λύχνοι με ΑΕ Q 3626 και Q 3627 του Βρετανικού Μουσείου,¹⁶ μισοφέγγαρο όπως ο λύ-

11. Philippe Bruneau, *Exploration Archeologique de Delos, Faite par l'école Francaise d'Anthenes. Les Lampes*, Editions de Boccard, Paris 1965, σ. 155 εικ. 35. Ο λύχνος με ΑΕ 4781 ανήκει στον ίδιο τύπο αλλά χρονολογείται νωρίτερα κυρίως λόγω της μάσκας στο πόμα του λύχνου, που θεωρείται στοιχείο Ελληνιστικών χρόνων.

12. Annete Kirsch, *Antike Lampen in Landesmuseum Mainz*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2002, σ. 19, εικ. 27, αριθ. κατ. 608.

13. Βλ. Marisa de Spagnolis – Ernesto de Carolis, *Le Lucerne di Bronzo de Ercolano e Pompei* [Ministero per I beni culturali ed ambientali soprintendenza archeologica di Pompei, Cataloghi 2, L'Erma di Bretschneider], Roma 1988, σσ. 49-53, αρ.14, 15, 16. Αυτός ο τύπος λύχνων τοποθετείται χρονολογικά από τα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. και στις αρχές του 1ου αιώνα μ.Χ. μέχρι τον 2ο αιώνα μ.Χ. κάποιοι καθυστερημένοι τύποι (όπως αυτά από τη Δούρα Ευρωπό). Η δε παραγωγή τους είναι ευρέως διαδεδομένη σε όλη την αυτοκρατορία με μεγαλύτερη συγγένρωσή στη Βόρεια Ευρώπη και στις ανατολικές περιοχές

14. Βλ. σχετικά tipo II στο: Marisa de Spagnolis – Ernesto de Carolis, *Museo Nazionale Romano, I Bronzi, IV, I Le Lucerne*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1983, σ. 16, αρ. 12, 12, 13, σσ. 28, 29.

15. Η πιθανότερη περίοδος για την εισαγωγή του λύχνου είναι από την προσωρινή κατάκτηση της πόλης από τον Τραϊανό (115-117 μ.Χ.) ως τη μόνιμη κατάκτηση μετά την επέκταση του Λούκιου Βέρου το 165 μ.Χ. Βλ. P. V.C.Baur, *Excavations at Dura Europos, Part III, The Lamps*, Yale University Press, London 1947, εικ. XIV, σσ. 75, 84, αρ. 428, 430.

16. Bailey, ό.π (σημ. 10).

χνος με ΑΕ Q 3636¹⁷ ή με ελλειψοειδές σχήμα-θηλικόμορφο όπως ο χάλκινος λύχνος από τη Βόρεια Ρηνανία Βεστφαλία¹⁸ ή και αυτός από την Πομπηία με ΑΕ: 12883¹⁹ ή ακόμα με ζωόμορφη κεφαλή όπως ο λύχνος με ΑΕ Q3630,31.²⁰ Πολλές φορές η «θηλεία» είναι ανθόσχημη ή καταλήγει σε κισσόφυλλο²¹ σε βουκράνιο.²² Τέτοιου είδους λαβές, δεν θεωρούνται λαβές ανάρτησης. Τα περισσότερα λυχνάρια αυτής της κατηγορίας έχουν πώματα αλλά λίγα από αυτά σώζονται. Όσα σώζονταν, κρέμονταν από τον λύχνο με μια αλυσίδα. Οι βάσεις των αγγείων αυτών στην πλειονότητά τους είναι δακτυλιόσχημες με πλαστικούς ομόκεντρους κύκλους ως διακόσμηση. Εκτός από τα κοσμήματα της λαβής και τα ανθέμια-ροζέτες στην κατάληξη των ελίκων, ανάμεσα στο κυρίως σώμα του λυχναριού και στην απόληξη του μυκτήρα, οι λύχνοι αυτοί έχουν λίγα κοσμήματα και αυτά κυρίως στον μυκτήρα. Τα περισσότερα δείγματα του συγκεκριμένου αυτού τύπου προέρχονται από την Ιταλική χερσόνησο, ενώ ανάλογα έχουν βρεθεί στη Γαλλία,²³ στα βόρεια της θάλασσας του Αζόφ²⁴ αλλά και στη Σκωτία και στη Συρία.²⁵ Χρονολογικά τοποθετούνται από τα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. και στις αρχές του 1ου αιώνα μ.Χ. ενώ κάποιοι καθυστερημένοι τύποι φτάνουν ως και τον 2ο αιώνα μ.Χ. όπως αυτός από τη Δούρα Ευρωπό.²⁶ Η δε παραγωγή τους είναι ευρέως διαδεδομένη σε όλη την αυτοκρατορία με μεγαλύτερη συγκέντρωσή στη Βόρεια Ευρώπη και στις ανατολικές επαρχίες.²⁷

Όπως προκύπτει από τις ετήσιες ανακοινώσεις των ανασκαφικών ερευνών στη Μακεδονία και στη Θράκη ο αριθμός των χάλκινων λύχνων που χρονο-

17. Bailey, ό.π (σημ. 10), σ. 30, εικ. 31

18. Βλ. Για το χάλκινο λυχνάρι από το Zulpich βλ. Peter La Baume, *Römisches Kunstgewerbe zwischen Christi Geburt und 400*, München 1964, σσ. 179, 180, εικ. 165.

19. Spagnolis – Carolis, ό.π. (σημ. 13), σσ. 49, 52, αρ. 15.

20. Bailey, ό.π (σημ. 10), σ. 29, εικ. 31.

21. Βλ. τον λύχνο με ΑΕ Q3639 στο: Bailey, ό.π (σημ. 10), σ. 30, εικ. 33.

22. ΑΕ Q3646 στο: Bailey, ό.π (σημ. 10), σ. 32, εικ. 34.

23. Βλ. Bailey, ό.π (σημ. 10), Q3629, σ. 27, εικ. 29.

24. M. Treister, «Bronze Lamps of the Hellenistic Period and the First Centuries AD in the North Pontic Area», στο: *Lychnological Acts 1: Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique (Nyon - Geneve, 29.IX - 4.X.2003)*, Montagnac Monique Mergoil, 2005, σ. 294.

25. Γενικότερα για τη διασπορά του συγκεκριμένου τύπου βλ. H. Menzel, *Antike Lampen im Romisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz P. von Zabern, 1969, σ. 106, αρ. 667, εικ. 89 και Treister, ό.π. (σημ. 24), σσ. 293-296.

26. Για ανάλογα χάλκινα λυχνάρια στην Ευρώπη αλλά και στην Αφρική λυχνάρια, βλ. Spagnolis – Carolis, ό.π. (σημ. 13), σ. 48 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

27. Για την κατηγορία *Rounded bodies and volute spines*, βλ. Bailey, ό.π. (σημ. 10), σσ. 27, 28, εικ. Q3625-3647.

λογούνται τον 1ο μ.Χ. αιώνα σε αυτές τις περιοχές είναι σχετικά περιορισμένος. Αναλυτικότερα, από τη Μακεδονία και συγκεκριμένα από τη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας η οποία βρισκόταν 1,5 χλμ. δυτικά της ελληνιστικής, γύρω από τα λεγόμενα «λουτρά του Μ. Αλεξάνδρου», ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Νέας Πέλλας, προέρχεται ένα χάλκινο υστερορωμαϊκών χρόνων λυχνάρι με δαχτυλιδωτή λαβή και ελικωτές υποδοχές για αλυσιδωτή ανάρτηση.²⁸

Από την ίδια περιοχή και πιο συγκεκριμένα από το Δίον και μάλιστα από την οικοδομική νησίδα απέναντι από την Έπαυλη του Διονύσου και ανατολικά από τον κεντρικό δρόμο του Δίου, στον τομέα που είχε αποκαλυφθεί το 1992 είχε η ύδραυλις, και ανάμεσα σε πολυτελή αντικείμενα από χαλκό και γυαλί, βρέθηκε ένα Δίμυξο μνημειακού μεγέθους χάλκινο λυχνάρι με διακοσμημένο βραχίονα που καταλήγει σε κεφαλή λεοπάρδαλης.²⁹ Από τον ίδιο χώρο και συγκεκριμένα βόρεια του βορειότερου ναού του ιερού της Δήμητρας, προέρχεται και ένα δεύτερο χάλκινο λυχνάρι με μορφή κεφαλής νέγρου πιθανότατα των δύο πρώτων αιώνων της Ρωμαϊοκρατίας.³⁰

Στην περιοχή της Θράκης και πιο συγκεκριμένα από έναν ταφικό τύμβο, 1,5 χλμ. βορειοδυτικά της Τραϊανούπολης, στην περιοχή του σημερινού χωριού «Λουτρός» της Αλεξανδρούπολης, βρέθηκε χάλκινος λύχνος αναλόγου τύπου με αυτόν του Παλατιανού. Η ομοιότητα του με τον λύχνο του Παλατιανού έγκριται στον ευρύ με τοξωτή απόληξη μυκτήρα στην οποία (απόληξη) οδηγούν πτερύγια που ξεκινούν από μικρούς έλικες. Στην ίδια καύση βρέθηκε και ένας Χάλκινος τριποδικός λυχνοστάτης, ο κορμός και τα πόδια του οποίου μιμούνται κορμό δέντρου με ρόζους. Στο πάνω μέρος του υπάρχει δίσκος για την τοποθέτηση του λύχνου. Πιο κάτω, στον κάλυκα, διαμορφώνονται ανθήμια με ένθετα φύλλα από ασήμι ενώ ανάμεσα στα πόδια, τρία μεγάλα ελεύθερα φύλλα. Από τον ίδιο τύμβο προέρχονται ένας δεύτερος μεγάλος χάλκινος αχλαδόσχημος λύχνος, με σύνθετη υπερυψωμένη λαβή καθώς και ένας δεύτερος χάλκινος τριποδικός λυχνοστάτης, ο κορμός του οποίου είναι ραβδωτός και απολήγει σε ιωνικό κιονόκρανο.³¹

28. Π. Χρυσστόμου, «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995», *AEMΘ* 9 (1995) 115-136, εικ. 17.

29. Για την ύδραυλιν του Δίου βλ. Δ. Παντεμαλής, «Η ύδραυλις του Δίου», *AEMΘ* 6 (1992) 217-222. Χρονολογείται τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Για το χάλκινο λυχνάρι βλ. «Δίον 1999. Μουσαϊσταί - Βασιλεύς Δημήτριος», *AEMΘ* 13 (1999) 415-423, εικ. 5.

30. Βλ. σχετικά Πινγιάτογλου, ό.π. (σημ. 8), σσ. 85-92, πίν. 31 α-β, Ινβ.

31. Ο ταφικός τύμβος είχε διάμετρο 50μ. και ύψος 6,5μ. Μαζί με τον τύμβο του Μαΐστρου θεωρούνται οι πιο γνωστοί και εντυπωσιακοί της ευρύτερης περιοχής της Αλεξανδρούπολης. Σύμφωνα δε με τον ανασκαφέα του τύμβου οι λύχνοι και οι λυχνοστάτες χρονολογούνται τον 1ο αι. μ.Χ. ή στις πρώτες δεκαετίες του 2ου αι. μ.Χ. Βλ. Δ. Τριαντάφυλλος, «Ο

Ένα ακόμα χάλκινο ακέραιο λυχνάρι το οποίο ανήκει στην ίδια μεγάλη κατηγορία των λύχνων του 1ου μεταχριστιανικού αιώνα και έχει επίσης κοινά χαρακτηριστικά με αυτό του Παλατιανού, (σφαιρικό σώμα, ημικυκλική απόληξη στον μυκτήρα και δακτυλιόσχημη βάση) βρέθηκε σε έναν λακκοειδή τάφο κατά την ανασκαφική έρευνα ταφικού τύμβου στη θέση Βέργη, βορειοδυτικά της κοινότητας Λάδης Διδυμοτείχου.³² Από την ίδια περίπου περιοχή και συγκεκριμένα από τον ταφικό τύμβο Θυρέας (8ο χλμ. εθνικού δρόμου Διδυμοτείχου - Ορεσιτιάδας), ανάμεσα στα χωριά Θυρέα και Ασημένιο, προέρχεται και ένα άλλο χάλκινο δισκόμορφο λυχνάρι του 1ου αι. μ.Χ. με ανοιχτό έως τον μυκτήρα περιχέλιωμα και ένθετη ταινιωτή λαβή που απολήγει σε εξάφυλλο ρόδακα μέσα από τον οποίο εκφύεται κεφάλι κύκνου.³³

Κάποια χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου αυτού τύπου των χάλκινων λύχνων που ανήκει και ο λύχνος του Παλατιανού, συναντώνται και στην κατηγορία XXI του Brooner (Loeschcke's Type III) των πήλινων λύχνων της Κορίνθου, η οποία χρονολογείται στην πρώτη αυτοκρατορική περίοδο. Έτσι, τα διακοσμητικά στοιχεία πάνω από τη λαβή, ο επίπεδος δίσκος, το μεγάλο μέγεθος, οι έλικες στον μυκτήρα και η δακτυλιόσχημη βάση αποτελούν κοινό τόπο ανάμεσα στους δύο τύπους.³⁴ Ο τύπος XXI προέρχεται από την ιταλική χερσόνησο και εξαγόταν προς όλη την αυτοκρατορία. Η δε χρήση του διαρκεί σε όλο τον 1ο μ.Χ. αιώνα.³⁵

Το λυχνάρι και ο λυχνοστάτης του Παλατιανού βρέθηκαν μαζί με ακέραια αγγεία μέσα σε λάκκο-αποθήκη ο οποίος ήταν ανοιγμένος στο ηλιώδες δάπεδο

ταφικός Τύμβος της Τραιανούπολης», *AEMΘ* 5 (1991) 439-453, εικ. 7, 8, 9, 16, 17, 18 και ΑΔ 46 (1991), *Χρονικά Β* 2.

32. Το λυχνάρι έχει και αυτό όπως του Παλατιανού σφαιρικό σώμα, ημικυκλική απόληξη στον μυκτήρα και δακτυλιόσχημη βάση. Στο νότιο τμήμα του τύμβου και στο επίπεδο του φυσικού εδάφους αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα πολλά σημεία με υπολείμματα προσφορών και μικρών πυρών. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν τρεις πολύ διαταραγμένοι λακκοειδείς τάφοι. Στοιχεία για τη χρονολόγηση των τάφων αντλήθηκαν από τα αγγεία των εναγισμών και από το ακέραιο χάλκινο λυχνάρι που βρέθηκε μαζί με τα θραύσματα των πήλινων αγγείων. Όλες ταφές χρονολογούνται τον 1ο αι. μ.Χ. Βλ. Δ. Τερζοπούλου «Ταφικός Τύμβος στη Λάδη Διδυμοτείχου», *AEMΘ* 12 (1998) 19-29, εικ. 3. Ο πρώτος μεταχριστιανικός αιώνας ήταν μια εποχή σημαντικών ανακατατάξεων για την περιοχή της Θράκης που το 46 μ.Χ. έγινε ρωμαϊκή επαρχία.

33. Η διάμετρος του τύμβου ανέρχεται σε 47,50 μ. και το ύψος του σε 10 μ. Μ. Κουτσουμανής, «Ανασκαφή ταφικού τύμβου Θυρέας», *AEMΘ* 21 (2007) εικ. 21.

34. Φέρει εξίσου (κυρίως η πρώτη υποομάδα) και στοιχεία λύχνων ελληνιστικής περιόδου όπως για παράδειγμα οι μικρές προεξοχές στις πλευρές.

35. Oscar Brooner, *Corinth Results of Excavations Conducted by American School of Classical Studies at Athens. Volume IV, Part II, Terracotta Lamps*, Cambridge Massachusetts 1930, σσ. 73-75, εικ. VII-IX.

του χώρου. Με δεδομένα τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου και κυρίως την αναστάτωση που επικρατεί στη Μακεδονία στα μέσα περίπου του γ' αιώνας μ.Χ. λόγω των επιδρομών των Γόθων,³⁶ είναι πολύ πιθανό οι κάτοικοι της αρχαίας πόλης του Παλατιανού να βίωσαν καταστάσεις κρίσης και ανασφάλειας οι οποίες να ήταν και η αιτία που το λυχνάρι και ο λυχνοστάτης μαζί με άλλα πολύτιμα αντικείμενα να τοποθετήθηκαν στον λάκκο. Πιθανότατα λοιπόν οι κάτοικοι του κτίσματος VI, να μην άνοιξαν έναν απορριμματικό λάκκο αλλά έναν λάκκο για να φυλάξουν τα πολύτιμα αντικείμενα τους, τακτική συνήθης στους ανθρώπους που δρουν υπό καθεστώς πίεσης.³⁷

Άλλωστε τόσο υλικό όσο και η κατασκευή του χάλκινου λύχνου και του λυχνοστάτη, τον καθιστούν πολυτιμότερο από τα πήλινα παραδείγματα και πιθανότατα αυτό συνετέλεσε σε μια μεγάλη διάρκεια ζωής και χρήσης του μέσα στο χώρο. Λόγω ακριβώς αυτής της μακρόχρονης ζωής του δεν είναι δυνατόν να γίνει στενή χρονολόγησή του. Έτσι ακόμα και τα νομίσματα που βρέθηκαν μαζί με τον λύχνο και αποτελούν τα πιο αξιόπιστα συνευρήματα, μπορούμε να τα λάβουμε υπόψη μας ως *terminus post quem*. Το πιθανότερο επίσης είναι ότι πρόκειται για εισηγμένο αντικείμενο, από την ιταλική χερσόνησο ενώ δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί η σύνδεσή του με κάποιο τοπικό εργαστήριο.

Θεσσαλονίκη

ΜΑΡΙΑ ΦΑΡΜΑΚΗ

36. Η Μακεδονία υποχρεώνεται να δεχθεί στο έδαφος της στρατιωτικές μονάδες οι οποίες εμπλέκονται και στις δυναστικές έριδες που χαρακτηρίζουν την λεγόμενη «περίοδο των στρατιωτικών αυτοκρατόρων» (235-284 μ.Χ.). Η πρώτη γοθτική εισβολή στην επαρχία της Μακεδονίας χρονολογείται το 253 μ.Χ. και συνδέεται με την πολιορκία της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι προέβαλαν σθεναρή αντίσταση. Π. Νίγδελις, «Η διοίκηση της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας», στο: Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Στη Μακεδονία Από τον 7ο ως την ύστερη αρχαιότητα*, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 109-110.

37. Η ερμηνεία των ανασκαφικών δεδομένων ανήκει στην κ. Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, την οποία ευχαριστώ θερμά για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, για τις πολύτιμες συμβουλές της, καθώς και για τις διεξοδικές συζητήσεις μας πάνω στο θέμα.

Ο ΦΙΛΙΠΠΟΣ Β΄ Ο ΜΑΚΕΔΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ (4ος-7ος)*

Το παρόν άρθρο αποτελεί συνέχεια της μελέτης, που ως ανακοίνωση εκφωνήθηκε στην Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου στην Κομοτηνή τον Σεπτέμβριο του 2007 και αφορούσε τον Μέγα Αλέξανδρο μέσα από τα χρονογραφικά έργα. Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Βυζαντινά*.¹

Στο εν λόγω άρθρο εξετάζεται ο βασιλιάς Φίλιππος Β΄ (359-336 π.Χ.) ο Μακεδών,² των Μακεδόνων,³ της Μακεδονίας,⁴ του Αμύντου,⁵ ο πατέρας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, μέσα από τις πηγές της πρώιμης βυζαντινής περιόδου. Ποιες ήταν οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για τον Φίλιππο και ποιες γνώσεις είχαν σχετικά με αυτόν;

Οι διδάσκαλοι της ρητορικής του 4ου αι., όπως ο Θεμίστιος (317-388) και ο Λιβάνιος (314-393) ή ο αυτοκράτορας Ιουλιανός (361-363), οι οποίοι είχαν βαθιά αρχαιοελληνική παιδεία, γνώριζαν καλά τον Φίλιππο. Επίσης οι Βυζαντινοί χρονογράφοι αναφέρονται στον Φίλιππο και τον γιο του τον Αλέξανδρο κατά την εξιστόρηση των γεγονότων από κτίσεως κόσμου που αφηγούνται στα χρονογραφικά τους έργα, καθώς και άλλοι ιστορικοί συγγραφείς.

* Ανακοίνωση στη Γ' Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Ιωάννινα, 27-30 Νοεμβρίου 2019).

1. Βλ. τη σχετική δημοσίευση Γ. Χαριζάνης, *Ὁ τῶν Ἑλλήνων βασιλεὺς Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν* μέσα από το έργο των Βυζαντινών χρονογράφων (έως τα τέλη του 10ου αι.), *Βυζαντινά* 28 (2008) 81-96.

2. *Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (σε εννέα βιβλία), J. Bidez – G. C. Hansen (επιμ.), *Sozomenus Kirchengeschichte* [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte 50], Berlin ²1960, 2.11 «[...] Φίλιππος ὁ Μακεδὼν [...]» (στο εξής: *Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*).

3. *Orosius, Historiarum adversum paganos*, C. Zangemeister (επιμ.), *Pauli Orosii Historiarum adversum paganos libri VII* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 5), Vindobonae 1882, II.127.2-3 «[...] Philippo Macedonum rege [...]» (στο εξής: *Orosius, Historiarum*).

4. *Ἰωάννου Ἀντιοχεῶς Ἱστορία Χρονικὴ*, C. Müller (επιμ.), *Ioannis Antiocheni Fragmenta* [Fragmenta Historicorum Graecorum IV], Paris 1860, σσ. 535-622, 555 «Ὅτι ἐπὶ Δαφείου τοῦ βασιλέως Περσῶν, Φιλίππου τῆς Μακεδονίας βασιλεύοντος [...]» (στο εξής: *Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, Ἱστορία Χρονικὴ*).

5. *Θεμίστιος, Λόγοι Ι* (πολιτικοί), G. Downey (επιμ.), *Themistii Orationes quae supersunt* (recensuit H. Schenkl, opus consummavit G. Downey), τ. 1 [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, στο εξής: BSGRT], Lipsiae 1965, 7ος (*Περὶ τῶν ἡτυχηκότων ἐπὶ Οὐάλεντος*), σ. 143.16 «Φιλίππῳ τῷ Ἀμύντου [...]» (στο εξής: *Θεμίστιος, Λόγοι Ι*).

Το παρόν άρθρο λοιπόν έχει ως στόχο –μέσω της έρευνας των πηγών των πρώτων βυζαντινών αιώνων– να συγκεντρώσει τις πληροφορίες που αφορούν τον Φίλιππο τον Μακεδόνα και να εξάγει χρήσιμα συμπεράσματα για τις γνώσεις που είχαν οι Βυζαντινοί σχετικά με αυτόν.

Ο Ιουλιανός, πριν γίνει αυτοκράτορας (361-363), ενώ ήταν καισαράς στη Γαλατία (από το 355), σε ένα «*Εγκώμιον*», που γράφει, «*εις τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον*» (337-361) μνημονεύει τον Φίλιππο και τον γιο του Αλέξανδρο. Αναφέρει πως ο Αλέξανδρος, επειδή κατανίκησε τους Πέρσες, συμπεριφερόταν με υπεροψία, έδειχνε περιφρόνηση στον πατέρα του και σε κάθε άνθρωπο και αξίωση να θεωρείται γιος του Άμμωνα (Δία) και όχι του Φιλίππου.⁶

Σε ένα «*Εγκώμιον*» του στην αυτοκράτειρα Ευσεβία, την πρώτη σύζυγο του Κωνσταντίου, ο Ιουλιανός επίσης αναφέρεται στον Φίλιππο και στον γιο του Αλέξανδρο. Ο Αλέξανδρος, ο οποίος εκπαιδεύθηκε από τον Σταγειρίτη φιλόσοφο Αριστοτέλη, ξεπερνούσε στις στρατηγικές ικανότητες, στο θάρρος και στις άλλες αρετές τον πατέρα του Φίλιππο, ώστε θεωρούσε πως δεν είναι άξιος να ζει, εάν δεν κατακτούσε όλους τους ανθρώπους και όλα τα έθνη.⁷

Σε ένα άλλο έργο του, σε μία επιστολή αμφίβολου όμως αυθεντικότητας, ο Ιουλιανός απευθύνεται στην πόλη των Αργείων για να την επαινέσει και να την εξυμνήσει. Σημειώνει τους δεσμούς της πόλης του Άργους με τους Μακεδόνες και τονίζει πως όσα έγιναν από τους Μακεδόνες εναντίον των Περσών ταιριάζουν σε αυτήν την πόλη, το Άργος και πως πνευματική πατρίδα των προγόνων του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου ήταν το Άργος.⁸

Ο διδάσκαλος της ρητορικής Θεμιστίος (317-388) στους «*Λόγους*» του αναφέρεται επανειλημμένα στον Φίλιππο. Στον λόγο του «*Περὶ τῶν ἡτυχηκότων ἐπὶ Οὐάλεντος* (364-378)» τονίζει πως ο Φίλιππος του Αμύντου δεν ήταν ο «*φαυλότατος τῶν Μακεδόνων*»⁹ (όπως τον χαρακτήριζαν άλλοι, λόγω της πο-

6. *Ἰουλιανὸς Καῖσαρ, Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον*, J. Bidez (επιμ.), *L'empereur Julien, Oeuvres complètes*, τ. I, Paris 1972, σσ. 1-68, κεφ. 37, σ. 64.16-65.23 (στο εξής: Bidez, *L'empereur Julien I*,)· H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Α', μτφρ. Λ. Γ. Μπενάκης – Ι. Β. Αναστασίου – Γ. Χ. Μακρῆς, Αθήνα 1987, σ. 197 (στο εξής: Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία I*). Διεξοδικά για τον Φλάβιο Κλαύδιο Ιουλιανό βλ. Πολύμνια Αθανασιάδη, *Ἰουλιανός. Μία βιογραφία*, Αθήνα 2005.

7. *Ἰουλιανὸς Καῖσαρ, Εὐσεβίας τῆς βασιλίδος ἐγκώμιον*, Bidez, *L'empereur Julien I*,, ό.π. (σημ. 6), σσ. 70-105, κεφ. 3, σ. 78.27-79.32.

8. *Ἰουλιανὸς Ἀργείοις*, J. Bidez (επιμ.), *L'empereur Julien. Oeuvres complètes. Lettres et fragments*, τ. I, Paris 1960, 198η [ep 35], σσ. 219-227, 222.11-15, 223.1-4 «*Ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ τοσαῦτα περὶ τοὺς Πέρσας ὑπὸ τῶν Μακεδόνων γενόμενα ταύτη προσήκειν τῇ πόλει* (στο Άργος) *δικαίως ἂν τις ὑπολάβοι Φιλίππου τε γὰρ καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν πάντων τῶν προγόνων πατρὶς ἦν αὕτη* (το Άργος)».

9. *Θεμιστίος, Λόγοι I*, ό.π. (σημ. 5), 7ος (*Περὶ τῶν ἡτυχηκότων ἐπὶ Οὐάλεντος*), σ.

λιτικής προπαγάνδας και της διαφθοράς συνειδήσεων που ευρύτατα εφαρμόζε) και πως μαζί με τον γιο του Αλέξανδρο κυβέρνησαν μία πολύ μεγάλη χώρα.¹⁰

Στον «Πενταετηρικόν» λόγο προς τιμήν του Ουάλη, ο Θεμίστιος απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα, λέει πως ανατράφηκε και εκπαιδεύθηκε και έγινε αυτοκράτορας με αυτήν την παιδεία, με την οποία εκπαιδεύθηκε ο Κύρος (ο Μέγας, ο Πρεσβύτερος, 6ος αι. π.Χ.) στους Πέρσες και ο Φίλιππος στους Μακεδόνες.¹¹

Στον «Δεκετηρικόν» (λόγον) πάλι προς τον Ουάλη, ο Θεμίστιος αναφέρει τα τραύματα που είχε στο σώμα του ο Αλέξανδρος, όπως και ο πατέρας του Φίλιππος.¹² Στον ίδιο λόγο, ο Θεμίστιος εύχεται στον Ουάλη να του παρασταθούν τα παιδιά του ως συνάρχοντες, τα οποία θα ανατραφούν όχι με τους μύθους του Φίλιππου και του Αλεξάνδρου, αλλά με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και το παράδειγμα του πατέρα τους.¹³ Στον «Ερωτικόν ἢ Περί κάλλους βασιλικού» γίνεται λόγος για τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο, ο οποίος δεν ήταν γιος ούτε του Αμμωνα (Δία), ούτε του Φίλιππου, αλλά κάποιου δαίμονα.¹⁴

Ο Θεμίστιος στον λόγο του «Σοφιστής» αναφέρεται στην πολιορκία της Μεθώνης από τον Φίλιππο (το 355-354 π.Χ., στη διάρκεια της οποίας ο Φίλιππος έχασε το ένα του μάτι) και στον τοξότη που τόξευσε εναντίον του από το τείχος. Το όνομα αυτού ήταν Αστήρ.¹⁵ Τέλος στον λόγο «Περί προεδρίας εις τὴν σύγκλητον» διευκρινίζει ο Θεμίστιος πως δεν είναι δυνατόν να αντιπαραβάλλει κανείς τον Φίλιππο με τον Πλάτωνα ή τον Αλέξανδρο με τον Αριστοτέλη. Ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος δεν έχουν πλέον καμία δύναμη στους ανθρώπους, ενώ η διδασκαλία και οι αρεχές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη παραμένουν ενεργές και αναλλοίωτες.¹⁶

143.13-24. Σχετικά με τον Θεμίστιο βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία* I, ό.π. (σημ. 6), σ. 197, 237.

10. Θεμίστιος, *Λόγοι* I, ό.π. (σημ. 5), 7ος, σ. 146.12-16.

11. Θεμίστιος, *Λόγοι* I, ό.π. (σημ. 5), 8ος (*Πενταετηρικὸς*), σ. 171.21-26 «*Ταύτην παιδευθεὶς τὴν παιδείαν ἐπὶ τὸν τὸ βῆμα ἀνήλθες* (ο Θεμίστιος απευθύνεται στον αυτοκράτορα Ουάλη), *ἦν ἐπαιδευθὴ Κῦρος ἐν Πέρσαις, ἦν Φίλιππος ἐν Μακεδόσιν.[...]*».

12. Θεμίστιος, *Λόγοι* I, ό.π. (σημ. 5), 11ος (*Δεκετηρικὸς ἢ Περί τῶν πρεπόντων λόγων τῷ βασιλεῖ*), σ. 229.17-22.

13. Θεμίστιος, *Λόγοι* I, ό.π. (σημ. 5), 11ος, σ. 229.28-29, 230.1-11.

14. Θεμίστιος, *Λόγοι* I, ό.π. (σημ. 5), 13ος (*Ερωτικὸς ἢ Περί κάλλους βασιλικού*), σ. 251.26-29, 252.1-7.

15. Θεμίστιος, *Λόγοι* II (ιδιωτικοί), G. Downey – A. F. Norman (επιμ.), *Themistii Orationes quae supersunt* (recensuit H. Schenkl, opus consummaverunt G. Downey et A.F. Norman), τ. 2 [BSGRT], Lipsiae 1971, 23ος (*Σοφιστής*), σ. 78.3-9 (στο εἰς Θεμίστιος, *Λόγοι* II). U. Wilcken, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μτφρ. Ι. Τουλουμάκος, Αθήνα 1976, σ. 285 (στο εἰς: Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*).

16. Θεμίστιος, *Λόγοι* II, ό.π. (σημ. 15), 31ος (*Περί προεδρίας εις τὴν σύγκλητον*),

Ο σπουδαίος διδάσκαλος της ρητορικής τέχνης Λιβάνιος (314-393) στους λόγους του «Προσβεντικὸς πρὸς Ἰουλιανὸν» (361-363) και «Πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα (379-395) ἐπὶ ταῖς διαλλαγαῖς» αναφέρεται στη γενναιοδωρία και φιλανθρωπία του Φιλίππου προς τους Αθηναίους, μολονότι αυτοί ἐστείλαν ἐναντίον του τον Αργαίο, ως διεκδικητὴ του μακεδονικοῦ θρόνου, και ηττήθηκαν. Παρ' ὅλα αυτά ὁμως ο Φίλιππος ἀφησε ἐλεύθερους τους Αθηναίους που συνέλαβε, χωρὶς να πάρει λύτρα για τη νίκη του.¹⁷

Σε ἄλλον λόγο του, «Πρὸς Νικοκλέα περὶ Θρασυδαίου», ο Λιβάνιος μνημονεύει τις συνθήκες ειρήνης και τη συμμαχία ἐν τέλει των Αθηναίων με τον Φίλιππο, ἐνὸς στον λόγο του «Ἦπὲρ Θαλασσίου» κάνει ἀναφορά στον Δημοσθένη, ὀνομαστὸ ρήτορα και πολιτικὸ της ἀρχαιότητας (384-322 π.Χ.), ο ὀποῖος δεν δίστασε να ἀντιταχθεῖ στη δύναμη του Φιλίππου.¹⁸

Στον «Βασιλικὸν (λόγον) εἰς Κωνστάντιον (337-361) καὶ Κώνσταντα», ο Λιβάνιος ἀναφέρεται στον Φίλιππο και σε αὐτοὺς που, ἐπειδὴ αἰσθάνονταν ντροπὴ για το ὅτι ο Αλέξανδρος νομιζόταν γιος του Φιλίππου, ἐπλάσαν τον μῦθο ὅτι η Ολυμπιάδα πλάγιασε με δράκοντα. Στον ἴδιο λόγο, ο Λιβάνιος συγκρίνει τον πατέρα του Φιλίππου Αμύντα, που ἦταν ἄνθρωπος φόρου ὑποτελής (ὀπως τον χαρακτηρίζει) με τον Φίλιππο, ο ὀποῖος μεταφορικά «ἐκλεβε» τις πόλεις, δηλ. τις κατακτούσε και σημειώνει για αὐτόν ὅτι δεν ἀπέδωσε τους αἰχμαλώτους Ολυνθίους.¹⁹

Οι «Ἐπιστολές» του Λιβανίου περιέχουν ἐπίσης ἀναφορές στον Φίλιππο. Στην ἐπιστολή προς τον Δημήτριο, ο Λιβάνιος μνημονεύει τον ρήτορα Δημοσθένη και τους λόγους του κατὰ του Φιλίππου.²⁰ Στον φίλο του τον Αρισταίνε-

σ. 190.6-20 «[...] ἐκείνοις (στον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο) τῆμερον οὐδεὶς ὑπακούει, ἀλλ' οὐδὲ τὰ δόγματα αὐτῶν οὐδὲ οἱ νόμοι ἔχουσί τινα δύναμιν ἐν τοῖς ἀνθρώποις. τὰ δὲ Πλάτωνος δόγματα καὶ Ἀριστοτέλους ἐνεργὰ ἔτι καὶ ἀκραιφνή, καὶ ἐν τοσαύταις μεταβολαῖς αὐτοκρατόρων καὶ ἡγεμόνων ἀμετάβλητα διαμένει καὶ ἀκίνητα καὶ ἀσάλευτα [...]».

17. Λιβάνιος, Λόγοι II, R. Foerster (ἐπιμ.), *Libanii opera. Orationes XII-XXV*, τ. 2 [BSGRT], Lipsiae 1904 (ἀνατ. Darmstadt 1963), 15ος (Προσβεντικὸς πρὸς Ἰουλιανὸν), σ. 136.5-16 και 20ος (Πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα ἐπὶ ταῖς διαλλαγαῖς), σ. 431.13-16. Wilcken, *Αρχαία Ἱστορία*, ὀ.π. (σημ. 15), σ. 284. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία I*, ὀ.π. (σημ. 6), σσ. 234-235.

18. Λιβάνιος, Λόγοι III, R. Foerster (ἐπιμ.), *Libanii opera. Orationes XXVI-L*, τ. 3 [BSGRT], Lipsiae 1904 (ἀνατ. Darmstadt 1963), 32ος (Πρὸς Νικοκλέα περὶ Θρασυδαίου), σ. 159.4-10 και 42ος (Ἦπὲρ Θαλασσίου), σ. 317.8-16. Wilcken, *Αρχαία Ἱστορία*, ὀ.π. (σημ. 16), σσ. 288-289.

19. Λιβάνιος, Λόγοι IV, R. Forster (ἐπιμ.), *Libanii opera. Orationes LI-LXIV*, τ. 4 [BSGRT], Lipsiae 1908 (ἀνατ. Darmstadt 1963), 59ος (Βασιλικὸς εἰς Κωνστάντιον καὶ Κώνσταντα), σ. 221.6-13, 235.1-8, 250.3-11. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία I*, ὀ.π. (σημ. 6), σ. 196.

20. Λιβάνιος, Ἐπιστολαὶ X, R. Foerster (ἐπιμ.), *Libanii opera. Epistulae 1-839*, τ. 10 [BSGRT], Lipsiae 1921 (ἀνατ. Darmstadt 1963), 243η (Δημητρίῳ), σ. 229.5-16 (στο ἐξῆς: Λιβάνιος, Ἐπιστολαὶ X).

το που του υποσχόταν ότι θα του στείλει επιστολή και βιβλία, ο Λιβάνιος λέει ότι έγινε σαν τον Φίλιππο ο οποίος έδινε υποσχέσεις στους Αθηναίους.²¹ Τέλος, στην επιστολή προς τον Ατάρβιο, ο Λιβάνιος γράφει ότι είναι άξια να ευτυχεί η γη που γέννησε τον Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος υπήρξε καλύτερος από τον πατέρα του, εάν αυτός ήταν ο Φίλιππος και όχι ανάξιος, εάν αυτός ήταν ο Δίας.²²

Τον 5ο αι., ο ιστορικός Ορόσιος (Orosius) στο έργο του, γραμμένο στα λατινικά, «*Historiarum adversum paganos*» μνημονεύει διεξοδικά τον Φίλιππο, τον βασιλιά των Μακεδόνων. Αναφέρει ότι έλαβε ως σύζυγο την Ολυμπιάδα, αδελφή του Αλεξάνδρου βασιλιά της Ηπείρου, από την οποία γεννήθηκε ο Μέγας Αλέξανδρος²³ και ότι σε νεαρή ηλικία ο Φίλιππος είχε δοθεί επί μία τριετία ως όμηρος στους Θηβαίους (369/8-365 π.Χ.), όπου εκπαιδεύθηκε από τον στρατηγό Επαμεινώνδα.²⁴ Σημειώνει επίσης ο Ορόσιος ότι ο Φίλιππος πολιορκήσε και τελικά κατέκτησε τη Μεθώνη (355-354 π.Χ.). Εκεί έχασε το ένα του μάτι από χτύπημα βέλους.²⁵ Επιπλέον μνημονεύει τον πόλεμο που έκανε ο Φίλιππος με τους Φωκείς, στον οποίο νίκησε [Ιερός πόλεμος, 356-346 π.Χ.],²⁶ την επίθεσή του στην Όλυνθο και την καταστροφή της (348 π.Χ.),²⁷ καθώς και την

21. Λιβάνιος, *Επιστολαί* X, ό.π. (σημ. 20), 580η (*Αρισταινέτω*), σ. 546.14-19, 547.1-5 «[...] εἶτα ἐγένου (ὁ Λιβάνιος απευθύνεται στον Αρισταινέτω) Φίλιππος ὑπισχνόμενος Ἀθηναίοις [...]».

22. Λιβάνιος, *Επιστολαί* XI, R. Foerster (επιμ.), *Libanii opera. Epistulae 840-1544 etc.*, τ. 11 [BSGRT], Lipsiae 1922 (ανατ. Darmstadt 1963), 1229η (*Αταρβίω*), σ. 311.18-21, 312.1-9 «[...] ἔστι δὲ εὖ πάσχειν ἄξια γῆ τὸν μέγαν ἐνεγκοῦσα Ἀλέξανδρον κρείττω μὲν τοῦ πατρὸς, εἰ δὴ οὗτος Φιλίππου, οὐκ ἀνάξιον δὲ τοῦ πατρὸς, εἰ δὴ οὗτος γε τοῦ Διὸς [...]». Μετά από την επίσκεψη στον ναό του Ἄμμωνα (Δία), στην ὄαση Σίβα στην Αίγυπτο και τον χαιρετισμό του από τον προφήτη ως «γιο του Ἄμμωνα», ο Αλέξανδρος επιβεβαίωσε τη μυστικιστική πίστη που είχε ότι ήταν γιος θεού και ότι είχε μέσα του κάποια θεϊκή δύναμη. Δεν θέσπισε βέβαια στην αυτοκρατορία του τη λατρεία του προσώπου του, ούτε απαρνήθηκε τον φυσικό του πατέρα Φίλιππο. Η είδηση ότι είχε αποκληθεί γιος του Ἄμμωνα/Δία και ότι είχε επομένως θεϊκή καταγωγή διαδόθηκε γρήγορα και είχε μεγάλο αντίκτυπο σε όλον τον Ελληνικό κόσμο βλ. Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*, ό.π. (σημ. 15), σσ. 320-321.

23. Orosius, *Historiarum*, ό.π. (σημ. 3), III.156.7-12. I. E. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη ⁵1987, σσ. 119-120 (στο εξής: Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*).

24. Orosius, *Historiarum*, ό.π. (σημ. 3), III. 156.13-14, 157.1-4. Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*, ό.π. (σημ. 15), σ. 281

25. Orosius, *Historiarum*, ό.π. (σημ. 3), III. 158.2-9. Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*, ό.π. (σημ. 15), σ. 285.

26. Orosius, *Historiarum*, ό.π. (σημ. 3), III. 159.12-16, 160.1-2. Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*, ό.π. (σημ. 15), σσ. 284-287.

27. Η Όλυνθος χαρακτηρίζεται από τον Ορόσιο ως πόλη αρχαιότατη και ακμάζουσα «*Olynthum [...] urbem antiquissimam et florentissimam*» βλ. Orosius, *Historiarum*, ό.π. (σημ.

εισβολή του στη Θράκη, όπου κατέλαβε πολλές πόλεις της θρακικής Χερρονήσου (342 π.Χ.).²⁸

Μεταξύ των άλλων, ο Ορόσιος γράφει ότι οι Αθηναίοι, ενώ αρχικά απώθησαν τον Φίλιππο στις Θερμοπύλες, έπειτα παρακαλούσαν για ειρήνη τον δολερότατο εχθρό τους (*fraudentissimum hostem*). Και άλλες πόλεις της Ελλάδας, που είχαν ερημωθεί από τους εμφυλίους πολέμους, με την προοπτική της ειρήνης και της συμμαχίας, υποτάχθηκαν στον Φίλιππο εκουσίως.²⁹ Τότε όλη η Ελλάδα αισθάνθηκε ότι είχε κυριευθεί από τον Φίλιππο.³⁰

Περιγράφει ο Ορόσιος ακόμη την εκστρατεία του Φιλίππου στη Σκυθία μαζί με τον γιο του Αλέξανδρο, όπου νίκησε τον βασιλιά των Σκυθών Ατέα και τα λάφυρα που πήρε (340 π.Χ.), καθώς και τον πόλεμο με τους Τριβαλλούς κατά την επιστροφή του (339 π.Χ.), στον οποίο ο Φίλιππος τραυματίστηκε στον μηρό.³¹ Κλείνει ο Ορόσιος λέγοντας ότι με τον Φίλιππο το καθεστώς της ελευθερίας που επικρατούσε σε όλη την εξασθενημένη τότε Ελλάδα τελείωσε³² και επιμένει ότι οι πράξεις του Φιλίππου είναι παράδειγμα ταλαιπωριών και αθλιότητων (*exemplum miseriarum*).³³

Στο α΄ μισό του 5ου αι. ο Σωζομενός στην «*Εκκλησιαστική Ιστορία*» του, απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο τον Β΄ (408-450), αναφέρεται στον Φίλιππο τον Μακεδόνα και στον Θεόπομπο τον συγγραφέα,³⁴ τον ρήτορα και ιστορικό του 4ου αι. π.Χ. (γεννήθηκε το 378/6 π.Χ.) από τη Χίο, που έγραψε εγκωμιαστικούς λόγους για τον Φίλιππο και –εκτός των άλλων– το έργο «*Φιλιππικά*», δηλ. την ιστορία της περιόδου της βασιλείας του Φιλίππου Β΄.³⁵

3), III.160.16-19, 161.1. Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*, ό.π (σημ. 15), σσ. 285-286.

28. Orosius, *Historiarum* III., ό.π. (σημ. 3), 161.1-10, 164.3-10.

29. Θεμίστιος, *Λόγοι* I., ό.π. (σημ. 5), 8ος (*Πενταετηρικὸς*), σ. 171.21-26 «*Ταύτην παιδευθεὶς τὴν παιδείαν ἐπὶ τουτὶ τὸ βῆμα ἀνήλθες* (ο Θεμίστιος απευθύνεται στον αυτοκράτορα Ουάλη), *ἦν ἐπαιδευθὴ Κῦρος ἐν Πέρσῃσι, ἢ Φίλιππος ἐν Μακεδόσιν*, [...]».

30. Orosius, *Historiarum* III., ό.π. (σημ. 3), 162.1-13 «[...] *tunc primum se non Phocenses soli, sed omnis Graecia captam esse* (από τον Φίλιππο) *persensit* [...]».

31. Orosius, *Historiarum* III., ό.π. (σημ. 3), 164.10-13, 165.1-13. Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*, ό.π. (σημ. 15), σ. 290.

32. Orosius, *Historiarum* III., ό.π. (σημ. 3), 166.2-9.

33. Orosius, *Historiarum* III., ό.π. (σημ. 3), 168.16-19, 169.1-2 «[...] *sufficerent ista ad exemplum miseriarum insinuata memoriae nostrae gesta per Philippum* [...]».

34. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π. (σημ. 2) 2.8-18. Για τον Σαλαμίνιο Ερμεία Σωζομενό (τέλη 4ου - α΄ μισό του 5ου αι.), ο οποίος καταγόταν από την Παλαιστίνη βλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι, τ. Α΄ (4ος-7ος αι.)*, Αθήνα 1997, σσ. 153-167 (στο εξής: Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι* I).

35. Σχετικά με τον Θεόπομπο τον Χιώτη βλ. Α. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας*

Αλλά και ο Ευάγριος στην «*Εκκλησιαστική Ιστορία*» του, στο β΄ μισό του βου αι., σημειώνει ότι ο Αλέξανδρος ο Μακεδών είχε πατέρα τον Φίλιππο.³⁶

Τα χρονογραφικά έργα επίσης περιέχουν αναφορές στον Φίλιππο τον Μακεδόνα. Ο Πρόσπερος (390-463) τον 5ο αι. στο «*Χρονικόν*» του, γραμμένο στα λατινικά, αναφέρεται στον Αλέξανδρο, τον γιο του Φιλίππου και της Ολυμπιάδας.³⁷ Ο Ιωάννης Μαλάλας (γεννήθηκε περί το 480) τον 6ο αι. στη «*Χρονογραφία*» του γράφει για τον Φίλιππο ότι βασίλευσε στη Μακεδονία είκοσι (20) χρόνια [στην πραγματικότητα είκοσι τρία (23), από το 359 έως το 336 π.Χ.], ότι υπέταξε τη Θεσσαλία και έκτισε μία πόλη, που ονόμασε Θεσσαλονίκη και ήταν πρώτα η κώμη Θέρμαι³⁸ [βέβαια η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε λίγο αργότερα το 316/5 π.Χ. από τον στρατηγό και γαμπρό του Φιλίππου Κάσσανδρο]. Τον 7ο αι. ο Ιωάννης Αντιοχεύς στην «*Ιστορία Χρονική*» σημειώνει ότι ο Φίλιππος της Μακεδονίας βασίλευσε είκοσι ένα (21) χρόνια, όταν ήταν βασιλιάς των Περσών ο Δαρείος (Γ΄ ο Κοδομανός, 336-331 π.Χ.) [στην πραγματικότητα δεν συμπίπτουν χρονικά]. Ο Φίλιππος κατέστρεψε μεγάλο μέρος της Ελλάδας, ήλθε σε σύγκρουση με τους Αθηναίους και τον «στρατηγό» (ρήτορα) Δημοσθένη, έχασε το δεξί του μάτι και δολοφονήθηκε από τον υπασπιστή του Πανσανία στο θέατρο.³⁹ Ο Ιωάννης επίσκοπος Νικίου της Κάτω Αιγύπτου τον 7ο αι. αναφέρει στο «*Χρονικόν*» του ότι ο Αλέξανδρος, ο κατακτητής του κόσμου, ήταν γιος του Φιλίππου του Μακεδόνα.⁴⁰ Ο Φίλιππος βασίλευσε στη Μακεδονία την εποχή που

Ελληνικής Λογοτεχνίας, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη ⁵1988, σσ. 858-860 (στο εξής: Lesky, *Ιστορία Λογοτεχνίας*).

36. Ευάγριος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, J. Bidez – L. Parmentier (επιμ.), *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, London 1898, ανατ. Amsterdam 1964, σ. 136.16-18. Όσον αφορά τον Ευάγριο Σχολαστικό (535-τέλη του βου αι.), ο οποίος γεννήθηκε στην Επιφάνεια της Συρίας βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι I*, ό.π. (σημ 34), σσ. 232-237.

37. Πρόσπερος, *Χρονικόν*, Th. Mommsen (επιμ.), *Prosperi Tironis Epitoma Chronicon*, στο: *Chronica minora I = Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum IX*, Berolini 1892, σσ. 385-485 (Additamenta σσ. 486-499), σ. 397.216 «*et ipso tempore Alexander Philippi et Olympiadis filius nascitur*», 398.222 «*Hac tempestate Alexander Philippi filius regnare orsus est*». Για τον Πρόσπερο βλ. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, ό.π. (σημ. 23), σσ. 129-130.

38. Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, L. Dindorf (επιμ.), *Ioannis Malalae Chronographia*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnæ 1831, σ. 190.12-19. Σχετικά με τον Ιωάννη Μαλάλα βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι I*, ό.π. (σημ 34), σσ. 538-558.

39. Ιωάννης Αντιοχεύς, *Ιστορία Χρονική*, ό.π. (σημ 4), σ. 555. Wilcken, *Αρχαία Ιστορία*, ό.π. (σημ 15), σ. 295. Όσον αφορά τον Ιωάννη Αντιοχέα βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι I*, ό.π. (σημ 34), σσ. 574-578.

40. Ιωάννης Νικίου, *Παγκόσμιον Χρονικόν*, H. Zotenberg (επιμ.), *Chronique de Jean Énègue de Nikiou*, Notices et Extraits de Mss. de la Bibliothèque Nationale XXIV, 1 (1883), σσ. 125-605 (γαλλ. μτφρ.), ανατ. 1935, κεφ. LI (51ο), σ. 396 (στο εξής: *Ιωάννης Νικίου, Παγκόσμιον Χρονικόν*). Για τον Ιωάννη Νικίου βλ. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, ό.π. (σημ. 23), σσ. 189-190.

στα Ιεροσόλυμα μέγας αρχιερεύς ήταν κάποιος που ονομαζόταν Ιούδας. Μετά την άνοδό του στο θρόνο, ο Φίλιππος επιτέθηκε στη Θεσσαλία και νίκησε και επιπλέον ίδρυσε στη Μακεδονία μία πόλη, την οποία ονόμασε Θεσσαλονίκη⁴¹ (όπως αναφέραμε η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε από τον Κάσσανδρο το 316/5 π.Χ.).

Οι ιστορικοί συγγραφείς του 5ου, 6ου και 7ου αι. περιλαμβάνουν και αυτοί στα έργα τους μαρτυρίες για τον Φίλιππο τον Μακεδόνα. Κατά τον 5ο αι. ο ιστορικός Ζώσιμος στη «*Νέα Ιστορία*» του (γράφτηκε στα τέλη του 5ου - αρχές του 6ου αι.) αναφέρεται στον Φίλιππο. Σημειώνει ότι εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου (431-404 π.Χ.) εξασθένησαν οι δυνάμεις των Ελλήνων και οι πόλεις περιήλθαν σε οικονομική ένδεια. Δόθηκε λοιπόν με αυτόν τον τρόπο η δυνατότητα στον Φίλιππο να αναλάβει τη «βασιλεία» (αρχηγία), καθώς δεν υπήρχε κανένας αξιόμαχος αντίπαλος, και να προάγει τις τέχνες και τις επιστήμες.⁴²

Ο σοφιστής Προκόπιος Γαζαίος (465/475-528/538) τον 6ο αι. στον «*Πανηγυρικόν*» του «*εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον (491-518)*» τονίζει ότι ο εν λόγω βυζαντινός αυτοκράτορας χρησιμοποίησε δίκαιες αφορμές και όχι σκληρά μέσα εναντίον των εχθρών της αυτοκρατορίας, σε αντίθεση με ό,τι έκανε ο βάρβαρος Φίλιππος ο Μακεδών, ο οποίος προκάλεσε συμφορές στους Έλληνες και με απάτη και δόλο κυρίεψε τριάντα δύο (32) πόλεις της Χαλκιδικής. Συμπληρώνει βέβαια πως με τον ίδιο τρόπο συμπεριφέρθηκαν οι σοφώτατοι Αθηναίοι στους Μηλίους και Σκιωναίους.⁴³ Επιπλέον σημειώνει για τον Αλέξανδρο, τον γιο του Φιλίππου, ότι νίκησε τους πάντες και ότι ο ίδιος έχει πεισθεί πως είναι γιος του Δία και ότι ο Φίλιππος απατήθηκε.⁴⁴

41. Ἰωάννης Νικίου, *Παγκόσμιον Χρονικόν*, ό.π. (σημ. 40), κεφ. LVIII (58ο), σ. 402.

42. Ζώσιμος, *Νέα Ιστορία*, F. Paschoud (επιμ.), *Zosime Histoire Nouvelle, tome I, II.1-2. Texte établi et traduit*, Paris 1971-1979, I.10.14-19 «[...] τοῦ δὲ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τὰς δυνάμεις τοῖς Ἑλλήσιν ἐλαττώσαντος, περιστήσαντός τε εἰς χρημάτων ἀπορίαν τὰς πόλεις, γέγονεν χώρα Φιλίππῳ τὴν βασιλείαν, ἣν διεδέξατο πρὸς οὐδένα τῶν πλησιοχώρων ἀξιόμαχον οὖσαν, τέχναις τισὶ καὶ περινοίας ἀυξήσαι». Σχετικά με τον Ζώσιμο βλ. Καρπόζηλος, *Ιστορικοί και χρονογράφοι I*, ό.π. (σημ. 34), σσ. 340-349.

43. Προκοπίου σοφιστοῦ Γάζης πανηγυρικὸς εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον, A. Chauvot (επιμ.), *Procopé de Gaza, Priscien de Cesaree panegyriques de l'empereur Anastase Ier. Textes traduits et commentés*, Bonn 1986, κείμε. σσ. 4-24, σ. 13.6-17 «Ὅχι ὥσπερ Φίλιππος ὁ Μακεδὼν ὄντως καὶ βάρβαρος καὶ ταῖς Ἑλληνικαῖς συμφοραῖς ἐνακμάζων, ἀπάτη καὶ δόλῳ δύο καὶ τριάκοντα Χαλκιδικὰς πόλεις ἐλών, οὕτως ἀνείλες ὡμῶς, [...] Σὺ δὲ δικαίας ἀφορμὰς τῆς κατὰ τῶν ἀδικούντων ὀργῆς εἰληφῶς οὐχι οὕτω μετήλθες, ὦ βασιλεῦ, [...] (ο Προκόπιος Γαζαίος απευθύνεται στον αυτοκράτορα Αναστάσιο Α΄ και τον συγκρίνει με τον Φίλιππο τον Μακεδόνα)» (στο εξής: *Προκόπιος Γαζαίος, Πανηγυρικός*). Ὅσον αφορά τον Προκόπιο Γαζαίο βλ. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, ό.π. (σημ. 23), σσ. 143-144.

44. Προκόπιος Γαζαίος, *Πανηγυρικός*, ό.π. (σημ. 43), 23.18-28 «[...] πείθομαι τοῦτον (τον Αλέξανδρο) τοῖς πᾶσι νενικημένοι καὶ Διὸς εἶναι παῖδα καὶ Φίλιππον ἠπατήσθαι».

Ο Ησύχιος Ἰλλουστριος στα «*Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*» (που δεν θεωρούνται αυθεντικό του έργο) κατά το α΄ μισό του 6ου αι. αναφέρει ότι ο Φίλιππος εισήλθε εύκολα στην πόλη του Βυζαντίου, καθώς εκμεταλλεύθηκε την ασέλινη νύχτα και τη βροχή που είχε ξεσπάσει. Όμως οι κάτοικοι κατόρθωσαν να τον εκδιώξουν από τα τείχη και την πόλη και να τον νικήσουν σε ναυμαχία (340 π.Χ.). Επιπλέον οι Αθηναίοι με τον στρατηγό Χάρη και σαράντα (40) πλοία έσπευσαν σε βοήθεια του Βυζαντίου.⁴⁵

Ο Ιορδάνης (Iordanis) τον 6ο αι. στην «*Ἱστορία τῶν Γότθων*» (*Getica*) μνημονεύει τον Φίλιππο, τον πατέρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος σύναψε συνθήκη φιλίας με τους Γότθους και έλαβε ως σύζυγο τη Μήδα ή Μέδα (*Medora*), την κόρη του βασιλιά των Γότθων Κιθύλα (*Gudila*). Επίσης αποφάσισε ο Φίλιππος να εκπορθήσει με τα στρατεύματά του την πόλη Οδησσό της Μοισίας (σημ. Βάρνα της Βουλγαρίας).⁴⁶

Τον 7ο αι. ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης στην «*Οἰκουμενική ἱστορία*» του αναφέρεται στον «*τοῦ Φιλίππου*» Αλέξανδρο τον Μακεδόνα⁴⁷ και στον στρατηγό του αυτοκράτορα Μαυρικίου (582-602), τον Κομεντίολο, ο οποίος έφθασε στη Φίλιππου πόλιν (τη Φιλιππούπολη, σημ. Plondin, που ανοικοδομήθηκε και οχυρώθηκε το 341 π.Χ. από τον Φίλιππο) για να ξεχειμωνιάσει με τα στρατεύματά του.⁴⁸

Ο Γεώργιος Πισίδης, στο α΄ μισό του 7ου αι. στο ποίημά του «*Εἰς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα* (610-641) *καὶ εἰς τοὺς Περσικοὺς πολέμους*» μνημονεύει τον βασιλιά Φίλιππο και τον αντίπαλό του, τον ρήτορα Δημοσθένη.⁴⁹

45. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως κατά Ἡσύχιον Ἰλλουστριον*, Th. Preger (επιμ.), *Scriptores Originum Constantinopolitanarum (fasc.prior)*, Lipsiae 1901, σσ. 1-18, σ. 11.11-21, 12.1-10. Wilcken, *Αρχαία Ἱστορία*, ό.π. (σημ 15), σσ. 290. Για τον Ησύχιο Ἰλλουστριο, ο οποίος καταγόταν από τη Μύλητο βλ. Καρπόζηλος, *Ἱστορικοί και χρονογράφοι I*, ό.π. (σημ 34), σσ. 535-537.

46. *Iordanis, Getica*, Th. Mommsen (επιμ.), *Iordanis Romana et Getica. De origine actibusque Getarum*, Monumenta Germaniae Historica. Auctorum Antiquissimorum VI, Berolini 1882, σσ. 53-138, 72.14-17, 73.1-2 «*Philippus quoque, pater Alexandri Magni, cum Gothis amicitias copulans Medoram Gudilae regis filiam accepit uxorem [...] Odyssitanam Moesia civitatem instructis copiis vastare deliberat, [...]*. Σχετικά με τον Ιορδάνη βλ. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί*, ό.π. (σημ. 23), σ. 157.

47. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οἰκουμενική Ἱστορία*, C. de Boor (επιμ.), *Theophylacti Simocatae Historiae*, Leipzig 1887. Ed. corr. curavit P.Wirth, Stuttgart 1972, σ. 202.5-12 (στο έξίς: Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ἱστορία*). Όσον αφορά τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη, ο οποίος καταγόταν από την Αίγυπτο και η γέννησή του τοποθετεῖται περί το 580 ή 590 βλ. Καρπόζηλος, *Ἱστορικοί και χρονογράφοι I*, ό.π. (σημ 34), σσ. 475-483.

48. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, ό.π. (σημ 47), 290.23-26. Για την ίδρυση και την ιστορία της Φιλιππουπόλεως βλ. Wilcken, *Αρχαία Ἱστορία*, ό.π. (σημ 15), σ. 289. P. Soustal, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos). Mit einer Abbildung im Text und zwei Karten* [Tabula Imperii Byzantini 6], Wien 1991, σσ. 399-404.

49. Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα καὶ εἰς τοὺς Περσικοὺς*

Τέλος ο όσιος Μάξιμος Ομολογητής (580-662), ο σημαντικότερος θεολόγος του 7ου αι., στο έργο του «Κεφάλαια Θεολογικά» περιλαμβάνει ορισμένες αναφορές στον Φίλιππο, οι οποίες έχουν ανεκδοτολογικό και διδακτικό χαρακτήρα. Ειδικότερα, στον λόγο του «Περὶ ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας» ο όσιος Μάξιμος σημειώνει την πεποίθηση που είχε ο Φίλιππος ότι ο βασιλιάς πρέπει να θυμάται ότι είναι άνθρωπος και ότι έλαβε εξουσία ισόθεη για να επιλέγει τα καλά και θεία (για τους υπηκόους του) και να χρησιμοποιεί την ανθρώπινη φρόνηση.⁵⁰ Στον λόγο του «Περὶ τιμῆς γονέων καὶ φιλοτεκνίας» μνημονεύει ο όσιος Μάξιμος ένα περιστατικό με τον Μέγα Αλέξανδρο. Ρωτήθηκε δηλ. ο Αλέξανδρος ποιόν ποθεί περισσότερο, τον πατέρα του Φίλιππο ή τον διδάσκαλό του Αριστοτέλη. Κι εκείνος απάντησε ότι ο πρώτος είναι αίτιος «τοῦ γενέσθαι» (του ότι γεννήθηκε), ενώ ο δεύτερος «τοῦ καλῶς γενέσθαι» (του ότι ανατράφηκε καλά και σωστά).⁵¹ Στον λόγο του «Περὶ παῤῥησίας καὶ τοῦ ἐλέγχου», ο όσιος Μάξιμος περιγράφει τη συνομιλία του Φιλίππου με τον Δημόκριτο τον φιλόσοφο (460-370 π.Χ.). Έστειλαν κάποτε οι Αθηναίοι τον Δημόκριτο σε πρεσβεία προς τον Φίλιππο και εκείνος διαλεγόταν μαζί του με παρρησία. Τότε τον ρώτησε ο Φίλιππος: δεν φοβάσαι μήπως διατάξω και σου κόψουν το κεφάλι; Και ο Δημόκριτος απάντησε: Όχι. Εάν μου πάρεις το κεφάλι, η πατρίδα μου θα με κάνει αθάνατο⁵² (να σημειώσουμε ότι δεν συμπίπτουν χρονικά ο Δημόκριτος με τον Φίλιππο).

πολέμους καὶ ὅτε ἐξήρχετο ἀπὸ τῆς Πόλεως (Α'-Γ'), Α. Pertusi (επιμ.), *Giorgio di Pisidia, Poemi I. Panegirici epici* [Studia Patristica et Byzantina 7], Ettl 1959, σσ. 84-136 (σσ. 136-162 commentario), Π.96.1-5 «Δημόσθενης πρόελθε σὺν παρρησία· λόγοι κρατοῦσι· μὴ ταράττου νῦν φόβω· Φίλιππος οὐ πάρεστιν, ἀλλ' ὁ δεσπότης κίνδυνος οὐδεὶς, καὶ σιωπῆν εἰ πάθοις κοινῶς ἀπάντων καὶ καλῶς ἠττημένων». Σχετικά με τον Γεώργιο Πισίδη βλ. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, ό.π. (σημ. 23), σσ. 185-186.

50. Ἀββᾶ Μαξίμου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Κεφάλαια Θεολογικά ἤτοι ἐκλογαὶ ἐκ διαφόρων βιβλίων τῶν τε καθ' ἡμᾶς καὶ τῶν θύραθεν, *Patrologia Graeca* 91, Turnholti χ.χ., στ. 721-1018, λόγος Θ' (Περὶ ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας), στ. 781 «Φιλίππου - Τὸν βασιλεῖα δεῖ μνημονεύειν, ὅτι ἄνθρωπος ὢν ἐξουσίαν εἴληφεν [έλαβεν] ἰσόθεον, ἵνα προαιρηῆται μὲν τὰ καλά καὶ θεῖα, φρονήσει δὲ ἀνθρωπίνῃ χρηταί» (στο ἐξῆς: Μάξιμος Ὁμολογητής, Κεφάλαια Θεολογικά). Ὅσον αφορά τον όσιο Μάξιμο Ομολογητή βλ. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί, ό.π. (σημ. 23), σ. 189.

51. Μάξιμος Ὁμολογητής, Κεφάλαια Θεολογικά, ό.π. (σημ. 50), λόγος ΚΓ' (Περὶ τιμῆς γονέων καὶ φιλοτεκνίας), στ. 860 «Ἀλέξανδρος - Ἀλέξανδρος ὁ βασιλεὺς ἐρωτηθεὶς, τίνα μᾶλλον ποθεῖ, τὸν πατέρα Φίλιππον, ἢ Ἀριστοτέλην τὸν διδάσκαλον, ἔφη, Ὁ μὲν γὰρ τοῦ γενέσθαι, ὁ δὲ τοῦ καλῶς γενέσθαι αίτιος».

52. Μάξιμος Ὁμολογητής, Κεφάλαια Θεολογικά, ό.π. (σημ. 50), λόγος ΛΑ' (Περὶ παῤῥησίας καὶ τοῦ ἐλέγχου), στ. 888 «Δημοκρίτου - Δημοκρίτου πρεσβεύοντός ποτε ὑπὲρ Ἀθηναίων πρὸς Φίλιππον, καὶ παῤῥησία διαλεγομένου· ὁ Φίλιππος, Οὐ φοβοῦ μὴ τὴν κεφαλὴν σου, ἔφη, προστάξω ἀφαιρεθῆναι; Οὐ, φησιν· ἔὰν γὰρ σὺ μου ταύτην ἀφέλῃς, ἢ πατρίς μοι αὐτὴν ἀθάνατον ἀναθήσει». Για τον φιλόσοφο Δημόκριτο από τα Ἀβδηρα, εκπρόσωπο και θεμελιωτή της ατομικής θεωρίας βλ. Lesky, *Ιστορία Λογοτεχνίας*, ό.π. (σημ. 35), σσ. 473-481.

Από όλα όσα αναφέραμε ανωτέρω προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Οι Βυζαντινοί, ιδιαίτερα οι μορφωμένοι, ασφαλώς γνωρίζουν τον Φίλιππο και τον γιο του τον Αλέξανδρο. Ο βαθμός και το βάθος της γνώσης ποικίλλουν.

Οι διδάσκαλοι της ρητορικής του 4ου αι., όπως ο Θεμίστιος και ο Λιβάνιος ή ο αυτοκράτορας Ιουλιανός με τη μεγάλη αρχαιοελληνική παιδεία που διαθέτουν, γνωρίζουν καλά τον Φίλιππο.

Κατά τον ίδιο τρόπο και οι ιστορικοί συγγραφείς έχουν αρκετές γνώσεις για αυτόν.

Οι βυζαντινοί χρονογράφοι όμως έχουν μία επιφανειακή, θα λέγαμε, γνώση και στα έργα τους υπάρχουν ιστορικές ανακρίβειες σχετικά με τον Μακεδόνα βασιλιά.

Οι ιστορικοί συγγραφείς και οι ρήτορες στους πανηγυρικούς ή άλλους λόγους τους προς τιμήν βυζαντινών αυτοκρατόρων χρησιμοποιούν τον Φίλιππο είτε ως παράδειγμα προς μίμηση (ο Θεμίστιος για τον Ουάλη) είτε προς αποφυγή (Ορόσιος, ο Προκόπιος Γαζαίος για τον Αναστάσιο Α΄). Θυμούνται τον Φίλιππο και αναφέρονται σε αυτόν για το γεγονός ότι άπλωσε την κυριαρχία του σε όλη την Ελλάδα και στα βαρβαρικά φύλα του βορρά, για την απάτη, τον δόλο και τις υποσχέσεις που χρησιμοποιούσε στην άσκηση της πολιτικής του, για τις εκστρατείες και τις κατακτήσεις του, καθώς και για την διπλωματία που έδειχνε, προκειμένου να πετύχει τους σκοπούς και τους στόχους του (Θεμίστιος, Λιβάνιος, Ορόσιος, Προκόπιος Γαζαίος).

Τέλος, παρόλο που ορισμένοι συγγραφείς (όπως ο Ιουλιανός, ο Θεμίστιος, ο Λιβάνιος και ο Προκόπιος Γαζαίος), εξαιτίας των υπερφυσικών-θεικών ικανοτήτων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, δεν τον συνδέουν μόνο με τον Φίλιππο, αλλά και με τον Δία / Αμμωνα, η σύνδεση και η σχέση του Φιλίππου με τον γιο του Αλέξανδρο τονίζονται συχνότατα. Είναι επανειλημμένες οι αναφορές, όπου πατέρα και γιος μνημονεύονται μαζί.

ΜΑΛΛΙΝΟ ΣΗΜΕΙΟ ΥΦΑΣΜΑΤΟΣ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΚΛΑΣ

ΓΕ 6910 (αρ. ευρ. Μ.Β.Π. ΣΔΙ/24) Μάλλινο κυκλικό σημείο
Προέλευση: Αίγυπτος (μόνιμο δάνειο του Μουσείου Μπενάκη στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού)
Διαστάσεις: 27 x 28,5 εκ.
Χρονολόγηση: τέλος 5ου - μέσα 7ου αι.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Το μάλλινο κυκλικό σημείο που μας απασχολεί έχει πράσινο, κόκκινο, κίτρινο, λευκό και καστανό χρώμα. Στο κέντρο σταυροειδούς κοσμήματος σχηματίζεται κύκλος το σχηματιζόμενο με γιρλάντα μετάλλιο περικλείει γυναικεία προτομή, η οποία φέρει στεφάνι διάδημα, που επιστέφεται με έναν κεντρικό πολύτιμο λίθο, πυργόσχημο στέμμα και φωτοστέφανο, αλλά και κοσμήματα, όπως σκουλαρίκια και σταυρόσχημο περιδέριο. Σε κάθε κεραία του σταυροειδούς κοσμήματος βρίσκεται ένας κύκλος που περιέχει ρόδακα, ενώ μεταξύ των κεραιών υπάρχει ένα κλαδί με τρία καρδιόσχημα φύλλα. Περιμετρικά, στο εξωτερικό άκρο του σημείου και μέσα σε κυκλικό πλαίσιο παριστάνεται ταινία με θαλάσσια όντα -ασαφές αν πρόκειται για απλά ψάρια ή κήτη- και επαναλαμβανόμενο καρδιόσχημο μοτίβο.

© Μουσείο Μπενάκη.

Τα κυκλικά ή τετράγωνα τεμάχια, όπως το υπό εξέταση τεμάχιο υφάσματος, αλλιώς σημεία, διακοσμούσαν συνήθως χιτώνες, δεν αποκλείεται όμως να τα συναντήσουμε ως διακοσμητικά στοιχεία εξωτερικών ενδυμάτων, βήλων, προσκεφάλαιων και διάφορων ειδών καλυμμάτων.¹

Για την καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας αυτού του είδους των αντικειμένων είναι καλό να γίνει μία σύντομη εισαγωγή.

Κατά την παλαιοχριστιανική λοιπόν εποχή ο χιτώνας, που αποτελούσε τη βασική ενδυματολογική μονάδα και για τα δύο φύλα όλων των κοινωνικών στρωμάτων, υφάινεται στην ολοκληρωμένη του μορφή στον αργαλειό ή σε δύο-τρία τμήματα, που τον συναπαρτίζουν. Η μεσολάβηση του ράφτη είναι αναγκαία, αλλά περιορίζεται σε μικροπαρεμβάσεις, όπως ήταν η συρραφή των πλαϊνών πλευρών. Κατόπιν το ένδυμα προσαρμοζόταν στο σώμα του ανθρώπου με τη βοήθεια περονών, πορπών και ζωνών γύρω από τη μέση. Κάποιες φορές οι χιτώνες έφεραν ως διακόσμηση μία ταινία (clavus), η οποία διέσχιζε κάθετα το ρούχο από το ύψος του λαιμού ως το στήθος, τη μέση ή ακόμη τον ποδόγυρο και στην εμπρός και στην πίσω όψη ή δύο ταινίες (clavi), οι οποίες διέτρεχαν το ένδυμα στα δύο πλάγια και μπροστά και πίσω. Οι απολήξεις των ταινιών κοσμούσαν με φύλλα, ελλείψεις ή μικρά μετάλλια.

Μάλιστα τα πλουσιότερα ενδύματα έφεραν μάλλινα σημεία (λατ. *segmenta*), κυκλικά ή τετράγωνα, στους ώμους και στο ύψος των γλουτών ή των γονάτων μπροστά και πίσω. Όλα αυτά ήταν ενυφασμένα στο ύφασμα του ρούχου με την τεχνική της ταπισερί (όταν το υφάδι του υφάσματος αφαιρούνταν και τη θέση του έπαιρνε ένα μοτίβο, το οποίο στερεωνόταν ή «μπαλωνόταν» μέσα και έξω από το στημόνι). Ήταν μάλλινα και τα χρώματά τους συνήθως ήταν το πορφυρό με πινελιές σκούρου μπλε (λουλάκι), σκούρου κόκκινου, πράσινου και κίτρινου. Μόνο μετά την εμφάνιση, ιδιαίτερα από τον 7ο αι. και εξής των λεγόμενων ξομπλιαστών υφασμάτων, τα οποία κοσμούνται σε όλη τους την επιφάνεια με μικρού μεγέθους επαναλαμβανόμενα μοτίβα ή με μεγάλου μεγέθους πολύπλοκα διακοσμητικά θέματα, αλλάζουν τα δεδομένα. Τώρα από τον αργαλειό βγαίνουν τόπια υφάσματος, πάνω στα οποία πρέπει να σχεδιαστεί και να κοπεί το ρούχο.²

Σύμφωνα με τις απόψεις ερευνητών που ασχολήθηκαν με τη μελέτη αυτών των υφασμάτων, των λεγόμενων κοπτικών,³ τα περισσότερα από αυτά τα σωζό-

1. Ά. Αποστολάκι, *Τὰ Κοπτικὰ Ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν*, Ἀθήναι 1932, σσ. 46-48, 50-51, 55 (στο εξής: Ἀποστολάκι, *Κοπτικὰ Ὑφάσματα*). G. Egger, *Koptische Textilien*, Wien 1967, σ. 4 (στο εξής: Egger, *Koptische Textilien*). C. Nauerth, *Koptische Stoffe*, Frankfurt 1986, σσ. 7, 9.

2. Π. Καλαμαράς, «Βυζαντινά υφάσματα: Τεκμήρια τεχνολογικών κατακτήσεων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 96 (Σεπτέμβριος 2005) 52-57, κυρίως σσ. 52-53, 55 και 57. J.L. Ball, *Byzantine Dress. Representations of Secular Dress*, London 2005, σ. 6.

3. Για τον όρο «κοπτικός»-«κοπτικά υφάσματα», που χρησιμοποιείται ευρέως,

μενα υφάσματα είναι δημιουργίες χριστιανών κατοίκων της Αιγύπτου. Εξάλλου η μεγάλη πλειονότητα αυτών των υφασμάτων έχει βρεθεί στην Αίγυπτο, στην οποία διατηρήθηκαν εξαιτίας του πολύ ξηρού και θερμού κλίματος.⁴

Στα σημεία αυτά απεικονίζονταν διάφορα θέματα: από απλά γεωμετρικά μοτίβα μέχρι συνθέσεις, που είχαν ληφθεί από τη φύση, αλλά και την καθημερινή ζωή παραστάσεις πτηνών και ζώων, παραποτάμια τοπία, έφιπποι κυνηγοί, γερακάρηδες, χορευτές, μεμονωμένοι ή σε ομάδες, αλλά και ειδωλολατρικές θεότητες ή βιβλικά πρόσωπα και σκηνές.⁵

Το κυκλικό σημείο που μας απασχολεί έχει δημοσιευθεί στο παρελθόν. Εκτός από δύο δημοσιεύσεις, στις οποίες η μορφή που παριστάνεται στο ύφασμα αναφέρεται απλώς ως γυναικεία προτομή, σε μία τρίτη δημοσίευση η παράσταση ερμηνεύεται από την ερευνήτρια που τη δημοσιεύει ως απεικόνιση της Γης, ενώ τα θαλάσσια όντα (ψάρια-κήτη) που παριστάνονται στον εξωτερικό κύκλο η ερευνήτρια θεωρεί ότι συμβολίζουν τον Ωκεανό.⁶

Αξιοπρόσεκτο όμως είναι ότι, ενώ η προαναφερόμενη ερευνήτρια θεωρεί ότι στο συγκεκριμένο σημείο παριστάνεται η Γη, η ίδια στο ίδιο έργο της γράφει ότι η Γη συνήθως φέρει στεφάνι, διάδημα, πέπλο και κάλαθο, κάτι που αντιφάσκει με την παράσταση στην περίπτωση μας της γυναικείας μορφής με πυργωτό στέμμα. Εξάλλου η ίδια συγγραφέας σε άλλο σημείο της μελέτης της ισχυρίζεται ότι η Γη δεν απεικονίζεται ποτέ με πυργώσχημο στέμμα και πως οι γυναικείες μορφές-προτομές με τέτοιου είδους κάλυμμα κεφαλής είναι προσωποποιήσεις της Τύχης.⁷

αν και με φθίνουσα συχνότητα και τις ενστάσεις ως προς την ορθότητά του βλ. J. Trilling, *The Roman Heritage: Textiles from Egypt and the Eastern Mediterranean 300 to 600 AD*, Washington, D.C. 1982, σσ. 12-19 (στο εξής: Trilling, *Textiles*). Στο βιβλίο αυτό, που είναι ένας κατάλογος των αντικειμένων του Μουσείου Υφασμάτων στην Ουάσινγκτον, ο συγγραφέας στις ανωτέρω σελίδες συζητά τα προβλήματα που σχετίζονται με την ορολογία, την τεχντροπία και τη χρονολόγηση υφασμάτων αυτού του είδους. Μεταξύ των άλλων προτείνει την αποφυγή της χρήσης του όρου «κοπτικός».

4. Trilling, *Textiles*, ό.π. (σημ. 3), σ. 13. Ο. Κατσαβέλη, *Προσωποποιήσεις της Γης και της Τύχης σε υφάσματα και ψηφιδωτά δάπεδα της Ύστερης Αρχαιότητας*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 3 (στο εξής: Κατσαβέλη, *Προσωποποιήσεις*).

5. Egger, *Koptische Textilien*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 6-9. Trilling, *Textiles*, ό.π. (σημ. 3), σ. 14.

6. *Koptische Kunst, Christentum am Nil: 3 Mai bis 15 August 1963 in Villa Hugel, Essen*, Essen 1963, σ. 336. G. Egger (επιμ.), *Frühchristliche und koptische Kunst. Ausstellung in der Akademie der bildenden Künste, Wien 11. März bis 3. Mai 1964*, Wien 1964, σσ. 194-195. Στις δύο αυτές δημοσιεύσεις η γυναικεία μορφή του υφάσματος αναφέρεται απλώς ως γυναικεία προτομή. Βλ. και Κατσαβέλη, *Προσωποποιήσεις*, ό.π. (σημ. 4), σσ. 21-22.

7. Κατσαβέλη, *Προσωποποιήσεις*, ό.π. (σημ. 4), σσ. 47 και 81, όπου αναφέρει επί λέξει: «Το πυργωτό διάδημα αποτελεί το κυριότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της Τύχης. Πρό-

Κατά τη γνώμη μου αναφέρεται ένα ζήτημα ταύτισης της συγκεκριμένης γυναικείας προτομής, εφόσον ήδη τα ανωτέρω αναφερόμενα σε τρεις μελέτες δείχνουν ότι υπάρχουν εγγενείς δυσκολίες στην ταύτιση των διάφορων μορφών σε τέτοιου είδους έργα.⁸

Οι δυσκολίες αυτές έχουν διάφορες αιτίες.

Κάποιες από αυτές σχετίζονται με το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις υπήρχε ελλιπής κατανόηση του σχεδίου, το οποίο αντέγραφαν οι τεχνίτες ίσως λόγω έλλειψης πείρας ή και αδεξιότητας.⁹

Μία πρόσθετη δυσκολία κατά τη μελέτη των έργων αυτών προκύπτει από το γεγονός της πρόσμειξης παγανιστικών και χριστιανικών θεμάτων και μοτίβων· βέβαια είναι επόμενο να συμβαίνει κάτι τέτοιο, εφόσον τα κοπτικά λεγόμενα υφάσματα χρονολογούνται σε μία εποχή μεταβατική, αυτή της Ύστερης Αρχαιότητας, κατά την οποία συνυπάρχουν διάφορα θρησκευτικά και φιλοσοφικά συστήματα και ποικίλες αντιλήψεις στους τομείς των ιδεών, της τέχνης, των γραμμάτων κ.ά.¹⁰

Αν και οι ανωτέρω περιορισμοί υφίστανται, στην περίπτωση που μας απασχολεί μπορούν κατά τη γνώμη μου να λεχθούν τα ακόλουθα:

Κατά τη γνώμη μου η εικονιζόμενη γυναικεία προτομή δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τη Γη, επειδή παριστάνεται να φορά πολυτελή ενδύματα και κοσμήματα και να τη συνοδεύει πλούσιος φυτικός και ανθικός διάκοσμος.¹¹ Εξάλλου

κειται για ένα στέμμα με τη μορφή τείχους». Για το ότι η ερευνήτρια μάλλον δεν είναι βέβαιη για την απεικόνιση της γυναικείας μορφής και την ερμηνεία της προκύπτει και από τις διαφορετικές μεταξύ τους περιγραφές που πραγματοποιεί· έτσι στη σ. 21 του ανωτέρω έργου της αναφέρει ότι η γυναικεία μορφή φέρει στο κεφάλι στέμμα και στεφάνι, ενώ στη σ. 76 την αναφέρει ως «υποτιθέμενη Γη».

8. Για τη δυσκολία των ταυτίσεων στα κοπτικά λεγόμενα υφάσματα βλ. μεταξύ άλλων Κατσαβέλη, *Προσωποποιήσεις*, ό.π. (σημ. 4), σ. 98.

9. Άποστολάκι, *Κοπτικά Ύφάσματα*, ό.π. (σημ 1), σ. 79· A. Stauffer, «Cartoons for weavers from Graeco-Roman Egypt», στο: *Archaeological Research in Roman Egypt. The proceedings of the Seventeenth Classical Colloquium of the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, JRA suppl.* 19 (1996) 223 κ.ε.

10. K. Weitzmann (επιμ.), *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. Catalogue of the exhibition at the Metropolitan Museum of Art November 19, 1977, through February 12, 1978. The Metropolitan Museum of Art, New York 1979, σσ. 142-143 (στο εξής: *Age of Spirituality*)· E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main lines of stylistic development in Mediterranean Art, 3rd- 7th c.*, London 1977, σσ. 9- 19· Trilling, *Textiles*, ό.π. (σημ 3), σ. 11· W. Treadgold, «Taking sources on their own terms and on ours: Peter Brown's Late Antiquity», *AnTard* 2 (1994) 153-159.

11. Για τα ενδύματα, τα κοσμήματα και τη διακόσμηση που συνήθως συνόδευαν τις προσωποποιήσεις της Γης βλ. H. Maguire, «Garments Pleasing to God: The Significance of Domestic Textile Designs in the Early Byzantine Period», *DOP* 44 (1990) 217.

κατά την εποχή της Ύστερης Αρχαιότητας διάκοσμος του τύπου αυτού, για διάφορους λόγους, δεν απαντάται αποκλειστικά και μόνο σε παραστάσεις με την προσωποποίηση της Γης.¹² Θα μπορούσε να υπάρχει μία πιθανότητα η εικονιζόμενη μορφή να ταυτίζεται με την Τύχη κυρίως λόγω του πυργόσχημου στέμματος που φέρει. Μία τέτοια όμως ταύτιση προσκρούει στο ότι οι παραστάσεις της συγκεκριμένης προσωποποίησης συνδέονται με την αυτοκρατορική ιδεολογία και εικονογραφία περισσότερο από ό,τι οι παραστάσεις της Γης. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής η εύνοια της τύχης έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ευτυχία και την ευημερία ατόμων και συνόλων ανθρώπων και η Τύχη εθεωρείτο προστάτιδα της κράτους και της εκάστοτε βασιλικής δυναστείας. Για αυτόν τον λόγο εξάλλου η Τύχη απεικονίζεται σπάνια σε υφάσματα, τα οποία ήταν αντικείμενα προορισμένα για οικιακή ή προσωπική χρήση.¹³

Μετά τα ανωτέρω πιστεύω ότι για την ταύτιση της γυναικείας μορφής πρέπει να στραφούμε στην αναζήτηση άλλων λύσεων.

Στην απάντηση που θα δοθεί πρέπει κατά τη γνώμη μου να συνεκτιμηθούν διάφορες παράμετροι και να ληφθούν υπόψη τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας.

Σύμφωνα λοιπόν με απόψεις επιστημόνων οι γυναικείες μορφές σε υφάσματα και άλλου είδους αντικείμενα μπορούν να τύχουν διάφορων ταυτίσεων.¹⁴ Μεταξύ άλλων είναι γνωστό στους μελετητές ότι στα σημεία των χιτώνων, που χρονολογούνται στην πρώτη βυζαντινή εποχή, κάποιες φορές έχουμε απεικονίσεις αγίων.¹⁵ Θεωρώ λοιπόν ότι στην περίπτωση του υπό μελέτη υφάσμα-

12. *Age of Spirituality*, ό.π. (σημ. 10), σσ. 142-143.

13. P. Gardner, «Countries and Cities in Ancient Art», *JHS* 9 (1888) 47 κ.ε. Σύμφωνα με αυτόν τον ερευνητή στην αρχαιότητα η απεικόνιση μιας πόλης ως Τύχη αποτελούσε έναν από τους τέσσερεις τρόπους εικονογραφικής απόδοσής της. Οι άλλοι τρεις ήταν η πολιούχος θεότητα, ο επώνυμος ήρωας ή ιδρυτής και η αλληγορική μορφή. Βλ. επίσης L. James, «Good Luck and Good Fortune to the Queen of Cities: empresses and Tyches in Byzantium», στο: E. Stafford – J. Herrin : (επιμ.), *Personification in the Greek World from Antiquity to Byzantium*, Ashgate 2005, σ. 297 κ.ε. Κατσαβέλη, *Προσωποποιήσεις*, ό.π. (σημ. 4), σσ. 97-98.

14. *Age of Spirituality*, ό.π. (σημ. 10), σσ. 142-143. Αθ. Σέμογλου, *Η Θέκλα στην ανγή του Χριστιανισμού. Εικονογραφική μελέτη της πρώτης γυναίκας μάρτυρα στην τέχνη της Ύστερης Αρχαιότητας*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 105 (στο εξής: Σέμογλου, *Θέκλα*). Στη σελίδα αυτή ο συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι «Ακριβώς λόγω των νέων χαρακτηριστικών που αποδίδει στη *Θέκλα* το κείμενο του Βίου (γράφηκε γύρω στο 470 μ.Χ. στη Σελεύκεια)... στο πρόσωπό της συμπυκνώνονται οι ιδιότητες δύο ιδιαίτερα προσφιλών στον κόσμο της Ύστερης Αρχαιότητας αλληγοριών, της Γης και της Τύχης (*Fortuna*)». Τελικά όμως σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή «Η φιλοτέχνηση της εικόνας της αγίας μετά την εγκατάστασή της στη Σελεύκεια και η μετέπειτα αποστολή του έργου στους αυτοκράτορες [...] συνιστά και την τελική επικύρωση του ρόλου της ως πολιάδας αγίας».

15. Egger, *Koptische Textilien*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 9, 20, Πίν. 44,45. Κατσαβέλη,

τος η μορφή που παριστάνεται πολύ πιθανόν να σχετίζεται με την παράσταση αγίας. Υπάρχουν κατά τη γνώμη μου αρκετά στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης.

Ένα από αυτά είναι η απεικόνιση του σταυρού –εμφανής τόσο στο σταυροειδές κόσμημα όσο και στο σταυρόσχημο περιδέραιο– και του φωτοστεφάνου. Αν και δεν συνιστούν οπωσδήποτε απόδειξη χριστιανικής ταυτότητας του έργου, εφόσον η σημασία τους μπορεί επίσης να είναι αποτροπαϊκή ή απλώς διακοσμητική ή ακόμη να σχετίζονται –ιδιαίτερα βέβαια ο φωτοστέφανος– με ειδωλολατρικά συμφραζόμενα, η παρουσία τους και μάλιστα σε συνδυασμό ενισχύει κατά την άποψή μου το επιχείρημα της παράστασης κάποιου αγίου προσώπου¹⁶ (Εικ. 1).

Επιπλέον το στεφάνι, που φέρει η γυναικεία μορφή, ανακαλεί στη μνήμη δαφνοστεφανωμένες γυναικείες μορφές πάνω σε ρηχές χάλκινες λεκανίδες ή φιάλες (γνωστές ως *paterae*) της πρώτης χριστιανικής εποχής προερχόμενες από την Αίγυπτο –όπως και το υπό μελέτη σημείο– οι οποίες σύμφωνα με πολύ πρόσφατες απόψεις αποτελούν παραστάσεις της αγίας Θέκλας¹⁷ (Εικ. 2). Άλλο κοινό στοιχείο μεταξύ αντικειμένων με παραστάσεις της αγίας Θέκλας και του σημείου του Μουσείου Μπενάκη είναι η ύπαρξη κοσμημάτων (περιδέραιο, ενώτια), που φέρει η γυναικεία μορφή¹⁸ (Εικ. 3). Μάλιστα και στη μία περίπτωση και στην άλλη το περιδέραιο πέφτει ανάμεσα στα στήθη τονίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το φύλο της εικονιζόμενης¹⁹ (Εικ. 4). Ένα ακόμη εικονογραφικό στοιχείο, το οποίο πρέπει να συνεκτιμηθεί, είναι η παρουσία θαλάσσιων όντων (ψαριών ή κητών) τόσο σε έργα σχετιζόμενα με την αγία Θέκλα που προέρχονται από την Αίγυπτο ή ευρύτερα την Ανατολή όσο και στο σημείο του Μουσείου Μπενάκη. Τα θαλάσσια κήτη αναφέρονται στο επεισόδιο της αυτοβάπτισης της

Προσωποποιήσεις, ό.π. (σημ. 4), σ. 76, σημ. 167.

16. Κατσαβέλη, *Προσωποποιήσεις*, ό.π. (σημ. 4), σσ. 76-77. Ειδικά για τον φωτοστέφανο, ο οποίος στη χριστιανική τέχνη εμφανίστηκε τον 4ο αι., βλ. *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, λ. Nimbus, στ. 323 κ.ε. και *Der Kleine Pauly*, λ. Nimbus, στ. 131- 133. Για την ιστορία του εικονογραφικού αυτού χαρακτηριστικού βλ. M. Collinet-Guérin, *Histoire du nimbe, des origines aux temps modernes*, Paris 1961. Για την αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή ο σταυρός σχετίζεται με παραστάσεις χριστιανικές, βλ. Σέμογλου, *Θέκλα*, ό.π. (σημ. 14), σσ. 71, 78, όπου παραθέτει διάφορα παραδείγματα με την αγία Θέκλα και την παράσταση του σταυρού. Στο ίδιο έργο στις σσ. 105-106 ο συγγραφέας γράφει για κοπτικό ύφασμα με γυναικεία μορφή και σταυρό, η οποία περιβάλλεται από αιλουροειδή. Κατά τη γνώμη του αυτή η παράσταση «ανακαλεί συνεκδοχικά και αυτόματα παραστάσεις του μαρτυρίου της αγίας Θέκλας.»

17. Σέμογλου, *Θέκλα*, ό.π. (σημ. 14), σσ. 49-50.

18. Σέμογλου, *Θέκλα*, ό.π. (σημ. 14), σσ. 50, 79.

19. Σέμογλου, *Θέκλα*, ό.π. (σημ. 14), σ. 50.

αγίας κατά τη διάρκεια του μαρτυρίου της στην Αντιόχεια. Τότε η Θέκλα πήρε τη θαρραλέα απόφαση να πέσει σε μία δεξαμενή, στην οποία κολυμπούσαν φώκιες και να αυτοβαπτισθεί.²⁰

Δεν είναι νομίζω τυχαίο ότι τα περισσότερα από τα έργα που αναφέρθηκαν παραπάνω έχουν ως τόπο προέλευσης την Αίγυπτο.²¹

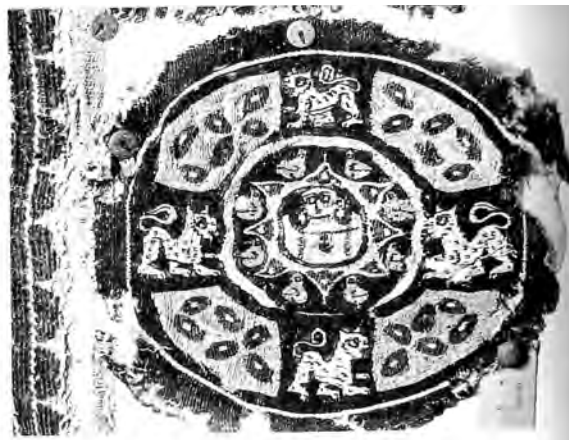
Συνοψίζοντας θα έλεγα ότι υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις, οι οποίες κατά τη γνώμη μου ωθούν στην ταύτιση της εικονιζόμενης μορφής με την αγία Θέκλα. Η έως τώρα υπάρχουσα ταύτισή της με προσωποποίηση της Γης κυρίως προσκρούει στην ύπαρξη πυργόσχημου στέμματος, το οποίο συνδέεται με παραστάσεις προσωποποιήσεων της Τύχης.²²

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ

20. Σέμογλου, *Θέκλα*, ό.π. (σημ. 14), σ. 57.

21. Σέμογλου, *Θέκλα*, ό.π. (σημ. 14), σ. 61. Στη σελίδα αυτή της πολύ αξιόλογης μονογραφίας του για την εικονογραφία της αγίας Θέκλας κατά την εποχή της Ύστερης Αρχαιότητας ο καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Α.Π.Θ. Α. Σέμογλου σημειώνει επί λέξει: «Είναι γεγονός ότι η Θέκλα εμφανίζεται με ιδιαίτερα μεγάλη συχνότητα σε έργα αιγυπτιακής προέλευσης». Και συνεχίζει: «Θα λέγαμε, μάλιστα, πως οι βέβαιες και πιστοποιημένες, είτε λόγω επιγραφών είτε εξαιτίας της σαφώς διατυπωμένης εικονογραφίας τους, απεικονίσεις της μάρτυρα από το Ικόνιο ξεπερνούν σε αριθμό ακόμη και εκείνες που προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας, χώρο δράσης της, αλλά και περιοχή επιτροής του προσκυνήματός της στη Σελεύκεια». Λίγο παραπάνω στην ίδια σελίδα λέει ότι και στην Άνω Αίγυπτο και μάλιστα σε αρκετή απόσταση από τη θάλασσα ήταν εξαπλωμένη η λατρεία της.

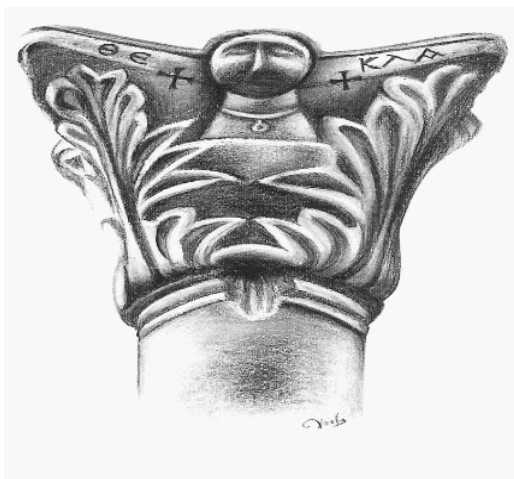
22. Βλ. αν. σσ. 431-432.

Εικ. 1. Η φωτογραφία βασίζεται στη φωτογραφία κοπτικού υφάσματος (Αγία Πετρούπολη, State Hermitage Museum, αρ. 2363) του βιβλίου του Α. Σέμογλου, Η Θέκλα στην αυγή του Χριστιανισμού. Εικονογραφική μελέτη της πρώτης γυναίκας μάρτυρα στην τέχνη της Ύστερης Αρχαιότητας, Θεσσαλονίκη 2014, εικ. 44.

Εικ. 2. Η φωτογραφία βασίζεται στη φωτογραφία λαβής χάλκινης κοπτικής patera (Λυών, Μουσείο Καλών Τεχνών) του βιβλίου του Α. Σέμογλου, Η Θέκλα στην αυγή του Χριστιανισμού. Εικονογραφική μελέτη της πρώτης γυναίκας μάρτυρα στην τέχνη της Ύστερης Αρχαιότητας, Θεσσαλονίκη 2014, εικ. 14.

Εικ. 3. Η φωτογραφία βασίζεται στη φωτογραφία κιονόκρανου (Αδανα, Αρχαιολογικό Μουσείο) από σχέδιο της Κατερίνας Χατζή του βιβλίου του Α. Σέμογλου, Η Θέκλα στην αυγή του Χριστιανισμού. Εικονογραφική μελέτη της πρώτης γυναίκας μάρτυρα στην τέχνη της Ύστερης Αρχαιότητας, Θεσσαλονίκη 2014, εικ. 22.

Εικ. 4. Η φωτογραφία βασίζεται στη φωτογραφία ανακλαστήρα-στελέχους χάλκινου κοπτικού λύχνου (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. 11537) του βιβλίου του Α. Σέμογλου, Η Θέκλα στην αυγή του Χριστιανισμού. Εικονογραφική μελέτη της πρώτης γυναίκας μάρτυρα στην τέχνη της Ύστερης Αρχαιότητας, Θεσσαλονίκη 2014, εικ. 26.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ
ΜΑΚΕΔΟΝΟΜΑΧΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΚΑΝΟΥΤΑ (1879-1967)

«Μη αρπάξεις <το> ψωμί του άλλου· μην αδικήσεις μην κατατρέχεις μη συκοφαντείς τον πλησίον σου. Αγάπα τον πλησίον σου» είναι οι τελευταίες αράδες με τις οποίες κλείνει τα απομνημονεύματά του ο Νικόλαος Γ. Κανούτας κάποια στιγμή μετά τον Μάρτιο του 1961 και έξι χρόνια πριν το τέλος του. Είναι τότε που γέροντας 82 ετών, συγκλονισμένος από τον θάνατο της δεύτερης γυναίκας του, Μαλαματιής (το γένος Χαρίτζη Πλιάκως) «από τη μεγάλη συλλοή» και για να μην πάθει άλλο κακό, επισκέπτεται τα παιδιά του στα Γρεβενά και στην Κοζάνη. Και είναι τότε που τον «πήρε ο πόνος» να πάει και στους τόπους που πολέμησε: Παλιοχώρι (σημ. Φούφας), Μπλάτσι (Βλάστη), «μέχρι τους πρόποδες του Μουρίκι, 200 μέτρα <από> τον Άγιο Παντελεήμονα»¹ (Ξωκλήσι της Βλάστης). Με λεπτομέρειες, χωρίς το συναισθηματικό γεροντικό ξέσπασμα του επιλόγου, έχει ήδη καταγράψει τα ιστορικά γεγονότα στα έξι πρώτα κεφάλαια των *Αναμνήσεών* του, συμπληρώνοντας και με τη δική του κατάθεση τον μακρύ κατάλογο ημερολογιακών καταγραφών και απομνημονευμάτων των *Μακεδονομάχων*.²

Το «αυτόγραφο» του Νικολάου Κανούτα -134 χειρόγραφες σελίδες- φυλάγεται, όπως του πρέπει, στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα. Είναι ευτύχημα που ο γιος του Ιορδάνης εμπιστεύθηκε την έκδοση στον Αλέξανδρο Μπακαΐμη.³

1. Α. Σ. Μπακαΐμης, *Ο Μακεδονομάχος Νικόλαος Γ. Κανούτας* αυτοβιογραφούμενος. *Αναμνήσεις από τον Επικό Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 272 (στο εξής: *Αναμνήσεις*).

2. Αθ. Ε Καραθανάσης, «Τα απομνημονεύματα του Μακεδονικού Αγώνα. Μια πρώτη προσέγγιση και καταγραφή», στο: *Ο Μακεδονικός Αγώνας, Συμπόσιο Θεσσαλονίκη - Φλώρινα - Καστοριά - Έδεσσα, 28 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 1984* [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου - 211 - Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα], Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 133-144. Για πιο πρόσφατες εκδόσεις ημερολογίων και απομνημονευμάτων μακεδονομάχων βλ. Β. Γούναρης (επιμ.), *Φθινόπωρο του 1904 στη Μακεδονία. Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Ευθυμίου Καούδη*, Θεσσαλονίκη 1992. Γ. Πετσιβάς (επιμ.), *Ιωάννη Καραβίτη. Ο Μακεδονικός Αγών. Απομνημονεύματα*, τ. Α' και Β', Αθήνα 1994. Ο ίδιος, *Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα. Ο Μακεδονικός Αγών, Ημερολόγιο 1904-1905, 1906, 1907*, τ. Α', Β1', Β2', Αθήνα 2003. Για πεζά λογοτεχνικά έργα που εμπνέονται από τον Μακεδονικό Αγώνα βλ. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, *Αποτυπώσεις του Μακεδονικού Αγώνα στη Νεοελληνική πεζογραφία. Γραμματολογική Προσέγγιση και Ανθολόγηση*, Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 13-94.

3. Για μια πρώτη παρουσίαση του ημερολογίου του Ν. Κανούτα βλ. Σ. Α. Φάσσας,

Ο τελευταίος, με γνώση, σεβασμό και υπομονή, αποκρυπτογράφησε ένα δυσανάγνωστο χειρόγραφο γραμμένο σε μικρογράμματη φωνητική γραφή –γιατί ο Ν. Κανούτας, με τις στοιχειώδεις γραμματικές του γνώσεις, χαράζει τη γλώσσα στο χαρτί όπως την ακούει, με τη δυτικομακεδονίτικη προφορά – χωρίς σημεία στίξης και τις λέξεις συχνά ενωμένες και όχι σπάνια παρατονισμένες. Μετά την αποκατάσταση του χειρογράφου ο λεπτολόγος επιμελητής της έκδοσης εμπλούτισε το κείμενο με επεξηγηματικές σημειώσεις, καθιστώντας έτσι ένα οικογενειακό κειμήλιο κτήμα των πολλών, ειδικών ή απλών φιλιστόρων.

Για το πότε άρχισε το εγχείρημα ο Ν. Κανούτας δεν υπάρχει σαφής μαρτυρία ούτε έδειξε ότι κρατούσε σημειώσεις στη διάρκεια του αγώνα ούτε ακόμη ότι έγραψε τις *Αναμνήσεις* σε μια πρόχειρη μορφή και στη συνέχεια τις αντέγραψε ή βελτίωσε το αρχικό κείμενο. Αν η επίσκεψή του το 1954 στο σπίτι του Ψυρρή (Αριστοφάνους 15), απ' όπου ξεκίνησε τη δράση του ως Μακεδονομάχος, δεν είναι, όπως πιστεύω, καθόλου τυχαία, οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι κατά πάσα πιθανότητα γράφει στη διάρκεια της δεκαετίας του '50. Ωστόσο, αν και οι *Αναμνήσεις* του είναι μάλλον έργο «ώριμου γήρατος», παρά τα 70 και πλέον χρόνια του, φαίνεται να διαθέτει θαυμάσια μνήμη, αφού το βίο του τον αφηγείται με χρονολογική τάξη, αφιερώνοντας το μεγαλύτερο τμήμα στο χρονικό διάστημα 1904-1913, τότε που αγριεμένη η Μακεδονία περνά την πιο ταραγμένη ιστορική της φάση. «Μέχρι το 1913 αγωνίζομαι διά την μάνα μας Ελλάδα»,⁴ καταλήγει στο προτελευταίο κεφάλαιο.

Στο σύντομο σημείωμά μου θα προσπαθήσω να φωτίσω τη μορφή του Νικολάου Κανούτα, ενός αγνού πατριώτη, ξετυλίγοντας το νήμα της ζωής του μέσα από μια επιλεκτική περιδιάβαση στις *Αναμνήσεις* του. Την αξιοποίηση του έργου ως ιστορικής πηγής την εμπιστεύομαι στους ιστορικούς.⁵ Μέσα από τη δική μου φιλολογική ανάγνωση θα προσπαθήσω να αφουγκρασθούμε μαζί τη φωνή του Μακεδονομάχου, 51 χρόνια μετά τον θάνατό του, να εκτιμήσουμε τις αρετές της λαϊκότροπης αφήγησής του και, αφού κοντοσταθούμε σε σποραδικές κρίσεις ή πληροφορίες που δίνει είτε για μεμονωμένα περιστατικά είτε για τη δράση επωνύμων και ανωνύμων πατριωτών, να ανασυστήσουμε το κοινωνικό και ιδεολογικό κλίμα της εποχής που περιγράφει. Μια πλευρά της γοητείας των απομνημονευμάτων και συναφών γραμματειακών ειδών είναι ακριβώς αυτή, το ότι δηλαδή αποκαλύπτουν με ποιον τρόπο σκέφτονταν οι πρωταγωνιστές και ο

«Άγιος Γεώργιος Γρεβενών», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 124, Σεπτέμβριος 1976, 19 και «Το ημερολόγιο ενός μακεδονομάχου», *Μακεδονική Ζωή*, τχ. 129, Φεβρουάριος 1977, 34-35.

4. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 264.

5. Ευστάθ. Πελαγίδης, «Μακεδονικός αγώνας – Νικόλαος Γ. Κανούτας αυτοβιογραφούμενος – Αυθεντική πηγή νέων στοιχείων», Εφημερίδα *Μακεδονία*, 12 Οκτωβρίου 2008 (<https://www.tranlatum.gr/forum.index.php?topic=28433.0>).

κόσμος τους, με ποια κριτήρια έδρασαν, ποια ήταν η κοσμοαντίληψη που τους οδήγησε σε συγκεκριμένες επιλογές, πώς είδαν οι ίδιοι τους «άλλους» και τι είδους εικόνα άφησαν στον αντίπαλο.

Γιος του Γεωργίου Αθανασίου Κανούτα και της Γιαννούλας Μπακόλα, ο Νικόλαος Κανούτας γεννήθηκε στις 20 του Φλεβάρη του 1879, στο Τσουνόγλι (σημ. Άγιο Γεώργιο) Γρεβενών. Μόλις 12 χρονών παλικαράκι ξενιτεύεται στην Πόλη, όπου παίρνει το βάπτισμα στη δουλειά στο μπακάλικο ενός Ηπειρώτη στα Ταταύλα.

Ζωηρός και ατίθασος, μετά από έναν καβγά με δυο τουρκάκια, αναγκάζεται να βρει καταφύγιο στην Πρίγκηπο, όπου εργάζεται για τρία ακόμη χρόνια σε άλλο μπακάλικο, μέχρι τα δεκαοκτώ που πάει για «μαστορούλι». Στην Πρίγκηπο κάποιος Γιοβάνης γαλατάς προσπαθεί να τον μνήσει στο βουλγαρικό κομιτάτο, με την υπόσχεση να τον κάνει καπετάνιο, αν «γυρίσει κάνα δυο παιδιά με ψυχή». ⁶ Συνειδητοποιώντας το σκοτεινό παιχνίδι που παίζεται, με οξυδέρκεια εκτιμά την πολιτική κατάσταση και την εγκληματική αδιαφορία της επίσημης ελληνικής πολιτικής: «Οι κερατάδες με ψυχή εργάζονται παντού έχουν γραφεία το κομιτάτο. Εμείς οι τραχανοχαύτες δεν έχουν χαμπέρι η Μακεδονία θα γένει βουργαζικη. Δεν τους μέλει καθόλου τους δικούς μας». ⁷ Αποφασίζει λοιπόν με καρδιά και νου να παλέψει για τη Μακεδονία. Φύσει ενθουσιώδης καθώς είναι, προσπαθεί κατ' αρχήν να συμβάλει στην εξουδετέρωση του βουλγαρικού πυρήνα. Κατασκοπεύει, για να μάθει πού έχει το κομιτάτο τα γραφεία και να μεταφέρει τις πληροφορίες στον έλληνα πρόξενο. Όταν αντιλαμβάνεται ότι είναι αδύνατον να αποσπάσει μυστικά, ζητά από τον έλληνα πρόξενο να τον στείλει στην Ελλάδα να αγωνιστεί για τη Μακεδονία. Σκηνοθετείται μια εικονική σύλληψη. Συλλαμβάνεται ως λιποτάκτης μαζί με τους Θεόδωρο Σιωζόπουλο και Σαράντη Παπαγεωργίου, φυλακίζονται και «δεμένοι» μεταφέρονται με βαπόρι στην Αθήνα.

Το επεισόδιο της σύλληψης και της προσωρινής φυλάκισης δίνεται με λιτό εκφραστικό τρόπο, που όμως αποτυπώνει ξεκάθαρα το αίσθημα από το μοίρασμα ενός κοινού μυστικού: «όλοι ήξεραν τι γίνεται, αλλά κανένας δεν πρόδωσε. Κρυφά μας έλεγαν: Νικηταί να ρθειίτε». ⁸ Το ίδιο και το βράδυ στο κελί. Μία μονάχη πρόταση, «εκείνο το βράδυ όλο τραγούδια ήμασταν», ⁹ εύγλωττα αποδίδει την ατιμόσφαιρα, νοηματοδοτώντας το φρόνημα των εθελοντών και του λαού. Και η σκηνή της αναχώρησης συμπληρώνεται, όταν σαλπάρουν και τα πραγματικά αισθήματα ξεχύνονται: «μετά δυο ώρες σήκωσε της πατριδας την σημαία

6. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 185.

7. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 185.

8. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 188.

9. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 189.

και άνοιξε από την προκυμαία. Εμείς, όταν είδαμε την σημαία της λευθεργιάς, ενθουσιαστήκαμε το βάλαμε στο τραγούδι».¹⁰ Με συγκίνηση ντύνεται την τιμημένη στολή του Μακεδονομάχου και ξεκινά για την πρώτη αποστολή στο σώμα του κρητικού Παύλου Γύπαρη.¹¹

Με ζωντάνια ο Νικόλαος Κανούτας ως τέλειος πολεμικός ανταποκριτής όλα τα βλέπει, όλα τ' ακούει, δεν αφήνει να του ξεφύγει τίποτε. Έχοντας απόλυτη συνείδηση ότι στάθηκε μάρτυρας και συντελεστής ενός μεγάλου έργου, νιώθει την ανάγκη να μεταβιβάσει καθαρή τη μνήμη του. Μέσα από μια απέριπτη αφήγηση, έχοντας ιστορική συνείδηση και γνωρίζοντας τη βαρύτητα της αυτοψίας, μας ξαφνιάζει με τη δύναμη της μνήμης του, καθώς περιγράφει με ακρίβεια την πορεία¹² που ακολουθούσε κάθε φορά το σώμα του, τον αριθμό των αγωνιστών που είχε, τις απώλειες κατά τις μάχες. Σεμνός καθώς είναι, δεν υπερτονίζει πουθενά την προσωπική του συμβολή στον αγώνα, ξεπερνώντας ένα τυπολογικό χαρακτηριστικό της αυτοβιογραφίας και συναφών γραμματειακών ειδών.¹³ Φαίνεται ωστόσο ότι συμμετέχει ενεργά: τον αξιοποιούν ως διερχομένο, επειδή ξέρει τα τούρκικα,¹⁴ και ως διμοιρίτη.¹⁵ Αγνός και τίμιος αγωνιστής, όπως θα τον ήθελε ο Μακρυγιάννης, δε λειτουργεί «διά τα ατομικά νιτερέσα και την ιδιοτέλεια». Έτσι, όταν ο Παύλος Γύπαρης τον προτείνει για ομαδάρχη,¹⁶ δε δέχεται και εξηγεί απλά και αποστομωτικά στον καπετάν Φούφα το λόγο: «Εγώ, αρχηγέ μου, δεν ήρθα διά γαλόνια, εγώ ήρθα διά την πατρίδα: να ελευθερωθεί».¹⁷

10. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 189.

11. D. Dakin, *Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία 1897-1913*, μτφρ. Γιάνν. Στεφανίδης - Ξένια Κοτζαγεώργη, εκδ. Ι.Μ.Χ.Α. - Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 257 σημ. 173, σ. 292 σημ. 68.

12. Γ. Τσότσος, «Διαδρομές Μακεδονομάχων στη Δυτική Μακεδονία. Χαρτογράφηση και αξιοποίησή τους στα πλαίσια Οικολογικού Τουρισμού», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επιστημονικό Συνέδριο Μακεδονικός Αγών 100 χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 129-150. Αθ. Καραθανάσης, «Οι Μακεδονομάχοι περνούν από τα χωριά των Γρεβενών», υπό δημοσίευση.

13. Απ. Σαχίνης, *Προσεγγίσεις, Δοκίμια Κριτικής*, Αθήνα 1989, σσ. 243-244. Λ. Τσιριμώκου, *Εσωτερική ταχύτητα, Δοκίμια για τη Λογοτεχνία*, Αθήνα 2000, σσ. 414-417.

14. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 231.

15. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 214.

16. Η βαθύτατη εκτίμηση του Παύλου Γύπαρη στον Νικόλαο Κανούτα είναι ολοφάνερη στη θερμή αφιέρωση που παραθέτει στο αντίτυπο του βιβλίου του «*Ο καθρέπτης του Μακεδονικού Αγώνος 1903-1909*», το οποίο του χαρίζει. Εκεί τον αποκαλεί «οπλαρχηγό» [Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 372]. Αξιοσημείωτο είναι ότι του γράφει και ένα ποίημα εμπνευσμένο από τις επιχειρήσεις μετά τον θάνατο του Μητροπολίτη Γρεβενών Αιμιλιανού [Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 374].

17. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 227.

Με απλότητα και ακρίβεια περιγράφει πτυχές του ένοπλου αγώνα, γεγονός που συνέβησαν από το 1904 ως το 1913, με έμφαση στη βοήθεια που προσέφεραν στο σώμα του καπετάν Φούφα στο Μουρίκι,¹⁸ τη συμπλοκή με τον Κωστόφ,¹⁹ τη μεγάλη μάχη του Λέχοβου και του Στρέμπενου (19 Μαΐου 1906)²⁰, τη μάχη Παλαιοχωρίου και Καϊλιαρίου στα 1907,²¹ την εκδίκηση της δολοφονίας του Μητροπολίτη Γρεβενών Αμιλιανού στα 1911 από τα παλικάρια του καπετάν Λούκα, μια άγνωστη ως τα σήμερα πτυχή της ιστορίας,²² και τους αγώνες του κατά των Τούρκων στα 1913.

Ο Νικόλαος Κανούτας δε μας συγκλονίζει τόσο με τις περιγραφές των μαχών όσο με την ατιμόσφαιρα της εποχής, που καταφέρει πολύ παραστατικά να μας χαρίσει. Μέσα από την κατάθεση της ειλικρινούς προσωπικής του μαρτυρίας, ανασαίνουμε το άρωμα των τόπων, κυρίως της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Μακεδονίας, με τα τοπία και τα ήθη, και παρακολουθούμε στιγμιότυπα της μικροϊστορίας των απλών ανθρώπων. Χωρίς φραστικές υπερβολές με τρόπο άμεσο και παραστατικό ζωντανεύει όχι μόνο τις πολεμικές συγκρούσεις, αλλά και σκληρές ειρηνικές, με ιδιαίτερη συγκινησιακή φόρτιση, όπως το τελετουργικό ξεπροβόδιμα του ξενιτεμένου με το αποχαιρετιστήριο δείπνο και τον πατέρα και τη μάνα «να κλαίνε με φωνή», το σπάσιμο της «λαένας» και την ευχή για καλό κατευόδιο:

«Η μάνα μου φύλαγε στην πόρτα με μια χωματένια λαένα <γεμάτη> κρασί. Την έβαλε αμπροστά μου καταής (καταγής) και με λέγει: “Με το δεξί σου πόδι χτύπα την λαένα να χύσεις το κρασί”. Και εγώ αυτό έκανα. Η μάνα μου: “Άντε, παιδί μου, όπως χύθηκε το κρασί, <έτσι> να πας και συ καλά”».²³

Εξίσου ενδιαφέρουσες είναι και οι αναφορές στους πολυάνθρωπους Συλλόγους των ξενιτεμένων στην Πόλη, όπως «Ο Νεομάρτυς Άγιος Γεώργιος» των Τσουρχλιωτών, που αριθμούσε 80 άτομα, με τις δημοκρατικές συνελεύσεις και την έγνοια των σκληρά εργαζόμενων οικονομικών μεταναστών να διαθέσουν, με τον πιο επωφελή τρόπο, τις συνδρομές των μελών για έργα στο χωριό (μίσθωση δασκάλου, βοήθεια στους απόρους της κοινότητας, γεωτρήσεις για πηγάδια, κτίσιμο εκκλησιών και σχολείων). Ιδιαίτερα ανθρώπινες είναι και οι συναντήσεις στο καφενείο που διατηρούσε ο Νικόλας Τσιούνης ή Μπουκουβάλας, επίσης από το Τσούρχλι, στα Ντουβαρτζίδικα (ΒΔ της σημερινής πλατείας Ταξίμι),

18. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 206-207.

19. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 209.

20. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 214-229.

21. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 231-240.

22. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 244.

23. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 180.

περιοχή όπου έμεναν οι «ντουβαρτζήδες», οι μαστροκαλαφάδες από τα χωριά Γρεβενών και Βοΐου. «Εις εκείνη την συνοικία ήταν όλοι πατριώτες και υποστηριζόμασταν» γράφει, ενώ μας πληροφορεί ότι στο καφενείο του χωριανού του «εκεί μάθησκάμι όλα τα νέα από την Ελλάδα».²⁴

Ο Νικόλαος Κανούτας ξεπερνώντας την προσωπική αφήγηση και επεκτείνοντας το «εγώ» στο «εμείς», δίνει ανάγλυφα τόσο τη ζωή των Μακεδονομάχων²⁵ μέσα σε συνεχείς κινδύνους και κακουχίες, όσο και το δίκτυο των πολυάριθμων μοχλών της εθνικής αντίστασης, των πατριωτών συνεργατών τους. Ο ελληνισμός συσπειρώνεται: ορκισμένοι αγγελιοφόροι από τα χωριά των Γρεβενών (Δημηνίτσα, Λευθεροχώρι, Καλόχι, Ζγόστι)²⁶ μεταφέρουν γραπτά και προφορικά μηνύματα, περαματάρηδες βοηθούν να περάσουν τον Αλιάκιονα, μυλωνάδες κρύβουν οπλισμό στους μύλους,²⁷ βοσκοί δίνουν ψωμί,²⁸ οδηγοί²⁹ δείχνουν τα περάσματα.³⁰ Χωρίς καμιά προσπάθεια για εξιδανίκευση δίνει την τραχιά τους ζωή, η οποία αποτελεί ένα ακόμη επεισόδιο της ελληνικής κλέφτικης παράδοσης: κάνουν γυμνάσια,³¹ παίρνουν κάποια στοιχειώδη θεωρητικά μαθήματα³² και κινούνται ατέλειωτες νύχτες, με τα άρματα στο χέρι, από λημέρι σε λημέρι. Τέτοια είναι πολλές φορές η εξάντληση που «πέφτουν από τα ποδάρια». Εκείνο που μόνιμα τους λείπει είναι το νερό, «μόνον <από> νερό υποφέραμε»,³³ «όλην την νύχτα πορεία και δίψα»³⁴ και οι καπεταναίοι έλεγαν «Παιδιά, να μη κιοτέψετε».³⁵ Αλλά και από «θρόφμα» δεν τα πήγαιναν πάντα καλά. «Αμάν, αρχηγέ μου, ψωμί» και η απάντηση «ολίγον κουράγιο!».³⁶ Αυτές είναι οι μαρτυρίες για

24. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 183.

25. Ι. Δ. Μιχαηλίδης, «Η καθημερινή ζωή των Μακεδονομάχων αγωνιστών», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επιστημονικό Συνέδριο Μακεδονικός Αγών 100 χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 167-173.

26. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 195.

27. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 204.

28. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 217-218.

29. Αθ. Καραθανάσης, «Περάσματα και Οδηγοί του Μακεδονικού Αγώνος», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επιστημονικό Συνέδριο Μακεδονικός Αγών 100 χρόνια από τον θάνατο του Παύλου Μελά*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 153-166.

30. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 228.

31. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 195.

32. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 227.

33. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 201.

34. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 208.

35. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 201.

36. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 210.

τα «μαρτύρια» των αγωνιστών. Ευτυχώς υπάρχουν στα χωριά οι επιτροπές που αναλαμβάνουν εκτός από την τροφοδοσία³⁷ και άλλα χρέη, όπως την ταφή των νεκρών³⁸. Ανεκτίμητη είναι και η βοήθεια των μεμονωμένων πατριωτών, οι οποίοι προσφέρουν ό,τι μπορούν³⁹.

Ο Νικόλαος Κανούτας μπορεί να είναι φειδωλός στις λεπτομέρειες για την προσωπική του δράση, δεν είναι όμως το ίδιο, όταν μιλά για τους υπόλοιπους συντελεστές του αγώνα. Αργοσέρνει την αφήγησή του και αποτίει την τιμή που πρέπει ιδίως στους αγωνιστές που πλήρωσαν με τη ζωή τους τις υπηρεσίες που έδιναν στα αντάρτικα σώματα, όπως ο αγγελιοφόρος Ιωάννης Μπουμπαραάς.⁴⁰ το παλικάρι από το Μπλάτσι, που τη λεβεντιά του αναγνωρίζουν ακόμη και οι εχθροί: «Τότε οι αξιωματικοί είπαν: αυτός είναι πατριώτης πόσα τον εκάναμε και δεν πήραμε κουβέντα από αυτόν!».⁴¹ Ο Νικόλαος Κανούτας, φύσει ειλικρινής και ακέραιος, παρόλο που έχει τη βιωματική εμπειρία της συμμετοχής στη γραμμή του πυρός, καταφέρει να γράψει νηφάλια και χωρίς φανατισμό. Έτσι, δεν διστάζει να μιλήσει με θερμά λόγια στον Καλαποθάκη για τον Τούρκο εργοδότη του και να ομολογήσει: «είναι πολλοί καλοί, κύριε πρόεδρε».⁴² Παρομοίως παρουσιάζει τον τσομπάνο από το Κοντσό (σημ. Γαλατινή) να ομολογεί: «Είμαι μισθωτός σε έναν Τούρκο καλόν», και συνεχίζει: «ημπορεί <ο> Τούρκος να σας φέρει ψωμί και φαγητό. Και άλλοτε έδωσε <σ>τον Ζάκα, [τον] Φαληρεία».⁴³ Αδιάψευστος καταγραφέας όχι μόνο ιστορικών γεγονότων αλλά και ανθρωπίνων στιγμών, ο Ν. Κανούτας και οι γνήσιοι απλοί άνθρωποι της μακεδονικής υπαίθρου αντιμετωπίζουν τον αλλοεθνή και αλλόδοξο χωρίς αρνητικά ιδεολογικά στερεότυπα με πνεύμα δικαιοσύνης και με συμπάθεια.

Ο τόνος του Νικολάου Κανούτα είναι πάντα ήρεμος, παρόλο που αφηγεί-

37. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 203-204, 236.

38. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 223, 236.

39. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 210, 218, 237.

40. Ι. Δ. Μιχαηλίδης - Κ. Παπανικολάου (επιμ.), *Αφανείς Γηγενείς Μακεδονομάχοι (1903-1913)*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 101. Τον μαρτυρικό θάνατο και την καρτερία του περιγράφει στα απομνημονεύματά του και ο Ιω. Καραβίτης [βλ. Πετσιβάς, ό.π. (σημ. 2), τ. Β', σ. 722], ο οποίος παραδίδει το περιστατικό από διαφορετική οπτική γωνία, εστιάζοντας στο βασανιστήριο και καταλήγοντας σε ένα διδακτικό συμπέρασμα: «Και ήταν ο θάνατός του από τους πιο βασανισμένους που αναφέρουν οι ιστορίες. Επάνω σ' ένα χαράκι άπλωσαν τα χέρια του και άρχισαν να τα κοπανίζουν με τις πέτρες, από τα δάχτυλα τον ανήφορο και τα έκαναν πολύ, έως τους βραχιόνιας και εξέπνευσε με το τέτοιο φριχτό μαρτύριο. Αλλά οι θάνατοι αυτοί, που αναδεικνύουν τους θρησκευτικούς και εθνικούς αγίους, δεν αποθαρρύνουν αλλά ενθουσιάζουν και εδραιώνουν την πίστη των νέων».

41. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 207.

42. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 257.

43. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 202.

ται πολεμικά περιστατικά και κινείται σε μια περίοδο συγκρούσεων και εθνικών παθών. Στις σελίδες του δεν υπάρχει οργή και έξαψη ούτε αγανάκτηση. Αντίθετα, όταν μια φορά αναφέρεται σε πράξη βίας,⁴⁴ την εκδίκηση του θανάτου του Χρήστου Τσήκα από το Γκουστόμι Γρεβενών (σημ. Πόρος, μεταξύ Κνίδης και Αλιάκμονος), του καρaboκίρη που βοηθούσε τα αντάρτικα σώματα να περνούν τον Αλιάκμονα, σε δύο ολόκληρες σελίδες⁴⁵ δίνει την πορεία των ανακρίσεων, μέχρι να αποκαλυφθούν οι δράστες, σα να επιδιώκει να πείσει ότι δεν ήταν μία αυθαίρετη βιαιότητα ούτε απλώς αντεκδίκηση, αλλά μία πράξη αποκατάστασης του δικαίου και επιτέλεσης του χρέους στο συναγωνιστή, «Τότε ο Μπολάνης έκανε το χρέος».⁴⁶

«Πράγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ρῆμα καὶ παιδιὰ τις ἔμφρασιν ἦθους ἐποίησε μᾶλλον ἢ μάχα μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἱ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων» γράφει ο Πλούταρχος (Αλεξ. 1.3). Πράγματι, μέσα από μικροπεσιόδια, κάποιες αυθόρμητες εκδηλώσεις ή φαινομενικά ασήμαντες παρατηρήσεις αποκαλύπτονται τρυφερές πτυχές της φυσιογνωμίας των μακεδονομάχων. Όταν βρίσκονται, για παράδειγμα, στο σπίτι του Σπύρου Τσαούση, του μαρτυρικού αγελοφόρου, και βρίσκουν τη μάνα του και το κοριτσάκι στο κατώφλι του σπιτιού, «τότε ο αρχηγός έβγαλε τρία μετζίτια και έδωσε την γριά και εγώ έδωσα <σ>το κοριτσάκι του δύο μετζίτια. Το σπιτάκι του Σπύρου Τσαούση ήταν χαμηλό. Έκαιγε καντήλι στο εικόνισμα».⁴⁷

Μία ακόμη ανάπαντα ανθρωπιάς, μάρτυρας των δεσμών που αναπτύσσονται ανάμεσα στα παλικάρια μέσα στη δίνη του πολέμου, μας δίνει το περιστατικό με έναν συμπολεμιστή του, τον Ζαχαρία, ένα παλικάρι εθελοντή από την Κρήτη, γιο ενός υποστρατήγου, που ήρθε κρυφά από τους γονείς του στη Μακεδονία. Να πώς, μέσα στη φωτιά της μάχης ξεδιπλώνουν οι ψυχές, το βάρος πέφτει στον εσωτερικό κόσμο και εκδηλώνεται η εμπιστοσύνη στον Νικόλαο Κανούτα, καθώς διαγράφεται ένας αυθεντικός ανώνυμος μαχητής. «Εγώ έχω ενενήντα πέντε ναπολεόνια στο κεμέρι· [ηδέ] είχα δε εκατό, αλλά τα έδωσα στην Παναγιά του Σιάν και αυτά που έχω, αν σκοτωθώ, να με τα πάρεις, να μη τα πάρουν οι Τούρκοι και πάρε την σύσταση και γράψε τους γονείς μου [ό]πως σκοτώθηκα στην Μακεδονία».⁴⁸

44. Η μοναδική περίπτωση ακρότητας με πρωταγωνιστή τον Ν. Κανούτα, η οποία μας ξαφνιάζει, δεδομένης της θρησκευτικότητάς του [Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 216, 247, 269] και αποτελεί δείκτη για το πώς αγγιεύει ο άνθρωπος μέσα στον πόλεμο, είναι ο αποκεφαλισμός ενός τούρκου αξιωματικού και η ενέργεια του Κανούτα να χρησιμοποιήσει το κεφάλι του για προσκέφαλο [Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 217].

45. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 200-201.

46. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 201.

47. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 210.

48. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 214.

Ο Νικόλαος Κανούτας, παίρνοντας το κονδύλι και αποτυπώνοντας τις μνήμες του πάνω στο χαρτί, ξεδιπλώνει όχι μόνο ένα κομμάτι της ζωής του αλλά και ένα κομμάτι της ιστορίας του ελληνισμού. Ατόφιος δυτικομακεδόνας, φρόνιμος, βαθιά θρησκευόμενος, αγνός πατριώτης, χωρίς εξάρσεις και πάθη, μας κληροδοτεί ένα μνημείο ήθους: του ανυστερόβουλου μαχητή που διακρίνεται για τον ενθουσιασμό και το πάθος του και που ενεργεί για την πατρίδα με γνώμονα τη συνείδηση, χωρίς να υπολογίζει σε τιμές ή μελλοντικά κέρδη –ο δύσμοιρος μετά τον πόλεμο δουλεύει να νικήσει έναν ακόμη αδυσώπητο αντίπαλο, τη φτώχεια.⁴⁹ Αρχικά εργάζεται ως αγροφύλακας στο Κρίφτσι (σημ. Κιβωτός), μετά ως σοφατζής στο Σούμπενο, ώσπου «μια μέρα ευτυχημένη», το έτος 1915, διορίστηκε τηλεγραφοφύλακας και παρέμεινε σε αυτή τη θέση ως τη συνταξιοδότησή του το έτος 1939. Οι αναμνήσεις του, ωστόσο, είναι κάτι παραπάνω από προσωπική ιστορία ή ιστορία γεγονότων, καθώς ανάγλυφα προβάλλουν μια κοινωνική, οικονομική και ιδεολογική πραγματικότητα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και αποκαλύπτουν μια κοινωνία συνοχής, εθνικής ομοψυχίας, προσφοράς, ανθρωπιάς και αλληλεγγύης.

Επειδή τα αυτοβιογραφικά κείμενα –ακόμη και εκείνα των αγραμμάτων ή ημι-εγγραμμάτων αγωνιστών, οι οποίοι συντάχθηκαν χωρίς καμιά λογοτεχνική φιλοδοξία– καλό είναι να διαβάζονται και ως λογοτεχνικές κατασκευές,⁵⁰ θα αποτολμώ, αντί επιλόγου, μία γενική φιλολογική αποτίμηση του έργου.

Η κατασκευαστική στρατηγική του Ν. Κανούτα είναι ιδιότυπη και παρεκκλίνει από τα συνήθη. Λείπει ο πρόλογος,⁵¹ στον οποίο συνήθως προσδιορίζεται ειδολογικά το κείμενο και εξηγείται η μέθοδος και τα κίνητρα της συγγραφής. Υπάρχει, ωστόσο, μία στοιχειώδης οργάνωση του υλικού κατά ενότητες, καθώς διαβάζουμε τίτλους πριν το δεύτερο,⁵² το τρίτο,⁵³ το τέταρτο⁵⁴ και μία περίληψη πριν το έβδομο⁵⁵ κεφάλαιο.

Ως αυτοβιογραφούμενος, ο Ν. Κανούτας επιλέγει τη «φυσικότητα» ενός γραμμικού-χρονολογικού αφηγήματος, για να παρουσιάσει γεγονότα που αφορούν την πολεμική του δράση και την ταυτότητά του.

49. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 267.

50. Ι. Τ. Καγιαλής, «Η αυτοβιογραφία ως κατασκευή», στο: Π. Πούλος (επιμ.), *Περί κατασκευής. Τοπικά β'*, Εταιρεία Μελέτης Επιστημών του Ανθρώπου, Αθήνα 1996, σσ 337-345.

51. Γ. Δεληβοριά, «Προ-λέγοντας το παρελθόν: προμετωπίδες, πρόλογοι, προοίμια, εισαγωγές σε αυτοβιογραφικά κείμενα του 19ου αιώνα, *Κονδυλοφόρος* 7 (2008) 72-73.

52. Μπακαΐμης, *Αναμνήσεις*, ό.π. (σημ. 1), σ. 197.

53. *Αναμνήσεις*, σ. 213.

54. *Αναμνήσεις*, σ. 231.

55. *Αναμνήσεις*, σ. 265.

«Ο πατέρας μ' ονομάζονταν Γεώργιος Αθανάσι Κανούτας και η μάνα μου Γιαννούλα Ν. Μπακόλα. Εγεννήθηκα τας 20 Φλεβαρίου του 1879. Όταν έγινα 12 χρονώ παιδί, ένωσα τον κόσμο και αισθάνθηκα <ότι>, όπως ευρίσκομαν σε σκλαβωμένο κράτος και οι Τούρκοι ήταν βάρβαροι, δεν μπορούσαμε να ζήσουμε. Ο πατέρας μου μ' έστειλε εις Κωνσταντινούπολη».⁵⁶

Αυτό-αποκαλύπτεται διακριτικά, μέσα από την πρωτοπρόσωπη αφήγηση, τη χρήση του ευθέως λόγου, τις στιχομυθίες σε γοργό ρυθμό, και, κυρίως, τους άφθονους ανασυστημένους διαλόγους. Η χρήση ιδιωματισμών στα διαλογικά μέρη, τα παραφθαρμένα ελληνικά, καθώς και οι παρεμβλητες ξένες λέξεις, τούρκικες ή βουλγάρικες ανάλογα με τα πρόσωπα που συνδιαλέγονται, δίνουν δραματικότητα στις σκιές και αληθοφάνεια, τόσο στη σκιαγράφηση των προσώπων, όσο και στη γενικότερη απόδοση του κλίματος ης εποχής.

Συνοψίζοντας, θεωρώ ότι η γοητεία του κειμένου, πέρα από την ιστορική δυναμική, βρίσκεται στη λιτότητά του. Χωρίς κραυγαλέα ηθικά και εθνικά κηρύγματα, οι *Αναμνήσεις* του Ν. Κανούτα, τελικώς, αποβαίνουν και ένα ελκυστικό ανάγνωσμα, με πρωταγωνιστές το πηγαίο και απροσποίητο ύφος, την απλή και παραστατική γλώσσα, τους ζωντανούς και αυθόρμητους διαλόγους.

Τμήμα Φιλολογίας,
Τομέας Κλασικών Σπουδών, Α.Π.Θ.

ΜΑΡΙΑ ΠΛΑΣΤΗΡΑ-ΒΑΛΚΑΝΟΥ

56. *Αναμνήσεις*, σ. 179.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μοναχού Μαξίμου Ιβηρίτου (Νικολοπούλου), *Ο Αθωνίτης Πατριάρχης του Γένους και Μέγας Εθνοϊερομάρτυς Άγιος Γρηγόριος ο Ε΄*, Άγιον Όρος - Άθω 2018, σελ. 461.

Την 10η Απριλίου 2019, ημέρα μνήμης του Πατριάρχου Αγίου Γρηγορίου του Ε΄, που πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στην Αίθουσα Διαλέξεων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών η παρουσίαση του νέου βιβλίου του λογίου Μοναχού Γέροντος Μάξιμου Ιβηρίτου με τίτλο: «Ο Αθωνίτης Πατριάρχης του Γένους και Μέγας Εθνοϊερομάρτυς Άγιος Γρηγόριος ο Ε΄».

Στην παρουσίαση προσήλθε πλήθος κόσμου. Την Α.Θ. Παναγιότητα τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο εκπροσώπησε ο Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, Καθηγητής κ. Ανδρέας Νανάκης, ο οποίος ανέγνωσε τον Πατριαρχικό Χαιρετισμό, ενώ την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους Άθω εκπροσώπησε ο Ιερομόναχος Γέρον Επιφάνιος Παντοκρατορινός. Την εκδήλωση είχα την ιδιαίτερη χαρά να προλογίσω ο ίδιος ως Πρόεδρος της Ε.Μ.Σ., και μετά το πέρας της ομιλίας να τιμήσω τον ομιλητή με το Μετάλλιο της Εταιρείας για τα 80χρονά της, ανακηρύσσοντας τον Γέροντα Μάξιμο Αντεπιστέλλον Μέλος αυτής, τιμή που απεδόθη για πρώτη φορά σε Αγιορείτη Μοναχό.

Το πολύμορφο έργο του Αγίου Γρηγορίου του Ε΄, που από νωρίς εστερέωσε τη φήμη του στον ιερό Κλήρο και στο λαό, καθώς και το φρικτό του Μαρτύριο που συνέβαλε τα μέγιστα στην πολυπόθητη Ελευθερία και κατακερμάτισε κατά το ήμισυ την Οθωμανική αυτοκρατορία, έρχεται να επιβεβαιώσει πράγματι αυτό το σύγχρονο επετειακό βιβλίο, γραμμένο με επιστημονική και ιστορική ακρίβεια από τον γνωστό ερευνητή, τον Αγιορείτη Μοναχό Γέροντα Μάξιμο Ιβηρίτη.

Για τον αοίδιμο Πατριάρχη έγραψαν πολλοί έγκριτοι ερευνητές εις το παρελθόν, όπως ο ανεψιός του Πατριάρχου Έλαρχος Γεώργιος Αγγελόπουλος, ο Τάκης Κανδηλώρος, οι επιφανείς Αρχιεπίσκοποι των Αθηνών Χρυσόστομος Παπαδόπουλος και Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης, ο ιστορικός Τάσος Γριτσόπουλος κ.ά.

Το έργο όμως του Γέροντος Μαξίμου Ιβηρίτου, το οποίο εγράφη για τα 200 χρόνια από το Μαρτυρικό τέλος του Δημητσανίτου Εθνοϊερομάρτυρος Πατριάρχου, θεωρείται ότι αποτελεί κορωνίδα των άλλων, γιατί καλύπτει όλους τους

* Τό κείμενο τής παρούσας βιβλιοκρισίας έκφωνήθηκε ως εισήγηση του Γέροντος Μαξίμου Ιβηρίτου στην παρουσίαση του παρόντος βιβλίου σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στην Αίθουσα Διαλέξεων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, τή Δευτέρα 5 Μαρτίου 2018.

τομείς της δράσεως του Γρηγορίου. Τούτο επετεύχθη κατόπιν πολυετούς συγγραφικής ερεύνης, και πέραν των γνωστών πηγών βασίζεται εις ανέκδοτα Αγιορειτικά Αρχεία, εις τα οποία ο μελετητής είχε πρόσβαση και τα εμελέτησε.

Το συγγραφικό τούτο έργο του Γέροντος Μαξίμου έχει μέχρις στιγμής αναγνωρισθεί από την επίσημη Εκκλησία, και προλογίζεται με τα καλύτερα λόγια από τον Παναγιώτατο Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο. Τον παρελθόντα μήνα, 20 Μαρτίου, έγινε η πρώτη παρουσίαση στην Αίθουσα της Παλαιάς Βουλής των Αθηνών, όπου εν μέσω πλήθους κόσμου παρευρέθησαν πολλοί Ιεράρχαι και επώνυμοι φορείς, και ομίλησαν εκλεκτοί άνθρωποι των Ελληνικών Γραμμάτων.

Ο Γέρον Μάξιμος έχει γράψει και άλλα πολλά, εξ ίσου ενδιαφέροντα βιβλία, και πολλές επίσης μελέτες και άρθρα, που έχουν δημοσιευθεί σε διάφορα πονήματα, περιοδικά και εφημερίδες. Όμως το εν λόγω πολυσέλιδο βιβλίο έχει μια ξεχωριστή μοναδικότητα. Τούτο φωτίζει άγνωστες πτυχές του Εθνοϊερομάρτυρος Πατριάρχου, ο οποίος συνδέεται στενά με την Επανάσταση του 1821.

Η όλη ερευνητική και συγγραφική δράση του Αγιορείτου ιστορικού συγγραφέα έχει αξιολογηθεί κατά το παρελθόν, και έχει λάβει προς τούτο πολλές τιμητικές διακρίσεις, όπως και του Επίτ. Καθηγητή του Διεθνούς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Επανερχόμενος στο πνεύμα της συγγραφής, υπερασπίζομαι την άποψη, ότι η Ελληνική Επανάσταση του 1821 είναι μια πνοή αγιασμένη και η ιστορία της είναι Συναξάρι. Πράγματι, όλο το πνευματικό και ιδεολογικό θεμέλιο της Επανάστασεως ήταν στηριγμένο επάνω στην Ορθόδοξη πίστη μας, για το λόγο αυτό έστρεψαν οι Οθωμανοί τα πυρά τους στον τότε αρχηγό της Εκκλησίας, τον Μαρτυρικό Δημητσάνιτη Πατριάρχη Άγιο Γρηγόριο τον Ε΄.

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Ε΄ δεν είναι μονάχα ο τελευταίος Πατριάρχης της ΚΠόλεως πριν από την έναρξη του Αγώνος, που απαγχονίστηκε και με το αίμα του εκοινώνησαν οι επαναστάτες, αλλά είναι και ο μεγάλος Διδάσκαλος του Γένους. Είναι ο αγρυπνών Γενάρχης, ο αληθινός άρχοντας. Είναι η μεγάλη μορφή της Εκκλησίας, του Έθνους και της Παιδείας, που αποστολή και έργο του είχε τη διαφύλαξη και προστασία του ποιμνίου του, και βεβαίως την ανάσταση του Γένους.

Ο Γρηγόριος ήταν και θα είναι ο αιώνιος Εθνάρχης. Και τούτο, διότι μέχρι την υπέρτατη δοκιμασία του ήταν το φως, η σοφία, η αρετή και το κήρυγμα της Αναστάσεως.

Με το βιβλίο τούτο, το οποίο καταστολίζεται με σπάνια πρωτότυπα έγγραφα και πλούσιο φωτογραφικό υλικό, η ιερή μνήμη του φωτεινού εκείνου Μεγαλομάρτυρος, που κρίθηκε και δοκιμάστηκε από την ελευθερία και τον θάνατο, βρίσκεται και πάλι ολοζώντανη μπροστά μας. Προβάλλει εκ νέου ως ηρωι-

κή και αγιασμένη μορφή, έτοιμη να εξεγείρει τους Έλληνες για νέους αγώνες και θυσίες υπέρ Πίστεως και Πατρίδος.

Τον φλογισμένου αυτού Ιεράρχου, που σ' ολόκληρη τη ζωή του στάθηκε ένας δραστήριος πνευματικός ηγέτης, ένας γενναίος αναμορφωτής του Γένους, και ένας ζηλωτής του ασκητικού Μοναχικού ιδεώδους, ο βίος ξαναζωντανεύει και πάλιν με το πλούσιο αυτό σύγγραμμα, το οποίο θα αποτελεί εφεξής σημείο αναφοράς και πηγή για πολλούς ερευνητές.

Το πόνημα είναι γραμμένο στην αρχαία Ελληνική γλώσσα, συγκεκριμένα την απλή καθαρεύουσα και μάλιστα την κολλυβαδική εκκλησιαστική γλώσσα. Ο συγγραφέας είναι υπέρμαχος της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας, τη διατήρηση της οποίας υπερασπίζεται με σθένος, υποστηρίζοντας το αυτονόητο, ότι αυτή είναι καθαρώς νοηματική και έχει πολλά πλεονεκτήματα έναντι των άλλων γλωσσών.

Από την αρχή μέχρι το τέλος του βιβλίου διαφαίνεται η προσπάθεια της δι-ελεύκανσης των γεγονότων, όσων έχουν σχέσιν με τον αοίδιμο Πατριάρχη, καθώς και η παράθεση αντιθέτων απόψεων σε επί μέρους ζητήματα, τα οποία δεν αφήνει αναπάντητα.

Η όλη δομή και παρουσίαση του βιβλίου είναι άρτια, όπως άρτια είναι και η εκτύπωσή του σε ποιοτικό χαρτί με χονδρό εξώφυλλο. Στο σπάνιο τούτο έργο δεν κρύβεται και η ιδιαίτερη αγάπη του συγγραφέα για τον Μαρτυρικό Πατρι-άρχη, στη μνήμη του οποίου ανήγειρε επίσης με τα χέρια του και ωραίο Ναό πλησίον της Ιεράς Μονής των Ιβήρων, εκεί όπου ο Πατριάρχης έζησε ως εξόρι-στος υπό των Αγαρηνών.

Από τα βάθη της καρδιάς μου επαινώ το φίλο συγγραφέα Γέροντα Μάξιμο Ιβηρίτη, και του εύχομαι να συνεχίσει το πολύμοχθο ερευνητικό και συγγραφικό του έργο, προς τιμή και δόξα της Εκκλησίας και της Πατρίδας μας.

Θεσσαλονίκη,
Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών

ΔΡ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΠΑΠΠΑΣ
Πρόεδρος της Ε.Μ.Σ.

Παρασκευάς Σαββαΐδης, «Στο Μπεχτσινάρι σε φινό ακρογιαλί» - Η ιστορία του Κήπου του Μπες Τσινάρ στη Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2019, σελ. 576.

Ο συγγρ. Παρασκευάς Σαββαΐδης είναι Καθηγητής Τεχνικής Γεωδαισίας του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. Το επιστημονικό - συγγραφικό του έργο, πέρα από το ειδικό του γνωστικό αντικείμενο της τοπογραφίας - γεωδαισίας, επεκτείνεται και σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών περιοχών, από την ιστορία της χαρτογραφίας, τον πολιτισμό των χαρτών και τη χαρτογραφική προσέγγιση της ιστορίας έως την ιστορική γεωγραφία (ιδίως την αστική) και την κοινωνική ιστορία, με πολλές δημοσιευμένες μελέτες, σε μονογραφίες και άρθρα, που αφορούν κυρίως την περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης, κατά τη νεότερη και σύγχρονη περίοδο και ιδιαίτερα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Παράλληλα, είναι συλλέκτης παλαιών χαρτών και εικόνων, με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της. Επομένως, ο συγγραφέας διέθετε το απαραίτητο επιστημονικό υπόβαθρο, τη συγγραφική εμπειρία και την πολύπλευρη γνώση για να ασχοληθεί με την ιστορία και την πολεοδομική εξέλιξη μιας ξεχασμένης περιοχής της Θεσσαλονίκης: το περιώνυμο Μπεχτσινάρι.

Το Μπεχτσινάρι είναι σε όλους γνωστό ως τοπωνύμιο από το λαϊκό τραγούδι του Βασίλη Τσιτσάνη με τίτλο «Μπαξέ Τσιφλίκι» (1946), στο οποίο αναφέρεται μαζί με άλλα τοπωνύμια της Θεσσαλονίκης (Καραμπουρνάκι, Ακρόπολη, Βάρνα). Όμως, πολύ λίγοι σύγχρονοι Θεσσαλονικείς γνωρίζουν τι ακριβώς ήταν και σε ποια σημερινή περιοχή αντιστοιχεί το Μπεχτσινάρι, παρ' όλο που μέχρι και την περίοδο του μεσοπολέμου ήταν ο κεντρικός κήπος - πάρκο της πόλης, μέσα στον χώρο του σημερινού λιμανιού, και η δημοφιλέστερη περιοχή για περίπατο, αναψυχή και διασκέδαση των Θεσσαλονικέων. Η απώλεια της αστικής ιστορικής μνήμης, όπως πιστοποιείται μέσα από τη λήθη της μεταπολεμικής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης για το Μπεχτσινάρι, οφείλεται και στην απότομη, ραγδαία και άναρχη πολεοδομική και δημογραφική ανάπτυξη της πόλης στα μεταπολεμικά χρόνια. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της εξέλιξης το γεγονός ότι ο πληθυσμός του Δήμου Θεσσαλονίκης, δηλαδή της κεντρικής περιοχής της πόλης, με τα ίδια και σταθερά γεωγραφικά όρια, ανέβηκε από τις 217 χιλιάδες το 1951, στις 251 χιλιάδες το 1961, στις 346 χιλιάδες το 1971 και στις 406 χιλιάδες το 1981. Με βάση αυτά τα πληθυσμιακά στοιχεία, ο πληθυσμός του Δήμου και η πυκνότητά πληθυσμού διπλασιάστηκαν μέσα σε τριάντα μόλις χρόνια (1951-1981). Η πληθυσμιακή αύξηση, που μπορεί να χαρακτηριστεί κατακλυσμαία, συνοδεύτηκε από ανάλογη αλλαγή της ανθρωπογεωγραφίας του αστικού χώρου. Οι νεο-

αφιχθέντες από τη βορειοελλαδική επαρχία στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσαν σταδιακά το ήμισυ του πληθυσμού της πόλης και η δημογραφική αλλαγή συνέτεινε στην απομείωση της λαϊκής μνήμης για την εικόνα της προπολεμικής Θεσσαλονίκης, την οποία επέτεινε και η πολεοδομική εξέλιξη. Μέσα στο πλαίσιο αυτής της αλλαγής, το Μπεχτσινάρι, ο περίφημος, πολυσύχναστος και δημοφιλέστατος «Κήπος των Πριγκίπων», που είχε ήδη εξαφανιστεί ως χώρος με τις πολεολογικές λειτουργίες του λίγο πριν το 1940, λησμονήθηκε εντελώς μέσα σε λίγες δεκαετίες. Στη λαϊκή μνήμη έμεινε μόνο το όνομά του, και αυτό χάρη στο τραγούδι του Τσιτσάνη. Χωρίς αυτό, το Μπεχτσινάρι θα ήταν, τα τελευταία πενήντα χρόνια, άγνωστο στους πολλούς, ακόμα και ως τοπωνύμιο, και γνωστό μόνο στους ιστορικούς και ιστοριοδίφες της πόλης και σε μερικούς παλαιούς και μεγάλους σε ηλικία κατοίκους, που με την πάροδο του χρόνου όλο και θα λιγόστευαν.

Αυτόν τον ξεχασμένο κήπο, το άλσος που ήταν άλλοτε η δημοφιλέστερη περιοχή της Θεσσαλονίκης και συνδύαζε το «φίνο ακρογιάλι» με την ψυχαγωγία και τη διασκέδαση, έρχεται να μας γνωρίσει το βιβλίο του Καθηγητή Παρασκευά Σαββαΐδη με τίτλο «Στο Μπεχτσινάρι σε φίνο ακρογιάλι» - Η ιστορία του Κήπου του Μπες Τσινάρ στη Θεσσαλονίκη, που εκδόθηκε από τις Εκδόσεις Κυριακίδη στη Θεσσαλονίκη το 2019 (576 σελίδες, διαστάσεις 16 x 28 εκ.).

Το βιβλίο καλύπτει ένα βιβλιογραφικό κενό στην ιστορία της πόλης και έρχεται να αποκαταστήσει ένα σημαντικό μέρος της ιστορικής μνήμης της. Ο συγγραφέας διεξέρχεται όλη την ιστορία της βορειοδυτικής περιοχής της Θεσσαλονίκης, που περιλαμβάνει το Μπεχτσινάρι και τον ευρύτερο χώρο του, από την εποχή κατά την οποία θρυλείται ότι ανεφάνη ως τοπωνύμιο (τέλη 14ου αιώνα), μέχρι και μετά την εξαφάνισή του, στα μέσα του 20ού αιώνα. Το περιεχόμενο του βιβλίου οργανώνεται σε δεκαέξι κεφάλαια, εκ των οποίων στα δέκα πρώτα περιγράφεται ανά χρονική περίοδο η εξέλιξη του χώρου μέχρι την εποχή του μεσοπολέμου, ενώ στα έξι επόμενα εξετάζεται ο χώρος θεματολογικά, στο πλαίσιο της γενικότερης ιστορίας της πόλης του πρώτου μισού του 20ού αιώνα.

Στα πρώτα δύο κεφάλαια ο συγγραφέας παρέχει ιστορικές πληροφορίες για (1ο) τον περιβάλλοντα χώρο και (2ο) για το τουρκικό τοπωνύμιο Μπες Τσινάρ (Πέντε Πλάτανοι), από το οποίο προήλθε, ως ελληνική παραφθορά, το Μπεχτσινάρι, που αργότερα καθιερώθηκε ως ονομασία του χώρου. Στα επόμενα τέσσερα κεφάλαια (3ο-6ο), περιγράφεται η ιστορική εξέλιξη του χώρου του Μπες Τσινάρ (όπως θα το ονομάζουμε εφεξής) ανά χρονική περίοδο: (3ο) κατά τον 19ο αιώνα, (4ο) στις αρχές του 20ού, (5ο) κατά την απελευθέρωση του 1912, (6ο) κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Στα επόμενα τέσσερα κεφάλαια (7ο-10ο), περιγράφονται: (7ο) η διαχείριση του κήπου μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, (8ο) οι προσωπικότητες της πόλης των οποίων το όνομα συνδέθηκε με τον κήπο κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, (9ο) η κοινωνική ζωή στον χώρο του κήπου κατά

τον μεσοπόλεμο, (10ο) η περιοχή κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ακολουθούν τέσσερα κεφάλαια (11ο-14ο) που αναφέρονται σε ειδικά θέματα της κοινωνικής ζωής της πόλης που σχετίζονταν με τον χώρο του Μπερ Τσινάρ: (11ο) τα θαλάσσια λουτρά, (12ο) το τραμ σε σχέση με τον χώρο του κήπου, (13ο) ο προσφυγικός συνοικισμός που δημιουργήθηκε εκεί, (14ο) η παραβατικότητα και εγκληματικότητα, η ρύπανση, τα ατυχήματα και άλλα δυσάρεστα φαινόμενα που ο συγγραφέας ονομάζει «σκοτεινή πλευρά του κήπου». Τα δύο τελευταία κεφάλαια (15ο-17ο) αναφέρονται (15ο) στη διαδικασία εξαφάνισης του κήπου και την ενσωμάτωσή του στο λιμάνι και (16ο) στη σημερινή εικόνα του χώρου.

Για κάθε μία από τις χρονικές περιόδους που εξετάζει, ο συγγραφέας καταγράφει λεπτομερείς πληροφορίες για την ιστορία του Μπερ Τσινάρ, πολλές φορές παραθέτοντας αυτούσιες τις ποικίλες πηγές που συγκέντρωσε. Σε γενικές γραμμές, η εξέλιξη του χώρου ήταν η ακόλουθη: Στο βορειοδυτικό άκρο της παραλίας της πόλης, εκτός των τειχών, στις εκβολές ενός ρέματος, υπήρχε ένα άλσος με τρεχούμενα νερά από πηγές, σε ένα βαλτώδη περιγύρο. Για ένα διάστημα εκεί υπήρχε και μια αλυκή. Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα η περιοχή, εξαιτίας του άλσους και των νερών, χρησιμοποιούνταν ως τόπος περιπάτου και αναψυχής. Μετά το 1870, το Μπερ Τσινάρ αναβαθμίστηκε με έργα υποδομής και μεταβλήθηκε σε αστικό πάρκο με πολλά δένδρα και ανθόκηπους, περιπτερά και καταστήματα αναψυχής (εστιατόρια, καφενεία), και από το τέλος του 19ου αιώνα με έργα υποδομής για θαλάσσια λουτρά. Στον χώρο του γίνονταν πλήθος μουσικών και άλλων εκδηλώσεων (δεξιώσεις, αγώνες πάλης, ανθεστήρια, φεστιβάλ κ.ά.) Υπήρχαν ακόμη και λούνα παρκ για την ψυχαγωγία των παιδιών. Έγινε ο σημαντικότερος υπαίθριος χώρος αναψυχής της πόλης και συγκέντρωνε, σε διάφορες εποχές, και πολλές άλλες οικονομικές, πολιτιστικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Μετά την απελευθέρωση του 1912 ο κήπος έφτασε στο απόγειο της ακμής του και χαρακτηριζόταν ως «το τελειότερο και ωραιότερο κέντρο του είδους του εν ολοκλήρω τη Ελλάδι» (σ. 182). Μετά το 1930, με την επέκταση του λιμανιού και των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, αλλά και εξ αιτίας της ρύπανσης του θαλάσσιου και χερσαίου χώρου στον κήπο και στον περιβάλλοντα χώρο, το Μπερ Τσινάρ παρήκμασε ως χώρος αναψυχής, το άλσος απομειώθηκε και εξαφανίστηκε. Ως την αρχή του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου η περιοχή είχε ενσωματωθεί πλήρως στον χώρο του λιμανιού της Θεσσαλονίκης και δεν είχε μείνει τίποτε που να θυμίζει ότι πριν λίγα χρόνια εκεί υπήρχε ο «Κήπος των Πριγκίπων», όπως είχε ονομαστεί από την ελληνική διοίκηση το Μπερ Τσινάρ μετά το 1913.

Ο συγγρ. καταγράφει την καθημερινότητα του κήπου και κάθε άξιο λόγου συμβάν, αλλά παραθέτει και κάθε είδους πληροφορία που σχετίζεται με αυτόν. Χρονολογικά ξεκινά από τη βυζαντινή περίοδο με την περιγραφή του Καμε-

νιάτη (904) για τον περιβάλλοντα χώρο και καταλήγει στο τέλος του βιβλίου να απαριθμεί ονομαστικά τις ταβέρνες που εξακολουθούσαν να λειτουργούν εκεί κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αρκετά χρόνια μετά την εξαφάνιση του κήπου. Παραθέτει πλήρη στοιχεία για τους φορείς ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης του κήπου, κατά την οθωμανική περίοδο και μετά την απελευθέρωση του 1912, ως το τέλος του, για τις επισκέψεις οθωμανών αξιωματούχων, για τις σχολικές εκδρομές που γίνονταν εκεί, τις θεατρικές παραστάσεις, τον τρόπο που διασκεδάζε ο κόσμος, για τον προσφυγικό καταυλισμό που λειτούργησε από το 1914, για καταστροφές που συνέβησαν στον κήπο από κακοκαιρίες, για τα ποιήματα και τραγούδια που γράφτηκαν για τον κήπο και πολλά άλλα. Περιγράφει γεγονότα και καταστάσεις κατά τρόπο τόσο ακριβή και λεπτομερειακό, ώστε στον αναγνώστη να δημιουργείται η εντύπωση ότι μέσα από τις σελίδες του βιβλίου παρακολουθεί ένα κινηματογραφικό ντοκυμανταίρ για την εικόνα του κήπου και τη ζωή σε αυτόν, σε κάθε εποχή της ιστορίας του.

Ανάμεσα στα πολλά γεγονότα που καταγράφει ο συγγραφέας ως αξιοσημείωτα συμβάντα, ξεχωρίζουμε την αναφορά του (σ. 137-138) ότι στον κήπο του Μπερ Τσινάρ, το βράδυ της 6ης Ιουλίου 1906, ελήφθη η απόφαση από Τούρκους στρατιωτικούς υπό τον Ταλαάτ για τη δημιουργία της «Ένωσης Οθωμανικής Ελευθερίας», που το επόμενο έτος ενώθηκε με την αντίστοιχη Ένωση του Παρισιού, για να αποτελέσουν από κοινού το γνωστό «Κομιτάτο για την Ένωση και Πρόοδο» που πραγματοποίησε το κίνημα των Νεοτούρκων.

Ο συγγρ. παραθέτει και ένα πλήθος από ενδιαφέρουσες ειδήσεις για την ιστορία της πόλης, τις οποίες εντόπισε ερευνώντας τις πηγές για την ιστορία του κήπου, από τις οποίες σταχυολογούμε τις ακόλουθες:

Τον Αύγουστο του 1821, σε δύο βρετανικές εφημερίδες (τη σκωτσέζικη *Caledonian Mercury* και την ουαλική *The Cambrian*) και σε μια ιρλανδική (*Saunders's News-Letter*) δημοσιεύθηκαν ψευδείς ειδήσεις για βομβαρδισμό της Θεσσαλονίκης και κατάληψή της από τους Έλληνες επαναστάτες και για συγκρότηση μεγάλου ελληνικού στρατοπέδου μεταξύ Θεσσαλονίκης και Σερρών (σ. 53 και σ. 116, σημ. 22, 23, 24). Οι ειδήσεις αυτές καταδεικνύουν την απήχηση που είχε στη Βρετανία η επανάσταση στη Χαλκιδική, αλλά και τη διάδοση ανυπόστατων ειδήσεων μέσω του τύπου της εποχής. Η είδηση για το στρατόπεδο προφανώς αναφερόταν στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού επαναστατών στην ανατολική Χαλκιδική και την προέλασή του μέχρι τα νότια της λίμνης Βόλβης τον Ιούνιο 1821.¹ Η είδηση για τον βομβαρδισμό της πόλης αναφερόταν σε καταδρομική επιχείρηση, που συνέβη στα τέλη Φεβρουαρίου 1822, κατά

1. I. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες κατά την επανάσταση του 1821*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 131-134.

την οποία δύο Ψαριανά πλοία διείσδυσαν στον κόλπο της Θεσσαλονίκης και κανονιοβόλησαν το Μπες-τσινάρ και τον Πύργο του Βαρδαρίου.²

Στα μέσα του 19ου αιώνα, ο Έλληνας στρατιωτικός και περιηγητής Β. Νικολαΐδης καταγράφει ένα συγκινητικό στιγμιότυπο (σ. 80-82): κατά την επίσκεψή του στο Μπες Τσινάρ είδε γυναίκες Ελληνίδες, Τουρκάλες και Εβραίες στον κήπο να κάθονται μαζί και να συνομιλούν, αλλά και να θηλάζει η μια το παιδί της άλλης, όταν η μητέρα του δεν είχε αρκετό γάλα στο στήθος της, πράγμα που μας βεβαιώνει ότι συνέβαινε συχνά ανάμεσα σε γυναίκες διαφορετικών εθνικοτήτων, προσθέτοντας ότι «η μητρότητα δεν δέχεται αποστάσεις ή διακρίσεις». Η μαρτυρία του Νικολαΐδη καταδεικνύει την ομαλή συμβίωση, συνεργασία και συντροφικότητα ανάμεσα στους απλούς ανθρώπους διαφορετικών εθνικοτήτων και θρησκειών στη Θεσσαλονίκη της εποχής, σε αντίθεση με απάνθρωπες συμπεριφορές που συνέβαιναν μετά από μισαλλόδοξα κηρύγματα φανατικών μουσουλμάνων, όπως η σφαγή των Ευρωπαίων προξένων από τον τουρκικό όχλο το 1876 (σ. 84). Παράλληλα, άλλες μαρτυρίες (σ. 82 και σ. 122, σημ. 89, 90) αναφέρουν ότι ως τα τέλη του 19ου αι. δεν επιτρεπόταν η είσοδος μουσουλμανίδων στον κήπο.

Χαρακτηριστικές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της Θεσσαλονίκης είναι οι εκτενείς και αναλυτικές πληροφορίες που παραθέτει ο συγγραφέας για τα είδη των εδεσμάτων (φαγητών, ποτών, γλυκών) που σερβίρονταν σε συγκεκριμένα εστιατόρια και καφενεία της πόλης και τις αντίστοιχες τιμές τους κατά την περίοδο του μεσοπολέμου (σ. 318-323), με πηγές κυρίως διαφημίσεις σε εφημερίδες της εποχής.

Το 1929, ο δημοσιογράφος Νίκος Φαρδής, από τις στήλες της έγκριτης εφημερίδας Μακεδονία της πόλης, υποστήριξε την κατεδάφιση όλων των μουσουλμανικών μνημείων της πόλης, και μεταξύ αυτών, και του Λευκού Πύργου, τον οποίο αποκαλούσε «Ασπρόπυργο», θεωρώντας τον «έναν άκομψο αρχιτεκτονικό φόρτο» (σ. 257-258 και σ. 280, σημ. 23-24).

Επί δικτατορίας Παγκάλου, το γνωστό θέμα με τις φούστες των γυναικών απασχόλησε και την κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Τον Μάρτιο του 1926, ο αστυνομικός διευθυντής Θεσσαλονίκης, εφαρμόζοντας τον σχετικό νόμο, εξέδωσε διαταγή με την οποία απαγορεύονταν κοντές φούστες και φορέματα και μάλιστα είχε κατασκευάσει και ράβδο μέτρησης για έλεγχο του μήκους των φορεμάτων προς χρήση από τους τους αστυνομικούς (σ. 361).

Εντυπωσιακή θεωρούμε την είδηση (σ. 500) ότι το 1950, σύμφωνα με ανακοίνωση του κεντρικού λιμεναρχείου Θεσσαλονίκης, από την Υγειονομική Επιτροπή εκδόθηκε απόφαση που απαγόρευε αυστηρά τα θαλάσσια λουτρά σε όλη

2. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, Γ. Βλαχογιάννης (επιμ.), τ. 1ος, Αθήνα 1939 (επανέκδοση εκδ. Δημοιοργία, Αθήνα 1997), τ. 1ος, σ. 185.

την παραλία του όρμου Θεσσαλονίκης, από το Μπες Τσινάρ ως το ακρωτήριο Μικρό Καραμπουρνού, επειδή μετά από σχετική εξέταση αποδείχθηκε ότι τα νερά είναι μολυσμένα λόγω των εκβολών πλήθους υπονόμων. Στην ίδια ανακοίνωση τονίζεται ότι «οι συλλαμβανόμενοι παραβάται θα υφίστανται τας υπό του νόμου προβλεπομένας ποινικάς και πειθαρχικάς κυρώσεις». Η απόφαση αυτή, παρά το αυστηρό της ύψος, δεν εφαρμόστηκε, δεδομένου ότι τα θαλάσσια λουτρά συνεχίστηκαν εντός του όρμου της πόλης, επί δεκαετία ακόμη χρόνια. Ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οι Θεσσαλονικείς, προφανώς χωρίς να γνωρίζουν ή να έχουν συνειδητοποιήσει τον βαθμό και την επικινδυνότητα της θαλάσσιας ρύπανσης, συνέχιζαν να κάνουν τα θαλάσσια μπάνια τους σε όλη την ακτογραμμή από την πλατεία Σαλαμίνας (σημερινή οδό Μπότσαρη) μέχρι και το Μεγάλο Καραμπουρνού και μάλιστα υπήρχαν και αμμιουδιές με παραλιακά κέντρα για εξυπηρέτηση των λουομένων. Τα μαζικά θαλάσσια μπάνια στις παραλίες αυτές σταμάτησαν μόλις το 1964, ενώ σποραδικά συνεχίστηκαν μέχρι το 1970 περίπου.

Με βάση και τις παραπάνω επιλεκτικές αναφορές, οι επιστημονικές περιοχές στις οποίες αναφέρεται το περιεχόμενο του βιβλίου είναι πολλές και ποικίλες: Τοπική ιστορία (κυρίως κοινωνική και οικονομική ιστορία), κοινωνική ανθρωπολογία, λαογραφία, ιστορία της πολεοδομίας, ιστορική ανθρωπογεωγραφία, αστική γεωγραφία. Μέσα από αυτές, ο συγγραφέας επιτυγχάνει να δώσει όχι μόνο μια πλήρη εικόνα του χώρου και των πολεολογικών λειτουργιών του Μπες Τσινάρ, καθώς και των ανθρώπων, επώνυμων και μη, που έδρασαν σε αυτό, αλλά προσεγγίζει ουσιαστικά και τη γενικότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης, ιδιαίτερα κατά την περίοδο από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ού. Από την άποψη αυτή, το βιβλίο αποτελεί ένα σημαντικό και πολύπλευρο συμπλήρωμα της ιστορίας της πόλης.

Ο συγγραφέας ερεύνησε πλήθος ιστορικών ντοκουμέντων προερχόμενων από μια μεγάλη ποικιλία πηγών. Στις παραπομπές και τη βιβλιογραφία περιέχονται 162 ελληνόγλωσσα δημοσιεύματα και 130 ξενόγλωσσα. Βασικές πηγές πρωτότυπων πληροφοριών για το έργο του ήταν οι εφημερίδες και οι χάρτες. Αποδελτίωσε περισσότερες από 250 εφημερίδες από όλο τον κόσμο, από τις οποίες συγκέντρωσε πλήθος πληροφοριών, πολλές από τις οποίες είναι σπάνιες και πολύτιμες, ιδίως αυτές που προέρχονται από ξένες εφημερίδες του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Ερεύνησε 81 χάρτες, τους περισσότερους από τους οποίους παρουσιάζει στο βιβλίο σε αποσπάσματα. Για την έρευνα της αστικής ιστορίας και γεωγραφίας και της πολεοδομικής εξέλιξης μιας πόλης οι χάρτες αποτελούν ίσως το πολυτιμότερο είδος γραπτών πηγών, καθώς σε μια μόνο εικόνα αποτυπώνουν πολλές λεπτομέρειες του γεωγραφικού χώρου, και έτσι, από ένα χάρτη, μπορεί ο ερευνητής να αντλήσει πλήθος πληροφοριών, και μάλιστα όταν

διαθέτει την ειδική γνώση και εμπειρία για την ανάγνωση των χαρτών, όπως ο συγγραφέας. Οι χάρτες του βιβλίου συνοδεύονται από εκτενή επεξηγηματικά σχόλια που βοηθούν και τον μη ειδικό αναγνώστη στην κατανόηση του περιεχομένου τους. Ο συγγρ. παραθέτει και πληροφορίες που προκύπτουν από τους χάρτες όχι μόνο για τον χώρο του Μπερ Τσινάρ, αλλά και για τον περιβάλλοντα χώρο του, ακόμα και για όλη την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Στον κατάλογο των ευχαριστιών σε όσους βοήθησαν τον συγγραφέα με παροχή πληροφοριακού υλικού, στο τέλος του βιβλίου, υπάρχουν δεκάδες ονόματα ανθρώπων και φορέων: συλλέκτες παλαιών χαρτών και φωτογραφιών, επιστήμονες ιστορικοί, αρχαιολόγοι και αρχιτέκτονες - πολεοδόμοι, συγγενείς και απόγονοι ανθρώπων που δραστηριοποιήθηκαν στον χώρο του κήπου, δημόσιες και δημοτικές υπηρεσίες και επιστημονικά ιδρύματα. Η έρευνα του συγγρ. ήταν πολύχρονη, όπως τεκμαίρεται και από το γεγονός ότι η πρώτη του δημοσίευση για το Μπερ Τσινάρ χρονολογείται από το 2013, έκτοτε δε συνέχισε και ολοκλήρωσε το έργο του, αναζητώντας επιπλέον αρχειακές πηγές, κυρίως σε χάρτες και εφημερίδες, μέχρι το 2019.

Το αποτέλεσμα της μακρόχρονης και συστηματικής έρευνας του συγγραφέα αποτυπώνεται στο περιεχόμενο του βιβλίου και με το άφθονο, κατατοπιστικό, αλλά και σπάνιο εικονογραφικό υλικό που περιέχει: Τριανταοκτώ (38) εικόνες (ζωγραφικοί πίνακες, γκραβούρες, χαρκατικά, σκίτσα). Εβδομηνταπέντε (75) χάρτες (ο παλαιότερος των οποίων χρονολογείται στο 1764), τοπογραφικά διαγράμματα και τρισδιάστατες απεικονίσεις χώρου, ολόκληροι ή σε αποσπάσματα, καθώς και ένα ακριβές και λεπτομερειακό σκαρίφημα του κήπου με χωροθετημένες τις λειτουργίες του (δραστηριότητες και υποδομές - κελύφη), κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1930, σχεδιασμένο από τον συγγραφέα (σ. 286). Εικοσιδύο (22) φωτογραφίες εγγράφων αναφερόμενων στις λειτουργίες του κήπου. Σαραντατρείς (43) φωτογραφίες επώνυμων προσώπων, που σχετίζονται με τον κήπο ή γενικότερα με την ιστορία της πόλης κατά την εποχή λειτουργίας του. Σαρανταεπτά (47) φωτογραφίες από την κοινωνική ζωή της Θεσσαλονίκης της περιόδου λειτουργίας του κήπου. Τριαντατρείς (33) φωτογραφίες του κήπου του Μπερ Τσινάρ (επιπλέον των φωτογραφιών επώνυμων ανθρώπων που προαναφέρθηκαν, ορισμένοι από τους οποίους απαθανατίζονται μέσα στον κήπο). Εννέα (9) αεροφωτογραφίες του κήπου και μία (1) δορυφορική εικόνα. Σαρανταεπτά (47) φωτογραφίες διαφημίσεων σε εφημερίδες ή αυτοτελή έντυπα. Δεκαεπτά (17) φωτογραφίες αποσπασμάτων εφημερίδων με κείμενα και γραφήματα. Μία (1) φωτογραφία εξωφύλλου παλαιού βιβλίου, ακόμα και μία (1) φωτογραφία ψηφοδελτίου εθνικών εκλογών.

Με βάση και τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα, η έρευνα του συγγραφέα κρίνεται εξόχως πολύπλευρη και διεπιστημονική ως προς τις επιστημονι-

κές περιοχές με τις οποίες προσέγγισε το θέμα του, αλλά και πλήρως εμπειριστωμένη και σχεδόν εξαντλητική, αναφορικά με το εύρος και το βάθος εκμετάλλευσης και αξιοποίησης των ιστορικών πηγών τις οποίες εντόπισε, μέσα από μια ερευνητική προσπάθεια που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί υποδειγματική.

Το μόνο μειονέκτημα που μπορεί κανείς να εντοπίσει στο βιβλίο είναι η έλλειψη ενός ευρετηρίου προσώπων και τοπωνυμίων, όπως συνηθίζεται στις τελευταίες σελίδες των ιστορικών βιβλίων, το οποίο θα συμπλήρωνε τη χρησιμότητα ενός τόσο ογκώδους και λεπτομερειακού έργου. Εξαιτίας της ευρύτατης θεματολογίας του περιεχομένου και της σπανιότητας πολλών από τις πηγές που χρησιμοποιεί (που σημαίνει δυσεύρετες πληροφορίες), το βιβλίο θα αποτελέσει πολύτιμη πηγή παντοειδών πληροφοριών σε όποιον επιχειρήσει στο εξής να ασχοληθεί με την ιστορία, την κοινωνική ανθρωπολογία, την αστική γεωγραφία, την πολεοδομική εξέλιξη και ότι άλλο αφορά τη Θεσσαλονίκη και τους ανθρώπους της και όχι μόνον. Ένα ευρετήριο θα ήταν χρήσιμος οδηγός σε όλους αυτούς τους μελλοντικούς ερευνητές για να εντοπίζουν εύκολα πληροφορίες σπάνιες για μια απρόσμενη ποικιλία θεμάτων που περιέχονται στο βιβλίο. Επίσης, θα μπορούσαν να προστεθούν στη βιβλιογραφία και συνολικοί κατάλογοι των χαρτών και των εφημερίδων που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας (υπάρχουν βέβαια στις σημειώσεις οι σχετικές παραπομπές με πλήρη στοιχεία), από τους οποίους θα καταδεικνυόταν και η ευρύτητα και το βάθος της έρευνας του συγγρ.

Συμπερασματικά, το βιβλίο αποτελεί σημαντική συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης, με πολυθεματική προσέγγιση. Επιπλέον, εξαιτίας της ποικίλης θεματολογίας του, του πλούσιου εικονογραφικού υλικού, αλλά και της γλαφυρής γραφής του συγγραφέα, είναι προσιτό και στον μη ειδικό αναγνώστη και αποτελεί, εκτός από σπουδαίο επιστημονικό πόνημα, και ένα ευχάριστο ανάγνωσμα, που κινείται από τα όρια της επιστήμης ως αυτά της λογοτεχνίας: είναι κυριολεκτικά ένα γοητευτικό ταξίδι στην ιστορία της πόλης.

Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης, *Η Κοινότητα Θεολόγου Θάσου. Από την εμφάνισή της έως την Απελευθέρωσή της, Ιστορική Πορεία, Γενεαλογικά Δένδρα, Αφιέρωμα στη Μνήμη των Γονιών [μου] Ιωάννη και Βενετίας*, εκδόσεις Ξυράφι, Καβάλα 2020, σσ. 352.

(1) Η ιστοριογραφία των διαφόρων γεωγραφικών ενοτήτων ή ακόμη και αστικών περιφερειών διαφόρων πόλεων έχει επικρατήσει στις μερικότερες διατοπικές έρευνες, κυρίως των μικρότερων ή μεμονωμένων ενοτήτων, έτσι ώστε μετά την ολοκλήρωση των πιο χαρακτηριστικών αξιολογήσεων, κατά τα μερικότερα τμήματα των μικρότερων διαμερισμάτων, να είναι ευχερής η ένταξή τους στις μεγαλύτερες γεωγραφικές περιφέρειες, στις οποίες οι αναλυτικές αναφορές των μερικότερων γεωγραφικών ενοτήτων αποτελούν τα απαραίτητα βασικά στοιχεία για τη στήριξη των γενικότερων συμπερασμάτων τους.

(2) Απόδειξη για του λόγου το αληθές οι κατάλογοι δημοσιευμάτων των διάφορων ιδρυμάτων, ΑΕΙ, κ.ά., όπου οι παρατιθέμενοι μερικότεροι αυτοτελείς γεωγραφικοί τίτλοι κυρίως πόλεων ή ειδικότερων τοπικών θεμάτων συνθέτουν και επαυξάνουν τα ειδικότερα αντικείμενα των γενικών ιστοριών, ενώ ειδικότερα για την γεωγραφική ενότητα Καβάλας - Θάσου, οι διάφορες τοπικές ιστορίες, με τελευταία αυτοτελή έργα των Γ. Ι. Αυγουστίδη, για τις Μαριές Θάσου (Καβάλα 2009) και Κ. Ι. Χιόνη, για την Κοινότητα Θεολόγου Θάσου (Καβάλα 2020), ήδη αξιολογούμενη, καλύπτουν απόλυτα την ειδική χρησιμότητά τους, παράλληλα με τις παρατιθέμενες σχετικές υποσημειώσεις, στις μελέτες των ειδικότερων αυτοτελών, ή περιοδικών ή ιστοριογραφικών εκδόσεων, κυρίως, όμως, της περιοδικής εκδόσεως «Θασιακά» της Εταιρίας Θασιακών Μελετών και της Θασιακής Ενώσεως Καβάλας.

(3) Περαιτέρω, για τη δημιουργία της εν θέματι Κοινότητας του Θεολόγου, ο συγγρ. υποστηρίζει (σ. 19 κ.ε.) ότι ο ακριβέστερος χρόνος της δημιουργίας του δεν είναι γνωστός στις ιστορικές πηγές. Απλώς κάνει την εμφάνισή του στο πλαίσιο των αλλαγών και των ανακατατάξεων των κατοίκων των νησιών του Βορείου Αιγαίου (πρβλ. σ. 10 κ.ε., 16 κ.ε.), έτσι ώστε το ιστορικό της ιδρύσεώς του να χάνεται μέσα στα πρώτα σκοτεινά χρόνια της τουρκοκρατίας.

Στις σχετικές πολύπλευρες έρευνες του χαλκέντερου συγγρ. Κ. Ι. Χιόνη σε μετόχια διάφορων μονών επισημαίνονται ορισμένες χαρακτηριστικές και απόλυτα ενδεικτικές πράξεις (σ. 19 κ.ε.), όπως η ύπαρξη και η κατοχή μετοχίου της μονής Φιλοθέου της περιόδου των τελευταίων βυζαντινών χρόνων αναφερόμενη σε χρυσόβουλο λόγο του έτους 1287: «τιμώμενον επί τω ονόματι του ευαγγελιστού και Θεολόγου Ιωάννου και την επωνυμίαν εξ αυτού λαχόν ο Θεολόγος μετά πάσης της περιοχής και των ορίων αυτού καταρρόντος ύδατος και των

εν τούτω υδρομυλώνων και δρύστρας [...]», ενώ ως τοποθεσία αναφέρεται και σε νεότερη διαθήκη, συνταγμένης το 1384 από τον Ιωάννη τον πριμικήριο, όπου σημειώνονται: «*έτι δε προαφιερώ εις την ειρημένην μονήν [...] εν τη τοποθεσία τη ούτω λεγομένη του Θεολόγου τα παλαιά χωράφια των Κοιλαδινών [...]*».

Επιπλέον, ιδιαίτερα μνημονεύεται ο Θεολόγος, αρχικά ως ο μεγαλύτερος οικισμός για πρώτη φορά στην οθωμανική απογραφή του 1519, με αναφορές στις μετέπειτα οθωμανικές απογραφές του 1550, επί σουλτάνου Σουλεϊμιάν (χωρίς ουσιώδεις αλλαγές), του 1569-1570 (με εξαιρετική επαύξηση του αριθμού των κατοικιών και αναλυτικές καταγραφές των φόρων των υφιστάμενων τεσσάρων μονών, οι οποίες ωστόσο ήταν απλώς μετόχια Αγιορειτικών μοναστηρίων), επί σουλτάνου Μεχμέτ του Γ' στην απογραφή του 1595-1603 (:), (χωρίς μεγάλες αποκλίσεις από την προγενέστερη απογραφή του 1570), αν και παρατηρήθηκαν ορισμένες μικροδιαφορές μεταξύ βασικών μελετητών που ανήγαγαν ως ακριβή τη χρονολόγηση ή εντάσσοντάς την στη γενίκευση των στοιχείων της απογραφής της τελευταίας δεκαετίας του 16ου αιώνα ή του έτους 1601 (σ. 21 κ.ε.).

Η ραγδαία αυτή αύξηση του πληθυσμού της Θάσου και ιδιαίτερα του Θεολόγου δεν έμελλε μετά τον 16ο αιώνα να διατηρηθεί, μολοντί ο φορολογούμενος πληθυσμός της Θάσου ενώ είχε αυξηθεί, όπως και οι καταβαλλόμενοι φόροι στον μωλιβά της Καλλίπολης, όπου υπαγόταν η Θάσος, είναι ίδιοι, καθώς και η φορολογία των μονών και των μετοχίων παραμένει στο επίπεδο της απογραφής του 1570, εξού και το συμπέρασμα του συγγρ. (σ. 21 κ.ε.) που οδηγεί στη διαπίστωση ότι η Θάσος βρισκόταν σε καθεστώς ειδικής φορολογικής μεταχειρίσεως.

Τον 17ο αιώνα η αύξηση του πληθυσμού της Θάσου διακόπτεται απότομα, όπου στην απογραφή του 1626/27 ο Θεολόγος σημείωσε αισθητή μείωση των κατοικιών του (σ. 21 κ.ε.), με εμφανείς τις μεγαλύτερες απώλειες των κατοικιών του σε αναφορά με το συγκριτικό αριθμητικό μέγεθος των εστιών του της προηγούμενης απογραφής του 1570, όπου στην απογραφή του 1670 παρουσίαζε εικόνα χαρακτηριζόμενη με τα στοιχεία «αποδεκατισμένου» οικισμού από τον πληθυσμό του. Τελικά η Θάσος στα τέλη του 17ου αιώνα υφίσταται μια γενικευμένη συρρίκνωση του πληθυσμού της (σ. 22 κ.ε.), που καθίσταται εμφανής στην απογραφή του 1601 και ιδιαίτερα στις κατοικίες της.

Οι πειρατικές επιδρομές του 18ου αιώνα είναι ηπιότερες (σ. 22 κ.ε.), όπου δημιουργείται μία ύφεση που θα ενισχύσει την οικονομική ανόρθωση και τη δημιουργία ισχυρών πατριαρχικών οικογενειών, που θα ενεργοποιήσουν τον ουσιαστικό και βασικό τους ρόλο στη μετέπειτα κοινοτική αυτοδιοίκηση. Στην απογραφή του 1830/31 οι αλλαγές δεν διαφοροποίησαν τη δημογραφική κατάσταση της Θάσου, ενώ ο Θεολόγος σημείωσε ακόμη μια μικρή πτώση κατοικιών, ενώ σταδιακά ο πληθυσμός της Θάσου και ιδιαίτερα του Θεολόγου αρχίζει να αυξάνεται, εξαιτίας των προνομίων που παραχώρησε ο Μεχμέτ Αλή γενικότερα

στους Θασίους, έτσι ώστε ο πληθυσμός του Θεολόγου, πλέον κατ' αποτέλεσμα, τριπλασιάστηκε σχεδόν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα (σ. 24 κ.ε.).

Πάντως όσον αφορά τη χρονική εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων στον Θεολόγο θεωρείται ως έτος ιδρυτικής αναγωγής του η αναφορά στο έτος 1519, ως προηγούμενο χρονικό σημείο, αναφερόμενο ήδη ως οικισμός στην απογραφή του 1519, στα διοικητικά όρια του οποίου εγκαταστάθηκαν μετά το 1479 οριστικά οι κάτοικοι του Πέρα μαχαλά του Θεολόγου, που αποτέλεσαν την αναγνωρισμένη από την οθωμανική διοίκηση κοινότητα, στην οποία υπάγονταν όλοι οι παράλιοι οικισμοί της ανατολικής πλευράς της Θάσου, γι' αυτό και δεν αναφέρονταν στην πρώτη απογραφή του 1519, επειδή αποτελούσαν φορολογικές μονάδες που ανήκαν διοικητικά στη νέα κοινότητα του Θεολόγου (σσ. 24-30 κ.ε.).

Οι αυξήσεις όμως των φορολογούμενων εστών σύμφωνα με τις διάφορες απογραφές από την πρώτη του 1519, αποτελούμενη από την εγκατάσταση των εργατών του μετοχίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στο οποίο στις επόμενες απογραφές των ετών 1570, 1601 εμφανίστηκαν ως αμφοτερόπλευρες οι δημιουργικές αιτίες των πληθυσμιακών αυξομειώσεων του Θεολόγου, όπου στις θετικές αυξήσεις των οποίων οφείλονταν οι βασικές αιτίες των μετακινήσεων πολλών κατοίκων από τους παραλιακούς οικισμούς, εξαιτίας των συχνών πειρατικών επιδρομών μεταξύ των ετών 1550-1570, ενώ στις αρνητικές μειώσεις του πληθυσμού στις απογραφές των ετών του 1626/27 και του 1670, όπου παρατηρούνται ουσιαστικές μειώσεις των κατοίκων του Θεολόγου, οφειλόμενες σε πειρατικές επιδρομές των αρχών του 17ου αιώνα και του 1651 (σσ. 31-32 κ.ε.).

Στις αιτίες αυτές μειώσεων του θασιακού πληθυσμού, εκτός των πειρατικών επιδρομών, θα πρέπει να συνέβαλαν και οι Βενετοτουρκικοί Πόλεμοι των ετών 1502, 1684, 1694, (σ. 33 κ.ε.), που οφείλονταν στους μεταξύ τους ανταγωνισμούς για την κυριαρχία τους στο Αιγαίο, με αποτέλεσμα να είναι ολέθριες οι συνέπειες για τα νησιά του Αρχιπελάγους, ιδιαίτερα μετά τον Ε' Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1645-1669), που δημιούργησε μεγάλη ανασφάλεια στις ελληνικές θάλασσες, όπου Χριστιανοί και μουσουλμάνοι πειρατές λυμαίνονταν τα ελληνικά νησιά, που πολλά απ' αυτά ερημώθηκαν ή μετατράπηκαν σε εστίες πειρατών. Παράλληλα, οδυνηρές ήταν οι συνέπειες και για τη Θάσο, η οποία σκληρά δοκιμάστηκε από την επιδρομή του Τάγματος της Μάλτας το 1651 (σ. 33 κ.ε.), καθώς και η μείωση του πληθυσμού ολόκληρης της Θάσου υπήρξε κατά την επιδρομή αυτή τραγικότερη. Επειδή, όμως, για τα γεγονότα αυτά, υποστηρίζεται από τον συγγρ. (σ. 34 κ.ε.) ότι καταγράφονται υπερβολικές θέσεις, θεωρώντας πως η αναφερόμενη παράδοση από τους διερχόμενους περιηγητές διαστρεβλώνει τα ιστορικά γεγονότα, ενώ οι διηγήσεις των Θεολογιτών δεν συμπίπτουν μεταξύ τους, παραποιώντας την ιστορική αλήθεια (σ. 34 κ.ε.), μολοντί συμφωνούν ότι το πραγματικό γεγονός της πιο πάνω αιματηρής επιδρομής οφείλεται στους Μαλ-

τέζους πειρατές, οι οποίοι κατέστρεψαν το μετόχι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που ανήκε στη μονή του Φιλοθέου (σ. 35).

(4) Παρά τις αιματηρές πειρατικές επιδρομές του 17ου αιώνα παρατηρείται μία ριζική αναδιάρθρωση της οικονομίας που θα οδηγήσει πολύ γρήγορα σε ουσιώδεις αλλαγές, οι οποίες θα αναφανούν τον επόμενο 18ο αιώνα, ο οποίος υπήρξε καθοριστικός στην οριστική πορεία της Θάσου, κυρίως σε θέματα υφαντουργίας, βαφείων, εκτροφής προβάτων, οινοπαραγωγής, υδρομύλων που ανήκαν κυρίως στα μετόχια των μονών του Αγίου Όρους (με υπερβολικές τις φορολογικές καταβολές σε άσπρα μόνο στα μετόχια των μετοχίων που ανήκαν στις πιο πάνω μονές), περισσότερο σαπωνοποιεία από τη διοχέτευση σ' αυτά μέρους του παραγόμενου ελαιολάδου για την παραγωγή σαπουνιού για τις ανάγκες του εμπορίου (σ. 37 κ.ε.).

(5) Ιδιαίτερα, εξαιτίας των πνευματικών σχέσεων με τα μετόχια των μονών της Θάσου βελτιώνονται ουσιαστικά οι πνευματικές σχέσεις κυρίως με τις τέσσερις μονές του Αγίου Όρους, όπως της μονής του Διονυσίου, όπου εμόνασαν διαπρεπείς λόγιοι από τη Θάσο, όπως ο ιερομόναχος Σεραφεΐμ ο Θάσιος, ο οποίος διετέλεσε και ηγούμενος της μονής και μετέπειτα εκλέχθηκε και χειροτονήθηκε επίσκοπος Τζεβρενού. Επίσης στην ίδια μονή εμόνασε και ο Θάσιος Μητροφάνης τον οποίο συναντούμε ως επίσκοπο Νύσσης, ακόμη κι ένας άλλος Θάσιος Μητροφάνης ανεψιός του Σεραφεΐμ Τζεβρενού, ο οποίος εμόνασε κι αυτός στην ίδια μονή και θα εκλεγεί ηγούμενος στη μονή Διονυσίου και θα προχειρισθεί στη συνέχεια σε αρχιμανδρίτη της μεγάλης Ρωσίας, όταν θα μεταβεί αργότερα για τη συγκέντρωση του ελέους. Τον συναντούμε κι αυτόν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπως κ.ά. Θάσιοι οι οποίοι εμόνασαν στη μονή Διονυσίου (σ. 39 κ.ε.), συνδεόμενος με τον γνωστό τυπογράφο Σωτήριο Δούκα, όταν διέμενε στο Γήργεβο, στον επισκοπικό οίκο του θείου του Σεραφεΐμ. Υπάρχει έντυπο της μονής Διονυσίου με την εξής πληροφορία: «*εκ των του Δούκα του Θασίου, τα νυν δε ευτελούς Μητροφάνους ιερομονάχου του Θασίου και προηγουμένου του Διονυσίου, έτι δε και αρχιμανδρίτου της μεγάλης Ρωσίας*» (σ. 40 κ.ε.).

(6) Τον 18ο αιώνα είναι εμφανής η κοινωνική διαφοροποίηση του Θεολόγου, όπου ορισμένες οικογένειες αποκτούν δύναμη και πλούτο, παίζουν πρωταρχικό ρόλο στις άρχουσες τάξεις και έτσι επιβάλλονται στην τοπική κοινωνία ως κοτζαμπάσηδες. Τέτοιες οικογένειες συνήθως προέρχονταν από τις τάξεις των γαιοκτημόνων και των εμπόρων οι οποίοι διέθεταν οικονομική άνεση και αποτελούν την αστική τάξη, που τους επέτρεπε να ασχολούνται με τα κοινά πράγματα, ενώ οι άλλες τάξεις επιβίωναν με δυσχέρειες από την άσκηση αγροτικών ή κτηνοτροφικών εργασιών, μέχρι του σημείου των αρνητικών οικονομικών συνεπειών τους ακόμη και στην καταβολή των φορολογικών τους υποχρεώσεων (σ. 41 κ.ε.).

Βασική είναι η εικόνα που προέρχεται από την καθημερινή ζωή των κατοίκων του Θεολόγου στηριζόμενη στις δικαικές επισημάνσεις της μελέτης των διασωθέντων από τον συγγρ. δύο αρχείων παλαιών πατριαρχικών οικογενειών, όπως των οικογενειών του Μεταξά Δημητρίου και του Κυριάκου Παρασχούδη και των απογόνων τους, ενώ διαπιστώθηκε ότι πολλά από τα έγγραφα του αρχείου Παρασχούδη έχουν χαθεί στο βάθος χρόνου (σ. 42 κ.ε.).

Αντίθετα το αρχείο του Μεταξά Δημητρίου περιλαμβάνει πληθώρα δικαιопρακτικών εγγράφων στην ελληνική γλώσσα, με τις αναφορές μεγάλου αριθμού συμμετεχόντων Θεολογικών, κυρίως εξαιτίας όχι μόνο με τη συμμετοχή τους, αλλά και στη σύνταξη των εγγράφων αυτών, όπως ως πωλητές και ως αγοραστές, των μεταβιβαζόμενων περιουσιακών στοιχείων, άλλοι με την ιδιότητα ως εκτιμητές, πολλές φορές, όμως, και ως γραφομάρτυρες, οι οποίοι, πλέον, καθίστανται ουσιαστικά στοιχεία με τη συμμετοχή τους στις πράξεις που υπογράφουν, αφενός ως συντάκτες των συντασσόμενων εγγράφων και αφετέρου, μερικές φορές, και ως μάρτυρες, καθιστάμενα πλέον ενεργά στοιχεία των εγγράφων αυτών, τα οποία δεν τεκμηριώνουν μόνο την ενεργή συμμετοχή των πολιτών του Θεολόγου στη νομιμοποίηση και την κυκλοφορία τόσων δικαιοπρακτικών εγγράφων, που αποτελούσαν ουσιαστική πηγή ενεργού δικαίου, ιδιαίτερα τις πιο πολλές φορές του εφαρμοζόμενου στην πράξη ζωντανού δικαίου, είτε εθμικού ελληνικού δικαίου, είτε οθωμανικού.

(7) Ένα πρώτο συμπέρασμα από το αρχείο του Μεταξά Δημητρίου, ο οποίος, ως μετέπειτα απώτερος διάδοχος του πρώτου αρχικού - οικογενειακού γενάρχη Δημητρίου Οικονόμου, με αντίστοιχες μεταβιβαστικές κληρονομικές πράξεις του κληροδοτήθηκαν σε επόμενους κληρονόμους του, κυρίως τον ιερέα Παπαγιάννη, σημαντικά περιουσιακά στοιχεία, ρητά καταγραφόμενα (σ. 44), και, στη συνέχεια, στον υιό του Δημήτριο Παπαγιάννη, ο οποίος με σταθμισμένες αγοραπωλητήριες πράξεις του απέκτησε ικανό αριθμό περιουσιακών στοιχείων, επενδύοντάς τα σε διάφορες περαιτέρω αγορές σταθερών περιουσιακών ακινήτων, κυρίως αλευρομύλων, ελαιοδένδρων, κ.ά.

Στη συνέχεια κληρονόμοι του κατεστάθηκαν τα τέκνα του Μεταξά και Αργυρή (η οποία και μεταβίβασε καταλλήλως τα κληρονομαία στοιχεία της), ενώ ο αδελφός της ως ισχυρή προσωπικότητα, με δραστηριότητα σ' ολόκληρη τη Θάσο, εκλέγεται ως μπας κοτζάμπασης, αξίωμα που το διατήρησε ως τον θάνατό του, «κληροδοτώντας» το στα τέκνα του, με σχετική ιεροδικαστική απόφαση του έτους 1779 (σ. 46), προφανώς συναινούντων των εκπροσώπων των κοινοτήτων της Θάσου, οι οποίοι και δήλωσαν ότι τον επέλεξαν στη θέση του κοτζάμπαση της νήσου και μάλιστα ως μπας κοτζάμπαση ολόκληρης της Θάσου (σ. 46).

Έτσι ο συγγρ. υποστηρίζει ότι η νέα θέση του Μεταξά Δημητρίου του παρέχει δύναμη και χρήμα, που το επενδύει στην αγορά ακινήτων κτημάτων, πλη-

θώρα ελαιοδένδρων, λεπτομερώς αναφερόμενων, ενώ στρέφει το οικονομικό του ενδιαφέρον (από το έτος 1791) στα Κοίνυρα, σε αγορές ακινήτων, ελαιοδένδρων, κ.ά., ενώ από τη μελέτη των σχετικών μεταβιβαστικών πράξεων η έρευνα του συγγο. αποκόμισε ικανότατο αριθμό ενδιαφερόντων στοιχείων, κυρίως τη μεταβιβαστική κίνηση μεταξύ του νέου ιδιοκτήτη των ακινήτων αυτών και τις θέσεις στις οποίες βρίσκονται, ακόμη και των πρώην ιδιοκτητών με τις καθιερωμένες τότε ονομασίες τους (όπως το Δρακοντάδικο, Γουναράδικο, Ξανθοπλάδικο, Κομνή, Δημητρακάδικο, κ.ά, σ. 47 κ.ε.).

Από τη διαθήκη του Μεταξά Δημητρίου, που συντάχθηκε (23.5.1801) από τον επίσκοπο Αναστασιουπόλεως Άνθιμο παρέχονται τα ονόματα των τέκνων του: Αναγνώστης, Δημητρούδης, Μαρία, Λασκαρίνα, Βενετία και Ελενούδα, καθώς και αναλυτικά τα μεγάλης κληρονομιαίας αξίας ακίνητα που τους κληροδοτήθηκαν (σ. 48 κ.ε.), τα οποία δημιούργησαν κληρονομικές διαφορές μεταξύ των κληρονόμων, που επιλύθηκαν στα επόμενα χρόνια με ομολογίες των ενδιαφερομένων.

Η άσκηση όμως του αξιώματος του μπας κοτζάμπαση στον Θεολόγο από τον Μεταξά Δημητρίου δεν μπόρεσε τελικά να αποτρέψει την αυθαιρεσία των ισχυρών του Θεολόγου, με αποτέλεσμα την αναφορά των κατοίκων της Ποταμιάς (που ήταν συνοικισμός του Θεολόγου) προς την Υψηλή Πύλη καταγγέλλοντας τους πλούσιους, που ασκούσαν την κοινοτική διοίκηση στο Θεολόγο, γιατί τους επέβαλαν να πληρώσουν φόρους υπεράνω των οικονομικών τους δυνάμεων.

Παράλληλα, για την υπόθεση αυτή είχε εκδοθεί και απόφαση από το Ιεροδικείο Θάσου που δικαίωνε τους Ποταμιώτες, αλλά για περισσότερη ασφάλεια οι Ποταμιώτες ζήτησαν την έκδοση και αυτοκρατορικού διατάγματος για την περαιτέρω αποτροπή των αυθαιρεσιών των πλουσίων του Θεολόγου, με φριμάνι που εκδόθηκε στις 22.12.1762 από το σουλτάνο Μουσταφά Γ΄ προς τον Ιεροδίκη, για να επιληφθεί σχετικά: *«Και ητήσαντο ούτω, όπως εκδοθή υψηλόν διάταγμα μου ίνα εξετασθούν και θεωρηθούν υπό του ιεροδίκου και του τιμαριούχου οι λογαριασμοί του κοτζάμπαση και εισπραχθούν παρ' αυτού τα καθυστερούμενα, άτινα ήθελον διαπιστωθή ως χρέος του, επιστραφή δε και αποδοθή το δίκαιο των πτωχών και διαταχθή όπως ούτως μη αναμιγνύηται εν τω μέλλοντι εις τα ζητήματα των ραγιάδων»* (σ. 51 κ.ε.). Επίσης, οι Ποταμιώτες για περισσότερη ασφάλεια ζήτησαν την έκδοση σχετικού φριμανίου προς τον ιεροδίκη Θεολόγου για την ενεργοποίηση των νομίμων και την αποτροπή των αυθαιρεσιών των πλουσίων του Θεολόγου, έτσι ώστε: *«Να επιληφθής μετ' ενδιαφέροντος του ζητήματος τούτου και ίδης την εκδοθείσαν απόφασιν του ιεροδικείου. Εάν, πράγματι, τα αναφερόμενα είναι αληθή, δεν επιθυμώ όπως κατά την περίοδον της ευτυχούς βασιλείας μου τυραννηθή κα πιεσθή ουδείς. Ενόςω ού-*

τοι κατέβαλλον ανελλιπώς εις τον επί της εισπράξεως υπάλληλον τους επιβαλλομένους φόρους και τας λοιπάς δι' υψηλών διαταγμάτων μου επιβαλλομένας εισφοράς εκστρατείας και λοιπούς δασμούς κατά μερίδια διά της κατανομής αυτών εις κατηγορίαν ανωτέραν, μέσην και κατωτέραν αναλόγως της αντοχής εκάστου, ν' απαγορεύσης αυστηρώς τους εξ αυτών πλουσίους και ευκαταστάτους, ώστε να μη καταλογίζωσι και εισπράττωσι παρ' αυτών μερίδια ανώτερα της αντοχής των και μη τους πιέζωσι και ενοχλώσι, να εμποδίσης δε και αποκρούσης την παρ' αυτών γενομένην επέμβασιν και ανάμειξιν. Μη επιτρέψης εις ουδένα ν' αντιστρατεύεται εις τον νόμον τούτον, την απόφασιν του ιεροδικείου και το αυτοκρατορικόν μου διάταγμά μου. Μη καταστήσης δυνατήν την αποστολήν και άλλης διαταγής μου διά την υπόθεσιν ταύτην [...].» (σ. 53 κ.ε.).

Ο Μεταξάς Δημητρίου ως μπας κοτζάμπασης της Θάσου υπήρξε δυναμικός και δεν υποχωρούσε στις αυθαίρετες ενέργειες Τούρκων αξιωματούχων. Γνωστή ήταν η αντίστασή του στον ισχυρό βοεβόδα της Λήμνου Απτούλ Κερίμ, ο οποίος έλαβε εντολή από τον σουλτάνο να ναυπηγήσει δυο πλοία «σιαλούπια» για τις ανάγκες του οθωμανικού στόλου. Ο Κερίμ παρήγγειλε την ξυλεία από τη Θάσο, αλλά όταν την παρέλαβε, αρνήθηκε να πληρώσει τα έξοδα της υλοτομίας και της μεταφοράς. Οι κάτοικοι διαμαρτυρήθηκαν και ο Κερίμ για να τους εκφοβίσει συνέλαβε τον μπας κοτζάμπαση της Θάσου Μεταξά ως υπόδικο των Θασίων και τον φυλάκισε στο φρούριο της Καβάλας. Οι Θάσιοι τότε με αναφορά απευθύνθηκαν στην Υψηλή Πύλη και με φριμάνι του σουλτάνου Σελίμ Γ', που εκδόθηκε στις 8.3.1792, δικαίωσε τους Θασίους και διατάχθηκε η αποφυλάκιση του Μεταξά, ενώ ο Κερίμ υποχρεώθηκε να καταβάλει στους Θασίους όλα τα έξοδα της υλοτομίας και της μεταφοράς, ο δε Μεταξάς επέστρεψε στη Θάσο θριαμβευτικός, ως αναμφισβήτητος ηγέτης του νησιού (σ. 54 κ.ε.).

(8) Η συμμετοχή της Θάσου στον Αγώνα του 1821 ατυχώς περιβάλλεται από εκθέσεις επισφαλών γεγονότων, ίσως και ανακριβειών, οι οποίες τελικά κατέληξαν στην αναφορά της αποβάσεως ένοπλων Ελλήνων στη Θάσο από ψαριανά πλοία τον Ιούνιο του 1821, οι οποίοι και αποχώρησαν (σ. 61 κ.ε.), ενώ τελικά η κατάληψη της χερσονήσου Κασσάνδρας και η υποταγή του Αγίου Όρους και της Θάσου μνημονεύεται μόνο σε αυστριακές πηγές της 24ης.12.1821, παραλείποντας τις σχετικές αναφορές υποταγής της Θάσου σε ελληνικές πηγές (σ. 68 κ.ε.).

Επίσης, σημειώνεται από τον συγγο. (σ. 71 κ.ε.) ότι με την έναρξη της Επανάστασης του 1821 μερικοί Θάσιοι έσπευσαν να ενταχθούν σε σώματα που αγωνίζονταν στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπως ο Σωτήριος Δημητρίου από τον Θεολόγο, ο οποίος υποβάλλει την από 15.6.1865 αίτησή του με το αντίστοιχο βεβαιωτικό πιστοποιητικό από οπλαρχηγούς για οικονομική ενίσχυση από το κράτος. Άλλος Θάσιος αγωνιστής με αξιόλογες πολεμικές δράσεις ήταν ο Θωμάς Γεωργίου, του οποίου βασικό καθοριστικό γεγονός για τη στρατιωτι-

κή του εξέλιξη υπήρξε η ενημέρωση του ελληνικού στόλου, όταν υπηρετών εις το πολεμικό ναυτικό των Οθωμανών και «διοδεύσας την νήσον της Χίου ιμβαρκαρίσθη εις μίαν βάρκαν και έφθασε με αυτήν εις Ψαρά, όπου και ειδοποίησε τον στόλον μας, για την κατάσταση, την θέσιν και τους σκοπούς των εχθρών ως καλός πατριώτης» (σ. 72 κ.ε.), και άλλοι Θάσιοι, όπως ο Αυγερινός Βάγιας (σ. 75 κ.ε.).

Αναφορικά με την ολιγόχρονη απελευθέρωση της Θάσου το 1828 δεν παρατέθηκαν σοβαρές μαρτυρίες για πολεμικές κινήσεις των Θασίων, τις οποίες επεξεργάσθηκε τελικά ο ίδιος ο συγγραφέας (σ. 79 κ.ε.), ολοκληρώνοντας την εξιστορησή τους με μία ιστορική περιγραφή του επαναστατικού κινήματος του 1828, με βάση τη σειρά εγγράφων που εντοπίσθηκαν από τον συγγραφέα (σ. 80 κ.ε.) σε φάκελο των Γενικών Αρχείων του Κράτους, και τις τελικές αξιολογήσεις των γεγονότων αυτών από τον συγγραφέα, τοποθετώντας τα πιο πάνω γεγονότα, κατά την επισήμανσή τους ως χρονική αφετηρία της επιχειρήσεως για την απελευθέρωση της Θάσου μετά τις 6.2.1828.

(9) Η ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας των Θασίων με κύριο εξαγωγικό προϊόν της Θάσου το λάδι (σ. 93) δίνει το συμπέρασμα της εξαγωγικής επικράτησης του ελαιολάδου στην οικονομία της Θάσου κατά τον 18ο αιώνα, με την έννοια της γενικότητάς της, ότι δηλ. θα μπορούσε να ήταν γενικευμένη (σ. 93 κ.ε.). Επίσης φορτώνονταν μεγάλες ποσότητες κεριού, σιταριού, και μαλλιού, δίνοντας προηγουμένως στοιχεία ενισχύσεως της πειρατείας (σ. 94 κ.ε.), έτσι ώστε η δήωση να αποτελεί και βασική αιτία για την κίνηση της καταπολεμησέως της, με προεξάρχοντες τους Κων. Κανάρη και τον Ανδρ. Μιαούλη, που τελικά, η όλη καταπολέμηση της πειρατείας χτυπήθηκε από το ελληνικό ναυτικό (σ. 103 κ.ε.).

(10) Το 1839 παραιτείται ο Χατζησταμάτης από την προεδρία της Θάσου, λόγω της σπάταλης ζωής του, μετά το 1838 που συνόδευσε τον Μεχμέτ Αλή στην Κωνσταντινούπολη. Σημειώνεται ότι το έτος 1840 η Παναγία παρουσιάζεται ως κέντρο του νησιού, ενώ ο καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος με βάση τα στοιχεία της εκλογής ως προεστού της Παναγίας θεωρεί ότι ο νέος πρόεδρος της Παναγίας είναι ο προεστός της Παναγίας Χατζή Κωνσταντής, με βεβαιότητα της εκλογής της επικυρώσεως στις 15.1.1841 της διαθήκης του παπα-Θεόφιλου. Ο Χατζή Σταμάτης, αν και παραιτήθηκε από το προεδρικό αξίωμα, εξακολούθησε να ασκεί τα καθήκοντα προεστού Άνω Θεολόγου, πάνω από μια δεκαετία. Ως προεστός υπογράφει την άδεια γάμου, που εκδόθηκε στις 8.2.1842, με τον επίτροπο του Αγίου Μαρωνείας Δημήτριο Χ#Γιαξή (σ. 109 κ.ε.).

Επίσης έχει διασωθεί η σχετική επιβεβαιωτική πράξη της συνταγμένης εκλογής του στις 13.8.1852, επιβεβαιωμένη από τον Μητροπολίτη Μαρωνείας Κύριλλο που αναφέρει:

«Ο Μαρωνείας Κύριλλος επιβεβαιοί

Διά του παρόντος ενυπογράφου συνυποσχετικού γράμματος δηλοποιούμεν οι υποφαινόμενοι ότι, μετά την παύσιν την προεδρίας πέρυσι εντός ολοκλήρου έτους συνέβησαν ουκ ολίγαι ακαταστασίαι ώστε ολίγον έλειψε να διαλυθή η κοινωνία της πατρίδος μας, διά τούτο ενεκριθή παρά πάντων κοινώς να εκλεχθή ως πρόεδρος τίμιος, νουνεχής, άξιος, ικανός, και πείραν έχων πραγμάτων, πρόσθες και αμεροληψίαν και αφιλοκέρδειαν. Όθεν ως τοιούτον εκλέξαμεν και απεφασίσαμεν τον κύριον Δημήτριον Χατζή Κωνσταντινίδην, προς τον οποίον οφείλομεν άπαντες να δεικνύωμεν του λοιπού προς την εντιμότητά του την απαιτουμένην τιμήν και υπόληψιν και τελευταίον υπακοήν, καθώς και η εντιμότης του να δεικνύη μεθ' ετοιμότητος την χρεωστούμενην επιμέλειαν, φροντίδα και πρόνοιαν υπέρ της βελτιώσεως της κοινωνίας μας καθ' όλας τας φάσεις διό και εγένετο το παρόν εις ένδειξιν και ασφάλειαν, φέρον τας υπογραφάς πάντων ημών, την σφραγίδα του ενδοξοτάτου διοικητικού μας Σιγανά βέη εφένδου μας και τη επιβεβαιώσει του αρχιερέως μας».

(11) Ο Δημήτριος Χ#Γιαξής ή Δημητρούδης υπήρξε η δεσπόζουσα πολιτική προσωπικότητα για πολλά χρόνια στη Θάσο. Θετός γιος του Χατζηγιώργη Μεταξά, προέδρου της Θάσου κατά τα έτη 1813-1821, ένθερμος υποστηρικτής της εξέγερσης του 1821, διετέλεσε για πολλά έτη προεστός Άνω Θεολόγου. Κατά την περίοδο αυτή πολλές οικογένειες μετακινούνται από άλλες περιοχές και εγκαθίστανται στον Θεολόγο, όπου υπήρχαν δύο μαχαλάδες, που αποτελούσαν δύο χωριστές κοινότητες, οι οποίες ενώθηκαν με νεότερο διάταγμα του 1923. Το 1874 με κίνημά του ανάγκασε τον πρόεδρο της Θάσου να παραιτηθεί, όταν οι αντιπρόσωποι των κοινοτήτων του νησιού συγκεντρώθηκαν στον Άγιο Γεώργιο για να συμμετάσχουν στην ετήσια συνέλευσή τους. Έκτοτε η αιγυπτιακή διοίκηση κατήργησε το αξίωμα του προέδρου, που αποτελούσε το μίλον της έριδας μεταξύ των φιλόδοξων Θασίων.

(12) Η περιγραφή της τελευταίας περιόδου της τουρκοαιγυπτιακής κυριαρχίας (1874-1902) είναι λεπτομερειακή. Ο συγγραφέας κάνει χρήση του άφθονου αρχειακού υλικού, που είχε συγκεντρώσει κατά τα προηγούμενα χρόνια, παρακολουθεί τις συναλλαγές των προεστοδημογερόντων και περιγράφει τα όσα συμβαίνουν στον Θεολόγο με κάθε λεπτομέρεια. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου αυτής είναι η ίδρυση των κομμάτων και ο κομματισμός που επικρατεί και δημιουργεί κοινωνική αναστάτωση και συνεχείς διαπληκτισμούς. Οι οξύτατες διαμάχες των προυχόντων κατέληγαν συχνά σε σύγκρουση είτε από αντίθετες κομματικές τοποθετήσεις είτε από συμφέροντα των προυχόντων που παρακινούσαν τους οπαδούς τους. Γλαφυρότατη είναι η περιγραφή της αναρχίας από αναφορά των Θασίων, οι οποίοι υπέβαλαν στις 31.1.1885 στον υποπρόξενο της Καβάλας Αλ. Τσιμπουράκη, όπου διεκτραγωδούσαν με τα μελανότερα χρώματα

την κατάσταση που επικρατούσε στη Θάσο εξαιτίας της ανικανότητας του διοικητή τους, ο οποίος, τελικά, ανακλήθηκε. Αλλά και ο αντικαταστάτης του Χοσρέφ αναγκάστηκε να παραιτηθεί, ύστερα από τέσσερις εβδομάδες «μεμφόμενος τη Διοίκηση για την ανεξέλεγκτη πια κατάσταση». Αλλά και ο νέος Σιακήρ παραιτήθηκε αμέσως για να τον αντικαταστήσει ο Μουσταφάς Ιμπεδίν μπέης. Οι διενέξεις των τοπικών προκρίτων συνεχίστηκαν έως ότου η πώληση των δασών της Θάσου ήλθε να ενώσει τους Θασίους.

(13) Τα δάση της Θάσου ήταν μπαλατάκια, ήτοι κοινοτικά, και τα εκμεταλλεύονταν οι κάτοικοι του νησιού. Αποτελούσαν πηγή πλούτου για μερικούς εμπόρους της Θάσου και παρείχαν εργασία σε ξυλοκόπους και σε πολλούς άλλους που ασχολούνταν με τα δασικά προϊόντα. Η πώληση των δασών της Θάσου από τον διαχειριστή των βακουφικών εισοδημάτων του νησιού στον Χιώτη μεγαλέμπορο Ν. Ι. Ψιακή προκάλεσε την αντίδραση και τη σύγκρουση μεταξύ Θασίων και Αιγυπτίων. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο, όταν οι Αιγύπτιοι αρχίζουν να επιβάλλουν βαριές φορολογίες και επιχειρούν να καταρτίσουν κτηματολόγιο. Αποτέλεσμα της σύγκρουσης αυτής ήταν οι Θασίοι να ζητήσουν την επέμβαση της Υψηλής Πύλης, γεγονός που εκμεταλλεύτηκε η Τουρκία, που έδωσε εντολή στον καϊμακάμη της Καβάλας Εμίν πασά να αποβιβασθεί και να καταλάβει το νησί μ' έναν λόχο του τουρκικού στρατού. Έτσι έληξε η αιγυπτιοκρατία στη Θάσο τον Απρίλιο του 1902, που κράτησε 89 χρόνια. Παρέμειναν μόνο οι υπάλληλοι του Βακουφίου, που εξακολούθησαν να εισπράττουν τους βακουφικούς φόρους.

(14) Η δεκάχρονη τουρκική εξουσία στη Θάσο (1902-1912) δεν υλοποίησε τις υποσχέσεις της για επαναφορά των παλιών προνομίων που απολάμβαναν οι Θασίοι. Τους άφηναν απλά να ελπίζουν και στις αναφορές τους με διπλωματικό τρόπο απαντούσαν ότι «μέχρι τούδε δεν ελύθη εισέτι το περί δασών ζήτημα εις τίνα θα ανήκουσι [...] Περί της υποθέσεως των δασών θα δοθεί οσονούπω καλόν αποτέλεσμα». Οι φορολογίες αντί να μειωθούν, αυξήθηκαν, γιατί επέβαλαν οι Τούρκοι νέες φορολογίες αλλά παρέμειναν και οι φόροι που εισέπρατταν οι βακουφικοί υπάλληλοι. Επιβάλλουν νέους δυσβάστακτους φόρους για να προσαρμόσουν το νησί στο δικό τους φορολογικό σύστημα, ενώ παράλληλα διατηρούν και τους φόρους του Βακουφίου. Το εμπόριο της ξυλείας δέχτηκε μεγάλο χτύπημα, οι ξυλέμποροι ασχολούνται πλέον με το εμπόριο της ελιάς και του ελαιολάδου, ενώ πολλοί νέοι, που έχασαν τη δουλειά τους, αναγκάζονται να ξενιτευθούν. Στις αρχές του 20ού αιώνα πάνω από 400 Θεολογίτες εργάζονταν στην Αμερική, όπου και οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν μόνιμα εκεί.

Οι Θασίοι γρήγορα απογοητεύθηκαν από τους Τούρκους οι οποίοι άλλα τους υποσχέθηκαν και άλλα εκτέλεσαν. Άρχισαν, λοιπόν, να νοσταλγούν την παλιά χεδιβική εποχή. Γι' αυτό και όταν πληροφορήθηκαν την άφιξη του χεδί-

βη Αμπάς Χιλμή Β΄ στο λιμάνι της Καβάλας τον Μάιο του 1912, έσπευσαν να τον προϋπαντήσουν, να τον προσφωνήσουν και να τον προσκαλέσουν στο νησί τους. Επεδίωκαν πλέον να επανέλθουν στην παλιά αιγυπτιακή εξουσία, που άρχισαν να την αναπολούν. Δεν πρόλαβαν, όμως, να υλοποιήσουν την επιθυμία τους αυτή, γιατί τους πρόλαβε η απελευθέρωση της Θάσου.

(15) Το πρωί της 18ης Οκτωβρίου 1912 έγινε η απελευθέρωση της Θάσου από τα πολεμικά «Υδρα», «Σπέτσαι», «Θύελλα» και «Λόγχη», που συνοδεύονταν από τον «Πέλοπα», το οποίο μετέφερε τον λόχο του Δ. Κονταράτου. Αρχηγός της επιχείρησης ήταν ο πλοίαρχος Πέτρος Γκίνης, ενώ προσωρινός διοικητής του νησιού είχε ορισθεί ο Κων/νος Μελάς, αδελφός του Παύλου Μελά, τον οποίο αντικατέστησε σε λίγες μέρες ο Βασίλειος Σκουρλέτης. Την ίδια ημέρα ο λοχαγός Δ. Κονταράτος κατέλαβε την Ποταμιά, την Παναγιά και τον Θεολόγο, ενώ πολεμικό πλοίο κατέλαβε και τα Λιμενάρια.

(16) Στα συμπεράσματά του ο συγγρ. αναφέρει ότι το νησί απαλλάσσονταν από πολλούς φόρους, γιατί δεν ήταν δορυάλωτο. Στα χρόνια του σουλτάνου Σουλεϊμάν η Θάσος ανήκε στο χάσι του μιρλιβά της Καλλιπόλης και στη συνέχεια νεμόταν το νησί ο Καπουδάν πασάς και ύστερα ο Δράμαλης πασάς. Το 1813 παραχωρήθηκε στον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου. Αρχίζει ένα είδος συγκυριαρχίας με κυρίαρχο τον χεδίβη της Αιγύπτου και επικυρίαρχο την Υψηλή Πύλη.

Μετά το 1854 η Θάσος προσκολλάται περισσότερο στο άρμα της Αιγύπτου. Ο Μεχμέτ Σαΐδ πασάς, διάδοχος του Μεχμέτ Αλή, εκμεταλλεύτηκε την εμπλοκή της Τουρκίας στον Κριμαϊκό πόλεμο κι αντικατέστησε τον Τούρκο διοικητή της Θάσου με Αιγύπτιο. Η τουρκική εξουσία περιορίζεται και γίνεται πιο αφανής. Η Θάσος μετά το 1867 δένεται περισσότερο με την Αίγυπτο και εξαρτάται αποκλειστικά από αυτήν. Έτσι αποκτά, κατά τον συγγραφέα, περισσότερα κυριαρχικά δικαιώματα κάτω από μια σκιώδη και μηδαμινή επικυριαρχία.

(17) Από σκόρπιες μαρτυρίες, που είχε συγκεντρώσει, ο συγγρ. προτάσσει αρχικά μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της εκπαίδευσης στον Θεολόγο κατά τα σκοτεινά χρόνια της τουρκοκρατίας. Παραθέτει ονόματα δασκάλων, οι οποίοι δίδαξαν στον Θεολόγο, στατιστικούς πίνακες, εγκυκλίους και διαταγές της τουρκικής διοίκησης για τη λειτουργία των σχολείων του Θεολόγου, που απέκτησε και δεύτερο σχολείο, το οποίο λειτούργησε το 1884 στον κάτω μαχαλά.

Για τη βελτίωση της εκπαίδευσης η τουρκική διοίκηση λαμβάνει αυστηρά μέτρα. Απαγορεύει τον διορισμό διδασκάλων χωρίς να διαθέτουν κανονικά απολυτήρια. Από το 1903-1904 οι δάσκαλοι έπρεπε να διαθέτουν τίτλους, που ελέγχονταν όχι μόνο από τους μουχτάρηδες αλλά και κυβερνητικά. Αποτέλεσμα της διαταγής αυτής ήταν να προσλαμβάνονται εγγράμματοι δάσκαλοι με δι-

πλάσιο και τριπλάσιο μισθό από εκείνους που δεν διέθεταν παλιότερα τίτλους. Επειδή τα έξοδα της συντήρησης και λειτουργίας των δύο σχολείων του Θεολόγου ήταν πολλά, γι' αυτό ενώθηκαν και πάλι τα δύο σχολεία, αλλά ξέσπασε διένεξη μεταξύ των δύο μαχαλάδων για το ποσοστό συμμετοχής του κάθε μαχαλά στα έξοδα της λειτουργίας του σχολείου. Με τη μεσολάβηση του μητροπολίτη Μαρωονείας Νικολάου επήλθε συμβιβασμός και ο Άνω Θεολόγος πλήρωνε τα 3/5 των εκπαιδευτικών δαπανών, ενώ ο Κάτω Θεολόγος τα 2/5.

(18) Το ιστορικό της ίδρυσης του νέου σχολικού κτιρίου του Θεολόγου παρατίθεται με κάθε λεπτομέρεια από τον συγγρ. με στοιχεία που παραθέτει από το διασωζόμενο ανέκδοτο αρχειακό υλικό. Το παλιό σχολικό κτίσμα του Άνω Θεολόγου, που ήταν ετοιμόρροπο, γκρεμίστηκε και άρχισε να ανεγείρεται νέο. Το 1910 οι εργασίες είχαν προχωρήσει και οι πρόκριτοι του Θεολόγου με τον μητροπολίτη Μαρωονείας Νικόλαο ανασυστήνουν την επιτροπή για τη συνέχιση της ανέγερσης της Σχολής. Το 1912 η ανέγερση θα πρέπει να είχε τελειώσει, αφού η κοινότητα Θεολόγου στο από 20.11.1912 απαντητικό έγγραφο της στον διοικητή της Θάσου Β. Κ. Σκουρλέτη αναφέρει ότι υπήρχαν δύο σχολεία στον Θεολόγο, μία εξάτακτη Αστική Σχολή και ένα νηπιαγωγείο, που λειτουργούσαν και τα δύο στο ίδιο νεότευκτο σχολικό κτίριο.

(19) Από τα μετόχια που διαθέτουν οι μονές του Αγίου Όρους στον Θεολόγο, ο συγγρ. περιγράφει το μετόχι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που ανήκε στη μονή Φιλοθέου. Αναφέρεται για πρώτη φορά σε χρυσόβουλο λόγο, που εξέδωσε το 1287 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Από το χρυσόβουλο αυτό μαθαίνουμε για τη μεγάλη κτηματική περιουσία που διέθετε η μονή του Φιλοθέου στην περιοχή αυτή του Θεολόγου. Το μετόχι αυτό διατηρείται ως τις μέρες μας. Για τα άλλα μετόχια του Θεολόγου σπανίζουν οι πληροφορίες μας. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι διέθεταν μετόχια και οι μονές Δοχειαρίου και Παντοκράτορα στον Θεολόγο, ενώ η μονή της Λαύρας διέθετε μετόχι στα Κοίνορα του Θεολόγου.

(20) Ιδιαίτερο κεφάλαιο διαθέτει ο συγγρ. για τη μονή του Μιχαήλ Αρχάγγελου, που υπαγόταν στη μονή Φιλοθέου. Από το αρχειακό υλικό που παρατίθεται, παρακολουθούμε την ιστορική πορεία του μοναστηρίου αυτού, που χρόνια ήταν εγκαταλελειμμένο αλλά από τον Οκτώβριο του 1974 κατέφθασαν οι πρώτες επτά μοναχές από το μοναστήρι της Παναγίας Οδηγήτριας Πορταριάς Βόλου, οι οποίες το οργάνωσαν και το κατέστησαν σήμερα από τα καλύτερα αξιόθεατα της περιοχής μας.

(21) Ειδικό κεφάλαιο αφιερώνει ο συγγρ. για τις εκκλησίες του Θεολόγου, τις οποίες και παρουσιάζει. Η παλιότερη εκκλησία της κοινότητας αυτής είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου. Κτίσμα της μονής Φιλοθέου, που μετατράπηκε σε εκκλησία, όταν ο Πέρα μαχαλάς, ο πρώτος συνοικισμός του Θεολόγου, καταστρά-

φηκε από πειρατική επιδρομή. Το κτίσμα αυτό πρέπει να υπήρχε το 1633, αφού η μικρή εικόνα του τέμπλου, που είναι αφιερωμένη στον Ιωάννη τον Προδρόμο, φέρει ημερομηνία 1633. Η ίδια ημερομηνία είναι γραμμένη και στην εικόνα της Παναγίας, στην οποία είναι αφιερωμένη η εκκλησία. Ο συγγρ. παρουσιάζει και τις τοιχογραφίες που διασώζονται στο εσωτερικό του ναού. Στην κόγχη του ιερού παριστάνεται η Πλατυτέρα, η οποία φέρει πάνω της τον Χριστό, ενώ το θείο βρέφος, το οποίο παρουσιάζεται ως αμνός του Θεού και εικονίζεται μέσα στη φτωχική φάτνη, πλαισιώνει και γεμίζει τον χώρο της κόγχης. Πάνω από την κόγχη παριστάνεται η Δευτέρα Παρουσία, ενώ στους τοίχους παρουσιάζονται μορφές αγίων μέσα σε ζώνες. Ένα μεγάλο μέρος των παραστάσεων αυτών ασβεστώθηκε από άγνοια της σπουδαιότητας των τοιχογραφιών.

(22) Το 1803 κατασκευάζεται η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Ο εσωτερικός ξυλόγλυπτος διάκοσμός της αποτελεί πραγματικό αριστούργημα. Οι ξυλόγλυπτες παραστάσεις του τέμπλου και του άμβωνα προέρχονται από άριστο χέρι τεχνίτη. Η ξυλόγλυπτική κατασκευή έγινε από αγιορείτη μοναχό και διήρκησε εννέα περίπου χρόνια. Άρχισε το 1806-1807 και τελείωσε το 1815. Ο Απ. Βακαλόπουλος θεωρεί το τέμπλο του Αγίου Δημητρίου ως ένα από τα καλύτερα και ωραιότερα της Μακεδονίας μαζί μ' εκείνο της Κλεισούρας.

(23) Το 1843 άρχισε να κατασκευάζεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής πάνω σε παλιό παρεκκλήσι που υπήρχε και που ήταν αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή την Ρωμαία. Σήμερα ο νέος ναός είναι αφιερωμένος και στις δύο Αγίες Παρασκευές, ήτοι της Ρωμαίας και της Νέας Επιβατηνής. Η ανάγκη του συνεορτασμού των δύο Παρασκευών επέβαλε στον αγιορείτη μοναχό Ιάκωβο να συντάξει το 1844 τον Κώδικα που περιέχει τους βίους και τις ακολουθίες και των δύο Παρασκευών. Η τοιχογράφηση της εκκλησίας έγινε από εύπορες οικογένειες του Θεολόγου. Μοιράσθηκε ο εσωτερικός χώρος σε ίσα μέρη και κάθε οικογένεια ανέλαβε να τοιχογραφήσει το μέρος του με δική του συνδρομή και δαπάνη. Η τοιχογράφηση πρέπει να έγινε στα τέλη του 19ου αιώνα, όπως προκύπτει από τα ονόματα που αναφέρονται.

(24) Ο συγγρ. παραθέτει μια σειρά από ξωκλήσια που πολλά αναφέρονται από τη βυζαντινή εποχή. Το μονύδριο της Αγίας Φωτίδας μνημονεύεται σε χρυσόβουλο λόγο, που εξέδωσε το 1287 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Στο ίδιο χρυσόβουλο αναφέρεται και το μετόχιο «των αθλοφόρων και καλλινίκων μεγάλων μαρτύρων Θεοδώρων», που τη θέση του μαρτυρεί σήμερα μικροσκοπικό κτίσμα με την εικόνα του αγίου Θεοδώρου, που υπάρχει στο μέσο της αμαξιτής οδού Ποτού-Θεολόγου. Πιο πάνω από τον Άγιο Θεόδωρο, συναντούμε τον Αϊ-Γιώργη, ενώ ένας άλλος Αϊ-Γιώργης βρίσκεται στη νοτιοδυτική άκρη της εισόδου του Θεολόγου. Είναι ιδιωτικός ναΐσκος, που ανήκε στον ιερέα Γ. Παπαθεοδώρου. Ένα άλλο ξωκλήσι, του Ιωάννη του Προδρόμου, ανήκε στον

Κ. Βασιλικό, καθώς και το ξωκλήσι των Αγίων Αναργύρων ανήκε στον Αναστάσιο Σταματέκο, αλλά η γυναίκα του Θωμαή το χάρισε στο χωριό. Το 1985 κήηκε αλλά ξανακτίσθηκε. Στην ίδια περιοχή βρίσκεται και η Αγία Μαρίνα, ενώ στον Πέρα μαχαλά το ξωκλήσι του Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Πάνω από την Καρτσιλιώτινα βρίσκεται η Παναγούδα, στον κάμπο των Κοινύρων σώζονται τα ερείπια των Αγίων Αποστόλων και πηγαίνοντας από τον Θεολόγο στα Κοίνυρα συναντούμε την Αγία Κυριακή, όπου υπήρχαν και χαλάσματα του Αγίου Δημητρίου. Ξωκλήσια ακόμα υπήρχαν στον Αϊ-Λιά, στις Πολίτες, στο Παλουχώρι, στη Θυμωνιά και στον Ποτό. Σε περιοχές του Ποτού υπήρχαν τα ξωκλήσια του Αγίου Αντωνίου, του Αγίου Νικολάου, της Αγίας Αικατερίνης στα Καλύβια του Ποτού και της Παναγίας στο σημερινό ξενοδοχείο Atrium.

(25) Εκείνο που προκαλεί εντύπωση από την όλη εργασία του συγγρ. είναι η παράθεση των γενεαλογικών δένδρων των οικογενειών του Θεολόγου. Από τα αρχεία που χρησιμοποίησε, κατήρτισε ολοκληρωμένα γενεαλογικά δένδρα για μερικές οικογένειες που ζούσαν στον Θεολόγο από τον 18ο αιώνα, όπως ήταν οι οικογένειες του Μεταξά Δημητρίου, Κυριάκου Παρασχούδη, Μήρτσου, Πλούτου, Μαρκιανού κ.ο.κ. Παρακολουθεί τις μετακινήσεις των οικογενειών που έρχονται και εγκαθίστανται στον Θεολόγο από την Κρήτη, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου κ.α. Παραθέτει ακόμα πολλές μετακινήσεις Θεολογιτών, οι οποίοι ξενιτεύονται για μια καλύτερη τύχη. Το ρεύμα της μετακίνησης των νέων του Θεολόγου γενικεύεται κατά τη δεκαετία 1902-1912, όταν πάνω από 400 νέοι βρίσκουν καταφύγιο στην Αμερική. Σε κάποια οικογενειακά δένδρα λείπουν ονόματα κοριτσιών, γιατί οι γυναίκες δεν αναφέρονται στους εκλογικούς καταλόγους που διασώζονται. Ο συγγρ. περιορίστηκε μόνο σε πωλητήρια έγγραφα, σε προικοσύμφωνα και διαθήκες ή σε νεότερες μαρτυρίες ζώντων συγγενών.

Από την όλη εργασία του συγγρ. τα γενεαλογικά δένδρα απλώνονται σε 134 σελίδες και περιλαμβάνουν όλες τις γνωστές οικογένειες του Θεολόγου. Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί μια πολύτιμη προσφορά στους συντοπίτες του.

Η όλη εργασία του Κωνσταντίνου Χιόνη είναι ενδιαφέρουσα και αξιόλογη, γιατί έκανε χρήση όλων των αρχείων που είχε διασώσει, και πολλά από αυτά με υπόδειξη του αγοράστηκαν και διαφυλάσσονται σήμερα στο Ιστορικό Τμήμα του Δημοτικού Μουσείου Καβάλας.

Ομότιμος Καθηγητής
Ιστορίας Δικαίου Νομικής Σχολής Α.Π.Θ.

†ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΖΕΓΚΙΝΗΣ (1938-2020)

Το 2020 έφυγε από κοντά μας, χτυπημένος από την πανδημία, ο Άρχων Μαΐστωρ της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Ευστράτιος Ζεγκίνης, κάνοντας φτωχότερη την πνευματική παρουσία της Ίμβρου.

Ο Στράτος, πρωτότοκος γιός του Χρυσόστομου και της Χρυσάνθης Ζεγκίνη, γεννήθηκε το 1938 στο Ευλάμιο Ίμβρου. Τελείωσε το τουρκικό Δημοτικό στην Παναγία Ίμβρου, ακολούθως το Ελληνικό Μειονοτικό Γυμνάσιο και το Λύκειο της Θεολογικής Σχολής Χάλκης στην Κωνσταντινούπολη. Συνέχισε τις σπουδές του στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, όπου του απονεμήθηκε ο τίτλος του «Διδασκάλου της Ορθοδόξου Χριστιανικής Θεολογίας» το 1965. Με χορήγηση υποτροφίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Ινστιτούτο των Ανατολικών Σπουδών της Ρώμης, παρακολουθώντας ταυτόχρονα μαθήματα Βιβλιοθηκονομίας και Αρχειονομίας-Παλαιογραφίας στο Βατικανό. Συνέχισε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Μετά την περάτωση των σπουδών του ήρθε στην Ελλάδα. Παρά τις δυσκολίες προσαρμογής σε διαφορετικό περιβάλλον και με προσφυγική ιδιότητα, κατάφερε, χάρη στην εργατικότητα και τις γνώσεις του, να εξελιχθεί ως δάσκαλος και ως επιστήμονας. Αρχικά, εργάστηκε ως καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης στο Δημόσιο Λύκειο Θηλέων Σερρών μέχρι το 1969 και πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης, διδάσκοντας στους ημεδαπούς μουσουλμάνους σπουδαστές της Δυτικής Θράκης την τουρκική γλώσσα και φιλολογία. Το 1979 κατέλαβε την οργανική θέση του τουρκολόγου καθηγητή στην εν λόγω Σχολή, συγγράφοντας υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας της Ελλάδας και του Υπουργείου Εξωτερικών τα διδακτικά εγχειρίδια στην τουρκική γλώσσα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στα Δημοτικά μειονοτικά σχολεία της Δυτικής Θράκης. Παράλληλα, δίδαξε ως καθηγητής τουρκικής γλώσσας στη Σχολή Βαλκανικών Σπουδών του Ι.Μ.Χ.Α., καθώς επίσης και στη Σχολή Ξένων Γλωσσών του Γ' Σώματος Στρατού. Κατά τη διετία 1974-1975, δίδαξε στη Θεολογική Σχολή του Μπάλαμαντ Λιβάνου. Επί σειρά ετών υπήρξε επιστημονικός συνεργάτης στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, ενώ διατέλεσε Δ/ντής της Βιβλιοθήκης της Ε.Μ.Σ. κατά τα έτη 1969-1977.

Τον 1986 αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. αφού εκπόνησε διατριβή με θέμα «Μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη: Συμβολή στην

ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον Ελλαδικό χώρο». Το 1993 εκλέχθηκε καθηγητής στην Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας του Α.Π.Θ. με γνωστικό αντικείμενο ιστορία και Πολιτισμός του Ισλάμ στο Βαλκανικό χώρο και διατέλεσε Πρόεδρος της ίδιας Σχολής από το 1997-1999. Το 2003 εκλέχθηκε καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. με το ίδιο γνωστικό αντικείμενο. Στη διάρκεια της ακαδημαϊκής του σταδιοδρομίας δίδαξε στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, καθώς και στο τμήμα Τουρκικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κύπρου. Περάτωσε την ενεργό υπηρεσία στο ΑΠΘ το 2005, ενώ το 2008 του απενεμήθη ο τίτλος του Ομότιμου καθηγητή στο τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ.

Η θεματολογία των πρωτότυπων μελετών τις οποίες συνέγραψε αφορά την ιστορική, κοινωνική, θρησκευτική και πολιτισμική κατάσταση των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης και των Βαλκανίων γενικότερα, τον μπεκτασισμό, τον ισλαμικό μυστικισμό και τα δερβίσινα τάγματα, τις χριστιανοίσλαμικές σχέσεις κ.ά.

Από το συγγραφικό του έργο ξεχωρίζουν τα εξής:

Ιστορία της τουρκικής λογοτεχνίας, 1983, 2) Αγιολατρία και εορτολόγιο των Μπεκτασήδων της Δυτικής Θράκης, 1991, 3) *ILKOKUMA (ALFABE)*, (Αλφαβητάριο για τα μειονοτικά σχολεία της Θράκης), 1991, 4) Χριστιανο-ισλαμικές σχέσεις. Η περίπτωση της ισχύος ιδιαιτέρων προσωπικών θεσμών στους μειονοτικούς μουσουλμάνους της Ελλάδος (1991), 5) *TURKÇE DİLBİLGİSİ KİTABİ* (Γραμματική για τα μειονοτικά σχολεία της Θράκης), 1992, 6) Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης, 1994, 7) Τουρκική γραμματική (*TÜRKÇE DİLBİLGİSİ*), 1995, (συνεργασία με τον Π. Χιδίρογλου), 8) Κοινοί λατρευτικοί οίκοι χριστιανών και μουσουλμάνων (1999), 9) Ο μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη, 2001, 10) Γενίτσαροι και μπεκτασισμός, 2002, 11), 2002, 12) «Νικηφόρος Γλυκός ο Ίμβριος», Πρακτικά Συμποσίου «Η πνευματική παρουσία των Ίμβριών στον Ελληνισμό», 2002, 13) Μπεκτασίδες δερβίσιδες και εθνικό κίνημα στην Αλβανία, 2005.

Το 2002 οργάνωσε ηλεκτρονικά τη Βιβλιοθήκη της Ι.Θ.Σ. Χάλκης στο πλαίσιο του προγράμματος της Επιτροπής Ερευνών του Α.Π.Θ. «Μνημόνιο για την Ι.Θ.Σ. Χάλκης».

Το 2005, στον Πατριαρχικό Ναό του απονεμήθηκε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο το οφάκιο του Άρχοντος Μαΐστορος, ο οποίος τον όρισε Διευθυντή του Ιστορικού Αρχείου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αναθέτοντάς του το έργο της αρχειοθέτησης και τεκμηρίωσης του Πατριαρχικού Αρχιεπιφυλακείου, στο οποίο αφοσιώθηκε ολοκληρωτικά τα 15 τελευταία χρόνια της ζωής του.

Άνθρωπος δραστήριος και ανήσυχος μετέφρασε στα τουρκικά εκκλησιαστικά βιβλία για τους Μουσουλμάνους που επιθυμούν να ασπαστούν τον Χρι-

στιανισμό, ενώ η τελευταία μελέτη του για τους Ντονμέδες (εξιλαμισθέντες Εβραίους) δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί.

Ήταν παντρεμένος με την Άντζελα και είχε τρία παιδιά, τη Χρυσάνθη, τον Νίκο και τον Χρυσόστομο.

Ο απροσδόκητος θάνατός του σκόρπισε θλίψη στους οικείους του, στους κόλπους του Πατριαρχείου και στην Ακαδημαϊκή Κοινότητα. Για την εκδημία του εξέδωσαν ψηφίσματα η Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ., η Αδελφότης Οφφικιαλίων του Οικ. Πατριαρχείου «Παναγία η Παμμακάριστος» και η Ιμβριακή Ένωση Μακεδονίας Θράκης.

Ο θάνατός του άφησε ένα δυσαναπλήρωτο κενό στην οικογένειά του, στους οικείους και φίλους του, στους μαθητές του και στη διεθνή επιστημονική Κοινότητα.

ΔΡ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΠΑΠΠΑΣ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Ε.Μ.Σ.

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΕΓΚΙΝΗ (1942-2021)

Τον Μάρτιο του 2021 έφυγε από τη ζωή σε ηλικία 79 ετών ο Κώστας Ζεγκίνης. Ο Κώστας γεννήθηκε στο Ευλάμπιο της Ίμβρου το 1942. Γονείς του ήταν ο Χρυσόστομος και η Χρυσάνθη και είχε δυο αδέρφια, τον Στράτο και την Παναγιώτα. Τα πρώτα γράμματα τα διδάχθηκε στο Δημοτικό Σχολείο της πρωτεύουσας της Ίμβρου, την Παναγία, συνέχισε τις σπουδές του στο τριτάξιο μειονοτικό Γυμνάσιο της Κεντρικής Σχολής και ακολούθως, με υποτροφία της Μητροπόλης Ίμβρου, στο Λύκειο της Μεγάλης του Γένους Σχολής, από όπου απεφοίτησε το 1962.

Το 1963 διορίστηκε στο Εθνικό Ορφανοτροφείο Πριγκήπου, όπου υπηρέτησε ως διευθυντής μέχρι το 1969. Όταν οι κοινωνικές συνθήκες στην Τουρκία δυσκόλεψαν για τους Έλληνες αναγκάστηκε να έρθει στην Ελλάδα το 1969 και από τότε εργάστηκε στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών ως υπεύθυνος του Βιβλιοπωλείου, θέση την οποία υπηρέτησε με ευσυνειδησία και συνέπεια για 37 ολόκληρα χρόνια, μέχρι τη συνταξιοδότησή του το 2006. Παράλληλα με την εργασία του, φοίτησε στη Σχολή Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, όπου συνέχισε και διετή κύκλο μεταπτυχιακών Σπουδών.

Το 1981 παντρεύτηκε με τη δασκάλα Ελένη Μήτσιαλα με την οποία απέκτησαν δύο παιδιά τον Δημήτρη και τον Χρυσόστομο.

Η λατρεία που είχε ο Κώστας για την πατρίδα του κατηύθυνε το συγγραφικό του έργο, συλλέγοντας με επιμονή και υπομονή 2831 παροιμίες από τον λαϊκό πολιτισμό της Ίμβρου, τις οποίες εξέδωσε στο βιβλίο «Παροιμίες της Ίμβρου». Στο Συλλογικό Τόμο «Οι Οικισμοί της Ίμβρου» (1992) συνέγραψε την ιστορία του τόπου καταγωγής του, και στον «Τοπωνυμικό Χάρτη της Ίμβρου» (2014) κατέγραψε όλα τα τοπωνύμια του Ευλαμπίου.

Το περιοδικό των Ίμβριών «Ίμβριώτικα», στο οποίο επί 21 χρόνια ήταν μέλος της Συντακτικής Επιτροπής, δημοσίευσε πολλά άρθρα σχετικά με την ιστορία, τις προσωπικότητες και τα ήθη και έθιμα της Ίμβρου.

Μετά τη συνταξιοδότησή του, όλο τον ελεύθερο χρόνο τον αφιέρωνε σ' ό,τι είχε σχέση με την Ίμβρο. Από το 2008 ασχολήθηκε με την ηλεκτρονική καταγραφή και ταξινόμηση τριών Αρχείων, τα οποία περιέχουν πληροφορίες για το δράμα των Ελλήνων κατοίκων της Ίμβρου, ευρισκόμενα σήμερα στη διάθεση κάθε ερευνητή. Στο πνευματικό του έργο κατατάσσουμε και την οργάνωση

του «Κέντρου Ενημέρωσης Ιστορίας και Λαογραφίας της Ίμβρου» της Ι.Ε.Μ.Θ., η οποία, ακολουθώντας μουσειολογικούς κανόνες, παραθέτει σε θεματικές ενότητες τεκμήρια της ιμβριακής ιστορίας, έγγραφα, επιστολές, φωτογραφίες, βιβλία, περιοδικά και άλλα αντικείμενα.

Συμμετείχε για πολλά χρόνια στα Δ.Σ. των Ιμβριακών Σωματείων της Θεσσαλονίκης, στην «Ιμβριακή Ένωση Μακεδονίας Θράκης», στην «Εταιρία Μελέτης Ίμβρου και Τενέδου» και στον «Οικοδομικό Συνεταιρισμό των Ιμβρίων».

Όσοι γνώρισαν τον Κώστα από κοντά θα τον θυμούνται κυρίως σαν έναν άνθρωπο με ήθος, αέραιο χαρακτήρα, ευγενικό, σεμνό, τίμιο, ειλικρινή και εξάίρετο οικογενειάρχη, με βαθειά πίστη στο Θεό.-

ΔΡ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΠΑΠΠΑΣ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Ε.Μ.Σ.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΠΟΥ ΕΣΤΑΛΗΣΑΝ ΣΤΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΩΝ «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ»

Αμάλθεια. Τριμηνιαίο ιστορικό-λαογραφικό περιοδικό της Ιστορικής Λαογραφικής Εταιρείας Νομού Λασιθίου. Έτη 49 (2018) τχ. 192-195, 50 (2019) τχ. 196-199. Άγιος Νικόλαος Κρήτης.

Αρχαιολογική Εφημερίς. Περιοδικόν της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Τόμοι 158 (2019), 159 (2020), 160 (2021), 161 (2022). Αθήνα.

Βυζαντινά. Επιστημονικόν όργανον Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. Τόμοι 35 (2018), 36 (2019), 37 (2021). Θεσσαλονίκη.

Εκκλησία. Επίσημο Δελτίο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Έτη 95 (2018) τχ. 9-10, 96 (2019) τχ. 1-11, 97 (2020) τχ. 1-11, 98 (2021) τχ. 1-11, 99 (2022) τχ. 1-9. Εν Αθήναις.

Ελιμειακά. Εξαμηνιαία έκδοση του Συλλόγου Κοζανιτών Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Νικόλαος». Έτη 37 (2018) τχ. 80-81, 38 (2019) τχ. 82-83, 39 (2020) τχ. 84-85, 40 (2021) τχ. 86-87. Θεσσαλονίκη.

Εφημέριος. Δεκαπενθήμερον περιοδικόν παράρτημα του Επίσημου Δελτίου «Εκκλησία». Έτη 67 (2018) τχ. 5-6, 68 (2019) τχ. 1-6, 69 (2020) τχ. 1-6, 70 (2021) τχ. 1-6, 71 (2022) τχ. 1-6. Αθήνα.

Ημερολόγιο Ένωσης Ρουμελιωτών Βορείου Ελλάδος. Έτη (2017), (2020), (2021), (2022), (2023). Θεσσαλονίκη.

Ηπειρωτικό Ημερολόγιο. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών. Τόμοι 37 (2018), 38 (2019), 39 (2020-21). Ιωάννινα.

Θεολογία. Εξαμηνιαίο Επιστημονικό Περιοδικό. Τόμοι 88 (2017) τχ. 3-4, 89 (2018) τχ. 1-4, 90 (2019) τχ. 1-4, 91 (2020) τχ. 1-4, 92 (2021) τχ. 1-4, 93 (2022) τχ. 1-3. Αθήνα.

Θεσσαλικό Ημερολόγιο. Ετήσια ιστορική, λαογραφική, λογοτεχνική έκδοση. Τόμοι 75-76 (2019), 77 (2020). Λάρισα.

Μικρασιατική Σπίθα. Ετήσια περιοδική έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Ν. Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος». Έτη (2019) τχ. 21, (2022) τχ. 22. Σέρρες.

Νιάουστα. Τριμηνιαίο περιοδικό του Συλλόγου Αποφοίτων Νάουσας. Έτη (2018) τχ. 165, (2019) τχ. 166-169, (2020) τχ. 170-173, (2021) τχ. 174-177, (2022) τχ. 178-181. Νάουσα.

Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Έτη (2017), (2018), (2019), (2020), (2021). Αθήνα.

Σελίδες απ' τη Φωκίδα. Εταιρεία Φωκικών Μελετών. Έτη (2018) τχ. 161, (2019) τχ. 162. Αμφισσα.

Τρικαλινά. Ετήσιο φιλολογικό, ιστορικό, λαογραφικό, λογοτεχνικό περιοδικό σύγγραμμα. Τόμοι 38 (2018), 39 (2019), 40 (2020), 41 (2021). Τρίκαλα.

Φίλιππος. Τριμηνιαία έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Γιαννιτσών. Έτη (2018) τχ. 96-99, (2019) τχ. 100, (2020) τχ. 102-103, (2021) τχ. 104-106, (2022) τχ. 107-109. Γιαννιτσά.

Χρονικά της Χαλκιδικής. Περιοδική έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Χαλκιδικής. Έτη (2019) τχ. 64, (2020) τχ. 65. Θεσσαλονίκη.

Analecta Bollandiana. Revue critique d'hagiographie trimestrielle. Tome 136 (2018) Fasc. 2, 137 (2019) Fasc. 1-2, 138 (2020) Fasc. 1-2, 139 (2021), 140 (2022) Fasc. 1-2. Bruxelles.

The Annual of the British School at Athens. (2018) no. 113, (2019) no. 114, (2020) no. 115, (2021) no. 116, (2022) no. 117. London.

Apulum. Acta Musei Apulensis. Vol. 54 (2017), 55 (2018), 56 (2019), 57 (2020), 58 (2021). Bucuresti.

Archaeological Reports: Supplement to the Journal of Hellenic Studies. Vol. 64 (2017-18), 65 (2018-19), 66 (2019-20), 67 (2020-21). Athens.

Balgarski Ezik. Instituta za Balgarski Ezik Pri. Vol. 65 (2018) no. 3-4, 66 (2019) no. 1-4. Sofija.

Belleten. Türk Tarih Kurumu. Vol. 82 (2018) no. 294-295, 83 (2019) no. 296-298, 84 (2020) no. 299-301. Ankara.

Bulgarian Historical Review. Revue Bulgare d'Histoire Institute for History at the Bulgarian Academy of Sciences. Vol. 46 (2018) no. 1-4, 47 (2019) no. 1-4, 48 (2020) no. 1-4, 49(21) no. 1-4. Sofia.

Byzantine and Modern Greek Studies. Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies. Vol. 43 (2019) no. 1-2, 44 (2020) no. 1-2, 45 (2021) no. 1-2. Birmingham.

Études Balkaniques. Academie Bulgare des Sciences. Institut d'Études Balkaniques. Année. (2018) no. 1-4, (2019) no. 1-4, (2020) no. 1-4, (2021) no. 1-4. Sofia.

Hespería. Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Vol. 87 (2018) no.3-4, 88 (2019) no.1-4, 89 (2020) no. 1-4, 90 (2021) no. 1-3. Athens.

Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Vol. 68 (2018), 69 (2019), 70 (2020), 71 (2021). Wien.

Journal of Hellenic Studies. Society for the Promotion of Hellenic Studies. Vol. 138 (2018), 139 (2019), 140 (2020), 141 (2021). London.

Makedonski Pregled. Spisanie za Nauka, Literarura i Obstestven Zivot. (2017) no.4, (2018) no. 1-4, (2019) no. 1. Sofija.

Mélanges de l'École Française de Rome Antiquité. Vol. 130 (2018) no.1-2, 131 (2019), 132 (2020) no.1-2, 133 (2021) no. 1-2. Rome.

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Vol. 126 (2011). Athens

Revue des Études Byzantines. Vol. 77 (2019), 78 (2020), 79 (2021), 80 (2022). Paris.

Revue des Études Grecques. Publication trimestrielle de l'Association pour l'Encouragement des études Grecques. Vol. 131 (2018) no. 2, 132 (2019) no. 1-2, 133 (2020) no. 1-2. Paris.

Revue des Études Sud - Est Européennes. Vol. 55 (2017), 56 (2018), 57 (2019), 58 (2020), 59 (2021). Bucuresti.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Βεβαιωθείτε ότι το κείμενό σας έχει την τελική του μορφή και ότι δεν θα χρειαστεί να γίνουν προσθήκες και εκτενείς διορθώσεις στα δοκίμια (κάτι που πιθανόν να μην επιτραπεί). Προετοιμάστε το κείμενό σας έτσι, ώστε να είναι ευανάγνωστο και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του στοιχειοθέτη.

Χρησιμοποιήστε μόνο μία όψη λευκού χαρτιού διαστάσεων A4 (21x29,5 εκ.), αφήνοντας περιθώρια τουλάχιστον τριών εκατοστών σε όλες τις πλευρές του χαρτιού. Πληκτρολογήστε το κυρίως κείμενο (συμπεριλαμβανομένων των τιμημάτων που θα τυπωθούν με μικρότερα στοιχεία) και τις σημειώσεις (στο κάτω μέρος της σελίδας), με συνεχή αρίθμηση με διπλό διάστιχο και κατά προτίμηση με γραμματοσειρά Times New Roman (unicode). Αποστείλτε το πρωτότυπο στη διεύθυνση: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εθνικής Αμύνης 4, 54621, Θεσσαλονίκη, με την ένδειξη «για το περ. *Μακεδονικά*», και την ηλεκτρονική του μορφή στην ηλεκτρ. δ/ση d.kapsala@ems.gr.

Ο τίτλος του άρθρου πρέπει να είναι με όρθια κεφαλαία. Πριν από τον τίτλο, γράψτε επάνω αριστερά τη διεύθυνση, το τηλέφωνο και τη δ/ση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου σας. Στο τέλος του άρθρου γράψτε αριστερά το ιδρυμα και/ή την πόλη σας, δεξιά το ονοματεπώνυμό σας.

Αποφεύγετε πολύ εκτενείς ή πολύ σύντομες παραγράφους. Αποφεύγετε τη διαίρεση σύντομων άρθρων σε τμήματα με εσωτερικούς τίτλους (οι οποίοι, όπου χρειάζονται, τυπώνονται με πλάγια στοιχεία στοιχισμένοι στο αριστερό περιθώριο).

Εκτενή πεζά παραθέματα παρατίθενται εκτός κειμένου σε ιδιαίτερη παράγραφο χωρίς εσοχή αριστερά ή δεξιά.

Δηλώστε την παράλειψη κειμένου μέσα σε κάποιο παράθεμα με τρεις τελείες (αφήστε κενό πριν και μετά), ή, για να αποφευχθούν παρανοήσεις, με [...].

Σε ελληνόγλωσσα άρθρα, τα αρχαία και μεσαιωνικά ελληνικά παραθέματα τυπώνονται πλάγια, τα λατινικά όρθια (και τα δύο χωρίς εισαγωγικά)· σε ξενόγλωσσα άρθρα, τα ελληνικά παραθέματα τυπώνονται όρθια, τα λατινικά πλάγια (χωρίς εισαγωγικά). Παραθέματα από σύγχρονους συγγραφείς θα πρέπει να δίνονται σε εισαγωγικά. Τα εκδοτικά σύμβολα (παρενθέσεις, αγκύλες κτλ.) που βρίσκονται μέσα στο κείμενο με πλάγια τυπώνονται όρθια. Μη χρησιμοποιείτε παχειά ή έντονα στοιχεία (bold). Σε κείμενα τυπωμένα με πλάγια στοιχεία η έμφαση δηλώνεται με αραίωση.

Η αρίθμηση των φωτογραφιών ή σχεδίων ή χαρτών πρέπει να είναι συνεχής, σε αραβικούς αριθμούς. Οι αναφορές εντός του κειμένου σε φωτογραφίες ή

χάρτες που δημοσιεύονται στο άρθρο πρέπει να ακολουθούν συνεχή αρίθμηση με τη σειρά που εμφανίζονται στο κείμενο.

Όλες οι εικόνες, τα σχέδια και οι χάρτες πρέπει να συνοδεύονται από λεζάντες. Εάν προέρχονται από άλλη δημοσίευση, η λεζάντα πρέπει να αναφέρεται στη δημοσίευση αυτή, συμπεριλαμβανομένης και της σελίδας ή/και εικόνας από την οποία έχει αντιγραφεί. Στις περιπτώσεις όπου τα πνευματικά δικαιώματα της εικόνας ανήκουν σε τρίτους, πρέπει να γίνεται αναφορά σε αυτούς με τον τρόπο που οι ίδιοι υποδεικνύουν.

Παράδειγμα λεζάντας: Σταυρός-Λειψανοθήκη, ύστερος 8ος - πρώιμος 9ος αιώνας μ.Χ., The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη, αρ. ευρ. 17.190-715b (άδεια φωτ.: Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης).

Η αρίθμηση των πινάκων πρέπει να είναι συνεχόμενη με τη σειρά που παρουσιάζονται στο κείμενο, με αραβικούς αριθμούς. Οι πίνακες πρέπει να συνοδεύονται από λεζάντες στο κάτω μέρος τους.

Οι αριθμοί από το ένα έως το εννέα δίνονται ολογράφως. Μεγαλύτεροι του εννέα αριθμοί δίνονται σε αραβικούς αριθμούς, εκτός εάν βρίζονται στην αρχή πρότασης, οπότε δίνονται ολογράφως. Σε βιβλιογραφικές παραπομπές οι αραβικοί αριθμοί προτιμώνται από τους λατινικούς ή ελληνικούς για αναφορές σε αριθμήσεις περιοδικών, σειρών μονογραφιών κτλ. Για τις συντομογραφίες μετρικών μονάδων (λ.χ. 2 μ.) πρέπει να χρησιμοποιούνται αριθμοί. Για κάθε είδους μετρήσεις θα πρέπει να χρησιμοποιείται το μετρικό σύστημα.

Οι τίτλοι άρθρων σε περιοδικά, εφημερίδες ή εγκυκλοπαίδειες, κεφαλαίων βιβλίων, ανέκδοτων έργων και αρχείων τυπώνονται με όρθια στοιχεία ανάμεσα σε διπλά εισαγωγικά («...»). Οι τίτλοι περιοδικών, εφημερίδων, βιβλίων, πρακτικών, διδακτορικών διατριβών, εκτενών ποιημάτων που αποτελούν αυτοτελή έργα τυπώνονται με πλάγια στοιχεία χωρίς εισαγωγικά. Οι τίτλοι σειρών τυπώνονται με όρθια τυπώνονται με όρθια στοιχεία ανάμεσα σε ορθογώνιες αγκύλες αμέσως μετά τον τίτλο του βιβλίου.

Οι βιβλιογραφικές αναφορές παρατίθενται σε υποσημειώσεις μέσα στο άρθρο στο κάτω τμήμα κάθε σελίδας και όχι στο τέλος του άρθρου. Οι βιβλιογραφικές αναφορές παρατίθενται πλήρως την πρώτη φορά και συντομογραφούνται στη συνέχεια. Οι πλήρεις βιβλιογραφικές αναφορές πρέπει να περιλαμβάνουν το όνομα του συγγραφέα, τον τίτλο του έργου, τη σειρά ή το περιοδικό (όπου χρειάζεται), τον τόπο δημοσίευσης, τη χρονολογία δημοσίευσης, και τις σελίδες. Οι συντομογραφημένες αναφορές πρέπει να περιλαμβάνουν το όνομα του συγγραφέα, μία λέξη ή φράση-κλειδί από τον τίτλο του έργου, καθώς και τις σελίδες. Το σύστημα αναφοράς με το όνομα του συγγραφέα και τη χρονολογία (Σύστημα Χάρβαρντ) δεν χρησιμοποιείται. Οι αναφορές πρέπει να γίνονται σε συγκεκριμένους αριθμούς σελίδων.

Παράδειγμα πλήρους βιβλιογραφικής αναφοράς: L. James, *Art and Text in Byzantine Art*, Καίμπριτζ 2007.

Παράδειγμα συντομογραφημένης βιβλιογραφικής αναφοράς: James, *ό.π.* (σημ. 3), σσ. 20-76.

Δείγματα παραπομπών και υποσημειώσεων:

Άρθρο: G. Ostrogorsky, «La commune rurale byzantine (Loi agraire - Traité fiscal - Cadastre de Thèbes)», *Byzantion* 32 (1962) 139-166.

Άρθρο σε συλλογικό τόμο: Μ. Γερολυμάτου, «Le commerce», στο: *La Bithynie au Moyen Age*, B. Geyer – J. Lefort (επιμ.) [Réalités byzantines 9], Παρίσι 2003, σσ. 485-498.

Άρθρο σε πρακτικά συνεδρίου: Χ. Γάσπαρης, «The Period of Venetian Rule on Crete: Breaks and Continuities during The Thirteenth Century», στο: Α. Laiou (επιμ.), *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, Παρίσι 2005, σσ. 233-246.

Βιβλίο ενός συγγραφέα: D. Nicol, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Λονδίνο 1986.

Βιβλίο που ανήκει σε σειρά: Τ. Γ. Κόλιας, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Βιέννη 1988.

Μετάφραση: Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα 1996.

Ανατύπωση: W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, τ. 1-2, Άμστερνταμ 1967 (1886).

Αναθεωρημένη Έκδοση: Δ. Α. Ζακυθηνός, *Le despotat grec de Morée* (αναθ. έκδ. Χ. Μαλτέζου), Λονδίνο 2^η 1975.

Βιβλιοκρισία: Δ. Ι. Κωνσταντέλος, βιβλιοκρισία του Α. Sharf, *Byzantine Jewry: From Justinian to the Fourth Crusade*, Νέα Υόρκη 1971, στο: *AHR* 77 (1972) 499-500.

Λήμμα σε εγκυκλοπαίδεια: *ODB*, τ. 2, λήμμα Germanos I, patriarch of Constantinople (Α. Kazhdan).

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΜΑΥΡΟΓΕΝΗΣ ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗ Μ.ΙΚΕ

Τέγμα Ολύμπου, 570 09 Καλοχώρι Θεσσαλονίκης

Τηλ.: 2310 700 770, e-mail: mavrogenis@hol.gr